DİJİTAL KÜTÜPHANE KANALI

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

https://rantey.org

Yedek ve Duyuru Kanallarımız
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

• Telegram: https://t.me/birkitapbir

• WhatsApp Kanalımız : https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4IvMoc0Y

Agnostisizm ve İlâhi Tragedya
Diamond Tema

Mitra Yayınları
1. Basım: Kasım 2022
3. Basım: Mayıs 2023

Yayın Yönetmeni: **Ali Enver Öztürk**
Son Okuma: **Serdar Öktem**
Kapak Çizimi: **Ahmet Öztürk**
Kapak Tasarımı: **Yunus Karaaslan**
Sayfa Tasarımı: adensenel.com

ISBN: 978-605-70921-8-2

Baskı ve Cilt:
Çınar Matbaacılık
Maltepe Mah.Davutpaşa Cad.Güven Sanayi Çarşısı
C Blok No:274-275 Topkapı / İstanbul Tel: 0212 501 37 63
cinarmatbaakitap@gmail.com Sertifika No:42979

© Bu kitabın yayın hakları Mitra Yayınları'na aittir.
Her hakkı saklıdır. Tanıtım amaçlı kısa alıntılar dışında yayıncının yazılı izni olmadan hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Genel Dağıtım:

ulucan yayın & dağıtım

Narlıbahçe Sokak No: 5 Cağaloğlu-İstanbul
Tel: 0212 511 46 46 (pbx)
ulucankitap@hotmail.com

MİTRA YAYINCILIK KIRTASİYE İTH. VE İHR. SAN. TİC. LTD. ŞTİ.
Hobyar Mah. Cemal Nadir Sok. No: 16/68
Fatih - İSTANBUL
Tel : 0 212 511 27 23 / Fax: 0 212 511 27 24
www.mitrayayinlari.com
e-mail: mitra@mitrayayinlari.com
Sertifika No: 44714

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi https://rantey.org

DIAMOND TEMA

Agnostisizm ve İlâhi Tragedya

MİTRA

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi https://rantey.org

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ 7

1 AGNOSTİSİZM'İN ESASLARI VE TÜREVLERİ 11
Agnostisizm Nedir? 11
Agnostisizm'in Alt Dalları 23
Ateizm Dururken Agnostisizm Gereksiz mi? 28
Agnostisizm'i Yanlış Anlamak 36
Agnostisizm'i ve Ateizm'i İnanç Olarak Değerlendirebilir miyiz? 39
Kanıt Yükü Kimin Omuzlarında? 42
Hangisi Diğerini Önceliyor? 46
Tanrı'nın Özellikleri Nelerdir? 48
Ateizm mi, Anti Teizm mi? 54
Tanrı'yı İspatlamaya Gerek var mı? 62

2 DUA, MUCİZE VE PEYGAMBERLİK ÜZERİNE 65
Dua Etmek İşe Yarıyor mu? 65
Tanrı Mucizelerle Meşgul Olur mu? 73
Kutsal Kitaplara ve Onların Mucizelerine Güvenebilir Miyiz? 76
Çeşitli Mucizeler ve Bilimin Pozisyonu 84
Kehânetler Gerçekleşiyorlar mı? 91
Kendini Düzgün İfade Edebilmekten Aciz Tanrılar 95
Pascal'ın Kumarı Üzerine 108

3 TANRI'NIN VARLIĞI VE DOĞASI ÜZERİNE ARGÜMANLAR 114
Deneycilik, Akılcılık ve Sezgicilik 114
Teleoloji, Tasarım Argümanı ve Benzerleri 115
Nedensiz Nedenler: İlk Neden ve İlk Hareket Ettirici 119
Teleoloji: Tasarım vb. Argümanların Kökeni 123
Teleoloji'ye Neden İhtiyaç Duyarız? 127
Tasarım vb. Argümanların Çelişkileri 134
Tanrı Neye Benzer ve Nitelikleri Nelerdir? 156
Ontolojik Argüman 169

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi https://rantey.org

4 DİN, BİLİM VE FELSEFE ÜZERİNE 179
Din, Bilim ve Felsefeye Giriş 179
Tektanrıcılık, Çoktanrıcılık ve Mitolojinin Doğası Üzerine 191
Dinler Tamamen Zararlı mı? 202
Din Hakkında Çeşitli Çıkarımlar 213
Felsefenin Doğumu, Bilimin Önemi ve Dinin Yetersizliği 223
Akıl, Erdemler ve Felsefenin Doğası 242
Teizm Üzerine Kısa Bir Özet ve Bölümün Sonu 257

5 TARİHTE KUŞKUCULUK, EPİSTEMOLOJİ VE ONTOLOJİ ÜZERİNE 260
Kuşkuculuğun Temel Argümanları ve Epokhe Tavrı 264
Kuşkuculuk ve Doğru Bilgi Üzerine 279
Tarihte Epistemoloji ve Epistemolojiye Giriş 291
Tarihte Ontoloji ve Ontoloji'ye Giriş 308

6 TANRI'NIN İLÂHÎ TRAGEDYASI: KÖTÜLÜK VE ÖZGÜR İRADE 320
Teodise ve Kötülük Problemi 320
Mümkün Dünyaların En İyisi veya Kötüsü 330
Kötülüğün Sorumlusu Kim? 338
Eyüp Kıssası 343
Kötülük Gerçekten de Kötü mü? 347
Günahlı Doğum ve Yasak Meyve 351
Özgür İrade, Bunca Şeye Değer mi? 355
Kader Karşısında Özgür İrade 361
Kader Üzerine Son Sözler 377

7 PANTEİZM, TASAVVUF VE SPİRİTÜALİZM ÜZERİNE 380
Deus Sive Natura (Tanrı veya Evren) 380
Vazgeçiş Öğretisi 393
Spiritüel Bilgelik Üzerine 401
Evrensel Akıl ve Taşma Teorisi 403
Panteizm Üzerine Son Sözler 411

KİTABIN SONU 415

KAYNAKLAR 417

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi https://rantey.org

ÖNSÖZ

Öncelikle, bu kitabı okumaya başlamadan önce bilmelisiniz ki; bu kitap, okumaya alışık olduğunuz türden bir felsefe kitabı değil. Burada bir Antik Yunan eleştirisi görmeyeceksiniz. Alman felsefesinin sonuyla ilgili saptamalar da yapmayacağım ya da tarihe bir filozof olarak damga vurabilmek adına kimsenin anlayamayacağı -ve pek de anlamlı olmayan- türden aforizmalar yazmayacağım. Sizlerden leb demeden leblebiyi anlamanızı da beklemeyeceğim. Tam tersine, sanki karşılıklı oturmuşuz ve Tanrı hakkında, felsefe hakkında konuşuyormuşuz gibi hissetmenizi istediğim için, bu kitapta kullandığım dilin fazla akademik olmadığı birçoğunuzun gözüne çarpacaktır ve birçoğunuzun bir kısmı, beni basit bir dil kullanmam sebebiyle eleştirecektir. Buna verebileceğim tek cevap, halkın süslü sözlere değil, anlaşılabilir izahlara ihtiyaç duymasıdır ve bu, yazması çok daha zor olan fakat daha kıymetli bir yöntemdir. Neticede halk akademik düzeyi idrak edemeyebilir ama akademik düzeydeki bir zihin, pekâlâ daha basit bir aktarımı rahatlıkla anlayabilir. Haliyle eğer yeterince donanımlı ve zekiyseniz, bundan rahatsızlık duyacağınızı sanmıyorum.

Bu arada bu kitapta, yer yer çoğunuzun bildiği veya düşündüğü konulara da değineceğim için bazen Amerika'yı yeniden keşfediyormuşuz gibi size yabancı gelmeyecek şeylerle de karşılaşabilirsiniz. Çünkü felsefede en büyük fikirlerin İlk Gece Hakkı[1] maalesef Antik Çağ yazarlarına kalmış durumdadır. Bizeyse onların üretip kullandığı fikirleri yeniden şekillendirmek ve geliştirmek kalmıştır. Kısacası, bu kitap size daha önce kimsenin duymadığı şeyleri vaat etmiyor. Bununla beraber, hakikati de vaad etmiyor, zira hakikati verebilmek için önce

1 Jus primae noctis.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi https://rantey.org

ona sahip olmam gerekir ve benim -diğer filozofların aksine- kesinlikle böyle bir iddiam yok. Bununla beraber Spinoza gibi "gerçek felsefeyi anladığımı"[2] da düşünmüyorum. Ya da Descartes gibi,[3] kitabımı doğru anlayabilmeniz için en az 3-4 defa okumanız gerektiğini söyleyecek değilim. Hatta, Tractatus'un önsözünde de söylendiği gibi,[4] bu kitabın öğretici bir kitap olmasını bile amaçlamıyorum ve bu kitabın sizi Agnostisizm'e yönlendireceğini de düşünmüyorum -zira böyle bir amacım yok. Ben bu kitapta yalnızca hem teist hem de ateist argümanları sunacak ve bu argümanlar karşısında neden agnostik pozisyonu koruduğumu aktaracağım. Bununla beraber dinin, felsefenin ve bilimin ne olduğuna dair saptamalarımı paylaşacak ve bu alanların birbirleriyle ilişkilerine değineceğim. Haliyle bu kitabı okuyan biri, kitabın sonunda ateizmi ya da teizmi, belki de agnostisizmden daha mantıklı bulacaktır ve böyle olduğu takdirde hiç gocunmayacağımdan emin olabilirsiniz, zira bu bir tercih ve yatkınlık meselesidir. Bunun neden böyle olduğunu ve neden hakikat iddiasında bulunmadığımı ise kitapta ilerledikçe daha iyi anlayacaksınız. Neticede, hakikate sahip olsam dahi size bunu verebilmem için cahil olmanız lazımdır.

Ayrıca, her ne kadar söylenmesi gereken birçok şey daha önce söylenmiş olsa da, ben bu kitabı ansiklopedik bir kitap olması amacıyla yazmadım. Haliyle, okuyacağınız düşüncelerin sağdan-soldan derlenmektense bana ait olduklarını gönül rahatlığıyla söyleyebilirim. En azından ben, bu kitapta kendi düşüncelerimi aktarmaya gayret ettim ve elbette bunu yaparken de felsefe tarihinden örnekler sunmaya ve diğer filozofların çeşitli konularla ilgili birbiriyle çelişen ya da birbirlerini tamamlayan ne gibi iddialarda bulunduklarını göstermeye çalıştım. Bu sebeple kitabın birçok sayfasında alıntılar ya da göndermeler bulacaksınız. Fakat bu, bu kitabın daha önceden yazılmış olan 80-90 tane kitaptan derlendiği anlamına gelmiyor.

2 *"En iyi felsefeyi bulduğumu sanmasam da, gerçek felsefeyi anladığımı biliyorum."*, Stuart Hampshire, "Spinoza and Spinozism", Oxford, Clarendon Press, 2005, s.23

3 Descartes, "Felsefenin İlkeleri", Say Yayınları, Çev. Mesut Akın, İstanbul, 16. Baskı, 2018, s. 56-57

4 Ludwig Wittgenstein, "Tractatus Logico-Philosophicus", Metis Yayınları, Çev. Oruç Aruoba, 7. Basım, Kasım 2020, s.11

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi https://rantey.org

Kaynaklar konusundaki hassasiyetimin sebebi şudur: Ben şu a
vunmakta olduğum bir düşünceyi hiçbir kitaptan elde etmiş olma
da, yıllardır düşündüğüm bazı fikirlerin daha sonra çeşitli kitapl
yer aldığını görme hüznünü yaşadım. Dolayısıyla niyetim, her ne
dar "İyi de bu da benim aklıma gelmişti zaten, ben bunu başkasın
görmedim ki?" şeklinde bir savunma yapmaya hakkım olsa da,
yucuların bir bölümünün "Ben bu düşünceyi daha önce şu filoz
kitabında okumuştum, eee madem öyle Diamond neden kaynak
termemiş? Acaba o kişiyi okumamış mı, yoksa bile bile fikrin üs
mi konmaya çalışmış?" ve benzeri düşünceleri önlemektir. Bu seb
örneğin Teleolojik Argüman'a vereceğim cevapların belki de %9
tamamen kendi tefekkürümle üretebilmiş olsam da, daha önce H
gibi bazı yazarların da benzer sonuçlara ulaşmış olduklarını gördü
için, edep icabı onlara yer yer referans vereceğim. Felsefî içerikl
kitabın önsözünde bu türden açıklamalar görmeye alışık olmadığ
tahmin edebiliyorum, lâkin yaşadığım çağa göre davranmam ger
yor. Şüphesiz bu kitabı 100 yıl önce yazıyor olsaydım böyle açıkla
lar yapmama gerek kalmazdı; ne var ki günümüzde su içtiğimiz ba
ğın şeklinden bile yan anlamlar çıkarmaya meraklı bir okuyucu ki
bulunduğu için, küçük bir açıklama yapma gereği duydum.

Biraz ön bilgi vermek gerekirse, her ne kadar burada aktarm
çalışacağım şeyler belki de hayatımın son 10 yılında beni meşgul e
fikirler olsalar da, aklımdakileri toparlamam ve geliştirmem iki yı
aldı. Dolayısıyla bu kitabın fikirlerinin on yıla, yazımının ise iki yıla
olduğunu söyleyebilirim. Kitap toplamda yedi bölümden oluşuyor
rinci bölümde Agnostisizm ve onun yan dallarıyla birlikte Agnostisi
getirilen bazı eleştirilerden; ikinci bölümde dua etmenin rasyonelli
den ve bununla beraber mucizelerin mantığıyla peygamberlik ka
mının sorunlarından, üçüncü bölümde Tanrı'yı bilmenin imkân
Tanrı'nın mahiyeti üzerine çeşitli argümanlardan; dördüncü bölü
Din, Bilim ve Felsefe arasındaki ayrımlardan ve bunların önemin
beşinci bölümde ontoloji ve epistemoloji bağlamında tarihte kuşk
luğun seyrinden, altıncı bölümde Kötülük Problemi, Teodise ve bu
rın arka planını oluşturan kader ile özgür irade probleminden, yed

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi https://rantey.org

ona sahip olmam gerekir ve benim -diğer filozofların aksine- kesinlikle böyle bir iddiam yok. Bununla beraber Spinoza gibi "gerçek felsefeyi anladığımı"[2] da düşünmüyorum. Ya da Descartes gibi,[3] kitabımı doğru anlayabilmeniz için en az 3-4 defa okumanız gerektiğini söyleyecek değilim. Hatta, Tractatus'un önsözünde de söylendiği gibi,[4] bu kitabın öğretici bir kitap olmasını bile amaçlamıyorum ve bu kitabın sizi Agnostisizm'e yönlendireceğini de düşünmüyorum -zira böyle bir amacım yok. Ben bu kitapta yalnızca hem teist hem de ateist argümanları sunacak ve bu argümanlar karşısında neden agnostik pozisyonu koruduğumu aktaracağım. Bununla beraber dinin, felsefenin ve bilimin ne olduğuna dair saptamalarımı paylaşacak ve bu alanların birbirleriyle ilişkilerine değineceğim. Haliyle bu kitabı okuyan biri, kitabın sonunda ateizmi ya da teizmi, belki de agnostisizmden daha mantıklı bulacaktır ve böyle olduğu takdirde hiç gocunmayacağımdan emin olabilirsiniz, zira bu bir tercih ve yatkınlık meselesidir. Bunun neden böyle olduğunu ve neden hakikat iddiasında bulunmadığımı ise kitapta ilerledikçe daha iyi anlayacaksınız. Neticede, hakikate sahip olsam dahi size bunu verebilmem için cahil olmanız lazımdır.

Ayrıca, her ne kadar söylenmesi gereken birçok şey daha önce söylenmiş olsa da, ben bu kitabı ansiklopedik bir kitap olması amacıyla yazmadım. Haliyle, okuyacağınız düşüncelerin sağdan-soldan derlenmektense bana ait olduklarını gönül rahatlığıyla söyleyebilirim. En azından ben, bu kitapta kendi düşüncelerimi aktarmaya gayret ettim ve elbette bunu yaparken de felsefe tarihinden örnekler sunmaya ve diğer filozofların çeşitli konularla ilgili birbiriyle çelişen ya da birbirlerini tamamlayan ne gibi iddialarda bulunduklarını göstermeye çalıştım. Bu sebeple kitabın birçok sayfasında alıntılar ya da göndermeler bulacaksınız. Fakat bu, bu kitabın daha önceden yazılmış olan 80-90 tane kitaptan derlendiği anlamına gelmiyor.

2 *"En iyi felsefeyi bulduğumu sanmasam da, gerçek felsefeyi anladığımı biliyorum."*, Stuart Hampshire, "Spinoza and Spinozism", Oxford, Clarendon Press, 2005, s.23

3 Descartes, "Felsefenin İlkeleri", Say Yayınları, Çev. Mesut Akın, İstanbul, 16. Baskı, 2018, s. 56-57

4 Ludwig Wittgenstein, "Tractatus Logico-Philosophicus", Metis Yayınları, Çev. Oruç Aruoba, 7. Basım, Kasım 2020, s.11

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi https://rantey.org

Kaynaklar konusundaki hassasiyetimin sebebi şudur: Ben şu an savunmakta olduğum bir düşünceyi hiçbir kitaptan elde etmiş olmasam da, yıllardır düşündüğüm bazı fikirlerin daha sonra çeşitli kitaplarda yer aldığını görme hüznünü yaşadım. Dolayısıyla niyetim, her ne kadar "İyi de bu da benim aklıma gelmişti zaten, ben bunu başkasından görmedim ki?" şeklinde bir savunma yapmaya hakkım olsa da, okuyucuların bir bölümünün "Ben bu düşünceyi daha önce şu filozofun kitabında okumuştum, eee madem öyle Diamond neden kaynak göstermemiş? Acaba o kişiyi okumamış mı, yoksa bile bile fikrin üstüne mi konmaya çalışmış?" ve benzeri düşünceleri önlemektir. Bu sebeple, örneğin Teleolojik Argüman'a vereceğim cevapların belki de %90'ını tamamen kendi tefekkürümle üretebilmiş olsam da, daha önce Hume gibi bazı yazarların da benzer sonuçlara ulaşmış olduklarını gördüğüm için, edep icabı onlara yer yer referans vereceğim. Felsefi içerikli bir kitabın önsözünde bu türden açıklamalar görmeye alışık olmadığınızı tahmin edebiliyorum, lâkin yaşadığım çağa göre davranmam gerekiyor. Şüphesiz bu kitabı 100 yıl önce yazıyor olsaydım böyle açıklamalar yapmama gerek kalmazdı; ne var ki günümüzde su içtiğimiz bardağın şeklinden bile yan anlamlar çıkarmaya meraklı bir okuyucu kitlesi bulunduğu için, küçük bir açıklama yapma gereği duydum.

Biraz ön bilgi vermek gerekirse, her ne kadar burada aktarmaya çalışacağım şeyler belki de hayatımın son 10 yılında beni meşgul eden fikirler olsalar da, aklımdakileri toparlamam ve geliştirmem iki yılımı aldı. Dolayısıyla bu kitabın fikirlerinin on yıla, yazımının ise iki yıla mâl olduğunu söyleyebilirim. Kitap toplamda yedi bölümden oluşuyor. Birinci bölümde Agnostisizm ve onun yan dallarıyla birlikte Agnostisizme getirilen bazı eleştirilerden; ikinci bölümde dua etmenin rasyonelliğinden ve bununla beraber mucizelerin mantığıyla peygamberlik kavramının sorunlarından, üçüncü bölümde Tanrı'yı bilmenin imkânı ve Tanrı'nın mahiyeti üzerine çeşitli argümanlardan; dördüncü bölümde Din, Bilim ve Felsefe arasındaki ayrımlardan ve bunların öneminden, beşinci bölümde ontoloji ve epistemoloji bağlamında tarihte kuşkuculuğun seyrinden, altıncı bölümde Kötülük Problemi, Teodise ve bunların arka planını oluşturan kader ile özgür irade probleminden, yedinci

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi https://rantey.org

ve son bölümdeyse Panteizm, Spiritüalizm ve Tasavvuf gibi inançlardan hareketle evrenin Tanrı'yla ilişkisinden bahsetmeye gayret ettim. Bu bölümleri hazırlarken, kimi yerlerde "Felsefeye Giriş" minvalinde sunumlar yapmaya da ihtiyaç duydum ve bu türdeki birçok kitaptan istifade ettim. Bununla beraber çeşitli Felsefe Tarihi yazarlarından da alıntılar yaptım ve bunları kaynakça kısmında belirtmeye özen gösterdim. Eğer bilgi bakımından hatalı bazı söylemlerim ya da yanlış çıkarımlarım olmuşsa, ya da faydalandığım kaynaklar beni yanlış yönlendirmişse -ki muhtemelen filozofların ekseriyetinin yaptığı gibi 'lafı dolandırma' yöntemine başvurmadığım için olası hatalarım hemen göze çarpacaktır-, bu konuda bütün sorumluluk bendedir.

Evet. Sanırım bu kadar açıklama yeterli olacaktır. Bu kitapta değinemediğim veya yıllar sonra geri dönüp baktığımda eksik bulacağım yerler olursa, onları da yazmayı umduğum diğer kitaplarda veya bu kitabın çıkacak olan diğer baskılarında telafi edebiliriz.

İyi okumalar...

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi https://rantey.org

1
AGNOSTİSİZM'İN ESASLARI VE TÜREVLERİ

Agnostisizm Nedir?

Agnostisizm terimi, etimolojik olarak Yunancada "bilinmeyen, bilememe," anlamlarına gelen "agnostos" kelimesinden türetilmiştir ve ilk olarak Thomas Huxley tarafından, 1869 yılında İngiliz Metafizik Derneği'nde yaptığı bir konuşmada kullanılmıştır. Kendisi bu terimi hristiyanlığın "gnostisizm" olarak adlandırdığı "Tanrı ve dünya hakkında kesin bilgi sahibi olma" iddiasının karşıtı olarak icat ettiğini söylemiştir.[5] Huxley durumu şöyle açıklıyor:

Yirmi yıl kadar önce ya da o civarda, hem ortodoks hem de heterodoks metafizikçilerin ve ilahiyatçıların son derece dogmatikleştirdiği çeşitli konularda benim gibi umutsuzca cahil olduklarını itiraf eden insanları belirtmek için "Agnostik" kelimesini icat ettim...[6]

Huxley'e göre, Tanrı ve Ruh gibi kavramlar bilinemezdirler ve bilinemeyecektirler; Agnostisizm de bu bilinemezliğin doğruluğunun savunulduğu görüş olarak nitelendirilebilir.[7] Agnostik terimi ilk kez 1869 yılında kullanılsa da bu terimin resmen yazılı olarak bir yapıtta yer alması, 1878'de gerçekleşmiştir. Huxley, terimin kanıksanmasıyla beraber 1889 yılında *The Nineteenth Century* dergisinde, Agnostisizm üzerine 3 tane makale yayımlamıştır. Bunlar, "*Agnosticism*", "*Agnosticism: A Rejoinder*" ve "*Agnosticism and Christianity*" başlıklarıyla bilinmektedir.

5 Leslie Stephen, "An Agnostic's Apology and Other Essays", Barnes & Noble Digital Library, 2011, New York, s.1

6 1984, Agnosticism: A Symposium, The Agnostic Annual (1884) https://mathcs.clarku.edu/huxley/UnColl/Rdetc/AgnAnn.html , erişim tarihi 03.07.2022

7 Thomas Huxley, "Agnosticism", Collected Essays: Volume V: Science and Christian Tradition, D. Appleton and Company, New York, 1902, s.238.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi https://rantey.org

Genelde gnostiklerden, yani bir *gnosis*'e sahip olduklarını iddia edenlerden bahsettiğimizde, akla hemen Antik Çağ'daki gizli örgütlenmeler ya da tarikatlar gelir. Çünkü Pisagorcular, Hermesçiler, Yeni Platoncular ya da çeşitli gizem kültleri, *gnostik* olarak adlandırılır. Tanrı, alem, insan ve bunlar arasındaki ilişkileri özel kişilere verilmiş gizli kutsal (ezoterik) bilgilerle açıklamaya çalışan Sabiilik, Maniheizm ve Hermetizm gibi dinler de, genellikle günümüzde gnostik dinler olarak nitelenmektedir.[8] Bunlar, dinlerin sunduklarının üstünde, daha derin gizemleri ve hakikatleri ifşa etme iddiasındadırlar ve "kesin bir bilgiye" sahipmiş gibi davranırlar. Huxley ise, hepsini bir görmekte ve Agnostisizm kavramını, bütün inanç ve mezheplere karşı öne sürmektedir. Yani bir agnostiğe göre "gnostik" derken yalnızca Antik Çağ Gizem Kültleri'nden bahsedemeyiz, bilakis İslâm, Hristiyanlık ve bütün mitolojiler de temelde gnostiklerdir ve agnostisizm, bütün bunlara ve aynı zamanda Tanrı'nın olmadığı bilgisine sahip olduklarını iddia eden ateistlere karşı eşit mesafededir.

Kısacası Agnostisizm, genel olarak kullanılan anlamıyla Tanrı'nın var olup olmadığı inancını ispatlamak için insanın yeterli akli temellere sahip olmadığı görüşüdür. Bu sebeple agnostik, Tanrı'nın varlığı konusunda yargıda bulunmaktan kaçınır ve şüphecilik tavrına bürünür. Agnostiğin yapacağı tek şey, Tanrı'nın var olduğunu ileri süren insanların ve görüşlerin temel argümanlarını incelemek ve aralarındaki uyuma ya da uyumsuzluğa dikkat çekmek olabilir. Dolayısıyla bir agnostiğin antropomorfik[9] bir Tanrı tasviri hakkında konuşması ya da, "Tanrı ezeli ve ebedidir, o mükemmeldir," demesi çelişik değildir. Zira agnostik bunlara inanmak zorunda değildir. O, Tanrı üzerine hiç bir önermeyi kesin doğru ya da kesin yanlış kabul etmez. Bir agnostiğe göre "Tanrı vardır," demek, "Tanrı yoktur," demekle aynı kalibrede bir iddiadır ve Tanrı'nın-bilinemezlik gereği- ne varlığı ne de yokluğu ispatlanamayacağı için, bu iddiaların ontolojik ya da epistemolojik bir kıymetleri yoktur.

Fakat ateist ve teistler, mutlak bir şekilde Tanrı konusunda "var," veya "yok," denilmesini isterler, bu sebeple çoğu teist ve ateist, agnostisizmin

8 Şinasi Gündüz, "Din ve İnanç Sözlüğü", Vadi Yayınları, Ankara 1998, s.143
9 İnsan biçimli.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi https://rantey.org

sağlam bir duruş sergilemediğini düşünür, zira agnostisizm bir dogma üretmektense olasılık bildirmektedir ve bu durum, kuşku duymaya yatkın olmayan zihinleri sinirlendirmektedir. Halbuki agnostik tutum, felsefenin temelinde yatan en önemli tavırlardan birini diretmektedir: Şüphe duymak ve sorgulamak. Dolayısıyla Agnostisizm'in Huxley ile icat edildiği ve yalnızca 1-2 asırlık bir tarihe sahip olduğu düşünülmemelidir. Örneğin Protagoras ilk agnostiktir. O, yaşadığı dönemde Agnostisizm kelimesi henüz icat edilmemiş olsa dahi, felsefesinde agnostik tutumu sergilemiş ve şunları söylemiştir:

Tanrılarla ilgili olarak ne var olduklarını söyleyebilirim ne de var olmadıklarını; çünkü bunu bilmeyi engelleyen çok şey var: belirsizlik ve insan yaşamının kısa oluşu.[10]

Bu arada kitap boyunca birçok yerde Septisizm ve Agnostisizm kelimelerini eş anlamlı kullanacağım ve çoğu sayfada, açıkça agnostik olduğunu söyleyemeyeceğimiz bazı filozofların bile agnostisizme uygun cümlelerinden alıntılar yapacağım. Haliyle bazen bir Hristiyan âliminden, bazen bir müslümandan, bazense bir ateistden -her ne kadar bu inançlar kendi aralarında çeşitli anlaşmazlıklara sahip olsalar da- faydalanacağım. Sözün özü, alıntı yaptığım ya da kendisine atıfta bulunduğum her filozofun "agnostik" olduğunu iddia ettiğim zannedilmesin. Zaten buna gerek de yoktur, zira tarihe bakıldığında agnostik olduğu açıkça görülen birçok filozofla karşılaşmaktayız. Örneğin geçtiğimiz son iki yüzyılın en meşhur Agnostiklerinden bazılarına örnek vermek gerekirse; Herbert Spencer (1820-1903), Anthony Kenny (1931-...), William Hamilton (1805-1865), Henry Longueville Mansel (1820-1871), Bertrand Russel (1872-1970) ve Robert G. Ignersoll (1833-1899) gibi insanlardan bahsedebiliriz. Yine mantıkçı pozitivistlerin de büyük bir bölümünün Tanrı konusunda agnostik oldukları iddia edilebilir, çünkü onlara göre sadece Tanrı'nın var olup olmadığının bilinebilmesi değil, bu kelimenin kendisi bile saçmadır.

Birkaç referans vermek gerekirse eğer, bir Agnostik olan Anthony Kenny, pozisyonunu şöyle ifade ediyor:

10 Diogenes Laertios, "Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri", Çev. Candan Şentuna, Yapı Kredi Yayınları, 9. Baskı, IX;50-52, s.441

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi https://rantey.org

Papalık Üniversitelerinde doktora için adaylar, 1950'lerde Tanrı'nın varlığını ispatlamanın mümkün olduğu ifadesini içeren anti-modernist bir yemin belgesi üzerine yemin etme zorunluluğu ile karşı karşıya idiler. Bir doktora tezi sunmama ve sınavlarımı geçmeme rağmen, mezun olmak istemiyordum çünkü bu yemini etmek istemiyordum. Eğer Tanrı'nın varlığı biliniyorsa, delil gösterme yöntemiyle bilinip bilinmeyeceğinden çok şüpheliydim. O zamandan beri birçok filozof tarafından sunulan Tanrı'nın varlığına dair delilleri inceliyorum ve henüz ikna edici bir tanesi ile karşılaşmadım.[11] *[...] Ben, Tanrı'nın varlığı lehinde ikna edici herhangi bir delil bilmiyorum. Hepsinde de boşluklar bulabileceğimi düşünüyorum. Eşit ölçüde, Tanrı'nın varlığı aleyhine ikna edici her hangi bir delil de bilmiyorum. Tanrı'nın varlığı aleyhine ileri sürülen bildiğim deliller içinde de eşit ölçüde boşluklar bulabilirim. Bu sebeple Tanrı'nın varlığı ile ilgili benim kişisel duruşum agnostiktir.*[12]

Agnostisizmin temel eserlerinden biri, her ne kadar Agnostisizm kelimesini kullanmasa da David Hume'un "Doğal Din Üzerine Diyaloglar" eseridir. Bu eser, en güncel halini David Hume'un öldüğü yıl olan 1776'da almıştır ve ölümünden sonra yayınlanmıştır. Hume'un düşüncesi *"Bunca cehalet ve karanlık içinde insan anlayışına kalan tek şey, kuşkucu veya en azından temkinli davranmak ve olabilir görünmeyen hiçbir hipoteze az veya çok teslim olmamaktır,"* şeklindedir ve diyaloglarında Philo'ya kabaca şunları söyletmiştir:

Hiçbir zaman bu tanrısal varlığın yüklemlerini anladığımızı, yetkinliklerinin insanınkilerle herhangi bir biçimde benzeştiğini aklımızdan geçirmemeliyiz. Bilgeliği, düşünceyi, tasarımı, bilgiyi ona yüklememiz gayet yerindedir; çünkü bu sözcükler, insanlar arasında çok değerli şeyleri ifade ederler. Ancak idealarımızın Tanrı'nın yetkinliklerine herhangi bir biçimde karşılık geleceği düşüncesine kapılmamak için çok dikkatli olmalıyız.[13]

---

11 Anthony Kenny, What I Believe, London: Continuum, 2006, s.31

12 Anthony Kenny, "What is Faith? Essays In The Philosophy Of Religion", Oxford University Press, Oxford, New York, 1992, s.57-58

13 Bilim ve Ütopya Dergisi, Sayı: 327, Eylül 2021, Agnostisizm, s. 28'den naklen: Hume, Doğal Din Üzerine Diyaloglar, 18-19; 2, 3

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi https://rantey.org

Kant ise insanın teorik akılla bilemeyeceği şeylerin (antinomilerin)[14] olduğunu söylüyordu. Bu açıdan, bu bilinemeyecek olan şeylere karşı agnostik tutumu korumaktan başka yapabileceğimiz makul bir davranış yoktur[15] ve Tanrı da, bir antinomiden ibarettir. O halde, Augustinus'un da dediği gibi:

Nasıl olduğunu bilmediğimizi bildiğimiz Tanrı hakkında yapmamız gereken şey, susmak suretiyle saygımızı göstermektir.[16]

Çünkü Tanrı hakkında yapılacak her konuşma, her ne kadar onu anlaşılabilir kılmak amacını gütse de, onu daha da anlaşılmazlaştıracaktır. Zira Tanrı'nın var veya yokluğu meselesinde bir mutabakata varabilmemiz için, öncelikle -eğer varsa- Tanrı'nın ne olduğunu bilmek ya da -eğer yoksa- onunla ilişkilendirilen kavramları ortalığa sermek gerekir, yani adını koymak gerekir. Lakin Tanrı tanımsızdır ve ölümlü insanların dilinin üretebileceği hiçbir kavram ile çerçevelenmesi mümkün değildir. O halde, tanımsız olan bir "şey""in -ki şey kelimesi de bir tanım ihtiva ettiğinden Tanrı için kullanılmamalıdır ama mecburen bir kelime kullanmam lazım- varlığı veya yokluğundan bahsetmek söz konusu olamaz.

Biz her "Tanrı" dediğimizde, aslında kendi kafamızdaki kurguyu dile dökmüş oluyoruz. Çünkü gizemi ifade etmek, tanımı gereği imkansızdır. O'na isim verdiğimizde ya da her "O" dediğimizde, onu hem dilimizin hem de zihnimizin ebatlarına sıkıştırmaktan başka bir şey yapmıyoruz. Bu sebeple Tanrı üzerine söylenmiş hiçbir söz -bu kitaptakiler dahil- gerçek Tanrı'yla bir irtibat kurmamızı ya da onu idrak etmemizi sağlamayacaktır. Ama, eğer şanslıysam Tanrı'nın neden bilinemeyeceğini anlamanızı sağlayabilirim. Zira görebildiğim kadarıyla Tanrı, düşünebileceğimiz yahut sözünü edebileceğimiz bir "şey" değildir. Tanrı'dan bahsettiğimiz zaman, aslında kendimizden, yani kendimizle olan münasebetimizden bahsediyoruz.[17] Çünkü onun hakkında konuşabilmemiz için onu bilmemiz gerekir ve bilmek, onu sınırlan-

14 Ahmet Cevizci, "Büyük Felsefe Sözlüğü", Say Yayınları, 1. Cilt, A-J, 2. Baskı, 2020, Antinomi Maddesi, s.141-142

15 Immanuel Kant, "Pratik Usun Eleştirisi", Say Yayınları, 10. Baskı, 2019

16 Zeki Özcan, "Augustinus'ta Tanrı ve Yaratma", Alfa Yay., 1. Baskı, 1999, s. 54

17 Pierre Hadot, "Plotinos ya da Bakışın Saflığı", Çev. Özcan Doğan, Doğubatı Yay., 2. Basım, Şubat 2020, Ankara, s.140

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi https://rantey.org

dırmak, o şeyi bir duruma yerleştirmek demektir. Haliyle, sonsuz ve sınırlanamaz olan bir Tanrı, bilinemeyecektir de; çünkü inceleme konusu yapılamayacaktır. Musa bin Meymun ya da popüler adıyla Maimonides'in de söylediği gibi,

Tanrı'yı yüceltmek ve onurlandırmak amacıyla ne söylersek söyleyelim, bu sözlerde Tanrı açısından aşağılayıcı bir şeylerle karşılaşırız...[18]

Peki bu durum, aslen *Obscurum per Obscurius* yani bilinmezliği bilinmezlikle açıklamak değil midir? Çünkü hâlen daha Tanrı'yı bilinebilir bir forma sokamadık ama, onu bilirmişçesine bilinmezliğinden bahsetmiş olduk... Aslında hayır. Çünkü Agnostisizm bir açıklama getirmekle uğraşmaz. Getirilen açıklamaların neyi ne kadar açıkladığını saptamakla uğraşır. Bu açıdan esas anlamıyla bilinmeyeni bilinmezlikle açıklamış olanlar, Teistlerdir. Zira Tanrı'yı bilinebilir kılmak isterken, kuvvetle muhtemel hakiki Tanrı'dan bir o kadar uzaklaşmışlardır. Onlar, en başında bilinmeyeni bilinenle izah etmek istemiş ve ardından bilinebilir şeylerin bir bir açıklanması sebebiyle ortadan kalkan mistisizmi geri getirebilmek ve etkileyici kalabilmek için, mecburen bilinmezliğe başvurmuşlardır; böylece Tanrı'nın bilinmezliğinin bütün anlamını yitirmişlerdir. Bunları fark eden şüpheciler ise, dinin hâkim olduğu her coğrafyada dışlanmışlardır.

Benzer bir zorlukla, yüzlerce yıl önce İslâm'topraklarında yaşayanlar da karşılaşmışlardı. İslâmî camia, bilinemezcilik tavrını koruyanları *Lâedriyye* diye adlandırmıştı. Zira Lâedri, Arapçada "bilmiyorum" demektir.[19] Bu, kelime Kelam felsefesinde Antik Çağ'ın kuşkucularını ifade etmek maksadıyla "şüphe edenler" ve "şüphe edip etmediklerinden de şüphe edenler" anlamında kullanılmıştır. İbn Teymiye, kimi zaman bu gruptan *mütecahile* yani "bilgisizlik taslayanlar" olarak da bahsetmiştir. İslâm felsefesinde Tanrı'nın var olduğu ya da yok olduğu konusundaki tavırlar o kadar serttir ki, "belki" kelimesi, "yoktur" kelimesinden bile daha büyük bir tepki çekmiştir. Bu sebeple, agnostik tutum sergileyen

18 "Tanrı", Editör: Marie Frederique Pellegrin, Fol Yayınları, Çev. Adnan Akan, 1. Baskı, 2022 s. 125-126'dan naklen: Maimonides, "Les Guide des Egares", Verdier, 1979, I, s.59, p.137-139

19 Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi, 27. Cilt, 2003, Ankara, "Lâedriyye" Maddesi, s.41-42

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi https://rantey.org

şüpheciler için "şaşkınlar" ifadesi dahi kullanılmıştır ve temel dayanak olarak, üçüncü hâlin imkansızlığı prensibine başvurulmuştur:

Bir şey ya vardır, ya da yoktur. Eh, birbiriyle çelişen iki önermeden biri yanlış olmak zorundadır, o halde Tanrı ya var olacaktır, ya da var olmayacaktır.

Temelde evet, Tanrı'yı Schrödinger'in Kedisi'ne çevirmemize gerek yok, eğer basit düşünecek olursak O ya vardır, ya da yoktur. Fakat bir agnostiğe göre Tanrı hem varlığın hem de yokluğun ötesinde olandır, bu sebeple o ne vardır, ne de yoktur. Kaldı ki mantığın, bilimin, aklın, duyumun ve matematiğin bile üstünde olan bir varlık için, üçüncü halin imkânsızlığı bir önem teşkil eder mi? Tanrı pekâla bu kuralın da üzerinde olabilir. Bununla beraber Tanrı ister var olsun, isterse olmasın, insan dediğimiz varlık ne kendi zihniyle ne de kendi ürettiği cihazların yardımıyla, hiçbir zaman bu ihtimallerden hangisinin doğru olduğunu öğrenemeyecektir. Çünkü bir agnostiğe göre buradaki zorluk, "kendisinin bu sorunun cevabını bilmiyor olması," değildir, bilakis o "hiç kimsenin bu sorunun cevabına sahip olmadığına ve olamayacağına" inanır. Robert Ignersoll'un deyimiyle:

"Agnostik sadece 'Ben bilmiyorum' demez. O, bir adım daha ileri gider ve büyük bir vurguyla 'sen de bilmiyorsun!' der." [20]

Benzer bir şekilde George Lincoln Rockwell de, otobiyografisinde *"Ben bir agnostiğim ve bununla şunu kastediyorum: Yaşamın ve sonsuzluğun gizemi ile ilgili ileri sürülen bütün öneri ve açıklamalar karşısında, 'Ben bilmiyorum ve senin ve başka herhangi bir insanın da bilebileceğine inanmıyorum' diye karşılık veririm."*[21] demiştir. Kısacası, Russel'ın BBC'de rahip F. C. Copleston'a söylediği gibi: *"Dogmatik bir şekilde Tanrı'nın olmadığını söylemiyorum, söylediğim şey var olduğunu bilmediğimizdir."*

Anlaşılacağı üzere agnostisizm, Tanrı'yı bilinemez kılarak onu -en azından tartışma düzeyinde- öldüren bir girişimdir ve agnostisizm,

20 Tom F., "Robert G. Ingersoll", Icons Of Unbelief: Atheists, Agnostics and Secularists, Greenwood Press, Westport, Connecticut, London 2008, s. 182.

21 Ferit Uslu, "Agnostisizm", Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2012/1, c. 11, sayı: 21, s.18'den naklen: George Lincoln Rockwell, "This Time the World", Parliament House, 1963, s. 52

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi https://rantey.org

benim tanımlamama göre "bilmemek"ten ziyade "bilmediğini bilmek"tir. Lâozî'nin ne dediğini hatırlayalım:

Bilmediğini bilmek en büyük bilgidir. Bilmediğini bilmemek bir kusurdur. Ermiş kişinin kusuru yoktur. Çünkü kusuru, kusur olarak teşhis edebilir. İşte bu yüzden kusurdan uzaktır.[22]

Ne var ki agnostisizm de çeşitli görüşlere ayrılmaktadır, yani tek tip bir agnostisizmden bahsetmek mümkün değildir. Çünkü agnostik olduğunu söyleyen ve bununla beraber bir Tanrı'nın var olması ihtimalini daha kuvvetli bulan ya da Tanrı'nın var olmadığına inanmaya daha yatkın olan kimseler vardır. Zira Tanrı'nın ve ruhun ölümsüz olup olmadığının bilinemeyeceğini söyleyen birisi, ya "Tanrı ve ruh vardır," önermesini kabul ederek bu yargıda bulunuyordur, ya da "Tanrı ve ruh yoktur," önermesini kabul ediyordur. Ne olursa olsun bu iki önermeden birine daha yakın hissetmekte ve ona göre bir yargıda bulunmaktadır. Bu durum, agnostik-teist ve agnostik-ateist kavramlarını doğurmuştur. Buraya birazdan döneceğiz.

Şimdi biraz çeşitli düşünür ve araştırmacıların İzm'leri ne şekilde sınıflandırdığına bakalım, böylece durumu daha iyi anlayabileceğimizi umuyorum. J. Bugnell Bury, kategorizasyonunu şöyle yapıyor:

"Agnostiklerin kanaatince insan aklının bir algılama sınırı vardı, teoloji bu sınırın dışında kalıyordu. Psikoloji de dahil olmak üzere, bilimin ilgilenmekte olduğu âlem ise o sınırın içinde idi. Bilimin bütün ilgisi fenomenlerdeydi, fenomenlerin öte tarafında bulunabilecek nihai gerçeklik ile onun hiçbir ilgisi yoktu. Bu nihaî gerçeklik karşısında alınabilecek dört tavır vardı.

1) Onun yalnız varlığına değil, hattâ bir hadde kadar bilinebilirliğine kani olan metafizikçiler ile teologların tavrı.

2) Onun varlığını inkar edenlerin tavrı; fakat bunların metafizikçi olmaları gerektir, çünkü onun var olmadığı da ancak metafizik kanıtlarla ispat edilebilir.

3) Onun varlığını tasdik ettikleri halde bilinmesinin imkânsız olduğuna inananların tavrı.

22 Lâozî, "Tao te Ching", Türkiye İş Bankası, Kültür Yay., Hasan Âli Yücel Klasikleri Dizisi, 5. Baskı, LXXI Deyiş, s.76

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi https://rantey.org

4) Ve nihayet onun ne varlığını, ne de yokluğunu bilmeye imkan olmadığını iddia edenlerin tavrı.

Deyimin dar anlamıyla Agnostik olanlar, bilmediklerini ikrar eden bu sonunculardır. Üçüncü sınıftakiler, fenomenin arkasında bilinmez bir realite bulunduğunu teslim edecek kadar fenomenin ötesine geçerler. Fakat Agnostik deyimi genellikle yalnız dördüncü sınıf için değil, üçüncü sınıfı da kapsamak üzere, geniş bir anlamda kullanılmaktadır. Yani hem bilinmez bir realite bulunduğunu kabul edenlere, hem de böyle bir realitenin var veya yok olduğunu bilmediklerini söyleyenlere Agnostik denilmektedir. Meselâ, bir bilinmez varlığa inanan Comte ile Spencer, Agnostik sayılmışlardır.

Agnostik ile ateist arasındaki fark şudur; ateist şahsi bir tanrının varlığını açıkça inkar eder, agnostik ise böyle bir tanrıya inanmaz."[23]

Buradaki "inkar eder" ve "inanmaz" kelimelerine iyi odaklanmak gerekir. Çünkü bir Agnostik, aslında bütün felsefi tutumların bir inanç olduğuna inanır. Eğer Teizm bir Tanrı'nın var olduğuna inanmak ise, Ateizm de o Tanrı'nın var olmadığına inanmak, var olduğu fikrini reddetmektir. Bu bağlamda Ateizm'in de bir inancı vardır, lakin bu inanç dini bir inanca benzememekte, daha ziyade bir inkâr durumunu ifade etmektedir. Agnostiğin tavrı ise, Tanrı'nın bilinemeyeceğine, haliyle bilinemeyen bir Tanrı'ya inanıp inanmamak konusunda kesin bir yargıya varılamayacağına inanmaktan ibarettir. Çünkü her teist ve ateist, bir raddeye kadar agnostiktir. Eğer bu söylediklerime inanmıyorsanız bir ateist bulup tartışmaya başlayın; bu kişi ilk etapta felsefi tutumundan epey emin görünecektir ama, çok geçmeden, fikirlerini kazıdığınızda şuna benzer bir cevap verecektir: *"Elbette var olmadığını %100 bilemeyiz ama..."* Bu savunma, ateistlerin aslen "Tanrı'nın var olmadığını bildiklerini değil, buna inandıklarını" açıkça gösterecektir. Aynı şey teistler için de geçerlidir. Bu açıdan Agnostiklik, basitçe "sağ veya sol görüşe kaymamaya, ortada kalmaya" uğraşır ve bunun temel sebebi, kesin bilinemeyecek bir konuyla ilgili kesin bir yargıya -vardır ya da yoktur gibi- varmanın doğru olmayacağına kanaat getirmesidir.

23 John Bagnell Bury, "Düşünme ve Konuşma Özgürlüğü", Maviçatı Yayınları, İstanbul, 2017, s. 170.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi https://rantey.org

Evet, bu tarafsız kalma durumu da kesin bir yargıya dayanır -bilinemeyeceğine- fakat, en azından daha tutarlıdır. Çünkü hiç değilse, agnostik, Sokrates gibi "bilmediğinin" farkındadır ve bunu dürüstçe ilan etmektedir. Anthony Kenny'nin de dediği gibi:

"Bilgi iddiasının doğrulanmaya gereksinimi vardır. Bilgisizliği ise yalnızca itiraf etmek gerekir."

İşte ben de Tanrı'nın var mı yoksa yok mu olduğunu bilmiyorum, bilebileceğimi de sanmıyorum çünkü onun "bilinebilecek kadar küçülebileceğini" düşünmüyorum. Fikrimce eğer Tanrı bilinebilecek ölçüye kadar küçülebilseydi, bu durumda onun gerçek Tanrı olup olmadığından şüphe ederdim. Lâkin bunu beylik bir laf olarak savurmuyorum. Çünkü muhtemelen, dünyaları yok edebilen ve anlık olarak gezegenler yaratabilen ya da aklımın almayacağı ölçüde mucizeler gerçekleştirebilen bir varlıkla karşılaşsaydım, onun Tanrı olduğuna inanabilir ya da korktuğum için ona tapabilirdim. Fakat bu, taptığım varlığın gerçekten de Tanrı olduğu anlamına gelmezdi. Evet, belki bizim türümüzden milyonlarca yıl daha gelişmiş bir varlıkla karşı karşıya olabilirim, ya da gerçek anlamda ruhâni olan, metafiziksel bir varlık benimle oyun oynuyor olabilir. Ben, zayıflığım nedeniyle bu varlığın gerçekten de Tanrı olduğuna inanmaya meyilliyimdir ve agnostik tutumumu değiştirebilirim ama yine de bu, karşımdaki varlığın gerçek anlamda "Tanrı" olduğunu objektif bir şekilde ispatlamayacaktır. Aynı şekilde olur da 20-30 yıl sonra fikrim değişir ve ateist ya da teist olursam, bu, ne yeni inancımın doğru olduğunu kanıtlayabilir ne de agnostisizmin yetersiz olduğunu gösterir.

Agnostisizme yöneltilen en meşhur itirazlardan biri, "Tanrı ya vardır, ya da yoktur, ortası olamaz!" şeklindedir, lakin bu itiraz içerik bakımından yanlıştır. Bunun doğrusu, "Ya Tanrı'nın var olduğuna inanırız, ya da inanmayız!" olmalıdır çünkü bu durumda, ne var olduğuna inanmak ne de inanmamak ya da hem var olduğuna inanmak, ama öte yandan bundan şüphe duymaya devam etmek bir çelişki barındırmamış olur. Zira inandığımız her şeyi bilmemiz gerekmez, mesela Tanrı'ya inanan ama onun hakkında gerçek bir bilgiye sahip olmayan milyonlarca insan vardır. Lakin bir şeyi bildiğimizi iddia edeceksek, muhakkak ki aynı zamanda ona inanıyor da olmamız gerekir. Örneğin

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi https://rantey.org

annemizin öz annemiz olduğunu biliyor olabiliriz, fakat bu bilgi aynı zamanda annemizin öz annemiz olduğuna inandığımızı da göstermektedir. Bununla beraber yalnızca annemizin öz annemiz olduğuna inanmamız, onun gerçekten de öz annemiz olduğuna ya da bunu bildiğimize işaret etmeyecektir. Bu durumda DNA testleri gibi destekleyici kanıtlar devreye girecektir ve bunu da, DNA testinin sonuçlarının doğru olup olmadığını bilmek ve bu sonuçlara inanıp inanmamak gibi yeni kademeler takip edecektir.

Peki Tanrı bilinemez ise, bu durumda onun bilinemez olduğunu nereden biliyorum? Bu durumda Tanrı'nın en azından bir özelliğini -bilinemezlik özelliğini- bilmiş olmuyor muyum? Ve eğer Tanrı'nın bir özelliğini bilebiliyorsam, bu durumda Tanrı bir nebze bile olsa bilinebilirlik seviyesine düşmüş olmuyor mu? O halde bilinemez olan Tanrı'nın gerçek Tanrı olduğundan şüphe etmem gerekmez mi? Hayır. Çünkü bir Agnostik, Tanrı'nın bilinemez olduğunu iddia ettiğinde, bu bilinemezliğin Tanrı'ya ait bir sıfat olduğunu iddia etmez. Daha ziyade, "biz bilemeyiz" demiş olur, çünkü bir agnostik, bizlerin Tanrı'yı bilebilecek bir kapasitede olmadığını düşünür. Bu sebeple, Tanrı'nın "bilinemezlik" özelliğine sahip olmasıyla, "bizim bilemiyor olmamız" arasında fark vardır. İnsanın Tanrı'yı bilmesi veya idraki, sadece akıl yürütme melekesinin bir çıkarımından ibarettir. Bu bilişin hakikat olduğu fikriyse bir kandırmacadır. Bizim bu "bilemeyeceğimiz" türündeki yargıya sahip olmamızın sebebi, gerçekten de bilemiyor olmamızdır. Zaten, asıl sorunumuz "Tanrı bilinebilir mi?" sorusunun cevabını vermek değil, "bilebildiğimiz şey Tanrı olabilir mi?" sorusunun cevabını vermektir. Şahsen Agnostik tavırda ısrarcı olmamın sebebi budur ve bu tavrın ayrı bir dogmaya dönüşmemesi için de epey dikkatli olmaya çalışıyorum. Zira Longueville'in de dediği gibi:

Hiçbir şey bilmediğini varsayan sahte alçakgönüllülük, çoğu zaman her şeyi bildiğini varsayan sahte gurur kadar tehlikelidir. Akıl ve İnanç alanlarının kapsamı, bilgimizin ve cehaletimizin sınırları açıkça belirlenmelidir, aksi takdirde kendimizi dogmatizme dogmatik bir biçimde itiraz ederken ve aklın değersizliğini kanıtlamak için akıl yürütürken bulabiliriz.[24]

24 Henry Longueville Mansel, "The Limits of Religious Thought: Exmanied in Eight Lectures", New York, 2009 [1867], Cambridge University Press, s.16

Bu arada, bu kitapta ne kadar "bir Agnostik şöyle düşünür," ya da "Agnostisizm'e göre durum şöyledir," ve benzeri ifadeler kullansam da, kalemimden çıkan bütün düşünceler yalnızca beni ilgilendirmektedir. Bu kitabı tamamen şahsi kanaatlerle yazıyorum ve kesinlikle bütün agnostikleri ya da genel olarak Agnostisizm'i temsil etmek gibi bir niyetim yok. Huxley'in de yoktu:

Eğer benden agnostisizmin inanç esasları istenirse, onun inanç esaslarının olmadığını ve tabiatı icabı da hiçbir zaman olamayacağını söylemem gerekir. Aslında agnostisizm, bir inanç değil bir yöntemdir.[2526]

Bununla beraber, bildiğim kadarıyla Agnostisizm'in bir manifestosu yoktur ve haliyle bir Agnostiğin hayat görüşünü net bir şekilde ifade edebilecek bir çalışma yazılmamıştır. Yalnızca agnostisizm konusunda öğretici ve açıklayıcı bazı metinler kaleme alınmıştır. Bunlardan -benim bildiğim- kayda değer ve incelenmesi gereken eserlerin bazılarını sıralamak gerekirse: Leslie Stephen'ın *"An Agnostic's Apology and Other Essays"* eserini, Roger C'nin *"A History of Agnostics in AA"* eserini, Her ne kadar başlığında "manifesto" yazsa da aslında pek de bir manifesto olmayan Lezley Hazleton'un "Agnostic: A Spirited Manifesto" eserini, Donald E. Smith'in *"The Hopeful Agnostic: What I Believe - I Guess"* eserini ve Alex Kadison'ın *"Through Agnostic Spectacles"* eserini tavsiye edebilirim. Ayrıca her birine bu kitapta yer vermiş olmasam da, Agnostisizm üzerine tavsiye edebileceğim ek kaynaklar: Alan Brinton'un Religious Studies'deki *"The Reasonableness of Agnosticism"*i, Alexander Balmain Bruce'un The American Journal of Theology'deki *"Theological Agnosticism"*i ve Anthony Kenny'nin *"What I Believe"*, *"Unknown God: Agnostic Essays"* ve *"What is Faith"* eserlerini tavsiye edebilirim. Bunların yanında Jiwon Byun'dan *"Thomas Henry's Agnostic Philosophy of Science"* da okunabilir. Elbette bunların yanına iki elin parmaklarını geçmeyecek başka eserler de eklenebilir, fakat itiraf etmeliyim ki ben, Agnostisizmi doğru anlayabilmek için illa da onu tasnif eden onlarca

25 Thomas Huxley, "Agnosticism", Collected Essays: Volume V: Science And Christian Tradition, D. Appleton and Company, New York 1902, s. 239

26 Agnostisizmin bir yöntem mi yoksa inanç mı olduğu tartışmasına daha sonra yeniden değineceğiz.

kitap okunması gerektiğini düşünmüyorum. Yalnızca faydalandığım eserlere iade-i itibarda bulunuyorum.[27]

Bence işin özü, kavramları doğru öğrenmekte yatıyor. Ortalama seviyede herhangi bir Din Felsefesine Giriş kitabını okuyan herkes, ezber fikirlerle eleştirmediği sürece Agnostisizmi doğru bir şekilde algılayabilir diye düşünüyorum. Çünkü Agnostisizm, daha ziyade insan zekâsının sınırlarına rağmen bu sınırları aşma girişiminde bulunma ve bu yolculuktaki zorluklara tahammül etme ve nihayetinde evren ya da transcendence varlığın karşısında, haddini bilme tavrıdır ve gerekçeleri gayet basittir. Ne var ki, daha önce de söylediğim üzere tek bir agnostisizm türü yoktur. Hatta dileyenler benim agnostisizmimi de genel agnostisizmin dışında tutarak, buna adımın kısaltmasından ve İtalyanca "Tanrı" anlamına gelen "Dio" kelimesinden hareketle *Dioizm* olarak adlandırabilir.

Agnostisizm'in Alt Dalları

William Rowe gibi yazarlar, Agnostisizmi zayıf, ılımlı ve güçlü olmak üzere üçe ayırdılar[28] ama, bence Agnostisizmi sadece zayıf ve güçlü olarak da ele alabiliriz. Olsa olsa buna, zayıf agnostiğin bir alt bölümü olarak agnostik-ateist ve agnostik-teist seçenekleri eklenebilir. Biraz daha ileri götürmek istersek de, bu durumda güçlü agnostiklikten belki İgnostisizm'e ulaşmamız mümkün olabilir. Çünkü, basit bir örnekle açıklamak gerekirse; temelde dünya dışı bir yaşamın var olup olmadığı kesinlikle bilinmediği için, aslında bu aşamada her insan Agnostiktir. Kişi, yalnızca dünya dışı yaşamın var olduğuna ya da var olmadığına inanabilir veya bu konuda kesin bir yargıda bulunmayıp, "şu an için bilmiyoruz" diyebilir. Şimdi, burada dünya dışı yaşam fikrini Tanrı ile değiştirelim. Karşımıza şu sonuç çıkar:

27 Bu bağlamda Türkiye'den çıkan ve faydalı bulduğum bazı makale ve yazılara örnek vermek gerekirse, şunları beğendim: *Tuncay Akgün, "Anthony Kenny'e Göre Tanrı'yı Bilmenin İmkânı ve Agnostisizm", AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi, Bahar 2018, Cilt:6, Sayı:11; Ferit Uslu, "Agnostisizm", Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2012/1, c. 11, sayı: 21* ve *Bilim ve Ütopya' Dergisi, Sayı: 327, Eylül 2021, "Agnostisizm"*

28 William L. Rowe, "Agnosticism" Routledge Encyclopedia of Philosophy, ed. by E. Craig, London.

Kişi eğer Tanrı'nın var olduğu fikrine kendisini daha yakın hissediyorsa, bu durumda bir zayıf-agnostiktir ve agnostik-teist tavrındadır. Aynı şekilde, kişi Tanrı'nın var olmadığı fikrine daha sıcak bakıyorsa, yine bir zayıf-agnostiktir fakat bu sefer agnostik-ateist tavrındadır. Genel anlamıyla Agnostik dediğimiz kişiler ise, iki türlüsünü de bilemeyeceklerini kabul ederek kesin bir yargıdan kaçınırlar ve "şu an için bilemiyoruz, belki ileride öğreniriz," derler. Buna ılımlı/orta ya da genel-agnostisizm denir, zira bu görüş Tanrı var olsa da olmasa da, ileride bu konu hakkında kesin bir bilgiye ulaşılabileceğine ihtimal verir. Yani Tanrı'nın bilinemeyeceği konusunda kararlı değildir, sadece şüpheleri vardır. Güçlü-agnostik ise, bu ihtimali yok sayar. Bir güçlü-agnostik'e göre ne tür bir teknolojimiz olursa olsun, isterse milyonlarca yıl geçsin ve beynimiz şimdikine kıyasla daha yüksek bir zekâ geliştirsin, yine de Tanrı'nın var olup olmadığını bilemeyeceğiz.

Dilerseniz durumu bir de tablo üzerinde görelim. Ferit Uslu, Agnostisizm üzerine hazırladığı makalede, Tanrı'ya yönelik tutumları -bilmek ve inanmak ilişkisine bağlı olarak- 6 kategoride özetlemişti. Bu maddelere ilişkin yaptığı açıklamalar da dâhil olmak üzere bütün sayfayı alıntılıyorum:

1. Bildiğini düşündüğü için inananlar,(bu bilginin kaynağı kişi için akıl veya vahiy olabilir, fark etmez.)[29]

2. Bildiğini düşündüğü için inkâr edenler,[30]

3. Bilmediğini düşündüğü için inkâr etmeyenler,[31]

4. Bilmediğini düşündüğü için iman etmeyenler,[32]

5. Bilmediğini düşündüğü için ne iman eden ne de inkâr edenler,[33]

6. Bilmediğini düşündüğü için inkâr edenler.[34]

Aslında bu tablodan da anlaşılacağı üzere negatif teizm, negatif ateizm ve zayıf agnostisizm arasında çok küçük bir fark vardır. Hatta bazen bu fark tamamen ortadan kalkabilmektedir. Bununla birlikte güçlü

29 Pozitif teistler.
30 Pozitif ateistler.
31 Negatif teistler.
32 Negatif ateistler.
33 Zayıf agnostikler.
34 Güçlü agnostikler.

agnostisizm, inanma/inanmama açısından negatif ateizmden ziyade pozitif ateizme benzemektedir. Zira her ikisinde de inanmama vardır. Hatta bu açıdan onu pozitif ateizmin bir biçimi olarak görmek de mümkündür. Bu nedenle güçlü agnostisizme agnostik ateizm diyenler dahi bulunmaktadır. Öte yandan güçlü agnostisizm, pozitif ateizmden(tabloda da görüleceği gibi) iki önemli noktada ayrılır. Birincisi; pozitif ateist, Tanrı'nın olmadığını "bildiği için" inanmadığını söylerken, güçlü agnostik Tanrı'nın var olup olmadığını "bilmediği için" inanmamaktadır. Diğer bir ifadeyle ilki(ateist), tabir yerindeyse "bildiğim için inanmıyorum" epistemolojik ilkesiyle hareket etmekte, ikincisi(agnostik) ise "bilmediğim için inanmıyorum" ilkesinden hareket etmektedir. Dolayısıyla her ikisinin inanmama gerekçeleri arasında önemli bir fark vardır. Pozitif ateist, Tanrı'nın yokluğundan emin iken ve bu konuda kanıtları olduğunu düşünüyorken, güçlü agnostik Tanrı'nın varlığından emin olmadığı gibi yokluğundan da emin değildir. Bu konuda bir bilgisi olmadığını düşündüğü için ve bilgisinin olmadığı şeylere inanmayı uygun bir epistemolojik duruş olarak görmediği için Tanrı'ya inanmaz. Bu da güçlü agnostisizm ile pozitif ateizm arasındaki diğer önemli farkı oluşturur.[35]

Elbette bu tablodaki sınıflandırma da tartışmaya açıktır ve yazan her şeye bire bir inanmamız gerekmiyor, lâkin bence giriş seviyesindeki okuyucular için yeterli bir tasnif yapılmış.

Devam edersek; kişi, Tanrı'nın bilinemeyeceğini savunmakla birlikte, Tanrı'nın var olduğuna inanabilir, ya da bu inancı reddedebilir. Çünkü Tanrı'nın varlığı konusunda agnostik olup, yine de inanç noktasında onun var olabileceğine bağlı kalmak mümkündür. Bu açıdan agnostik olmak, ille de dinsiz ya da imansız olmanızı gerektirmez. Zaten bu sebeple agnostik-teist ve agnostik-ateist şeklinde ayrımlar yapılmıştır. Fakat zayıf-agnostik ve güçlü-agnostik aşamalarında durum değişir. Güçlü agnostisizm, daha önce de değindiğimiz gibi, Tanrı'nın bilinebilirliği konusunda fikrini değiştirmeye kapalıymış gibi göründüğünden dogmatik bir tavır olarak değerlendirilmeye müsaittir. Lakin mevcut bilgimizden hareketle böyle bir pozisyonda durmanın bilimsel yönteme de uygun düştüğünü hatırlamak gerekir. Bu bağlamda

35 Ferit Uslu, "Agnostisizm", Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2012/1, c. 11, sayı: 21, s.25-26

bir güçlü-agnostik, gerçekten inancını temelden sarsacak bir ispatla karşılaşırsa görüşünü değiştirmeye hazırdır, neticede düşüncelerimizi değiştiremedikten sonra, düşünce özgürlüğüne sahip olmamızın ne kıymeti vardır? Ne var ki güçlü agnostik, böyle bir kanıtın asla sunulamayacağına inanır.

Bu noktada bir yanlış anlaşılmaya dikkat çekmem lazım: Bazı teistler, Agnostiklerin sürekli araştırmada olmalarını, onların "Tanrı'yı bulmak için uğraştıkları," veya "içten içe inanmak istedikleri," şeklinde yorumluyorlar. Yani agnostiklerin "inanmıyorum" diyecek cesarete sahip olmayıp, gizliden gizliye Tanrı'yı bulmak istediklerini iddia ediyorlar. Elbette kişi eğer Tanrı'yı araştırıyorsa, buradaki ilk hedefi "var olan bir Tanrı'yı çürütmek" değildir, fakat bunu bir aşağılık kompleksi olarak yorumlayanlara ancak gülünür. Bu sebeple, bu görüşe Lesley Hazleton'dan ufak bir alıntıyla bile cevap versek yeterlidir:

"Eğer din değil de suç üzerinde çalışıyor olsaydım (belki katı Freudyenler hariç) bu kadar çok insanın benim içimde bir suçlu olmak için derin bir arzu beslediğim varsayımında bulunacaklarını hiç sanmam..."[36]

Kaldı ki, Tanrı'ya inanmak ihtiyacıyla bile olsa Tanrı'yı araştırıyor olmanın utanılacak bir yönü yoktur. Çünkü en azından burada dürüst bir çaba vardır ve kişi, en başından kestirip atmak yerine değerli vaktini ilim öğrenmeye adamış demektir. Bu açıdan, bir Agnostiğin inanmadığı halde dinleri ya da Tanrı tiplerini sorguluyor olması küçümsenecek değil, övülecek bir şey olmalıdır. Ayrıca, inanç bir tutkudur ve "inanayım" diyerek inanmak mümkün değildir, haliyle bir Agnostik eğer Tanrı'ya inanmak istiyor ve bu amaçla araştırma yapıyorsa, bu, onun o esnada agnostik-teist kategorisinde olduğunu gösterir. Aynı şekilde, Tanrı'dan uzaklaşmak isteyen ve inatla onun var olmadığını gösteren kanıtlar bulmak isteyen bir agnostik varsa eğer, bu kişiye agnostik-ateist deriz. Haliyle, özellikle inanmaya ya da inanmamaya çaba sarf eden bir Agnostiğin, tam anlamıyla agnostik olduğunu söylemek güçtür. Bir Agnostik eğer illâ da bir Tanrı'ya inanacaksa, onun inandığı Tanrı *Agnostos Theos*, yani Bilinemez Tanrı'dır ve bence de eğer ille de bir dine inanmak gerekiyorsa bu din, felsefe dini olmalıdır. Zira

36 Lesley Hazleton, "Agnostik, Hararetli bir Manifesto", Kitabix Yay., Çev. Erdal C. Bodur, 1. Baskı, Eylül 2017, s. 106-107

Teoloji, mutlak iyi olan Tanrı'yı korkulacak bir varlığa çevirmiş, Tanrı'yı bile kaderin ağlarına düşürmüş ve her şeyi bilen Tanrı'yı dualarımızın muhatabı ederek her yerde olduğu iddia edilen bir Tanrı için ona ulaşabileceğimiz tapınaklar diktirmiştir. Dolayısıyla, Voltaire'in de dediği gibi, *"eğer Tanrı bizi kendine benzer yaratmışsa, biz de ona borcumuzu aynen iade ettik."*

Bu açıdan Tanrı üzerine konuşmak, bir bakıma zaman kaybıdır ve bu tutum, İgnostisizm olarak da ifade edilmiştir. Çünkü hiçbir tanım ve kavram tarafından sarmalanmayan bir varlığın -veya yokluğun, artık her ne ise- üzerine düşünmek dahi saçmadır ve bu emekler bizi her daim aynı kapıya çıkaracaktır: Bilinmezliğe.

İgnostisizm, agnostisizmin "yeterli delil bulunana kadar Tanrı'yı askıya alma" düsturuna sahip bir versiyonudur ve bunu, Apateizm ile karıştırmamak gerekir. Temelde apateistler için Tanrı'ya inanmanın veya inanmamanın bir önemi yoktur, çünkü Tanrı hakkında konuşmanın bir önemi yoktur; bu, vaktimizi boşa harcamak olur. Daha önce de belirttiğimiz gibi, Mantıkçı Pozitivistler de Tanrı hakkında tutarlı ve mantıklı bir cümle kurmanın mümkün olmadığını düşünmüşlerdir. Çünkü anlamlı cümlelerin yalnızca iki türü vardır:

Analitik önermeler,

Yanlışlığı ya da doğruluğu, önermeyi ifade eden kelimelerin anlamları tarafından belirlenen önermeler.

Mantıkçı Pozitivistlere göre, ikinci türden önermeler tanımları ve mantık ve matematiğin doğrularını içermektedir. Analitik olmayan bütün anlamlı önermeler ise sentetiktir. Sentetik önermelerin hepsi, bir takım duyu algıları tarafından ampirik olarak doğrulanabilir olmak zorundadır ve analitik önermeler, dilin dışında olan gerçeklikler hakkında[37] bilgi sunamazlar. Olgusal konular ya da bir gerçeklik hakkında bize bilgi sunulabilmesi için, önermenin sentetik ve bu nedenle de ampirik[38] yoldan doğrulanabilir olması gerekir. İşte, teolojik önermeler bu alanın dışında kaldıkları için, bilişsel açıdan anlamsızdırlar.[39]

37 Ruh, Tanrı vb.

38 Deneysel ya da Deneyimsel.

39 Ahmet Seyrek, "Ateizm, Deizm ve Agnostisizm", Dorlion Yayınları, 1. Baskı, Temmuz 2019, s.120

Düşündüğünüzde, eğer Tanrı "idrak edilemez, tanımlanamaz ve yalnızca kendi aracılığıyla bilinebilir" bir şey ise, o halde onu bilmeye çalışmanın ya da onu mevzubahis etmenin bir anlamı olmadığı ortaya çıkacaktır. Bu sebeple bir ignostiğe göre, "anlayamadığımız bir şey hakkında" tartışmamız, saçmalıktır. Tartışabilmek ya da doğru bir yargıya varabilmek için onu bir nebze de olsa anlayabilmek ya da en azından bazı sıfatlarını bilebiliyor olmak gerekir, fakat tanımı gereği bilinemez olan bir varlıktan bahsediyorsak o halde böyle bir çabaya girişmek beyhude olur. İgnostisizm'in Apateizm'den tek farkı, Apateizm'in Tanrı'nın varlığı ya da yokluğu konusunda vurdumduymaz/umursamayan bir tavır sergilemesidir –ve bu kimilerine göre ciddiyetsiz bir tutumdur. İgnostik ise, bu tür tartışmalardan bıkmış bir agnostiktir, ancak Tanrı fikrini umursamıyor değildir. Bu sebeple, muhtemelen güçlü-agnostik pozisyonuna geldikten sonra eğer Tanrı araştırmalarından sıkılır ya da pes etmek istersek, Apateizmin Agnostik ve yılmış versiyonu olan İgnostiklerden olmamız epey kaçınılmazdır.

Ateizm Dururken Agnostisizm Gereksiz mi?

Maalesef birçok kişi agnostisizmi yanlış anlamış ve onu "ne yapacağını bilememek, iki arada bir derede kalmak," olarak tanımlamıştır. Agnostisizm'in kararsızlığına dikkat çekenlere örnek vermek gerekirse, Kai Nielsen bunlardan biridir. O, agnostisizmi diğer türlerini de hesaba katarak ayrıntılı bir şekilde açımlamadığından, agnostiklerin "dinle ilgili iddialar konusunda bu iddiaların doğru mu yoksa yanlış mı olması gerektiğinden emin olamayan" kişiler olduklarını söylemiştir.[40] Lakin bu tür bir agnostisizmin, esas agnostisizmle alakası yoktur. Evet, agnostisizmin daha popüler olan zayıf formunda bir kararsızlık ve kafa karışıklığı bulunduğu belki iddia edilebilir ama, güçlü formuyla ilgili bu yargıya kesinlikle varılamaz. Ne var ki halk nezdinde agnostisizm dendiğinde akla gelen popüler anlam, agnostiklerin korkak, ezik ya da bilgisiz, bu sebeple Tanrı konusunda kararsız kişiler olduklarıdır. Öyle ki, Dawkins, Tanrı Yanılgısı kitabında, Agnostisizm'i yanlış değerlendirerek "Agnostisizm'in Yetersizliği" başlığıyla bir bölüm kaleme

40 Kai Nielsen, Atheism and Philosophy, Prometheus Books, New York 1985, s. 51.

almıştır. Bölümün ilk paragrafında aktardığı kurgu[41] ise ham bir cahillik barındırmaktadır. Söylediğine göre, tanıdığı bir rahip, ateistlere dik duruşlarından dolayı saygı duyuyormuş ama, agnostiklerden (lafı eveleyip geveledikleri için) tiksiniyormuş. Yazdıklarından anlaşılacağı üzere Dawkins de bir nebzeye kadar bu görüşe katılıyormuş. Yazık.

Neyse ki ilerleyen sayfalarda Dawkins, en azından incelik edip de agnostisizmi iki türe ayırmayı başarabilmiş.[42] Onun tasnifine göre bu türlerden birincisi, Uygulamada Geçici (Zayıf) Agnostisizmdir ve bu tavır, gerçeğe ulaşmak için yeterli kanıtımızın olmamasından kaynaklanır. İkinci tür ise, Prensipte Sabit (Güçlü) Agnostisizm'dir; bu ise, hiçbir kanıtın yeterli bir kanıt olamayacağını öne süren tavırdır. Temelde bu tasnif doğrudur, zaten az önce anlattık; fakat Dawkins'in diğer yazdıkları için aynı şeyi söyleyemeyeceğim. Zira Dawkins'e göre:

"Tanrı'nın varlığı ya da yokluğu, evrenle ilgili bilimsel bir olgudur, uygulamada olmasa bile prensipte keşfi mümkündür."[43]

Diğer bir ifadeyle Dawkins, Tanrı'nın, meleklerin ya da genel olarak metafiziğe dayanan iddiaların, bilim aracılığıyla ispatlanabileceğine ya da çürütülebileceğine inanmaktadır. Fakat bu felsefi dayanakları olan bir iddia değildir ve aslına bakılırsa bilimsel bir iddia da değildir. Çünkü metafiziksel olduğu iddia edilen varlıkların, fiziğin kapsamındaki bir çalışma alanıyla ispatlanabilecek olmaları ya da "fiziksel" şeylerin muhatabı olan bir şeyle algılanabilir olmaları, başlı başlına çelişik bir iddiadır. Meşhur bir ifadeyle eleştirecek olursak; bu düşünce, bırakın doğru olmayı *"yanlış bile değildir."*

Popper'e göre de, felsefi ve metafizik teoriler, tanım gereği çürütülemezler.[44] Zaten, birazcık düşündüğümüz takdirde hemen görebileceğimiz gibi, eğer "bilimsel araştırma konusu olabilecek metafiziksel kavramların varlığından" söz ediliyorsa, burada muhtemelen bu kavramların içeriğiyle oynanıyordur. Örneğin "Ruh" dendiğinde yalnızca beynimizdeki elektrik akımları kast ediliyordur ve bunların incelen-

41 Gerçekse daha da kötü.

42 Richard Dawkins, "Tanrı Yanılgısı", Kuzey Yayınları, 3. Baskı, 2007, s. 51-52

43 Dawkins, a.g.e., s.54

44 Karl Popper, "Metaphysics and Criticizability", Popper Selections, ed. David Miller, Princeton University Press, 1985, s. 214.

mesinden bahsediliyordur;[45] lakin hiçbir mümin ruh kavramını "beyinde meydana gelen bir takım şeyler"den ibaret saymıyor. Ya da Tanrı dendiğinde, bunu "doğanın, döngüsünü devam ettirme mekanizması" olarak algılamıyoruz. Haliyle Yeni Ateizm akımının iddia ettiği gibi, eğer "bilimin inceleyebileceği bir metafizik" varsa bile bu, gerçek anlamda "metafiziksel" bir şey değildir. Ne var ki bu tür görüşler son yıllarda epey bir popülarite kazandılar ve bilimin Tanrı'yı geçersiz kılabileceğini savunan Stenger, Dawkins, Dennet, Hitchens ve muadili kişiler, maalesef Tanrı modelleriyle "Tanrısallık" arasındaki farkı görmezden gelmektedirler. Hatta, tek yolun Ateizm olduğunu düşünen Dawkins taraftarları, muhafazakâr teistlerinkine benzer bir bağnazlık sergilemektedirler, bu sebeple Yeni Ateizm'e "Militan Ateizm" de denmektedir ve ateistlerin agnostik karşıtlığı da buradan gelmektedir. Zira onlar, tıpkı dinciler gibi her şeyi siyah ya da beyaz olarak görmek isterler ve, ya onların tarafında olursunuz, ya da karşı taraflarında.

Aslında Dawkins'in agnostisizmi dışlarken bir yandan kendisinin de bir nebze agnostik olduğunu itiraf etmesi şaşırtıcıdır. Çünkü o, bahsi geçen kitapta Tanrı'ya dair olan eğilimleri 7 maddede toplamıştır ve kendisinin 6. Kategoride olduğunu ama, yedinciye meylettiğini söylemiştir. Maddeleri aşağıda kabaca sıralıyorum:[46]

1) Koyu Teistler: *Tanrı'nın var olma olasılığı %100'dür.* C. G. Jung'un sözleriyle, "Ben inanmam, bilirim."

2) Fiili Teistler: *Tanrı'nın var olması olasılığı, son derece yüksek bir olasılıktır ama, %100 değildir.*[47]

3) Teizme Meyilli Agnostik: *Tanrı'nın var olması ihtimali Yüzde 50'den yüksektir ama, çok da yüksek değildir.*[48]

45 İbranice ruah ("rüzgar" veya "soluk") ve nefesh kelimeleri nefesle ilgilidir; Yunanca psukho ("nefes almak") kelimesi, "ruh" anlamındaki psukhe'den gelir; Latincedeki anima ("hava", "soluk", "can") ve spiritus kelimeleri de solukla ilintilidir. Bununla birlikte ruhun kalpte, midede ya da kafada olduğuna dair görüşler vardır. Yeri neresi olursa olsun ruh dediğimiz şey, insanın canlı kalmasına, düşünmesine ve nefes almasına yarayan bir şeydir ve insan öldüğünde, son nefesini vermesiyle beraber, inanca göre ruhu da gitmektedir.

46 Dawkins, a.g.e., s.54-55

47 Yani, kesin olarak bilemeseler de, Tanrı'ya inanıp onun burada olduğunu var sayarak yaşamaya çalışanlar.

48 Yani, Tanrı'nın varlığından şüphe duyarlar ama, inanmaya da devam ederler.

4) Düpedüz Agnostik: *Tanrı'nın var olması ihtimali de, var olmaması ihtimali de tam %50'dir.*[49]

5) Ateizme Meyilli Agnostik: *Tanrı'nın var olması ihtimali %50'den düşüktür ama, çok da düşük değildir.*[50]

6) Fiili Ateist: *Tanrı'nın var olması ihtimali son derece düşüktür ama, sıfır değildir.*[51]

7) Koyu Ateist: *"Tanrının olmadığını bilirim."*[52]

Dawkins her ne kadar 7. maddeye meyletmekte olsa da, eğer şu anda 6. maddedeyse, bu onun Tanrı'nın var olmadığından %100 emin olamadığının bir itirafı olur. O halde, %1'in altında bir oranda bile olsa, Tanrı'nın var olabileceğini kabul ediyor demektir ve bu da onu agnostik-ateist yapar. Bir sormak lazım: Acaba Dawkins hâlen daha Agnostisizm'i gereksiz buluyor mu, hele kendisi de bir agnostik iken? Muhtemelen hâlâ buluyordur, çünkü insanlar oldukları gibi davranmakta zorlanırlar, daha ziyade olmak istedikleri gibi davranmayı, karizmatik görünmeyi tercih ederler zira avam tabaka için sert, açık ve normatif konuşan kimseler her daim etkileyici görünürler. Ama bu başka bir konu.

Dikkatli incelendiğinde Dawkins'in katı bir teistten pek bir farkının olmadığı görülecektir. Bir taraf agresifliğini inandığı kutsal varlıklardan güç alarak dışarı vururken, diğer taraf insanlığı dogmatik uykusundan uyandırmak, kendi inandığı gerçekleri haykırmak ya da dinleri ortadan kaldırmak gibi başka motivasyonlara sarılmaktadır ve bu gayet doğaldır, çünkü insan kabileci bir varlıktır ve her daim kendisi gibi düşünenlerin yanında yer almaktan ve kendisi gibi düşünenlerin sayısını çoğaltmaktan keyif alır. Her ne kadar agnostisizmin misyonerliğini yüklenmesem de, şahsen ben de birisi "agnostik" olduğunu söylediğinde bundan haz alıyorum.

Aynı şekilde her ne kadar Tanrı'nın bilinemeyeceğine inansam da, Tanrı üzerine konuşmaktan ve Tanrı hakkında yazılmış kitapları

49 Kafa karışıklığı yaşadıkları iddia edilen agnostikler bu kategoridedir.

50 Bunlar, Tanrı'nın olup olmadığını bilemeseler de, inançsız olmaya meyillidirler.

51 Bu kişiler, Tanrı'nın var olmadığına kesin olarak emin olamasalar da, Tanrı yokmuş gibi yaşamayı sürdürdürler.

52 Bu kişiler, Tanrı'nın var olması fikrine %0.1'lik bir ihtimal bile vermezler.

okumaktan keyif alıyorum ve maalesef bu, gerçek anlamda ateist olan birinin anlayamayacağı bir hazdır. Çünkü koyu bir Ateist, tutumu gereği Tanrı'nın var olmadığına inandığı için bu tür şeylerle ilgilenmeyi zaman kaybı olarak görecektir. Bir Ateistin din felsefesiyle ya da dinler tarihiyle uğraşmasının tek sebebi, genelde karşı tarafı çürütebilecek silahlar bulmak istemesi olabilir. Yani ateist, belli bir ön kabulle araştırmaya girişir ve niyeti kendi görüşünü ispatlamak ya da karşıt görüşü çürütmek olur, çünkü o zaten koyu ise, çoktan kendi hakikatini bulmuştur ve başkasınınkine ihtiyacı yoktur. İşte Yeni Ateizm dediğimiz akımın taraftarları, maalesef Tanrı meselelerine cevap vermek isterken bunu -teistlerden ayrılmak maksadıyla- teolojinin ya da felsefenin araçlarıyla değil, bilimin araçlarıyla yapmaya çalışıyorlar, yanıldıkları nokta da burası; çünkü Tanrı'nın bilimin konusu olduğunu zannediyorlar. Dawkins kusura bakmasın ama bilim, Tanrı'nın var olup olmadığını söyleyemeyecektir. Çünkü bilim, yalnızca yapılan yeni keşiflerle, daha önceden Tanrı'nın var olduğuna dair delil olarak ortaya sürülmüş hipotezleri yanlışlayabilir. Dawkins de bunun farkındadır gerçi. Ona göre, "güneş tutulmalarının Tanrı'nın bir işareti olmadığı," gösterilebilirse, Tanrı'ya gerek kalmayacaktır. Fakat kaçırdığı bir nokta var: Hipotezlerin yanlışlanması, kavramsal olarak Tanrı'nın da yanlışlanacağı anlamına gelmez. Zira yanlışlanan hipotezler, yalnızca Tanrı'nın karakteriyle ilgili ortaya sürülmüş olan özellikleri devreden çıkarırlar, kendisini değil. Örneğin Mars'ın bir Tanrı olduğu söylenmişse ve bugün Mars'ın yalnızca bir gezegen olduğunu bilebiliyorsak, bu durumda Mars'ın Tanrı olmadığını ispatlamış oluruz, Tanrı'nın var olmadığını değil.

Peki sırf agnostikler dinsiz yaşıyorlar diye, Ateizm varken gerçekten de agnostisizme gerek yok mudur? Bence bu soru terse çevrilip de sorulabilir. Çünkü her ne kadar ateist, Tanrı'nın olmadığına eminse de, gerçek anlamda Tanrı'nın var olmadığını biliyor değildir ve Ateistler'in çoğu, "Bir hipotez bilimsel delillerle güç kazanmadığı takdirde, o hipotezin bilimsel olarak reddedilmesi; en azından ihtimal dışı sayılması mantıklıdır. Bu sebeple Tanrı'nın henüz bir kanıtı olmadığı için ona inanmamıza gerek yoktur, ama eğer bir kanıt bulunursa inanırız," şeklinde bir savunma yaparlar. Halbuki "eğer Tanrı'ya dair bir delil

sunulursa ona inanabilecek olmak", zaten ateistler tarafından Tanrı'nın %100 reddedilmediğini ya da savunulmadığını gösterir.

Julian Baggini'nin de itiraf ettiği gibi, "bir ateist inancında yanılmış olabileceğine pay verebilir, yani katı bir şekilde, Tanrı'nın olmadığını ve bu inancın yanlış olmasının mümkün olmadığını, bildiğini düşünmeyebilir," buna tamamen katılıyorum. Fakat Baggini cümlesine şöyle devam ediyor: "Ne varki bu, onun agnostik olmasını gerektirmez."[53] İşte buna katılamam, çünkü bu "tanımlarla oynamak" demektir. Neticede bir ateist, eğer %100 bir kesinlikle Tanrı'nın var olmadığını iddia edebiliyorsa ateisttir. Aksi halde, "Tanrı yoktur!" değil, "Tanrı'nın var olmadığını düşünüyorum, ama %0.1'lik bir ihtimal bile olsa, belki de vardır, yine de bence yok," demiş olur ve buna da ateizm değil, agnostik-ateizm denir. O halde "Ateizm'e gerek yoktur, çünkü her ateist özünde agnostiktir!" diyebilir miyiz? Çünkü belli ki bu tür ateistler, içlerinde bir nebze de olsa şüphe taşımaktadırlar.[54] Aynı gerekçeyle teistlerin de özde agnostik olduklarını iddia edebiliriz. Çünkü teistlerin çoğu, "burası imtihan dünyası, dolayısıyla Tanrı'yı tam anlamıyla kanıtlayacak bir kanıt bulabilmemiz imkânsızdır, zaten eğer öyle bir kanıtımız olsaydı, sınanmamızın bir anlamı kalmazdı," demektedirler. Demek ki ellerinde Tanrı'yı %100 bilmelerini sağlayacak bir kanıtları yoktur, yani Tanrı'yı bilmemektedirler. Onlar, yalnızca Tanrı'nın var olduğuna inanmaktadırlar ve uzun tartışmalardan sonra çoğuna, eğer dürüst davranabilirlerse, "Ya, Tanrı var mı bilmiyorum ama, bence olması lazım," ve benzeri bir cümle kurdurabilmemiz mümkündür. O halde, bu kişilerin teist değil de, agnostik-teist olduklarını söyleyebiliriz ve insanlığın ekseriyetinin bunlardan oluştuğunu görürüz. Kısacası tam anlamıyla teist ya da ateist olan insan sayısı epey azdır, çünkü kendini teist ya da ateist olarak tanımlayan insanların neredeyse tamamı, gerçekte agnostik-teist veya agnostik-ateisttirler, yalnızca bunun farkında değildirler.

Özetle, "Agnostik de temelde Ateist gibi yaşıyor, çünkü herhangi bir Tanrı'ya inanmıyor ya da tapmıyor!" demek, yeterince güçlü bir

53 Julian Baggini, "Ateizm", Dost Yayınları, Ağustos 2019, Ankara, s. 38

54 Dileyenler Ateizm'i de zayıf ve güçlü olarak ikiye ayırabilir ve agnostik etiketinden kaçmaya çalışabilirler. Fakat bu hiçbir şeyi değiştirmez.

argüman değildir. Çünkü bir agnostik sırf pratik yaşantısını Tanrı yokmuş gibi sürdürüyor diye ateistlerle aynı kefeye koyulacaksa, bu durumda namaz kılmayan bir müslümanı da Budist ilan etmek gerekir, zira Budistler de namaz kılmıyorlar. Kabul, bu iki dindar temelde teisttirler, yani bir ortak noktaları vardır fakat, aynı şeye inandıklarını veya budizm ile islâmiyetin arasında bir fark olmadığını söylemek mümkün müdür? Elmalar ile armutları birbirine karıştırmayı bile anlayabilirim ama, "elma varken armutlara gerek yoktur," demek avanaklık değildir de nedir? Bu yüzden ya tanımları doğru bir şekilde koyalım ve ne olduğumuzu bilelim, ya da inandığımız şey her ne ise bunu utanmadan beyan edebilelim. Çünkü,

"...Benim işim, arzularıma kendilerini gerçeğe uydurmayı öğretmektir, gerçekleri arzularımla uyumlu hale getirmeye çalışmak değil..."[55]

Son bir örnekle toparlayacak olursak, Anthony Flew kabaca şöyle bir hikâye kurgulamıştı:

Bir gün iki kâşif açık bir alanda karşılaşırlar ve aralarında birçok çiçeğin bulunduğunu görürler. Kaşiflerden biri, bu çiçeklerin böyle büyüyebilmesi için mutlaka bir bahçıvanın onlarla ilgilenmiş olması gerektiğini iddia ederken, diğeriyse bunun kendi kendine meydana geldiğini, bir bahçıvana gerek kalmadığını iddia eder. Nitekim kâşifler hangisinin doğru olduğunu görmek için oturup bahçıvanın gelmesini beklerler. Aradan uzun bir süre geçer ama bahçıvan gelmez. İnançlı kâşif, "O belki de görünmez bir bahçıvandır," diyerek iddiasını savunmaya devam eder ve etrafı dikenli tellerle çevirip bu tellere elektrik verir. Hatta birinin yaklaşıp yaklaşmadığını hissedip haber verebilmesi için etrafa köpekler de yerleştirir. Lakin geçen onca zamana rağmen, herhangi bir bahçıvanla karşılaşmazlar. Bu durumda inançlı, yine de inancından vazgeçmeyip, "Belki de o bahçıvan, dokunulmayan, elektrik çarpmayan, kokmayan ve ses çıkarmayan bir bahçıvandır, ve gizli gizli bu bahçeyle ilgileniyordur, olamaz mı?" sorusunu sorar. Şüphecinin verdiği cevap ise yeterince açıktır: "O halde başlangıçtaki iddiandan geriye ne kaldı? Görünmez, dokunulmaz ve ezeli olarak hayal ettiğin o bahçıvanının, uydurma ya da hiç var olmayan bir bahçıvandan farkı nedir?"

55 Thomas Henry Huxley, Letters and Diary, 1860, 23.01.1860, to Charles Kingsley: https://mathcs.clarku.edu/huxley/letters/60.html#4oct1860 : Erişim tarihi 03.07.2022

Elbette burada sizlerden bazıları, "*iyi de o bahçıvanın henüz gelmemiş olması, hiçbir zaman gelmeyeceği anlamına gelmez ki! Neticede zamanın sonuna kadar beklememişlerdi!*" diyebilir. Lakin bu durumda, öne sürülen ve yanlışlığı bariz bir şekilde görünen ya da diyelim ki doğruluğu ispatlanmadığı halde yine de bir varsayım olarak kalmayı sürdüren her argümanı sonsuza kadar korumamız gerekirdi. Tanrı'nın bugüne kadar ortaya çıkmamış olması, bugünden sonra da ortaya çıkmayacağı anlamına gelmeyecektir elbette, ama bugüne kadar ortaya çıkmamış olan Tanrı'nın, bugünden sonra ortaya çıkmasını beklemek için yeterli bir gerekçemiz yoktur. Buna yalnızca iman edilebilir ve agnostik bir tavır takınacaksak, bahçıvanın var olup olmadığından %100 emin olamasak da, o gelmeyecekmiş gibi yaşamaya devam etmenin hiçbir mahsuru yoktur. Buradaki tek problem, başka insanların da olaya dahil olmaları ve yeni yeni bahçıvan tiplemeleri önermeleri, hatta bu bahçıvanlardan bazılarının, onların varlığına inanmayanlara işkence yapacaklarını söylemeleridir.

Bu hikâye üzerinden inceleme yaptığımızda, aslında agnostiğin de ateist gibi yaşadığını görürüz, doğru. Çünkü agnostik muhtemel bir bahçıvan figürünü reddetmese de, onu kabul etmiş de değildir ve "bahçıvan yokmuşçasına" yaşamaktadır. Çünkü Tanrı'nın bilinemeyeceğini söylemiş iken, yine de bir Tanrı'nın var olduğunu ve sizlerden bir şeyler beklediğini hesaba katarak hayatınızı düzenleyemezsiniz. Neticede eğer bir Tanrı varsa dahi, bunun hangi Tanrı olduğu konusunda bir karara varmış olmanız gerekir, lâkin agnostik öyle bir karara varmış değildir. O halde bir Agnostik, "belki" diyerek hangi Tanrı'yı muhatap alabilir ve hangi dinin dogmalarına göre yaşayabilir? Böyle bir şey mümkün değildir, bu sebeple agnostik, Tanrı'nın bilinemez olduğunu söyleyerek yaşamına devam ederken aslında herhangi bir Tanrı fikrine tapınmayacak ya da herhangi bir dinin emirlerini yerine getirmeye çalışmayacaktır. Bu açıdan yaşantısının bir Ateist yaşantısından farkı yoktur ve bu yüzden pratik açıdan agnostisizmin yaşamda pek de gerekli olmadığı düşünülebilir, ancak felsefi açıdan agnostisizmin ne kadar önemli ve gerekli olduğu tartışılmaz bir gerçektir. Hatta, eğer agnostisizm bile gereksizse, o halde "gerçekten gerekli olan bir ..izm var mı?" diye bir daha düşünmek gerekir, çünkü cevabı "hayır" olacaktır.

Bu arada itiraf etmeliyim ki, avam tabaka,[56] ateist ile agnostik arasındaki ayrımları tespit edemeyeceği için, Russel'ın "Am I an Atheist Or An Agnostic?" yazısında dediği gibi; eğer sokakta yanımdan geçen bir adam bana neye inandığımı soracak olursa, ona Agnostisizmi uzun uzun açıklamaya çalışmak yerine kısaca 'Ateistim' demem daha uygun olacaktır. Çünkü hem yaşantı bakımından bir Ateist gibi yaşıyorum, yani herhangi bir ilaha ibadet etmiyorum, hem de Ateist kavramı en cahil insanlar tarafından bile kolayca anlaşılabilecekken, Agnostik kavramı belli ölçüde entelektüel bir birikim istiyor. Peki inanç bakımından ateist miyim? Tekrarlayayım: Hayır. Aradaki farkları yeterince açık bir şekilde gösterebildiğimi umuyorum. Bu sebeple ateizm kelimesi, bir agnostik tarafından -en azından insanlar diğer alternatiflerin içeriklerine vakıf olana kadar- daha basit bir açıklama sunduğu için kullanılabilir. Ama yalnızca insanlar diğer alternatiflerin içeriklerine vakıf olana kadar...

Agnostisizm'i Yanlış Anlamak

Dogmatikler, Agnostisizm'i "Ateizm'in utangaç kuzeni" olarak tanımlamışlardır ve Tanrı konusunda agnostik olmanın, her şey konusunda agnostik olmayı gerektirdiğini zannetmişlerdir. Bu tamamen safsatadır. Çünkü dış dünyanın gerçek olmadığını ya da kendisinin var olup olmadığını bilemediğini iddia eden aşırı kuşkucular dahi, onlara bıçak çektiğiniz zaman tepki verme konusunda kararsız kalmayacaklardır. Ya da tuvaletleri geldiğinde, bu durumu inkâr edip patlayana kadar tuvalete çıkmayı reddedecek değillerdir. Bu sebeple, Tanrı konusunda makul şüpheleri olan bir agnostiğin sırf Tanrı'dan kuşku duyduğu için diğer her şeyden de kuşku duyması gerekmez. Çünkü normalde Agnostik tavır gündelik hayatta birçok defa takındığımız bir tavırdır. Örneğin arkadaşınızın size yalan söyleyip söylemediğini bilmediğinizi söylemeniz de bir şüphe belirtir, zira burada bir "emin olma" eksikliği vardır. Agnostikler Tanrı'nın var mı yoksa yok mu olduğu konusunda emin değildirler evet, ama Tanrı varsa dahi onun bilinemez olacağından eminler. Siz ise, arkadaşınızın size yalan söyleyip söylemediğini ya bilirsiniz, ya bilmezsiniz; ya bu konuda bir şüphe duyarsınız ya da

56 Yani câhil olanlar.

yalan söylemediğine inanırsınız. Ancak, eğer gerçeği biliyorsanız şüphe duymanıza gerek kalmaz. Yani, "arkadaşımın doğru söylediğini biliyorum ama doğru söylediğinden şüphe duyuyorum," denilemez, ya da "arkadaşımın doğruyu söylemediğini biliyorum ama doğruyu söylüyor," şeklinde bir açıklama yapılamaz. Ne var ki, "arkadaşımın doğruyu söyleyip söylemediğini bilmiyorum ama, doğruyu söylediğine -ya da tersine- inanıyorum," denilebilir. Aynı şekilde "bir Tanrı'nın var olup olmadığını bilmiyorum ama, var olduğuna ya da olmadığına inanıyorum," diyebiliriz ve agnostik-ateist ya da agnostik-teist olabiliriz.

Bununla beraber Agnostisizm, "hiçbir şeyin bilinemeyeceğini" iddia etmez. Bunu iddia edenler, radikal kuşkucudardır ama onlar da, "insan hiçbir şeyi bilemez," derken, "hiçbir şeyi bilemeyeceğimizi bildiklerini," iddia etmekte olduklarından kendileriyle çelişirler. Bu durumda tek yapabilecekleri, "insan, bu yargının doğruluğunu bilmek dışında hiçbir şey bilemez," demek olabilir. Genelde ise agnostikler, insanın bazı şeyleri bilebilip, bazı şeyleri bilemeyeceğini söylerler. Bu açıdan evrene dair çeşitli bilgilere sahip olabileceğimizi, ama Tanrı'ya dair hiçbir bilgiye sahip olamayacağımızı söylemek tutarlıdır. Lakin dikkatli bakıldığında hemen her insan bir açıdan kısmî agnostiktir. Çünkü hiçbir insan her şeyi bildiğini veya her şeyin bilinebileceğini iddia etmez ve hepimizin, her ne kadar birçok konuda bilgi sahibi olsak da, hakkında bilgi sahibi olmadığımız ama yine de yargılarda bulunduğumuz konular vardır. Kısacası agnostisizm, epistemik bir tavırdır, temel sorunu bilgi problemidir ve bir agnostiğin bazen inanç ile, bazense şüphe ile hareket etmesi olasıdır.

Bu arada, yeni agnostiklerin agnostik kalamıyor oluşu, agnostisizmin bir geçiş evresi olduğu anlamına gelmemelidir.[57] Çünkü eski inancını yeni terk etmiş ve kendini boşlukta hisseden kimselerin, psikolojik zayıflıkları ve inanma ihtiyaçları yüzünden birkaç ay boyunca agnostik tutum sergileyip nihayetinde yeni bir inanca veya inançsızlığa sarılmaları, agnostisizmin zayıflığıyla ilgili değil insanın tabiatıyla ilgili bir durumdur. Agnostisizmin neden agnostik tavrı koruduğunun cevabı ise, aslında gayet basittir. Çünkü felsefenin ilk ve en

57 Bu argümanı da çok savururlar. Sözde, agnostisizm yalnızca teizmden ateizme bir geçiş süreciymiş, o kadar.

büyük problemlerinden olan epistemoloji alanı, tamamen aydınlatılabilmiş değildir. Gerek Platon'da, gerek Descartes'da, gerekse diğer filozoflarda, bilginin imkânına ve ne'liğine dair çeşitli önermeler ön plana çıkarılmıştır ve mutlak bilgi arayışı bizi İdea ve benzeri kurgulara götürmüştür ama insanoğlu hiçbir şekilde kesin bir cevaba ulaşamamıştır. Bu sebeple, agnostisizm evrenin büyüklüğü ve Tanrı olgusu karşısında haddini bilerek, dereyi görmeden paçayı sıvamama konusunda temkinli davranır ve bir bilgiyi ararken çeşitli koşulları dikkate alır: Sunulan argümanların doğruluğu, çelişmezliği, mantıksal tutarlılığı ve gerçek kabul ettiğimiz diğer şeylerle uyumu. Bütün bunlar bir sorgulama konusudur.

İlginç bir iddiadan bahsetmek gerekirse eğer; Engels'e göre bir agnostik, bilimsel bir gerçeği kabul ettiğinde bir materyaliste dönüşmektedir.[58] Bu zihniyete göre agnostik biri bilime güvenmemeli ve hatta bilimi dışlamalıdır, çünkü bir agnostik, bilimin kesinliğine de güvenemez. O halde agnostisizm, bir nevi bilim karşıtı olmak demektir; iddia budur. Lakin Agnostisizm bilim karşıtı değildir, bilakis bilimsel yöntemi uygularken izlenmesi gereken yolu gösteren bir kılavuzdur. Agnostik tavır bilim değildir elbette ama bilim karşıtı olduğunu söylemek için de gerçekten cahil olmak lazımdır. Zira Huxley'in de açıkladığı üzere, bilimsel yöntemin nesnesi yalnızca fenomenlerdir. Yani görünen dünya ya da basit tabiriyle maddenin yapısı ve bilimsel yöntem, fenomenlerden yalnızca nesnel bir biçimde bilgi elde etmek için kullanılabilir. Bunun yoluysa fenomen hakkında mantıksal bir dayanak bulmaktır.[59] Mantıksal dayanağı olmayan bir önerme, bilim-dışı bir önermedir ve bilim-dışı önermeler, insanın bilgisini aşmaktadırlar, çünkü mantığı da aşmaktadırlar. Sözgelimi daire şeklinde bir üçgene dair bir bilgiye sahip olmamız imkansızdır, zira bu hem mantıken hem de fizîken mümkün görünmemektedir. Kişi, böyle bir objeye "iman ettiğini" söyleyebilse de, böyle bir objeyi "bildiğini" söyleyemez. Ruh ve Tanrı gibi kavramlar da, bilim karşısında bu konumdadırlar,

58 Sol Yayınları, Marx Engels Seçme Yapıtlar, 3. Cilt, Birinci Baskı, "Ütopik Sosyalizm ve Bilimsel Sosyalizm", İngilizce Baskıya Özel Giriş, s.118-125

59 "Agnosticism: A Rejoinder", 1889., https://mathcs.clarku.edu/huxley/CE5/Agn-R.html (erişim tarihi, 03.07.2022)

zira bunlar meta-fiziksel, yani fizik ötesi kavramlardır ve Agnostisizm, işte bu ayırıma dikkat çekmektedir.

Agnostiğin elbette bilim insanları tarafından açıklanan her şeyi hakikat olarak kabul etmesi gerekmez çünkü bilim değişebilen, gelişebilen bir alandır ve bugünün gerçekleri yarının hatalarına dönüşebilirler; fakat bu, bilim karşıtı olmanızı gerektiren bir durum değildir ve bilime güvenmemenizi de gerektirmez. Bilakis bilimsel araştırmalardan elde edilen sonuçlara; medyumların ya da kahinlerin açıklamalarından daha fazla güvenmek için sayınakla bitiremeyeceğimiz kadar sebebimiz vardır. Yine de eğer agnostisizmde mutlak olduğu düşünülen bir kesin yargıdan söz etmemiz gerekiyorsa, daha önce de belirttiğim gibi bu yalnızca Tanrı'nın bilinemez olduğu yargısıdır. Dış dünya söz konusu olduğunda ise, bütün agnostisizm türlerinde bir nebzeye kadar doğru bilgiye ulaşmamızın mümkün olduğu kabul edilir.

Çünkü agnostik, fizikî olarak maddenin varlığını hesaba katar ama maddenin mahiyeti konusunda peşin hükümlü olmaz, zira yakın zamanda keşfedildiği gibi madde, maddealtı parçacıklardan meydana gelir ve mikro-kozmos ile makro-kozmos arasında, sözlerle açıklanamayacak oranda bir fark vardır. Diğer tabiriyle madde, "kendi başına" anlaşılamazdır çünkü onunla ilgili her algıya idrak ve yargı bulaşır. Fakat bu, agnostiklerin "Dış dünya yalandır, madde yoktur, hepimiz bir rüyanın içinde yaşıyoruz," dediği anlamına gelmez. Çünkü dış dünyanın göründüğü gibi olmamasıyla, hiç var olmaması arasında fark vardır.

"...İnsanın ölümsüzlüğünü ne reddediyorum ne de onaylıyorum. Buna inanmak için hiçbir neden göremiyorum, ama öte yandan, onu çürütmek için hiçbir yolum yok..."[60]

Agnostisizm'i ve Ateizm'i İnanç Olarak Değerlendirebilir miyiz?

Bir şeye "inancınızın olmasıyla", "inanıyor olmanız" ayrı şeylerdir. Örneğin size piyango çıkacağına dair çok az da olsa bir inancınız olabilir çünkü böyle bir ihtimal söz konusudur, ama "bu bileti alacağım ve bana çıkacak," diye düşünmeniz ve bütün yatırımınızı buna göre yapmanız, saflıktır. Elbette herkes o piyango biletini alırken bir ihtimal de

60 Thomas Henry Huxley, "Letters and Diary, 1860", 23.01.1860, to Charles Kingsley: https://mathcs.clarku.edu/huxley/letters/60.html#4oct1860 : Erişim tarihi 03.07.2022

olsa ödülün kendisine çıkacağını düşünmek ister -böyle bir inanca sahip olur- ama, ödülün kendisine çıkacağına dair sarsılmaz bir inanç ile bu işe girişenler, açıktır ki, buna "inanmışlardır". Ayrıca, birkaç kere piyango oynadıktan sonra ödül kendisine çıkmadığı için, ödül kazandığı söylenen insanların sahtekâr olduğuna ve bütün piyango kurumunun bir aldatmacaya dayandığına inananlar da çıkabilir. Bir Agnostiğe göre, Ateistler ve Teistler arasındaki fark buna benzemektedir. Herkesin içinde Tanrı'ya dair bir İde, bir düşünce ya da ufak da olsa bir inanç bulunur. Lakin çeşitli sebepler ve özellikle de yanlış Tanrı betimlemeleri yüzünden -çıkmayan biletler yüzünden- bazı insanlar bu inancı kaybederler ve, o inancın reddine yönelirler. Kimi insanlar ise, Tanrı inancını şekilden şekile sokup hayatlarının amacı haline getirirler ve kendi tahayyüllerine sığan o varlığın, gerçekten de Tanrı'yı temsil ettiğine "inanırlar." Binlerce Tanrı figürü arasından gerçek olanın yalnızca onların savunduğu Tanrı olduğuna, tıpkı piyangosuna çok güvenen biri gibi güvenirler. Kimi Agnostikler ya bu oyunu oynamayı reddederler ve ödülün ne olduğuyla ilgilenmezler -Ki bunlar İgnostik sayılırlar-, kimi Agnostiklerse, ödülün çıkıp çıkmamasıyla ilgilenmeyip, bazen kendileri de bu çekilişe katılsalar bile genelde çekilişe katılan diğer insanların durumlarını ve çekilişle ilgili hipotezlerini analiz etmekle meşgul olurlar. İnsanların asıl tahammül edemediği de budur zaten -kesin olduğu iddia edilen bilgilerin kesin olmadığının gösterilmesi. İnsanlar, kesin bir şey görmek, belirli bir tabuya bağlanmak ve putlar yaratmak istiyorlar. Agnostikler ise, belirsizliğe ve olasılıklara, potansiyellere inanıyorlar. Tanrı var da olabilir, yok da olabilir ama kabulümüze göre, O, varlığın da yokluğun da ötesindedir. Bu sebeple var diyenler de hatalıdır, yok diyenler de hatalıdır. Wittgenstein'ın da dediği gibi:

Söylenebilir ne varsa, açık söylenebilir; üzerine konuşulamayan konusunda da susmalı.[61]

Ne var ki insanlar, çoğu zaman kültürel ya da zamansal doğrulara gereğinden fazla önem atfederler. Sözgelimi, Ortaçağ'daki insanların çoğu, dünyanın düz olduğuna inanmış ve hatta bunu "bildiklerini" iddia etmişlerdi. Lakin bunu bilmeleri mümkün değildi, çünkü dünya düz değildir ve hiçbir zaman da düz olmamıştır. O halde "bilindiği"

61 Wittgenstein, A.g.e., s.11

iddia edilen bu bilgi, aslında imanın-inancın bir konusudur. İnsanlar, dünyanın düz olduğuna "inanmışlardır" ve bu inanç, yanlışlanmıştır. Fakat böyle bir inancı çürütmek kolaydır çünkü kullanacağımız araçlar fizikidir ve bilimin cevapları objektiftir. Ne var ki, aynı insanlar Tanrıların veya Tanrı'nın varlığına inandıkları zaman, bunun doğruluğu veya yanlışlığı o kadar kolay çürütülemez ya da doğrulanamaz. Örneğin ruhun ölümsüzlüğü konusunu ele alalım. Bu noktadaki en önemli sorun, ruhun ne olduğunun mutlak manada bilinemiyor olmasıdır. Çünkü ruhun neliğine ya da Tanrı'nın mahiyetine dair birbirinden farklı ve birbiriyle çelişen birçok önerme, birçok model bulunmaktadır ve hangisinin gerçekten gerçeği temsil ettiği bilinememektedir.

Ancak, *"Felsefede fikir birliğinin olmaması, konunun ilerlemeyeceği anlamına gelmez."*[62] Yani Tanrı veya ruh konusunda bir fikir birliği sağlayamamış olsak da, bunlar hakkındaki tartışmaların zenginliği sebebiyle, bunlar üzerindeki tasavvurumuz gelişebilir. Lakin bu konuda kullandığımız kaynaklar da önemlidir. Hangi Tanrı ya da hangi Ruh? Hangi felsefecinin, hangi kutsal kitabın ya da hangi ideolojinin hakikati? Acaba Tanrı veya Ruh denildiğinde çoğunuzun kabul ettiği ortak bir küme mi var yoksa tamamen farazi mi düşünüyorsunuz? Çünkü örneğin eğer herhangi bir kutsal metin veya X, harfi harfine doğru ise, bu durumda diğerleri harfi harfine yanlış olmalıdır. Ya da diğer metinler, içlerinde bazı doğru şeyler barındırsalar da, temel olarak yanlış olmalıdırlar ki, o metinler yerine X'i doğru kabul etmemiz gereksin. Bu, dinlerin pozisyonlarında da görülmektedir. Bir Hristiyan İslâm'ı reddederken, müslüman da Hinduizmi reddetmektedir. Bu böyle sürüp gitmektedir ve ortada kesin bir şekilde uzlaşıya varılmış bir Tanrı ya da Ruh modeli olmadığı için, insanın tek yapabileceği ya bunlardan birine inanıp diğerlerini reddetmek, ya hiçbirini ne kabul etmek ne de etmemek, ya da hiçbirine inanmayıp tümünü birden reddetmek olabilir. Eğer bir kanıtlama ya da çürütme çabasına girişirsek de o zaman, ya 1-2 Tanrı modelini ve dini çürütüp, bundan sonra "diğerlerinin de çürütüldüğünü" varsayarak yeni bir inanç oluşturacağız, ya da bunlardan birinin doğru olduğuna inanıp, diğerlerini reddedeceğiz. O halde bu çatışma bize gerçek anlamda bir bilgi kazandırmaktansa, yalnızca

62 Antony Flew, "Yanılmışım Tanrı Varmış", Profilkitap, 13. Baskı, Ekim 2021, s. 51

gücümüz bitene kadar bizi yormuş ve en sonunda bir dinlenme bahanesi sunmuş olacaktır.

İşte Agnostisizm, dünyadaki bütün Tanrı modelleriyle ve dini inançlarla tek tek ilgilenmek zorunda olmadığı için ve bunu yapsa dahi, zaman geçtikçe insanların yeni yeni kurgularla tekrar yeni problemler yaratabileceği ihtimalini gördüğünden, kör dövüşüne girmeyi reddeder ve bütün din ve Tanrı kavramlarına karşı tutumunu en başından belli eder. Neticede, eğer bir Tanrı var ise ve gerçekten bilinebilecekse, o halde birbiriyle çelişen onca dinin mensupları, aralarında anlaşıp gerçek Tanrı'nın hangisi olduğu konusunda bir açıklama yapmalılar ve bizler de ancak o zaman bu konuya kafa yormalı ve o Tanrı'yı inkar etmeli ya da boyun eğmeliyiz. Aksi halde, beyhude çaba sarf etmiş oluruz ve hangi inançları ya da kavramları çürütürsek çürütelim, başka bir müminin bunu reddetmesi veya çürüttüğümüz mevcut inancı reddedip başka bir dini inanca sarılması mümkün olur. Bu sebeple bir Agnostikten "Tanrı'nın bilinemezliğine" kanıt getirmesi istenemez.

Kanıt Yükü Kimin Omuzlarında?

"Tanrı bir hipotezdir ve bu nedenle de kanıtlanması gerekir. Kanıtlama yükümlülüğü ise, inananın omzundadır. Yani bir dinsizden 'Tanrı'nın var olmadığını' kanıtlaması istenemez," en azından ateistler böyle düşünmektedirler. Alvin Plantinga ve benzeri teistler ise, Tanrı'nın var olduğunu ya da olmadığını kanıtlama yükünün, onu reddeden Ateistlerde olduğunu düşünmüşlerdir. Nasıl ki şu an konuşmakta olduğumuzu ya da yaşadığımız gezegenin dünya olduğunu kanıtlamak için uğraşmıyorsak, Tanrı'ya neden inanmak gerektiğini ya da Tanrı'nın niçin var olduğunu kanıtlamak için uğraşmamalıyız.[63]

Bana kalırsa iki taraf da haksız. Çünkü metafiziğin konusu olan ve tamamen inanca dayanan kurguların ne kanıtları, ne de anti kanıtları olabilir. Bu sebeple iş sadece sizin inanmayı ya da inanmamayı tercih etmenizde biter. Zira nasıl ki, teistler Tanrı'nın var olduğunda yüksek bir inançla inanıyor ve hatta bunu şüphe götürmeyecek bir gerçek sayıyorlarsa, ateistler de benzer bir şekilde Tanrı'nın varlığına inanmamakla birlikte adeta Tanrı'nın yokluğundan emin olduklarını, hatta

63 Flew, A.g.e., s. 75

bunu bildiklerini iddia ediyorlar. Dolayısıyla ikisi de kanıt getirme konusunda eşit sorumluluğu paylaşıyorlar lâkin, herhangi birinin başarılı çıkacağını zannetmiyorum. Neticede bir şeyin çürütülebilmesi için önce "kanıtlanmış" olması lazımdır ve henüz kanıtlanmamış bir olguyu çürütmeye çalışmak, boşa kürek çekmektir.

İş Tanrı'ya inanmaya geldiğinde, olay ikna olmada biter ve birini ikna edebilmeniz için, gelmiş geçmiş en önemli kanıtları sunmanız başat şart değildir. Çünkü insanlar, müsait oldukları takdirde çok zayıf argümanlarla ve gerçekten önemsiz kanıtlarla bile ikna olabilirler. Öte yandan, eğer niyetleri yoksa, en sağlam argümanlar ve en kuvvetli kanıtlar bile fikirlerini değiştirmeleri için yeterli gelmeyebilir. Neticede -eğer varsa- Tanrı *"Beni arayın."*[64] dedi; *"Benim için kanıt arayın."* demedi. Çünkü daha sonra da tekrarlayacağım üzere, *"inanmak için kanıt gerekmez; kanıt hep başkaları için bulunur."*

Bununla beraber, ateizmin ne tür kanıtlar beklediğini ve kanıt beklemekte haklı olup olmadığını tartışabiliriz. Çünkü her ne kadar militan olanlar salt bilimsel kanıtlar bekleseler de, aslında gündelik yaşamda doğrudan ya da dolaylı olarak doğru kabul ettiğimiz birçok şeyle ilgili salt bilimsel kanıtlara sahip değiliz. Dolayısıyla, dürüst bir Ateist için, aklımızla henüz açıklayamadığımız bir şeyi tamamen reddetmek mecburi değildir; yeter ki kabul etmemize yetecek makul sebepler sunulsun. Örneğin, çoğu kişi fiziksel beyinlerde bilincin nasıl üretildiğine dair akılcı bir açıklamamızın olmadığına katılacaktır; henüz bu sorunu çözebilmiş değiliz. Ama bilincimizin olduğunu ya da buna denk gelen bir mekanizmanın varlığını reddetmiyoruz değil mi? Henüz sebebini çözemedik diye kendimizi "bilinçsiz" addetmiyoruz.[65] Bu açıdan, henüz akıl yoluyla açıklanamamış bazı şeylerin varlığına inanmak da akılcı olabilir.

Fakat hayaletler söz konusu olduğunda, onların varlığına dair akılcı bir açıklamamız olmadığı için ve sunulan açıklamalar da, örneğin onların bu dünyada yarım bırakılan bir iş yüzünden ahirete gidememiş oldukları ya da intikam almak için döndükleri ve benzeri gerekçeler, hayaletlere inanmamız için yeterli değiller. Bu durumda, eğer sırf "var

64 Kitab-ı Mukaddes, Yeremya, 29;13
65 Baggini, A.g.e., s. 108-109

olmadıklarını kanıtlayamıyoruz diye hayaletlere inanmak zorunda olduğumuz" dikte edilecekse, bunu baskılayan kişilerden aynı gerekçeyle diş perilerine, Noel Baba'ya, orman ruhlarına ve insan vücutlu atlara da inanmalarını bekleyebiliriz. Çünkü onların bu yaratıklara inanmak için ateistlerden çok daha fazla gerekçeleri vardır. Neticede Meleklere ya da İblis'e inanan insanlar, üç beş tane Harpy'e[66] ya da Scylla'ya[67] da inanabilirler öyle değil mi? O halde, teistlerin her türlü fantastik yaratığa tıpkı tanrılarına inandıkları gibi inanabilmelerinde hiçbir sorun yok iken, ateistlerin bilime ve bilimin açıklamalarına inanmaları neden insanları rahatsız ediyor? Cevabı basit: Çünkü din, bilimin açıklamalarını kendi güvenliği için tehlikeli buluyor ve yapısı gereği hiçbir din kendini tamamen bilime uygun hale getiremediğinden, bilimsel açıklamalar dinin içerikleriyle çelişmeye başladığında, din adamları insanların bilimsel açıklamalara değil, dinsel öğretilere güvenmelerinin daha yararlı olacağını çığırmak zorunda kalıyorlar. Bir örnek vermek gerekirse Kitty Ferguson diyor ki; "*Bilim, daha önceki bilgiler üzerine inşa edilir. En azından kendi fikrinizden emin olana kadar fikrine güvenmeniz gereken büyük beyinler gelip geçmiştir. Dinin de böyle insanları vardır; onlar da sizi rahatsız eden aynı sorularla boğuştular. Göreliliği kendi başınıza anlayana kadar Einstein'a güvenmeye hazırsanız, neden büyük manevi liderlere de aynı güveni duymayasanız?*"[68]

Başta mantıklı görünüyor değil mi? Ama değil. Öncelikle Einstein'ın birçok veriyle desteklenmiş bir tezine güvenmekle, bizden hem kendisine saygı duymamızı -hatta kendisini anne ve babalarımızdan daha çok sevmemizi[69] hem de ileri sürdüğü Tanrı'ya tapmamızı isteyen bir kişiye güvenmek aynı şey değildir. Bilimsel hipotezler bizlerden günde 5 defa ibadete kalkmamızı ya da her pazar günü bir cemaat halinde toplanmamızı istemezler. Bununla beraber, bilim insanları, eğer onların keşiflerini kabul etmezsek sonsuza kadar işkence görmeyi hak ettiğimizi iddia edecek kadar aşağılık kompleksine sahip değillerdir. Bilim, siz ona inansanız da, inanmasanız da işlemeye devam edecektir

66 İnsan vücutlu kuşlar.

67 Çok başlı ve ejderha benzeri mitolojik bir deniz yaratığı.

68 Ed. Russell Stannard, "21. Yüzyıl İçin Tanrı", Fol Yayınları, Çev. Şaban Ali Düzgün, 1. Baskı, 2022, Kitty Ferguson, s.196

69 İslâmiyet için: Buhari, İman 7; Hristiyanlık için: İncil, Matta, 10;36-37

ve fizik yasaları bellidir. Lâkin din, müritsiz kaldığı takdirde silinecektir ve bu sebeple silinmemek adına her türlü çirkefliğe başvurabilir. Ha, bu illâ da Tanrı ve Bilim arasında bir tercih yapmamız gerektiği anlamına gelmiyor elbette. İkisine de körü körüne tapınmadan orta yolu tutturmayı tercih edebiliriz, zira bu ikisi aynı yarışta birbirini geçmeye çalışan iki atlet değillerdir; ikisi de ayrı parkurlarda ve ayrı dallarda, kendi içlerinde yarışmaktadırlar. Diğer bir ifadesiyle söylersek; bilimin en büyük rakibi kendi kendisidir ve bilim, kendisini takip eden insanların üreteceği yeni modellerle kendi kendisini yanlışlayabilir. Aynı şey din için de geçerlidir, din kendi köklerinden çıkaracağı yeni pratiklerle yeni inançlar doğurabilir ya da yine kendi köklerinden kaynaklanan saçmalıklarla -çağa uyum sağlayamazsa- kendi kendisini tarihe gömebilir.[70]

Devam edersek; dindarlar, kendi inançlarını ispatlayacak deliller getiremedikleri için son çare olarak şu savunmayı yaparlar: "Delilin yokluğu, yokluğun delili değildir!" Belki de haklı olabilirler, ama delil yokluğu, en azından yokluğu var saymak için kuvvetli bir sebeptir. Çünkü delilin olması gerektiği durumlarda eğer bir delil yoksa, o halde uyanık davranmak gerekir. Örneğin şu anda odamda bir aslanın dolaştığına dair elimde hiçbir delil yok; ne kokusu burnuma geliyor, ne kendisini görüyorum ne de sesini duyuyorum. Odamda yalnızca ben varım. Ama yine de bir aslanın buralarda bir yerde saklanmış olduğuna inanmam gerektiği söylenirse buna ancak gülünür. Muhtemelen bu aslanın metafiziksel olduğu iddia edilecektir ve her nasılsa metafiziksel bir varlığın fiziksel ortama müdahil olduğu, odamda gezindiği ama özünde görünmez, duyulmaz, hissedilemez olduğu söylenecektir. Haliyle, isteyenler gönül rahatlığıyla bu aslanın var olduğuna inanabilir ya da var olmadığını söyleyebilirler. Ben yine de, görünmez-duyulmaz-hissedilemez bir aslanın -yapısı gereği- bana zarar verebileceğini düşünmediğimden, "belki de vardır ama algılarımızın dışındadır," diyerek normal yaşantıma devam ederim. Yani felsefi pozisyonumda bir agnostik olur, ama pratik yaşamımda bir ateist gibi yaşarım. Aksi halde odamın kapısına her yaklaştığımda içeriden bir aslanın fırlayabileceğinden

70 Din, Bilim ve Felsefe'nin özellikleri, kitabın dördüncü bölümünde daha ayrıntılı bir şekilde işlenecektir. Bu sebeple şimdilik bu konuyu kapatıyoruz.

korkmam gerekirdi. Ayrıca odamdaki aslanın varlığı sözkonusu olduğunda, odama bakmadığımdaki kanıtın yokluğuyla, odayı inceledikten sonraki kanıtın yokluğu arasında bir fark vardır ve bu fark epey basittir: İlk durum, kanıtın bulunabileceği yere bakmamaktan kaynaklanan bir yokluktur ama ikinci türden kanıt yokluğu ise, yokluk konusunda gerçekten güçlü bir kanıttır. Çünkü var olmayan şey iz bırakmaz.[71]

Hangisi Diğerini Önceliyor?

Temelde ateizm, teizme bir reddiyedir ve ateist argümanlar, çoğunlukla teist argümanların çürütülmelerine dayanırlar, zaten ateizm kelimesi de teizme karşıt olarak üretilmiştir. Fakat bu, ateizmin bütün motivasyonunun teizm karşıtlığından geldiği anlamına gelmez. Kendisi de eski bir ateist olan Antony Flew, burada ateizmi iki açıdan yorumlar; ona göre pozitif ateist, Tanrı'nın varlığını açıkça reddeden kişidir. Doğru. Bu anlamda ateist terimindeki 'a' ön-eki, terime zıtlık, karşıtlık katmaktadır. Teist, Tanrı'nın varlığını açıkça kabul eden ve bundan emin olan demek olduğuna göre, ateist de bu pozitif anlamında "Tanrı'nın varlığını kabul etmeyen ve yokluğundan emin olan kişi" olmaktadır. Fakat ateizmin ikincil bir anlamı da olabilir. Mesela ateist terimindeki 'a' ön-eki, zıtlık-karşıtlık anlamında değil de 'amoral', 'asimetrik' veya 'asosyal' kelimelerindeki gibi sadece "bir şey olmayan" anlamında da ele alınabilir. Bu durumda ateist, pozitif bir biçimde Tanrı'nın varlığını reddeden veya yokluğunu savunan kişi değil de basitçe "teist olmayan kişi" demek olur. Flew, terime yüklediği bu ikinci anlama "negatif ateizm" der.[72] Fakat bu, ateizmin teizmden çıktığı şeklinde bir intiba bırakıyor. Temelde evet, ateizm kelimesi, teizm kelimesine karşıt olarak üretildi ama, bu yalnızca dilsel açıdan doğrudur. Tavır olarak, homo sapiensin tarihinde ateizmin mi yoksa teizmin mi daha eski olduğu belli değildir.

Julian Baggini'nin örneğiyle açıklarsak, sözgelimi İskoçya'daki Loch Ness gölünün çevresinde yaşayan insanların neredeyse hepsi, zamanında

71 Baggini, a.g.e., s. 29

72 Antony Flew, "The Presumption of Atheism", A Companion to Philosophy of Religion, 2. edition, edited by Charles Taliaferro, Paul Draper and Philip L. Quinn, Blackwell Publishing Ltd., 2010, s. 451.

bu gölde sadece balıkların ve benzeri normal canlıların yaşadığına inanırlardı. Ama zamanla birileri bu gölde Loch Ness Canavarı dediğimiz bir canavarın yaşadığını iddia etmeye başladı, ve herhangi bir kanıt sunulmuş olmasa da, bazı insanlar bu canavarı gördüklerini iddia ettiler. Zamanla bu canavarın gerçek olduğuna inananların sayısı o kadar çoğaldı ki, onlara Nessie'ler denildi.[73] Azınlıkta kalan bir kesim ise, bu canavarın gerçek olmadığını söyledikleri için Anessie'ler olarak adlandırıldılar. Şimdi, Anessie'lerin Nessi elerden sonra bu ismi aldıkları bellidir, lâkin birisi çıkıp da Loch Ness Canavarı'nı uydurmadan önce orada yaşayan herkes, pratik olarak zaten Anessie olarak tanımlayabileceğimiz bir pozisyondalardı, zira hiçbiri böyle bir canavara inanmıyordu. O halde, böyle bir canavara dair oluşan inanç, bu canavara inanmama tavrından sonra meydana gelmiş olduğu için, Nessie'lik, Anessie'likten daha eski değildir. Aynı görüş Teizm ve Ateizm konusunda da savunulabilir. Bunun net bir cevabını verebilmek için, dinin tarihini kesin hatlarıyla belirleyebilmek gerekir. Acaba Tanrı inancı insanlıktan daha mı eskidir, yoksa Tanrı, insanlığın bir kurgusu mudur?[74]

Ateizmin asıl görevinin sadece bir pozisyonu belirtmek mi yoksa adeta bir misyon yüklenerek teizmi dağıtmak mı olduğu konusu tartışmalıdır. Çünkü nasıl ki, agnostisizmin birçok çeşidi varsa ve her agnostik kendi fikirlerinden sorumluysa, örneğin Bertrand Russel'ın, mistik tecrübeler yaşadığını iddia etmiş olması benim görüşlerimi etkilemiyorsa[75], Ateist camiasında da aynı şeyin geçerli olduğunu söyleyebiliriz. Bu bağlamda Dawkins'in militanlığını ya da agnostisizm karşıtlığını,

73 J. Baggini, a.g.e., s. 18-19

74 Tanrı (din) düşüncesinin kökenine dair iki bakış açısı bilinir: Dinin ve onun temel unsuru olan tanrının, köken itibarıyla insan üretimi olduğu ve zamanla gelişerek bugünkü halini aldığı şeklindeki evrimci yaklaşım (Bu yaklaşım da kendi içinde psikolojik ve sosyolojik vs. yaklaşımlar şeklinde alt başlıklara ayrılır) ve Lang'a kadar uzansa da, asıl savunucusunu W. Father Schmidt'de bulan din ve tanrının insanı aşan bir kökene sahip olduğu şeklindeki ikinci yaklaşım (Bu yaklaşım, evrimcilerin tersine, Tektanrıcılıktan çok tanrıcılığa doğru bir dejenerasyonu savunduğu için, bir anlamda "Çöküş Nazariyesi" olarak da isimlendirilebilir: Rafaella Pettazzoni, "Tanrı'ya Dair", İz Yayıncılık, 2002, Der. ve Çev. Fuat Aydın, s. 11

75 Otobiyografisinde yazdığına göre, 1901'de bir gün Cambridge'dan meslektaşı olan Whitehad'ın eşini hasta yatağında ziyaret ederken, birden bire altındaki zemin çökmüş ve kendini oldukça değişik bir alanda bulmuş. Beş dakika boyunca farklı bir boyutta kalmış ve sonra geri döndüğünde bütün kişiliği değişmiş: Bertrand Russel, "Autobiography", c.1: 1872-1914, Londra, George Allen & Unwin, 1967, s.146

sanki bütün ateistler onun gibi düşünüyormuşçasına bahane edip ateizm karşıtlığı yapmak için kullanmamalıyız. Evet, temelde ateistlerin teizme karşı bir tahammülsüzlüğü vardır, bunu Richard Dawkins'in, Russel'ın Çaydanlığı üzerine yaptığı yorumdan da anlayabiliriz: *"Organize dinler, Russel'ın çaydanlığından daha güçlüdürler ve bu sebeple düşmanlığımızı hak ederler. Zira dinler, vergiden muaftırlar ve kendini korumaktan aciz küçük çocuklara sistematik bir biçimde aşılanmaktadırlar. Öyle ki, bu çocuklar gelişim yıllarını çaydanlıklar hakkında manyakça kitaplar ezberleyerek harcamak zorunda bırakılırlar."*

Fakat bu düşünceler yalnızca Dawkins'i ve onun gibi düşünenleri bağlar. Bununla beraber Militan ateizmin tek derdinin teizmle olmadığını hatırlatmalıyım. Onlar, Tanrı konusunda tarafsız kalınmasına da tahammül edemiyorlar, zaten konuşmuştuk. Dawkins ve muadilleri, "Tanrı ya da metafizik, adı üzerinde fizik ötesi alemi ifade ederler ve bu alem, klasik bilim ile incelenemez," şeklindeki meşhur teze karşı, Tanrı'nın da tıpkı madde gibi merceğe alınabilecek ve bilimsel olarak çürütülebilecek bir varsayım olduğunu düşünmektedirler. Buna rağmen ne yazık ki Dawkins, meşhur Tanrı Yanılgısı'nda bütün kitabı boyunca "Her şeyi Tanrı yarattı ise, Tanrı'yı kim yarattı?" şeklindeki kısır argümanı binlerce defa tekrar etmekten daha öteye gidememiştir. Fakat "her ateist, ille de Dawkins kalibresinde olacaktır," diye bir kaide yoktur. Bu sebeple kişileri eleştirmekten se, İzm'leri eleştirmek daha doğru olacaktır.

Belirtmem gerekir ki, burada adını saydığım ya da gönderimde bulunduğum kişilerin hiçbirine karşı bir düşmanlık beslemiyorum. Bilakis her biri, katılsam da katılmasam da yeni şeyler öğrenmeme vesile oldular. Ne var ki, düşüncelerden, akımlardan ya da ideolojilerden bahsedeceksem, bunların öne çıkmış olan temsilcilerinden açıkça bahsedebilmem ve yeri geldiğinde kaynağını göstererek eleştirebilmem gerekir, yapmaya çalıştığım da budur. Bu kitaptan hiçbir yazara düşmanlık beslediğimin ya da hiçbir İzm'i aşağıladığımın çıkarılmasını istemem.

Tanrı'nın Özellikleri Nelerdir?

Bu bölüm, kitabın üçüncü bölümünde daha geniş bir şekilde ele alacağımız, başlığını Alvin Plantinga'nın bir sunumundan, içeriğinin

bir kısmını ise Spinoza'nın çalışmalarından ödünç aldığım "Tanrı'nın bir Doğası var mı?" Bölümünün girişi mahiyetindedir. Burada uzun uzadıya izahatlar vermek ve hem epistemolojik, hem ontolojik, hem de dilsel açıdan Tanrı'nın bütün özelliklerini sıralamak niyetinde değilim. Yalnızca kitabın genel gidişatını daha iyi anlamanız için yardımcı olacağını düşündüğüm bazı örnekler vermeye çalışacağım. Çünkü Tanrı'nın Ne'liği üzerine düşünmeye devam ettiğimizde karşımıza kaçınılmaz olarak şu soru ve sorunlar çıkacaktır:

Tanrı bir şeylere benzeyebilir mi, benzeyemez mi? Ya benzeyebiliyordur ya da benzeyemiyordur. Benzeyemiyor ise bu zaten bir zayıflık göstergesidir ve konu kapanmıştır. Benzeyebiliyor ise de, yarattığına benzediği için bir zayıflık göstermiş olur. Çünkü yaratılmamış olanda (Tanrı'da), yaratılmışa özgü bir özelliğin ya da benzerliğin bulunması saçmadır. O halde tanrı yalnızca kendine benzeyebilir ve kendinin de ne olduğu meçhuldür -bilinemezdir. O halde Tanrı, benzerlik üzerinden bilinemeyeceği için bir muammadır. Ne var ki hem teoloji hem de dinler, Tanrı'yı bir şeylere benzetmeye meraklıdırlar. Fakat Descartes'ın da dediği gibi; *"Herhangi bir tanrı için tutkuları olduğunu sananların, gerçek Tanrı için hiçbir tutkuları olmamış, sadece bu adı verdikleri putları sevmişlerdir."*[76]

Tanrı merhametli midir? Bilindiği kadarıyla merhamet, insanın ve bazen de hayvanların bir özelliğidir ve bu durumda Tanrı, yaratılmışa has özelliklerden en az birine sahip olmuş olur.[77] Bununla beraber merhamet, acıma duygusunun bir tezahürüdür ve acıma özelliğine sahip bir varlığın, acımama ya da gaddar olma özelliklerine de sahip olabilmesi beklenir. Çünkü ikisi de duygulara sahip olan varlıklara içkin özelliklerdir. Lâkin, hormonlar, genler, duygular ve bu tür şeyler tarafından çevrelenmemiş varlıkların merhamet etme, acımasız davranma ya da affedici, bağışlayıcı veya zulmedici, intikam alıcı olma gibi özelliklere sahip olmaları; varlığın yapısına terstir. Örneğin bir yapay zekânın dahi merhametli ya da acımasız olabilmesi, tamamen bünyesine yerleştirilmiş olan bilgilerin kıyaslanması ve ihtimallerin

76 Descartes, "Ahlak Üzerine Mektuplar", Say Yayınları, 1. Baskı, 2015, s.95

77 Hatta kutsal kitaplara inanacaksak, Tanrı bizim özelliklerimizi kazanırken aynı zamanda kaprislerimizi de kazanmış ve tahammülsüz birine dönüşmüştür.

hesaplanması sonucu ortaya çıkabilecek bir durumdur. Her halükarda, Tanrı ister duygu gösterebilecek kadar organik bir yapıya sahip olsun, isterse de tıpkı yapay zekâ gibi programlara özgü bir içeriğe sahip olsun, onun cennet ile ödüllendirecek ya da cehennem ile cezalandıracak, kimi kullarına merhamet edecek kimilerini ise azaba boğacak bir varlık olması, kendi kimliğiyle örtüşmeyen bir durumdur. Çünkü bu özellikler yaratılmışa has özelliklerdir ve bu özelliklerden birinin bile Tanrı'da bulunması, beraberinde başka problemleri de getirecektir.

Örneğin Tanrı merhametliyse, insan yokken de merhametli miydi? Hiçbir şey yokken de merhametli miydi? Eğer merhametliyse, o halde kime merhametliydi? Merhamet gösterecek hiçbir şey yaratılmamışken, merhametli olma özelliği bir anlama sahip midir? Eğer Tanrı, varlığı yarattıktan sonra merhamet sahibi olduysa bu, merhameti sonradan öğrendiği anlamına gelir ve bu durumda daha öğreneceği birçok şey vardır diye düşünmek absürt olmayacaktır. Bu durumda Tanrı öğrenen, eksiğini gideren ve evrimleşen bir varlığa dönüşür ve bu, Tanrı'nın henüz gelişimini tamamlamamış bir ergen olduğunu söylemekten farksızdır. Aksi halde, tıpkı bir ergen gibi davranıp kızdığı varlıklara zarar vermeye kalkışmazdı ya da pohpohlanmaya aç, ilgisizlikten kırılan bir genç gibi ona en ufak bir iltifat edeni diğerlerinden ayırmazdı. Görüleceği gibi, duygulara sahip ya da bizim gibi davranışlar sergileyen bir Tanrı, ezeli ve ebedi, sonsuz ve mükemmel bir Tanrı olmaktan epey uzaktır. Haliyle, eğer bir Tanrı varsa ve O, gerçekten de Tanrı ise, bu tür özelliklere sahip değildir. Bu sebeple Tanrı'nın karakteri ve davranışları öngörülemez ve bilinemezdir. Dolayısıyla "Şunları şunları yaparsam Tanrı'nın hoşuna gider," ya da "Şunları şunları yaparsam Tanrı beni cezalandırır," türünde yargılara varmak, kendimizi kandırmaktan ibarettir. Zira Tanrı bize tamamen yabancı ve muammadır. Bu sebeple Cicero, tanrılarla ilgili rivayetlerin muhtelifliğinden hareketle, meşhur eserinde şu cümleyi kurmuştur:

"Bu insanların düşünceleri öylesine değişik ve kendi içlerinde bile öylesine tutarsız ki, muhtemelen bunların hiçbiri doğru değil ya da birden fazla doğru olmasına kesinlikle imkân ve ihtimal yok."[78]

78 Cicero, "Tanrıların Doğası", Çev. Çiğdem Menzilcioğlu, Alfa Yayınları, No:92, 1. Basım, 2018, 2;5, s.40-41 / H. Rackham Trans., Cicero, De Natura Deorum, Academica, The Loeb Classical Library, England, Ed. No: 2000, 2;5

Tanrı her şeyi bilir mi? Bilindiği üzere bir şeyi bilmek, öncesinde o şeyi bilmiyor olmayı gerektirir. Çünkü bilmek bir öğrenimdir ve öğrenim, bilinmeyenin giderilmesinden ibarettir. O halde Tanrı her şeyi biliyorsa, bu, her şey henüz yaratılmamışken hiçbir şeyi bilmiyor olmasını gerektirir ve eğer böyleyse, bu, Tanrı'nın, yaratılıştan önce cahil olduğunu gösterir. Veya, Tanrı yaratılıştan önce dahi her şeyi biliyordur (bu konu, kitabın altıncı bölümünde yeniden ele alınacaktır). Ama bu durumda yaratılış anlamsız olacaktır çünkü sonunu bildiğin bir filmi sonsuz defa izlemenin hiçbir anlamı yoktur ve bütün yaratılış, Tanrı'nın can sıkıntısını giderme ihtiyacından kaynaklanmış olur. Ayrıca bilinen şey, unutulmaya da müsaittir. Kaçınız okuduğu her kitabı tamı tamına hatırlayabiliyor? Belli bir kitabı etüt edip hafızlaşan kişilerin istisnai durumları hariç -ki onlar da eğer Savant değillerse yalnızca spesifik kitapları ezberleyebiliyorlar-, kaçımız kendimizle ilgili her şeyi hatırlayabiliyoruz? Bugüne kadar binlerce defa su içmişizdir ancak yalnızca susuzluktan ölecek raddeye geldiğimiz bir durumda içtiğimiz sular hatırımızda kalır; bugüne kadar binlerce defa yemek yemişizdir ama ancak diğerlerinden çok daha güzel ve tadı damağımızda kalan istisnai yemekleri hatırlayabiliriz; bugüne kadar birçok kitap okumuşuzdur ama ancak bizi çok etkileyen kitaplar zihnimize yerleşmiştir; genelde, 500 sayfalık bir kitabı, 5 sayfalık bir özete sıkıştıracak kadar bile hatırlayamayız. Dolayısıyla bir şeyleri bilmek eğer söz konusuysa, bilmemek de söz konusudur ve bir şeyleri öğrenmek mevcut ise, unutmak da beraberinde gelecektir. O halde, Tanrı her şeyi biliyor ise, her şeyi unutması mümkün müdür? Eğer unutamıyorsa, unutkanlık özelliğine sahip olmadığı için eksiktir. Eğer unutabiliyor ise de, o halde bilgisi sonsuz olmadığı, unutulabilen bir yapıya sahip olduğu için eksiktir. Burası belki "Tanrı kaldıramayacağı bir taş yaratabilir mi?" sorusunu anımsatabilir ama, yine de sormak durumundayım: Tanrı beni kendisinin bile unutacağı kadar güçlü bir şekilde yok edebilir mi? Eğer unutabilirse Tanrı'yı kısıtlamış olurum; yok edemez ise onu yine de kısıtlamış olurum çünkü beni bütünüyle yok edemiyor demektir. O halde Tanrı'nın neyi bilip bilmediği, neyi yapıp yapmadığı ve neye gücünün yetip yetmediği bilinemezdir. Haliyle onu müslümanlar gibi "99 isimle" izah etmeye kalkışmak ya da

ona olabildiğince yüce nitelikler atfetmek -bu paragraflardakiler dahil- yalnızca bir zan'dır ve bu zan'ların her biri, Tanrı'nın bilinemezliğine dair güçlü deliller sunarlar; zira Tanrı, özellikleriyle birlikte bir muammadır, hatta bir özelliğe sahip olup olmadığı bile belli değildir. Tanrı, sizin bakış açınız kadar büyüktür.

Tanrı evreni var olan bir şeyden mi meydana getirdi, yoksa yoktan mı yarattı? Eğer zaten var olan bir şeyden meydana getirdiyse, o var olan şeyin mahiyeti ve kaynağı neydi? Eğer o var olan şey Tanrı'nın eseri değil idiyse, o halde evrenin kaynağı Tanrı gibi sonsuz ve bilinemezdir demektir ve bu durumda Tanrı, yalnızca evrenin kaynağı olan o şeyin bilince ulaşmış bir versiyonundan ibaret kalır, zira burada "Tanrı gibi olan başka bir varlığın mevzubahis olmasıyla" karşılaşırız ve bu problemden kaçmak için "o var olan şeyi de Tanrı yarattı" dememiz gerekir, ve bu durumda Tanrı'nın "yoktan yarattığı" sonucuna ulaşırız. Bu da, evrenin var olan bir şeyden değil, hiçten meydana geldiği anlamına gelir çünkü o var olan şeyin de özü hiçliğe dayanmaktadır. Bu soru, "Tanrı'yı kim yarattı?" ya da "Big Bang'den önce ne vardı?" sorusuna benzetilebilir. Yahut, "Her şey uzayın içinde ise, uzay neyin içinde?". Bu gibi paradoksal sorulardan ileriki bölümlerde de bahsedeceğiz ve bu soruların bizi doğru bir sonuca ulaştırmayacağını göreceğiz. Zira uzay, zaten içinde olan şeyler ile birlikte ortaya konan bir terimdir ve Tanrı "yaratılmamışlık özelliğine" sahip olduğu için onun nasıl yaratıldığını sormak absürttür. Ama yine de bu sorular karşımızdadır ve Tanrı, ister varlığı hiçlikten meydana getirmiş, isterse Demiurgos gibi varlığı dövmüş ve ona bir şekil vermiş olsun, iki türlü de kısıtlanmıştır. Kısıtlanmıştır, çünkü ya varlık Tanrı ile eş bir tarihe sahip ise bu ayrı bir problemdir ve eğer Tanrı, varlığı hiçlikten meydana getirdiyse, bu da varlığın tekrar hiçliğe gidip gidemeyeceği sorusunu beraberinde getirecektir. Eğer varlık tekrar hiçliğe dönebilecek olursa, bu durumda Tanrı, ebediyyen bâkî kalabilecek bir varlık yaratamamış veya yaratmamış olur. Böyle bir şeyi yaratmaya gücü yeter miydi? Bilemeyiz. Ama eğer varlık hiçliğe gidemeyecek kadar üstün bir yaratıma sahip olabilirse, o halde Tanrı, yarattığı varlığı hiçliğe geri götüremiyor -buna gücü yetmiyor- olacağından bu da başka bir problem doğurur. Bütün bunların dışında, Tanrı'nın bunlara yeltenmemesi gibi

bir ihtimal de vardır tabii. O halde, Tanrı'nın evreni ne şekilde yarattığı ya da yaratıp yaratmadığı bir muammadır.

Tanrı bir midir, çok mudur? Eğer Tanrı 1'den fazlaysa ne kadardır? 2 mi? Eğer 2 ise neden 3 değil? 2 Olabildi de 3 olamadı mı? Eğer Tanrı sonsuz ise, bu durumda sonsuzluk her ne kadar maddî alem için bir sınırsızlık örneği olsa da, söz konusu Tanrı olduğunda sonsuzluğun dahi ona karşı sınırlı kalması gerekmez mi? Çünkü Tanrı sonsuzluk tarafından kuşatılamaz ya da sonsuzluğa sığamaz. Ya da, eğer Tanrı sonsuz sayıda çok olabiliyorsa, o halde sonsuzluğa benzemiş olmaz mı? Ve hangi Tanrı'nın bizi yarattığını ya da o sonsuz tanrıların hangi birinin öz Tanrı olduğunu bilemeyecek olmamız ayrı bir problem yaratmaz mı? Ayrıca, tanrı kendini böldüğü zaman, bir yandan da güç kaybetmiş olmaz mı? Eğer olmaz ise, yani eğer Tanrı sonsuza bölündüyse ve her parça eşit olarak Tanrı'yı ve onun kudretini ihtiva ettiyse, o halde bu, Tanrı'nın "bütün bu parçalar birleştirildiği takdirde kendinin sonsuz katı bir güce veya mahiyete erişmiş olacağı" anlamına gelmez mi? Çünkü sonsuz güce sahip bir Tanrı, sonsuzun sonsuz katı büyüklüğünde bir güce ulaşarak ve bunu sonsuza kadar tekrar ederek, kendini adeta bir kısırdöngüye alırdı. Böyle bir Tanrı'nın ise sonlu varlıklarla uğraşması abesle iştigal etmekten başka bir şey olamazdı ve bu Tanrı hiçbir zaman bilinemezdi çünkü kendini sürekli katladığından, 2 iken 4, 4 iken 8, 8 iken 16 ve aynı zamanda bunların her biri olurdu. Ayrıca Tanrı bölünebilseydi eksilebilir, toplanabilir ya da çarpılabilirdi. Dolayısıyla Tanrı matematik yasalarına tabi olurdu. Ya da Tanrı, matematik yasaları tarafından dahi kuşatılamayacağı için, ne tek olması ne de çok olması mümkün olmazdı. Bu sebeple Tanrı bir ya da tek değildir, çünkü bir olması, iki olmadığı anlamına gelir ve Tanrı'nın kendinde barındıramadığı her özellik, bir eksikliktir. O halde Tanrı, bir mi yoksa çok mu olduğu bilinemeyeceğinden, bütünüyle muammadır. Kısacası, eğer Tanrı'yı "sonsuzluk" kelimesiyle ifade edeceksek, o halde Tanrı'yı sonsuz bir eksikliğe mahkûm etmiş oluruz, çünkü sonsuz, sonlu olamayandır.

Görüldüğü gibi, ne Tanrı'nın vasıfları, ne karakteri, ne de ona atfedilen özellikler konusunda mutabık kalabileceğimiz noktalar yok.

Çünkü O'nu anlamak için o olmak gerekir.[79] Spinoza'nın da dediği gibi; *"Başka herhangi bir şey aracılığıyla kavranamayan şey, kendi kendine kavranmalıdır."*[80]

Ve maalesef bizler Tanrı olmadığımız için, onu kavrayabilmemiz imkânsızdır. Ne yazık ki sorular incelendiğinde, genelde hep bir belirsizliğe ya da, kesin olmayan iki şıktan birini seçmeye itiliyoruz. Bu sebeple Agnostisizm, bu konudaki eksikliği dile getirmekten başka bir çare göremiyor.[81] Dürüst olmak gerekirse, pratik hayattaki agnostisizm zayıftır, çünkü insanın fikri kolaylıkla değişebilir ya da bilmediği şeyleri bilir hale gelebilir. Ama felsefedeki agnostisizm; güçlüdür, çünkü bir felsefeci, çocukluk hevesiyle agnostik olmaz. Zaten "agnostik olmak" diye bir şey de yoktur, "agnostik olduğunu keşfetmek" ya da "agnostik olmaktan başka bir çıkar yol bulamadığını[82] fark etmek," vardır.

"Biz de Işıktan daha aydınlık olan bu Karanlığın içine girelim ve her türden görü ve bilgiden vazgeçerek tüm görünün ve tüm bilginin ötesinde olan O'nu ne görebileceğimizi ne de bilebileceğimizi görelim ve bilelim! Çünkü bu gerçek bir görü ve gerçek bir bilgidir."[83]

Ateizm mi, Anti Teizm mi?

Ateizm kelimesi üzerine iki farklı yorumu Flew'dan bir alıntıyla sunmuştuk. Şimdi bir de, din karşıtlığı ya da teizm düşmanlığı anlamındaki ateizm'e ya da diğer adıyla Anti Teizm'e bakalım. Aslında, genel ateizm değil ama özellikle 21. yy ateizmi, hemen her zaman materyalizmin bir türü olmuştur ve bilime tapınmıştır. Hatta ateistler kendilerini "özgür düşünceli," olarak nitelendirseler de, özellikle son yıllarda, ben dahil birçok kişinin gözünde ateizm kapalı bir düşünce sistemi haline gelmeye başlamıştır. Julian Bagini'nin de işaret ettiği üzere; *"Paradoksal*

79 "Pour dire ce qu'il est, il faut etre lui-meme."

80 Benedict de Spinoza, "Tanrı'ya Dair", Çev. Ahmet Ceylan, Gece Kitaplığı, 2021, Önerme 2, s. 7.

81 Aslında, Tanrı'nın bilinmesinin imkânsızlığını savunduğu için Agnostisizmi bir bağlamda Negatif Teoloji olarak da adlandırabiliriz.

82 "Olmadığını" değil, "bulamadığını" demiş olmama dikkat ediniz.

83 Pellegrin, a.g.e. s. 119-120'den naklen: Pseudo-Dionysos, "La Thelogie Mystique", OEuvres Completes, Aubier, 1943, Trad. M. de Gandillac, s. 179-181

biçimde, ateizmin en radikal biçimlerinden bazıları sonuçta bazı mistik din çeşitlerinden pek farklı olmayabilir."[84]

Zira günümüzün Militan Ateistleri, adeta ateizmin rahipliğini yapmaktadırlar. Tolstoy; *"Aynı kalbinin olduğunu bilmeyen kişi gibi bir dininin olduğunu bilmeyen biri de olabilir. Fakat birinin dinsiz yaşaması kalpsiz yaşamasından daha olası değildir."* derken de benzer bir bağnazlığı sergilemiştir. Tolstoy belki yaşamak için dine muhtaç hissetmiş olabilir ve evet din insanlar için gerçekten son derece rahatlatıcı ya da rahatsızlık verici hale gelebilir ama, dönemin Rusya şartlarında yaşamış bir adam için geçerli olan bir durumun bütün dünya vatandaşları için ve her dönemde geçerli olacağını düşünmemiz için hiçbir sebep yoktur. Aynı şekilde, eskiden dindar olan ve artık dinden kurtulduğunu düşünen ya da hayatı boyunca dindar insanlarla muhatap olmak zorunda kaldığı için, bir noktadan sonra inançsızlığını bas bas bağırmak isteyen bir yeni ateistin heyecanını da pek ciddiye alınamak gerekir. Çünkü en sağlam argümanlar dahi, zayıf ağızlar tarafından savurulduklarında dikkat çekici olmaktan uzaklaşırlar. Bu noktada şunu anlamamız birçok sorunu kökünden çözecektir: "Bilim, ateizmin tekelinde değildir."

Fakat her nedense günümüzde, ateizme karşıt bir söylemde bulunmak, bilimi de reddetmekmiş gibi algılanıyor ya da bilime tamamen güvenmeyen birisi, mutlaka dogmatik bir inançlı olmak zorundaymış gibi bir düşünce var ve bu çok yanlış bir bakış açısı. Her şeyden önce bilim bir yöntemdir ve insanlık için gayet de faydalı bir pratiktir. Lakin, kesinlikle ateizmin kılıcı falan değildir. Zira ateizm de tıpkı teizm gibi felsefi bir tutumdur ve çoğu zaman ideolojik bir tutumdur. Bu sebeple ateizmin de, eline fırsat geçtiği zaman belki de en az din kadar zararlı olabileceği ihtimalini göz önünde tutmak gerekir. Çünkü ne yazık ki, çoğu ateistin mücadele motivasyonu din düşmanlığına dayanmaktadır -fakat burada herhangi bir ateisti özellikle işaret etmiyorum.[85] Çünkü binlerce yıldır din camiası tarafından sorgulamak, araştırmak, bilim yapmak ve benzeri arzular öyle bir bastırıldılar, dindarlar "kendilerinden olmayanlara" öyle eziyetler çektirdiler ki, artık insanlar

84 Baggini, A.g.e., s. 8

85 Bu eğilime empati yapabildiğimi de itiraf etmeliyim.

"patlayabilecekleri" bir fırsat yakalamış durumdalar. 21. yüzyılın ilk çeyreğinin bitmek üzere olduğu şu günlerde, özellikle kadın hakları, eşcinsel hakları ya da dinsiz hakları üzerine sayısız etkinlik ve miting yapılıyor. Televizyonlar, radyolar ve internet kanalları, eskiden insanların hakkında konuşmaya bile korktukları sorunlara dikkat çekiyorlar. Fakat eskiden durum tam tersiydi.

Örnek olarak Baggini'nin yazdığı şu paragrafa dikkat çekmek isterim: *"Ben ilkokuldayken, 'ateist' sözcüğünün kendisi uğursuz, kötü ve korkutucu bir şeye ait karanlık imgeleri çağrıştırırdı. İyilik anlayışımızın temeli Tanrı'ya inanç ve onun iradesine itaatti; bu nedenle de, Tanrı'yı reddeden her inanç doğası gereği iyinin karşısındaydı. Ateistler yalnızca karanlık tarafa ait olabilirlerdi."*[86]

Bu düşünce gerçekten de halka yerleşmişti. Örneğin yıllar önce İngiltere'nin en önemli radyo sabah programında, Günün Görüşü dediğimiz, katılımcıların 3 dakika içerisinde kendi inançlarını ya da felsefelerini anlatabildikleri bir bölüm vardı ve bu programda aklınıza gelebilecek hemen her dinden bir mümin illâ ki burada kendi inancını, üstelik radikal diyebileceğimiz ölçüde anlatabilirdi. Ne var ki iş Ateist derneklere geldiğinde, ateistlerin bu programa katılıp kendi seslerini duyurabilmeleri için kılı kırk yarmaları, bin defa başvuru yapmaları gerekmişti. Üstelik istedikleri şey "dindarların bu programda konuşmalarını yasaklamak" falan değil, bilakis "kendilerine de söz hakkı verilmesi", yani "dinsizliğin de toplumun bir gerçeği olduğunun kabul edilmesi," idi. Çünkü halk ateizmi tanıyamamış olsa da, akademi ve bilim kuruluşları "dinsiz" görüşlere alışıktır. Örneğin 1988'de yapılan bir ankette, ABD Ulusal Bilimler Akademisi üyelerinin sadece yüzde yedisinin Tanrı'ya inandığı ortaya çıkmıştır.[87] Bununla beraber, 2006 yılında Amerika'daki Üniversite ve Kolej profesörlerinin dini inançları üzerinde yapılan bir araştırmada kendini ateist olarak tanımlayan profesörlerin oranı %10 iken, agnostik olarak tanımlayanların oranı

86 Baggini, A.g.e., s.10

87 Edward J. Larson & Larry Witham, "Leading Scientists Still Reject God", Nature 934 (1998): 313.

%13 olarak tespit edilmiştir.[88] Fakat bunu, "bakın Agnostiklerin sayısı daha fazla, o halde Agnostisizm daha doğrudur!" şeklinde bir mesaj vermek amacıyla belirtmiyorum. Daha ziyade, Agnostisizmin de tıpkı Ateizm gibi yavaş yavaş insanlarca kabul gören bir görüş haline geldiğini, nonteistlerin artık öyle eskiden olduğu gibi kuytuda-köşede kalmadıklarını söylemeye çalışıyorum.

Bu arada, yalnızca akademiden değil, halk arasında yapılan çeşitli anketlerden çıkan sonuçların da, bu açıdan ümit verici olduğunu belirtmeliyim. Çünkü her geçen yıl, dinsizlerin sayısının geçmişe kıyasla yükseldiğini görüyoruz. Bu iyi bir şey mi yoksa kötü bir şey mi emin değilim ama, en azından modern ülkelerin yarın öbür gün şeriatın pençesine düşmeyeceğini var saymak, rahatlatıcı bir şey. Bununla beraber, anketlerin tam anlamıyla gerçeği yansıtmaması ihtimali de vardır. Çünkü birine "Tanrı'ya inanıyor musun, inanmıyor musun?" şeklinde bir soru yöneltmekle, "Tanrı'yı inkâr ediyor musun, etmiyor musun?" şeklinde bir soru yöneltmek arasında fark vardır. Ne de olsa, iş inanıp inanmamaya kaldığında kişiler rahatlıkla "inanmıyorum" diyebilecekken, iş inkâr etmeye geldiğinde, neden inanmadıklarını da ispatlamak zorundaymış gibi hissediyorlar ve sorunun "inkâr" kelimesini barındırması yüzünden -çünkü bu kelime sanki sadece var olan bir şeyin inkâr edilmesi mümkünmüş gibi bir izlenim yaratıyor- kolaylıkla "inkâr ediyorum" cevabını veremiyorlar. Gerçi, Tanrı'ya inandığını söyleyen insanların da tam olarak neye inandıklarından emin olduklarını bilemiyoruz. Çünkü George Bernard Shaw'un da söylediği gibi; *"Hiç kimse İncil'in söylediğini kastettiğine inanmaz. Herkes İncil'in kendisinin kastettiği şeyi söylediğine inanır."*[89]

Aynı şey müslümanlar için de geçerlidir. Herkes gerçek İslâm'ı kendisinin bildiğini, diğer ülkelerdeki müslümanların ya da aynı ülkede yaşayan ama diğer tarikatlara mensup kişilerin ise yanlış bir İslâm yaşadığını iddia eder. Komiktir ki, bunu iddia edenlerin neredeyse hiçbiri Kur'ân'ı baştan sona kendi dillerinde okumamış, yalnızca ne anlama

88 Neil Gross and Solon Simmons, "The Religiosity of American College and University Professors", Sociology of Religion, Oxford University Press, Oxford 2009, vol. 70, no:2, Advance Access Publication: https://doi.org/10.1093/socrel/srp026 Erişim Tarihi 26.07.2022, s.114)

89 "Saturday Review" makalesi, 16 Nisan 1895

geldiğini bilmedikleri bazı Arapça sözleri ezberlemişlerdir. Ayrıca, inançlı ya da inançsız birçok kişi için Tanrı hakkında tartışmanın rahatsız edici bir şey olduğunu da hatırlatalım. Zira dindarlar, Tanrı'yı sorgularken günaha gireceklerinden korkarlar, teologlar ise, Tanrı'nın "üzerine tartışılması gereken" değil, "boyun eğmemiz gereken" bir varlık olduğunu düşünürler. Yine de Tanrı'ya dair en çok sayıda argüman teologlardan çıkmıştır. Ne var ki teologlar, argümanlarını Tanrı'yı daha iyi anlamak için üretmişlerdir, onu sorgulamak için değil. Ateistler ise, kendilerince haklı bir şekilde Tanrı hakkında konuşmayı "zaman kaybı" sayınış, var olmadığına inandıkları bir şey üzerine vakitlerini heba etmek istememişlerdir. Yani, her ateist bir apateist değildir ama, temelde ateizminden emin bir ateist için Tanrı üzerine tartışmalara girmenin pek bir anlamı yoktur. Bu sebeple, Tanrı hakkında ne teistlerin ne de ateistlerin tam anlamıyla "düşünmediklerini" iddia edebiliriz.

Gerçi okuyucu buna şöyle bir itirazda bulunabilir:

"Hayır. Ateistler zaten Tanrı üzerine kafa yordukları için, belli bir noktadan sonra Ateist olmuşlardır. Dolayısıyla bir Ateist Tanrı hakkında düşünmüyor olsa dahi, bu, geçmişte çok ciddi düşünmeler yaptığı gerçeğini değiştirmez." Veya; *"Hayır, inançlı kişi, zaten Tanrı üzerine kafa yorduğu için inançlıdır. En başında onun varlığını sorgulamış, onu aramış ve bulmuştur. Ya da, onu en başından beri hissetmiştir ve sorgulamasına gerek kalmamıştır. Dolayısıyla inançlı insanlar, iman esnasında sorgulama yapmasalar da, iman edene kadar sorgulamışlardır."*[90]

Din karşıtlığından devam edersek. Bence, ateistlerin azınlık bir kısmı hariç, genel olarak ateistler din karşıtı değillerdir, onlar sadece bu dinlere inanmamaktadırlar. Fakat, son derece hassas ve alıngan olan dindarlara göre, onların inançlarını tasdik etmemek ya da onların inandığı Tanrı'ya tapmamak, başlı başına Tanrı'ya savaş açmak ya da onların inançlarına küfretmek olarak algılanır. Bu sebeple, bir dindara göre, kendisi gibi olmayan herkes özünde din karşıtıdır. Lâkin biz 1-2 yobazın zihniyetinden hareketle genel bir tasnife girişmeyeceğiz. Daha ziyade ateistler nasıl düşünüyorlar buna bakacağız.

90 Fakat bunların ne kadar dürüst cevaplar olduklarını ve kaç kişinin durumunu kapsadıklarını bilmiyorum.

Çünkü neredeyse hiçbir ateist, "din karşıtıyım" şeklinde bir beyanda bulunmaz, daha ziyade "dinlere ve tanrılara inanmıyorum" der. Zira "karşıtlık," düşmanlığı da ifade ederken, "inanmıyorum" kelimesi yalnızca mesafeli olduklarını gösterir. Fakat Militan Ateizm'in burada ayrı bir yeri vardır. O, daha ziyade geçmişten kalma kan davalarını yüklenmiş gibi görünmektedir; özellikle de modern ateizmin kökü bir anlamda Fransız Devrimi'ne dayandığı için, son zamanlarda ateizmin temel düsturlarından biri, bütün dinleri tarihe gömmek misyonu olmuştur. İncelendiğinde görülecektir ki, Fransız Devrimi'ndeki nefretin de temel odaklarından biri kiliseydi. Jakobenler, Fransa'nın her tarafında Hristiyanlıktan arınmak maksadıyla bir kampanya başlatmış ve kiliseleri kapatmışlardı. Bununla da kalmamış, mezarlıklardaki heykelleri, haçları ve kitabeleri kaldırmışlardı. Fakat buradaki amaç kilise ile devleti ayırmak; yani laikliği getirmek değil, bizzat hristiyanlığı kaldırmaktı. Öyle ki, Notre Damme kilisesine, Roma tarzı cüppe giydirilmiş, üzerinde Fransız bayrağı fularıyla süslenmiş bir Akıl Tanrıçası heykeli koymuşlardı ve Hristiyanlığa kapatılan kiliseler, "Akıl Kilisesi" adını almışlardı. Ama elbette her Jakoben bu kadar da aşırı değildi. Bu Jakobenlerden bazıları, dine saldırmaktansa direkt olarak tanrı fikrine saldırmak ve ateizmi genelleştirmek niyetindeydiler. Ne var ki, herkes aynı görüşte olmadığı için, büyük bir kesim Tanrı fikrini reddetmektense, bütünüyle din fikrini reddederek Tanrı'nın yalnızca evreni yarattığını ve gerisine karışmadığını dikte ettirmek istemişlerdi, böylece Deizm dediğimiz Yaradancılık fikri popülarite kazanmıştı. Hatta Robespierre'in -bırakın dinden veya tanrıdan kurtulmayı-, adeta yeni bir din getirdiğini bile söylemek mümkündür. Bu bağlamda, Fransız Devrimi'yle ve bağımsızlık bildirgesiyle beraber kimilerinin (dine inanmaya devam etseler de) artık arkalarında kilise gücü olmadığından mütevellit yalnızca muhafazakar yaşamakla yetindiğini, kimilerinin ise ya dine ya da bizzat Tanrı'ya karşı mesafeli ve hatta husumetli bir tavır takındığını söylemek yanlış olmayacaktır.[91] Günümüzdeki din karşıtlığı ya da "Ateizmin tek doğru olduğu, dinlerin ise tamamen avama ve cahillere hitap eden kurgular olduğu" fikri de buradan gelir.

91 Baggini, A.g.e., s. 88-89

Fransız devrimi sırasında yaşananların bir benzeri, Eski Sovyetler Birliği'nde de yaşanmıştır. Ocak 1918'de yürürlüğe konulan Haklar Bildirisi, ruhban kesimi adeta yurttaşlıktan yoksun bırakmıştır ve Mao'nun Çin'inde dahi sayısız tapınak harabeye çevrilmiştir. Kısacası Ateizm'in bir tarafı, gerçekten de dine karşı tahammülsüz olmayı ve düşmanlığı getirmiştir. Bunları destekleyecek bir şekilde Marquis de Sade, *"Tanrı fikri, insanoğlunun bağışlayamayacağım yegâne yanlışıdır."* demiştir.[92] Bu arada, bu noktalara temas ettiğim için ateizm karşıtlığı yaptığımın düşünülmesini istemiyorum. Zira çatışan dünya görüşlerine sahip birçok ateizm türü vardır. Mesela Lucretius, evrenin boşluklardan ve atomlardan olduğuna inanmıştır ve felsefesinde Tanrı'ya yer yoktur, bu bağlamda o da bir ateisttir. Ayrıca Çinli mistik Chuan Tzu ya da onun etkilendiği Lao Tzu da her şeyi tanrıya bağlamamaları, hatta evrenin işleyişinde Tanrı'ya pay vermemeleri sebebiyle Ateist ya da Deist sayılabilirler. Bununla beraber her ne kadar Epikürküler Tanrı'yı reddetmeseler de, felsefelerinde Tanrı'ya etkin bir rol vermedikleri için son derece özgürdüler. Kısacası ateizmin tarih boyunca çeşitli versiyonları türemiştir. Örneğin Antik Avrupa dünyasında ateizm, "çoktanrıcı panteonun tanrılarını yücelten geleneksel adetlere katılmayı reddediş" anlamına gelmekteydi. Benzer bir şekilde Hristiyanlar da, kendi ilahlarına tapınmayan paganları "Tanrısız" anlamında "ateist" olarak nitelendirmişlerdi. Yani Ateist yalnızca "Tanrı'ya inanmayan," değil, aynı zamanda "yanlış Tanrı'ya inanan," kişiydi.[93]

Bu sebeple tarihteki 1-2 diktatöre ya da toplumsal harekete bakarak, "dini olmayan insanların yalnızca kötülük yapacağı," düşüncesine varmak ahmaklık olur. Eğer bu tür bir iddianız varsa, bu kitapta tam tersini gösteren birçok örnekle karşılaşacağınızı duyurmuş olayım. Çünkü tarih boyunca dini olan insanların ne tür rezillikler sergiledikleri misliyle bilinmektedir. Hatta, numunelik olarak bir iki örneği erkenden verebilirim:

92 Daha fazlasını merak edenler bu türden aykırı söylemleri için Simone de Beauvoir'ın "Must we Burn Sade?" başlıklı makalesine bakabilir.

93 Gerçi dinlerin sunduğu tanrıların arasında doğru ya da gerçek bir tanrı var mıdır, o da ayrı bir problemdir.

14. yüzyıldan itibaren, Hıristiyan kiliseleri Yahudileri Hıristiyanlaştırmaya uğraşmış ve aynı zamanda İsa'yı çarmıha gerenin Yahudiler olduklarına inandıkları için, Avrupa'nın her yerinde Yahudilere karşı değişik düzeylerde zulüm işlemişlerdir.[94] Yani din kurumları, yalnızca dinsizlere değil, kendi dininden olmayanlara karşı da düşmanlardır. Bununla beraber, 20. yüzyılda faşizmin yükselmesinde İtalyan din adamlarının epey bir payı vardır. Yani Faşizm, Ateizmin eseri değildir. Yine, Tarihçi Michael Bordeaux'ya göre de; "*Patrikhane Sovyet rejiminin her askeri girişimini açıkça desteklemişti: Macar ayaklanmasının bastırılması (1956); Berlin Duvarı'nın inşası (1961); Çekoslovakya'nın (1968) ve Afganistan'ın (1979) işgali.*[95]"

Tüm bu girişimler, kilisenin desteğiyle ayakta kalmıştır. Dolayısıyla Stalin'in ya da diğer diktatörlerin "sırf dinsiz oldukları için" zalimleştiklerini iddia edenler yanılıyorlar. Nasıl Hitler'in vejetaryen olmasından hareketle tüm vejetaryenlerin Nazi olduğunu varsayamazsak, Sovyetler Birliği'nin ateist olduğu gerçeğinden hareketle de ateizmin kötücül olduğunu düşünemeyiz. Evet, belki bu durum "ateizmin her zaman iyicil olması gerektiği," düşüncesini tarihsel olarak çürütebilir, ama zaten "ateistlerin hiç kötülük yapmayacaklarını" da ancak çok saf bir ateist düşünebilir. Dolayısıyla, Sovyetler Birliği'nin veya Nazizmin sergilediği vahşetin, ateizmin çürütülmesine olanak sağlayacağını düşünen Hıristiyan eleştirmenler, bir daha düşünmeliler. Çünkü bu durumda, kendi mantıkları gereğince, "Haçlı seferleri ya da Engizisyon gibi gaddarlıkların Hıristiyanlığı çürüttüğünü" kabul etmek zorunda kalacaklardır. Benzer şekilde müslümanlar da, kendi bünyelerinden çıkan terör gruplarının hesabını vermek zorundadırlar ve burada "Gerçek İslam o değil!" ya da "Gerçek bir dindar olsaydılar, bu gruplar teröre başvurmazlardı!" şeklindeki savunmalar bir işe yaramazlar. Zira bu savunmayla, kötü işler yaptığı bilinen bütün dinsizlerin "Onlar gerçek dinsiz değil!" diyerek dışarıda bırakılmaları mümkün olur. O halde neyi tartışıyoruz?

94 The Encyclopedia of Politics and Religion, Londra: Routledge, 1998, Genocide, s.338
95 The Encyclopedia of Politics and Religion, Londra: Routledge, 1998, Russia, s. 657

Tanrı'yı İspatlamaya Gerek var mı?

Teistlerin meşhur düşüncesine göre, Tanrı'nın ne olduğunu anlayabilen biri, onun var olmadığının düşünülemeyeceğini de bilir. Örneğin Spinoza, şunları yazar; *"Şimdi, biri hangi işaret ile farklı maddeleri ayırt edebilecek diye sorarsa, evrende tek bir madde olduğunu ve kesinlikle sonsuz olduğunu gösteren aşağıdaki önermeleri okumasına izin verin, bu nedenle böyle bir işaret boşuna aranacaktır.*

"Her biri ebedi ve sonsuz özselliği ifade eden sonsuz niteliklerden oluşan Tanrı veya töz, zorunlu olarak mevcuttur.

Kanıt - Eğer bu reddedilirse, mümkünse Tanrı'nın var olmadığını tasavvur edin: O zaman onun özü varoluşu içermez. Ancak bu, Önerme 7 uyarınca (Varlık, maddelerin doğasına aittir) saçmadır, bu nedenle Tanrı zorunlu olarak vardır."[96]

Yani "Tanrı yoktur," diyen biri, Tanrı'yı anlamamıştır. Lakin, bu yargıyla Tanrı'nın mutlaka ve mutlaka var olması gerektiğini düşünen biri, gerçekte totoloji yapabilmekten başka bir şey başarmış değildir. Çünkü Tanrı'nın varlığına dair bir inanca sahip olan biri, onun varlığının veya yokluğunun bilinemeyeceğini de bilirdi ve nihayetinde Tanrı'nın kesinkes var olduğunu veya ne olduğunu söyleyemezdi; yalnızca Tanrı hipotezinin bir ihtimal olduğunu ve kendi duygusal durumları ve ihtiyaçları -ya da fıtratı- sebebiyle Tanrı'ya inanmanın ona daha cazip geldiğini kabul ederdi. Çünkü Tanrı, ister var olsun isterse olmasın, inanma ihtiyacımızın giderilmesi için başvurduğumuz nesnedir. Voltaire işte bu sebeple *"Tanrı var olmasaydı, onu icat etmek gerecekti,"* demiştir. Tam da bu yüzden Tanrı'nın varlığı için kanıt aranması saçmadır, hatta Tanrı'nın varlığı lehine kanıt üretme teşebbüsleri, çoğu dindara göre imansızlığın bir göstergesidir:

"Tanrı'nın varlığını ispatlamaya kalkan kimse, iman ve inanç açısından ıslah olmaz bir kimsedir."[97]

Ne var ki, bir Tanrı'nın var olduğunu ispatlamaya çalışan ve tanrıtanımazlığın yanılgılarını gösterme iddiasında bulunan akıl yürütmeler kadar çok sayıda akıl yürütme, başka hiçbir konuda ortaya atılmamıştır.

96 Benedict de Spinoza, "Tanrı'ya Dair", Çev. Ahmet Ceylan, Gece Kitaplığı, 2021, *Önerme 11, s. 16*

97 Pellegrin, A.g.e., s. 36

Teologlar buna adeta ömürlerini adamışlardır ama buna rağmen hâlen daha Tanrı'nın varlığını kanıtlayabilmiş değillerdir. Bu kanıtlardan bazılarını, kitabın sonraki bölümlerinde ele alacağız. Şimdilik şu kadarını söylemek yeterli olacaktır: "Tanrı'nın varlığı lehine türetilen argümanlar genelde apolojetik[98] bir amaç güderler ve metafizik düşünceye yakın olan insanlar dışında kimseyi etkilememektedirler." Zira *Gerçekte Tanrı'ya giden yol, zihinden ve onun ışıklarından tam bir vazgeçişi varsayar. Bu yol karanlıklarla doludur, çünkü Tanrı her şeyden önce karanlık olarak yani aklın ışıklarıyla kavranılamayan olarak algılanır."*[99]

Bu sebeple; *"Kesin olarak biliriz ki, Tanrı gözlemlenemez, verili bir şey ya da nesne olarak duyuların dışsal tecrübesi sayesinde idrak edilemez; ama o bizim kendi tecrübemiz olarak, iç tecrübe sayesinde de bulunamaz. Dışta dış dünya var, içte ise bizim dünyamız, orada biz varız. O halde bu iç tecrübede bulduğumuz ne varsa bizim öznelliğimizdir, Tanrı dışında bizim sonlu öznel faaliyetimizdir, bu açıdan bakıldığında Tanrı ne içimizde ne de dışımızdadır. İçsel anlamda kendimize sahibizdir, ama Tanrıya değil."*[100]

Kierkegaard şöyle diyor; *"Tanrı bilinmeyendir, bu bizim ona verdiğimiz bir addır. Bu bilinmeyenin var olduğunu ispat etmeyi istemek, anlayışa uygun değildir pek. Mesela Tanrı yoksa, bunu ispat etmek elbette mümkün değildir. Ama eğer varsa, var olduğunu ispat etmeyi istemek aptallıktır; zira ispat başladığı anda, bunu kuşkulu değil, kesin varsayarım. Aksi halde, Tanrı var olmasaydı bütün bunların olanaksız olacağını hemen fark edip, ispata başlamazdım. Ama 'Tanrı'nın var olduğunu ispat etmek' ifadesini bilinmeyenin Tanrı olduğunu ispat etmeyi istediğim anlamında yorumlarsam, kendimi pek isabetli ifade etmiş olmam, zira bu durumda hiçbir şeyi, hele ki bir varoluşu ispat etmekte olmam, bir kavramın tanımını geliştirmekte olurum. Bir şeyin var olduğunu ispat etmeyi istemek, genelde güç bir durumdur; daha da kötüsü, bu işe girişen en cesur ruhlar için öyle güçtür ki, kafası bununla meşgul olanları bekleyen asla şöhret değildir. Bütün ispat işlemi, sürekli olarak*

98 Savunma amaçlı.

99 Pellegrin, A.g.e., s. 38

100 G. W. F. Hegel, "Din Felsefesi Dersleri", Pinhan Yayınları, 3. Baskı, Çev. Doğan Naci Kadıoğlu, 2020, 1824 dersleri, s. 60

tamamen farklı bir şey haline gelir, araştırma nesnesinin var olduğunu varsayarak elde ettiğim sonucun bir açılımı haline gelir. Dolayısıyla ister duyusal açıklık dünyasında ister düşünce dünyasında hareket edeyim, akıl yürütmem varoluşla sonuçlanmaz, varoluştan yola çıkar. Örneğin bir taşın var olduğunu değil, var olan şeyin taş olduğunu ispat ederim."[101]

Evet, "Tanrı'nın bilinemeyeceğine" inanan ve buna rağmen onu bilirmişçesine kitap yazan birisi olarak, bu konuda neler hissettiğimi, sanırım La Valliere'nin inzivaya çekildiği Karmel Dağı manastırında verdiği cevapla özetleyebilirim; *"Je ne suis pas heureuse: je suis contente."*[102]

Agnostisizm üzerine gerekli ön bilgileri verdiğimize göre, şimdi filmi gerilere sarıp daha geniş meseleleri tartışabiliriz. İlerleyen bölümler boyunca zaman zaman burada yazdıklarıma geri döneceğiz. Zira böylece, Agnostisizmin öneminin ve Tanrı'nın İlâhi Tragedyası'nın daha iyi anlaşılacağını umuyorum. Bununla beraber, hatasız olduğumu iddia etmiyorum. Mutlaka yanlış bildiğim ya da yanlış bir mantık yürütme sonucunda ulaştığım yanlış sonuçlarım olmuştur ve olacaktır, zira bir felsefecinin hata yapmaması imkânsızdır. Fakat, şimdiki bilgi-birikimim ve düşünce yapımla ulaşabildiğim sonuçlar bunlardır.

101 Soren Kierkegaard, "Felsefe Parçaları ya da bir Parça Felsefe", İş Bankası Yayınları, Çev. Doğan Şahiner, 4. Baskı. s. 36-37

102 "Mutlu değilim, memnunum."

2
DUA, MUCİZE VE PEYGAMBERLİK ÜZERİNE

Dua Etmek İşe Yarıyor mu?

Dua nedir? Bunun iki cevabı vardır: Birincisi, yaptığınız iyilikler karşılığında, Tanrı karşısındaki kredinize güvenerek ondan bir şeyler isteme cesaretini göstermeniz, ikincisiyse zor durumda kaldığınızda, çaresizliğiniz sebebiyle sizi kurtaracak yüce bir güce sığınmanızdır. Buna ek olarak belki bir de, "kendinizi yalnız hissetmemek adına hayali bir arkadaşa içinizi döküp ona ihtiyaçlarınızdan bahsetmeniz" şıkkı eklenebilir. Çünkü dua esnasında, adeta bir psikologla konuşurcasına Tanrınızla konuşur ve ondan yardım dilersiniz. Bu hem sizin dine daha bağlı hissetmenizi sağlar, hem de sizi dine muhtaç bırakır. Zira Tanrı ile konuşmadan kurtuluşa ermeniz imkansızdır. Bu ister politeist isterse monoteist inançlarda olsun; her zaman böyle olmuştur ve bir bakıma bütün dualar, kaderi değiştirmek adına yapılırlar ki, bu da esasen çelişkili bir durumdur.

Şöyle ki; insan, olması mümkün olmayan şeyler için de, olacağı belli olan şeyler için de dua edemez. Mesela, 2x2'nin 4 etmesi için dua edilmez çünkü 2x2 zaten 4'dür. Bunun için dua etmek anlamsızdır. Ama 2x2'nin 5 etmesi için de dua edilmez, çünkü bu mümkün değildir. Eğer Tanrı, yarattığı evrendeki yasaları sürekli esnetmeyecek ve bizimle oynamayacak, bizi kandırmayacaksa, 2x2'nin 5 olması için edilen dualar anlamsız olur. Neticede dua, sonucu belli olmayan, belirsiz olan şeyler için edilir. Diğer bir ifadeyle, dua edebilmek için istediğiniz şeyin gerçekleşebilmesini sağlayacak bir ihtimalin veya potansiyelin bulunması gerekir. Örneğin atacağınız zarın istediğiniz yüzünün gelmesi için dua edebilirsiniz, ya da başvuru yaptığınız işe seçilmeniz için dua edebilirsiniz; zira bunun gerçekleşmesi için bir ihtimal vardır ve teizme göre Tanrı hep faal olduğu için dualarınıza karşılık verip

vermeme konusunda özgürdür. Ama ölen birinin geri gelmesi için ya da yarın öleceği "alnına yazılmış" birinin ölmesini engellemek için dua edemezsiniz, zira bu durumda duanızın gerçekleşmesi, direkt kadere ve ilâhi plana müdahale etmeniz anlamına gelir. Ne de olsa Teizme göre Tanrı, bu evreni bir plan üzerine -kader- yaratmıştır ve dua etmek, az önce de belirttiğim üzere "Tanrı'nın planına müdahale etmeyi arzulamak" demektir. Sonuçta Tanrı size bir iyilik gönderecekse zaten gönderecektir ve bunun için dua etmenize veya Tanrı'ya sipariş vermenize gerek yoktur. Aynı şekilde Tanrı size bir iyilik göndermeyecekse de zaten göndermeyecektir, yani yine dua etmenize gerek yoktur. Hatta, Tanrı'dan "yapmayacağı bir şeyi inatla istemeye devam etmek," belki de "O'nun çizdiği kaderi beğenmemek ve onu aşağılamak" şeklinde bile algılanabilir.

Bir mümin bunlara "Fakat Tanrı'nın eyleme geçmesi için önce ondan bunu istemiş olmanız lazımdır, aksi halde istemeyene yardım etmeye lüzum yoktur," ve benzeri bir cevap verebilir; lâkin, eğer Tanrı size iyilik göndermek için sizin ille de dua etmenizi bekliyorsa, yani sonu ne olacaksa olsun sizin önce bir talepte bulunmanız, sözüm ona dilekçe yazmanız gerekiyorsa; bu Tanrı'nın yönlendirilebilen bir varlık olduğu anlamına gelir. Zira böyle bir Tanrı, mutlak bir plan yapmadığı için tamamen sizin davranışlarınıza göre pozisyon alacak ve sizin dua edip etmemenize göre tavırlarını değiştirecektir. Ayrıca, ben bir dünya şampiyonasına katıldığımda ve rakibimin kaybetmesi için dua ettiğimde; aynı şekilde rakibim de benim kaybetmem için dua ediyorsa Tanrı, bir ikilemde kalacaktır. Tanrı, bu durumda ya "imanımıza bakarak" birimizin duasını diğerinden üstün görecek, ya da olaya hiç müdahale etmeyip hangimiz daha yetenekliysek onun kazanmasına "izin verecektir."

Fakat Tanrı eğer ilk seçenekte olduğu gibi duruma müdahale ederse, bu durumda adam kayırmış olacaktır ve kaybeden tarafın duası boşa gidecektir. Yok, eğer Tanrı ikinci seçenekte olduğu gibi maça müdahale etmezse ve işi olacağına bırakırsa da, bu durumda edilen dualar hiçbir işe yaramayacaktır zira en iyi olan, en çok çalışan kazanacaktır. Kısacası, her ne yaşanırsa yaşansın bunlar zaten Tanrı'nın planına

göre yaşanacaklardır ve siz ister dua edin, ister etmeyin; kendiniz çalıp kendiniz oynayacak, kendi kendinize gelin-güvey olacaksınızdır.

Ha, elbette bazen ettiğimiz dualara karşılık aldığımızı zannedebiliriz. Zira o kadar çok dua ediyoruz ki, 1000 duamızdan 999 tanesi tutmasa da bunu fark etmiyor ve dikkatimizi tutmayan dualara vermiyoruz. Örneğin yetişebilmek için dua ettiğiniz ve nihâyet yakalayabildiğiniz, bununla beraber kaza yapmadan güzergâhında -olması gerektiği gibi- ilerlemiş olan bir otobüsü mü daha iyi hatırlarsınız yoksa kıl payı kaçırdığınız ve birkaç dakika sonra yolcuların ölümüyle sonuçlanacak bir kazaya karışan bir otobüsü mü? Cevap belli. İlk senaryoda ulvî bir şey aramazdınız ama ikinci senaryoda üstün bir gücün hayatınızı kurtardığını zannetmeniz epey muhtemeldir. Zaten, ettiğimiz bir dua gerçekleşmediği takdirde bunu "Takdir-i ilâhi" veya "hayırlısı buymuş" diyerek görmezden geliyoruz değil mi? Bu da bizim "sadece istediğimiz şeyler istediğimiz gibi gerçekleştiği zaman" bir varlığın bize karşılık verdiğini düşünmemize sebebiyet veriyor. Halbuki ortada sadece istatistiksel bir durum var ve bizler, sadece görmek istediğimizi görüyoruz. Örneğin kumar oynarken zarların sizin faydanıza olacak şekilde gelmeleri sizin için gayet mistik görünebilir, lâkin ortada tamamen matematiksel bir durum vardır. Dua etmenin işlevselliği üzerine yapılan bilimsel araştırmalar da bunu çok güzel göstermektedir.

Örneğin Boston yakınlarındaki Zihin/Beden Tıbbi Akademisi'nde bir kardiyolog olan Dr. Herbert Bonson önderliğinde, 2.4 milyon dolarlık bir sermayeyle, toplam 1802 hasta üzerinde bir deney gerçekleştirilmişti.[103] Bu hastaların hepsi, önceden koroner baypas ameliyatı geçirmişlerdi ve hastalar deney için üç gruba ayrılmıştı. Deney süresince, birinci grup dua almıştı ve bunu bilmemişti. 2. Grup, dua almamıştı ve bunu bilmemişti. Üçüncü grup ise dua almıştı ve bunu bilmişti. Onlara dua eden duacılar üç kilise cemaatinden oluşuyordu: Minnesota, Massachusetts ve Missouri. Duacılara, dua edecekleri hastaların yalnızca ön adları ve soyadlarının ilk harfi söylenmişti ve dualarının içinde "çabuk, sağlıklı bir iyileşme ve komplikasyon olmamasıyla birlikte başarılı bir ameliyat" için isteklerde bulunmaları istenmişti. American

103 Dawkins, A.g.e., s. 66

Heart Journal, 2006'nın nisan sayısında bu deneyin sonuçlarına yer verdi ve görüldü ki, dua edilen hastalarla dua edilmeyen hastalar arasında hiçbir fark yoktu. Ancak dua edildiğini bilen ve dua edildiğini ya da edilmediğini bilmeyenler arasında bir fark vardı; ne var ki bu olumsuz yöndeydi. Dualardan yararlandıklarını bilenler, her nedense bilmeyenlere nazaran yan etkilerden daha fazla acı çektiler. Muhtemelen bu hastalar, araştırmacıların deyimiyle Performans Anksiyetesi yaşadılar, yani kendileri için dua edildiğini bilmeleri, her nedense onları rahatlatmak yerine daha fazla strese sokmuştu, araştırmacılardan birisi olan Dr. Charles Betha'nın deyimiyle, "dua edilecek kadar hasta mıyım gerçekten?" diye düşünmüş olabilirlerdi.

Bununla beraber her dua deneyi bu kadar güvenilir değildir. Örneğin "Columbia Mucize Araştırması" diye bildiğimiz ve çok ses getirmiş bir dua deneyi vardı. Özetlemek gerekirse, Journal of Reproductive Medicine, 2001 yılının eylül ayında, Columbia Üniversitesi Tıp Merkezi tarafından sunulan bir makale yayımlamıştı ve bu makaleye göre, Hristiyan dua gruplarınca dua edilen kısır kadınlar, dua edilmeyenlere göre iki kat fazla doğurganlık kazanmışlardı.[104] Raporlara göre, dua edilen grupta döllenme oranı %50 iken, dua edilmeyen grupta %26 idi. Fakat sonuçların geçerliliği konusunda şüpheler vardı ve çalışmanın yazarlarından birisi olan Daniel P. Writh, hiçbir tıbbi ehliyeti olmadığı gibi, her nedense parapsikoloji alanında bir diplomaya sahipti.[105] Ayrıca, makalenin başyazarı olarak başlangıçta Columbia Üniversitesi'nin o dönemki doğum ve jinekoloji bölümü başkanı olan Rogerio Lobo'nun adı verilmişti. Fakat, daha sonra Lobo'nun da açıkladığı üzere kendisinin bu iş ile hiçbir ilgisi yoktu ve çalışma aslen, Columbia Üniversitesi'nde değil, makalenin eş yazarlarından Kwang Cha'nın yönettiği Kore'deki bir enstitüde yapılmıştı. Kısacası bu deneyle ilgili hiçbir şey şeffaf değildi ve süreçler de doğru düzgün paylaşılmamıştı. Ortada yalnızca son derece spekülatif bir iddia vardı ve ispatlayabildikleri tek şey duanın önemsizliğiydi.

104 "Does Prayer Influence the Success of In Vitro Fertilization-Embryo Transfer? Report of a Masked, Ranomized Trial", Journal of Reproductive Medicine, 46, no 9, s. 781-787.

105 Bu kişi, daha sonra bir dizi sahtekarlık suçundan dolayı hapse girmiştir.

Örnekleri çoğaltmak gerekirse, Victor Stenger, kitabında[106] Çin'de son derece popülarite kazanan ve hatta kimi dergilerde yayımlanan, Chi'nin, yani yaşam gücünün ya da diğer adıyla ruhun manipüle edilmesi suretiyle uzaktan hastalıkların iyileştirildiği ya da insan ruhunun yaydığı enerjinin açıkça tespit edilebildiği ve Dr. Xin Yan tarafından yürütülen bir dizi deneye yer vermiş ve bu işin hiçbir bilimsel kıymeti olmadığını göstermiştir. Bununla beraber, Masaru Emoto'nun yürüttüğü ve sırf düşünce gücüyle su kristallerinin değiştirilebildiği iddia edilen benzer bir deneyin de tamamen bir algı oyunu ve satış tekniği olduğu ortaya çıkmıştır.[107] Bu sözde deneylere göre, güzel sözler söylenen su damlacıkları güzel şekiller alıyordu ve kötü sözler söylenen su damlacıklarının da iç yapısı bozulmaya doğru ilerliyordu. Hatta bu deney -birbirinden farklı inançlara sahip onlarca öğrenci tarafından- tekrar edildiğinde görülüyordu ki, hangi dine inandığınızın hiçbir önemi yoktu, yalnızca "yapabileceğinize" inanmış olmanız yetiyordu.[108] Tıpkı İsa'nın söylediği gibi.[109] Ve bu iddia çok ses getirmişti, öyle ki, Emoto'nun bu konu üzerine yazdığı kitabı[110] binlerce satmıştı. Ne var ki biraz sıkıştırıldığında Emoto, bütün bunların uydurma olduğunu itiraf etmek zorunda kalmıştı, fakat yazdığı kitabı ve o kitaba benzer diğer kitapları okuyarak bu tür iddiaları "gerçek" zanneden insanlar, hâlen daha öyle zannetmeye devam ediyorlar. İtiraf etmeliyim ki, daha genç olduğum ve spiritüalizme merak saldığım dönemlerde ben de bu tür deneylerin "gerçek" olabileceğine inanmaya eğilimliydim. Ne var ki bu durum çok kısa sürdü, çünkü cahilliğiyle memnun kalabilen bir insan değilseniz önünde sonunda inandıklarınızı sorgulamaya başlarsınız.

Lakin burada yanlış anlaşılmalara mahal vermemek adına bir ekleme yapayım: Dua etmek ya da inanç sahibi olmak, elbette kişide

106 Stenger, A.g.e., s. 77

107 D. Radin, "Double-Blind Test Of The Effects Of Distant Intention On Water Crystal Formation", 2006, Explore, sf: 408-411.

108 S. Savage, "Masaru Emoto's Wonderful World Of Water", 2007

109 Matta 17:20-21: *"İsa, 'İmanınız kıt olduğu için' karşılığını verdi. 'Size doğrusunu söyleyeyim, bir hardal tanesi kadar imanınız olsa ve şu dağa, 'Buradan şuraya göç' derseniz, göçer; sizin için imkânsız bir şey olmayacaktır."*

110 Masaru Emoto, "The Hidden Messages in Water", Scribner, 2005, Eng.

negatif ya da pozitif sonuçlar doğurabilir. Burada plasebo-nosebo etkileri devreye girer ve kendisine serumla ilaç verildiği halde "tuzlu su verildiği" söylenen askerlerin rahatlamak yerine acı çekmeleri, ve kendisine tuzlu su verildiği halde "ilaç verildiği" söylenen askerlerin psikolojik olarak rahatlamaları ve kendiliğinden acıya karşı duyarsızlaşmaları gibi örneklerin tarihi günümüzden 80 yıl öncelere dayanır. Lâkin ben o kadar eski referanslar vermek niyetinde değilim. Çünkü İkinci Dünya Savaşı'ndan bugüne pek çok yeni deney yapıldı. Örneğin Duke Üniversitesi araştırmacıları tarafından 65 yaş ve üzeri 1718 denek üzerinde yürütülen bir çalışmada, nadiren kiliseye gidenler, bağışıklık sistemi işlev bozukluğunun göstergesi sayılan bir kan proteini olan daha yüksek seviyelerde interlökin-6[111] ile ilişkilendirildiler. 1986, 1989 ve 1992'de ise daha yüksek dinî katılım düzeyleri, daha düşük IL-6 düzeylerini gösterdi. Yine, 1992'de yapılan araştırma, AIDS, Osteoporoz, Alzheimer, Diyabet ve belirli kanser türlerini ibadete katılım göstermeyenlerde daha yüksek tespit etti. Kiliseye sık sık gidenlerin kanlarında yüksek IL-6 seviyelerine sahip olma olasılığı, devam etmeyenlerin yalnızca yarısı kadardı.[112] Bu bir kanıt sayılır mı emin değilim, belki de sürekli kiliseye giden deneklerin muhtemelen dine özgü bir beslenme diyetiyle yaşıyor olmaları, tesadüfen bağışıklıklarını güçlendirmiş de olabilir veya kiliseyle işi-gücü olmayan denekler, belki de çok hovarda yaşamış ve kendilerine iyi bakmamışlardır; ya da benim vakıf olmadığım başka tıbbi durumlar vardır. Ama temelde, inancın tıbbi etkileri sadece inancın değil, bilimin de konusudur ve üç yüzden fazla bilimsel araştırma, (ibadetlere katılım, dua, Kutsal Kitap okumaları ve manevi bir topluluğa aktif katılım dâhil) dinî inancın tıbbi değerini göstermiştir:

"Bu faydalar özellikle şu rahatsızlıklarda görülmektedir: Zihinsel bozuklukların (örneğin depresyon, intihar ve anksiyete), tıbbi ve cerrahi hastalıkların (örneğin kalp hastalığı, kanser, cinsel yolla bulaşan hastalıklar) ve bağımlılıkların önlenmesi ve tedavisinde; ağrı ve maluliyetin etkilerinin azaltılmasında ve uzun süreli hayatta kalmada. Ek

111 IL-6

112 Ed. Russell Stannard, "21. Yüzyıl İçin Tanrı", Fol Yayınları, Çev. Şaban Ali Düzgün, 1. Baskı, 2022, s.127-128: Harold Koenig, "İnancın İyileştirici Gücü."

olarak, manevi tedavi (örneğin dua, dinî temelli psikoterapi) iyileşmeyi hızlandırmaktadır."[113]

Peki bunlar belirli bir Tanrı'nın var olduğunu ispatlar mı? Hayır. Çünkü bütün deneyler ve bütün katılımcılar aynı dinin inananı değillerdi. Farklı inançlara sahip birçok kişide aynı etkiler gözlendi. Bu da demek oluyor ki, ya Tanrı belli bir dine veya kutsal kitaba ilgi göstermiyor, O yalnızca edilen duaları dinlemekle meşgul oluyor ve kesinlikle hangi dinden olduğunuzla ilgilenmiyor, ki bu durumda (her ne kadar iddiaları gerçek-dışı olsa da) Masaru Emoto iyi bir hikâye kurgulamış demektir;[114] ya da Tanrı genel olarak bu tür meselelerle ilgilenmemektedir ve gerçekleşen şey, psikolojik olarak insanların dua ettiklerinde ya da dini aktivitelere katıldıklarında kendilerini iyi hissetmelerinden ve bunun fizyolojik yapılarına olumlu yansımasından ibarettir. Bilindiği üzere özellikle de kanser tedavilerinde kişinin psikolojik durumu,[115] iyileşme sürecini geriletmekte ya da ilerletmekte önemli bir rol oynamaktadır. Kısacası yine, hangi Tanrı'ya ya da kutsal kitaba inandığınızın hiçbir önemi yoktur. O halde, şans eseri bazı dualarınıza cevap aldığınızda, bunun kendi dininizin doğruluğuna ya da Tanrı'nızın varlığına dair bir kanıt olduğunu öne süremezsiniz. Fakat benzer şekilde, ettiğiniz duaların gerçekleşmemesi de dininizin yanlış olduğunu ya da Tanrı'nın var olmadığını göstermez. Çünkü her ettiğimiz dua gerçek olmuyor diye Tanrı'nın var olmadığı sonucunu çıkaracaksak, sırf "bütün hastalar iyileşmiyor" diye doktorluk mesleğini de yok saymamız gerekirdi.

Ne var ki, iki durumda da dualara metafiziksel anlamlar yüklemek ya da Tanrı'nın varlığını dualar aracılığıyla ispatlamaya ya da yalanlamaya çalışmak, absürt bir komediden ibarettir. Yine de bunları eleştirmek herkesin hakkıdır. Örneğin Dawkins, kendi kitabında Büyük Dua Deneyi'ni ele almıştır. Ona göre bu deney *"Eğer eğlendirici olmasaydı, acınaklı olduğunu düşüneceğimiz bir mucize incelemesidir."*[116]

113 Stannard, A.g.e., s. 122: Dale Matthews, "Din Sağlığınıza İyi Geliyor mu?"

114 Bu durumda maalesef tarihteki onca din savaşının ve dinî ayrımcılığın hiçbir anlamı yoktur.

115 Kişinin kanseri depresyon ile mi yoksa cesaret ile mi karşıladığı gibi etkenler.

116 Dawkins, A.g.e., s.64-65

Dawkins haksız sayılmaz. Çünkü bilindiği üzere İngiltere'deki kiliselerde her pazar günü çok büyük bir çoğunluk, kraliyet ailesinin sağlığı için dua etmektedir ve görünen o ki, 70 yıldır tahtı bırakmayan Elizabeth haricinde bu dualar pek de işe yarıyor değildir. O halde, milyonlarca insanın duaları bile pek bir fayda sağlamıyorken, bizim gibi çevresi pek de geniş olmayan insanların edeceği duaların gerçekten de sağlıklı sonuçlar vermesini beklemek, pek de sağlıklı değildir. Tabii burada müminler "duayı edenlerin sayısı değil, kalitesi önemlidir," gibi bir savunma yapabilirler lâkin, o zaman da 30-40 kişilik bir grubun içinde mi yoksa milyonlarca insanın içinde mi daha çok mümin bulunabileceği sorusunu sorarız ve eğer cevabınız, sadece kendi çevrenizin daha kıymetli bireyleri barındırdığı olacaksa; bu durumda -tıpkı gerici bir Antik Çağ yahudisi gibi- kendi çevreniz dışında herkesin Tanrı'nın gözünde kıymetsiz olduğunu iddia ediyorsunuz demektir.

Son bir örnek olarak, fizikçi Russel Stannard'ın Templeton Vakfı'nın sermayesiyle giriştiği bir dua deneyinde de, rastgele seçilen hastaların dua edilerek iyileştirilmeye çalışıldığını fakat bu çabaların boşa çıktığını söyleyebiliriz. Örnekler daha da çoğaltılabilir ve eğer apolojistler burada "koskoca Tanrı'nın bizim küçük deneylerimize ve alaylarımıza dikkat verip, sanki mecburmuş gibi bizim isteklerimize göre eylemler gerçekleştirmek zorunda olmadığını" söyleyecek olurlarsa, buna pekâla ben de katılır ve şöyle bir ekleme yaparım: *"O halde sıkıştığımız durumlarda ettiğimiz dualar için de kılını kıpırdatmasına gerek yoktur."*

Peki bir agnostik dualara cevap verileceğine inanabilir mi? Bu aslında kişiye kalmış ama şahsım adına konuşacaksam, ben inanmıyorum. Çünkü hangi dualarımıza karşılık alacağımız belli değildir ve karşılık almasak bile, tesadüfen ya da bizim algıda seçici davranışımız sebebiyle bazı dualara karşılık aldığımızı düşünebiliriz. Kısacası bu psikolojik bir şeydir ve ben Tanrı'nın oturup da bizim dualarımızla Noel Baba gibi tek tek ilgilendiğini düşünmüyorum. Teknik açıdan bunu kanıtlayabilmem belki mümkün değildir ve az önceki deneyler de kimileri için yeterli görünmeyebilir, ama ben zaten dua pratiğini gerekli bulmadığım için birinin bizi dinleyip dinlememesinin bir şeyleri değiştireceğini zannetmiyorum.

Tanrı Mucizelerle Meşgul Olur mu?

Dawkins her ne kadar tersini düşünse de, ABD Ulusal Bilimler Akademisi, *"Bilim, doğal dünyayı bilmenin bir yoludur. Doğal dünyayı doğal nedenler yoluyla açıklamakla sınırlıdır. Bilim, doğaüstü hakkında hiçbir şey söyleyemez. Tanrı'nın var olup olmadığı, bilimin tarafsız kaldığı bir meseledir."* Açıklamasını yapmıştır.[117] Hâliyle bilimin mucizeler karşısında verebileceği doyurucu bir cevabın olmadığı açıktır. Bilim, bir mucize iddiasına cevap olarak yalnızca doğa yasalarını ihlâl etmenin imkânsızlığını ve bahsi geçen mucizelerin gerçekten gerçekleşebilme ihtimalinin yüzdesel bir izahını beyan etmekle yetinebilir; aksi halde ona bilim demezdik. Ne var ki mucize, tanımı gereği doğa yasalarının, mantığın ve istatistiğin ötesindedir; çünkü inançlılara göre mucize dediğimiz şeyler; doğa yasalarını ve bütün kuralları belirleyen bir varlık tarafından bizzat gerçekleştirilmektedirler. Hâliyle Tanrı için "aşılamaz" hiçbir şey yoktur. İbn Meymun'un da dediği gibi:

"Dünyanın yaratılmış olduğunu kabûl eder etmez tüm mucizeler mümkün hâle geldiğinden, Yasa (Vahiy) da mümkün bir hâl alır ve bu konuda öne sürebileceğimiz her sorun çözüme kavuşur. Eğer Tanrı'nın kendisini neden başka birine değil de böylesi bir insana ifşa ettiği ve Yasa'yı bir başka halka değil de belirli bir halka verdiği, neden daha önce ya da sonra değil de böyle bir çağda sunduğu, birtakım şeylerin yapılmasını buyurup başka şeylerin yapılmasını yasakladığı, başkaları olmadan peygambere bildirilen mucizelerle seslendiği, Tanrı'nın bu yasayla neyi amaçlamış olduğu ve nihayet böyle bir amacı olduğu hâlde emredilmiş ya da yasaklanmış şeylerin hissini neden doğamıza esinlemediği sorulacak olursa, tüm bu sorulara verilecek yanıt şu şekildedir: Tanrı böyle arzuladığı için."[118]

Bu cevap dindar bilincin Tanrı ve mucizeler karşısındaki tutumlarını gayet net bir şekilde özetlemektedir. Tanrı, Tanrı'dır ve ne isterse onu yapar; bizler yalnızca bunu kabul etmek ve karşılığında mükâfatlandırılmak ya da reddetmek ve cezasını çekmek konusunda

117 National Academy of Sciences, Teaching About Evolution and the Nature of Science, Washington, DC: National Academy of Sciences, 1998, s.58

118 Pellegrin, Fol Yayınları, A.g.e., s. 155'den naklen: Maimonides, "Les Guide des Egares", Verdier, 1979, II, 25, Trad. S. Munk, p. 322-324

bir tercih yapmakla mükellefizdir. Temelde böyle bir argümanı çürütemeyeceğimiz doğrudur, çünkü Tanrı kendi kurallarını çiğneyen ya da yarattığı evrenle oyuncak gibi oynayan, hatta bizimle dalga geçen bir varlık bile olabilir; bu, Tanrı'yı nasıl kurguladığınızla ilgili bir problemdir. Lâkin, en azından bir mucize göstermenin gerekliliği ya da saçmalığı üzerine tartışabiliriz. Bu bölümü yazmamın sebebi de budur.

Genel olarak dinler bize neyi dikte etmişlerdi? Bu dünyanın imtihan dünyası olduğunu. Hâliyle bizim bu dünyada Tanrı'yı tam anlamıyla ispatlayacak bir örnek bulamıyor olmamız lazımdır, aksi halde ne imanımızın ne de hazırlanan testin bir kıymeti kalmazdı ve cennet-cehennem benzeri mekânlar -eğer inanacak olursak- yaratılmazdı. Bu esasen mâkul görünüyor ama, bu durumda peygamberlerin sergilediği iddia edilen mucizeler; örneğin İsa'nın ölümden dirilmesi,[119] ya da Musa'nın elindeki asayı yılana çevirmesi[120] veya Tanrı'nın bizzat insanlığa yaptığı müdahaleler; örneğin Sodom ve Gomore[121] ya da Nuh Tufanı[122] ve benzeri hikâyeler anlamlarını yitirirler. Zira her mucize ya da ilâhi felâket, Tanrı'dan gelen bir kanıttır ve Tanrı'yı açıkça gösteren bütün kanıtlar, evrenin yasalarıyla ve aklın sınırlarıyla çelişeceklerdir. İşte dinler, bu çelişkiyi örtmek adına, gösterilen onca kanıta rağmen insanların yine de iman etmediğini söylerler. Yani, onca mucize karşısında bile insanlar, Tanrı'ya karşı gelmeye veya peygamberlere büyücü demeye devam etmişler, diğer bir ifadeyle söylersek: Tanrı'dan bir mucize getirildiği ve %100 bir kanıt gösterildiği halde, bu sapkın insanlar yine de inanmamışlar ve bir Teist'e göre bu, dinsizlerin "mucize gösterilseydi biz de iman ederdik" iddiasını çürütmektedir. Lakin bu da anlamsızdır. Zira eğer mucizeler bile insanların inanması için yeterli gelmiyorsa, bu durumda yeniden ve yeniden mucize göstermenin ya da başka başka peygamberler göndermenin mantığı nedir? Ayrıca, eğer inanacaksak; tıpkı bugün hiçbir kanıt görmediği, hiçbir peygamberle tanışmadığı veya hiçbir mucizeye şahit olmadığı

119 İncil, Elçilerin İşleri 2;32
120 Kur'ân, Şu'arâ' Sûresi, 32. Ayet
121 Kitâb-ı Mukaddes, Yaratılış, 19;24
122 Yaratılış, 6;17

halde inanan milyarlarca insan gibi, Tanrı'ya yine de güvenebiliriz ve inanmak için kanıta ihtiyaç duymayız.

O yüzden şöyle düşünmemiz daha mantıklı olacaktır: Eğer tarihte bir olay yaşanmış ve buna mucize denilmişse; bu ya abartıdır ya da bilimsel bir şekilde açıklanması mümkün bir olaydır. Örneğin Musa peygamber suyu ikiye bölmüşse;[123] bunun bir formülü olmalıdır ve bu formül sayesinde bu mucize tekrar gerçekleştirilebilmelidir. Fakat bu durumda asıl mucize, mucizenin mekanizmasını çözen şey; yani bilim olacaktır çünkü bilim bunu sayısız defa tekrarlayabilecektir. Ha, eğer bu mucize peygamberin kendisinden gelmiyorsa; tam tersine bu mucizeyi sergileyen şey Tanrı'nın kendisi veya meleklerinden biriyse ve hâliyle biz test ettiğimizde değil, Tanrı öyle istediğinde bu mucize tekrar edilebilecekse; o zaman da niçin Tanrı'nın veya meleğin cisimsel/fiziksel olmak ya da bir anlığına cisimsel/fiziksel evrene müdâhil olmak zorunda olduğunu tartışmaya başlarız. Zira ancak fiziksel bir şey fiziksel ortama müdahil olabilir. Öyle ya, Tanrı ya da diğer metafiziksel varlıklar, somaton/cisimsel ya da asomaton/cisimsel-olmayan varlıklar olmalıdırlar. Eh, eğer adı üzerinde bunlar Metafiziksel iseler, o halde fiziksel aleme karışamıyor olmaları gerekir ve bu durumda bu evrene müdahalede bulunabilen bir melek ya da Tanrı, olsa olsa cisimsel olabilir. Lakin cisimsel olan bir Tanrı, aynı zamanda mükemmel olabilir mi? Eğer cisimsel olan mükemmel de olabilir ise, o halde kâinat da mükemmel olabilir ve mükemmel olanın Tanrı'ya ihtiyacı kalmayacağından, evren tek başına var olmaya yeterli hale gelir. Yok, eğer cisimsel olan mükemmel olamıyor ise, o halde kutsal kitapların Tanrıları da kesinlikle mükemmel değillerdir.[124] Zaten Mükemmel[125] kelimesi de, Latince'deki perficere[126] kelimesinden gelmektedir ve bu kelime bile kendi başına, mükemmel olanın herhangi bir müdahaleye

123 Kur'ân, Bakara, 50.

124 *"Yahwe'nin yapısı -van der Leeuw'a göre- bütünüyle farklıdır. Yüce Varlık, uzak bir tanrıdır, zaman ve mekandan azadedir; aktif bir hazır oluştan ziyade her yerde hareketsiz olarak bulunan bir tanrıdır. Buna karşılık Yahwe, sadece bir güç değil, fakat aynı zamanda bir iradedir; yalnızca bir kişi değil, fakat aynı zamanda canlı bir kişilik, yaşayan, iş gören, her zaman insan için var olan, şeytani özellikler olarak kabul edilmemek şartıyla, düşman ve kıskanç özelliğine sahip bir tanrıdır."* (Pettazzoni, A.g.e., s.29)

125 Perfecto.

126 Sonlandırmak, bitirmek.

-ne Tanrı'nın evrene müdahil olmaya ne de evrenin Tanrı'ya bağlı olmaya- ihtiyaç duymadığını göstermektedir.

Fakat, yine de Tanrı'nın ya da meleklerin bütün doğa yasalarına rağmen bir mucize sergilediklerini varsayacak olursak; bu durumda Tanrı'nın kart çaldığını kabul etmek zorunda kalırız. Çünkü mucize; imtihanın yapısına terstir. Hâliyle "Tanrı'nın gücü cisimselleşmeden de cisimsel ortama etki etmeye yetecek ölçüdedir," şeklinde bir savunma yapmaya çalışmanın hiçbir anlamı yoktur. Bu sebeple tartışmayı metafiziksel yeterlilik odağından çıkarıp, farklı yönleriyle ele almaya çalışacağız.

Kutsal Kitaplara ve Onların Mucizelerine Güvenebilir Miyiz?

Gerçek anlamda mucizelere şahit olan birileri var mı? En azından günümüzde güncel bir mucize bulabiliyor muyuz? Şüphesiz mucizelere tanık olduğunu söyleyecek birçok teist bulabiliriz lâkin, asıl "mucize" dediğimiz olayların genellikle kutsal kitaplarda yazılı olduklarına ve bunların günümüzden binlerce yıl önce yaşandığının iddia edildiğine hepimiz vakıfızdır diye düşünüyorum. Dolayısıyla mucize dendiğinde, ilk akla gelen şey peygamberlik kıssalardır. Ne var ki bunların günümüze kadar tamamen sağlam bir şekilde ulaşıp-ulaşmadıkları bilinmemektedir. Elbette her teist kendi kutsal kitabının korunduğunu ve onun bir kelimesinin dahi değiştirilmediğini iddia edebilir, fakat gerçekte bunu destekleyecek hiçbir delilimiz yoktur; bu, iman meselesidir. Bu sebeple bu kitapta kutsal kitapların yazım aşamasından sonraki serüvenlerini uzun uzadıya izah etmek niyetinde değilim, çünkü bunun hiçbir işe yaramayacağını biliyorum. Ama en azından kutsal kitapların ve onları desteklemesi amacıyla yazılmış olan külliyâtın aktardıklarına ve güvenilirliklerine bakarak biraz beyin fırtınası yapabiliriz.

İsa hakkındaki mucize iddialarını burada sıralamama sanırım lüzum yoktur, çünkü bunlar İncil'in içerisinde sıklıkla tekrarlanmıştır. Fakat, Kur'ân-ı Kerîm'de, her ne kadar peygamberin kendine has bir mucizeye sahip olmadığı,[127] onun da bizler gibi bir insan olduğu söylense de; hadis aktarımlarında peygamberin neredeyse insanüstü bir

127 Âl-i İmran, 144 ve Fussilet 6

varlığa çevrildiğini görmekteyiz.[128] Eğer hadisleri kimse kabul etmiyor olsaydı ve İslâm coğrafyasında hadislere itibar edilmiş olmasaydı, bunları tartışma konusu bile etmezdik ve hadislerin tümden peygamberi karalamak için uydurulduklarını söyleyebilirdik, lâkin İslâm'ın bütün büyük mezhepleri ve özellikle de ehl-i sünnet dediğimiz kesimi, hadislere ciddi anlamda inanmakta ve hatta "hadis ilmi" dediğimiz bir usül üzerine tahsil yapmaktadırlar. Bu bağlamda zayıf, kudsî ya da sahîh gibi çeşitli ayrımlarla tasnif edilmiş rivayetleri günümüze kadar korumayı başarmışlardır. Hadisleri incelediğimizdeyse genelde ya peygamberin ağzından çıkan sözlerin olduğu gibi nakledildiğinin iddia edildiğine ya da peygamberi bir iş üzerinde gören bazı sahabelerden ve peygamber yakınlarından hatıralar toplanıldığına rastlarız. Ayrıca, her ne kadar ilk kaynaklar peygamberin ölümünden 70 yıl sonrasına kadar dayansalar da, genelde hadislerin düzenli bir şekilde not edilmeleri ve sistematik olarak toplanmaları, peygamberin ölümünden 200 küsur yıl sonrasına dayanmaktadır. Öyle ki, en meşhur muhaddisler dahi, genellikle 790 ilâ 850 yılları arasında doğmuş ve hadis toplamaya da ileri yaşlarda başlamışlardır. Bununla beraber, Buhârî gibi hadis (havadis, haber) toplayıcılarının 600 bin civarında hadis topladıkları fakat bunlardan yalnızca birkaç binine güvenebildikleri söylenir.[129] Bunun sebebi, geçen 200 yıllık süreç esnasında peygamberle ilgili iddiaların babadan-oğula kıssa şeklinde aktarılmaları ve bazı insanların, gerçeğe dayanmayan hatıralar uydurmalarıdır. Burada karşımıza temel olarak üç problem çıkar:

Birincisi: Peygamber öldükten sonraki ilk dört halifenin dönemi siyasi çekişmelere sahne olmuştur ve genelde de İslâm tarihi boyunca halifeler, karşıt görüşün taraftarları tarafından öldürülmüşlerdir. Hatta, peygamberin ölümünden yıllar sonra kurulan Emevi devleti, zamanında peygamber'in karşı tarafında yer almış ve İslâm'ın yayılmasını engellemek için canla-başla mücadele etmiş insanların yönetimi altında toplanmıştır. Dolayısıyla, hadis külliyatının oluşmaya başladığı Emevi döneminde, özellikle de İslâm karşıtı bazı münâfıkların gerçeğe

128 Hâkim, Müstedrek II-600/4175; İmân, Ahmed, Müsned IV-127

129 Buhârî'nin biyografisi için: Sahîh-i Buhârî Muhtasarı, 1. Cilt, Hazırlayan: Hanifi Akın, Beka Yayınları, 2009, s. 1-80

uymayan birçok hadis uydurmuş olması ve bu hadisleri nesilden nesile aktararak kendi İslam-Öncesi[130] kültürlerini yaşatmaya çalışmış olmaları muhtemeldir. Bu sebeple, 10 bin hadis içerisinden yalnızca 50-60 kadar "güvenilir" hadis çıkarılabilmektedir -ki onların da ne kadar güvenilir olduğu tamamen iman meselesidir.[131]

İkincisi: Gerçek anlamda iyi niyetli olan ve peygambere karşı düşmanlık beslemeyen, hatta onunla birlikte düşmana karşı savaşmış olan birçok İslâm neferinin, kuşaktan kuşağa hikâyelerini nakletmeleri ve bu aktarımların, sonraki kuşakların ağzında tıpkı kulaktan-kulağa oyunundaki gibi bir takım modifikasyonlara maruz kalmaları mümkündür. Çünkü eğer aynı olaya şahit olmuş 5-6 kişi, hep birlikte aynı hikâyeyi aynı şekilde evlatlarına anlatmamışlarsa ve her evlat, sırasıyla bütün bu hikâyeleri eksiksiz bir şekilde kaydetmemişse, bazı hadislerin diğer referanslara bakılarak tetkik edilmeleri ve eğri ile doğrunun ayrıştırılması epey zorlaşır. Bu sebeple, istemdışı bir şekilde İslâm camiasının bizzat İslâm'ın kutsal kitabının öğretilerine ters aktarımları sahiplenmesi mümkündür. Bununla beraber, mucizelerle ilgili anlatıların -en iyi ihtimalle- hiç olmazsa abartılıyor olmaları muhtemeldir. Zira insanlar abartmayı, başkalarını şaşırtmayı ve anormal şeyler anlatarak ilgi çekmeyi severler. Elbette bu esnada saygı duydukları şahıslara toz konduramama aciziklikleri yüzünden objektif davranamayıp bile bile gerçeğin üstünü örtebilmeleri muhtemeldir. Eskiçağların olaylarına dair eski tarih kitaplarında da buna dair örnekler bolca görülür. Hangi toplumun antik tarihini öğrenmek isteseniz, okuduğunuzda görürsünüz ki, ya yazarın da bir üyesi olduğu malum toplum, dönemin en gelişmiş, en muhteşem toplumudur ve diğer tüm ülkeler barbardır, ya da savaşlar ve olaylar anormal derecede abartılmıştır. Örneğin Herodot'un Tarih'ine göre Xerxes, Yunanistan topraklarına saldırmak

130 Pre-islamik

131 Garip gerçekten. Genelde düzgün bir tarihçinin, iş çeşitli savaşlara ya da Dünya Tarihi'ne geldiğinde; en ufak bir araştırma için bile onlarca belgeye baktığını, çeşitli her türlü iddiayı tetkik ettiğini ve buna rağmen hâlen daha kesin konuşamadığını görürüz, zira hata yapmaktan korkar ve temkinli davranır. Lâkin bu kişiler, iş İsa'nın dirilişine, İncil'in kitap hâline getirilişine ya da M.S. 325 yılında gerçekleştirilen İznik Konsili'ndeki kanonizasyona veya Muhammed'in peygamberliğine geldiğinde, inandıkları kutsal kitabın dışında hiçbir kaynağa ihtiyaç duymuyorlar.

amacıyla 5 milyondan fazla asker toplamış vahşi ve barbar bir kraldır.[132] Hatta Xerxes'in askerleri, yalnızca içerek bile birçok nehri kurutmuşlardır. Lâkin böyle bir şeyin gerçekleşmediğini biliyoruz. Dönemin nüfusu dikkate alındığında, Xerxes'in ordusunun 100 bin kişiye bile ulaşmayacağı bellidir. Bununla beraber Thukydides'in tarih aktarımı daha tutarlı ve gerçeğe uygundur. Peki halkın özellikle Herodot gibi anlatanları tutması ya da bizzat Herodot'un işi bu kadar abartması şaşılacak bir şey midir? Elbette hayır. Çünkü bizler bile, gerek gençliğimizde karıştığımız kavgaları, gerekse tanık olduğumuz doğal afetleri çok daha farklı hatırlıyor ya da anlatıyoruz. Dövüştüğümüz kişiye belki zar zor 1-2 yumruk dokundurabilmişsek bile, arkadaşlarımıza naklettiğimiz hikâye daha farklı oluyor; adeta kendimizi bir MMA dövüşçüsü gibi lanse ediyoruz. Bunu her zaman yalan söylemek için yapmıyoruz tabi, çünkü çoğu durumda beynimiz o anın heyecanı ve adrenaliniyle olayları doğru-düzgün kaydedemediği için bizi yanıltabiliyor ya da aradan yıllar geçtiği zaman kendi Mandela Sendromu'muzu yaratabiliyoruz. Peki aynı şey niçin hadisler konusunda da geçerli olmasın?

Üçüncüsü: Birçok dindarın, daha önceki peygamberlere dair anlatılan mucizevi hikâyelerden etkilenerek kendi peygamberlerinin de bu tür mucizelere sahip olmasını istemesi ya da yeni peygamberden 100 yıl sonra yaşamış insanların, "onun hiçbir mucizesinin olmadığına," inanamamaları yüzünden, iyi veya kötü niyetlerle çeşitli mucize hikâyeleri uydurmuş olabilmeleridir. Bununla beraber, tıpkı İncil'in derlenişinde karşılaşılan sorunlarda olduğu gibi, Kur'ân'ın kitap haline getirilmesi esnasında bazı problemlerle karşılaşılması, örneğin, kitabın birkaç defa derlenip ardından -hatalı derlendiğine inanılması yüzünden- yakılması ve çeşitli hafızların yıllar geçtikçe bir bir ölmeleri sebebiyle aklımıza gayet haklı soru işaretleri bulunabilir. Neticede yıllar sonra toparlanıncaya kadar, genelde tamamen insan zihninin ezber yeteneğine teslim edilmiş "kutsal" derlemenin orijinalliklerini ne kadar korudukları konusu tartışmalıdır.

132 Tam olarak "5 milyon 283 bin 220", Herodot, "Pers-Yunan Savaşları", Parola Yayınları, Haz. Hakan Gezik, 1. Basım, 2014, s.210. Daha yaygın bulunan bir çevirisi için: Herodotos, "Tarih", İş Bankası Yayınları, Çev. Müntekim Ökmen.

Fakat burada İncil'in veya Kur'ân'ın orijinalliğini tartışmayacağımızı söylemiştim. Daha ziyade, tıpkı İncil'in tarihinde olduğu gibi, Kur'ân ile yetinmeyen ve onun üzerine eklemeler yapan insanların aktarımlarını konuşacağız. Gerçi, eğer hadis külliyatına ve diğer dinî kaynaklara güvenemezsek, bu durumda İncil'in ya da Kur'ân'ın orijinal olduğunu nasıl savunacağımız da ayrı bir problemdir. Çünkü kutsal kitapların hiçbir dış etkiye maruz kalmadıklarına, onların bizzat İlah tarafından korunduklarına dair elimizde hiçbir kanıt yoktur, yalnızca iman vardır. Günümüzdeki müslümanların inatla Kur'ân'dan bilimsel mucize çıkarmaya çalışmaları da bu yüzdendir, zira ellerinde başka bir seçenek kalmamıştır.

Aslında Kur'ân ve diğer kutsal kitaplar hakkındaki problemi şu şekilde özetleyebiliriz:

Anlattığım üzere mucize iddialarının çoğu Hadis külliyatında yer almaktadır ve modern İslamcılar, diğer adıyla söylersek "Yalnızca Kur'ân yeter, hadislere gerek yoktur!" diyenler, modern bilimin gösterdiklerinden hareketle bütün dini reddetmektense, o dinin bir uzantısı olan sünnetçiliği reddederek, akılla çelişen vicdanlarını bir nebze de olsa rahatlatmaya çalışmaktadırlar. Kur'ân, kendi kendini döngüsel bir şekilde tasdik etmek zorunda kalır ve bu, onu tanıdığı iddia edilen çeşitli hacarilerce yazılmış olan onlarca İncil nüshaları nazara alındığında da geçerli olan bir problemdir. Ben bu probleme Kutsal Referans Kısır Döngüsü adını veriyorum. Durum şöyledir:

Kur'ân'ın kutsal bir kitap olduğuna inanırız, çünkü peygamber öyle söylemektedir,

Peygamberin doğru söylediğine inanırız, çünkü Allah kutsal kitabında öyle söylemektedir,

Kutsal kitapta ayetlerle konuşan varlığın Allah olduğuna inanırız, çünkü Kur'ân öyle söylemektedir,

Peki Kur'ân'ın doğru söylediğine neden inanırız? Çünkü peygamber öyle söylemektedir

Dediğim gibi, İncil'e geldiğimizde de durum değişmiyor; zira yine kendisini doğrulayan herhangi bir başka kaynak bulunmuyor ve içinden İncil'in ve İsa'nın doğru olduğuna dair delil olarak öne sürülen

ayetlerin de -eğer gerçekten yaşamışsa- İsa öldükten en az 70 ilâ 100 yıl sonra kaleme alındığı biliniyor. Bununla beraber apokrif ilan edilen ve konsillerde imha edilen onca farklı yazmanın da bulunduğunu biliyoruz. Haliyle, İncil'in doğru olduğunu kanıtlayacak hiçbir veriye sahip değiliz. Çünkü elimizde M.S. 70'lere tarihlendirilmiş 1-2 sayfanın bulunması, bütün kitabın orijinal olduğunu göstermez.[133] Yüzlerce sayfalık bir kitabın sadece 1-2 paragrafına ulaştığımızda bile "onun tamamının günümüze kadar değişmeden geldiğini" varsayacak olursak eğer, o halde Aristoteles'in ve birçok Antik Çağ filozofunun bütün yazmalarının günümüze kadar gelmiş olduğunu da düşünmemiz gerekir, fakat öyle değildir. 70'den fazla kitap yazdığı söylendiği halde, hiçbir kitabı günümüze kadar ulaşamamış birçok filozof vardır. Burada imanlılar "Fakat filozoflar peygamber değillerdi ve Tanrı onların kitaplarını koruma sözü vermemişti! Halbuki Tanrı, peygamberlerini ve kendi yolladığı dini koruma sözü vermiştir!" diyebilirler, lâkin inançsızlara göre peygamber saydığınız insanlar da peygamber değiller ve gökten çeşitli mistik güçleriyle kitapları koruyan bir varlık yok. O halde onların kitapları neden günümüze kadar korunmuş olsunlar? Hele bir de korunmadıklarına dair birçok apokrif örnek varken ve Tanrı Eski Ahit'inde farklı, Yeni Ahit'inde farklı bir profil çiziyorken...

Hristiyanlar genelde Eski Ahit'den İsa'nın mesih olduğuna işaret eden ayetler bulmaya ve, "Bakın, Eski Ahit'de şöyle bir ayet var ve bu ayet, yüzlerce yıl sonra ortaya çıkan İsa'nın yaşamıyla uyuşuyor!" tipi argümanlarla kitaplarını tasdik etmeye fazla heveslidirler. Ne var ki, bütün bu İsa anlatısının, Eski Ahit'i okuyan ya da en azından söylentileri bilen ve mevcut İsrâiliyattan pek de haz etmeyen din adamlarınca, eski kaynaklara uygun şekilde oluşturulabileceği ihtimalini göz önüne almazlar, halbuki bu çok büyük bir ihtimaldir. Zira, Tevrat, İncil ve Zebur bir araya getirildiğinde -ki Kitâb-ı Mukaddes dediğimiz şey budur- karşımıza 3 kitap değil, toplam 66 kitap çıkmaktadır. Sırf Tevrat ve Zebur'da bile toplamda beş adet yasa kitabı, 12 adet tarih kitabı, beş adet şiir kitabı ve 17 adet peygamberlik kitabı vardır. Dolayısıyla bugün Kutsal Kitap denildiğinde bütün bu kitapların ruhban kesimi tarafından tek bir ciltte düzenlenmiş bir versiyonunu kast ediyoruz.

133 Aynı şey Kur'ân ve onun Birmingham Nüshası için de geçerlidir.

Bu düzenleme ve bilgi aktarımı usulü ise, "aktarılan" anlamına gelen "Kabbalah" kelimesiyle ifade edilir. Müslümanlar buna İsrailiyat demektedirler ve Kabbalah ilmi, ana kaynak olarak Talmudları kullanmaktadır. Talmud dediğimiz metinler bütünü, MÖ 5.yy'da ve sonrasında, Ezra[134] gibi rahiplerin, Museviliği dünyevi bir inanç olmaktan çıkarıp uhrevi bir hale getirmek istemeleriyle, yani yorumlama ihtiyacı duymalarıyla oluşmuştur ve Talmud, yaklaşık 1000 yıl boyunca yazılmaya devam edilen, sürekli ekleme-çıkarma yapılan bir külliyâttan meydana gelmektedir. Temelde Babil'e ve Yerushalim'e ait iki büyük Talmud vardır ve Talmud, kelime anlamı itibarıyla "Öğrenmek" demektir. İçinde de Mişna, yani "Öğreti" ve Gemara, yani "Tamamlanma" gibi bölümler bulunur. Mişna'da Tevrat'tan çıkarılan bazı bölüm ve emirler varken Gemara ise bunların bir tefsiri, bir izahı görevini görür. Bütün bunlarla beraber, Midrash yani Araştırma dediğimiz ayrı bir tefsir türü de, dinin temelini oluşturur. Midraşlarda bir Halahha, yani "kabul gören" anlamında hukuk bölümü, bir de Haggada yani "söylence" dediğimiz öyküler, efsaneler ve mitoslar bulunur. Ama bütün bunlara rağmen Talmud, bir kutsal kitap değildir. Daha ziyade İslâm hadisleri gibi ek bir kaynaktır.[135] Hâliyle, bu ek kaynakların kutsal kitaplardan çok daha sonra ortaya çıktıklarının ve onları şişiren hikâyeler doğurduklarının açık olması gibi, temelde bu hikâyelerin bir kısmının kutsal kitaplar yazılmadan çok daha önce oluşturulmuş olmaları ve kutsal kitapların da esasen bu karışık ve kalabalık halk hikâyelerinin birleştirilmelerinden meydana geldikleri düşünülebilir.

Bununla beraber İsrailiyat'ı miras alan İsa, vaat edilen her kehâneti doğrulamış da değildir. Örneğin, Yeşaya 7;14'de bildirildiği gibi "Immanuel" adıyla hiç çağırılmamıştır.[136] Ya da İsa, Matta 16:28, 23:36, 24:34 ve Luka 9:27'de müritlerine "onlar ölmeden döneceğini ve bir nesil içinde krallığını kuracağını" söylemişti[137] fakat öyle bir şey olmamıştır.

134 Üzeyir peygamber.

135 Egon Friedell, "Mısır ve Antik Yakındoğu'nun Kültür Tarihi", Dost Yayınları, 1. Baskı, 2006, s. 350-351

136 *"Kız gebe kalıp bir oğul doğuracak; adını İmmanuel koyacak."*

137 Matta, 16;28: *"Size doğrusunu söyleyeyim, burada bulunanlar arasında, İnsanoğlu'nun kendi egemenliği içinde gelişini görmeden ölümü tatmayacak olanlar var."* (Bu mantığa göre İsa'nın çağdaşı olan bazı müritleri, 2000 yıldır yaşıyorlar; bir türlü ölememişler, çünkü İsa henüz gelmedi.)

Stenger'in de dediği gibi, "Hâlâ bekliyoruz." Zira 3. gün dirilip 3-5 kişiye gizlice görünmek ve sonra aniden ortadan kaybolmak, pek de yeryüzünde bir krallık kurmaya benzemiyor. Ayrıca İsa'nın dirildiğine dair ifadeler, az önce söylediğimiz gibi yıllar sonra ve 2. 3. el kaynaklarca gündeme getiriliyor. Kaldı ki, ölen ve dirilen Tanrı motifleriyle ilgili sizlere 300 sayfa boyunca, 20 farklı mitolojiden örnekler sunabilirim ama sanırım gerek yoktur. Zira bu tiyatroyu en başından seyretmesek de olur. Bu arada hatırlatmak lazım ki, sonsuza kadar Yehova adıyla anılacağını duyuran İsrail'in Tanrısı, sanırım bu vaatte bulunurken Arapların ileride onu başka bir adla anabileceklerini hesaba katmamıştı. Ama bu şaşılacak bir şey değildir, zira Eski Ahit'in Tanrısı öyle iddia edildiği gibi her şeyi bilen, her şeye gücü yeten bir Tanrı olamamıştır. Öyle ya, dünyayı yaratırken bile 7. gün dinlenmeye çekilmesi[138] ve Lut kavmini helak etmeden önce, teftiş için gökyüzünden yeryüzüne inmesi gerekmiştir.[139] Zaten Yahve adı, esiyor kelimesinden gelir. Zira Yahve'nin, Musa firavundan kaçarken büyük rüzgarlar ve esintilerle Mısır ordusunu dağıttığı söylenir. Lakin bu yorum da tartışmalıdır.[140][141] Hatta bu da yetmemiş, Yahve, bu felâketten önce İbrahim peygamber ile pazarlığa oturmuştur. Tanrı, İbrahim'e Lut'un şehrindeki iyi insanların sayısına bağlı olarak belki de onları helâk etmeyebileceğini söylemiştir ve bu sayı, her paragrafta İbrahim'in çabasıyla daha da aşağıya çekilmiştir.[142] Buna benzer bir hikâyeyi yıllar sonra Muhammed peygamberin miraç hikâyesinde de görmekteyiz.[143] Görünüşe göre Muhammed, göğe yükselip Allah ile konuştuğu esnada,

138 Yaratılış, 1;3: *"Yedinci günü kutsadı. Onu kutsal bir gün olarak belirledi. Çünkü Tanrı o gün yaptığı, yarattığı bütün işi bitirip dinlendi."* Kuran ise bunu, Kâf sûresi 38. ayette, Allah'ın alemi 6 günde yaratmasıyla devam ettirmiştir, lakin, *"O kesinlikle bir yorgunluk hissetmedi,"* diye de eklemiştir.

139 Yaratılış, 18;20-21: *"Sodom ve Gomora büyük suçlama altında. Günahları çok ağır. Onun için inip bakacağım. Duyduğum suçlamalar doğru mu, değil mi göreceğim. Bunları yapıp yapmadıklarını anlayacağım."*

140 Friedell, A.g.e., s. 326

141 Yahve adı için: Mısır'dan Çıkış, 3;16-18 / Yıldırım için: Mısır'dan Çıkış, 9;23 / Rüzgar için: Mısır'dan Çıkış, 10;13 / Ateş şeklinde yol gösteriş: Mısır'dan Çıkış, 13;21 / Ateş bulutundan seslenis: Mısır'dan Çıkış 14;24 / Ateşler içinde gökten iniş: Mısır'dan Çıkış, 19;18 ve Rabb'in ateşler göndermesi: Çölde Sayım 11;1.

142 Genel olarak "Yaratılış, 18;22-33" kısmı okunabilir.

143 Müslim, İman, 259; Tirmizî, Salat, 159.

önceki kimi peygamberlerin de yardımıyla, günde 50 vakit olan namazı, Allah'tan dileyerek sırasıyla 45, 40, 35 şeklinde ilerleyerek 5'e kadar indirmeyi başarmıştır.[144]

Çeşitli Mucizeler ve Bilimin Pozisyonu

Sizlere 9-10 farklı kaynaktan sayısız mucize sunabilirim fakat hiç biriyle ilgili doğru düzgün bir kanıt bulabileceğinizi sanmıyorum.

"Bir kanıtı iyi yapan nedir sorusu önemli bir konudur, ama genel, ana ilke, bir kanıtın daha fazla sayıda insan tarafından yinelenen durumlarda denetlenmeye açıksa daha iyi, sınırlı sayıda durumda az sayıda insanın tanıklığıyla sınırlıysa daha kötü olduğudur."[145]

Bu sebeple bazı mucizelere dair hikâyelerde din adamları özellikle şahitlerin sayısını arttırmışlardır. Örneğin, Majisyen Simon'un Ölümü, bol şahitli mucizeler konusunda iyi bir örnektir. İnanca göre Simon Magus, Gnostisizmin kurucusudur ve söylendiğine göre gizemli ve doğaüstü güçlere sahiptir. Lâkin kilise, Simon'da bir takım mistik güçler olduğunu kabul etmekle beraber, Simon'a bu güçlerin şeytanlar tarafından verildiğini iddia etmiştir; zira peygamberin yaptığına mucize, karşıt dinlerin mensuplarının yaptığınaysa kara büyü veya sihir denir. İnanca göre Peygamber gücünü Tanrı'dan almakta, büyücü ve sihirbazlar ise cinler ve iblislerle anlaşma yapmakta, bir anlamda onlara ruhlarını satmaktadırlar. Yaygın kanı budur. Bu yüzden de Simon'un "2. Bir İsa" değil de, "İblis'in bir Projesi" olduğu varsayılmıştır ve görüldüğü kadarıyla Aziz Petrus, Hristiyanlığı temsilen Magus ile bir mücadeleye girişmiştir. Böylece Simon, ateşten bir arabayla gökyüzüne çıkarak ruhânî güçlerini kanıtlamaya başlamıştır. Lâkin tam da o esnada Aziz Petrus, yüksek sesle İblislere haykırarak "büyücüyü bırakmalarını" emretmiştir. Bunun sonucunda iblisler, Tanrı'nın inâyetiyle konuşan Petrus'tan korktukları için hemen Simon'u terk etmişlerdir ve Simon, yükseldiği mesafeden düşerek ölmüştür. Hıristiyanlara göre bu, Hıristiyan büyüsünün -veya mucizesinin- pagan büyüsünden -veya mucizesinden- daha kuvvetli ve saf olduğunu kanıtlamaktadır.[146] Hıristiyanlık

144 Sahîh-i Buhârî Muhtasarı, 1. Cilt, Hazı. Hanifi Akın, Beka Yayınları, 2009, "Salât", 234.
145 Baggini, A.g.e., s. 25
146 Manly P. Hall, "Tüm Çağların Gizli Öğretileri, Mitra Yayınları", 6. Basım, 2021, s. 55

dışı aktarımlara baktığımızda ise, Vespasianus'un İskenderiye'de kör bir adamı tükürüğüyle, topal bir adamı ise ayağını dokundurarak iyileştirdiği ve bu gücü bir Mısır-Yunan karışımı olan Serapis isimli Tanrı'dan aldığı söylenmektedir. Peki bunlara inanmanın rasyonel bir tarafı var mıdır? Şu an yokmuş gibi görünüyor ama eski yazarlardan Tacitus gibi büyük adamlar dahi buna benzer çeşitli hikâyelere kitaplarında yer vermişlerdir. Bu sebeple David Hume "Mucizeler Üzerine" yazısında bu gibi aktarımların tarihsel açıdan ne kadar geçerli olabileceği sorununu ele almıştır.[147] Ne yazık ki bugün dahi, 1. Dünya Savaşı'nda, Çanakkale Cephesi'nde gökten aşağı parlak, beyaz entarileriyle inen sakallı hacıların Osmanlı'ya yardım ettiğine inanan müslümanlar vardır, ve çok açıktır ki, böyle bir olay yaşanmamıştır. Ama insanlar yine de inanırlar. Hume'un da dediği gibi:

"Burada en ufak kıvılcım en büyük yangın haline gelebilir; çünkü malzeme tutuşmaya her zaman hazırdır. Şu avidum genus auricularum,[148] batıl inançları okşayan ve hayretten hayrete düşüren ne varsa, incelemeden oburca yutar"[149]

Bu arada bir agnostik pekâla mucizelerin gerçekleşebilmesinin bir ihtimal olduğunu düşünebilir, yani tümüyle mucize kavramını reddetmesi gerekmez. Lakin böyle bir şey mümkün olsa bile, bunu daha birkaç bin yıl öncesine kadar standart bir hayvan gibi yaşayan bir türün ve aslında çok da gelişmiş olmayan 3-5 insanın gerçekleştirebileceğine inanması için hiçbir geçerli nedeni yoktur. Diğer bir ifadeyle,

"İnsanların düzenbazlığı ve budalalığı o kadar yaygın fenomenlerdir ki, doğa kanunlarının bu kadar göze batıcı bir çiğnenişini kabul etmektense, bu iki fenomenin bir arada bulunuşu sonucu en olağanüstü olayların ortaya çıkacağına inanırım daha iyi."[150]

Bununla beraber, Magus örneği kadar aykırı olmasa da, insanların "anlam veremeyecekleri" bazı olaylara bizzat şahit olmaları mümkündür. Örneğin düşünce gücüyle kaşığı büktüğünü iddia eden bir adamla karşılaşırsınız ve bu adamın gerçekten de fiziksel bir kuvvet

147 Hume, A.g.e., s. 120
148 Açgözlü kalabalık.
149 Hume, A.g.e., s. 124
150 Hume, A.g.e., s. 127

uyguluyormuş gibi görünmeden yalnızca kaşığa bakarak onu büktüğüne şahit olursunuz. Bu durumda birçok kişi, "Bir adamın düşünce gücüyle kaşık büktüğünü gördüm!" diyecektir. Lakin aslında gördükleri şey bu değildir, çünkü ne "düşünce"yi görebilmişlerdir ne de o adamın gerçekte o esnada ne düşündüğünü bilebiliyorlardır. Onların tek gördüğü, bir adamın, herhangi bir fiziksel kuvvet uygulamadan bir kaşığı büktüğüdür. Geri kalan her şey yorumdur. Belki kaşığın nasıl büküldüğünü bizler çözemeyebiliriz, lâkin sihirbazlık oyunlarında bundan çok daha şaşırtıcı ve imkânsız görünen şeyler yapıldığını biliyoruz değil mi? O halde her sihirbazı gerçek anlamda bir peygamber ya da üst-insan mı saymamız gerekir? Eğer öyle yaparsak, bu durumda buradaki mucize, karşımızdaki insanın kaşığı büküyor gibi görünmesi değil, bizim ona hemen inanacak kadar ahmak oluşumuzdur.[151] Bu ahmaklığı Simya ile Kimya arasındaki çekişmede de görürüz. Simyagerlik[152] popülerliğini kaybetmişse de, insanlara hâlen cazip gelmektedir. Örneğin Hermetikler, Spiritüalistler, Ezoteristler ve benzerleri, birçok simyagere günümüzün bilim insanlarından daha çok inanmakta ve simyayı bilimden üstün görmektedirler. Bu uğurda Felsefe Taşı'nın[153] icat edildiğine ya da simya teknikleri sayesinde değersiz maddelerin altına dönüştürülebildiğine inanan birçok sözde üstat gelip geçmiştir. Örneğin Chang Tao Ling adındaki bir rahibin, ömrünü bilgiye adadığı ve simya bilimini incelediği söylenir; saf erdemlere ulaşmayı başardığında ise bu kişi, Lao Tzu'nun elinden mistik bir kitap almış ve Âb-ı Hayât'a, yani sonsuz yaşama ulaşmıştır.[154] Yine, İspanya'da, MS 12. Asırda Arhephius isminde birinin, İnsan Ömrünü Uzatmaya Dair başlıklı bir eser yazdığı ve bu eseri yazarken 1000 yaşında olduğu söylenir. Bu kişi 1000 yıl yaşayabilmiştir çünkü beşinci elementi -yani ruh elementini- kullanmayı öğrenmiş ve yaşlanmayı durdurmuştur. Bu tür rivâyetlerin sağlamlık kazanmasının bir sebebi de, onları baskılayarak daha fazla gerçekçi görünmelerini sağlayan engizisyon mahkemeleridir. Bununla ilgili bir örnek vermek gerekiyorsa,

151 Arthur C. Clarke'ın *Third Law*'da dediği gibi: "*Yeterince ilerlemiş herhangi bir teknoloji, büyüden farksızdır.*"

152 Kimya'nın öncüsü olan yarı-bilimsel bir alan ile uğraşan kişiler.

153 Taşıyana ölümsüzlük kazandıran bir taş.

154 Archibald Cockren, "Simya Sanatı ve Simyacılar", Mitra Yayınları, 2. Baskı, 2020, s.14.

1250 yılında Padua yakınlarında doğan Peter d'Aponа'dan bahsedebiliriz. Söylendiğine göre o, maji hakkında birçok kitap yazmıştır ve engizisyon, bu adamın "7 kristal küre içinde yedi varlığa hükmettiğine," kanaat getirmiştir. Lâkin gerçek anlamında güvenilir olan hiçbir emsal gösterilememiştir. Varsa yoksa rivayetler...[155]

Yine de ben, bilimin "en azından tersini iddia edenleri uzun süreliğine susturabilmek maksadıyla, hiç değilse birkaç seferliğine mahsus olmak üzere" mucizeleri, simyagerliği ya da genel olarak metafiziği araştırması gerektiğini düşünüyorum. Yani burada kısmen Dawkins ve Stenger gibi yazarlarla aynı fikirdeyim.[156] Aksi halde bilim karşıtı olan taraflar ya da bilimin yetersizliğinden dem vuran teologlar, sürekli bu açığı kullanmaya devam edecekler. Bu sebeple, en azından sakat insanları iyileştirdiklerini ya da dua ederek bir körü görür hale getirdiğini iddia eden papazları, medya önünde ve bilimsel incelemeler altında bu yeteneklerini yeniden sergilemek zorunda bırakmak ya da eğer varsa, kalp gözünü açtığını ya da öte alemden bilgiler aldığını iddia edenlerin beyin yapılarını incelemek ve trans hallerindeyken onların ne yaşadığını tam anlamıyla çözümleyebilmek, en azından halk adına önemli bir katkı olacaktır. Bu deneyler sonucunda eğer gerçekten de metafiziksel bazı tecrübeler yaşayan insanlar var ise, her ne kadar bunlar "metafiziksel" olsalar ve mantıken klasik fizik yöntemleriyle incelemeye tabi tutulabilecek olmasalar da, eğer başarılabilirse bu tecrübeleri yaşadığını iddia eden insanların gerçekte ne yaşadıkları bilinebilecek ya da böyle bir şey saptanamazsa, en azından bu yükü bilimin sırtlanması gerekmediği gösterilmiş olacak.

Bununla beraber cin çıkardığını, kötü ruhlara hükmettiğini ya da geleceği gördüğünü iddia eden insanlarını da -eğer bunlar doğruysa- bunu

155 Editör Notu: Simya her ne kadar genel kamuoyunda madenin altına çevrilmesi olarak bilinse de aslında insanın gerekli derecelerden geçtikten sonra yükselmesi yani tekamül etmesi anlamına gelir ve Gül- Haç Örgütü ya da Simyagerler aslında insanın tekamülünü derece derece sağlayan Ezoterizmin üyeleri yani Işık taşıyanlardır.

156 Aslında Dawkins metafiziğin fiziksel olarak araştırılabileceğini iddia ederken buna gerçekten inanmamış olabilir. Çünkü kitaplarındaki gidişat, genellikle dincilerin gerçek olduğunu iddia ettikleri şeyleri bilimsel açıdan gerçek-dışı olarak etiketleyebilmek için bir fırsat aradığını düşündürüyor. Temelde metafizik, fiziğin alanına giremez ama yine de Mucize olduğu sanılan bazı şeylerin mucize olmadığı gösterilebilirse, insanların imanı sarsılabilir diye düşünüyor.

nasıl yaptıkları tespit edildiği takdirde hem bu yöntemler profesyonel kişilerce çözümlenecek ve literatüre yeni bir araştırma alanı kazandırılacak, hem de eğer bu insanlar yalan söylüyorlarsa; bu, ispatlanmış olacaktır. En azından, böyle bir ispatı kabul etmemekte direten dogmatikler itiraz etmeye devam etseler dahi, bundan sonra akademide yükselmeyi başarabilmiş hiçbir "saygın" teolog, her sıkıştığında bilim karşıtı argümanlara sığınamayacaktır. Çünkü böyle bir alemin en azından bilinen hiçbir mantıklı yöntemle açıklanamayacağını kabul etmek zorunda kalacaktır ve metafiziksel tecrübelerin sadece bu tecrübeyi yaşadığı sanılan şahsı ilgilendirdiğini, haliyle objektif bir epistemeye sunamayacağını diğer bütün vatandaşlarla birlikte görmüş olacaktır. Bununla birlikte, eğer olur da gerçekten belli bir dinin rahibi, belirli dualarla iyileştirilmesi mümkün olmayan hastalıkları iyileştirebilirse, bu durumda gerçekten de onun rahipliğini üstlendiği dinin ciddiye alınması için bir fırsat doğacaktır, bu sebeple hiçbir rahibin ya da iddia sahibinin bu tür deneylere katılmaktan korkmaması gerekir çünkü bu, kendi dinine yeni müminler katabilmesi için mükemmel bir fırsattır -tabii eğer haklıysa. Ayrıca bu rahipler veya din adamları eğer korkuyor ya da böyle çalışmalara katılmayı reddediyor iseler, o halde onların güvenilirliği, birazcık bile olsa sorgulamayı öğrenebilmiş müritlerin gözünde sallantıya düşecektir.

Diğer bir ihtimal ise, bu deneylere katılan ve birbirinden farklı inançlara sahip olan insanların birçoğunun, gerçekten de bu deneylerde başarı elde etmesi olacaktır. Eğer hem bir budistin, hem bir müslümanın, hem de bir hristiyanın bu deneylerde başarı elde edebildiğini görebilirsek, o halde belirli bir dinin "hakikat" olup olmadığını sorgulamaktansa, insan beyninin ya da inanç faktörünün ne kadar etkili olduğunu tartışmaya başlayabiliriz. Çünkü belli ki böyle bir durumda, belirli bir dinin tanrısı değil de, eğer var ise bütün dinleri kapsayan ve bütün duaları kabul eden bir tanrının var olduğu düşünülecektir, ya da herhangi bir tanrıya ihtiyaç duymadan sırf insanî yeteneklerle, adeta bir psişik gibi telekinezi ve benzeri yöntemlerle insan beynini daha iyi kullanmayı ve odağımızı yönlendirmeyi öğrenecek duruma gelmemiz mümkün olacaktır. Hiç olmazsa, mekanizmasını çözemesek dahi gözle görülür bir şekilde, hem de deney ortamı altında "mucize"

diyebileceğimiz şeylerin gerçekleştirilmesi hem materyalistleri hem de metafizikçileri epey bir düşündürecektir. Fakat ben hiçbir tarikat liderinin ya da vaizin, açık açık böyle bir teste gireceğini ve başarılı çıkacağını zannetmiyorum. Muhtemelen ya "kendilerini ispatlamak zorunda olmadıklarını" iddia edecek ve kaçacaklardır, ya da başarısız oldukları takdirde "Tanrı'nın, bu küçük oyunlara riayet edip bizim keyfimize göre her istediğimizde mucize sergiletmek zorunda olmadığını" söyleyeceklerdir. Gerçi H. P. Blavatksy, birçok bilim insanının şahit olduğu levitasyon deneylerinden bahseder.[157] Hatta söylediğine göre "havada uçan sandalyelere ve ışık toplarına rağmen" bu bilim insanları -ki bunlardan birinin de T. Huxley olduğu söylenir- bağnaz bir şekilde gördüklerini reddetmeye devam etmişler. Fakat bu iddiayı ne kadar ciddiye alabiliriz bilemiyorum.

Toparlarsak, aslında genel olarak üç tip mucizeden bahsedebiliriz:

1: Yerleşik doğa kanunlarını ihlal edenler.[158]

2: Açıklanamayan olaylar.[159]

3: Çok düşük olasılıklı rastlantılar.[160]

Aslında son ikisinin, ilk mucize tipine dahil edilmesinde bir sakınca yoktur; zira bunlar her ne kadar bir gün bilimsel olarak izah edilebilme potansiyeline sahip olsalar dahi, insan bilinci yine de bir mistisizm aramaya devam edecektir ve mucizelerin temel özellikleri, sık sık tekrarlanmıyor olmalarıdır. Zira eğer aynı mucize her gün 5 defa tekrarlanıyor olsaydı, bir süre sonra bunun bizde yaratacağı şaşkınlık hissi azalacaktı ve bilim adamları her gün bu mucizenin yeniden gerçekleşmesini bekleyerek, onu olabildiğince mercek altına alacaklardı. Haliyle, isterse bütün doğa kanunlarını ihlal ediyor olsun, yine de bir gün bu mucizeye dair mantıklı bir çıkarımda bulunabileceklerdi veya en azından yasaların ihlal edilebileceğini kabul ederek, bunun Tanrı'dan mı geldiğini yoksa bir sistem hatası mı olduğunu soracaklardı. Örneğin

157 Helena Petrovna Blavatsky, "Peçesiz Isis", 1. Cilt, Mitra Yayınları, Çev. Rüya S. Uğurlu, 4. Baskı, 2020, s. 161 vd.

158 Örneğin Musa'nın ateşin içine girip yanmaması: Enbiyâ Sûresi, 64. Ayet.

159 Hiçbir şekilde sırrını çözemediğimiz anomaliler ya da başlarda Bermuda Şeytan Üçgeni gibi son derece mistik görünen ama yıllar sonra açıklamasını bulabildiğimiz komplo teorileri.

160 Örneğin 6 yüzlü bir zarın 10 defa üst üste aynı rakamı göstermesi.

gökte bir anlığına ortaya çıkan ve hemen ardından yok olan bir ev görseydik, bu evin bir ışık oyunu mu olduğunu, dünya dışı bir medeniyetten bize hologram benzeri bir teknolojiyle mesajlar mı yollandığını, ya da solucan deliğine benzer ama bizim henüz bilmediğimiz bir şeyin mi bunu sağladığını merak edecektik -tabii eğer mucizenin sahibi bizzat Tanrı değilse ve bunu açıkça ifade etmiyorsa. Lakin tarihi kayıtlarda belirtilen mucize iddialarında, genellikle bu tür bir açıklık göremeyiz. Kaynaklarda nedense hep "çok az kişinin şahit olduğu ve o kişiler hariç başka kimsenin tasdik etmediği" bazı çözümlenemez olaylardan bahsedilmektedir ve bu olaylar karşısında, ona maruz kalan kitlenin cehaleti de dikkate alındığı zaman, mucizevi olaylara dair hikâyeler epey şüpheli görünmektedir.

Örneğin ayın ikiye bölündüğü ile ilgili hikâyeler,[161] yalnızca küçük bir coğrafyada dolaşmaktadır. Her nedense koskoca ay ikiye bölünürken, çevre medeniyetler ve o dönemde astronomide gayet ilerlemiş çeşitli toplumlar, böylesine büyük bir olayı kaydetmemişlerdir. Bir mümin gibi davranarak bu sıkıntıya açıklama bulmaya çalışmak ve dünyanın diğer yarısında havanın aydınlık olduğunu, bu sebeple yalnızca dünyanın yarısının ayı görebileceğini, ve hatta ay bölünürken onu görmeye müsait olan topluluğun sadece yüzde birlik bir kesim olabileceğini çünkü insanların işleriyle meşgul olduklarını ya da evlerinde oturduklarını düşünsek dahi, yine de en azından %1'lik bir zümrenin bu olaya şahit olacağını ve çeşitli birçok kavmin bunu kaydedeceğini, en azından öyle olması gerektiğini kabul etmemiz gerekir. Fakat böyle bir şey söz konusu olmamıştır. Yıldızların hareketlerini, göksel haritaları ve ay tutulmalarını ve benzeri olayları büyük bir özen ile kaydeden ve sürekli göğü inceleyen onca yıldız bilimcisine rağmen, birkaç çöl insanı hariç kimse böyle büyük bir mucizeye şahit olmamış gibi görünüyor, halbuki buna civar bölgelerden yalnızca bir kişi bile şahit olmuş olsaydı, eminim ki çığlık çığlığa bunu duyuracak ve diğer insanların da görmesini sağlayacaktı.

161 Müfessirlerin çoğunluğu, Kamer Sûresi 1. Ayet'de anlatılan ayın yarılması olayını zâhirî mânada anlamış ve âyette gerçekten ayın ikiye yarıldığının bildirildiğini söylemiştir; Taberî, Zemahşerî ve Râzî gibi âlimlere göre âyet Mekke'de vuku bulmuş olan bir mûcizeyi haber vermektedir. Hasan-ı Basrî ve Atâ b. Ebû Rebâh'tan nakledilen bir rivayete göre ise âyet gelecek zamanda ayın yarılacağı anlamına gelir: Ebü'l-Leys es-Semerkandî, III, 297; Türkiye Diyanet Vakfı, İslâm Ansiklopedisi, 22. Cilt, 2000, s.343-345; Câmi'u'l-beyân, XIII, 84-85.

Başlangıçta son derece gerçek bir olaymış gibi aktarılan bu türden mucizeler, zamanla "orada Tanrı, o insanlara bir halüsinasyon gösterdi, yani gerçek anlamda ayı ikiye bölmedi!" şeklinde anlatılmaya başlandılar. Bu da işin son raddesiydi. Çünkü eğer fiziksel olarak bir mucize meydana gelmediyse, birkaç insanın aynı hayali görmüş olduğu iddiasına karşı hiçbir cevap verilemezdi. Zira onların gerçekten böyle bir şeyi görüp görmediğini bilemeyeceğimiz gibi, görmediklerini kanıtlamamız da mümkün değildir. Çünkü bunun kıyamette yaşanacak bir olay olduğunu, dolayısıyla Kur'ân'daki ayetin yanlış anlaşıldığını ve hadislerin de bu yüzden yanlış aktarımlar yaptıklarını söyleyenler de vardır. Örnekler çoğaltılabilir ama sanırım bu kadarı yeterlidir. Bu sebeple birkaç sayfalığına -kısmen bağlantılı olduğu için- kehânetler problemine geçiş yapmamız daha iyi olacaktır.

Kehânetler Gerçekleşiyorlar mı?

Cicero, De Natura Deorum yapıtında, 2. Kitapta "Kehanet" ilmine özellikle ağırlık vermiştir ve kâhinlere dair birçok olayı nakletmiştir.[162] Onun kehanetlerle ilgili genel kanısı, kehanetlerin gerçekleşmesi mümkün olmayan önermelerde bulunmadıkları, yani kâhinlerin yalnızca neden-sonuç ilişkileri üzerinden çıkarım yaptıklarıdır. Örneğin şu anda ben Türkiye'de isem, 1 saniye sonra Amerika'da ölmem mümkün değildir ve hiçbir kâhin böyle bir kehânette bulunmaz. O halde kehanetin bir mantığı, bir yöntemi olmalıdır. Eh bu yöntemi bulabilirsek şayet, kehanet bir ilim olmaktan çıkacak ve bütün sır bozulacaktır. Tam da bu sebeple, bunun farkında olan kâhinler öyle muallak konuşurlar ki, saçma sapan kehanetlerde bulunsalar bile gözümüze batamaz çünkü her kehanet, 9-10 farklı şekilde yorumlanabilecek bir yapıdadır.

Cicero'dan nakil yapacaksak eğer, mesela, "Canicula[163] doğarken doğmuş birisi, denizde ölmeyecektir" şeklinde bir kehanet varsa, o

162 Cicero, "Kader Üzerine", Türkiye İş Bankası Yayınları, Çev. C. Cengiz Çevik, 3. Baskı, 2022; Metnin referansı: On the Orator: Book 3. On Fate, Stoic Paradoxes, Divisions of Oratory. Çev. H. Reckham. Loeb Classical Library, 349. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1942.

163 Canicula, Canis takımyıldızıdır; yani köpek. Ve Canicula derken kast edilen yıldız Sirius'tur. Eski Türkçe'de Şirâ yi Yemâni diye de bilinir ve Sothis ya da Tiştiria gibi isimleri de vardır. Kur'ân'da ise Şirâ şeklinde geçmektedir: Necm 49

halde şu da doğrudur: "Eğer Fabius Canicula doğarken doğduysa, denizde ölmeyecektir." Peki Fabius'u denizde boğmaya kalkışırsak ne olur? Fabius ölmezse kehanet gerçekleşir, ama ölürse kehanet yanlışlanır mı? Hayır. Ya imanlılar Fabius'un Canicula ile tam aynı anda doğmadığını iddia ederler, ya da kehaneti çürütmek istediğiniz için tanrıların müdahale edip kehaneti hükümsüz kıldıklarını söylerler. Veya bunu günah sayarlar ve "Tanrılar imanımızı sınıyor" olur. Yani her halükârda kahinler, yalan söylemiş muamelesi görmezler. Öte yandan her kehanet bu kadar kolay sınanamaz, çünkü diyelim ki ben "gelecekte güneş patlayacak ve hepimiz öleceğiz," dedim, ve 5000 yıl geçti ama hâlâ güneş patlamadı. Bu durumda kimse "yahu 5000 yıl geçti ve kehanet tutmadı, demek ki bu şey bir uydurmaymış!" demeyecektir, neticede hâlen kıyamet kopmadı değil mi? Sonuçta bütün insanlık yok olmadı ki, güneşin patlamadığını ve patlamayacağını tamamen ispatlamış olalım. Hâliyle son insana kadar iddiam geçerli kalacaktır ve tüm insanlık yok olduğu; kitlesel bir felaketle soyumuz kuruduğu ama güneş hâlen baki kaldığında dahi, kalkıp da bunu sorgulayacak kimse kalmayacağı (çünkü herkes ölmüş olacağı) için kehanetim hâlâ yanlışlanmamış olacaktır. Ya da diyelim ki, Türkiye, Rusya ile savaşa girdi ve ben, "Türkiye Rusya'yı yenecek," şeklinde bir kehanette bulundum, ama Türkiye kaybetti. O halde şu tür bir savunma yapabilirim; "Benim bahsettiğim savaş bu değildi, merak etmeyin yakında yeniden savaşacağız ve Türkiye yenecek," ya da "Tanrı bizim günahlarımız yüzünden bizi cezalandırdı ve zaferi Rusya'ya verdi." Öyleyse yanlış kehanette bulunduğumu kim iddia edebilir?

Bu hususta diğer bir problem ise, kâhinlerin akla gelebilecek her yolu kullanarak en alâkasız olay ve olgulardan dahi bir kehanet uydurabilecek olmalarıdır. Buna bir örnek olması adına Sam Harris'in "İnancın Sonu" kitabında bir yemek tarifinden hareketle ürettiği kehaneti paylaşabiliriz:

"Elinize rastgele bir yemek kitabı alırsınız ve açtığınız sayfada yazan tarifi okursunuz: Küp şeklinde kesilmiş mercan fileto, 3 çay kaşığı kıyılmış taze soğan, tuz ve taze çekilmiş karabiber... 3 çay kaşığı bitkisel yağ; 2 1/2 bardak ogo domatesi rendesi.

Burada mercan fileto, tabii ki beni veya seni, yani varoluş denizinde kaybolmuş bireyi temsil ediyor. Fakat bunun aynı zamanda küp şeklinde olduğunu görüyoruz; yani içinde bulunduğumuz duruma beden, zihin ve ruh olmak üzere üç açıdan derman bulmamız gerekiyor. Üç çay kaşığı kıyılmış taze soğan, kübik simetriyi daha da ileri götürüyor. Varlığımızın her bir seviyesine uygulamamız gereken panzehiri eşit oranlarda dağıtmalıyız. Metnin anlamı açık: Beden, zihin ve ruha eşit özen göstermeliyiz."[164]

İçinizden bazılarının bu paragrafları okurken sırıttığına eminim. Fakat tarihte kâhinlerin ne kadar kıymete bindiklerini ve insanları ne şekilde ayakta uyuttuklarını bir saniyeliğine bile düşününce, bütün gülümsemeniz kaybolacaktır. Örneğin din adamları ya da mistikler, birçok defa "dünyanın sonu geldi," demişlerdir, hatta Sabetay Sevi, 1666'da kıyametin kopacağını ve kendisinin Tanrı tarafından Mesih olarak gönderildiğini ilân etmiştir, üstelik buna binlerce kişiyi de inandırmıştır. Fakat dünya hâlâ yerinde duruyor değil mi? Sevi'nin hata yaptığını nereden biliyoruz? Çünkü açık bir tarih vermişti. Eğer net konuşmasaydı, o öldükten 100 yıl sonra bile birileri çıkıp da "onun gökte oturduğunu ve vakti geldiğinde yeniden yeryüzüne ineceğini" söyleyebilirdi. Bu sebeple hiçbir kutsal kitapta, açık bir şekilde, "Roma takvimine göre, 2015 yılının 25 Eylül'ünde, Japonya saatine göre saat 04:37'de gökyüzünde bir UFO Dairesi görünecektir," ve benzeri ifadeler göremezsiniz. Bununla beraber dünyanın geçmişiyle, bizden önceki türlerle ya da dinozorlarla alâkalı bir bilgi de bulamazsınız, varsa yoksa ahlâk ve toplum kuralları, varsa yoksa cennet ve cehennem hikâyeleri...

Dindar bilinç bu argümanıma şöyle bir cevap verebilir: *"İyi de, 2000 yıl önce adamın biri çıksaydı ve o dönemin toplumunu hiç mi hiç ilgilendirmeyen, çok ileri bir tarihe dayanan kehânetlerde bulunsaydı, kimse ona inanmazdı ki. Dolayısıyla bir peygamberin, başarılı olabilmesi için bizi ve günümüz bilimini değil, o dönemin insanlarını ve bilimini ilgilendiren bilgiler sunması gerekirdi."* Buna tamamen katılıyorum ve şöyle bir ekleme yapıyorum: *"O halde o dönemin insanlarını ve bilimini ilgilendiren ilkel bir kitabın, bugünün insanlarını ve bilimini*

164 Sam Harris, "İnancın Sonu", Kuzey Yayınevi, Çev. Tunç Tuncay Bilgin, 2014, 7. Bölüm, 15. Dipnot.

ilgilendiren bir şeyler söylemediğini, ve haliyle bu tür bir kitaba inanmamız gerekmediğini kabul ediyorsunuz."

Son nokta: Maalesef nonteistlerden Tanrı'nın var olduğuna inanmadıkları için "her şeyin cevabını vermeleri," bekleniyor. Fakat bir insandan, hiç kimsenin bilmediği şeyleri "sırf ateist olduğu için" açıklayabilmesini istemek saçmadır ve şuan belli bir sorunun cevabı bilinmiyor diye hemen o soruyla ilgili bir şeye iman etmemize de gerek yoktur. Örneğin Bigbang'dan önce ne vardı sorusunun cevabını bilmiyoruz ama bu bizim "Allah vardı," diyenlere inanmamızı gerektirmez. Ayrıca, mesela ölümden sonra yaşam olmadığına dair birçok kanıt var değil mi? Beden yok oluyor, beyin yok oluyor, hiçbir bilinç veya ruh emaresi göremiyoruz ve ölen birisi yeniden dirilmiyor ya da ahiret ortamıyla ilgili net bir bilgiye ulaşmış değiliz, yani inanmamak için çok sebep var. Lâkin birisi rüyasında ölmüş bir akrabasını gördüğünde hemen bütün bunları unutup "X kişisinin ruhu benimle konuştu," diye düşünebiliyor, nedense aklına bunun bilinçaltının bir oyunu olduğu fikri gelmiyor. Ya da bir medyumun kimsenin bilemeyeceği bir sırrınızı bildiğini varsayalım. O medyum muhtemelen daha önce sizin gibi binlerce insanla görüşmüş ve binlerce iddia savurmuş olmalı, fakat biz gerçekleşmeyen kehânetlerinden haberdar değiliz. Biz yalnızca, "benim hakkımda şunları söyledi ve çoğu gerçekti!" diyenlerin heyecanlarına şahit oluyoruz, çünkü kehâneti gerçekleşmeyenler bunu bas bas bağırmıyorlar. Buna ilişkin şu klasik diyaloğu örnek verebiliriz:

"... Tanrı tanımaz olarak bilinen Diagoras, Samothracia'ya geldiğinde... Bir arkadaşı ona, 'Tanrıların insan işlerine karışmadığını söyleyen sen, ne kadar çok insanın dualar edip fırtınaların gazabından kurtulduğunu ve sağ salim limana ulaştığını resimleyen şu tabloları da mı görmüyorsun?' demişti. O da, 'Görüyorum, ama deniz kazasına uğrayıp da denizde boğulup gidenlerin hiç resmi yok,' diye karşılık vermişti."[165]

Peki, kâhinlerin savurduğu binlerce iddiadan bir-iki tanesinin gerçekleşebilmiş olması sizce mucize midir yoksa tesadüf müdür? Muhtemelen Sherlock Holmes da medyumluğa soyunmuş olsaydı, görüştüğü 10 insandan en azından beşine öyle şeyler söyleyecekti ki, insanlar onun

165 Cicero, A.g.e., 3. Kitap, XXXVII;89

"gaipten bilgiler alan, bütün özel sırları cinlerden öğrenen bir adam" olduğunu söyleyeceklerdi çünkü o, sırf mimiklerinize ya da giyim tarzınıza bakarak bile sizin hakkınızda çok şaşırtıcı saptamalarda bulunabilirdi. Kabul, Sherlock bir roman karakteridir, fakat gerçek hayatta da Sherlock kadar olmasa da ona yakın bir çıkarım yeteneğinde bulunabilecek kişiler ya da beden dili uzmanları bulabiliriz bence. Gerçi buna gerek kalmayabilir, zira son günlerde herkes hayatıyla ilgili her şeyi sabah-akşam sosyal medya platformlarında paylaşıyor ve, zaman geçtikçe geçmişte hangi paylaşımları yapmış olduğunu unutuyor. Kısacası sizi bir saatliğine bile araştıran birisi, sizin hakkınızda (aklınıza bile gelmeyecek) birçok bilgiye ulaşabilir ve size bunları bir bir anlattığında, öylece şaşırıp kalabilirsiniz. Ama bu, mistisizm arayanlar için asla yeterli gelmeyecektir, çünkü doğa-üstü bir şeye inanmak insanlara her daim daha cazip gelmiştir. Ne mutlu ki bir agnostiğe göre, John Stuart Mill'in de dediği gibi: *"Hoşnut bir domuz olmaktansa, hoşnutsuz bir insan olmak daha iyidir."*[166]

Kendini Düzgün İfade Edebilmekten Aciz Tanrılar

Teizm'deki diğer bir problem ise Peygamberlik/Elçilik makamıdır. Zira peygamberler, normal insanların geçtiği imtihanlardan geçmezler. Onlar, melek ile veya Tanrı ile çoktan irtibat kurmuş, hakikati çoktan görmüşlerdir. Dolayısıyla, onların iman etme konusunda bir çekinceleri olamaz, bu yüzden –her ne kadar kutsal kitaplar, peygamberler de test ediliyormuş gibi gösterse de- peygamberler açık bir şekilde Joker olarak ortaya sürülen kozlardır. Peygamberler ister Tanrı ile gerçekten irtibat kurmuş olsunlar, ister dinlerini sadece politik amaçlı üretmiş kişilerden ibaret olsunlar; ister son derece zeki ve hidâyete ermiş kişiler olsunlar, isterlerse de yalnızca akıl hastası olsunlar; onlar yine de Teizm için sıkıntı yaratırlar. Çünkü gerek peygamberler yoluyla gerekse kutsal metinlerle Tanrı'yı kanıtlamaya çalışmak, zaten iman esaslarına terstir. Zira din, bir bağlanma işidir ve her kanıt bulma girişimi, kitabın ilk bölümünün sonunda da işaret ettiğimiz gibi; şüphenin işaretidir. Dolayısıyla, Tanrı'yı kanıtladığını iddia eden biri, aynı zamanda

166 John Stuart Mill "on Liberty and Other Essays", ed. John Gray, Oxford, Oxford University Press, 1998, s.140.

ondan şüphe duyduğunu da kabul etmiş olur. Bununla ilgili meşhur hikâye bile vardır: Söylentiye göre bir gün, yan köyden bir adam Tanrı'yı 10 delil ile ispatlamaya gelecektir ve bu, köyün imamına haber verilir. İmam ise, "vah vah, demek ki 10 defa şüphe etmiş!" cevabını verir.

Augustinus der ki: *"Kanıt imandan sonra gelir. İman etmeden, tek tek nesnelerde veya onların bütününde Tanrı'yı bulmak imkânsızdır. Ancak iman ve inayet yardımıyla nesnelere bakıldığında onların yaratılmış oldukları anlaşılır."*[167] Hâliyle dinin esaslarını anlayabilmeniz için, önce inanmanız gerekmektedir. Kitab-ı Mukaddes'te de yazdığı gibi: *"Nisi crediderit, non intelligetis."*[168] Daha da ileri götürürsek: "*intellige ut credas; crede ut intelligas*"[169] Bu düstur, *"Her kim Tanrı'nın krallığını küçük bir çocuk gibi kabul etmezse, oradan içeri giremeyecektir."*[170] ayetinde de görülebilir. Çünkü din, sizden yetişkin gibi davranmanızı değil, çocuk gibi inanmanızı bekler. Bu sebeple, *"İnananların tanrısı ile filozofların tanrısı arasında devasa bir mesafe bulunur. Bu mesafe, iman ile akıl arasındaki mesafeyle önemli ölçüde örtüşür."*[171]

Fakat öte yandan, eğer kanıtlar ya da Peygamberler olmazsa, yani evrende Tanrı'ya dair bir işaret bulunmazsa, bu durumda ona inanmamız epey zorlaşacaktır. Bu sebeple Teizm, eğer bir Tanrı varsa –ki onlara göre vardır- bizimle mutlaka iletişime geçeceğini ve bizim bulabilmemiz için evrende parmak izleri bırakacağını iddia eder. Haliyle, bu fikre göre Tanrı, araştırılabilir, aranılabilir ve ulaşılabilir bir varlık olarak karşımıza çıkan ve kutsal kitaplar aracılığıyla kendini bize tanıtan bir varlık olur. Fakat, ilk bakışta mantıklı gibi görünse de, bu görüş de esasında Tanrı ile çelişir. Çünkü, Tanrı sonsuzdan da ötedir ve mutlaktan da mutlaktır; O, aklın da, mantığın da ötesindedir. Dolayısıyla, bizimle iletişime geçse bile onu anlamamız imkânsızdır. Eh, onu anlayamayacaksak, bizimle iletişime geçmesine de gerek yoktur -gerçi zaten Tanrı'nın özellikle bir davranışta bulunmasına da gerek yoktur; neticede, bir harekete başlasa bile bu hareket fiziksel olmadığı sürece bize ulaşamayacaktır ve bize ulaşsa bile, onu en orijinal haliyle

167 Özcan, A.g.e., s. 155
168 Yeşaya, 7:9: "*İnanmıyorsanız anlamayacaksınız.*"
169 "İnanmak için anla, anlamak için inan."
170 Luka, 18,17
171 Pellegrin, A.g.e., s. 35

anlamamız mümkün değildir. Şöyle ki; peygamberler de neticede insandırlar ve onlar, sezgi ya da vahiy yoluyla -nasıl olursa olsun- ancak belli bir seviyeye kadar idrak kabiliyetine sahiplerdir ve yine, ne türden bir bilgiye ulaşmış olurlarsa olsunlar, onlar, edindikleri bilgileri kelimelere dökerken insanların anlayabilecekleri seviyeye kadar basitleştirmek zorundadırlar, aksi halde mesajdan hiçbir anlam çıkarılamaz. Strauss'un da dediği gibi: *"Anlam kelimesi, muhtemelen, bütün olarak dilde, anlamı bulunması en güç kelimedir."*[172]

Anlam ikiye ayrılır: Kavramsal ve çağrışımsal. Kavramsal olan, daha nesnel bir türde nesnelerin tanımlanışıdır. Kalem kalemdir mesela. Çağrışımsal anlamsa, ben kalem dediğimde sizin kalemi nasıl anladığınızdır. Ben belki de mavi bir kalemi kast etmişimimdir ama sizin aklınızda kırmızı bir kalem canlanmıştır. İşte aynı şey Tanrı için de söz konusudur. Eğer ben Tanrı'yı bütünüyle, bütün ayrıntılarıyla ortaya dökemezsem, o halde Tanrı'dan bahsettiğim her cümlem, sizleri Tanrı'dan daha da uzaklaştıracaktır. Bununla beraber, harfler kendi başlarına bir şey ifade etmezlerken, birleştiklerinde anlamlı kelimeler oluştururlar. Bu anlam bizim bilincimizde şekillenir ve aynı dili kullandığımız takdirde aynı anlamlara ulaşırız. Benzer şekilde notalar da kendi başlarında anlamsızlardır ama onlardan bizde çeşitli duygular uyandıracak besteler üretmek mümkündür. Ne var ki notalar, dilin ifade ettiği kadar açık ifadelerde bulunamazlar ve aynı müziği dinleyen iki insan, iki farklı duyguya kapılabilir. Peki o halde dil yoluyla ifade edilmeye çalışılan Tanrı'nın, insanda aynı zamanda manevi bir his uyandıracağı ve bu his sayesinde kişinin dine yöneleceği düşünülürse, bu durumda peygamberlerin tercüme ettikleri ya da onlara bizzat tercümeli bir halde sunulan kutsal bir dilin, halk tarafından doğru bir şekilde anlaşılabileceğini iddia etmek ne kadar rasyoneldir?

Bu noktada, "Tanrı eğer her şeye gücü yetense, bu durumda onun insanlarla 'onların anlayabileceği ölçüde' konuşmaya da gücü yeter" diye düşünmek anlamsız olur. Çünkü Tanrı, daha vahyi gönderdiği anda bu vahiy direkt ileten tarafından tahrif edilecek ve iletilen kişi de bunu kafasında yeniden anlamlandırmaya çalışacaktır. Yani vahiy, kulaktan kulağa dolaşacaktır. Ha, eğer Tanrı'nın vahyini koruyacağını

172 Strauss, A.g.e., s. 31

ve kime nasıl ulaşırsa ulaşsın vahyin her durumda bâki kalacağını ileri sürersek, bu durumda da "bunca din nasıl ortaya çıktı ve tek bir dinden bile onlarca mezhep nasıl türeyebildi?" diye düşünmemiz gerekir. Zira Tanrı hiçbir şekilde tahrifata uğramadan, son derece berrak bir şekilde anlaşılabiliyor olsaydı, şüphesiz bunu bizler de anlardık. Neticede onlarca farklı dinin mevcut olması ve her dinin bir diğeriyle savaşması, ayrıca Tanrı'nın kutsal kitaba göre "İnsanlar çok yoldan saptılar, onları yarattığıma pişman oldum, hepsini yok edeceğim,"[173] diyerek, adeta İblis'e karşı giriştiği yarışta "yenilgiyi kabul ederek" büyük bir Tufan yollaması, eğer Tanrı gerçekten de sonsuz kudrete ve bilgiye sahipse, olsa olsa -kitabın başlığında belirttiğim gibi- ilahi bir tragedyadır ve iddia ediyorum ki Sophokles, bundan çok daha iyisini yazabilirdi.

Sözün özü, vahiy daha peygambere ulaştığı anda vahiy olmaktan çıkar. Çünkü peygamber de, vahiy ya da ilham yoluyla edindiğini iddia ettiği bilgileri müritlerine veya cahil halka anlatırken, hitap ettiği toplumun dilini konuşmak, onların anlayacağı örnekleri vermek ve onların kültürüne hitap etmek zorunda kalır.[174] Fakat bu durumda, zekâ seviyesi farklı olan kişiler tarafından bu anlatımlar farklı yorumlanacak ve farklı yönlere çekilecektir, çünkü din en aptal ile en akıllıya aynı şekilde hitap edemez; etse bile en aptalın anlayacağı din ile en zekinin anlayacağı din arasında belirgin farklar olacaktır. Tam da bu sebepten dolayı farklı mezhepler ve görüşler oluşacaktır ki, oluşmuştur da. İslam çeşitli kollara, Hristiyanlık ise çeşitli görüşlere ayrılmıştır. Aynı şey diğer dinlerin de başına gelmiştir. Bu da, dinin doğru anlaşılamadığının en net göstergesidir ve anlaşılabilirlik başarılı olduğunuzun bir göstergesi olduğu gibi; anlaşılamamazlık da başarısızlığın delilidir. Zira eğer bir dini araştıran 10 kişiden 10'u da farklı bir sonuca ulaşıyorsa; bu o dinin çok çeşitli, çok derin sanatsal bir ilme sahip olduğunu değil, tam tersi çok yavan olduğunu gösterir.

Bu yüzden Augustinus, felsefi akıl yürütmeyi yapamayanlar için felsefi kanıtlar üretmenin, Tanrı'nın anlamını karıştırmaktan başka bir işe yaramadığını söylemişti. Haliyle avam ile konuşurken farklı bir dil

173 Yaratılış, 6:5

174 Tıpkı Kur'ân'da Yûsuf Suresi 2. Ayette Söylendiği gibi: *"Anlayasınız diye biz onu Arapça bir Kur'an olarak indirdik."*

ve o dilin yansıtabileceği ölçüde farklı bir Tanrı kullanmamız gerekiyordu. İbn Rüşd de havas ve avam arasında bir ayrım yapmıştı. Ona göre, Âlimlerin hatası bağışlanabilirdi lâkin avamın hatası günahtı.[175] Dolayısıyla Tanrı kutsal kitapları aracılığıyla bütün insanlığa değil, yalnızca onu anlayabilecek olan üstün bir zümreye hitap etmektedir ve o üstün zümreden de, koyunları gütmelerini beklemektedir. İncil'de birçok defa İsa için "Çoban", takipçileri için ise "sürü" ifadesinin kullanılması boşuna değildir.[176] İslâm hadislerinde de, "Peygamberlerden çobanlık yapmayan kimse yoktur," denilmektedir.

Nasıl ki 200 IQ birine hitap ederken kullanacağınız dil ile, 80 IQ birine hitap ederken kullanacağınız dil farklıysa; nasıl ki alanında uzman bir akademisyenle tartışırken daha üst düzey kelimeler kullanıyor ama cahil biriyle konuşurken elinizden geldiğince kendinizi sansürlüyorsanız; işte Tanrı'nın da bizimle iletişime geçerkenki durumu budur. Bu sebeple dinler, en avam tabakaya bile hitap edebilmesi için "Öldürmeyeceksin", "Çalmayacaksın"[177] gibi çok basit ve anlaşılabilir emirler vermek zorundadırlar ama ne yazık ki, hangi durumda öldürmeyeceğimizi ve hangi durumda çalmayacağımızı söyleyemezler, zira bunu tartışmaya başladığınız anda dinden felsefeye geçiş yapmış olursunuz. Örneğin din bize çalmamamızı söylüyor -gayet de güzel söylüyor- ama bu konuda açık davranmıyor. Mesela açlıktan ölmek üzereyken de çalmayalım mı? Veya sırf 'öldürmeyeceksin' denildiği için, karşımızdaki şahıs bizi öldürmek istiyorken nefsi müdafaa yaparak, rakibimizi öldürerek kendimizi kurtarmayalım mı? Ya da çok sevdiğimiz birinin boğazına bıçak dayandığında elimizden bir kaza çıkmasın diye karşılık vermeyelim mi?[178] Sanırım durumu anladınız...

Kaldı ki, bu emirlerin verilmesinin gerekli olup olmadığı da tartışmalıdır. Çünkü insanlar zaten kutsal kitaplardan çok önce bile toplumca yaşayabilmek adına çeşitli ahlak kuralları belirlemiş ve çeşitli yasalarla halkı kontrol altına almışlardı. Yani 10 Emir'de "Öldürmeyeceksin!"

175 İbn Rüşd, A.g.e., s. 144, P:43

176 Yuhanna 10;11

177 Mısır'dan Çıkış, 23;1-13

178 Kur'ân, savaş ayetleriyle bu problemlerin bir kısmına çözüm getirmiştir. Örneğin: Bakara 191. Bununla beraber, Kitâb-ı Mukaddes'te de çeşitli savaş ahlâkı ayetleri bulunmaktadır ancak, bunlar evrensel bir ahlâk oluşturabilecek düzeyde değillerdir.

yazmasaydı da, öldürmenin kötü olduğu belliydi. İnsan ilişkilerinden de bu çok bariz bir şekilde anlaşılmaktadır.[179] Platon'un da söylediği gibi, iyi insanlar iyi insanlarla dost olabilirler çünkü birbirlerinden iyilik görürler ama kötü insanlar, iyi insanlarla dost olamazlar. Hatta kötüler, benzerleri olan kötülerle de dost olamazlar çünkü çıkar çatışmasına girer ve birbirlerinin kuyularını kazarlar. Dolayısıyla, kötüler dahi; kötülük yapsalar da kötülük görmek istemezler.[180] Haliyle neyin iyi neyin kötü olduğu zaten toplum tarafından belirlenecektir ve bir toplumun kendi bireylerini cezalandırmak için seçtiği yöntemler, yasalarca korunacaktır.

Ama yine de diyelim ki, insanların iyiyi ve kötüyü bilebilmesi için bunların din tarafından açıklanmış olması lazımdı, yani din gelmeden önce insanlar; iyiyi ve kötüyü ayırt edemiyorlardı, bu yüzden de Tanrı, bir takım kurallar göndermek zorundaydı. Peki; bu durumda iyiyi ve kötüyü gerçekten de öğrenme şansımız olabilir miydi? Çünkü eğer biz kötüyü hiç bilmediysek, kötüyü anlamak için Tanrı'dan emir gelmesini beklediysek; bu durumda bizler iyi ve kötüye dair hiç bir bilince sahip olamamışız demektir ve eğer durum böyleyse Tanrı -veya tapınak- bizi kötünün iyi olduğuna, iyinin de kötü olduğuna inandırabilirdi. Kısacası, eğer insanlar -ve toplumlar- kendi normlarını yaratmayacaklarsa; bu, onların manipülasyona açık oldukları anlamına gelecektir. Fakat öte yandan insanlar kendi normlarını oluşturdukları takdirde gerek kültürel farklar, gerek yaşam şartları, gerekse parlak zekâlar sayesinde bu normlar sürekli değişecektir ve bugün iyi olan bir şey, yarın kötü olacaktır. Yani yine bir denge sağlamamız mümkün olmayacaktır -hatta iyi ve kötü üzerine konuşmak bile anlamsızlaşacaktır.

İşte bu yüzden Herakleitos, *"Tanrı için her şey adil, doğru ve iyidir. Ama insanlar bazı şeyleri kötü, bazı şeyleri iyi diye kabul ederler,"*[181] der ve yine bu sebeple, Augustinus, "İlahi Buyruk" erdemini ortaya atar. Böylece, insanlara güvenmektense Tanrı'ya güvenmek gerektiğini söyler.

179 Bu bağlamda dinin ahlak kurallarının, sözü geçen din ortaya çıkmadan önce dahi zaten birçok toplum tarafından geliştirilmiş olması, dinin bu ahlak kurallarını yarattığına değil, bilakis var olan ahlak kurallarından bazılarını kendine uygun bulup benimsediğine işaret eder.

180 Platon, Lysis, 214 B-C

181 Fragment No: DK. B 102

Zira insanların dünyası değişkendir ve insanlar hata yapabilirler, ancak Tanrı hata yapamaz; çünkü Tanrı, her zaman en doğrusunu bilir ve bizim için en doğrusunu ister. Neticede bizler, insanın insanla ilişkisine ahlak diyoruz ve insanlar arasında sadece kültürel değil, akılsal farklar da var. Örneğin insanlardan bazıları alim, bazıları cahildir. Bu da onların hayata başka açılardan baktıkları ve hayatı başka türlü yorumladıkları anlamına gelir. Dolayısıyla cahilin ahlakı alime uymayacak ve alimin ahlakını da cahil anlayamayacaktır. Özetle, ölçü insan olursa ipin ucu kaçacaktır. Bu sebeple, ahlak gibi esnek ve kırılgan olan bir şey; insan tarafından değil, daha üstün bir irade tarafından belirlenmelidir. Her şeyin en iyisini bilen ve gören Tanrı olduğuna göre o zaman her şeyin ölçüsü Tanrı olmalıdır. Tanrı neye doğru diyorsa o doğrudur, neye yanlış diyorsa da o yanlıştır. Gazzali ve başka birçok kişi daha bu görüşe sahiptir. Kısacası Euthypron ikileminden bahsediyoruz: *"Tanrı belli edimleri yapmamızı, bu edimler kötü olduğu için mi yasaklar, yoksa bir edim Tanrı onu kötü olarak tanımladığı için mi kötüdür?"*

Tanrı eğer cinayeti kötü bir şey olduğu için yasakladıysa; demek ki dinsiz de olsanız, yani Tanrı'yı bilmeseniz de cinayetin kötü olduğunu anlamanız mümkündür ve bu durumda Tanrı'ya gerek kalmaz. Ha eğer cinayet kötü bir şey değilse ama Tanrı bazı şeylere iyi, bazı şeylere kötü diyerek bizi şartlandırıyorsa; bu durumda da Tanrı'nın merhametli, iyi, ya da bizi seven bir varlık olduğunu söylemek mümkün olmaz. Çünkü Tanrı, bugün iyi dediğine yarın kötü diyerek kafamızı karıştırma hakkını kendinde saklar ve bu, Eski Ahit ile Yeni Ahit arasındaki farklılıkların da sebebini açıklamış olur. Çünkü bir öyle-bir böyle konuşan bir Tanrı, kutsal kitaplarda yazdığı gibi bizi bir bölgeyi fethetmeye veya cihad yapmaya da teşvik edebilir ya da ganimet toplama ve kadınları köleleştirme imkanı da sunabilir. Yani Tanrı'nın bizi bizzat kendi emirleriyle kötülüğe sevk etmesi bile mümkündür; ve tarihte din adına yapılan savaşların birçok örneğine sahibiz öyle değil mi? Çünkü normal şartlar altında kötü olan yağma, tecavüz ve cinayet gibi şeyler; iş "Tanrı adına savaşmak" olduğunda bütün kötülüklerini yitirebiliyorlar. Bu da, inandığımız ve tapındığımız hemen her Tanrı'nın, gerçekte vaftizleştirilmiş bir iblisten başka bir şey olmadığını gösteriyor, diğer bir ifadesiyle söylersek: *Detrás de la cruz está el*

Diablo.[182]Kutsal kitabın kazandırdığı ahlakın içeriğini merak edenler, şu ayetleri okuyabilirler:

Kitâb-ı Mukaddes, Çölde Sayım, 31:17-18, *"Şimdi bütün erkek çocukları ve erkekle yatmış kadınları öldürün. Yalnız erkekle yatmamış genç kızları kendiniz için sağ bırakın."*

Kitâb-ı Mukaddes, Mısır'dan Çıkış, 32:27, *"İsrail'in Tanrısı RAB diyor ki: 'Herkes kılıcını kuşansın. Ordugâhta kapı kapı dolaşarak kardeşini, komşusunu, yakınını öldürsün."*

Yukarıdaki ayetleri "Ama Hıristiyanlık böyle değil, İsa böyle düşünmüyor!" ve benzeri bir savunma ile reddetmeye kalkışacak olanlara şu ayetleri okumalarını öğütleyebilirim:

İncil, Matta, 5;17 *"Kutsal Yasa'yı ya da peygamberlerin sözlerini geçersiz kılmak için geldiğimi sanmayın. Ben geçersiz kılmaya değil, tamamlamaya geldim."*

İncil, Matta 10:34-37, *"Yeryüzüne barış getirmeye geldiğimi sanmayın! Ben barış değil, kılıç getirmeye geldim. Çünkü ben babayla oğulun, anneyle kızın, gelinle kaynananın arasına ayrılık sokmaya geldim. İnsanın düşmanı kendi ev halkı olacak..."*

Kur'ân, Nisâ; 74, *"O halde dünya hayatını verip âhireti almak isteyen samimi mü'minler Allah yolunda savaşsınlar. Kim Allah yolunda savaşır da öldürülür veya gâlip gelirse, biz ona pek yakında büyük bir mükâfat vereceğiz."*

Kur'ân, Nisa; 89, *"Sizin de kendileri gibi inkâr etmenizi istediler ki, onlarla eşit olasınız. O halde Allah yolunda göç edinceye kadar onlardan hiçbirini dost edinmeyin. Eğer yüz çevirirlerse onları yakalayın, bulduğunuz yerde öldürün ve hiçbirini dost ve yardımcı edinmeyin."*

Kur'ân, Tevbe; 5, *"Haram aylar çıkınca müşrikleri nerede bulursanız öldürün, yakalayın, kuşatın, hapsedin onları, gelip geçecekleri bütün yolları tutun. Fakat tövbe ederler, namaz kılarlar ve zekât verirlerse bırakın onları, şüphe yok ki Allah suçları örter, rahimdir."*

Kur'ân, Tevbe; 111, *"Şüphe yok ki Allah, kendilerine cenneti vermek üzere inananların canlarını, mallarını satın almıştır adeta; onlar öldürürler, öldürülürler, her iki surette de vaadi gerçektir ve Tevrat'ta da*

182 "Çarmıhın arkasında İblis durur."

sabittir, İncil'de de, Kur'an'da da ve ahdine Allah'tan daha ziyade vefa eden kimdir ki?"

Kısacası, büyük bir gönül rahatlığıyla söyleyebilirim ki, Eski Ahit'den ya da incil'den herhangi bir sayfa açıp okumaya başladığınızda, bu kitapların tanrılarının öyle anlatıldığı gibi en iyi, en güzel, en merhametli bir Tanrı olmadıklarını anlamanız pek de uzun sürmeyecektir. Fakat bu, bunların herkes için rahatsızlık verici olacağı anlamına gelmiyor. Çünkü birçok insan, bu ayetlerin teşvikiyle suç işleyebiliyor. Örneğin Kilise, zulmüne dini alet etmekten hiç çekinmemiştir. Stenger'in de naklettiği üzere, Papa 2. Urban, (ö. 1009) Haçlı Seferi'ne çıkan şövalyelere her ne kadar 10 Emir'de "Öldürmeyeceksin!" yazsa da, kâfirleri[183] öldürmenin günah olmadığını bildirmiştir.[184] Veya Fransa'daki Katar mezhebi, 13. yüzyılda Albigeois Haçlı Seferinde itinayla katledilmiştir. Hatta Katar kenti Beziers 1209'da düştüğünde, askerlerin papalık danışmanına "esirler arasındaki kâfirlerle inananları nasıl ayırt edeceklerini" sordukları kaydedilmiştir; danışmanın cevabı ise şu olmuştur:

"Hepsini öldürün. Tanrı, kendinden olanı bilecektir."[185]

Bu emir sonucunda yaklaşık yirmi bin kişi, gözleri oyularak, dilleri kesilerek, hedef tahtası yapılarak ya da atlara bağlanarak öldürülmüştür. Bu, Tanrı'yı bahane ederek suç işleyenlerin bir örneğiydi ve dahası da vardır, mesela İsrail Başbakanı Yitzhak Rabin'i 1995 yılında öldüren Yigal Amir'i, Doktor John Britton'u 1994'de "kürtaj yaptığı" gerekçesiyle öldüren Paul Hill'i ya da 2004 yılında sinemacı Theo van Gogh'u öldüren Mohammed Bouyeri'yi gösterebiliriz. Bu kişiler, cinayetlerine bahane olarak "Tanrı için yaptım!" demişlerdi. Yetmezmiş gibi bunlara ek olarak bir de Şeytan'ı bahane ederek suç işleyenler vardır; özellikle Türkiye'de politikacısından amelesine kadar herkes, mahkemede "Şeytana uydum hâkim bey!" savunmasını yapmayı âdet edinmiştir. Bu da dinin yalnızca ahlâkı tesis etmek için değil, bilakis ahlâksızlığı meşrulaştırmak için de kullanılabileceğine bir örnektir.

183 İçinde Müslümanların, Maniheistlerin ve Zerdüştlerin de olduğu.

184 Stenger, A.g.e., s. 183

185 James A. Haught, "Holy Horrors: An Illustrated History of Religious Murder and Mandess, Amherst, NY: Prometheus Books, 1990.

Her neyse. Tanrı'yı bu kadar da taşlamaya gerek yok. Çünkü Tanrı bizi ister iyiliğe isterse kötülüğe yönlendirmeye çalışsın, görünen o ki eylemlerimiz üzerinde pek de kontrol sahibi olamıyor. Zira hapishaneler dine son derece bağlı olan ve buna rağmen cinayet işleyen ya da dinin emirlerine karşı gelerek başkalarına tecavüz eden insanlarla doludur. Yani bir dine inanmış olmamızın ve bu dinin insanlığa bazı emirler yağdırmış olmasının pratikte pek de bir şey ifade etmediği açıktır; nihayetinde insan, yapacağını yapıyor. Toplum içerisinde dindar geçinen ya da ağzından Allah ismini düşürmeyen birçok insan, fırsatını bulduğunda zina da yapıyor, dinin yasakladığı yiyecek-içecekleri de tüketiyor, insanların arkasından da konuşuyor ve iftira da atıyor. Üstelik bu insanlar, gerçekten de cennete veya cehenneme inanıyorlar. Ki bu da ayrı bir çelişkidir, zira eğer bir insan bir dine inanıyorsa ve işlediği suçların cezasını ödeyeceğini düşünüyorsa, bu durumda hiçbir suç işleyememesi gerekirdi. Çünkü sizler, her tarafı kameralarla çevrilmiş bir markette -eğer aklınız başınızdaysa- hırsızlık yapmaya yeltenmezsiniz değil mi? Ya da yüzlerce insanın sizi izlediği, size odaklandığı bir ortamda birine tecavüz etmeye çalışmazsınız. Neticede buna yeltenirseniz yakalanacağınızı ve cezalandırılacağınızı bilirsiniz. Dolayısıyla, hapse girmekten ya da rezil olmaktan korktuğunuz için suç işlemekten kaçınırsınız. Fakat her nasılsa, Tanrı'nın sizi her saniye, her an, her yerde izlediğini ve yapacağınız her şeyin hesabını vereceğinizi düşündüğünüz halde, karşınıza Tanrı'yı alarak, ona meydan okuyarak günah işlemeye cesaret edebiliyorsunuz. Hapse girmeyi bile göze alamayan sizler, sonsuz bir cehennem azabını ciddiye almıyorsunuz...

Bu durumda sizler ya Tanrı'ya gerçek anlamda inanmıyor ve sadece kendinizi kandırıyorsunuz -ki bu, kutsal kitapların verdiği emirlerin bir işe yaramadığını gösterir- ya da Tanrı'nın sizi affedeceğine inanarak ve tövbe etme hakkınıza güvenerek 10 Emir'i görmezden geliyorsunuz -ki bu da kutsal kitapların verdiği emirlerin bir işe yaramadığını gösterir. Bu sorun bizi, "Tanrı'dan korkan insanların suç işlemekten kaçınacakları" sonucuna değil de, tam tersi bu insanların "Tanrı'ya ve onun affına güvenerek suç işleyecekleri" sonucuna götürür. Bu, sigaranın zararlı olduğunu bildiğiniz halde yine de içmeye devam etmeniz kadar basit bir şey değildir çünkü sonsuz bir azap mevzubahis olduğunda

akan suların durması gerekir. Bu problem, dinin gerçek anlamda bir ahlak getirip getirmediğini veya dinin gerçekten de bir iyi-kötü ayrımı yapıp yapmadığını sorgulamamıza yetecek bir düzeydedir. Çünkü bu gibi problemler; insanların öyle veya böyle kendi dinlerini kendi yarattıklarını ve Tanrı'yı kendi aktiviteleri için suistimal ettiklerini gösteriyor. Görünen o ki din, insanların ne iyilik yapmalarında ne de kötülük yapmalarında bir pay sahibi olamıyor. Çünkü iyi insanlar, hiçbir bir dine inanmasalar da iyiler. Kötü insanlar ise, hangi dine inanırlarsa inansınlar kötüler. Yani din, insanları bir yere kadar kontrol edebiliyor. İnsanlar, önünde sonunda kendi karakterlerini ortaya koyuyorlar. Bir düşünür şöyle yazmıştı:

"Tanrı'nın eyleminin kapsam ve içerik bakımından bizimkinden eşsiz olması nedeniyle O'nun sevgisi, sabrı veya bilgeliğinin yapısı da aynı şekilde eşsizdir."[186]

O halde Tanrı'nın eylemlerinin kapsam ve içerik bakımından bizimkinden eşsiz olması nedeniyle, O'nun nefretinin, düşmanlığının, gaddarlığının ya da cahilliğinin de aynı şekilde eşsiz olacağını düşünebilir ve incelersek buna uygun işaretleri kutsal kitaplarda da görebiliriz. Ne var ki, Augustinus'a göre Eski Ahit'de Tanrı'nın insansı vasıflar barındırması ya da kızması, sinirlenmesi vb. şeyler, gerçek anlamlarıyla anlaşılmamalıdırlar. O'na göre bunlar pedagojik değeri olan mecazlardır ve Tanrı, tıpkı çocuklara ya da soyutlama kabiliyeti gelişmemiş insanlara bir şey anlatırken basit bir anlatımın tercih edilmesi gibi, kutsal metninde bizlere, avamın anlayacağı ölçüde bir anlatım yapmıştır.[187] Bu da birkaç paragraf önce değindiğimiz anlaşılabilirlik sorununu desteklemektedir zira kitaplı dinlerin hemen hepsi bu problemle karşı karşıyadır. Örneğin bugün İslamiyete inanan 1 milyar müslüman varsa eğer, bu aynı zamanda 1 milyar adet islamiyetin olduğunu gösterir ve bu başlı başına bir problemdir. Çünkü din, bu durumla çelişecek şekilde bütün insanlığa hitap ettiğini ve "herkes için" geçerli olduğunu iddia eder. E, bütün milletler, bütün kavimler ve bütün zamanlardaki bütün insanlar için değişmez ve geçerli "tek hakikat" olduğunu iddia

186 Thomas F. Tracy, "God, Action and Embodiment", Grand Rapids, MI: Eerdmans, 1984, 147, 153.

187 Özcan, A.g.e., s. 53-54

eden bir din bile ona her bakan kişi tarafından yeniden yorumlanabiliyorsa; bu durumda bu din ya son derece şahsi algılanması ve toplumsallaşmaması gereken bir dindir, ya da din, kimsenin anlamadığı bir dilden konuşuyordur ve o halde evrensel değildir.

Başlarda değindiğimiz Havas-Avam ayrımına bir daha dönecek olursak eğer, durumu şöyle özetleyebiliriz: Halkın anladığı din, varlığı veya yokluğu bir önem arz etmeyen dindir. Zira öldürmenin veya çalmanın topluma zarar vereceğini bilmek için bir kutsal kitaba gerek yoktur, haliyle halkın dini kendinde bir değer taşımaz; bu din sadece afyon görevi görmesi için kullanılır ve zaten insanların iman etmesinde de bir etkisi yoktur. Sonuçta insan, hangi dini kendine yakın görürse ona inanacaktır ve din ne kadar "öldürme" derse desin, yeri geldiğinde öldürecek, yeri geldiğinde de çalacaktır. Havas'ın yorumladığı din ise, filozofların dinine benzer. Havas, kutsal kitabı metaforikleştirerek, kavramsallaştırarak; adeta dini "yeniden yazarak" kendi görüşünü yaratır. Bu türden insanlara şeyh, âlim veya bilge derler. Bu insanlar, kutsal kitaplardaki müteşâbih, yani yoruma açık ve herkesin anlayamayacağı ayetleri anladıklarını iddia ederler ve genelde isteseler de istemeseler de yeni bir tarikat icad etmiş olurlar. Havas tabaka, tıpkı bölümün başında konuştuğumuz gibi; Tanrı'nın bizimle iletişim kurabilmek için küçüldüğünü, kendisini sınırlı bir forma soktuğunu ve bizim anlayacağımız dilden bizimle konuşarak, bize bizim anlayacağımız örnekler sunduğunu; dolayısıyla kutsal kitapların gösterdiği Tanrı'nın gerçek Tanrı'yı yansıtmadığını düşünür. Avam'ın Tanrı'yı bulmak için tapınaklara gitmesi, ibadet etmesi, Tanrı'dan korkması gerekirken Havas kısım, bunları kendisi için gereksiz görür. Hatta Havas, Tanrı'yı gerçekten bulmak isteyenlere bir yol gösterici olma misyonunu da kendisine yükler. Öyle ki, İbn. Arâbi gibi birçok kimse, "Havas'ın ilminden geçmeden" ya da "Bir şeyhe bağlanmadan" Tanrı'nın lütfuna mazhar olmanın imkânsız olduğunu söyler.[188] Yani "Şeyh'i olmayanın Şeyh'i Şeytandır!" sözü boşuna söylenmiş bir söz değildir. Bu inanış tarzı, Antik Yunan'da da itibar görmüş bir tarzdır. Örneğin Plotinos devrinde Diophanes isimli bir kâtibin, Platon'un Şölen adlı eserinde

188 İbn-i Arabi, "Nefesini Bilen Rabbini Bilir", Çev., M. Es'ad Erbili, Haz., Ercan Alkan, Hayykitap, 10. Baskı, Kasım 2020, s. 83-84

Alkibiades hakkında söylediklerine dayanarak; *"Erdemin ne olduğunu öğrenmek isteyen bir öğrencinin, kendisini hocasının cinsel arzularına teslim etmesi gerekir."*[189] fikrini savunduğundan bahsedebiliriz. Yani iş cinsel olarak bedeninizi bir şeyhe adamanıza kadar -İslâmiyetteki karşılığı bâde'dir- varabiliyor. Belki bunun iyi bir niyetle yapıldığı düşünülebilir ama, unutmamak gerekir ki *"Cehennem'e giden yol iyi niyet taşlarıyla döşelidir."*

Kısacası hem Avam'ın dini yararsız, hem de Havas'ın dini güvensizdir. Çünkü Avam'ın dini de, Havas'ın dini de insanları oyalamaktan başka bir işe yaramazlar. Bu sebeple, Tanrı'yı bulmak için illâ da onun yaşadığı düşünülen tapınaklara gitmek ya da bir takım insanların peşine takılmak gerekmez. Çünkü eğer Tanrı varsa, Hadot'un da dediği gibi; *"O'nun mevcudiyetini kavramak için bir yerden bir yere gitmek zorunda değiliz. Bunun yerine, bizzat kendimiz, tanrısal mevcudiyetin kendini ifşa edebileceği canlı bir tapınağa dönüşmeliyiz."* Bunu yapabilmek için de Tanrısal yetimizi, yani aklımızı kullanmamız ve herhangi bir dine bağlanmadan, sadece Tanrı üzerine konuşmamız, onu felsefeyle bulmaya çalışmamız gerekir. Zira dinlerin tanrıları, Nietzsche'nin de dediği gibi öldüler. İyi ki de öldüler, çünkü deizm uğruna katliamlar yapıldığı ya da bilim insanlarının öldürüldüğü görülmüş şey değildir ama konu teizm olduğunda işler değişiyor. Ayrıca, eğer gerçekten de bir Tanrı varsa ve bir din göndermişse, bu durumda yanlış dine inanıyor olduğunuz ihtimali, hiç inanmıyor olma ihtimalinden daha korkutucudur. Çünkü yanlış dine inandıysanız eğer; bu, hakikat yerine batılı tercih etmiş, Tanrı yerine İblis'e hizmet etmiş olduğunuz anlamına gelir. Hatta siz, devletiniz X dinini savunduğu ve atalarınız da X dinine inandığı için X dinine inanıyorsanız; yani doğru düzgün araştırmamışsanız ve doğru din Y dini ise, bu durumda sırf yanlış propagandaya maruz kaldığınız için cehennemi boylarsınız. Bu sebeple, başkalarına bakarak din seçmek ya da ezberden bir dinin doğru olduğunu savunup diğer bütün dinleri -araştırarak veya araştırmadan- inkâr etmek, çok büyük bir kumar olur. Hem zaten, hazır bir paket halinde sunulan kutsal kitaplara ve dinlere inanmak, gerçek anlamda Tanrı'yı aramış ve bulmuş olduğunuz anlamına gelmeyecektir, zira sizler sadece

189 Hadot, A.g.e., s. 61: [15, 6]

aklîden iman etmiş sayılırsınız, tahkîken değil. Yani demem o ki, eğer ir Tanrı'ya inanacaksanız, onu gerçekten aramalı, sorgulamalı ve bulnaya çalışmalısınız. Bunu da toplum halinde yapmanız mümkün deildir; o yüzden bireysel bir şekilde Tanrı'ya yaklaşmalısınız -ki, felsefeın yapmaya çalıştığı da budur ve filozofların Tanrıları ya da Deistlerin anrı anlayışı, Teistlerinkinden epey farklıdır. Örneğin Teistler, tebliğ apmak mecburiyetinde hissettiklerinden, herkesi dinlerine çekmeye alışır ve inanmayanları da cehennem ile korkuturlar. Komik bir şeilde, cehenneme inanmayan insanların cehennemden korkmalarını ve u sebeple iman etmelerini beklerler. Bu, ceza kanunuyla intiharı önemeye veya yasaklamaya benzer. İyi de, ölümü göze almış birini hangi eza yıldırabilir ki? Ayrıca eğer birisi intihar etmeye çalıştığı için cezandırılıyorsa, burada asıl cezalandırılan şey onun beceriksizliğinden aynaklanan başarısızlıktır.[190] Zira başarılı olabilseydi -ölseydi- bu cealandırmaya gerek kalmayacaktı.

Schopenhauer'in de naklettiği gibi, *"İnanç aşk gibidir; zora gelmez. Bu yüzden devlet önlemleriyle onu bir yere sokmaya ya da orada yerleşirmeye kalkmak tehlikeli bir iştir. Çünkü nasıl ki aşkı zorlama çabası tiksinti ve nefreti doğurursa, inancı zorla benimsetme girişimi de tam bir inançsızlıkla sonuçlanır. İnanç eğer teşvik edilmek isteniyorsa bu ancak dolaylı ve dolayısıyla önceden gereğince yapılan hazırlıklarla olabilir. Bu hazırlığın en başta gelen unsuru, içinde gelişip boy atacağı verimli bir toprağın önceden hazırlanmasıdır; böyle bir toprak da cehalettir."*[191]

Fakat bu sefer de karşımıza şu popüler soru çıkar: "Ya varsa?" Diğer bir ifadeyle, Pascal'ın Kumarı.

Pascal'ın Kumarı Üzerine

Kojeve der ki: *"Ölüm verisi karşısında insan, korkunun yarattığı cuh hâliyle teist olabilir, ancak aynı zamanda tam da bu gerçekle ateist de olabilir."*[192]

90 Arthur Schopenhaeur, "Hayatın Anlamı", Toplu Eserleri -3, Say Yayınları, 9. Baskı, s. 79

91 Arthur Schopenhauer, "Din Üzerine", Say Yayınları, Çev. Ahmet Aydoğan, 5. Baskı, 2018, s. 150

92 Pellegrin, s. 219'dan naklen: Alexandre Kojeve, "L'Atheisme", Tel Gallimard, 1998, Trad. N. Ivanoff, Rev. L. Bibard, p. 200-204

Fakat göründüğü kadarıyla, Pascal; ölüm korkusu yüzünden bir Fideist olmuştur ve Fideizm'in ya da Deizm'in Tanrı'yı kanıtlamaya veya varlığını kabul ettirmeye yönelik bazı önermeleri, tarih boyunca teistler tarafından kullanılmıştır. Neticede Tanrı'yı kanıtlayabildikten sonra, gerisi teferruattır.[193] Pascal da, her ne kadar kanıtlama gayesi taşımasa da insanlara -Tanrı'ya inanmanın daha rasyonel olduğuna inandığı için- Tanrı'nın var olmasının mı yoksa var olmamasının mı daha büyük bir tehlike olduğunu göstermek istemiştir ve "Eğer inanmazsak ve Tanrı yoksa bir şey kaybetmeyiz, ama varsa çok şey kaybederiz," demiştir. Bu satırları kendi kendine mi yazdığı yoksa başkalarından mı etkilendiği kesin değildir. Çünkü 7. yüzyıldaki bir İslâm halifesi Hz. Ali'nin ya da ondan yüzyıllar önce yaşamış olan Lucretius'un da benzer sözler söylediği nakledilmektedir. Yine de genel kanı, Pascal'ın bu bahsi Raymond Sebond'un *Thelogie Naturelle*'inden ödünç aldığı şeklindedir. Direkt metni alıntılamak gerekirse, Pascal şöyle yazmıştır:

"Tanrı ya vardır ya yoktur, hangi tarafa meyledeceğiz? Aklın bu hususta tayin edebileceği bir şey yoktur. Onunla bizi ayıran sonsuz bir kaos vardır. Bu sonsuz uzaklığın ucunda bir yazı tura oyunu oynanır. Hangisi için bahse gireceksiniz? [...] Bahse girmek mecburidir. Bu isteğe bağlı bir şey değil, oyuna dâhil olmuş durumdasınız. Öyleyse hangi tarafı seçeceksiniz? Mademki seçmek mecburi, hangi seçeneğin daha az kazançlı olduğuna bakalım. [...] Kazanacak olursanız her şeyi kazanmış olursunuz, kaybedecek olursanız hiçbir şey kaybetmezsiniz. Öyleyse, hiç tereddütsüz Tanrı'nın varlığına bahse girin."[194]

193 Ancak Fideizm her zaman kanıt aramaz. Ilımlı Fideizm, yalnızca imana bağlı kalmak zorunda olmadığımızı, bazen aklımızın da kullanışlı olabileceğini ve bazı dini bilgilerin akıl yoluyla ispatlanabilecğklerini savunsa da, daha yaygın olan Radikal Fideizm aklı tamamen dışlamaktadır. Bu görüşü, "Madem ki, bir Tanrı var ve bizimle ilgili planları var, ya da en azından bu varsayımı göz önünde bulunduruyoruz; o halde biz kimiz ki, kısıtlı aklımızla Tanrı'yı sorgulamaya ya da kanıtlamaya çalışıyoruz? Yapılması gereken şey, onun önünde saygıdan eğilmek ve kendimizi tamamen teslim etmek olmalıdır." şeklinde özetleyebiliriz. Tertillianus'un dediği gibi, *"credu quia absurdum"* yani *"inanıyorum çünkü saçma"* yöntemi tek çaredir; zira Tanrı, kanıtlanması gereken bir varlıktan ziyade, kendisiyle ruhani bir ilişki kurulacak bir varlıktır.

194 Pascal, "Düşünceler", İş Bankası Yayınları, Çev. Devrim Çetinkasap, 3. Baskı, 2019, İstanbul, No: 233, s.111-114

Son zamanlarda bu argümanın inançlı kişiler tarafından sık sık tekrarlandığını görüyoruz. Esasen burada Tanrı fikri, "ispatlanmaya" çalışılmıyor, yalnızca "tercih edilebilir" bir şekle sokulmaya çalışılıyor. Çünkü yüzyıllardır ne ontolojik kanıtla, ne teleolojik kanıtla ne de başka bir kanıtla Tanrı'yı kabul ettirmeye çalışanlar dişe dokunur bir başarı elde edemedikleri için, nihayetinde müminler adeta pes etmek ve işi kumara indirgemek zorunda kalmışlardır. Bu kumar, "Tanrı'nın var olma ihtimali yüzünden, kendi çıkarımız için ona inanmak en doğrusu olacaktır" mottosunu taşır, "Çünkü eğer Tanrı yoksa, hiçbir şey kaybetmeyiz..."

Lâkin "Ya varsa?" kumarı, başta tıklama tuzağı (clickbait) reklamlar gibi cezbedici gelse de üzerine biraz düşününce bunun saçma bir tuzak olduğunu ve içinin boş olduğunu anlıyorsunuz. Çünkü burada bir şey gözden kaçıyor: Eğer bu mantıkla inanıyorsanız, "hiçbir şey kaybetmiyor" değilsiniz, bu durumda ilk önce dürüstlüğünüzü ve kendinize olan saygınızı, sonra da Tanrı'ya olan güveninizi kaybetmişsiniz demektir. Her şeyden önce, bu mantık, ticârî bir mantıktır ve bu düşünceyle Tanrı'ya inanan biri, sadece kendini kandırıyordur. Kendini kandırıyordur çünkü Tanrı'ya inanmıyordur; sadece inanıyormuş gibi yapıyordur ve olur da ölünce Tanrı ile karşılaşırsa diye, işini garantiye alıyordur. Yani bir nevi, Tanrı'yı da kandırmaya çalışıyordur. Komiktir ki bazı cahiller, agnostiklerin de bu sebeple Tanrı'ya ne tam inandıklarını ne de onu tam reddettiklerini iddia ederler. Onların zannına göre Agnostikler, öldükleri zaman olur da Tanrı ile karşılaşır iseler, en azından "Ben zaten tamamen reddetmemiştim ki," diyebileceklerdir. Fakat bu tamamen safsatadır, zira Agnostik, her şeyden önce felsefî tutumunda dürüsttür ve kimseyi kandırmaya ya da kumar oynarcasına inanmaya/inandırmaya ihtiyaç duymaz.

Bu arada, bu argümanı kullanan biri elbette "Ben inancımda samimiyim ama sadece başka insanların da inanmasını istiyorum, o yüzden bu argümanı farazi bir şekilde öne sürüyorum" diyebilir, fakat öyle derse; bu durumda da kendi inanmadığı bir yöntemi başkasına satmaya çalışarak sahtekarlık yapıyor demektir. Zira karşısındaki kişiye gerçekten inanabileceği deliller göstererek Tanrı'sını savunmak yerine, çaresizce onun aklını çelmeye çalışıyordur. Ayrıca bu kişi, eğer Tanrı

varsa, laf ebelikleriyle yalandan da olsa iman ettirdiği bir iki kişinin sayesinde sevap kazanmak ve bu sevaplarla cennete girmek niyetindedir. Neticede ödül ve ceza sistemi varsa, burada kâr ve zarar muhabbeti de vardır. Cennet, sevaplarınızın karşılığında verilen bir ödüldür; cehennem ise günahlarınızın karşılığında maruz kalacağınız bir cezadır ve "Ya varsa?" diyerek inanmak; bir anlamda, eğer cennet vaad edilmeseydi ya da cehennemden korkulmasaydı, kimsenin inanmayacağını kabul etmek demektir. Bu sebeple bu imanda samimiyet bulamazsınız. Burada görülen şey sadece korku ve içtenpazarlılıktır. Heyhat, bu şekilde iman etmiş olanlar, esasında içten içe Ateist pozisyondadırlar. Tek fark; Ateistler, Tanrı'ya inanmadıklarını açık açık söyleyebilecek bir cesarete sahiptirler ama ne yazık ki aynı samimiyeti Pascal'cı müminlerde göremeyiz...

Öte yandan, "ya varsa?" demek, bir anlamda Tanrı'nın adaletine güvenmemek demektir. Çünkü eğer Tanrı "bu argüman yüzünden dine bağlanan birini" ödüllendirecekse, bu onun aynı zamanda "kandırılabilir bir tanrı" olduğunu gösterir. Ya da bu Tanrı, sizin samimiyetinizle, iyi kalpliliğinizle değil de; yalnızca ona inanıp inanmadığınızla ilgilenen bir narsisttir ve yalandan bile olsa onu övmüş olduğunuz için bu sahtekârlığınızı görmezden gelecektir. Bir düşünmek gerek; sırf inanmıyor diye son derece yardımsever ve ahlâklı bir Ateisti yakan ama başka birini yalandan da olsa inanıyormuş gibi yaptığı için affeden bir Tanrı, tek derdi pohpohlanmak ve övülmek olan kompleksli ve tapılmaya değmez bir Tanrı değil midir? Eğer herkes eylemlerine göre yargılanacaksa bu durumda imandan önce ahlâkın ve inançtan önce karakterin tartılması gerekmez mi? Eğer sizin de kanaatiniz böyleyse, bu durumda "Ya varsa?" diyerek inanmak veya bu argümanı başkalarına karşı kullanmak anlamsızdır. Ha, eğer Tanrı'nın kararlarını tartışamayacaksak, bu sebeple ilk esas olarak inanıp inanmadığımızı tartacaksak; o halde bu, sizin Tanrı'yı "merhametsiz, adaletsiz ve tek derdi yüceltilmek olan biri" olarak gördüğünüzü ama bunu itiraf etmektense, köprüyü geçene kadar bu durumu tercih ettiğinizi gösterir.

Cicero'nun, Ratae Sententiae[195] eserinden naklettiğine göre, Epikür şöyle demiştir: *"Mutlu ve öncesiz-sonrasız olan bir varlık ne kendi*

195 Kyriai Doksai

başını derde sokar, ne de başkasının. İşte bu yüzden de ne öfkeye ne de sevince kapılır, çünkü bu tür şeylerin hepsi aciziktir."[196]

Kısacası bir Tanrı'nın sırf ona inanmadığımız için bize karşı sonsuz bir nefret duyacağını düşünmek, o Tanrı'nın sonsuz seviyede kompleks yaşadığına da delalet eder. Ayrıca, "Ya varsa?" sorusu, gerçek Tanrı'nın hangisi olduğu konusunda bir uzlaşıya varılamadığı için tehlikeli bir sorudur ve zaten hangi Tanrı'nın gerçek olduğuyla ilgili de bir bilgi vermez. Bu durumda, eğer bir Tanrı'nın var olduğunu ve bizi gözetlediğini, hatta bizden ona tapınmamızı istediğini varsayacak olursak; riski azaltmak amacıyla Zeus'un da, Horus'un da, Odin'in de gerçek olabileceğini hesaba katmamız ve işimizi garantiye almak için, "Ya varsa?" diyerek hepsine birden tapmamız gerekir. Zira 50 yıl boyunca İsa'ya inanmışsanız ama, öldükten sonra karşınıza Odin çıkmışsa, bütün hayatınızı boşa harcamış olursunuz. Fakat aynı anda 9-10 dine birden inanabilmek mümkün değildir ve mevcut dinlerdeki hiçbir Tanrı, kendine alternatif olarak tapacağınız diğer Tanrıları hoş karşılamayacaktır. Bu sebeple, eğer "Ya varsa?" diye inanacaksanız; bütün dinleri derinlemesine araştırmanız, bütün kutsal kitaplara göz gezdirmeniz ve hangi dine inanacağınızı kesin bir güven ile seçmeniz gerekir –ki ben dinleri bu kadar çok araştıran birinin inançlı kalabileceğini düşünmüyorum.

Bununla birlikte birçok mümin, kutsal kitaplarının orijinal dilden okunmadığı sürece tam olarak anlaşılamayacağını düşünmektedir. Çünkü çoğu dinin kendine özel, kutsallaşmış bir dili vardır. Örneğin Hristiyanlar, her ne kadar ilk İncil nüshaları Grekçe olsa da, kiliselerde Latince dua ederler. Müslümanlar ise, hemen her duayı Arapça etmeye özen gösterirler çünkü aksi takdirde, dinlerinin tam olarak anlaşılamayacağını ve belki de bunun Tanrı'ya karşı bir saygısızlık olacağını düşünürler. Yani "Ya varsa?" diyerek dinleri araştırmaya başlamak ve gerçek dini bulmak o kadar da kolay değildir, zira bunu hakkıyla yapabilmek için çok iyi seviyede Arapça'yı, Latince'yi, Yunanca'yı, Sanskritçe'yi ve daha birçok dili profesyonel derecede konuşabiliyor olmanız gerekir. Diğer bir ifadeyle, bu yöntemle herhangi bir dine inanabilmek ya da Tanrı'yı lâyıkıyla kabullenebilmek imkânsızdır. Zira eğer bu yöntemle

196 Cicero, A.g.e., s.67 : 1. Kitap, XVII;45

Tanrı'ya inanmak mümkün olsaydı, o halde Russel'ın Çaydanlığı[197] da tapılmaya değer olurdu.

Kısacası "Eğer birisi sizi telefonla arayıp evinizin ateşler içinde yanmakta olduğunu söyleseydi sakince işinizi yapmaya devam mı ederdiniz yoksa hemen kalkıp durumu kontrol mu ederdiniz?" şeklinde bir savunma, iş Pascal'ın Kumarı olduğu zaman geçerliliğini yitirir. Çünkü sizi sadece bir kere arayıp bu ihbarda bulunmuyorlar; sizi gelmiş-geçmiş bütün dinlerin sayısı kadar arayıp "evin yanıyor" diye korkutuyorlar ve her kontrole gittiğinizde evinizi sapasağlam buluyorsunuz. Eh, bir süre sonra bu iş "yalancı çoban" hikâyesine dönmeye başlıyor ve yeni bir ihbar geldiğinde pek de umursamıyorsunuz. Ha, iş Tanrı olduğu zaman hiçbir ihtimali şansa bırakmamak gerektiği düşünülebilir, yani ne olursa olsun kalkıp evinizi kontrol etmeniz gerektiğini düşünebilirsiniz elbette ama, eğer gerçekten bir Tanrı varsa ve bizimle iletişim kurmak istiyorsa; bunu yapmak için sayısız defa itibarının sarsılmasını ve başkaları tarafından adının Yalancı Çoban'a çıkarılmasını beklememesi gerekirdi diye düşünmek de mümkündür. Eğer durum buysa, sayısız yalancı ihbar karşısında sessiz kalacak kadar pervasız ya da dikkatsiz bir Tanrı'yla karşı karşıyayız demektir ve böyle bir Tanrı, eğer biraz insafı varsa safsatalar karşısında aklımızı kullanmaya çalışmamızın doğal bir durum olduğunu anlayışla karşılayacaktır diye düşünüyorum.

"Tanrılar insanlara zarar vermek istemiş olsaydı zaten onlara akıldan daha iyi ne verebilirlerdi?"[198]

197 Özetlersek Russel, uzayda dolaşan ve görünmeyen, saptanamayan bir çaydanlık uydurmuştu ve bu çaydanlığın varlığını kimsenin reddedemeyeceğini söylemişti. Nasıl ki Tanrı'yı tespit edemediğimiz için onu reddedemeyeceksek, o halde bu çaydanlığı da reddedemeyiz çünkü onu da saptayamayız. Zira, bütün uzayı didik didik etseniz bile yine de o çaydanlığın var olduğu ama bizlerden gizlendiği iddia edilebilir.

198 Cicero, A.g.e., s. 270-271: 3. Kitap, XXVIII;71

3
TANRI'NIN VARLIĞI VE DOĞASI ÜZERİNE ARGÜMANLAR

Deneycilik, Akılcılık ve Sezgicilik

Öncelikle, madem Tanrı'nın varlığına dair kanıtlar arayacağız, o halde önce onun bilinip bilinemeyeceğine bakmak gerekir. Zira eğer Tanrı'yı bilemeyeceksek, onunla zaman kaybetmek anlamsızdır. Ha eğer bilebileceksek de, o zaman bunun hangi yöntemlerle bilinebileceğini görmemiz gerekir.

Tanrı'nın bilinebileceğini veya en azından bir tanrının olduğunu iddia edenlere[199] Gnostik veya Dogmatikler denir. Bu alanlarda çalışanlar, belli başlı üç yöntem ileri sürmüşlerdir: Deneycilik, Akılcılık ve Sezgicilik. Deneyciler, basitçe bilimi temel alırlar. Araştırma konusu olan şeyleri ve evreni merkeze alıp evrene bakarak evrendeki yasaları birinin koyduğunun bulunabileceğini iddia ederler. Diğer bir ifadeyle, "Tanrı imzasını evrene bırakmıştır ve bu imza bilimsel keşiflerle bulunabilir."[200] Tanrı'nın varlığını bu mantaliteyle kanıtlamaya çalışan en popüler argümanlar, Kozmolojik Argüman, Teleolojik Argüman, Hassas Ayar Argümanı ve İndirgenemez Karmaşıklık Kuramı'dır. İkinci yöntemi izleyen akılcılar ise, Tanrı'nın fiziksel olmadığını, dolayısıyla onun izinin doğada bulunamayacağını ve onun varlığının tamamen akla dayandığını, zaten bizdeki akıl yetisinin de Tanrı tarafından verildiğini, bu yüzden de Tanrı'ya akıl yoluyla ulaşmak gerektiğini, bunun içinse gerek mantığa gerekse metafiziğe başvurmak

199 Zira bilinebiliyorsa var olmalıdır.

200 "Stoacılara göre, etkin ve edilgen olmak üzere evrenin iki ilkesi vardır: Edilgin ilke niteliği olmayan tözdür, yani maddedir, etkin ilkeyse bu tözün içindeki nedendir, yani tanrıdır. Tanrı sonsuzdur ve maddenin tüm kapsamı içinde her şeyin yaratıcısıdır." (Cicero, "Tanrıların Doğası", Çev. Çiğdem Menzilcioğlu, Alfa Yayınları, No:92, 1. Basım, 2018, s.23-24, D. Laertios, 7.134)

gerektiğini söylerler. Lakin deneycilerle akılcılar esasen birlikte hareket ederler. Çünkü kimse laboratuvarda deneyler yaparak Tanrı'yı ispatlamaya çalışmaz. Aslında yapılan şey, fiziksel ortamın yasaları, düzeni ve daha önceden deneyimleyip gördüğümüz şeylerden hareketle oluşturduğumuz yargıların akıl ve mantığa uygun bir şekilde revize edilmesidir. Bu sebeple bu iki görüşü tek bir çerçevede değerlendireceğiz. Üçüncü yönteme dahil olan sezgicilere ise bu bölümde yer vermeyeceğiz. Çünkü onlar Tanrı'nın ne akıl ile ne de deney ile bulunamayacağını, O'nun hem fiziksel âlemi hem de aklın sınırlarını aştığını söylerler. Tanrı, o denli yücedir ki, bizim gücümüzün yettiği yöntemlerle idrak edilemez. Fakat yine de bunu istemek lazımdır, çünkü belki de Tanrı, onu bu denli ciddi bir biçimde arayanlara kendini ifşa edebilir. Fakat bunun objektif açıdan bir episteme sunamayacağı, son derece şahsî bir tecrübe olduğu açıktır.

Binlerce yıldır insanlar, onlarca imparatorlukta, krallıkta, ülkede ve dini oluşumlarda Tanrı'yı bulabilmek için sadece bu üç yöntemi uyguladılar ve başka bir çıkar yol da görmediler. Fakat buna rağmen, henüz Tanrı'yı kanıtlayabilen biri çıkmadı. Üretilen mitolojiler ve peygamberlik iddiasında bulunan kimselerin dinleri de, hem bir yandan deneye tabi tutulabilecek ve çıkış zamanlarında herkesçe bilinen şeyleri öne sürerek, hem insanları ibadete ve boyun eğmeye davet ederek, hem de özellikle avam kesimin kolayca anlayabileceği kurallar getirerek ve bir yandan da havasların anlayabileceği daha derin anlatımlarda bulunarak, Tanrı'yı bir nebze de olsa kanıtlamak, ya da en azından kitlelere kabul ettirmek istediler.[201] Çünkü Deneycilere ve Akılcılara göre, Tanrı varsa ve evreni yarattıysa, bu Tanrı, evreni bir amaçla yaratmış olmalıdır. İşte bu amacı bulmak da, hayatın amacını bulmak demektir.

Teleoloji, Tasarım Argümanı ve Benzerleri

Tasarımcılara göre; koskoca evrene ve şunca güzelliğe bakıp ve kendi bedeninde bile tıkır tıkır işleyen bir sistemi görüp de bütün

201 Fakat, dinî hikayeler her ne kadar bazı mucizelerden veya peygamberlerden bahsetseler de; şu anda onları ilk elden tanıyan kimse dünya üzerinde yaşamıyor ve anlatılan hikâyeleri destekleyebilecek nitelikte hiçbir kanıta sahip değiliz. Örneğin son derece güçlü bir firavunun "bir kaçağı kovalarken bütün ordularıyla birlikte sular altında kalıp boğulduğunu" söyleyen hiçbir rapor yoktur.

bunların sebepsiz ve düzensiz olduğunu iddia etmek, akıl işi değildir. Çünkü evrende bir düzen vardır. Bu düzeni savunan bir tasarımcı, şöyle düşünecektir:

"Kuşlara bakıyorum ve onların gözüme ne kadar güzel göründüğünü, bana ne kadar huzur verdiklerini fark ediyorum, meyve-sebzelere bakıyorum ve bunların beni ne kadar tatmin ettiğini, tatlarının dilime ne kadar güzel geldiğini anlıyorum. Doğaya bakıyorum ve eşsiz bir tasarım, eşsiz bir tablo görüyorum. Uzaya baktığımda ise bir haşmet, bir kudret ve mükemmel bir intizamla karşı karşıya kalıyorum. Evrenin bu kadar büyük olması, her şeyin bu kadar uyum içinde hareket etmesi, doğada bir takım fizik kanunlarının bulunması ve bunların hayata elverişli olması gibi, saymakla bitiremeyeceğim sonsuz sayıda şey var. Bütün bunların yanında, düzen olan yerlerde bir düzenleyicinin de olduğunu bildiğim için, evrene baktığımda da bütün bu mükemmeliyetin ardında bir güç olduğunu düşünüyorum. Yine, örneğin; içinde mutlu insanların bulunduğu çok güzel bir tablonun kendi kendine oluşamayacağını bildiğim gibi, mavi çizgili bir gömleğin doğada kendi kendine oluşamayacağını, bunun bir tasarımcısının olduğunu bildiğim gibi, şu evrene baktığımda da arkasında bir mimarın olduğunu biliyorum. Aksini düşünmek, son model bir arabaya binip de, bu arabanın doğada kendi kendine oluştuğunu, motorunun rastgele, bilinçsizce tasarlandığını ve benzininin de yokluktan kendi kendine dolduğunu iddia etmek kadar gülünç olur.[202] *Kısacası, eğer çizilen bir tablo varsa; bu durumda onu çizen bir ressam da vardır. Zira her eser (tasarım), bir müessire (tasarlayana) götürür."*[203]

Benzer bir şekilde, Cicero'nun De Natura Deorum eserinin 2. Kitabında, Lucilius şu sözleri söyler: *"Gökyüzüne baktığımızda ve göksel cisimleri seyre daldığımızda, tüm bunları yöneten en üstün akla sahip*

202 Platon da, Timaios diyaloğunda sıklıkla Demiurge olarak betimlenen bir düzenleyici Tanrı önerir. Tanrı, formları ya da İdeaları referans alır ve onların daha düşük modellerini duyulur âlemde varlığa getirir. Fakat duyulur olan (evren), canlı bir ruhtur ve Tanrı'dan pay alır çünkü Tanrı ona akıl eklemek, bunun için de ruh katmak zorundadır. (Platon, "Timaios", Say Yayınları, Çev. Furkan Akderin, 3. Baskı, 2020, 29d-31a, s.39-40)

203 Aslına bakılırsa bir dizi kozmolojik argüman vardır. Ortak noktaları, evrenin bazı çok genel özellikleri hakkında yapılan bir gözlemle bir şeyin nihai bir nedeni ya da en azından bu özelliğin nihai bir açıklaması olması gerektiği iddiasındadır. (Robin Le Poidevin, "Ateizmi Savunmak", *Ayrıntı Yayınları, 3. Baskı, 2021, Çev. Kıvanç Tanrıyar,* s. 32)

bir tanrının varlığı kadar açık ve net başka ne olabilir?"[204] Yine, İngiltere Kilisesi'nin kıdemli piskoposlarından Hugh Montefiore, Hassas Ayar ile ilgili şunları söylemiştir: *"... Bir atomun çekirdeğini bir arada tutan güç sadece %2 daha fazla olsaydı, evren toptan infilak ederdi; biraz daha zayıf olsaydı, yıldızların yanmasını sağlayan nükleer füzyon gerçekleşmezdi. İnançlının gözlerine Yaratan'ın bilgeliğinin ve inayetinin işaretlerini veren böyle birçok örnek vardır."*[205] İmanlı biri olarak Descartes da eser-müessir fikrini Felsefe'nin İlkeleri kitabında desteklemiştir: *"Bir şeyde ne denli olgunluk görürsek, o şeyi oluşturanın da o denli olgun olduğuna inanmalıyız."*[206] Augustinus ise, bu iddiayı şu şekilde savunmuştur:

"İki çeşit form vardır. Biri dışarıdan her türlü malzemeye şekil vermedir. Örneğin, çömlekçilik, dövme... Resim veya canlı varlıkların heykellerini yapma. Diğeri ise kendi içinde işleyen bir nedene sahiptir... Bu form, kendi başına yapılmadan, sadece bedenlerin doğal biçimlerini değil, aynı zamanda canlıların ruhlarını da yapar. İlk form, çeşitli ustalara ve sanatçılara atfedilebilir, diğeri gerçek Sanatçı'ya, yaratmayı harekete geçiren ve dünya ve melekler yokken, onları yaratan Tanrı'ya."[207]

Bu fikirleri desteklemek amacıyla Michael Poole ve Owen Gingerich de bizim var olmamız için evrenin geçmişte sahip olması gereken özelliklere dikkat çekmişlerdir. Anlaşılacağı üzere, çoğu insana göre evrendeki bu ince ayar[208] kendi başına bir Tasarımcı Tanrı'nın varlığını kanıtlamaktadır:

"Büyük Patlama'yla birlikte çoğunlukla en hafif gazlar olan hidrojen ve helyum açığa çıktı. Yaşamın yapıtaşları olan karbon, nitrojen ve oksijen gibi daha ağır elementleri oluşturmak için bunların harmanlanması gerekiyordu. Yıldızların içlerinde bulunan yüksek ısı, yüksek basınç koşulları, bunun gerçekleşmesini sağlayan birer fırın görevi gördü. Yaşlandıklarında patlayan bazı yıldızlar uzaya bu ağır elementleri saçtılar ve nihayetinde bunlar bedenlerimizi oluşturdu."[209]

204 Cicero, A.g.e., 2;2, s.119
205 Stenger, A.g.e., s. 7
206 Descartes, A.g.e., 1;17-20, s. 78-79
207 Augustinus, A.g.e., s. 53
208 "Fine-tuning."
209 Stannard, A.g.e., s. 31; Michael Poole, "Devasa ve Yaşlı; Karanlık ve Soğuk"

Kısacası Tasarım Argümanı, Hassas Ayar argümanıyla uyum içerisindedir. Çünkü Hassas Ayar argümanı, bu evrende çok hassas bir ayarın bulunduğunu ve bu ayar bozulduğu takdirde evrenin yok olacağını ya da mevcut düzenin korunamayacağını savunur. Diğer bir ifadeyle, bu hassas ayar bir tasarımın ürünüdür. Kozmolojik Argüman ya da İndirgenemez Karmaşıklık Kuramı da aynı şekilde. Bu kuramlara göre; tasarlanmayan bir şey, tasarlanan bir şeye oranla daha basittir. Örneğin rastgele fırlatılmış bir fırça, saatlerce uğraşılmış darbelere kıyasla vasat kalır. Yani, bir amaçla gerçekleşen şey, amaçsız gerçekleşen şeyden daha üstün olur.[210] Eh, evrenin de ne kadar üstün ve düzenli olduğu ortada olduğuna göre, bunun amaçsız bir şekilde oluşabildiğini düşünmek saçmadır çünkü evrenin bizzat kendisi, Tanrı'yı ispatlamaktadır. Nasıl ki bir saat kendi başına oluşamıyorsa, muhakkak onu üreten bir saatçi gerekiyorsa, evren de bundan münezzeh değildir. Böyle muazzam bir evrenin mutlaka ondan daha muazzam bir tasarımcıya ihtiyacı vardır.

Yukarıda belirttiğimiz fikirlerin hepsi, günümüzde "Saat-Saatçi" başlığında toplanmıştır.[211] Saat-Saatçi örneği, ilk önce 1802'de yayımlanan, William Paley'in "*Natural Theology or Evidences of the Existence and Attributes of the Deity Collected from the Appearance of Nature*" başlıklı eserinde kullanılmıştır ve bugün de hâlen kullanılmaktadır. Paley, bir Anglikan Başpapazıdır ve Cambridge Üniversitesinde kaldığı oda, yıllar sonra (1827'de) tesadüfen Darwin henüz genç bir öğrenciyken ona da verilecektir. Komiktir ki Darwin, teist olduğu dönemlerde Paley'in yazılarından epey bir etkilenmiştir fakat, Paley'in Tasarım Delili'ne en köklü cevabı veren kişi de, yıllar sonraki Darwin olacaktır.[212]

Teist mantığa göre evrenimizde her şey sebep-sonuç ilişkisine bağlıdır. Saat-Saatçi örneğinde olduğu gibi, meydana gelen her şeyin bir etki edicisi, bir öncülü vardır. En basit ifadesiyle söylersek, sizin varlığınız anne-babanızın yıllar önce girdiği cinsel ilişki sayesinde ortaya

210 Gerçi meşhur bir ressamın Büyük İskender'in atını çizmeye çalışırken yelesini bir türlü istediği gibi çizemediği için sinirlenip fırçasını tabloya fırlatması ve, fırçanın rastgele bir darbeyle yelenin mükemmel bir görüntüsünü vermesi hikayesi bununla çelişir.

211 Le Poidevin, A.g.e., s. 90

212 Keith Thomson, Before Darwin: Reconciling God and Nature, New Haven & Londra: Yale University Press, 2005, s.20

çıkabilmiştir. Anne-babanız ise, kendi anne babalarının ilişkileri sayesinde doğabilmişlerdir. Bunu en geriye kadar götürdüğümüze ise, insan türünden önce başka türlere, o türlerden önce evrimsel mekanizmaya, bu mekanizmadan önce dünyanın oluşumuna, dünyanın oluşumundan önce ise... Şeklinde sonsuza kadar vardığınızda ve Big Bang'e veya paralel evrenler gibi diğer alternatif fikirlere ulaşırsınız. Hatta "Big Bang'den önce ne vardı?" diye sorsanız bile, bir noktada bu nedensellik zincirinin artık kopmak zorunda olduğunu düşünürsünüz. Çünkü eğer A'nın sebebi B, B'nin sebebi C, C'nin sebebi D... Diyerek katrilyonlarca kombinasyon yapıyor ve hâlâ sonuca ulaşamıyorsanız; bu durumda sebepleri ezeli-ebedi hale getiriyorsunuz demektir. Bu sebeple kurnaz teologlar burada kaçak bir tünel açarlar: Kendisinin nedeni olmayan, nedenlerden daha üstün bir şey bulurlar: İlk Neden. (Nam-ı Diğer Tanrı)

Nedensiz Nedenler: İlk Neden ve İlk Hareket Ettirici

İlk Neden fikri, her ne kadar Aristoteles'le sahalara çıkmış olsa da, asıl popülerliğini Thomas Aquinas ile kazanmıştır ve Spinoza gibi birçok filozof bu fikre sıkıca sarılmışlardır. Kısaca aktarmak gerekirse, Thomas Aquinas bu fikri Somma Contra Gentiles eserinde Beş Kanıt şeklinde öne sürmüştür. Bu kanıtlar -biraz özetler ve anlaşılır olması için üzerlerinde oynarsak- sırasıyla şunlardır:[213]

"1. Her hareket edenin bir hareket ettiricisi olduğuna göre ve bir başka şeyin yardımı ya da iteklemesiyle hareket etmek bir acizlik göstergesi olduğuna göre, bunu sonsuza kadar takip ettiğimizde kendisi hareket etmeyen ama her şeyi hareket ettiren bir varlığa ulaşırız ve buna Tanrı deriz.

2. Hareket eden her şey, ya bir parçasıyla ya da bütün bedeniyle hareket eder. Fakat bir parçası hareket eden varlığın diğer parçası geride kalacağından, bu durumda bütünüyle hareket eden bir varlık, bir parçasıyla hareket eden bir varlığa göre daha kuşatıcıdır. Tanrı bir eylemi gerçekleştirmek için hareket etmeye bile ihtiyaç duymayan bir varlık olduğuna göre, o halde hareket etmeksizin her şeyi ve her yeri kuşatmaktadır.[214]

213 Thomas Aquinas, "Somme Contre les Gentils", I, 13 GF-Flammarion, 1999, t. I, trad, C. Michon, s.165-175

214 Ksenophanes'in deyimiyle: *"O, hep aynı yerde sabit kalır, hiç hareket etmez, yakışık almaz O'na bir oraya bir buraya gitmek."* (B26)

3. Fail nedenler sonsuza kadar devam edemezler. Her nedenin başka bir nedeni vardır ve her neden, bir ara nedendir. Fakat fail nedenlerde sonsuza dek devam edersek, hiçbir şey ilk neden olamayacaktır ve eğer bir ilk neden yoksa, ara neden olarak tanımlayabileceğimiz bir şey de yoktur; ve ara neden yoksa, neden de yoktur. Lâkin evrende her şeyin bir nedeni vardır. O halde, nedenler zincirinin sonunda, ilk neden j(başlatıcı) olarak bir neden bulmak gerekir ve ona Tanrı deriz.[215]

4. Gerçek şeyler aynı zamanda en yüksek derecede varlıklardır ve iki yanlıştan birisi gerçeğe daha yakındır. Yani varlıklarda ve ölçülerde bir mertebe bulunur. Bu dereceleri incelemeye başlarsak, kimi şeyler kimi şeylerden daha gerçek olacağı için ve hep bir öncekinden daha gerçek ya da üstün bir şey bulabileceğimiz için, en üstün derecede ve en gerçek olan, daha üstün ve gerçeği düşünülemeyen sonsuz bir şey düşünmek gerekir ve ona Tanrı deriz.[216]

5. Zıt ve uyumsuz gerçekliklerin her biri belirli amaca yönelim gösterecek şekilde yönetilmeksizin tek bir düzen içinde her zaman ya da genellikle uyum içinde olmaları imkânsızdır. Fakat dünyada farklı doğal şeylerin ne nadiren ne de tesadüfen fakat her zaman ya da genellikle tek bir düzen içinde uyum içinde olduklarını görürüz. Öyleyse takdiriyle dünyayı yöneten birinin olması gerekir ve ona Tanrı deriz."[217]

Dördüncü Neden hariç, diğer nedenler birkaç sayfadır tartıştığımız konularla ilişkilidir. Bu sebeple Dördüncü Neden üzerine[218] sadece Richard Dawkins'den bir alıntı yapmakla yetineceğim: *"İnsanlar, kokularına göre farklılık gösterirler ancak kıyaslamayı yalnızca kavranabi-*

215 Augustinus'a göre, Tanrı, evrendeki determinasyonların nedenidir; O'nu tümüyle olmasa bile, bir dereceye kadar biliriz. O, bizi kurtuluşa götüren ahlâki normlarımızın değişmez, sub specie aeternie (ezeli-ebedî) kaynağıdır. Her ne kadar O'nun ilk vasfı Varlık olmak ise de, İyi olmak, Büyük olmak da niteliklerindendir.

216 Descartes gibi Sınırsız ve Sonsuz arasında bir ayrım yapacak olursak, Sınırsız, -her ne kadar sınırları olsa da- bizim aklımızın algılamakta yetersiz kaldığı bir ölçüyü ifade eder. Örneğin evren mantıken sınırlıdır ama bize sınırsızmış gibi gelir. Lâkin Sonsuz, mahiyet bakımından sonu olmayan, yani bizim aklımız erse de ermese de sonunu tespit etmemizin zaten mümkün olmadığı, "bir sona sahip olmayan" demektir ve yalnızca Tanrı'ya karşılık gelir.

217 Son paragraf için özet kullanmaktansa, Pellegrini, A.g.e., s. 88'de verilen çeviriyi kullandım.

218 Tanrı'nın iyilik ve kötülüğün derecesinden hareketle, bunların maksimumuna sahip bir varlık olarak kanıtlamaya çalışılması.

lir bir kusursuz maksimum örneğiyle yapabiliriz. O halde, leş gibi kötü kokmakta emsalsiz olan bir maksimum var olmak zorundadır ve biz ona Tanrı deriz."[219][220]

Thomas Aquinas'ın Aristoteles'ten etkilenerek kurguladığı üzere, "hiçbir şeyin bir İlk Hareket Ettirici olmadan hareket edemeyeceği" ve "evrendeki sebep-sonuç zincirinin sonsuza kadar takip edilemeyeceği" fikrinden hareketle, "bir noktada artık kendisinin hareket ettireni olmadığı halde, kendisi ilk hareketi başlatan bir varlığın olması gerektiği" inancı, ya da "kendisinin sebebi olmayan ama kendisi her şeye sebep olan ve kendisinin yaratıcısı olmayan ama kendisi her şeyi yaratan ve bununla beraber, kendisi maddesel olmayan ama bütün maddeyi ortaya çıkaran" bir varlığa dair ifadeler, Tanrı'yı bildiğimiz bütün kanunlara bağışıklı hale getiren ve insan mantığının "cevap bulma" zorunluluğunu doyurmaya çalışan akıl yürütmelerdir. Bunlar belki bir Tanrı'nın varlığını ispatlayamazlar ama, en azından Tanrı'nın varlığını ispatlamaya çalışan insanların ne kadar kurnaz olduklarını ispatlayabilirler. Çünkü *İlk Neden*,[221] nedenler zincirini sonsuza kadar takip edemeyeceğimiz için mecburi bir şekilde karşımıza çıkan bir durak noktasıdır. Aksi halde adı üzerinde bu işlem "sonsuza kadar" sürecektir ve hiçbir neticeye ulaşmamız mümkün olmayacaktır. Spinoza'nın da dediği gibi; *"Doğruyu araştırmanın en iyi yöntemini keşfetmek için, bu doğruyu araştırma yöntemini araştıracak başka bir yönteme gerek yoktur; keza bu ikinci yöntemi araştırmak için de başka üçüncü bir yönteme gerek yoktur. Çünkü bu böyle sonsuza kadar gider ve bu yolla asla doğrunun bilgisine ulaşılamaz, hatta hiçbir bilgiye ulaşılamaz."*[222]

Yani, "gerekçe" veya "neden" diye bir kavrama sahip olduğumuza göre, hatta bunun gerçek olduğunu var sayıp bir zincir yarattığımıza göre, bunu nihayete erdirmediğimiz sürece hiçbir neden ve gerekçenin de var olduğunu savunamayız. Diğer bir ifadeyle, İlk Neden'i ya da gerekçeyi reddetmek, diğer neden ve gerekçeleri de reddetmek; dolayısıyla bütün gerçekliği reddetmek demektir. Bu sebeple Tanrı, bir İlk

219 Dawkins, A.g.e., s. 80

220 Eh, madem ki Tanrı her şeyin en üst versiyonu, o halde iğrençlerin de en üstünü olabilir.

221 "Causa prima."

222 Spinoza, A.g.e., s. 43

Neden olarak karşımıza çıkar ve O, kendi kendinin nedenidir. O'nu kendi mahiyetiyle anlamak gerekir, ve bu bir eksiklik gibi görünebilse de, İlk Neden aslen eksik değildir. Ne var ki, tam da değildir çünkü o, bu sıfatların üzerindedir. Her neden bir şeyin sonucudur ama İlk Neden ilk olduğu için hiçbir şeyin sonucu değildir.

Fakat burada gözden kaçan bir şey var: Eğer bir şey sadece "neden" ise bu durumda o şey bilinemezdir, çünkü onu bilebileceğimiz, onu öncülleyen başka bir kavram veya İde yoktur. Kısacası Tanrı'nın varlığını kanıtlamaya çalışan İlk Neden ve benzeri argümanlar, temelde "Tanrı'nın varlığını" değil, "eğer varsa bile O'nun bilinemez olduğunu" kanıtlarlar. Orta Çağ'da da kabul edildiği üzere; *"İlk neden, sadece kendi ışığıyla aydınlanan ikinci nedenler aracılığıyla nitelenebilir. O, sonuçlarını sürekli aydınlatsa da kendisi bir başka ışık tarafından aydınlatılamaz... İlk olmak, nitelikler üstü olmak demektir; çünkü üstünde kendisiyle onu bileceğimiz bir neden bulunmamaktadır. Zira her şey, kendine dayanılarak bilinir ve nitelenir. Bir şey sadece nedense ve sonuç değilse, bilinemez ve nitelenemez; bu nedenle ilk neden de bilinemez ve nitelenemez."*[223]

Yine bu mantığa göre, *"İlk neden sonuca, ikinci nedenden önce ulaşır. Buna göre birinci tümel neden ya da uzak neden asıldır. Çünkü her birincil neden (illet evveliyye) ikincil tümel nedene (el-illet el-külliye essaniyye) ya da uzak nedene oranla sonucu (ma'lül) üzerinde daha çok etki eder. Buna bağlı olarak, ikinci tümel neden sonucu üzerindeki etkisini kaldırsa da, birincisi kaldırmış olmaz. Şu halde bir şeyin ilk nedeni kendisinden sonra gelen yakın ya da ikinci nedene oranla daha güçlüdür..."*[224]

İddiayı daha da desteklemek gerekirse Descartes, Elizabeth'e gönderdiği bir mektubunda şöyle yazmıştır: *"Güneş bütün bitkilerin nedeni olduğu halde, güllerin lalelerden ayrı olmasının nedeni değildir. Çünkü oluşmaları güneşe bağlı olmayan tikel nedenlere de bağlıdır. Fakat Tanrı her şeyin tikel nedeni olduğu gibi bütün nedenidir de."*[225]

223 Hasan Aydın, "Ortaçağ'da Sözde Aristotelesçi Yapıtlar ve 'Salt İyi' ya da 'Nedenler kitabı'", Bilim ve Gelecek Kitaplığı, 1. Baskı, s. 59

224 Aydın, A.g.e., s. 58

225 Descartes, "Ahlak Üzerine Mektuplar", Say Yayınları, 1. Baskı, 2015, s. 67

İşte bu şekilde, bilimin bize öğrettiklerini ve evrendeki mekanizmayı incelediğimizde, hem bir İlk Etki Edici'ye,[226] hem de bir Tasarlayan'a[227] varıyoruz. Peki bu bize bir şeyi ispatlıyor mu? Mantığımızın bizi İlk Neden'e, İlk Neden'in de Tanrı'ya götürmesi gerçek anlamda bir cevap olabilir mi? Esasen hayır. Çünkü bu, zoraki bir şekilde kabul ettiğimiz bir joker hakkıdır. Aslında İlk Neden inancı, felsefî bir imana dayanmaktadır ve insanlara bunu kabul etmekten başka bir çare yokmuş gibi bir çerçeve çizmektedir. Kitab-ı Mukaddes'te de yazdığı gibi, *"İman umut edilene güvenmek, görünmeyen şeylerin varlığından emin olmaktır."*[228] Haliyle filozoflar da tıpkı teologlar gibi, aklın ermediği bu tür alanlarda bir kabullenme, bir pes etme durumuyla karşı karşıya kalmışlardır.

Sonsuzca geriye gidişin yol açtığı güçlükten sakınmanın tek yolu, tek tek her şeyin ispatlanmasının imkansız olması nedeniyle bir şeyleri ispatlamadan doğru kabul etmekten geçer. Sözgelimi, a'nın doğru olduğunu, ancak b'nin doğru olduğunu varsaymak suretiyle kanıtlayabilirim; b'nin doğruluğunu ise, a'nın doğru olduğunu farz ederek kanıtlamam mümkün olabilir. Ne var ki hiçbiri bana mutlak ve kesin olarak veya a priori bir biçimde verilmiş olmayan önermeleri birbirleri aracılığıyla ispatlamak, kısır döngüye düşmek anlamına gelir. Aslında aklımızla aklımız aracılığıyla alay etmekteyiz. Çünkü aklımızın değerini ispatlamak için bile aklımızı kullanmak zorundayız.

Teleoloji: Tasarım vb. Argümanların Kökeni

İnsan, düşünen bir varlıktır ve evrene baktığında da onu düşündürecek birçok şeyle karşılaşmıştır. Örneğin "Neden hiçbir şey yerine bir şeyler var?" veya "Öldükten sonra ne olacak?" ya da "Ben neden buradayım? Benim burada olmamın özel bir sebebi var mı? Hayatımın bir amacı, bir anlamı var mı?" gibi. Bu sorular elbette cevaplanması zor sorulardır ve bu zorlukları sebebiyle, cevap olması amacıyla ortaya konulan binlerce fikirle kirlenmişlerdir. Öyle ki, hem ölümden sonrasıyla ilgili, hem varlık amacımızla ilgili birçok açıklama yapılmak

226 Tanrı.
227 Yaratıcı.
228 İbraniler 11;1

istenmiş, hem de bu açıklamaları gerçek kabul ettirebilmek adına çok ciddi savaşlar yaşanmıştır. Tarihte gördüğümüz bütün mitolojilerin çıkış sebeplerindeki ortaklıklardan bazıları bu sorulardır ve din savaşlarının da ana kaynağı, hakikat sorunlarına cevap verdiğini iddia eden farklı kuruluşların iktidar yarışlarıdır. Zira din, dördüncü bölümde de konuşacağımız üzere rekabet kabul etmez. Bütün bu fanatikliğin ve evrende bir amaç arama ihtiyacımızın sebebi, gerek evrimsel süreçte edindiğimiz tecrübelerle, gerekse yaşam tarzımızla -bir ihtimal- ortaya koyulabilir.

Öncelikle, bizler bugün çevreye baktığımızda son derece düzenlenmiş bir ortam görüyoruz. Şehirler kurulmuş, apartmanlar dikilmiş, motorlu taşıtlar icad edilmiş ve dünya belli bir düzene oturmuş durumda. Doğumumuzdan itibaren hemen her şeyin planlanmış olduğu bir hayata atılıyoruz, hangi yaşta okula başlayacağımız, hangi yaşta askere gideceğimiz, hangi yaşta işe gireceğimiz aşağı yukarı belli. Dilediğimiz zaman kıyafet satın alıyor, dilediğimiz zaman markete gidiyor ve yiyecek temin ediyor, dilediğimiz zaman ise teknolojinin nimetlerinden faydalanıyoruz. Bu sebeple, bu kadar çok şeyin kendi kendine oluşabilmesi veya bunları üreten varlıklar olan bizlerin özel bir varlık tarafından tasarlanmaması, bize makul görünmüyor. Bir bitkinin topraktan kendi kendine çıkmasına şaşırmıyoruz ama, bunca şeyin mimarı olan bizlerin kendi kendimize bu bilinci kazandığımıza inanmak güç geliyor. Çünkü binlerce yıldır kendimizi aciz hissetmeye alışmışız. Binlerce yıldır yağmur dualarına çıkmaya, ava giderken din büyüklerinden kutsama almaya, savaşa giderken ölünce daha iyi bir yere gideceğimize veya bir sevdiğimiz öldüğü zaman, onu daha sonra yeniden göreceğimize inanmak; artık karakterimizle bütünleşmiş -ki bu gayet doğal. Çünkü çok uzun yıllar boyunca, vahşi hayvanlar bizi öldürebiliyordu ve bu yüzden mağaralarda saklanmak zorundaydık. Sopaların ucuna taş bağlayarak silahlar yapmaya çalışıyorduk, demiri işlemeyi iyi şekilde öğrenememiştik, uzun bir dönem ateşi bile bulamamıştık. Yediğimiz gıdalar bizi zehirliyor, hasta ediyordu; insanların çoğu çok genç yaşlarda ölüyorlardı. Çok uzun bir süre yazıyı dahi keşfedememiş olduğumuzdan, öğrendiklerimizi alt nesillere aktaramıyorduk. Genelde herkes bildiği-öğrendiği-ustalaştığı şeyleri beraberinde mezara

götürüyordu. Bu yüzden de doğa ruhlarına dua etmek ya da anlayamadığımız her boşluğu hayal gücümüzle, boşlukların tanrısıyla doldurmak daha cazip ve tatmin ediciydi. Fakat, son birkaç bin yıl içinde bir sıçrama yaptık; hâlen daha birçok kişinin aklının alamadığı ölçüde geliştik ve birçok dinden kurtulduk. Öyle ki, eskinin "hak din"leri, bugünün mitolojileri haline geldiler ve muhtemelen bugünün "hak din"leri de, geleceğin mitolojileri olacaklar.

Kısacası, doğaya bağımlı yaşayan ve gıda yetersizliği yüzünden kalabalıklaşamayan klanlardan bugünlere ulaşmamız sanıldığı kadar kolay olmadı. Her ne kadar yaşam şeklimiz değişse de, düşünce şeklimiz değişmedi.[229] Çünkü eskiden patlayan volkanlara, yağan yağmurlara, yaşanan depremlere hep bir amaç bulma gayesiyle bakıyorduk; "bunların bir sebebi olmalı, bunlar benim için bir uyarı olmalı!" diyorduk. Doğada ne meydana geliyorsa sanki bizim için meydana geliyordu. Ekinlerimiz büyümese bir güç bizi uyarıyor, yolda karşımıza kolay avlar çıksa bir güç bize kıyak yapıyordu. Artık "Nasıl yaşıyorum, nasıl hayatta kalırım? Ne zaman avlanmalı, ne zaman dinlenmeliyim?" diye düşünmekten ziyade "Niçin, neden yaşıyorum?" diye sormaya başlar olduk, "Ben neden varım? Ne amaçla buradayım?" Bu gibi sorular felsefenin ve yalan söylemenin başlangıcıdır. İnsanların bazı görünmez güçleri oluşturması ve canlıcılık[230] ilkesi veya şamanizm inancı gibi doğa ruhlarına tapınma dönemi; insanların doğayı anlamak istemelerinin ve doğayla anlaşmak istemelerinin bir sonucudur. Neticede eğer doğayı iyi bilir ve onunla anlaşabilirseniz; hayatınızı daha rahat idame ettirirsiniz. "Neden o kadar ürün ektikten sonra burayı sel bastı!" diye sormaz, sel basabilecek yerleri erkenden tespit eder ve daha güvenli yerlerde tarım yaparsınız. Bu sebeple eski dönemlerde "doğa ile anlaşmak, onun kurallarını kabul etmek ve onu tanımak", bir bakıma "Tanrı'yı tanımak" demekti; çünkü doğa ile zıtlaşmadığınız sürece, sabah akşam Tanrı'dan yardım dilemek zorunda kalmayacaktınız.

229 Bugün dahi vücudumuz, yağlı ve şekerli gıdaları tüketmeye daha heveslidir. Çünkü bu tür gıdalar daha doyurucudur ve daha uzun süreli enerji sağlarlar. Halbuki artık eskisi kadar enerji harcamadığımızdan ve Antik dönemin şartlarında yaşamadığımızdan, bu tür gıdalara pek de ihtiyacımız yoktur.

230 Animizm ya da doğanın kutsallaştırılması.

Fakat, eğer işlerin yolunda gitmesinin ardında doğrulu hesap-kitapları değil de, sizi koruyan bir gücün varlığını aramaya başlarsanız, o zaman iyi hasat almanıza veya hayvanlarınızın hızlı çoğalmasına başka bir anlam yüklemeye başlarsınız. Bu durumda, siz eşeğinizi sağlam kazığa bağladığınız için değil de, dışarıdaki kudretli bir güç size bunu bahşettiği, sizi bereketlendirdiği için refaha ulaştığınıza inanırsınız. Haliyle, bu güç ile daha iyi anlaşmak ve onu memnun etmek için "kaz gelecek yerden tavuk esirgenmez" mantığıyla ona kurbanlar vermeye başlarsınız.[231] Aynı şey, başınıza kötü şeyler geldiğinde de vuku bulur. Eğer işler yolunda gitmiyorsa, bu kutlu gücü kızdırdığınızı veya artık sevilmediğinizi düşünür, dolayısıyla daha da sevilmeme ve hatta nefret edilme ihtimalinizi yok etmek, bunun için de bu kutlu güçle anlaşabilmek adına ona kurbanlar vermek, diğer bir ifadeyle rüşvet sunmak zorunda kalırsınız. Zaten pagan inançlara baktığımızda bunu açıkça görebiliyoruz. İnsanlar, binlerce yıl boyunca, Tanrılara kurban verdiler, çünkü eğer kurban vermezlerse, Tanrıların insanları yiyeceğine veya kutsal kitaplarda da yazdığı gibi, birtakım felaketler göndereceğine inandılar. İşte, bu bakış açısı hâlen devam ediyor ve bunu bilimsel gelişmelere de alet ediyoruz. Çünkü ister fıtratımız isterse evrimleşme tarzımız gereği, doğanın büyüklüğü karşısında korkuyoruz. Zaten felsefeyi de, bilimi de, dinleri de doğuran şey bu korku olmuştur. Esasında bu üç pratik, sonraki bölümlerde de konuşacağımız üzere çıkış itibarıyla aynı yönelimin eseridirler fakat, zamanla birbirlerinden ayrılmışlardır.

Antik çağlarda "doğa bilimleri" diye ifade edilen felsefî araştırmalar, çeşitli cihazların ve yeni yöntemlerin yardımıyla "bilim"e dönüşmüşlerdir. Hakikati bulmak isteyen bilgelerin hipotez ve görüşleriyse, fanatik gruplar tarafından daha da dogmatikleştirilerek dinlere çevrilmiştir. Bu konu uzar gider, ama anlayacağınız üzere felsefe doğayı anlamak istemekle, din de doğayı anladığını zannetmekle ortaya çıkmıştır. Bu sebeple bugün dindar insanlar veya teleolojik yöntemi kullanan teologlar, doğayı anladıklarını, hatta onun arkasındaki amacı bulduklarını

231 Ksenophanes, insanların Tanrılar için verdikleri kurbanları şu şekilde eleştirir: "*Onları gerçekten Tanrı olarak düşünüyorlarsa, bilmeleri gerekir ki böylesi kurbanlar yararsız ve yersizdir; tam tersine, onlara insani arzularını sunuyorlarsa, o durumda bunlar tanrı değildir.*"

iddia ederek, bilimsel gelişmeleri inançlarının kalkanı haline getirmektedirler. Aklını işletmekten vazgeçmemiş olan, hâlâ araştırmaya devam eden filozoflar ise, "bilimin ve felsefenin, teologların emrinde olmadığını" gösterebilmek adına teleolojik argümanları çürütmekle meşgul olmuşlardır. Lakin bu çürütme kolay bir çürütme değildir, çünkü sadece bir görüşü değil; aynı zamanda bir bakış tarzını, bir hayat yolunu reddediyorsunuz. Üzerine onlarca anlam yüklenmiş olan ve zaten kendisi de anlam katma görevi gören bir yöntemi değersizleştiriyorsunuz. Eğer teleolojinin kusurlarını insanlara gösterirseniz; aynı zamanda onlara hayatlarının da yalan olduğunu göstermiş oluyorsunuz. Bu yüzden çocukluğundan beri ona işlenmiş olan kimlikten vazgeçemeyecek olan kalabalık bir zümre, buna hoşgörüyle yaklaşamıyor. Gerçi bu savunma mekanizması hemen her hayvanda vardır zaten. Herakleitos'un da dediği gibi, "köpekler, tanımadıklarına havlarlar."

Teleoloji'ye Neden İhtiyaç Duyarız?

Öncelikle, "evrende bir amaç olması gerektiği fikrini nasıl edindik?" Bu soruya şöyle bir cevap verilebilir: Önce kendimizi dış nesnelerden ayırdık, yani nesneyi keşfederek kendimizi anlamlı kıldık. Kendimizi özel bir varlık olarak görmeye başladık. Biz de hayvanlar gibi yaşayıp avlanıyorduk ama biz geliştik, hayvanlar ise aynı kaldı. Hayvanlar hep hayvan gibi yaşadılar, ama bizler yapılar inşa ettik, silahlar yarattık ve konuşmaya, soru sormaya başladık. Bu sebeple kendimizi özel saydık -ki bu fikri kutsal kitaplarda da görebilirsiniz. Ayrıca bunu illa da bilmem kaç bin yıl önceki atalarımızın yaşam şeklinde aramak zorunda değiliz. Yeni doğan bebeklerde bile benzer eğilimlerle karşılaşabiliriz ve bu eğilimin adı Solipsizm'dir.

Bebekler, doğduktan sonra kısa bir süreliğine kendilerini çevreyle "bir" algılarlar. Ayrı bir varlık olduklarını bilmezler, çünkü çevre nedir bunu bilmezler. Zira onlar, 9 ay boyunca bir varlığın içindelerdi, bütünlerdi. Tek bildikleri oydu, bazen sesler duymuşlardı ama onlar için yaşam sadece karanlık ve sesten ibaretti. İçinde bulundukları beden ile birdiler. Doğduktan sonra ise yeni bir dünya ile karşılaştılar, fakat dış dünyayı kavramaları ve anlamaları biraz zaman ister. İşte bebekler, bu süreç esnasında bir bilinç inşa etmeye başlarlar. Çünkü onlar,

annenin içindeyken yeme-içme ihtiyacı hissetmiyorlardı; her şeyleri hazırdı. Fakat doğmalarıyla beraber, çeşitli şeylere ihtiyaç duyar hale geldiler. Bu yüzden bebekler, zamanla çevreyi fark eder ve çevreye hitap etmeye çalışırlar. Varlıklarını ortaya koymaya ve kendilerini kabul ettirmeye uğraşırlar. Belki kelimelerle cümle kuramazlar ama, dünyada tek olmadıklarını da bilirler. Böylece bebek, kendisi haricinde kandırabileceği, ağlayıp bir şeyler yaptırabileceği varlıkları fark eder ve hafızaya kaydeder.[232] Mesela anne,ona süt vermek, ona bakmak için vardır. Ağladığı zaman yanına gelen insanların görevi, onun altını değiştirmektir vb. Kısacası bebek, zamanla kimin ne işe yaradığını öğrenir ve insanları ayırt etmeye başlar. Örneğin annesini gülüşünden bile tanımaya başlar ve kendisi ile dışarıyı ayrık nesneler olarak görmeyi öğrenir. Bu esasen bir perdedir, çünkü yaşamımız an be an bizi dış nesnelerden ayırmaktadır. Ne var ki, biz bu algıyı büyüdükçe daha da silikleştiririz ve hem dil öğrenir, hem de dünyayı tanımaya başlarız. Hafızamızın ve boşlukları doldurma yetimizin sayesindeyse, doğaya karşı bir güven duygusu hissederiz. Fakat bebekliğin ilk aşamalarında durum böyle değildir.

Örneğin ben şu an bu kitabı yazarken, çalışma odamda oturuyorum ve tam arkamda kitaplığımın durduğunu biliyorum. Aslında arkamdaki kitapları görmüyorum ve hissetmiyorum ama onların orada olduklarından şüphe duymak için bir sebebim yok. Hatta şu an arkamda bir kitaplığın olduğundan tamamen eminim çünkü o kitaplığı oraya ben koydum ve kitapları da kendim yerleştirdim. Ayrıca, az önce baktığımda da oradalardı. Eğer aşırı kuşkucu olmayacaksam bu, kitaplığımın hâlâ orada durduğuna inanmam için gayet yeterli bir sebeptir. Ama bebek için bu böyle değildir. Bebek neyi görüyorsa onun için sadece o gerçektir ve "o an için" gerçektir. Bu yüzden bir bebeği yalnız bıraktığınız anda ağlamaya başlayacak, sizi göremediği anda içini bir korku kaplayacaktır. Maalesef bebek, "sizi çağırdığı takdirde 2 saniye içinde geleceğinizi, yani bir sorun olmadığını" düşünemez ve her zaman yakınında durmanızı ister. İşte, insan da bunun gibi, uzun bir süre tek gerçekliğini, görebildiği ve bilebildiği şeylerle sınırlandırmıştır.

232 F. M. Cornford, "Sokrates Öncesi ve Sonrası", Türkiye İş Bankası Yayınları, 2. Baskı, Çev. A. M. Celâl Şengör & Senem Onan, 11. Basım, 2017, s. 7-9

Bilgisizliğini ise tecrübe kazanarak yok etmeye çalışmıştır. Fakat oturup doğa hakkında, hakikat hakkında uzun uzun düşüncelere dalabilmesi ve amacını bulabilmesi için, önce ateşi bulması, tarımı icat etmesi ve bir toplum haline gelebilmesi gerekmiştir. Bu esnada birçok defa hata yapmış ve sayısız deneme yanılma yöntemiyle hangi yiyeceklerin yenilip hangilerinin yenilmeyeceğini, hangi hayvanın avcı, hangisinin av olduğunu öğrenmiştir. Zamanla doğa karşısında bir bebek olarak kalamayacağını anlamış ve hem doğayı, hem de kendi aklını keşfetmeye başlamıştır. Zira bunun için eline birçok fırsat geçmiştir.

Neticede insanlar da tıpkı diğer hayvanlar gibi yeni bir şeyler üretmek, zorluklara karşı çözüm bulmak zorundalar. Örneğin bir karga, cevizi kıramadığı zaman yükseğe uçup cevizi havadan yere bırakmayı akıl etmeli, cevizi kendi gagasıyla kıramadığında bunu yer çekimi kuvvetiyle başarmalıdır. Karga, yerçekimi üzerine Newton gibi uzun uzun düşünmek zorunda değildir elbet ama en azından onun işlevini kavramak zorundadır. Ya da yırtıcı hayvanlar, grup halinde avlanırlarken yiyeceği ele geçirmeyi garantilemek adına plan yapmalı, farklı açılardan saldırarak avlarını kıstırmalı ve tuzağa düşürmelidirler. Bunun gibi onlarca örnek sayılabilir çünkü doğa bize her şeyi altın tepside sunmaz; bazen ihtiyaçlarınızı pratik zekânızı kullanarak gidermeniz gerekir. İşte insanı diğer hayvanlardan ayıran en önemli özelliği de, pratik zekâsının diğer hayvanlara oranla gelişmişliğidir. Çünkü insan 1-2 çıkış yolu geliştirmekle yetinmemiş, kendisi bir çıkış yolu haline gelmiştir. Öyle ki, çözmesi imkânsız olan problemlerle karşılaştığında, bu problemlerden kurtulabilmek için hayal gücünü kullanmaya başlamıştır.

Şöyle ki, bir çocuğu yanınıza çağırıp ona çikolata verseniz, muhtemelen aldığı gibi yiyecektir ve bu onun fazladan çaba göstermesini gerektirmeyecektir, çünkü hesap kitap yapmasını gerektiren bir durum yoktur. Olsa olsa "Bayram değil seyran değil, hangi dağda kurt öldü de bu kişi bana bu çikolatayı verdi?" diye sorgulayacaktır. Fakat bu, uzun vadede ona bir şey kazandırmayacaktır. Lâkin siz, çikolatayı biraz yüksek bir yere koyduğunuzda, çocuğun onu alabilmek için, zıplaması, o yere tırmanması veya bir taş fırlatarak çikolatayı düşürmesi gerekecektir. Çünkü çikolatayı çaba sarf etmeden alabilmesi imkânsızdır, hedef ondan uzaklaştığı için, bu sefer aklı devreye girmek zorunda kalacaktır.

Bu durumda çocuk, içgüdüsel olarak "o yemeği nasıl elde ederim"? diye düşünmeye başlayacaktır. Belki de bu esnada, eğer önünde kutular varsa, onları üst üste koyması gerektiğini anlayacaktır. İlk seferde olmasa da, deneye deneye bunu öğrenecektir. Tıpkı bir yemek yaparken bulduğu her baharatı tıkıştıran acemi bir aşçı gibi, çocuk da çözüme ulaşabilmek için çevresinde gördüğü her şeyden faydalanmaya çalışacaktır. İşte, bu duruma baktığımızda anlıyoruz ki akıl, varlığın hizmetinde olan bir şeydir. Akıl yürütebilecek bilince sahip her varlık, mecbur kalırsa bunu yapacaktır çünkü akıl, sonuca ulaşmak için bir araçtır ve her canlıda iyi-kötü bir akıl vardır -akılsızlık ancak cansız varlıklara ve bazı insanlara mahsustur.

Ayrıca akıl yürüterek Tanrı'ya ulaşma fikriyle ilgili ek bir not eklemek gerekirse, *"Akıl yürütme, şeyleri nedenlerine göre anlamaya yönelik bir süreçtir; şeyleri akletme/anlama veya bilmeyse, bu sürecin sonucudur."*[233] Aristoteles'e göre ise diyalektik akıl yürütmenin en önemli faydalarından biri, bilimsel olarak kanıtlanması mümkün olmayan bazı şeylerin dolaylı olarak kanıtlanmasını sağlamasıdır. Örneğin Aristoteles özdeşlik ilkesinin bu tür bir ilke olduğunu düşünür. Ona göre bu ilke doğrudan kanıtlanamaz; çünkü herhangi bir kanıtlamanın kendisi zaten özdeşlik ilkesinin kabulüne dayanır ve onu önceden varsayar. O halde özdeşlik ilkesinin kendisinin kanıtlanması mümkün değildir; tersine özdeşlik ilkesi sayesinde herhangi bir kanıtlama yapılabilir. Özdeşlik ilkesini kanıtlamaya çalışmak, kanıtlamaya çalışılan şeyi önceden varsaydığı veya gerektirdiği için, insanın kanıtlama iddiasında olduğu bir ilkeyi karşısındakinden istemesidir.[234] Buna karşılık özdeşlik ilkesi, bu ilkeyi kabul etmeyen insanların görüşlerinin yanlışlığı veya saçmalığı gösterilerek dolaylı olarak kanıtlanabilir. Bu, *"saçmaya indirgeme"*[235] yoluyla "dolaylı kanıtlama" veya "*dolaylı çürütme*"dir.[236] Dolayısıyla burada akıl yürütme ile kanıtlanmaya çalışılan Tanrı fikrinin, yine akıl yürütülerek çürütülmesi mümkündür. İlerleyen sayfalarda da bunu yapmaya çalışacağız. Lakin şimdilik doğal ortamdan devam edelim.

233 Spinoza, A.g.e., 27, s. 137
234 "Petition de principe."
235 "Reduction par l'absurde."
236 "Refutation par l'absurde."

Hayvanlar akıllarını ve içgüdülerini kullanarak belirli özelliklerini keskinleştirdiler. Örneğin kediler sinsice yürümeyi, ses yapmamayı ve arkadan saldırmayı; maymunlar ise ağaçlara tırmanmayı, sarmaşıkları kullanmayı öğrendiler. Bütün canlılar bir konuda geliştiler ve diğer özellikleri köreldi. Bir varlık çok iyi görüyorsa, duyma yetisi de o kadar düştü. Biz ise aklımızı kullanmayı çok iyi öğrendik ve diğer vahşi özelliklerimizden olduk. Fakat bunları tamamen yitirmedik. Mesela içimizde hâlen içgüdüler var ve takip edildiğimizi ya da tehlikede olduğumuzu hissedebiliyor veya bazen, özellikle de karanlık ortamlarda ne olduğunu bilmediğimiz hislerle karşılaşabiliyoruz. Bunlara mantıklı bir açıklama getirmeye çalışırken de bilimin yetmediği konularda metafiziği devreye sokuyoruz, yani fizik ötesini, akıl ötesini. Ve aklımızın eremeyeceğini bildiğimiz ya da aciz hissettiğimiz bazı durumlarla karşılaştığımızda, bu sefer mantık yürütmektense yeni bir gerçeklik üretme yoluna gidiyoruz; yani olgular yerine kurguları devreye sokuyoruz. Bizi insan yapan şey de bu zaten. Bizler düşündüğünü düşünebilen, bildiğinin bilincinde olan ve bireysel ölçüde bile olsa, soyut da olsa yaratabilen varlıklarız ve tanrıları da bu şekilde yarattık. Çünkü bu tanrılar bir ihtiyacı karşılıyorlardı: Savaş için başka bir Tanrı, barış için başka bir Tanrı tarım için başka bir Tanrı, avcılık için başka bir Tanrı, zenginlik için başka bir Tanrı, seks için başka bir Tanrı… Bütün Tanrılar, tam da bize benziyor, bizim gibi davranıyorlardı.[237]

Doğada gördüğümüz ne varsa ve neye ihtiyaç duyduysak, bütün bu ihtiyaçlara bir Tanrı'yı memur ettik ve en sonunda bütün Tanrıları tek bir Tanrı profilinde birleştirerek, hem mutlak iyi hem de mutlak kötü bir diktatör yarattık -ya da bu diktatörü keşfettik diyelim. İşte resim- ressam önermesini de, bilgi eksikliğinden doğan kuşkuyu bertaraf etmek için kullanıyoruz, çünkü buna ihtiyaç duyuyoruz. Şöyle ki;

237 Fakat Helenistik dönem felsefesine göre, tanrıların her konuda bizden çok daha üstün olmaları ama her nedense görüntü olarak bize benzemeleri saçmadır. Bilakis Tanrıların bizimle hiçbir benzerliğe sahip olmamaları lazımdır, çünkü bizim bütün özelliklerimiz bir eksikliğin göstergesidir. Örneğin bizler güçsüzüz, o halde Tanrılar güçlüdür, bizler ölümlüyüz o halde onlar ölümsüzdür. Demek ki, bizler kol-bacak gibi uzuvlara sahipsek, çünkü yürümemiz veya bir şeyi tutmamız gerekiyorsa, o halde Tanrılar bunlardan münezzeh olmalıdır, çünkü bir şeyi yapabilmek için yalnızca istemeleri yeterlidir. Kur'ân'ın deyimiyle, "*Ol der, olur.*" (Bakara, 117)

eğer çikolatayı çocuğun zar-zor ulaşabileceği bir yere koyduysak; çocuk bu çikolatayı almaya çalışırken başta sinirlenecektir. Çikolataya ulaşamadığı için engellenmiş gibi; hatta sanki çikolata zaten ona aitmiş de sonradan onun elinden alınmış gibi hissedecektir. Tıpkı başına kötü şeyler gelen bir müminin, "ben bunu hak edecek ne yaptım?" diyerek isyan etmesi gibi. Fakat çocuk, çevredeki kutuları üst üste koymayı akıl ettiğinde, bu kutuları bir tümsek, bir merdiven gibi üst üste koyarak çikolataya ulaşmayı başardığında, yani o kutuları bir amaç uğruna kullandığında; tam tersi bir duygu durumu yaşayacaktır. Bu sefer, "Hmm, demek ki bunlar bunun için varmış!" diye düşünecektir. Aniden doğanın ona yardım ettiğini düşünecektir, bu durumda çikolatanın yükseğe koyulmasına değil, o kutuların ona verilmesine odaklanacaktır ve belki de hâline şükredecektir. Kabul, kurguladığımız senaryoya göre kutuları zaten bu amaçla kullanabilmesi için koymuştuk ama doğa bizim amacımıza göre hareket etmiyor. Buna rağmen bizler, tıpkı bu hikâyede olduğu gibi, her şeyin bizim için kurgulandığına, her şeyin bir amacı olduğuna inanıyoruz. Sanki biz bir oyun tahtasına koyulmuşuz da, yaratılan ne varsa bizim işimize yaraması için yaratılmış gibi hissediyoruz. Bu yüzden de, hayatımızda güzel bir şey yaşandığında, bu güzel şeyin bir lütuf olduğunu düşünüyor ve başımıza gelen diğer kötü şeyleri görmezden geliyoruz.

Örneğin, çok zorlu bir hastalığa yakalandıktan sonra iyileştiğimiz zaman, iyileştiğimiz için Tanrı'ya şükrediyoruz ama bizi aynı hastalığa maruz bırakanın Tanrı olduğunu düşünmüyoruz. Düşünsek bile, "bir bildiği vardır, beni imtihan ediyordur" diyerek geçiştiriyoruz. İşte tam da buna benzer şekilde evrendeki düzeni inceleyip, "eğer güneşimiz olmasaydı biz de var olamazdık ve bir güneşimiz olduğuna göre demek ki birisi bunu özellikle planlamış olmalı!" gibi bir sonuca varıyoruz. Halbuki ufacık bir değişme bambaşka ihtimallere kapı açabilirdi. Örneğin dün sabah evde oturmak yerine bisiklet sürmeye çıksaydım yeni biriyle tanışabilirdim veya bir trafik kazası geçirebilirdim. Bu tecrübe hayatıma yön verebilirdi. Lakin öyle olmadı. Belki dışarı çıksaydım da hiçbir şey olmayacaktı, ama 1997 yılında iç savaş döneminde organ mafyası tarafından kaçırıldığımda bir şekilde kurtarılabilmiş olmasaydım, şu an burada olmayacaktım. Yine 1999'da 17 Ağustos Gölcük

Depremi'nde göz açıp kapayıncaya kadar enkaz altında kalabilirdim, ama kurtuldum. Veya, 2014 yılında askerdeyken, ateşlenen bir kurşunun kayalıktan sekip bana çarpması beni öldürebilirdi, benzer şekilde operasyon sırasında bulunduğum noktadan birkaç santim daha solda olsaydım, belki de çoktan ölmüş olabilirdim. Dolayısıyla başıma gelen her şeyi ve bütün tercihlerimi "ulvi bir amaç" penceresinde ele almak istersem, bunu yapabilmemi sağlayacak birçok tecrübeye sahibim, ama bu durumda kendimi peygamber saymam gerekir çünkü, bugüne kadar ölmeden gelebilmem büyük bir mucize olur. Hatta milyonlarca spermin arasından dünyaya gelebilmiş olmamız bile başlı başına bizi kutsal varlıklar yapar ve anne-babamızın tanışmış olmamaları halinde bizim hiç doğamayacağımızı varsayarsak, bu durumda bütün tarih ve bütün insanlık, bizim doğumumuzu mümkün kılmak için kutsal bir el tarafından yönlendirilmiş olur.

Fakat bilimsel perspektiften bu konuyu ele alırsak, ortada sadece ihtimaller, potansiyeller ve tesadüfler vardır. Ne var ki bilimin cevapları bize kendimizi özel hissettirmezler, bu yüzden de dinin cevaplarını seçmeye meyilli oluruz. Çünkü varlığınızın pek bir anlam ifade etmediğini ya da en ufak bir sapma yaşansaydı hiç var olmamış olabileceğinizi düşünmek korkutucudur. Dolayısıyla, insan kendi kendini manipüle edebilen ve kendi kurguladığı cevapları gerçek kabul edebilen bir varlık olduğu için; gerek yerçekiminde, gerek fizik kanunlarında, gerekse evrimin mekanizmasında Tanrısal işaretler bulabilir veya bulamadığı takdirde bunları uydurabilir. Ha, böyle işaretler uydurmuş olması bunun gerçekten de kurgu olduğu anlamına gelmez elbette, zira çevremize gerçekten de kutular yerleştirilmiş olabilir; fakat bunu ispatlayabilecek kadar sağlam delillere sahip olmadığımızı da unutmamak gerekir. Çünkü bizim bilimsel bir şekilde gayet iyi açıklanmış olan neden-sonuç zincirine bakarken tatmin olmuyor olmamız ve illâ da başka bir cevap arıyor olmamız, sadece bizim sorunumuzdur. Hatırlarsanız, Laplace, *Mecanique Celeste* adlı eserini Napolyon'a sunduğunda, Napolyon, "İyi, güzel de, burada Tanrı'yı göremedim," demişti ve Laplace'ın verdiği cevap ise, *"Böyle bir hipoteze gerek duymadım,"*[238] olmuştu. İşte, ben de bu noktada Tanrı hipotezine gerek duymuyorum

238 "Je n'avais pas besoin de cette hypotheese."

çünkü evrendeki düzenin ya da geçmişin, teleolojiye muhtaç olduğunu düşünmüyorum.

Bu arada, ilkel dönemlerde Tanrı denildiğinde anlaşılan şey; o kutuları oraya koyan değil, o kutulara öyle bir özellik veren varlıktı. Yani sizi bir yerden bir yere götüren değil, gidebilmenizi sağlayan şeydi. Zira o kutular kare şeklinde olmasalardı, örneğin yuvarlak olsalardı; üst üste koyulamazlardı ve en azından çikolatayı alma konusunda hiçbir işe yaramazlardı. Dolayısıyla Tanrı, işlevsel bir şeydi. Çözüm getiren bir şeydi ama bu çözümü kendiniz keşfetmeliydiniz. Bu yüzden de doğayı araştırmak, esasen Tanrı'yı araştırmaktı. Doğayı araştırdıkça doğanın amacını, ekinoksları, evrenin yapısını ve evrendeki konumunuzu, bununla beraber hayat amacınızı bulacaktınız. Resme sadece bakmayacak, aynı zamanda çizimi görecektiniz. Ki bu gayet anlaşılabilir bir şeydir ve var olanın ardında gizli bir kudret arama eğilimi bugün bile devam etmektedir. Örneğin kolunuzla masada duran bardağı devirdiğinizde, ona çarptığınız için kendinizi suçlamak yerine "Bu bardağın burada ne işi var!" diye sorarsınız. Ya da serçe parmağınızı kanepenin köşesine vurduğunuzda kanepeye sinirlenirsiniz. Yine, futbol oynarken gol atamadığınız zaman topa suç bulursunuz vs. İşte, eğer siz kusuru objelerde görür ve kurtuluşu da onlarda ararsanız, bir süre sonra kanepenin yanından geçerken ondan korkmaya, bir daha şut çekeceğinizde ise topa fısıldamaya başlarsınız. Göğe dua etmek veya tanrılara kurban kesmek de bu türden hareketlerdir. Ayrıca insan üretken bir varlıktır. Bulutlara baktığında onları bazı hayvanlara-sembollere benzetir ve yıldızlara baktığındaysa onlardan bir harita çıkarabilir. Hatta bu haritaya göre mitolojik efsaneler bile kurgulayabilir. Çünkü insan gördüğü-karşılaştığı her şeye bir anlam yüklemeye meyillidir. Tasarım argümanı da bu eğilimin bir ürünüdür.

Sanırım Tasarım Argümanı'nı veya İlk Neden düşüncesinin kaynağını anlamak için bu kadar konuşma yeter. Şimdi bu argümanlardaki kusurları inceleyelim.

Tasarım vb. Argümanların Çelişkileri

Öncelikle, İndirgenemez Karmaşıklık Kuramı'nda olduğu gibi evrende istatiksel olarak anormal bir düzen bulunduğunu iddia etmek ve

bu düzenin son derece mükemmel işlediğini, hâliyle bunca şeyin kendi kendine varolamayacağını, mutlaka bir düzenleyenin olması gerektiğini düşünmek ve bu şekilde Tanrıya ulaşmak daha büyük problemler doğurur.[239] Çünkü Tanrı'yı öne sürmek için kullandığınız sebep bu evrendeki mükemmellik ise, bu durumda bu evreni bu kadar mükemmel bir şekilde tasarlayan bir Tanrı, doğal bir şekilde bu evrenden kat be kat daha mükemmel, daha karmaşık ve var olması daha imkânsız bir şey olmak zorundadır. Nasıl ki resmi çizen ressam, resime oranla daha mükemmelse, çünkü o resmi çizebilmiş ve onu çizebilecek şekilde yaratılmışsa, aynı durum Tanrı için de geçerli olur. Yani evrenin karmaşıklığı yoluyla ulaşılan Tanrı, evrenden daha karmaşık olacağı için, evren bile başka bir sebep olmaksızın oluşamıyorsa, o halde Tanrı hiçbir şekilde sebepsiz değildir, mutlaka Tanrı'dan daha karmaşık ve daha üstün başka bir Tanrı lazımdır ki, bu evreni yaratabilmiş olan Tanrı'nın var olabilmesi anlam kazansın. Bu kısırdöngü sonsuza kadar gider. Bu durumda, evrenin kendi kendine oluşabilmesi, yani bir düzenleyene ihtiyaç duymaması daha mâkul olur zira tersini kabul ettiğimiz zaman, çözülmesi gereken problem daha da büyür ve "Tanrı'yı kim yarattı?" sorusuna ulaşırız. Fakat Tanrı, tanımı gereği yaratılmamış olmak zorundadır. O halde tasarım argümanı bizi hiçbir sonuca ulaştırmaz, çünkü nihayetinde tasarlanmadan varolabilen bir varlığa ulaşırız ve buna keyfî bir şekilde Tanrı adını veririz. Halbuki "evren" de diyebilirdik. Neticede Tanrı "yaratılmamış" olabiliyorsa, yani kendi kendinin sebebi olabiliyorsa; bu durumda "kendi kendine olabilmek" türünden bir vasfın mümkün olduğunu kabul etmiş oluyoruz, o halde evren de "kendi kendine olabilen" bir yapı olarak varsayılabilir.[240]

239 Her şeyden önce, evrende eğer bir düzen varsa; bu, düzenleyiciye değil, olsa olsa düzenin kendisine işaret eder.

240 Bununla beraber hem tasarımı kabul eden hem de maddeyi arka planda tutmayan görüşler de vardır. Örneğin, doğanın Tanrı ile bir olduğunu düşünen Spinoza'ya göre eğer iki cevher var ise (ruh ve madde gibi), bunların ya nitelikleri ortaktır, ya da değildir. Eğer nitelikleri ortak değilse, o halde birbirlerinden bağımsızdırlar ve her şeyin kendisine bağımlı olduğu mutlak cevher anlayışına uymazlar. Bu durumda bu cevherler, mutlak anlamda cevher olamazlar ve başka bir cevher aramak gerekir ama bunun sonu yoktur. O halde, bu cevherlerin nitelikleri ortak olmalıdır, lâkin ortak olursa, bu durumda birbirlerine bağımlı hale gelirler ve cevherin özü gereği yalnızca kendine bağımlı olması ve diğerlerinden bağımsız olması gerektiği fikri çelişkiye düşer. Bu durumda, yine bunların dışında mutlak

Burada öne sürülebilecek tek bir itiraz vardır: Büyük Patlama. Çünkü birçok teologa ve fizikçiye göre Büyük Patlama, evrenin bir başlangıcının olduğunun ispatıdır. Öyle ki, meşhur Antony Flew'un ateizmi terk edip inanca dönmesindeki temel sebeplerinden birisi de buydu: Büyük Patlama ve doğa yasaları'nın kökeni. "Doğa yasaları nereden geliyor?" sorusu, onu bu yasaların mimarı olan bir Tanrı'ya ulaştırmıştı. Lakin doğa yasalarının gerçekten de evrenin dışında bir yerden, hatta metafiziksel bir varlıktan çıktığını söylememiz için hiçbir sebep yoktur ve bu iddia kanıtlanabilir bir iddia da değildir. Bununla beraber, evrendeki yasaların bizzat evrenin kendi içinden gelmemesi için spefisik bir neden göstermek de mümkün değildir. Haliyle, sırf bir Tanrı'ya inanmak istiyorsunuz diye kaynağı dışarıda aramak, romantiklik yapmak demektir. Kaldı ki, evrende "yasaların" olduğunu bizler söylüyoruz ve bunları matematik ve fizikle formülize ediyoruz değil mi? Yani bizim "yasa" dediğimiz şeyler, tamamen bizim onları öyle tanımlamış olmamız sayesinde bir tartışma konusu olabiliyorlar. Örneğin eskiden "yasa" kabul ettiğimiz şeyler, mesela dünyanın evrenin merkezinde olması gibi iddialar, artık ciddiye alınmıyorlar. Kısacası evrende yasaların var olduğunu tespit etmemiz, o yasaların Büyük Patlama'dan beri her daim var olduklarının ispatlandığı ya da bu yasaların evrenin dışındaki bir varlık tarafından düzenlendikleri anlamına gelmiyor. Çünkü görüldüğü kadarıyla ilk planck anında ne bir yer çekimi, ne termodinamiğin kanunları ne de bir simetri vardı. Evren, tam da eski mitolojilerin kurguladığı gibi "kaos" durumundaydı. Evrenin düzenli bir hale gelebilmesi ve yasaların oluşabilmesi, zaman içerisinde mümkün olabildi -ki zaman da maddeyle ortaya çıktı. Haliyle bunların tıpkı bir yazılımın kodları gibi en başından özenle belirlendiklerini ve üzerlerinde yaratıcının imzasını taşıdıklarını düşünemeyiz.

bir cevher aramak gerekir ve aynı senaryo tekrar eder. O halde, mutlak cevher dediğimiz, yalnızca tek bir cevher olmasını gerektiren sebeplerden hareketle bulduğumuz cevherin, özü itibarıyla tek olması gerekir. Yani iki cevher, iki töz, ya da hem ruh hem beden gibi ayrı ayrı özler yoktur. Var olan tektir, ama tezahürü çeşitlidir. Çünkü eğer hem ruh hem de madde ayrı ayrı cevherler olsaydılar, o halde bunlardan biri, diğerinden sonra gelmiş olacaktır. Yani bir cevher, başka bir cevherden türeyecektir ki, bu da az önce anlattığım üzere imkânsızdır. Böyle bir durumda ikisine de cevher diyemeyiz.

Flew, "Yanılmışım, Tanrı Varmış" kitabında sık sık "Eğer evrende düzen varsa bir düzenleyici de vardır, düzen varsa tek çare teizmdir, teizmden başka yol yoktur," tarzında paragraflara yer veriyor. Halbuki tek çare illâ da bir Tanrı'ya inanmak değildir: "Bilmiyorum" da diyebiliriz. Sırf bir cevap vermiş olmak için neden bilmediğimiz konularda atıp-tutup yalan söyleyelim değil mi? "Büyük patlama gösterdi ki, evren sonsuz değilmiş, o halde evren sonsuz değilse, evreni bir yaratan vardır, eh o da Tanrı'dır," mantığı ne kadar rasyonel olabilir ki? Neticede Big Bang'in sadece bir defaya mahsus mu yoksa birçok defa mı yaşandığını bilmiyoruz; belki de âlemde sayısız Big Bang (Büyük Patlama) ve Big Crunch'lardan (Büyük Çöküş) meydana gelen bir döngü vardır, kim bilir? Burada kast ettiğim şey Nietzsche'nin Bengi Dönüş inancı değil, bilakis Stoacılar'ın döngüsellik iddiasıdır. Çünkü Stoacılara göre temel ilke ateştir ve evren bir gün bozulacak, çökecek, sonra yeniden oluşacak ve yeşerecektir. Böylece dünyalar yeniden oluşacaktır ve her şey başa saracaktır, yani tıpkı yaşam ve ölüm gibi "oluş ve bozuluş da bir döngüdedir" ve bunu sonsuza kadar takip etmek mümkündür.[241] Ha bu arada, "İyi de, Big Bang'in başlangıç olmadığını söylemek bir inançtır, bu bilimsel bir kanıt değildir!" diyenler çıkabilir fakat, bildiğimiz Big Bang'in tek Big Bang olduğunu ve yegane başlangıç olduğunu varsaymak da bir inançtır. Kısacası bu noktada iki görüş de eşit derecede tutarlıdır ve tek yol teizm falan değildir. Çünkü henüz gerçeği öğrenecek kadar araştırma yapma şansımız olmadı. Ama şunu da belirtmem gerekir ki, üç-beş rahibin ya da metafizikçinin argümanlarına güvenip de ne olduğu belirsiz bir Tanrı'ya iman etmektense, en azından bilimsel bir temeli olan ihtimallere güvenmek daha rasyoneldir. Bu arada, Big Bang'in "yaratılış"a kanıt olduğunu söyleyenlere Stenger şu cevabı veriyor:

"Prensip olarak yaratılış hipotezi, 13,7 milyar yıl önce büyük patlamanın başlangıcında enerji korunumunun ihlal edildiğine dair doğrudan gözlemle veya teorik gereklilikle doğrulanabilirdi. Ama ne gözlemler ne de teori durumun böyle olduğuna işaret etmiyor. Birinci yasa, kapalı bir sistemde toplamı sabit kalmak koşuluyla enerjinin bir türden diğerine

241 Burada Stoacıların iddiasını "böyle iman ettiğimden" değil, cevap olarak uygun düştüğünden kullanıyorum.

dönüşebilmesine izin veriyor... Dikkat çekici bir şekilde, evrenin toplam enerjisinin sıfır olduğu görülmektedir. Ünlü kozmolog Stephen Hawking'in 1988 tarihli Zamanın Kısa Tarihi adlı çoksatan kitabında dediği gibi, 'Uzayda yaklaşık olarak tekdüze olan bir evren bulunması durumunda negatif kütle enerjisi ve madde ile temsil edilen pozitif enerjinin birbirlerini tamamen götürdükleri gösterilebilir. Yani evrenin toplam enerjisi sıfırdır.[242] *[...] Evrenin ilk saniyesinin çok ufak bir bölümünde üstel bir genişleme sürecinden geçtiğini söyleyen büyük patlama teorisinin modern uzantısı Şişme Teorisi'ne göre, pozitif ve negatif enerjiler arasında yakın bir denge olması gerektiği görülüyor. Şişme Teorisi, son zamanlarda yanlış olduğunu ispatlayabilecek düzeyde zorlayıcı bazı gözlemsel testlere girdi. Ama şu ana kadar tüm testlerden başarıyla geçti. Kısaca, evrendeki madde ve enerjinin varlığı, varsayılan yaratılış anında enerji korunumunun ihlal edilmesini gerektirmemektedir. Aslında veriler, bu tip mucizenin meydana gelmediği hipotezini kuvvetli şekilde desteklemektedir."*[243]

Kısacası Büyük Patlama'dan önce hiçbir şey yoktu. Çünkü 'önce' diye bir dönem yoktu. Stephen Hawking'in de dikkat çektiği gibi, *"Büyük Patlama'dan önce ne vardı?' sorusu, 'Kuzey Kutbu'nun kuzeyinde ne vardır?' sorusuyla aynıdır. Bir kere daha söyleyelim: Hiçbir şey."*[244] Tam da bu yüzden "evrenin defalarca kere genişleyip daralmadığını" bilemeyiz.[245] Neticede kendisi tamamen doğal olan bir yapının sebeplerinin de kendisi gibi doğal olacağını düşünmek, hakkında hiçbir mantık yürütemediğimiz doğaüstü bir kartı ileri sürmekten daha doğal bir davranış olacaktır. Çünkü maddeye aciziyet atfeden ve onun "yaratılmış" olduğunu iddia edenler biziz ve bunun doğru olup olmadığını kesinkes bilmiyoruz, tıpkı Tanrı'ya sonsuzluk atfettiğimiz ve onun da var olup olmadığını kesinkes bilemediğimiz gibi.

242 Stenger, A.g.e., s. 104

243 Hawking'den yaptığı alıntının kaynağı: Stephen Hawking, A Brief History of Time: From the Big Bang to Black Holes, Newyork: Bantam, 1988, s.129

244 Stannard, A.g.e., s. 25; Paul Davies, "Büyük Patlama'dan Önce Ne Oldu?"

245 Kozmolojik argümanlara giriş seviyesinde bir tartışma için: Brian Davies, An Introduction to the Philosophy of Religion, 2. Baskı, Oxford: Oxford University Press, 1993, 5. Bölüm

Genelde, Felsefe Tarihi incelendiğinde, evrenin sonsuz olduğunu düşünmüş olan filozoflara sıklıkla "O zaman, evren sonsuz zaman önce yaratılmış olmalı!" şeklinde itirazlar savurulduğunu görürüz. Lakin evrenin sonsuzdan beri var olduğunu söylemek, bir başlangıcı olmadığını da söylemek demektir. Haliyle "sonsuzdan beri var" ifadesi yanlıştır. Bunun yanında sonsuzluğu sanki bir mükemmellik özelliğiymiş gibi kullanıyoruz. Halbuki sonsuz, kendi içinde eksiktir zira "sonu olmayan"dır ve "Neden hiçbir şey değil de bir şeyler var?" sorusu, "Neden hiçbir şey yerine Tanrı var?" sorusuyla yer değiştirebilir.

Flew, kitabında ayrıca Aristotelesçi bir mantıkla her canlının üremek ve hayatta kalmak istemesinden hareketle, her varlığın bir amaç dâhilinde hareket ettiğini ve hücresel ölçekte dahi bir erek bulunduğunu söylüyor.[246] Bununla beraber DNA ve benzeri örneklerle yapımızın son derece karmaşık olduğuna ama buna rağmen uyumlu olduğuna dikkat çekerek ardında bir düzenleyici arıyor. Kısacası bu amaçsallıktan ve düzenlilikten hareketle, Tanrı'ya ve onun ilâhi planına ulaşıyor. Halbuki, eğer bir dönemde "canlı olduğu halde bir noktadan sonra üremeyi veya çoğalmayı bırakan" türler var olmuşsa, bunlar üremeyip çoğalmadıkları için çok uzun zaman önce yok olmuş olacaklardır değil mi? Çünkü günümüze ulaşabilenler zaten çoğalan, üreyen, hayatta kalabilen, kendini kopyalayabilen türlerdir ve şu an gördüğümüz her tür de böyledir. Fakat bu, ezelden beri hep böyle olduğu ve böyle olacağı, ya da böyle olmak zorunda olduğu anlamına gelmez. Karışık derken de kime göre, neye göre karışık olduğunu belirlememiz gerekir. Mesela beş yaşındaki bir çocuğa göre üniversite seviyesinde matematik soruları epey karışık ve anlamsız gelebilir, lâkin bir profesöre bu sorular gayet kolay gelecektir. Kısacası "karışıklık" bizim yorumumuzdur ve insan bilinci yükseldiği, bilim ilerlediği ve türümüz daha fazla bilgi edindiği müddetçe, bugün son derece karışık görünen kombinasyonların bize ileride bir gün çocuk oyuncağı gibi gelmeyeceklerinin bir garantisi yoktur.

Flew'un dikkat çektiği başka bir soru ise, muhtemelen tartışma programlarından ya da felsefe kitaplarından bin defa duymuş olduğunuz şu meşhur sorudur: "Yediğim meyvenin tadı neden ağzıma uygun?

246 Flew, A.g.e., s. 124

Tabiat bana neden güzel geliyor? Her şey benim için ayarlanmış gibi görünmüyor mu?" Bu epey eski bir düşünce biçimidir. Örneğin Cicero, De Natura Deorum eserinde şunları yazar:

"Chrysippus, kalkan için kılıfın ve kılıç için kının yapılması gibi evrenin dışında diğer bütün şeylerin başka şeyler için yaratıldığını zekice açıklar, örneğin tohumlar ve toprağın meydana getirdiği ürünler hayvanlar için, hayvanlarsa insanlar için yaratılmıştır; at yük taşısın, öküz toprağı işlesin, köpek avlasın ve bekçilik etsin diye; insansa evreni incelemek ve taklit etmek üzere doğmuştur."[247]

Bernardin de Saint-Pierre ise, kavunun kabuğundaki çizgilerin "bizlerin onu daha iyi kesebilmesi için Tanrı tarafından yerleştirildiğini" iddia etmiştir.[248] Yani bunun, "Mandalinaya baksana, Allah onu bizim için özellikle dilimlemiş, hâlâ mı inanmıyorsunuz?" şeklinde sorular savuran şeriatçı müslümanların düşünce tipinden pek bir farkı yoktur. Bu tür sorulara şöyle üç yanıt verilebilir:

Birincisi, yediğimiz meyveler bize güzel geliyor çünkü biz bize güzel gelen meyveleri yiyoruz ve tadını beğenmediğimiz ya da zehirli olan meyveleri yemiyoruz. Doğada bizi zehirleyebilecek ya da midemizi bozabilecek çok fazla ürün vardır ama evrimsel süreçte insanlar, böyle ürünlerdense onlara faydası dokunacak ürünleri yemeyi öğrenmişlerdir. Öğrenmeyenlerse elenmiştir.

İkincisi, doğada kırması çok zor olan hindistan cevizi gibi ürünler ya da birçok işlemden geçirmediğimiz takdirde asla yiyemeyeceğimiz kakao gibi gıdalar da vardır değil mi? Kısacası, doğada binlerce ürün vardır ve bunların yarısı bizim işimize yaramayacak olsa bile, en azından diğer yarısı ya da en kötü ihtimalle yüzde beşlik bir bölümü işimize yarayacaktır, bunda şaşılacak bir şey yoktur. Mesela hayvanlar bizim yiyemediğimiz birçok şeyi yiyebilirken, onların yiyemediği çoğu şey bizim damak tadımıza uygundur.

Üçüncüsü, doğanın bize güzel görünmesi meselesi, bizim de bu doğanın bir ürünü olmamızdan kaynaklanır. Eğer güneşin mavi olduğu bir evrende var olsaydık, mavi renkli güneş bize doğal gelecekti; o güneşin görüntüsü bizi etkileyecekti ve "Mavi renkli güneş mi olurmuş?

247 Cicero, A.g.e., s. 142-142, II;XIV
248 Pellegrin, A.g.e., s. 42

Ne kadar da saçma!" diye düşünmeyecektik. Kısacası eğer bir tasarlayıcı varsa bile, doğayı bize göre tasarladığını iddia etmektense "bizi doğaya göre tasarladığını" söylemek daha mantıklı bir çıkarım olacaktır. Çünkü doğa bizden çıkmadı, bizler doğadan çıktık.

Evrim üçüncü cevabın doğruluğunu açıkça göstermektedir ve bu sebeple din camiası, evrimin öğretilmesine ya da evrimin gerçek olduğu fikrine şiddetle karşı çıkmıştır. Örneğin ABD'de, daha birkaç yıl önce Mississippi, Arkansas ve Tennessee eyaletlerinde evrimin öğretilmesi suç ilan edilmiştir ve Oklahoma gibi bölgelerde de evrimi destekleyen ders kitapları yasaklanmıştır. Türkiye'de de hâlen daha doğru düzgün bir evrim dersi verilmiyor. Çünkü evrim, her şeyi doğal süreçlerle açıklamayı başarabiliyor ve arka planda her şeyi düzenlemesi gereken bir Tanrı'ya gerek kalmıyor. Darwin bu durumu yıllar önce *"Doğal seçilimin işleyişinde rüzgarın esiş sürecindekinden daha fazla tasarım yoktur, bunlar tamamen doğal ve tesadüfidir,"* sözleriyle ifade etmiştir.[249] Fakat buna elbette şu türden bir cevap verilebilir:

"Tanrı, doğa yasalarında varsayılan boşluklarda değil; yasaların içinde ve yasalar aracılığıyla hareket eder. Bunlar, Tanrı'nın doğadaki yaratıcı etkinliğinin ifadeleridir. Bir şekilde Tanrı bu yasaları oldukları gibi[250] biçimlendirmiştir. O zaman Tanrı, yarattığı her şeyi şekillendirmek için doğal seçilim yoluyla evrime dâhil olanlar gibi şans yasaları da dâhil olmak üzere bunları kullanır."[251]

Yani bu görüşe göre: "Evrim, tasarımı yalanlıyor değildir çünkü Tanrı bizzat tasarımını evrime uygun halde gerçekleştiriyor olabilir." Fakat bu durumda Tanrı, işlerini epey uzun yoldan ve bize saçma görünecek şekilde yürütüyor demektir. Hatta Tanrı sanki "O'nu bulamayalım ya da bulacaksak bile asla tam anlamıyla bulduğumuza ikna olamayalım, sürekli şüphe içinde olalım istiyormuş gibi davranıyor" demektir. Elbette okuyucu burada "İşte olay da bu, Tanrı bizi sınıyor!" türünde bir cevap verebilir; lâkin kabul etmek gerekir ki, İmtihan Dünyası dedikleri şeyin bizi ulaştırdığı tek Tanrı modeli, bizimle alay eden bir

249 The Autobiography of Charles Darwin, New York, Barnes & Noble, 2005, s.67

250 Veya *bilimin onları keşfettiği gibi.*

251 Stannard, A.g.e., s. 187: Willian Stoger, "Tanrı Gerçekten Dünyamızda ve Yaşamımızda Aktif midir?"

Tanrı modelidir. Çünkü dünya, bilebildiğimiz kadarıyla büyük patlamadan 9 milyar yıl kadar sonra oluşabildi ve eğer Tanrı'nın asıl amacı koca evrende ona benzeyecek, kendi ruhundan ya da suretinden oluşacak bir varlık yaratmak idiyse, o halde evrenin kalan kısmını ve geçen yılları hunharca israf etmiş demektir.[252]

"Artık türümüzün yaşını kabaca biliyoruz. Richard Dawkins'e göre bu iki yüz elli bin yıl kadardır, İnsan Genomu Projesi'nin yöneticisi [...] Francis Collins'in tahminine göre ise yüz bin yıl kadar. Biz küçüğünü kabul ederek onu vahyin doğruluğunu örneklemekte kullanalım. Bu modele töre, türümüz ortaya çıktıktan sonraki on binlerce yılı gezegenimizin yaşamaya uygun ender sığınaklarında geçirmiştir. Yaşam uzunluğu mu dediniz? En fazla yirmi, otuz yıl... Çocuk ölümleri? Hayli yüksek... Diş çürüğü veya dizanteriden ölüm? Sıradan şeyler... Mikroorganizma terörü? Had safhada... Deprem, yanardağ, sel yüzünden ölüm korkusu? Her daim mevcut; üstelik cehaletle katlanıyor... Din? Bilmiyoruz, ama muhtemelen tuhaf putlara insan veya hayvan kurban etmeler..." Ve Tanrı, en az 95 bin yıl boyunca kollarını kavuşturmuş bunları seyrediyor![253]

Nasıl bakarsanız bakın, evriminin çok uzun bir bölümünde ilkel, epey acılı ve kalitesiz bir yaşam sürmüş olan homo sapiens, ilâhi bir yardım alsa da almasa da, bünyesinden çıkardığı zeki insanlar sayesinde yavaş yavaş ilerleme kat etmiş ve bugünkü refah seviyemize ulaşana kadar binlerce savaş ve katliam görmüştür. Kısacası insan, hem teknolojisini hem de hukuksal haklarını geliştirme sürecinde sayısız bireyini feda etmek zorunda kalmıştır ve Antik Çağ'ın hiçbir kralı, bizim sahip olduğumuz denli konforlu bir yaşantıya sahip olamamıştır. Kabul, belki o liderlerin etraflarında cariyeleri, hizmetkarları ya da sınırsızca tüketebilecekleri yiyecekleri vardı ama, yine de bu rahatlık günümüz dünyasındaki teknolojinin sunduğu nimetlerle kıyaslanamaz. Kısacası insan, kendini kendi çabalarıyla geliştirmiş ve bugünkü refahına ancak kendinden öncekilerin büyük fedâkarlıklarıyla ulaşabilmiştir. Bu da bizi şu soruya götürmektedir: Eğer Tanrı bütün bu evrimsel

252 Gerçi sonsuzca yaratabilme özelliği olan bir varlık için israfın bir anlamı var mıdır? Kutsal kitaplarını göndermeden önce yaşamış olan milyonlarca ilkel insanı israf eden de aynı Tanrı değil miydi?

253 Stenger, A.g.e., s. 9

süreçte bize hiç yardımcı olmadıysa, her şeyi kendi başımıza keşfetmek zorunda kaldıysak, o halde O, bizi yaratmaktan başka ne işe yaramıştır? Böyle bir Tanrı, *Deus Otiousus*[254] değildir de nedir? Ya da, eğer Tanrı bize gelen bütün ilhamların, kâşiflerimizin bütün keşiflerinin ve mucitlerimizin bütün icatlarının kökeniyse, yani kendisi bizatihi bizimle irtibat kurarak -biz bilelim veya bilmeyelim- bizi daha ileri bir mertebeye taşıdıysa, o halde bunu yapmak için neden son 5-10 bin yıl bekledi? Evet, kendisi zamansız olduğu için zaman onun katında pek bir anlam ifade etmiyor olabilir belki ama, zamanın bizim için ne kadar önemli olduğu ortadadır. Kısacası, bir milyar yıllık bir süreci sadece canlılığı oluşturmak için harcamış ve ardından da yaklaşık 4 milyar yıl daha insanlığı meydana getirebilmek için mücadele vermiş bir Tanrı'nın, pek de merhametli ya da becerikli bir Tanrı olduğu söylenemez. Çünkü yaşamı oluşturan yegâne etmenlerden birisi olan karbon, gözlemleyebildiğimiz evrenin kütlesinin yalnızca 0,0007'sini oluşturmaktadır ve güneşin yaydığı enerjideki her bir milyar fotondan yalnızca ikisi Dünya'yı ısıtmaya yarayabilmekte, geri kalanı ise hiçbir işe yaramadan uzay boşluğuna dağılmaktadır.

Bir örnek daha vermek gerekirse, göz, evrimsel süreçte en az kırk kez gelişmiştir ve tüm omurgalılarda tersine tellenmiştir. Lakin ahtapot ve mürekkep balıkları gibi diğer hayvanlarda daha oturaklı bir göz sistemi bulunur. Dawkins bunu "Kör Saatçi" kitabında yazdığı üzere "Akıllı Tasarım"a değil de "Kötü Tasarım"a örnek sayar. Zaten kendisinin hayvanların damar yapıları da dahil olmak üzere birçok örnekten hareketle evrimsel süreçten kalma ve "Tanrı işi olmadığı" belli olan hatalara sıklıkla dikkat çektiği, bilinen bir şeydir. Erns Haeckel'in de işaret ettiği üzere, sırf nefes borumuzun yemek borumuzla aynı yere bağlanması bile, mükemmel bir tasarıma sahip olmadığımıza bir örnektir. Zira birçok kişinin yemek yerken bu sebeple boğulduğu görülmüştür. En mükemmel, en kusursuz ve en sonsuz bir varlığın yaratacağı "mükemmel" tasarım, nasıl olur da bu kadar bariz ve saçma hatalar barındırabilir? Her şeyden önce bu bir "mükemmellik" örneği midir? Herhalde bir restorana gittiğinizde yemeğin size gelmesi milyonlarca yıl sürseydi ve bu yemek, en güzel haline getirilene kadar defalarca kere

254 Faydasız-Gereksiz Tanrı.

eksik ve tatsız bir şekilde servis edilseydi; bu restoranın şefini tebrik edip ona ödüller vermezdiniz değil mi? O halde iş Tanrı olduğunda neden fikriniz değişiyor?

Dürüst olmak gerekirse, evrimsel süreçten kalma fiziksel kusurlarımızın olması elbette Tanrı'nın var olmadığını göstermez ama, en azından böyle bir mimarın, koskoca kâinatta(sanki tek derdi buymuş gibi) primattan evrimleşen bir türün kadınlarının örtünme biçimini ya da erkeklerin sakal tarzlarını dert edineceğini düşünmek için mâkul bir gerekçemiz yoktur.[255] Evet, felsefi anlamda bir Tanrı'nın var olması ya da olmaması her daim mümkündür fakat, bu sorunun cevabını kesin bir şekilde verebilmek imkansızdır. Kaldı ki Tanrı, bizimle ilgilenmek ya da bizi umursamak zorunda da değildir. Dolayısıyla bu sorunlar yalnızca, bizimle ilgili ilâhi planları olan ve bizi sürekli gözetleyen bir Tanrı'yı dışlamaktadır. Fakat sizler, istediğiniz takdirde bunlardan hiç etkilenmeden pekâla deist ya da panteist eksende inancınızı korumaya devam edebilirsiniz. Bu durumda hesabını vermeniz gereken tek şey, bu kadar pasif ve varlığı-yokluğu bir olan bir Tanrı'ya inanmanın anlamlı olup olmadığıdır.[256]

Tasarımcılardan devam edersek; Akıllı Tasarım yandaşları sıklıkla "400 bilim insanı"nın Akıllı Tasarım'a destek veriyor görünen meşhur bildirisine atıfta bulunurlar. Bu bildiri, kelimesi kelimesine şöyledir: *"Yaşamın karmaşıklığının rastgele mutasyon ve doğal seçilim yoluyla*

255 Belki Tanrı bizim düzgün ve huzurlu bir şekilde yaşamamız için en önemli ahlak kurallarını ve yaşam tarzını belirlemek ve bize yardımcı olmak isteyebilir, lakin görünen o ki, bu konuda epey beceriksiz biriymiş. Çünkü dinler tarihine bakıldığında huzur içinde yaşayan müminlerden ziyade, birbirini doğrayan yobazlar görüyoruz.

256 Mesela Epicuros, Tanrıların dünyalar arasındaki boşlukta (intermundia) yaşadığına ve bu yüzden dünyevi işlere karışmadığına inanmıştır. Cicero ise, konuyla ilgili Brütüs'e yazdığı yazılarda şu sözleri sarf etmiştir: *"Günümüzde Tanrıların dünya işlerine hiç karışmadığını ileri süren filozoflar var; böyleleri daha önce de vardı zaten. Bunların düşüncesi doğruysa, o zaman dindarlıktan, kutsallıktan veya dinden söz edilebilir mi? Çünkü tanrıların ululuğu karşısında duyulacak bu türden bütün hisler, ancak tanrılar katında bir önemi olduğunda ve ölümsüz tanrılar tarafından insanoğluna bir iyilik bahşedildiğinde saf ve samimi bir şekilde ortaya çıkar. Ama tanrılar bize yardım edemiyorlarsa ya da yardım etmek istemiyorlarsa ve bize karşı tamamen kayıtsız kalıp yaptıklarımızı hiç umursamıyorlarsa, yani kısaca tanrıların insan yaşamına nüfuz edecek bir etkileri yoksa, o zaman niçin ölümsüz tanrılara tapalım ki, niçin onları onurlandıralım ve onlara yakaralım ki?"* (Cicero, "De Natura Deorum", 2;3,)

açıklanabileceği yönündeki iddialar konusunda kuşkuluyuz. Darwinci teoriyle ilgili delillerin dikkatle incelenmesi teşvik edilmelidir."[257]

Bildiride "akıllı tasarım" ibaresinin geçmediğine dikkat ediniz. Aslında bu bildiri, her zaman makul bir bilimsel tavır olan ılımlı bir kuşkulucuk ifadesi ve Darwin'in teorisiyle ilgili delillerin özenle incelenmesine yönelik gereksiz bir çağrıdır. Gereksizdir çünkü Stenger'in de dediği gibi: "yapılması istenen şey, Darwin'in Beagle gemisiyle çıktığı yolculuktan beri zaten evrim biliminde bir kural olagelmiştir." Fakat insanlar bıkmadan-usanmadan evrim teorisine karşı antipati beslemeye devam ediyorlar. Eh, bunun asıl sebebinin "dinlerinin kusurlarını örtmek istemeleri" olduğunu sanırım hepimiz biliyoruz. Aubrey Moor şöyle diyor,

"Darwinizm ortaya çıktı ve düşman kılığında bir dostun yapacağı işleri yaptı. İki alternatif arasında bir seçim yapmamız gerektiğini bize göstererek felsefe ve dine paha biçilmez bir yarar sağladı. Ya Tanrı doğada her yerde hazır ve nazırdı ya da hiçbir yerdeydi."[258]

Çünkü duygusal değil de akılcı düşündüğünüzde, dünya üzerinde günümüze kadar yaşamış olan türlerin %99'unun çoktan yok olduğunu, milyonlarca neslin tükendiğini ve bunun tamamen doğa kaynaklı olduğunu hesaba kattığımızda, ince ayar pek de ince ayarlanmış gibi görünmeyecektir. Yine National Geopraphic'in Genografik Projesi'nin yöneticisi olan Spencer Wells de, Homo Sapiens'in Afrika'dan göçüyle ilgili olarak "Sumatra'daki Toba adlı süper-yanardağın patladığını ve Buzul Çağı'nın da etkisiyle, insan türünün toplam nüfusunun, genetik verilere göre günümüzden 80.000 ila 50.000 yıl öncesinde ortalama 2000 kişi civarına indiğini" söylemiştir. (EN) Bu da demek oluyor ki, toplam insan nüfusu bir futbol stadyumunu bile dolduramıyordu ve soyumuz neredeyse tükeniyordu. Ama dindar bilinç, bunca türün ya da canlının

257 Stenger, A.g.e., s. 55

258 Stannard, A.g.e., s. 60: Athur Peacocke, "Kılık Değiştirmiş Dost: Darwinizm ve Teoloji." Editör Notu: Fakat bu konuyla ilgili şöyle bir sorun vardır; Evrim biyologlarına göre bir toplumun kalıtsal hastalıklardan etkilenmeden sağlıklı bir biçimde üreyebilmesi ve türünü devam ettirebilmesi için en az 10.000 bireye ihtiyacı vardır. Aksi takdirde kalıtsal hastalıklar türün yok olmasına ya da sağlıksız kalmasına ve evrimleşememelerine neden olur. Her halükârda bu tez doğru olsa da olmasa da ince ayarla ilgili diğer problemler geçerliliklerini sürdürürler.

yok olmasına değil de, bunca farklı türün yaratılabilmiş ya da evrimsel süreçte meydana gelebilmiş olmasına odaklanarak, hatta insanlığın 2000 kişi civarına indirilmesini ve o iki bin kişiden bugünkü insanlığın gelmiş olmasını daha mucizevi görecektir. Kısacası, asıl probleme gözlerini kapayacaktır.

Görüldüğü kadarıyla bizler, canlılığın oluşabilmesi için tek bir şansın bulunduğunu ve bu şans için, şu an tespit edebildiğimiz bütün aşamaların tamamen aynı şekilde gerçekleşmesi gerektiğini düşünüyoruz. Çünkü tek bir dünya biliyoruz ve canlılığın kökenine dair tek bir fikrimiz var. Fakat başka bir gezegende de akıllı bir yaşam bulunduğuna dair herhangi bir keşif yapabilirsek, o raddede bu iddiaların hiçbir anlamı kalmayacaktır. Kabul, henüz böyle bir yaşam bulunabilmiş değildir, fakat dışarıdan bizi sinsice gözetleyen ve her nedense kendini bulmamızı isterken öte yandan çocuk gibi saklanan bir Tanrı'ya inanmaktansa, dünya dışı bir yaşama ve yeni ihtimallere inanmak da pekâla mâkul sayılabilir. Bununla beraber, canlılığı oluşturabilmiş başka bir gezegen keşfettiğimiz takdirde, şu meşhur "dünyamızın dışarıdan bir yardım almadan bu şekilde meydana gelebilmesi matematiksel olarak imkansızdır, bu 10 üzeri 100'lü rakamlarla ifade edilebilecek kadar anormal derecede küçük bir ihtimaldir, haliyle dünyanın doğal süreçlerle oluşabilmiş olması mümkün değildir!" türündeki iddialar güme gidecektir. Zira görülecektir ki, "imkânsız" sayılan şey birden fazla defa gerçekleşebilmiş ve bu süreç birden fazla kere gerçekleşebildiğine göre bir "mucize" değilmiş, gerçekten de olasılıktan ibaretmiş.

Teolog Jefferson Davis, *"Eğer nötrinoların kütlesi 5 x 10^{35} yerine 5 x 10^{-34} kg olsaydı, evrendeki bollukları yüzünden ilave çekimsel kütle, evrenin genişlemek yerine büzüşmesine yol açardı."* diyordu.[259] Bu sözler, Stenger'in de belirttiği gibi,[260] sanki 10^{35}'de bir ölçülülük varmış, bir ince ayar yapılmış gibi bir intiba bırakıyordu. Fakat aynı mantığı, Neil Manson'dan bir alıntı yaparak saçmaya indirgeyebiliriz: *"Boyu 10^{16} ışık-yılında bir ölçek daha kısa (yani bir metre daha kısa) olsaydı,*

259 J. J. Davis, "The Design Argument, Cosmic 'Fine Tuning' and the Anthropic Principle", Philosophy of Religion 22, 1987

260 Stenger, A.g.e., s. 130

Michael Jordan dünyanın en müthiş basketbolcusu olamazdı."[261] Gayet tutarlı değil mi? Halbuki Jordan zaten fiziksel kapasitesi ve yeteneği uygun olduğu için bu kadar müthiş bir basketbolcu olabilmiştir ve eğer basketbol ile ilgilenmek yerine inşaat sektöründe çalışsaydı, ne boy uzunluğunun ne de örtük kalmış basketbol yeteneğinin hiçbir anlamı kalmayacaktı. Kısacası onun potansiyeli, vücudu ve yeteneği "Basketbolda başarılı olabilmesi için," yaratılmamıştır. O zaten yapı gereği basketbola yatkın olduğu için bu özelliklerini kullanabilmiştir. Bir alıntı daha yapmak gerekirse: *"Rezonans seviyesi %4 daha düşük olsaydı, Dünya'da organik yaşam için yeterli karbon olmazdı. Oksijende de benzer şekilde rezonans seviyesi sadece %0,5 daha yüksek olsaydı, karbonun neredeyse tamamı oksijene dönüşecekti. Her iki durumda da biz burada olamazdık."*[262] Evet, doğru. Bilimsel açıdan bu paragrafa karşı çıkmamız için hiçbir gerekçe yok. Fakat işin içine Tanrı'yı kattığınız zaman işler değişir. Çünkü burada sözü edilen ayarların geçerli olmadığı ve yeterli şartların oluşmadığı sayısız gezegen ve yıldızla karşı karşıyayız öyle değil mi? Teleskoplarımızı göğe çevirdiğimizde, insanlığın ya da canlılığın oluşabilmesi için gereken şartların sağlanmadığı sayısız gök cismiyle karşılaşıyoruz. Haliyle, sayısız gezegende işler yolunda gitmemişken bizimkinde yetcrli koşulların sağlanabilmiş olması, "burada özellikle bir planın yürütüldüğü" anlamına mı, yoksa "sonunda bir şeylerin yolunda gidebildiği" anlamına mı gelir?

İnce ayarla ilgili olarak C. Hitchens şöyle diyor: *Edwin Hubble, evrenin "büyük patlama"daki başlangıç noktasından dışa doğru genişlediğini çok önce göstermişti. "Kırmızı ışık" delilinin bu savın gerçekten doğru olduğunu gösterdiğine ikna olan bilimsel topluluk, belki Newtoncu nedenlerle, bu genişlemenin zamanla yavaşlayıp duracağını düşündü. Oysa bugün, tıpkı Lawrence Krauss'un öngördüğü gibi, evrenin gittikçe artan bir hızla genleşmeye devam ettiği ortaya çıkmıştır. Bu buluşun önemli sonuçlarından biri, günün birinde dönen galaksilerde "büyük patlamanın" meydana geldiğine dair gözlemlenecek hiçbir şeyin kalmayacak olmasıdır. Bu arada geceleri çıplak gözle hâlâ kolayca*

261 Neil A. Manson, "There Is No Adequate Definition of 'Finetuned for Life" Inquiry 43, 2000

262 Stannard, A.g.e., s. 34: Owen Gingerich, "Yaşamın Harcı."

gözlemlenebilen Andromeda galaksisi doğrudan galaksimize doğru ilerlemektedir ve beş milyar yıl içinde galaksimize çarpacaktır. Ne biçim bir "ince ayardır" bu?[263] [264]

Bu arada bir Agnostik olduğum için ister Tanrı'yı kanıtlamak isterse onun varlığını yadsımak amacıyla ortaya atılınış olsunlar, her önerme benim için aşağı yukarı aynı değerdedir. Kesinlikle teist argümanlara ya da ateist argümanlara dair bir antipati beslemiyorum. Lakin en azından ateist argümanların, teist argümanlara kıyasla daha dürüst olduğunu düşünüyorum. Çünkü iş Tanrı'yı savunmak olduğu zaman, inançlı insanlar (bu inanç aynı zamanda onların kimliğini de inşa ettiği için) gereğinden fazla saçmalayabiliyorlar ve argüman sunarken mantıktan ziyade duygularıyla hareket ediyorlar. Hatta gerek bilimsel gerçekleri çarpıtmak, gerekse bilim düşmanlığına varacak ölçüde propagandalara girişmek yolunda bile ilerleyebiliyorlar. Ama buna birazdan geleceğiz.

Şimdi, İndirgenemez Karmaşıklık Kuramı, 1996'da Michael Behe'nin *"Dawin's Black Box: The Biochemical Challenge to Evolution"*[265] adlı popüler kitabında şöhret kazanmıştı. Behe, bu kitabında birçok etkileşimli parçadan oluşan ve içindeki parçalardan herhangi biri kaldırıldığında işlevini yitiren sistemleri örnek vermiş ve doğanın da, "eğer şu, şu olmasaydı, canlılık oluşamazdı" formülüyle ele alınabileceğini, bunun da bizi bir mimar ya da tasarımcı olarak muhakkak Tanrı'ya götüreceğini iddia etmişti.[266] Lakin Behe'nin gözden kaçırdığı şey, bizim örnek olarak kullandığımız saat gibi objelerin her birinin zaten çoktan tasarlanmış olduklarıydı. Ayrıca, eğer şu anki saat modelleri, içlerinden herhangi bir parça eksiltildiğinde düzgün çalışamayacaklarsa (ki bu gayet normaldir) o halde, başka türlü tasarımlarla, o parçaya ihtiyaç duymayan saatler de üretilebilir. Örneğin eskiden cep telefonları telsiz gibilerdi ve antenleri vardı, fakat artık böyle bir aparata gerek kalmadı. Yani yegâne yol tek bir modelden geçmiyor. Önemli olan

263 Belki minik güneş sistemi "mahallemizdeki" diğer gezegenleri yaşanamayacak denli sıcak veya soğuk kılan da aynı ayardır.

264 Stenger, A.g.e., s. 7, Önsöz.

265 Darwin'in Kara Kutusu: Evrime Biyokimyasal Meydan Okuma.

266 Michael J. Behe, Darwin's Black Box: The Biochemical Challenge to Evolution, New York: Free Press.

nihayetinde aynı sonuca ulaşmak ise, farklı yollar da bulabilir ve antenin görevini görebilecek başka bir tasarım üretebiliriz. Ne var ki iş evren olduğunda, şu an bilebildiğimiz ve içinde yaşadığımız evrenin sayısı "bir" olduğu için, itirazlarımız pek de ciddiye alınmıyor, zira başka türlü aşamalardan geçen (ve bu evrende elzem olan fakat başka bir evrende gerekli bulunmayan) parça ya da yasaları tespit edemiyoruz. Neyse ki evrimci biyologlar, sistem evrimleştikçe işlevlerini değiştiren organik sistemlerin doğadaki örneklerinin uzun bir listesini çıkararak Behe'nin argümanlarını tamamıyla çürüttüler.[267] Gerçi sadece Evrim Tarihi bile, "şu şu olmasaydı, şunlar olmazdı..." ve benzeri argümanları çürütmeye yeter de artar. Çünkü evrimsel süreçte yönelimler ve doğa şartları sürekli değişmiş olduğundan, doğadaki varlıklar da sürekli değişmeye zorlanmıştır. Haliyle bugün, "eğer şu, şu olmasaydı, Homo Sapiens ortaya çıkamazdı!" demek saçmadır. Zira Homo Sapiens zaten bu şekilde ortaya çıkmış bir türdür ve başka bir şekilde ortaya çıkması da mümkün değildir. Sonuçta başka aşamalardan geçerek evrimleşen bir varlık, Homo Sapiens'e değil, başka bir türe dönüşmüş olacaktır.

Komiktir ki Tasarımcı, Hassas Ayarcı ya da İndirgenemez Karmaşıklıkçı teologlar, tasarıma örnek vermek amacıyla öne sürdükleri saat gibi objelerin her birinin ne şekilde tasarlandıklarını iyi biliyor, mekanizmalarını kabul ediyor ve bu özgüvenden hareketle doğanın da tasarlandığını iddia edebiliyorlar, lakin her nedense doğanın (eğer bir tasarımcı varsa) ne şekilde tasarlandığına dair elimizdeki en iyi argüman olan Evrim Kuramı'nı bir türlü kabullenemiyorlar. Çünkü evrim kuramı bir tasarımcıya işaret edebilecek şekilde yorumlanabilse de, işaret ettiği yaratıcı maalesef beceriksiz ve garip bir yaratıcıdır.[268] Zira iyi bir mimarın ne kadar iyi olduğu, inşa edeceği bir binayı sayısız kere tadilattan geçirmesi ve sürekli tasarımını değiştirerek binayı çarçur etmesiyle değil, işini tek seferde ve hatasız yapmasıyla belli olur.

Bu arada, bizimle ilgili planları olan ve bizimle iletişime geçtiği sanılan bir Tanrı'nın, her nedense kutsal kitaplarında "gerçek olduğu bariz belli olan evrim kuramına tamamen ters düşecek şeyler söylemesi"

267 Stenger, A.g.e., s. 50

268 Deus absconditus.

gök süsü ile donatılmış olsaydı, bu durumda "bir fanusun içinde mi yaşadığımızı yoksa gerçekten de tamamen bizim için yaratılan bir evrende mi olduğumuzu" sorgulayabilir ve bunun ardındaki şahsı arayabilirdik. Örnekler çoğaltılabilir. Kabul, insan öyle bir evrende yaşamayı da normal karşılayacaktır ama, en azından sayısız yıldızın içinde soluk mavi bir nokta olmaktansa, gerçekten de evrenin merkezi olmak daha ilgi çekici gelecektir. Fark ettiyseniz burada kimsenin ayı ikiye bölmesini beklemiyoruz. Yalnızca bilimsel araştırmaların bizi tam anlamıyla "anlamsız" sonuçlara götürmesi ve bu sonuçların açıkça bir yaratıcıya işaret etmesi gerektiğini vurguluyoruz. Çünkü eğer bu türden açık-seçik bir işaret bulabilseydik, en katı ateistler bile inançlarından şüphe duyabilirlerdi. Bu noktada okuyucu elbette "İyi de Tanrı kendini bize kanıtlamak zorunda mı?" diye düşünebilir ve bunu düşünmekte de gayet haklıdır. Fakat bu basamağa gelmeyi başardıysanız, o halde Tanrı'nın ince ayarlarla gizli saklı imzalar bırakmayacağını ya da bir takım ulaklarla insanların dikkatini çekmeye çalışmayacağını da düşünebilirsiniz. Çünkü Tanrı kendini bize kanıtlamak zorunda değil, o halde kanıtlanmasına yarayacak ipuçları bırakması da gerekmez ve bu durumda ister dindar; isterseniz de deist olun, Tanrı'yı kanıtlamak uğruna ortaya sürebileceğiniz bütün argümanlar değerlerini kaybederler.

Fakat klasik bir şekilde burasının "bir imtihan dünyası" olduğunu ileri sürecek ve doğal olarak hiçbir kanıtın yerleştirilmemesi gerektiğini savunacak, yani olayı yalnızca iman etme seviyesine çekecek ve "elbette bir kanıt bulamıyor olmamız gerekir," diyecekseniz, o halde dine uygun hale getirilmiş bilimsel argümanlar sunmayı ya da felsefi kanıtlar uydurmaya çalışmayı bırakmanız gerekir. Çünkü size göre Tanrınız, hiçbir kanıt olmadığı halde, son derece saçma bir ısrarcılıkla ve katı bir bağnazlıkla, adeta önce kendini sonra da diğerlerini kandırmak pahasına at gözlüğü takmış müritlerinden başka kimseyi muhatap almıyor ve bunlardan başka kimseye kıymet vermiyor demektir. O halde diyebiliriz ki, tıpkı arkaik tanrıların insanlardan hayvan ve insan kurban etmelerini istemeleri gibi; sizin tanrınız da bizlerden aklımızı, mantığımızı ve hatta bütün beynimizi bir kumar uğruna kurban etmemizi istiyor. Kabul, teoride böyle bir Tanrı'nın var olması da mümkündür, lâkin bu durumda o tuhaf bir Tanrıdır ve tapılmaya değer değildir.

Bu arada, "saate bakarak saatçiyi bulma" fikri, Tanrı'nın da bir tasarım ürünü olduğuna işaret eder. Çünkü saatin saatçi tarafından tasarlanması gibi, saatçi de Tanrı tarafından tasarlanmıştır ve tasarlanmış bir varlık olduğu için "ol" diyerek olduramamakta, bir şey yaratmak istediğinde uzun uzun tasarım yapmak zorunda kalmaktadır. Eh, Tasarım Argümanı'na göre Tanrı da tıpkı bir saatçi gibi evreni tasarladığına göre, o halde onun "yaratılmış bir saatçiden" farkı nedir? Haliyle evrene bakarak Tanrı'yı ispatlamaya kalkışmak, evrende tanrısal bir şeylerin bulunduğuna değil, Tanrı'da evrene içkin özelliklerin bulunduğuna delalet eder. Halbuki, Leibniz şöyle diyordu: "*...İnsan sanatı ile yapılan bir makine, parçalarının her birinde bir makine değildir... Ancak doğanın makineleri, sonsuza dek, en küçük parçalarında bile yine makinedir. Doğa ile sanat, başka deyişle Tanrı'nın sanatı ile bizim sanatımız arasındaki ayrım budur.*"[269]

Kısacası, bizim sanatımızla Tanrı'nın sanatı arasında fark vardır. Bu sebeple burada hem sonuçlarla nedenleri birbirine karıştırmakta, hem de önermeler arasında atlamalar yapmakta ve Tanrı'yı kendimize benzetmekteyiz. Neticede, bugün fizikçilerin keşfettiği yasaları kimse reddetmiyor ya da insanın nasıl evrimleştiğiyle ilgili (eğer katı bir dinci değilsek) bir rahatsızlık hissetmiyoruz. Fakat bunların arkasına tamamen keyfî bir ilah yerleştirildiği zaman bunu kabul etmek zorunda değiliz. Çünkü hatırlarsak tasarımcıların iddiaları şöyleydi: "Tasarlanan her şeyin bir tasarlayanı vardır, evren tasarlanmış bir şeydir, o zaman evrenin bir tasarlayanı vardır, bu tasarlayan da tanrıdır!" Lakin buna inanabilmemiz için evvela evrenin tasarlanmış olduğunun ispatlanması, ardından bu tasarımcının bulunması, onun da ardından bu tasarımcının Tanrı olduğunun ispatlanması ve onun da ardından bu Tanrı'nın başka bir şey tarafından tasarlanmadığının ispatlanması gerekir. Tasarımcıların yaptıklarıysa, bütün bunlar çoktan ispatlanmış gibi davranmak ve caka satmaktır. Bu yüzden bu argümanlardan bir Episteme çıkamaz, olsa olsa doxa çıkabilir. Haliyle eser olan şeyler bizi müessire götürseler de, neyin eser olup neyin olmadığı ispatlanmadığı takdirde bütün tasarım argümanları, kanıtlanmamış varsayımlardan ibaret kalacaklardır.

269 Leibniz, A.g.e., ss:64, s. 52

Öte yandan, "Bu evren mükemmel bir şekilde tasarlanmıştır ve eğer evren bu şekilde tasarlanmış olmasaydı, hiçbir şey meydana gelemezdi! Her şey bu hassas ayarlara bağlıydı!" demek de, bir bakıma Tanrı'ya hakaret etmektir. Çünkü bu, tanrıyı kısıtlamaktadır; Tanrı'yı bu ayarlara muhtaç etmektedir. Halbuki Tanrı, evrimsel mekanizma gibi, ya da fizik kurallarına bağlı maddeler gibi hareket etmek zorunda değildir. Dolayısıyla Tanrı eğer canlılığı yaratacaksa bunu farklı bir fizik yasası geliştirerek de yapabilirdi. Yani Tanrı, fizik kanunlarıyla bu evreni ayakta tutacaksa, bunu farklı yasalarla da gerçekleştirebilirdi; fakat sizler bunu bilemezdiniz çünkü, Tanrı bambaşka kurallarla işleyen bir evren tasarlasaydı ve sizler orada olsaydınız, bu sefer o evren için de aynı şeyleri söyleyecektiniz. Yaşadığınız evreni inceleyecek, o evrenin fizik kanunlarını öğrenecek ve o kanunlar olmadan hiçbir şeyin mümkün olmadığını düşünecektiniz. Kısacası, konu Tanrı ve onun sonsuz kudreti olduğu zaman, imkânsızlıktan ya da vazgeçilmez bir kuraldan bahsedilemez. Zira bunu yapmak, Tanrı'yı zincirlemek olur. Bu sebeple, Tanrı'nın bir tasarım yaptığını iddia etmek bile budalalıktır çünkü bir tasarımın tasarım olduğunu söyleyebilmek için, tasarımın ne olduğunu bilmek ve tasarlanmamış örneklere bakarak bunu sınayabilmek gerekir. Halbuki bizim bildiğimiz tek evren bu evrendir ve bunu da yeterince sınayabilmiş değiliz. Kaldı ki, sonsuz kudretli ve mükemmel bir yaratıcının, tasarlanmış olanları ayırt edebilmemiz için özellikle tasarlanmamış ya da kötü tasarlanmış şeyler yaratmasını beklememiz de saçma olacaktır, çünkü Tanrı sırf kendini bize ispatlayabilmek için ucuz kaliteli bir işçilik sergileyecek değildir.

Ayrıca şunu da bir sormak gerekir: Bugün bilimsel verilerden hareketle kutsal kitaplarından ayet cımbızlayan ve bu bilimsel verilerin, bizzat vahyi doğruladığını iddia eden teologlar, birkaç yıl sonra olur da bilimin sunduğu bu veriler yanlışlanırsa, kendi kutsal kitaplarının da yanlışlanmış olduğunu kabul edebilecekler mi? Elbette hayır. Çünkü bu işten para kazanıyorlar ve yaşamaya devam etmeleri gerekiyor. Haliyle ya kutsal kitaplarını daha önce yanlış yorumladıklarını iddia edecekler, ya da yeni bilimsel bulgularla uyuşan başka bir ayet cımbızlayarak "bilimsel din" maskesini takınmaya devam edecekler. Veya, kutsal kitaplarında yazan ayetlerin doğruluğunu savunmakta ısrarcı olacak

ve "Bilim sürekli değişir, bilime güven olmaz!" diyerek bilimsel açıklamaları reddedecekler. Yani işlerine geldiği zaman bilimden nemalanabiliyorken, işlerine gelmediğinde de bilimi küçümseyecek ve hokkabazlık yapmaya, amaç uydurmaya devam edecekler. Ama bu gayet normal, çünkü insan, amaçla yaşayan varlıktır. Yemek yemesinde bir amaç vardır çünkü karnı acıkır ve doymak ister. Birikim yapmasında bir amaç vardır -çünkü maddi sıkıntı çekmek istemez. Cinselliğe yönelmesinde bir amaç vardır -çünkü doğası budur, hormonları onu tetikler. Resim çizmesinde bir amaç vardır -çünkü hayal gücünü tuvale dökmek veya vaktini iyi değerlendirmek ister; en iyi ihtimalle, çizimini birilerinin görmesini, beğenmesini, yani eserinin övülmesini ister. Fakat bu, bizim gibi bilinçli varlıklar için geçerlidir ve bir gerçektir. Ne var ki aynı şeyi doğanın kendisi için de geçerli görecek olursak, bu durumda yalnızca bir inanç geliştirmiş oluruz; kanıt değil.

Örneğin, akan bir dereyi ele alalım: Derenin aktığını görüyorsunuz ve eğer incelerseniz, bu dereye baktığınızda derenin nereye aktığını, hangi hızla aktığını, o derenin akışı sonucu toprağın nasıl aşınacağını ve 5000 yıl sonra zeminde nasıl bir yer şekli oluşacağını kestirebilirsiniz. Yani bilimin yardımıyla birtakım hesaplamalar ve ön tahminler yapabilirsiniz. Diğer bir ifadeyle, derenin akış şiddeti gibi ayrıntılarla dere hakkında birçok bilgiye sahip olabilirsiniz. Fakat, "dere bir amaçla akıyor" diyemezsiniz. Yani derenin bilinçli bir tercih yaparak sağa sola aktığını iddia edemezsiniz. Dere, nasıl gidiyorsa öyle gitmek zorundadır zaten, yapısı budur. Dere U dönüşü yapmayı planlayamaz mesela, ya da "Bir dakika yahu, ben neden bu güzergahta akıyorum ki? İyisi mi 200 metre sağa gideyim de hayvanlar da nasiplensin," diyemez. Ha, elbette ki derenin aktığı yerde bulunanlar dereye ulaşmayı bir lütuf olarak görebilirler ve aynı şekilde dereyi göremediğinden susuzluktan kırılan hayvanlar dereye muhtaç olabilirler; fakat derenin bunda bir payı yoktur. Umarım yeterince anlaşılır olmuştur. Şimdi bu bölümü Spinoza'dan bir alıntıyla bitirmek istiyorum. Zira kendisi yıllar önce, bu kitapta sayfalar boyunca eleştirdiğim zihniyeti çok güzel bir şekilde açıklamıştı:

Bir çatıdan birinin başına bir taş düşerse ve onu öldürürse, yeni yöntemleriyle, taşın adamı öldürmek için düştüğünü göstereceklerdir; çünkü

eğer Tanrı'nın isteği ile bu nesne düşmemiş olsaydı, nasıl bu kadar çok koşul tesadüfen birlikte meydana gelebilirdi ki? Belki de, olayın rüzgârın esmekte olduğu ve adamın o tarafa yürüdüğü gerçeğinden kaynaklandığını söyleyeceksiniz. "Ama neden," diye ısrar edecekler, "rüzgâr esiyordu ve adam o sırada neden o yönde yürüyordu?" Bir kez daha cevaplarsanız, rüzgârın bir gün önce denizin çalkalanmaya başladığı için arttığını, hava daha önce sakin olduğu ve adamın bir arkadaşı tarafından davet edildiğini söylerseniz, yine ısrar edecekler: "Ama neden deniz çalkalandı ve adam o sırada neden davet edildi?" Böylece, sorularını nedenden nedene takip edecekler, ta ki sonunda Tanrı'nın iradesine sığınana kadar -başka bir deyişle, cehaletin sığınağına."[270]

Tanrı Neye Benzer ve Nitelikleri Nelerdir?

Tanrı madde ötesi olan, maddenin de üstünde olan bir varlıktır, dolayısıyla Tanrı'yı bunlarla öğrenemeyiz. Zira eğer bilimsel yöntemler veya Hassas Ayar gibi argümanlar Tanrı'yı kanıtlayabilselerdi, bu durumda Tanrı da bir araştırma-inceleme konusu olurdu ve çeşitli deney ve yöntemlerle, her istediğimizde Tanrı'ya ulaşabilir ve onunla iletişime geçebilirdik. Zira evren yoluyla bulunabilen bir Tanrı, evrene bağlı olur. Fakat bu türden bir Tanrı, kolaylıkla bilinebilir ve tespit edilebilir olduğu için "her şeyin üzerinde" gibi sıfatları layıkıyla taşıyamayacaktır. Ayrıca bu durum, imtihan argümanını da geçersiz kılacaktır. Peki Tanrı eğer bilimin konusu değilse ve madde düzleminde incelenemiyorsa, ona ulaşmamız nasıl mümkün olabilir? Veya Tanrı var ise ve bilinmek istiyorsa, onu bilmenin en iyi yolu nedir? Birçok filozofa göre bu yol, akıldan geçer. Çünkü akıl, tanrısaldır ve bizi hayvanlardan ayırır. Haliyle, bizi hayvanlardan ayıran bir şey, üstün olan bir şey olmalıdır ve eğer bir Tanrı varsa, evreni en güzel şekilde yarattığı ve her şeye gücü yettiği için, haliyle en akıllı, en zeki varlık da o olmalıdır. Üstüne üstlük, hayvanların veya bitkilerin felsefe yapmadığını, Tanrı'yı sorgulamadığını fakat bizim bu konularla ilgilendiğimizi gördüğümüze göre, bu durumda bizde de Tanrısal bir yan bulunmalıdır. Descartes'ın deyimiyle: *"Ben düşünen ve Tanrı idesi taşıyan bir şey olduğuma göre,*

270 Benedict de Spinoza, "Tanrı'ya Dair", Çev. Ahmet Ceylan, Gece Kitaplığı, 2021, s. 60

benim sebebim[271] *de bu idelere sahip olmak zorundadır."*[272] Kutsal kitapların deyimiyle ifade edecek olursak Tanrı, bizi "kendi ruhundan yaratmış" ya da bizi "kendine benzer kılmış" olmalıdır. Bu sebeple, Tanrı ister akılsal, isterse fiziksel olsun, aklını işleten bir insan, [273] Tanrı'yı bulabilmelidir. Lakin öte yandan, Tanrı'nın bizleri yaratması, bizim ille de tanrıyı andıracağımız anlamına gelmez. Çünkü Pierre Gassendi'nin Descartes'a verdiği cevapta da olduğu gibi, *"Bir duvar ustası duvar örerken, duvar; ustanın kendisine benzemez."*

Bu sebeple, Tanrı'nın akıl ve mantık yoluyla bir ispatına kalkışmadan evvel, akıl ve mantığın bize sunduğu Tanrı profillerini incelemek ve Tanrı'nın karakteristiğini irdelemek gerekir. Plantinga'nın Spinoza'nın etkisiyle hazırladığı meşhur çalışmasının başlığıyla ifade edecek olursak eğer, cevabını bulmamız gereken ilk soru, "Tanrı'nın bir mahiyeti var mıdır?" sorusu olmalıdır. Bunun için de öncelikle "Tanrı" dendiğinde ne anladığımıza bakmamız gerekir. Bizim Tanrı'ya yüklediğimiz nitelikler, ya da onda bulunması zorunlu olan kavramlar yani Tanrı'nın özellikleri yahut Tanrı'ya yakıştırdığımız vasıflar nelerdir? Bizler bir Tanrı'nın var olduğuna inanacaksak dahi, bu nasıl bir Tanrı olacaktır ve tarihte felsefece ele alınan Tanrı profilleri bize ne gibi içerikler sunmaktadır?"[274]

Hristiyanlar Tanrı'yı emsalsiz büyüklüğe sahip bir varlık olarak tasavvur ederler. O, âlemin ilk varlığıdır ve Tanrı'nın büyüklüğü genellikle mahlûkatınkinden farklı bir düzleme aittir. Plantinga, *"Eğer olağan sayma sayıları -sonlu ve sonsuz- bizim büyüklüğümüzü ölçecek olsaydı, bu durumda Tanrı erişilemez bir sayma sayıyla karşılaştırılmalıdır."*[275]

271 Yaratanım.

272 Descartes, "Meditasyonlar", Bilgesu Yayınları, 4. Baskı, 2018, Ankara, Çev. İsmet Birkan, s. 49

273 Spinoza'nın deyimiyle "Ratiocinatio."

274 *"Tanrı'nın sıfatları doktrini, hem Hristiyan hem de Müslüman ortaçağ teolojisinde önemli bir rol oynamıştır. Skolastiklerin tümeller tartışması, teodise ve özgür irade bağlamında bol bol konu edilmiştir. Merkezi problem, Tanrı'nın birliği ve aşkınlığı ile O'nun sıfatlarının çeşitliliği (ve çelişikliği) arasındaki ilişkidir. Antropomorfizmin bütün izlerinden kurtulmak için zati sıfatlar, mutlak bir varlık ya da Sonsuz Sevgi olarak bizzat Tanrı düşüncesinin birçok tezahürüne dönüştürülmüştür..."* (Pettazzoni, A.g.e., s.37)

275 Alvin Plantinga, "Tanrı'nın Bir Tabiatı Var mı?", Elis Yayınları, 3. Basım, 2016, Çev. Mehmet Sait Reçber, s. 11

demiştir ve buna ben de katılıyorum. Ayrıca Plantinga ve daha birçok kişi, kitabın Kader bölümünde ele alacağımız gibi, "her şeyin Tanrı'ya bağlı olduğunu" tasdik etmişlerdir:

"Hepimiz Tanrı tarafından yaratıldık ve onun müsamahasıyla varız... Her isyan hareketimiz zorunlu bir dayanak olarak onun idame ettirici faaliyetine dayanır; bizzat asinin varlığı an be an Tanrı'nın onaylayıcı faaliyetine bağlıdır. 'Güç, hatta zararlı olanlarınki bile, sadece Tanrı'dandır."[276]

Ve Tanrı'ya bu bağımlılık bir gün aşmayı umabileceğimiz bir şey değildir. Belki bir gün ölümsüzlüğü bile bulabiliriz, hatta yeni evrenler dahi yaratabiliriz ama "Tanrı'dan bağımsız" olduğumuzu ispatlamamız yine de mümkün olmayacaktır; çünkü; *"Herhangi bir faaliyet için dayandığımız nedensel yasaların kendisi, Tanrı'nın yaratmış olduğu evrenin maddesine ilişkin düzenli, sürekli ve alışılagelen ilişkilerinin kaydından başka bir şey değildir."*[277]

Peki Tanrı her şeyi yarattıysa, o halde kendi niteliklerini de mi kendisi yarattı? Kadir-i Mutlak olması, sonsuz bilgili olması ve benzeri nitelikler, Tanrı'nın kendi yaratımı mıydı yoksa ona içkin miydiler? Eğer Tanrı bu bilgileri yaratmışsa, o halde kendisi bilgi var olmadan önce de var olmalıdır ve bu durumda, bilginin olmadığı bir dönem vardır demektir. Fakat Tanrı, yakıştırmamız gereği her daim bilgili olmalıdır, o bilgiyi "edinmiş" bir varlık değildir.

"Dahası, o bu nitelikler tarafından bir şekilde kayıtlanmış ve sınırlanmış, onlara bağımlı gibi görünmemektedir. Mesela her şeyi bilme niteliğini alınız. Bu nitelik var olmasaydı, o zaman Tanrı ona sahip olmayacak ve bu durumda o, her şeyi bilen olmayacaktı. O halde her şeyi bilmenin varlığı, Tanrı'nın kendi olmasının zorunlu bir koşuludur."[278]

Spinoza'ya göre de *"Tanrı ve tüm nitelikleri ebedidir, yani her sıfatı varoluşunu ifade eder. Bu nedenle, Tanrı'nın ebedi özünü açıklayan aynı sıfatları, aynı zamanda onun ebedi varlığını açıklar, başka bir deyişle,*

276 Plantinga, A.g.e., s. 12
277 Plantinga, A.g.e., s.12
278 Plantinga, A.g.e., s.14

Tanrı'nın özünü oluşturan şey, aynı zamanda varlığını da oluşturur. Bu nedenle Tanrı'nın varlığı ve Tanrı'nın özü bir ve aynıdır."[279]

Lakin hem "her zaman" gibi ifadeler hem de bu nitelikler, Tanrı gibi "kavramların ve niteliklerin üstü olan bir şey" için bir anlam ifade etmez. Yani Tanrı en merhametli veya en iyi, en kuvvetli falan olamaz. Olabilmesinin tek şartı, "onun Tanrı olması sebebiyle bütün bunları bünyesinde barındırması" olabilir ama bu da doyurucu bir cevap değildir. Üstelik her şeyi bilme belli bir karaktere sahiptir. Her şeyi bilme özelliğini Tanrı meydana getirmemiştir ve gerçekleştirebileceği hiçbir fiil yoktur ki onunla bu nitelik farklı bir şekilde teşekkül etmiş olsun. Yani Tanrı aslında iş kavramlara ve öze geldiğinde, herhangi bir kontrol ve hüküm sahibi değildir. Ya da Tanrı, kendinde bulunan nitelikler yüzünden kısıtlanmış bir durumdadır. Örneğin Tanrı, vasfı gereği "her şeyi bilen" ise, bu durumda Tanrı'nın her şeyi bilen olmaması imkânsızdır. Yani Tanrı istese de istemese de her şeyi bilen olmak zorundadır. Zira aksi mümkün değildir. O halde Tanrı, tabiatı gereği kendini her şeyi bilen bir vaziyette bulmuş olmalıdır. Bu da Tanrı'nın her şeye hakim olduğu fikriyle çelişir.

"Tanrı derken, kesinlikle sonsuz bir varlığı kastediyorum -Bu, her biri sonsuz ve sonsuz özselliği ifade eden sonsuz niteliklerden oluşan bir maddedir[280] *[...] Tanrı'nın herhangi bir sıfatının mutlak doğasından kaynaklanan her şey, her zaman var olmalı ve sonsuz olmalıdır veya başka bir deyişle, söz konusu sıfat yoluyla ebedi ve sonsuzdur."*[281]

Plantinga'dan alıntılarsak Gordon Kaufman şöyle diyor: *"Teolojik söylemin başka herhangi bir 'dil oyunu'yla paylaşılmayan ana meselesi 'Tanrı' teriminin anlamıdır. 'Tanrı' özel anlam sorunları doğurmaktadır, çünkü tanımı gereği tecrübeyi aşan ve böylece tecrübeye sığdırılamayan bir gerçekliğe gönderimde bulunan bir addır. Yeni bir mühtedi, Tanrı'ya kalbindeki 'sıcak duygu' şeklinde gönderimde bulunmak isteyebilir, fakat Tanrı bu duyguyla zor özdeşleştirilebilecektir; Kutsal-Kitapçı, Kutsal Kitabı Tanrı'nın sözü addedebilir; ahlâkçı Tanrı'nın insanların vicdanı vasıtasıyla konuştuğuna inanabilir; kilise-adamı Tanrı'nın cemaati*

279 Spinoza, A.g.e., Önerme: 20, s. 35
280 Spinoza, A.g.e., Önerme: 6, s. 6
281 Spinoza, A.g.e., Önerme: 21, s. 36

arasında hazır bulunduğuna inanabilir -fakat bunların her biri bizzat Tanrı'nın gönderimde bulunulan mahali aştığıyla mutabık kalacaktır. Var olan her şeyin yaratıcısı veya kaynağı olarak Tanrı belirli herhangi bir sonlu gerçeklikle özdeşleştirilmemelidir; nihai ya da nihai olandan önce gelen her değer veya varlıktan ayrı tutulmalıdır. Ancak mutlak anlamda hiçbir şey tecrübemiz dahilinde 'Tanrı' teriminin uygun bir şekilde gönderimde bulunduğuyla doğrudan özdeşleştirilemiyorsa bu sözcük ne anlama sahiptir veya sahip olabilir?"[282]

Kaufman ayrıca "Tanrı'nın bir gerçek referansı, bir de mevcut referansı" olduğunu söylüyor. Gerçek referans, hiçbir zaman ulaşamayacağımız veya herhangi bir yolla gözlemleyip inceleyemeyeceğimiz bir X'dir, yani içeriğini bilmemiz imkânsızdır. Mevcut referans ise, herhangi bir dinin veya felsefenin öne sürdüğü, karakterize edilmiş Tanrı'dır. Dua veya ibadet ederken bu mevcut referansı hayal eder, onu inşa ederiz. Lakin bu durumda Tanrı dediğimizde kast ettiğimiz her şey, aslen bizim zihnimizin bir ürünü olmuş olur, diğer bir ifadeyle bütün Tanrı profilleri, mevcut referanslardır. Zaten gerçek Tanrı'dan bahsetmek veya onu tahayyül etmek de imkânsızdır zira dilimiz varlığın kapsamı dışına çıkamaz. Örneğin "sağırdır" ifadesi tek başına bir şey ifade etmez. "Sağırdır" Bir nitelik değildir. Sağırlık duymanın yokluğudur evet ama, "sağırdır", bir tamamlayıcıya ihtiyaç duyar. Örneğin "Diamond sağırdır." Bu durumda sağır olma niteliği, bendeki bir eksikliği (duyma eksikliğini) ifade etmiş olur. Eh, bizim gibi varlıkları ifade ederken bile cümle kalıplarının dışına çıkmamak elzem iken, Tanrı için hata ihtiva etmeyecek ne tür ifadeler kullanabiliriz?

"Tanrı her şeyi görür" derler ama görme yeteneği yaratılmışa hastır, zira ancak gözleri veya sensörleri olanlar (yan anlamında) görebilirler. "Tanrı her şeyi duyar" derler ama duyma yeteneği yaratılmışa hastır, ancak kulağı olanlar duyabilirler. "Tanrı her yerdedir" derler ama bir yerde olabilmek, maddeden oluşmuş olan, yaratılmış olan varlığın bir özelliğidir. Cisimsel olan ya da en azından "fiziken bir karşılığı olan varlıklar" bir yerlerde olabilirler. "Tanrı her şeyi bilir" derler ama bilmek, bilmemenin varlığını da tasdik eden bir durumdur. Çünkü bir şeyi bilmek için, bir dönemde bilmiyor olmuş olmak lazımdır ve görüleceği

282 Plantinga, A.g.e., s. 19'dan naklen.

gibi, bizim kullanabileceğimiz her nitelik, aslen sonradan ortaya çıkmış şeylerdir.[283] Örneğin göz yokken görmek var mıydı? Kulak yokken duymak var mıydı? Evren yokken "olmak" var mıydı? O halde Tanrı ne zaman bunların eksikliğini yaşadı ki, bu özellikleri temin etti? Her şeyden önce zamanın olmadığı bir dönemden veya zamanın dışındaki bir varlıktan bahsederken, saçmalamamak mümkün mü? Bu durumda "Tanrı'nın bir tabiatı var mı?" diye sormak, "elimdeki kalemin not ortalaması kaçtır?" diye sormak kadar saçmadır veya "içtiğim suyun en sevdiği futbol takımı hangisidir?" demekten farksızdır. Soru başlı başına hatalıdır, ama ne var ki bütün dinler ve filozoflar Tanrı üzerine konuşmuş ve onu tarif etmek istemişlerdir -tıpkı şu an yaptığımız gibi. Bu da bir tezatlık barındırıyor. Çünkü cevaba ulaşamayacağınızı bildiğiniz halde, işi daha da karmaşık hale getirmek pahasına bile olsa yine de Tanrı'dan bahsetmeye devam ediyorsunuz. Bu durumda Tanrı hakkında yapılan her tarif, gerçekte bir tahriftir. Zaten "Tanrı'yı tarif etmek isteyen her insan, gerçekte onu tahrif etmiştir ve onu bilinebilir kılmak isteyen her felsefe, onu daha da bilinemez yapmıştır," iddiasında bulunmamın sebebi de budur. Zira bir şeyin duvar olduğunu söylemek, aynı zamanda duvarın ne olduğunu bildiğinizi idda ettiğiniz anlamına gelir. duvarın niteliklerini biliyorsunuz ki o şeyin duvar olduğunu söylüyorsunuz. duvara duvar demeden önce o yalnızca bir "şey"di ve o şeyin özelliklerinden hareketle onu diğer şeylerden ayıracak şekilde ona bir isim verdiniz. Yani bir şeye duvar derken, onun duvar olduğunu ve duvar olmayan şeylerin niçin duvar olmadığını idrak etmiş olmalısınız. E peki Tanrı'dan bahsederken yaptığınız nedir? Tanrı'nın ne olduğunu biliyor musunuz da Tanrı'dan bahsediyor veya Tanrı'yı tespit ediyorsunuz? Hayır. Yalnızca Tanrı denen kavramın anlamlı olduğunu ve o kavramın ifade ettiği gücün "var" olduğunu ima ediyorsunuz. Ama buna ilişkin hiçbir veriye sahip değilsiniz, sadece varsayıyorsunuz. Aynı şekilde Tanrı'nın var olmadığını söyleyenler de bu vaziyetteler. Halbuki tek söylemeleri gereken, "Tanrı hakkında bir şey bilmedikleri"dir. Ne var ki felsefe varsayımları sınayan bir etkinliktir ve bu sebeple, varlığa ya da yokluğa ilişkin argümanlar da sınanmaya açıktır.

283 Birinci bölümde bunlardan kısaca bahsetmiştik.

Lakin Tanrı'yı sınarken bir paradoksa sürüklenmek durumundayız. Zira, Tanrı gibi bir zatın varolduğunu fakat kavramlarımızdan hiçbirinin ona uygulanmadığını söylemek, neredeyse "bazı kavramlarımızın ona uygulanabileceğini" söylemek kadar çelişkilidir. Çünkü "Tanrı'nın bütün algıları aştığını" veya "bütün kavramların dışında olduğunu" söylemek dahi onu tanımlamaktır. Bu açıklama, "O'nu kavramların dışında olan bir kavrama indirgemekle" aynı şeydir ve bu, Agnostisizm'in de bir açığıdır. Zira bir Agnostik, Tanrı'nın hiçbir şekilde bilinemeyeceğini, onun bilginin dışında kalacağını iddia ederken, "Tanrı'nın bilginin dışında kalacağını" veya "Onun hiçbir şekilde bilinemeyeceğini" bildiğini iddia etmektedir. İşte bu, insan zihninin Tanrı karşısındaki çaresizliğinin bir örneğidir. Neticede Tanrı eğer insan tecrübesini aşıyorsa, bu durumda insan tecrübesini aşmanın ne olduğunu biliyor olmamız lazımdır. Yani ya buna şahit olmamız ya da tasavvur edebilmiş olmamız gerekmektedir, aksi halde "Tanrı'nın tecrübelerimizin üstünde olduğunu" iddia edemezdik. Fakat, eğer Tanrı insan tecrübesini aşıyor ve hatta bu evrendeki hiçbir teknoloji tarafından tespit edilemiyorsa, o halde "Tanrı dediğimiz şey radarımızın dışında kalacağından", yine onun hakkında hiçbir şey söyleyemiyor olmamız gerekirdi. Bu da bizi şu sonuca götürür:

"Kavramlarımız Tanrı'ya uygulanmıyorsa, öyleyse o her şeye gücü yetmek, göklerin ve yerin yaratıcısı olmak gibi niteliklere sahip değildir... Şayet bunlar kavramlarına sahip olduğumuz nitelikler ise O, kendisiyle özdeş olmak, var olmak ve maddi bir şey ya da maddi olmayan bir şey olmak gibi niteliklere sahip olmayacaktır. Esasen O, 'Tanrı' teriminin veya başka herhangi bir terimin referansı olmak niteliğine de sahip olmayacaktır; çünkü bir terimin referansı olma kavramımız ona uygulanamaz. Gerçek şudur ki, bu varlık herhangi bir niteliğe asla sahip olmayacaktır, çünkü en az bir niteliğe sahip olmak kavramımız ona uygulanmamaktadır. Ama böyle bir şey nasıl var olabilir? Var olmamış, kendisiyle özdeş olmamış, maddi bir şey ya da maddi olmayan bir şey olmamış, herhangi bir niteliğe sahip olmamış bir varlık nasıl olabilir?

Kavramlarımızdan hiçbirinin kendisine uygulanmadığı bir şeyin var olması açıkçası bir hayli imkânsızdır."[284] [285]

"Tanrı, tanımı gereği her şeyin üstündedir," diye düşünmekteyiz ama her şeyin üstünde olan bir varlık bu evrenin de üstündedir ve bizimle ilgilenmez. Çünkü bu evrenle ilgilendiği, buraya müdahil olduğu takdirde Tanrı, "her şeyin üstünde" olmaktan ve kendisi olmaktan çıkar. Bunları zaten konuşmuştuk; ister bilimle isterse bir peygamberin zihniyle ya da bir meleğin vahyiyle olsun, bizimle irtibat kuran bir Tanrı, "bizimle irtibat kurabilmek için küçülmüş" bir Tanrı olacaktır. Bu sebeple Tanrı, hakkındaki bütün çıkarımlarımızın mecburi olarak paradoksa sürüklendiği bir olgudur. Temel amacımız Tanrı'yı bilmek veya tanımaktır ama, ne yaparsak yapalım Tanrı "ezeli ve ebedi, her şeye gücü yeten ve her şeyin üstünde olan" bir olgu olacağından, hakkındaki bütün çıkarımlarımız -bizi tatmin etseler de etmeseler de- kendi kurgularımızdan ibaret kalacaktır. Tıpkı "bütün genellemeler yanlıştır" önermesinin kendi kendini çürütmesi[286] veya "şu anda yalan söylüyorum" önermesinin kendi kendini çıkmaza sokması gibi[287] Tanrı da bizi çıkmaza sokmaktadır. Tanrı, olsa olsa "bilinemeyeceğini" bilebileceğimiz kadar bilinebilirdir. Ama, bu da Tanrı'nın en az bir niteliğinin bilinebilir olduğunu kabul etmek demektir ve o halde, bir niteliği bilinebilen bir Tanrı, başka niteliklerini de bilinebilir kılabilir. Fakat bu

284 Plantinga, A.g.e., s.24-25

285 Spinoza, A.g.e., s. 15, Not: "... *İki öznitelik aslında ayrı olarak -yani biri diğerinin yardımı olmadan- düşünülse de, bu nedenle bunların iki varlık veya iki farklı madde oluşturduğu sonucuna varamayız. Çünkü öz niteliklerden her biri, içinde her zaman eşzamanlı olarak var olduğu ve hiçbiri başka biri tarafından üretilemeyeceği ölçüde, öz niteliğidir; ama her biri tözün gerçekliğini veya varlığını ifade eder. Öyleyse, bir töze birkaç nitelik atfetmek saçma olmaktan çok uzaktır: Çünkü doğadaki hiçbir şey, her bir varlığın bir nitelik altında kavranması gerektiğinden ve gerçekliğinin veya varlığının gerekliliği veya sonsuzluğu ve sınırsızlığı ifade eden niteliklerin sayısıyla orantılı olduğundan daha açık değildir. Sonuç olarak, kesinlikle sonsuz bir varlığın zorunlu olarak, her biri belirli bir sonsuz ve sınırsız özü ifade eden sonsuz niteliklerden oluşacak şekilde tanımlanması gerektiği çok açıktır."*

286 Zira bütün genellemeler yanlışsa, bu önerme de bir genelleme olduğundan önermenin kendisi de yanlış olacaktır ve bütün genellemeler yanlış olmayacaktır.

287 Giritli paradoksunun bir benzeri: Eğer şu anda gerçekten yalan söylüyorsam, o halde "yalan söylüyorum" derken yalan söylememiş olurum, ama gerçekte yalan söylememiş olduğum halde yalan söylediğimi iddia ettiğim bir konuma düşeceğim için aslen yalan söylemiş olurum ve "şu an yalan söylüyorum" derken doğruyu ifade etmiş olacağımdan, aslen yalan söylemiş olmam, bu böyle gider.

durumda birden fazla niteliğini "bilinebilir" kılmış olan bir Tanrı'nın "bilinemez" olduğunu iddia edemeyiz ve "bilinebilen bir Tanrı'nın gerçekten Tanrı olup olmadığı" sorusunu sorarak yine başa sararız.

Aziz Thomas Aquinas'ın İlâhi Basitlik Teorisi'ne göreyse, Tanrı'nın elbette bir tabiatı vardır ama, tabiatı kendisiyle eştir. Haliyle Tanrı'yı, anca Tanrılığıyla bilebilmek mümkündür. Çünkü Tanrı'nın eli kolu varsa, Tanrı aynı zamanda o el ve o koldur; o el ve kol ondan bağımsız değildir. Bizler uzuvlarımızı hareket ettiren, onları yöneten varlıklarız ve uzuvlarımız biz değiller, onlar bizden ayrılar bu sebeple bunu anlamamız biraz zor olabilir ama, eğer Tanrı gerçekten varsa, o halde onun o sonsuz zihni, her şeyiyle bir olmalıdır. Çünkü Bir, diğer bütün sayıların temeli olan ve sayı kavramından önce dahi mecburen varlığı sabit olan bir kavramdır. 2'nin, 3'ün veya sonsuz sayıların, 1'in varlığından bağımsız bir varlıkları yoktur ve 1, kendi varlığına hapistir. İşte tıpkı 1 gibi, Tanrı da herhangi bir varlığın mevzubahis olduğu bir ortamda, kendi mahiyeti gereği bizzat vardır ve Tanrı'nın eğer bir uzvu varsa O, aynı zamanda bütün uzuvlarıdır.[288]

Peki bu bizi nereye götürür? Eğer iyilik veya sonsuz kudret gibi özellikler, zaten Tanrı'nın kendi karakteriyle bir bütün iseler, bu durumda

288 Spinoza bunu farklı bir örneklerle açıklar. Ona göre, cevher sonsuz olduğuna göre onun nitelikleri de sonsuz olacaktır, haliyle tezahürleri sonlu olsa da, tezahürlerin kaynağı sonsuzdur. Yani meşe ağacı ya da insan türü sonlu olabilir, ama varlığın kendisi sonsuzdur. Aynı şekilde, cevher sonsuz olduğu için, bölünmesi de imkânsızdır. Lâkin madde sonludur ve bölünebilir. Sonsuz neden bölünemez, çünkü eğer sonsuzu bölerseniz, elinizde iki tane sonsuz olacaktır. Yani yine sonsuza ulaşacağınız için bölmeniz bir şeyi değiştirmeyecektir hatta sonsuzu böldükçe ufaltmayı bırakın, mantıken çoğaltmış olmanız gerekir. Ama, eğer sonsuzu bölünce iki tane sonsuza ulaşabildiysek, bu durumda elimizdeki sonsuz, önceki sonsuzun iki katı olacağı için, az önce böldüğümüz şey sonsuz olmayacaktır, sonlu olacaktır. Bu durumda ya sonsuz sonsuz değil, ya da sonludan sonsuz çıkıyor ve bu imkânsızdır. Öteki ihtimale bakarsak, yani sonsuzu böldüğümüzde onu ufalttığımızı düşünürsek, demek ki sonsuz, sonsuz değilmiş çünkü bölünce tam yarısını elde edebilmişiz, bu da onun sonlu olduğunu, bilinebildiğini, hududunun tespit edilebildiğini gösterir veya böldüğümüz şey sonsuz olmaz, ya da elimizdeki bu bölünmüş iki sonlu parçanın birleşimi bize yeniden sonsuzu verir, ve haliyle sonsuz, sonludan meydana gelmiş olur. Lâkin bu da imkânsızdır. Kısacası sonsuz ne bölünebilir, ne eksiltilebilir, ne küçültülebilir, ne büyütülebilir ne de çoğaltılabilir. Çünkü bu cevher hem doğanın hem de tanrının özünü teşkil ediyor, Spinoza'ya göre bu ikisi aynı şey. Bunu şu sözlerinden anlayabiliriz: *"Sonsuz bir varlığa, yani sonsuz sıfatları olup, ezeli bir özü bu sonsuz sıfatlarından her biriyle ifade edilmiş olan cevhere Tanrı diyorum."*(Ethica, I, Def. VI)

Tanrı bunlardan bağımsız bir karaktere sahip değil demektir. Zira bu özellikler, neticede varlar ve eğer bu özellikler varsalar, bu durumda Tanrı ile beraber varlar, yani ondan ayrı değiller. Zaten bu özellikler eğer var olmasalardı Tanrı'da bulunamazlardı ve eğer bu özellikler ondan ayrı iseler, bu durumda Tanrı bunlara bağımlı olurdu, zira bunlar sayesinde bir vasıf kazanmış olurdu ve eğer bu özellikler var olmasalardı, Tanrı da var olmayacaktı ya da vasıfları bakımından eksilecekti. Lakin var olmak bile bir nitelik olduğu için, Tanrı, var olmanın da yok olmanın da dışında kalmaktadır. Zira "varlık", Tanrı'nın yarattığı bir şeydir ve varlık, var olan bir şeydir. Bu durumda, Tanrı da eğer var ise, o halde Tanrı, kendi yarattığı varlıktan pay almakta ya da ona benzemekte, veyahut yarattığını kendine benzetmektedir. Lakin Tanrı mükemmel olduğu için,[289] mükemmelin değişmeye ve gelişmeye ihtiyacı olmadığından; mükemmel olmayan hiçbir şey, mükemmele benzemeyecektir. O halde bütün bu kavramlar, Tanrı hiçbir şey yaratmamışken bile var olmuş olmalıdır. Peki hiçbir şey yokken bu kavramlar nerede var olabilirler? Ancak ve ancak Tanrı'da. Aksi halde Tanrı'nın da bu kavramlardan bir farkı kalmayacaktır.

Ayrıca bizim niteliklerimizle Tanrı'nın nitelikleri arasında bir ayrım yapmak lazımdır. Örneğin bizim için şişman olmak bir niteliktir, ama şişman olabiliriz de, olmayabiliriz de. Mavi gözlü olmak bir niteliktir, ama mavi gözlü genine sahip olmamamız da mümkündür. Bizim formumuz bâki değildir, çünkü bizler değişime açık varlıklarız ve mutlak değiliz. Lakin iş Tanrı olduğunda, Tanrı'daki niteliklerin onda olmaması söz konusu değildir. Çünkü Tanrı, kendi nitelikleriyle özdeştir. Tanrı'nın bugün bilgiliyken yarın cahil olması imkânsızdır. Bugün her şeye güç yettirebiliyorken yarın zayıflaması söz konusu değildir. Tanrı, bugün "yaratılmamış" iken, yarın "yaratılmış" bir varlık konumuna düşemez. Ezeli ve ebediyse, ondaki nitelikler de ezeli ve ebedi olmak durumundadır. Fakat yaratılmamış olmak da bir nitelik, bir vasıf değil midir? Ya da bir şeyleri yaratmış olmak, size bir vasıf kazandırmıyor mu? Ayrıca yaratım, zamana bağlı olduğuna göre, yaratımın hiç gerçekleşmemesi ihtimali de söz konusu değil midir? Bu durumda Tanrı, evreni yaratmayabilirdi ve bu durumda Tanrı'nın yaratıcı niteliği

289 "Creatrix par excellence."

anlamsızlaşırdı, hatta Tanrı bu tür bir niteliğe de sahip olamazdı, zira yaratmamış olurdu. E peki yaratmamış bir Tanrı'ya tanrı demek ne kadar mümkündür? Burada elbette "yaratmasaydı biz zaten olmayacaktık ve Tanrı diye bir kavram da geliştirmeyecektik, ama Tanrı, var olmaya devam edecekti" diyebiliriz fakat, bu durumda Tanrı, gerçekten de "Tanrı gibi" olacak mıydı? Yaratmadığı halde Tanrı olmaya devam edecekse, o halde bizi yaratmış olması anlamsızdır ve eğer Tanrı, bu vasfı kazanabilmek için "yaratmış olmak" zorundaysa, bu da Tanrı'nın "Tanrı olmak" için yaratmak zorunda kaldığı anlamına gelir. Kaldı ki Tanrı, yaratacağı şeyleri tamamen yaratmış durumda mıdır? Ya da yaratılan her şey, yaratılmak zorunda mıydı?[290] Veya şu an evrende "üzerinde herhangi bir canlılık bulunmayan milyarlarca taş parçası" dolanıyor öyle değil mi? Eğer onlardan bir tanesi eksik olsaydı ne olurdu? Veya günümüzde henüz evrimleşmemiş, belki de ancak 1 milyar yıl sonra ortaya çıkabilecek olan bir türün şu an fiilen var olmaması, Tanrı'nın henüz "o türü yaratma vasfını" edinmemiş olduğunu mu gösterir?

Bu soruların bir cevabı yoktur. Tek yapabileceğimiz, Tanrı'nın zamanın da dışında olduğunu söyleyerek topu taca atmak, diğer bir ifadeyle zaman kazanmaya çalışmak olabilir ve bunun da kendimizi kandırmaktan bir farkı yoktur. Bu sebeple, yargıyı askıya almak lazımdır.[291]

290 Mesela Tanrı mecburen var olan bir şey olduğuna göre, yani özü itibarıyla varlığı zorunlu olduğuna göre, diğer bir ifadeyle var olmaması zaten mümkün olmadığına göre, o halde Tanrı özgür müdür? Çünkü Spinoza, aynı zamanda Tanrı'nın yegâne hür olduğunu söylüyor. Yani en özgür olan kendisi, O hiçbir şeye bağımlı değil, tamamen serbest. Hiçbir şey onu kısıtlayamaz. Fakat öte yandan bu tanrı, var olmamaya muktedir değildir ve yokluğu mevzubahis olamaz, o halde var olmaya mecburdur ve kendini yok etmesi mümkün değildir. Kısacası Tanrı varlığı kendi isteğiyle mi yaratıyor yoksa yaratmaktan başka çaresi yok da buna boyun mu eğiyor bilmiyoruz. Çünkü Spinoza, özgürlüğü "eylemleri yalnızca kendisi tarafından belirlenen ilkeye göre hareket eden varlığın sahip olduğu bir şey" olarak anlatıyor; lâkin sonsuzluk ya da tek ve en yüce töz olma sıfatları Tanrı'nın kendi tercihi değiller.

291 *"...Ne akıl ne de irade Tanrı'nın doğası ile ilişkilendirilemez. Gösterebileceklerinin, yüce zekânın ve özgür iradenin Tanrı'nın doğasına uygun olacağını düşünen birçok insan olduğunu biliyorum; Tanrı'ya atfettikleri, kendimizdeki en yüksek mükemmellikten daha mükemmel bir şey bilmediklerini söylüyorlar. Dahası, Tanrı'yı gerçekten fevkalade zeki olarak görseler de, Tanrı'nın gerçekten anladığı her şeyi var edebileceğine inanmıyorlar, çünkü böylece Tanrı'nın gücünü yok edebileceklerini düşünüyorlar. İddia ederlerse, eğer Tanrı, aklındaki her şeyi yaratmış olsaydı, daha fazla bir şey yaratamazdı ve bu, Tanrı'nın her şeye yeten gücü ile çelişirdi; bu nedenle Tanrı'nın her şeye kayıtsız olduğunu ve mutlak bir irade uygula-*

Tanrı'nın kendi nitelikleriyle özdeş olması fikri üzerinde biraz daha duralım: *"Bu görüşe göre Tanrı sadece iyi değil, iyiliktir ve kendi iyiliğidir veya iyiliğin kendisidir. O sadece hayat sahibi değil, hayatıyla özdeştir. O sadece bir tabiata veya öze sahip değil, tam da bu tabiattır, onun bizzat aynısıdır. Ve bu zor bir ifadedir... Öncelikle Tanrı niteliklerinden her biriyle özdeş ise bu durumda niteliklerinden her biri niteliklerinden her birine özdeştir, öyle ki Tanrı ancak bir niteliğe sahiptir."*[292] [293] Yani Tanrı kendi nitelikleriyle özdeş ise, her nitelik bir diğeriyle özdeş olmak zorundadır, bu durumda da Tanrı'nın "birçok" niteliği olamaz. Örneğin o en merhametli, en kuvvetli veya her şeyi bilen olamaz. Onda yalnızca bir nitelik vardır: "Kendisi olmak."

Öyleyse Tanrı, kendisi bir niteliktir. Lakin nitelikler zat olamazlar. Öyleyse Tanrı bir zat, bir şahıs değildir; sadece soyut bir nesnedir. Bu yüzden de bir bilgiye, farkındalığa veya kuvvete sahip değildir. Zira var olmak da bir niteliktir ve eğer var olmak Tanrı'dan ayrı bir nitelikse bu durumda Tanrı, var olmak niteliğine sahip olamaz. Bu da onun var olmadığı anlamına gelir. Yani "Tanrı yoktur." Ha eğer Tanrı, "var olmak niteliğinden bağımsız bir varoluşa" sahipse de, bu durumda Tanrı hakkındaki bütün yargılar muallakta kalır. Örneğin onun "tek varlık" olması, "tek yaratan" olması ve diğer bütün nitelikler, gerekçelendirilmesi imkânsız niteliklere dönüşürler. Çünkü bu durumda Tanrı'nın sahip olduğu iyilik ve kuvvet gibi şeyler de zorunlu varlık olurlar. Ayrıca onlar yaratılmadığından, zaten Tanrı'dan beri var olmuş olacaklarından, Tanrı gibi olacaklardır ve durum böyleyse, Tanrı'nın "tek" olması anlamsızlaşacaktır. Hatta, Politeist pagan öğretileri bu tür bir görüşe

---

masıyla yaratmaya karar verdiği şey dışında hiçbir şey yaratmadığını varsayarlar. Bununla birlikte, Tanrı'nın yüce gücünden veya sonsuz doğasından sonsuz sayıda şey olduğunu, yani her şeyin zorunlu olarak sonsuz sayıda yoldan, her zaman aynı gereklilikten kaynaklandığını yeterince açık bir şekilde gösterdiğimi düşünüyorum. Tıpkı bir üçgenin doğasında olduğu gibi sonsuzluktan ve sonsuza kadar, üç iç açısının iki dik açıya eşit olduğunu izler. Bu nedenle, Tanrı'nın her şeye kadir olduğu sonsuzluktan beri sergilenmiştir ve sonsuza kadar aynı faaliyet durumunda kalacaktır... Aksi takdirde, Tanrı'nın sonsuz sayıda yaratılabilir şeyi anladığını ve asla yaratamayacağını itiraf etmek zorunda kalıyoruz, çünkü eğer anladığı her şeyi o yaratırsa, bu gösteriye göre, her şeye kadir gücünü tüketecektir ve kendini kusurlu kılacaktır."(Spinoza, A.g.e, s. 31)

292 Plantinga, A.g.e., s.40

293 Bir anlamda, Ksenophanes'in de dediği gibi: *"O; tüm görme, tüm düşünme ve tüm duymadır."* (B24)

daha uygunlardır, zira bütün bu nitelikler (kıskançlık, sevgi, güç vb.) pagan öğretilerde, kendilerine has bir Tanrı veya Tanrıça ile sembolize edilmişlerdir. Tabii burada bir Monoteist, şöyle bir cevap verebilir:

"Tanrı, bizim bildiğimiz 'güçle' veya "bilgiyle" değil, 'kendi gücü' ve 'kendi bilgisiyle' özdeştir ve onun gücü ve bilgisi, bu alemdeki güce ve bilgiye benzemek zorunda değildir. Ne de olsa bizim bildiğimiz bu nitelikler, yaratıldığını kabul ettiğimiz varlıklara aitlerdir. Ama Tanrı yaratılmış bir varlık olmadığına göre, ondaki nitelikler de bütün noksanlıklardan münezzeh olabilirler. Haliyle Tanrı, bütün bu özellikleriyle birlikte yine de Tek kalabilir."

Yani hiçbir şey Tanrı'yla bizim aramızda aracılık edemez ya da hiçbir şey, dolaylı yoldan onu bize sunamaz. Tanrı, kendi kendinin referansıdır. Fakat bu durumda da ne söylersek söyleyelim dil tam anlamıyla kifayetsiz kalacaktır.[294] Yani bu tür bir iddiayı ne doğrulamak, ne de yanlışlamak mümkün değildir. O halde, Tanrı hakkında konuşmayı bırakmamız gerekmektedir çünkü her daim birileri çıkıp da "Tanrı buna benzemez ki" türünde bir tavırla konuşmayı sonlandırabilir. İşin komiği, Tanrı'nın hiçbir şeye benzemeyeceğini söylemek de onu bir şeye benzetmektir: "Hiç bir şeye."

Öte yandan, her şeye gücü yeten bir varlığın, bizim aklımıza ve mantığımıza, hatta mevcut evrenimizin yasalarına hiçbir şekilde uyum sağlamak zorunda olmadığını ve çelişik görünse dahi, çelişikliği hakikat kılabileceğini de düşünebiliriz. Örneğin -Descartes'ın deyimiyle- Tanrı, 2+2'i 11 yapabilir, ya da köşeli bir daire yaratabilir, çünkü (saçma dahi olsa) onun gücü bunu yapmaya da yetecektir.[295] Lâkin bu da doyurucu bir cevap değildir. Harry Frankfurt, bu görüşe şöyle cevap veriyor; *"Şimdi, bir şahsın anlayamadığı bir şeyin olduğu iddiası çoğu kez bütünüyle anlaşılabilirdir ve doğru olduğu hususunda oldukça iyi kanıt olabilir. Ancak halihazırdaki iddia garip ve sorunludur. Sonsuz gücü olan bir tanrının var olduğu Descartes tarafından mantıksal olarak imkânsız olanın imkânını gerektirecek biçimde varsayılmıştır. Fakat*

294 Hume'un Diyaloglarının baş karakterlerinden olan Cleanthes'e göre, *"İdeaları seçik ve ardışık olmayan, tümüyle yalın ve değişmez bir zihin, hiç düşüncesi, usu, istenci, duygusu, sevgisi, nefreti olmayan bir zihindir; kısaca o bir zihin değildir."* (36; 4, 3)

295 Descartes, "Felsefenin İlkeleri", Say Yay., Çev. Mesut Akın, 16. Baskı, 1;5, s. 70

bunu gerektirmek zorunda ise bu durumda Tanrı'nın sonsuz (Bu yüzden de anlaşılmaz) güce sahip olduğu iddiasının kendisi anlaşılmaz görünmektedir. Çünkü Descartes'ın kullandığı şekliyle sonsuz olarak güçlü bir varlık kavramına -yani kendisi için mantıksal olarak imkânsız olanın mümkün olduğu bir varlık kavramına- tutarlı hiçbir anlam verilemez görünmektedir. Ve bu böyle ise, o halde Tanrı'nın sonsuz güce sahip olduğunu bilmemiz ya da inanmamız, Descartes'a göre olan bu gücü anlamamızdan hiç de daha mümkün değildir. 'Sonsuz gücü' anlayamıyorsak aynı şekilde Tanrı'nın gücünün sonsuz olduğu önermesini anlayamayız ve bu yüzden inanamayız veya bilemeyiz."[296]

Ne zaman Tanrı'nın doğası üzerinde duran bir tartışma görsem, aklıma Simonides'in şu kurnazlığı gelir: Söylendiğine göre Tiran Hiero, ona bu soruyu sorduğunda Simonides bir günlük düşünme süresi istemiş; aynı soruyu ertesi gün de sorduğunda iki gün daha istemiş ve her seferinde günlerin sayısını iki katına çıkarınca Hiero hayrete düşüp niçin böyle yaptığını sormuş, o da *"Çünkü düşündükçe konunun ne kadar belirsiz olduğunu görüyorum."* demiş.[297]

Ontolojik Argüman

Gördüğümüz üzere akıl ve mantık bizi belli bir noktaya kadar getirebilse de, hedef Tanrı olduğu zaman "çıkmaz sokaklara girmek ve sürekli geriye dönüp kavramlar üzerinde tartışmaktan başka bir şansımız kalmıyor" ve nihayetinde, yargıyı askıya alıyoruz. Fakat yargıyı askıya almadan evvel, aklın bizi götürdüğü başka bir argümana daha bakmamızda fayda var. Bu argüman "Ontolojik Argüman"dır ve ilkin Anselmus tarafından ortaya atılmış, daha sonraysa Descartes gibi kişilerce geliştirilmiştir. Ontolojik Argüman, mükemmel olan bir varlığın yalnızca zihinde değil, dış dünyada da var olması gerektiği fikrinden destek alır ve fikir babası *"Credo ut intelligam"*[298] sözüyle bilinen Aziz Anselmus'tur. Anselmus, tıpkı her dogmatik gibi hakikati bulduğuna emindi ve Tanrı'ya şöyle sesleniyordu; *"Rasyonel bir zihin açısından tüm şeyler arasında senin her şeyden daha büyük bir biçimde var*

296 Plantinga, A.g.e., s.83-84
297 Cicero, "De Natura Deorum", 1. Kitap, XXII;60
298 "Anlamak için inanıyorum."

olduğun o denli aşikâr olmasına rağmen, akılsız bir kimse neden kalbinde 'Tanrı yoktur!' demektedir? Çünkü akılsız ve delidir."[299]

Her ne kadar kimi sözleri klasik bir yobazınkilerle aynı kalibrede olsa da Anselmus, entelektüel başarıları ile ünlenmiş bir din adamıdır. Bec Manastırı'nda eğitim veren Lanfranc'ın diyalektik dersinden oldukça etkilenmesinin yanı sıra, onun düşüncesinin değişmesine en çok etki edenler Augustine, Boethius ve Aristoteles'in eserleri olmuştur.[300] Anselmus, aynı manastırda 1063 yılında baş vaiz ve 1078 yılında ise başrahipliğe yükselmiş ve her teolog gibi Tanrı'nın varlığı ve Tanrı fikri üzerine, akıl yürütme yöntemiyle çözümler bulmaya çalışmıştır. Öyle ki, sunduğu çözümler ve kıvrak zekâsı sayesinde 1093 yılında Canterbury başpiskoposu olarak atanmıştır. Kendisinden bize kalan en önemli üç eseri, Monologium, Proslogium ve De Veritate'dir.[301] Şimdi ele alacağımız meşhur argümanı ise, Monologium'da yaptığı Tanrı kanıtlamalarını taçlandırmak üzere Proslogium'da ortaya atmıştır. Argüman şöyledir; *"Kendisinden daha büyük bir şeyin düşünülemeyeceği yalnızca zihinde var olursa, kendisinden daha büyüğü düşünülemeyen şey kendisinden daha büyüğü düşünülebilen şey olacaktır; fakat bu hiç şüphesiz imkânsızdır. Öyleyse kendisinden daha büyüğü düşünülemeyecek bir şeyin var olduğuna ve bunun hem zihinde hem de gerçeklikte olduğuna şüphe yoktur."*[302]

Aslında argüman yeterince açık ama, yine de daha rahat inceleyebilmek adına bu argümanı önermelerine bölmemiz gerekiyor. Bu durumda karşımıza şöyle bir tablo çıkıyor:

Birinci önerme: 'Tanrı', 'en yüksek derecede kemâle sahip bir varlıktır.

İkinci önerme: 'Varlık' bir kemâldir.

Sonuç: O halde Tanrı vardır.[303] Çünkü eğer daha yücesi düşünülemeyen şey yalnızca idrakte mevcutsa o zaman daha yücesini tasavvur edemediğimiz şey, daha yücesini tasavvur ettiğimiz şey olur, ki bu da tezat oluşturur.[304]

299 Anselme de Cantorbey, Proslogion, 3, GF-Flammarion, 1997, s. 41-42

300 Hopkins, J. "Anselm of Canterbury.", A Companion to Philsophy in the Middle Ages, 2003, Oxford: Blackwell Publishing, s. 139

301 Banu Ünal, "Anselm of Canterbury and Scholastic Thought", ISVOS Journal, 2018, 2(2):93-98

302 Proslogion, s. 41-42

303 Mehmet S. Aydın, "Din Felsefesi", Muammer Erbaş, İzmir, İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 13. Baskı 2014 s.28

304 Volkan Keskinsin, İÜ, EFFB, "Anselmus'ta Ontolojik Argüman", İstanbul, 2017, s.3

Peki bu mantıklı mıdır? Başta belki öyle görünebilir. Çünkü genel kanıya göre, Tanrı'nın var olmadığını söyleyen bir insanda bile Tanrı'nın en yetkin, kendisinden daha büyük ya da yetkini düşünülemeyen bir şey olduğu idesi vardır. Peki bu yalnızca zihnimizde olan bir kavram mıdır? Acaba Tanrı, bir ide olmanın ya da zihnimizde bulunmanın dışında, dış dünyada da var mıdır? Olması lazımdır değil mi? Çünkü eğer sadece zihnimizdeyse ya da bir İde olarak varsa, bu durumda dış dünyada bulunamadığı için yetkin değildir. Eh, hem zihnimizde hem de dış dünyada olan bir şey (dış dünyadaki herhangi bir varlık, ağaç, taş vb.) sadece zihnimizde olan bir şeyden daha üstün olduğuna göre (çünkü hem zihnimizde, hem de dış dünyada olmaları bakımından, sadece zihnimizde olan Tanrı'ya kıyasla daha fazla 'varlık' sahibidirler) ve Tanrı'dan daha üstünü düşünülemeyeceğine göre, demek ki Tanrı dışarıda da vardır. Bu durumda Tanrı, sırf kendisi hakkında kurguladığımız bu fikir sayesinde bile gerçekliğini ispatlamış olur. Bunu destekler şekilde Descartes da, Meditasyonlar kitabında şöyle demektedir; *"Tanrı adıyla sınırsız, ebedi, değişmez, bağımsız, her şeyi bilen, her şeye gücü yeten, eylemiyle kendimin ve diğer bütün var olan şeylerin yaratıldığı ve meydana getirildiği bir tözü kast ediyorum. İmdi, bu olumlu nitelikler o denli büyük ve üstün derecede ki, onları ne kadar dikkatle irdelersem, zihnimdeki onlara ait idelerin kaynaklarını sadece benden almış olabileceklerine o kadar az inanıyorum. Dolayısıyla, daha önceki bütün dediklerimden zorunlu olarak Tanrı'nın var olduğu sonucunu çıkarmak gerekiyor; zira kendim de bir töz olduğum için töz idesi bende aslen var olsa da, sonlu bir varlık olan ben, gerçekten sonsuz bir töz tarafından zihnime konmuş olmasaydı, sonsuz bir töz idesini edinemezdim...*[305] *Eğer ben diğer bütün varlıklardan bağımsız ve kendi varlığımın nedeni olsaydım, hiçbir şeyden kuşku, hiçbir şeye de arzu duymazdım; kısacası yetkinlikte hiçbir eksiğim olmazdı, çünkü zihnimde idesi bulunan bütün yetkinlikleri kendime vermiş olurdum; böylece tanrı olurdum."*[306] [307]

305 Descartes, "Meditasyonlar", Bilgesu Yayınları, 4. Baskı, 2018, Ankara, Çev. İsmet Birkan, *s. 45-46*

306 Descartes, A.g.e., s. 48

307 Benzer ifadeler, "Descartes, Felsefenin İlkeleri, Say Yayınları, Çev. Mesut Akın, İstanbul, 16. Baskı, 2018, s. 76-77; 1;14-15"de de geçiyor.

Yine Leibniz de bu görüşlere şu sözleriyle katılmıştır: *"Şeylerin en son gerekçesi zorunlu bir tözde olmalıdır; bu zorunlu tözde değişimlerin ayrıntısı, onların kaynaklarındaki gibi, yalnızca üstün bir biçimde var olur. Tanrı dediğimiz budur. [...] Eşsiz, evrensel, zorunlu olan, kendi dışında ondan bağımsız hiçbir şey olmayan bu yüce töz, olanaklı varlığın yalın bir sonucu olarak, sınırlanmalara elverişsiz olmalı, olanaklı olduğu ölçüde çok gerçeklik içermelidir. [...] Bundan Tanrının kesinlikle yetkin olduğu sonucu çıkar. Çünkü tam anlamıyla yetkinlik, şeylerin sınırları ya da bağları bir yana bırakıldığında geriye kalan kesin gerçekliğin miktarından başka bir şey değildir. Sınırlamaların olmadığı yerde, açıkçası, Tanrıda yetkinlik kesinlikle sonsuzdur. [...] Aynı zamanda şu sonuç da çıkar: Yaratıklar, yetkinliklerine Tanrının etkisiyle sahip olurlar, oysa eksiklikleri, sınırsız varoluşa elverişli olmayan kendi doğalarından gelir. Onlar, tanrıdan bununla ayrılırlar..."*[308]

Yani, tek tek bütün şeyler bir dizgede birbirlerine bağlı oldukları için, bu da belirli bir ilkeyi veya zorunlu tözü doğurduğu için, her şey esasen Tanrı'ya işaret etmektedir. Çünkü her şeyin bağlı olduğu tek bir töz, yani tek bir Tanrı aynı zamanda düzenin sağlayıcısıdır. Öbür türlü her obje ve nesne için ayrı bir tanrıya gerek kalırdı ve tanrılar da hem evrimin doğal bir sonucu olarak değişime maruz kalır, hem de entropi gereğince bir gün yok olurlardı. Haliyle bu iddialardan hem bir Tanrı'nın var olduğu, hem de onun yetkin olduğu, ayrıca yetkin olduğu için ondan başka bir Tanrı'nın var olmasına gerek kalmadığı anlaşılmaktadır. Spinoza şöyle der; *"Bizde her şeyden önce doğru bir kavram olmalı, yani doğuştan gelen bir alet; öyle ki, bunu anlayınca, bunun algısı ile tüm diğer algılar arasındaki farkı anlayabilelim... Zihindeki kavram neyse, gerçek dünyadaki nesnesi de odur. Buna göre, eğer doğada başka şeylerle hiç etkileşimi olmayan bir şey olsaydı ve ona bire bir tekabül etmesi gereken bir de kavramı olmuş olsaydı, o zaman bu kavramın da başka kavramlarla hiç etkileşimi olmayacaktı; yani biz onunla ilgili hiçbir şey anlamayacaktık."*[309]

308 Leibniz, A.g.e., s.31-42

309 Spinoza, "Tractatus de Intellectus Emendatione", Alfa Yayınları, Çev. Çiğdem Dürüşken ve Eyüp Çoraklı, 2. Baskı, Ekim 2019 , s. 53

Peki bu açıklamalar yeterli midir? Sırf zihnimizde "sonsuz kudrete sahip" bir imge tasarlayabildik diye, bu imgenin hem hayalde hem de dış dünyada gerçek olduğunu kabul etmek tek çare midir? Ayrıca, bu imge bizim zihnimize düşebildiği için, bu imgenin tek kaynağının "Tanrı" olduğunu varsaymamız makul mudur? Bu fikirler yalnızca bizim hayal gücümüzden kaynaklanıyor olamaz mı? Elbette bu sorular ilk defa bu kitapta soruluyor değiller. Örneğin Descartes'ın çağdaşı olan Pierre Gassendi, Descartes'ın kanıtını şu şekilde eleştirmiştir:

"Tanrı idesine eklediğimiz nitelikler konusunda, lütfen söyler misiniz bana, idesinin onu bize ebedi, sonsuz, tümgüçlü ve her şeyin yaratıcısı gibi bir varlık olarak gösterdiğini nasıl bilebilirsiniz? Hakkında kurduğunuz ide, aslında onun hakkında daha önce edinmiş olduğunuz bilgiden, size birçok kez bu nitelikler içinde sunulmuş olmasından geliyor olmasın? Onun hakkında hiçbir zaman böyle şeyler işitmemiş olsaydınız, yine de onu böyle betimler miydiniz? İnsan zihni sonsuzluğu tasarlayacak yetenekte olmadığı için, sonsuz bir şeyi temsil eden ideyi de ne edinebilir, ne de tasarlayabilir. Dolayısıyla, bir şeyin sonsuz olduğunu söyleyen kişi, hiç anlamadığı bir şeye yine anlamını bilmediği bir ad veriyor demektir."[310]

Anselmus'a cevap olarak ise, yine onunla aynı dönemde yaşamış olan Gaunilo, benzer bir reductio ileri sürmüştür. O, Anselmus'un argümanına cevap olarak okurlarından "hayal edebilecekleri en mükemmel adayı" hayal etmelerini istemiştir. Şimdi, elbette ki böyle bir ada gerçekte yoktur, fakat Gaunilo, bizim "mümkün olan en mükemmel adayı hayal etmediğimizi" söyler. Çünkü öyle olsaydı, bu hayal ettiğimiz ada hem zihinde hem de gerçekte var olurdu. O halde herhangi bir obje veya varlığı, olabilecek en üst versiyonuyla hayal ettiğimizde, mecburen onun gerçek olmasını beklememiz gerekir ve bu yanlış bir düşünce tipidir. İşte insan da, benzer şekilde analoji yoluyla, ya doğadan ya da kendinden örnekler alarak; Tanrı'yı çeşitli özlerle donatmıştır. Haliyle ontolojik argüman basit bir safsatadır. Burada belki Gaunilo'ya verilebilecek tek cevap, bu "her şeyden üstün ve kendisinden daha üstünü olmayan bir adanın ya da varlığın", zaten tanımı gereği Tanrı olması gerekeceğidir. Haliyle isterseniz bir ada kurgulayın

310 Descartes, A.g.e., s. 115 (3. Meditasyona 4. Cevap)

isterseniz de başka bir şey, eğer bu şey en yetkin, en yüce, en mükemmel bir şey ise, o halde onun Tanrı olarak adlandırılmaması için hiçbir sebep kalmaz. Lakin bu cevap da herhangi bir sorunu çözmemektedir. Çünkü aynı mantık yürütme yöntemiyle Tanrı'nın var olmadığı sonucuna da ulaşılabilir. Nasıl mı? Şöyle:

1) Dünyanın oluşumu aklın hayalin alabileceği en harika başarıdır.

2) Bir başarının erdemi/değeri, gerçek bir yeteneğin ürünüdür ve yaratıcısının gücüdür.

3) Yaratıcının yetersizliği (ya da güçsüzlüğü) ne kadar çok olursa, başarı da o kadar çok etkileyicidir.[311]

4) Bir yaratıcı için en heybetli engel, var olmamasıdır.

5) O halde, eğer kâinatın var olan bir yaratıcının ürünü olduğunu düşünürsek, ondan daha büyük bir varlığın olduğunu akla getirebiliriz; bu, "kendisi var olmadan her şeyi var eden bir yaratıcı" olacaktır.

6) Bu durumda var olan bir Tanrı, kendisinden daha güçlü bir varlığın olmadığını düşündüğümüz bir yaratıcı olamaz. Çünkü ondan daha müthiş ve inanılmaz bir yaratıcı, var olmayan bir Tanrı olacaktır.

Sonuç: O halde Tanrı var değildir, çünkü var olmaması daha mükemmeldir.[312]

Douglas Gasking'e göre de yokluk, varlıktan daha mükemmeldir zira varlıkta kusurlar ve asimetrik durumlar bulunmaktadır. O halde, evrenin yaratılması tasavvur edebileceğimiz en büyük başarı olduğuna göre, ve her başarı kendi iç kalitesinin ve yaratıcısının bir ürünü olduğuna göre, diğer bir deyişle yaratanın yeteneğinin, yaratılana da yansıması gerektiğine göre, bir yaratıcının yapabileceği en üst düzey şey, var olan bir şeyin başka bir şeyi yaratmasının var olmayan bir şeyin var olan bir şey meydana getirmesinden daha kolay olması sebebiyle, kendisi hiç var olmadan evreni yaratması olabilir. O halde Tanrı, sergileyebileceği en üst meziyet gerekçesiyle, yoktur. Zira var olsaydı ve bu evreni yaratsaydı, var olmayıp da yaratmasından daha şaşırtıcı bir

311 Örneğin iri yarı, kaslı bir adamın Bench Press'te 100 kg kaldırması olağan iken, çok zayıf ve güçsüz görünen birinin bunu yapması daha muazzamdır.

312 Ontolojik Argümanla ilgili güzel bir kaynak için: John Hick & A. C. McGill, "The Many-Faced Argument: Recent Studies on the Ontological Argument for the Existence of God", London: Macmillan, 1968.

şey yapmış olmayacaktı. Tabii burada var olmayıp da nasıl varmış gibi bir özellik sergileyeceği (âlemi yaratacağı) ayrı bir muammadır.

Yine de, görüldüğü üzere aynı yöntemle az önce Tanrı'nın varlığını ispatlıyorken, şimdi ise var olmadığını ispatlamış durumdayız ve bu argümana her ne kadar "Ontolojik Argüman" desek de, ontolojik açıdan pek bir kıymete haiz olduğunu söyleyemeyiz. Çünkü zihnimizin üretebildiği her fikri kutsal sayacaksak, internette popülerleşen "Görünmez Pembe At" fikrini de ciddiye almamız gerekir. Öyle ya, bir at hem görünmez hem de renkli olamaz; hem pembe hem de görünmez olabilen bir at var ise (ki Ontolojik argümana göre "düşünebildiğimiz için" var olması gerekir), o halde bu at tapılmaya değer bir varlıktır, çünkü bir imkânsızı başarmıştır. Tam da bu sebeple Ontolojik Argüman insanları bir süreliğine tatmin edebilmekten başka bir işe yaramamıştır. Hatta özellikle de Kant'dan sonra Ontolojik Argüman'ın pek bir destek görmediğini söylersek, yanlış yapmış olmayız. Çünkü Anselmus'un kanıtı üzerine en çok kafa yoran ve onu "Ontolojik Argüman" diye adlandıran kişi Kant'tır.[313] Kendisi, *Saf Aklın Eleştirisi başlıklı* kitabında Anselmus'a şu cevabı vermiştir; *"İnsanlar her zaman mutlak olarak zorunlu varlıktan söz etmiş ve bu tür bir şeyin düşünülüp düşünülemeyeceğini ya da nasıl düşünülebileceğini anlamaya çalışmaktan ziyade, varoluşunu kanıtlamaya çalışmışlardır. Nitekim doğrusu, bu kavrama var-olmaması imkânsız bir şey olarak sözsel bir tanım sağlamak oldukça kolaydır, fakat bununla, aslında bir şeyin yokluğunu mutlak olarak düşünülemez bir şey olarak düşünmeyi imkânsız kılan koşullar hakkında hiçbir şey söylememiş olunur... Özdeş bir yargıda yüklemi ortadan kaldırıp özneyi muhafaza etmeye devam edersem, bir çelişki ortaya çıkar ve bu nedenle yüklemin aynı zorunlulukla özneye ait olduğunu dile getiririm. Fakat özneyle yüklemi birlikte ortadan kaldırırsam, hiçbir çelişki doğmaz; çünkü geriye bir çelişkinin kendisiyle ortaya çıkabileceği hiçbir şey kalmaz. Zira bir üçgeni ortaya koymak, ancak bununla birlikte üç açısını ortadan kaldırmak bir çelişki olacaktır, fakat üçgenle birlikte üç açısını ortadan kaldırmak bir çelişki olmayacaktır. Mutlak olarak zorunlu bir varlık kavramıyla ilgili durum, tam olarak böyledir... Tanrı her şeye gücü yetendir: Bu zorunlu bir yargıdır. Bir tanrısallığı, yani sonsuz bir*

313 Pellegrin, A.g.e., s. 100

varlığı, her şeye gücü yeterlik kavramının özdeş olduğu kavramla özdeşleştirdiğiniz anda, her şeye gücü yeten ortadan kaldırılamaz. Ama eğer ki Tanrı'nın olmadığını söylerseniz, o vakit ne her şeye gücü yeten ne de onun herhangi bir başka yüklemi verili olur; çünkü bütün bu yüklemlerin hepsi öznenin kendisiyle birlikte ortadan kaldırılır ve bu düşünce içinde en ufak bir çelişki belirmez."[314]

Sanırım gayet yeterli bir alıntıydı. Son bir alıntı yapmak gerekirse eğer, Victor J. Stenger'in "Başarısız Hipotez: Tanrı" kitabında, elimdeki baskının s. 29'dan 31'e kadar olan bölümünden bir örnek gösterebilirim. Stenger, bu bölümde ana kaynak olarak kullandığı Michael Martin ve Ricki Monnier'in çalışmalarından hareketle, Tanrı'nın niçin var olamayacağının ya da en azından mantıksal açıdan neden "ona yüklediğimiz tanımlar gereği" var olmaması gerektiğinin bir izahını yapmıştır ve itiraf etmek gerekir ki, gayet güzel bir iş ortaya koymuştur. Şimdi kısaca, biraz da benim ek açıklamalarımla bu argümanlara bir göz atalım:

1. Tanrı (tanım gereği) kendisinden daha yüce bir varlığın tasavvur edilemeyeceği bir varlıktır.
2. Yücelik, erdemde yüceliği de içerir.
3. O halde Tanrı, hiçbir varlığın ondan daha erdemli olamayacağı bir varlıktır.
4. Ama erdem, ıstırapların ve tehlikelerin üstesinden gelmeyi içerir.
5. Bir varlığın, ancak ıstırap çekebiliyor veya yok edilebiliyorsa erdemli olduğu söylenebilir.
6. Istırap çekebilen veya yok edilebilen bir Tanrı, kendisinden daha yücesinin düşünülemeyeceği bir varlık olamaz.
7. Çünkü ıstırap çekmeyen veya yok edilmeyen daha yüce bir varlık düşünülebilir.
8. Öyleyse Tanrı yoktur.

Ya da,

314 Pellegrin, A.g.e., s. 101-102'den naklen: Kant, "Critique de la Raison Pure", Dialectique Transcendantale, Live II, Chap. M, Section 4, GF-Flammarion, Trad. A. Renaut, 2001, s. 530-536

1. Eğer Tanrı varsa, o zaman Tanrı'nın sıfatları kötülüğün varlığıyla tutarlıdır.
2. Tanrı'nın sıfatları kötülüğün varlığıyla tutarlı değildir.[315]
3. Öyleyse, Tanrı yoktur ve var olamaz.

Veya,

1. Eğer Tanrı varsa, mükemmeldir.
2. Eğer Tanrı varsa, evrenin yaratıcısıdır.
3. Eğer bir varlık mükemmelse, yarattığı her şey mükemmel olmalıdır.
4. Ama evren mükemmel değildir.
5. O halde mükemmel bir varlığın evrenin yaratıcısı olması mümkün değildir.
6. Dolayısıyla Tanrı'nın var olması mümkün değildir.

Devam edelim:

1. Eğer bir Tanrı varsa, aşkındır.[316]
2. Eğer Tanrı varsa, aynı anda her yerde vardır.[317]
3. Aşkın bir varlık, uzayda herhangi bir yerde var olamaz.
4. Aynı anda her yerde olan bir varlık uzayda her yerde var olmalıdır.
5. Dolayısıyla aşkın bir varlığın aynı anda her yerde var olması mümkün değildir.
6. Öyleyse Tanrı'nın var olması mümkün değildir.

Görüldüğü üzere, Tanrı'nın bilimsel ispatlarla kanıtlanamayacağını zaten konuşmuştuk, zira bilim teologların deyimiyle "yaratılmış" olanla ilgilenmektedir ve Tanrı, teologların deyimiyle "yaratılmış" değildir. Tanrı'nın sezgicilikle ispatlanması konusu ise yalnızca sezebilenleri ilgilendirmesi hasebiyle bir inceleme konusu olamaz, bu sebeple üzerinde fazla durmadık. Lâkin Tanrı'nın akıl ile kanıtlanabilecek olması

315 Çünkü o en merhametli, en adil olandır ama en acımasız, en kötü niyetli olan değildir.

316 Yani uzay ve zamanın dışındadır.

317 Çünkü onun herhangi bir yerde olmaması ya da her yerde aynı anda ve her zaman olamaması, bir eksikliktir.

hususu, uzun tartışmalara gebedir ve ne var ki insanlık henüz nihai bir cevap bulamamıştır; bulabileceğini de zannetmiyorum. Onlarca sayfadır incelediğimiz argümanlardan[318] da görüleceği üzere, konu Tanrı olduğu zaman "aklın yolu birdir" diyerek bir uzlaşıya varamadığımız açıktır. Çünkü akıl bizi Tanrı'nın var olduğu ya da olmadığı hakkındaki fikirlere aynı ikna edicilikle götürebilir. O halde Tanrı konusundaki yargılarımızı maalesef diğer konularda da olduğu gibi askıya almamız gerekir.

318 Michael Martin & Ricki Monnier, eds., The Impossibility of God, Amherst, NY: Prometheus Books, 2003, ss. 35-44, s. 59, s. 185-197 ve s.337'den alıntılanıp özetlenen üstteki birkaç paragraf için, Martin ve Monnier de çeşitli kaynaklara atıfta bulunmuşlardı. Bu kaynaklar, sırasıyla şunlardır: Douglas Walton, "Can an Ancient Argument of Carneades on Cardinal Virtues and Divine Attributes Be Used to Disprove the Existence of God?", Philo 2, no 2, 1999, s. 5-13 / James Rachels, "God and Moral Autonomy", Can Ethics Provide Answers? And Other Essays in Moral Philosophy, New York: Rowman & Littlefield, 1997, s. 109-123 / Theodore M. Drange, "Incompatible -Properties Arguments- A Survey", Philo 1, No 2, 1998, s. 49-60 / J. L. Cowan, "The Paradox of Omnipotence Revisited", Canadian Journal of Philosophy 3, No 3, 1974, s. 435-445

4
DİN, BİLİM VE FELSEFE ÜZERİNE

Din, Bilim ve Felsefeye Giriş

Bu bölümde dinin bilimden ne denli farklı olduğuna ve bilimin felsefeyle ilişkisine değineceğiz. Yani, bu bölümün Agnostisizm ile pek bir ilgisi olmayacak; ama bu bölümü okumak, daha önceki ve daha sonraki bölümleri anlamamızda ve Agnostisizm'in neden bilinemezci olduğunu kavramamızda epey yardımcı olacak. Bu sebeple bu bölümü herhangi bir dinin sadık bir inananı olarak değil de, yalnızca meraklı ve eleştirmen bir araştırmacı olarak okumanızda fayda var. Ayrıca bu bölüm sizde bir Longueur[319] okuyormuş intibâsı bırakabilir, ama sabırlı bir şekilde okuduğunuz takdirde her noktanın bir diğerine bağlandığını göreceğinizi umuyorum.

İlk olarak "benim anladığım kadarıyla" felsefenin ne olduğuyla başlayalım. Çünkü felsefe 2500 yıldır uygulanagelen bir akıl pratiği olduğu halde, hâlen daha felsefenin ne olduğu konusunda çeşitli yorumlar vardır. Fakat benim bir filozof olma ya da felsefenin hiç ışık tutulmamış karanlık noktalarını gösterme gibi bir iddiam olmadığını da baştan belirteyim. Haliyle genel olarak "felsefenin ne olduğunu" değil, sadece "felsefeden ne anladığımı" açıklayacağım ve elbette bunu yaparken, benden önce yaşamış olan bazı yazarların da felsefeden ne anladıklarına kısaca değineceğim.

Şimdi, Platon'a göre *"Felsefe, ölmeyi öğrenmektir, ölüme hazırlıktır."*[320] Çünkü ölüm, en büyük ve kaçınılmaz olgudur, bu sebeple ölümlü olduğunun farkında olan ve ölümü idrak eden her bilinçli varlık türü, ölümden korkar. Korku ise cehaletten kaynaklanır -çünkü öldükten sonra ne olacağını kimse tam anlamıyla bilemez. Schopenhauer bu durumu

319 Sözü gereğinden fazla uzatan sıkıcı giriş konuşmaları.

320 Fragment Numarası: 64a3-4

"İnsan binlerce yıllık yokluktan sonra büyük bir şaşkınlıkla ve birdenbire var olduğunun farkına varır, kısa bir an için tattığı varlıktan sonra yine aynı uzunlukta bir yokluk durumuna geri döner. Kalbi buna dayanamaz ve ona bunun doğru olamayacağını fısıldar."[321] sözleriyle ifade eder. Ben buna bir ekleme daha yapacağım: Bunun sonucunda da din ortaya çıkar. Fakat insanın evrimsel süreç esnasında karakterize ettiği özellikler ve doğal ortamda karşılaştığı tehlikelerle beraber buna karşılık geliştirdiği hem fiziksel hem de düşünsel mekanizma, zaten kitabın teleoloji bölümünde ele alınmıştır.

Sadede gelmek gerekirse, felsefe, evren hakkında bilgi vermek isteyen bir etkinlik biçimi olarak ortaya çıkmıştır. Çünkü insan, içinde bulunduğu doğayı ve doğanın ötesini merak etmiş, bilemediği şeyler hakkında kurgular yapmış, bildiği şeyler hakkında ise, şeylerin esasında bildiğini zannettiği gibi olup olmadığını merak etmiştir. Yani insan, merakına mahkum bir varlıktır. Bu merak ise bir ihtiyacın sonucudur: Öğrenmek ve öğrenilenlere hükmetmek. Aristoteles bunu, Metafizik kitabının girişindeki *"Bütün insanlar, doğal olarak bilmeye iştah duyarlar,"*[322] sözleriyle tasdik etmiştir ve bu bilme isteği ilkin doğayı keşfetme ihtiyacıyla hasıl olmuştur. Zira doğayı iyi öğrenmek, doğayla uyum içerisinde yaşamanıza ve rahat etmenize olanak sağlar ve doğayı iyi öğrenen biri onu şekillendirerek kendi konforu için bir araç haline getirebilir. Doğa ötesini iyi tasarlamak ise, kuşku ve korkularınızdan kurtulmanıza yarar. Kuşku ve korkularını yenen biri, daha büyük ideallerin peşinde koşmayı ve sınırlarını zorlamayı amaç edinir. Fakat insanın arzuları ve merakı bitmek bilmez, bu sebeple bu mücadele asla sona ermez. Eğer ereklerimizin temeline inecek olursak, felsefe sadece bir *savoir pour pouvoir*[323] isteğidir. Kısacası felsefe temelde doğa üzerine düşünmenin bir sonucudur; lâkin bunu layıkıyla yerine getiremediğinizde, ortaya mitoloji çıkar.

Peki filozof kimdir? Etimolojik olarak filozof kelimesinin bilgi ve sevmek kelimelerinden türediği ve "bilgeliği" seven olarak tanımlandığı herkesin malumudur. Bununla beraber filozofla veya filozof kimliğiyle

321 Arthur Schopenhaeur, "Hayatın Anlamı", Toplu Eserleri -3, Say Yayınları, 9. Baskı, s.64

322 Fragment Numarası: 980a22

323 "Hakim olmak için bilmek."

alakalı elimizdeki en eski imge, milattan önce altıncı yüzyıla, Pythagorasçılara dayanmaktadır. Burada bahsi geçen filozof imgesi, "üç hayat öğretisi" diye bildiğimiz metaforik tasnife dayanmaktadır. Özetlersek sahne şöyledir:

"Olimpiyat oyunlarında üç ayrı tip görürüz. Biri, şan şeref için koşmaya gelen atletlerdir; diğeri oyunlar vesilesiyle bir şeyler satarak para kazanmaya çalışan satıcı ya da tüccarlardır ve sonuncusu da, bütün bu curcuna içinde, insanların ne yapmaya çalıştığını anlamaya çalışan izleyici yani filozoftur."

Bu metaforda, satıcı ya da tüccarlar, maddeye belli bir düşkünlük gösteren ve yalnızca parayla mutlu olunabileceğini düşünen insan tipini ifade ederler. Atlet figürü ise egosu güçlü, şan ve şeref peşinde koşan, her daim kendini kanıtlama mücadelesi içinde olan tipteki insanları gösterir. Oysa filozof, olup bitenleri anlamaya çalışan, para ya da güç gibi şeylerin gerçekte ne anlam ifade ettiklerini kavrama çabası içinde olan, kısacası sadece insanları değil, bir bütün olarak hayatı anlamaya çalışan, toplumdan kopuk bir izleyicidir. Fakat günümüz anlayışına göre felsefe, sadece skeptisizmdir, yani bir kuşku duyma faaliyetidir. Diğer bir ifadeyle; özel nedenlerden hareketle diğerlerinin bilgi olarak kabul ettiği şeylerin geçerliliğinden ve kesinliğinden şüphe duyma etkinliğidir.[324] Bu bağlamda felsefî düşünce, eleştirel bir düşüncedir; yani kendisine veri olarak ele aldığı her türlü malzemeyi aklın eleştiri süzgecinden geçiren bir çalışmadır. Bu yüzden felsefenin, "bilginin bilgisi" veya "refleksif", yani kendine dönük bir düşünce faaliyeti olduğu da söylenir.

Bilim, sanat, gündelik hayat ve birçok şey bize bir çok şey öğretiyor ve bilgiler sunuyor evet ama, bunlar güvenilir mi? veya bunların temeli sağlam mı? İşte felsefe bunu soran, yani arı kovanına çomak sokan bir faaliyettir ve felsefenin ne olduğunu anlamak için, önce ne olmadığını anlamak gerekir. Çünkü uzun yıllar boyunca felsefe, başka başka etkinliklerin arasında varlığını sürdürmüştür ve bir açıdan bu etkinliklerle senkretize olmuştur.[325] Tahmin etmesi zor değil, bu etkinlikler bugünün tabiriyle Bilim ve Din etkinlikleridir. Bilim ve Din ise,

324 Ahmet Arslan, "Felsefeye Giriş", Adres Yayınları, 12. Baskı, 2009, s.20
325 İç içe girmiştir.

antik dönemlerde -bugünün aksine- kendi başına bir kimlik kazanabilmiş olgular değil idiler. Bugünkü anlamıyla bilim; gelişimi, ampirizmi[326] ve doğru bilgiyi sunmayı amaç edinmeyi ifade ederken; Din ise dogmatizmi, bağnazlığı ve sıradanlığı temsil etmektedir.[327] Çünkü *"Görünmeyen şeyler karşısında cehalet ve kuruntudan doğan korku, insanın kendisinde olunca din, başkasında olunca batıl-itikat adı verilen duygunun tohumunu oluşturur."*

Bütün dinler insanı, varlığı, doğayı açıklamak ve yorumlamak isterler. İlkel dinler doğayı sihir ve büyü gibi gizemli güçlerle; çok tanrılı dinler çeşitli tanrılar ve bu tanrılar arasındaki ilişkilerle, İbrahimi dinler ise kutsal kitaplardaki emir, yasak ve dogmalarla açıklamaya çalışırlar[328] ve dinler, esasen ortaya çıktıkları döneme göre bir bilimdirler. Zira, *bir şeyler anlaşılmadığında onu açıklamanın yolu hep bulunur*[329] ve din de bunun en pratik yoludur. Çünkü dinler, bilimden evvel ilkel insanların evrene anlam katma çabalarının bir sonucu ve bilinmeyeni izah etmek için kurguladıkları hipotezlerin bir bütünüdür. İlkel insanlar, doğa hakkındaki fikirlerini ve yağmur-sel-deprem gibi doğal olaylar üzerine kurguladıkları açıklamalarını; henüz deneysel yöntem gelişemediği ve evren hakkındaki bilgileri son derece yetersiz olduğu için, genellikle hayal gücünün yardımıyla şekillendirmişlerdir. Bu sebeple ilkel dönemlerdeki din adamları, genellikle hem tıp ile, hem astronomi ile, hem de topluluğun nasıl yaşaması gerektiğini belirten kuralları düzenlemek ile ilgilenen şamanlardan, rahiplerden ve kâhinlerden oluşur. Haliyle ilkel dönemlerdeki alimler, esasen birer Hezarfendirler.[330] Bu insanların hipotezleri -bir bütün olarak ele alındıklarında- önce kültürlere, ardından yasalara ve en sonunda da mitolojilere dönüşmüşlerdir. Böylece, zaman ilerledikçe ve evren hakkında daha çok şey bilindikçe, daha yeni ve "dolu" hipotezler ortaya atılmış ve eskisine

326 Deneycilik.

327 Çünkü *"Cehalet, bir bilimci için zevk verici biçimde kaşınılmayı dileyen bir kaşıntıdır. Cehalet, eğer bir ilahiyatçıysanız, utanmazca bir şeyler uydurarak üzerinizden temizleyeceğiniz bir şeydir."* ("Dört Atlı", C. Hitchens & R. Dawkins, S. Harris & D. Dennett, Çev. Melisa Miller & Barbaros Efe Güner, 1. Baskı, 2019, Kuzey Yayınları, s.32)

328 İsmail Tunalı, "Felsefeye Giriş", Fol Yayınları, 2. Baskı, 2020, s. 16

329 Carlos Levy, "Kuşkuculuk", Dost Yay., Kültür Kitaplığı: 164, Çev. Işık Ergüden, 2016, s. 25

330 Her şeyi bilen.

nazaran daha ayrıntılı ve geniş dinler oluşturulmuştur ve hâliyle mitolojiler de evrimleşmiştir. Her mitoloji, yerini aldığı eski mitolojinin kusurlarını fark edip onlardan arınarak taht iddiasında bulunmuştur.

Yani din, en başında bir sorgulayış olarak ortaya çıkar, sonrasında ise gözlem ve deneyler bütünü haline gelir ama zamanla bunlardan da sıyrılarak toplumsal bir yasaya dönüşür ve kutsallaşır. Bu sebeple de eleştiriye açık değildir çünkü din, insanın 24 saatini belirleyen, yediğine, içtiğine, giyimine-kuşamına karışan ve size kimlik giydiren bir mekanizmaya sahiptir. Bu sebeple dinin değiştirilmesi veya modifiye edilmesi, aynı zamanda halkın yaşayış biçiminin de değiştirilmesi ve asimilasyona uğraması anlamına geleceğinden, dinler ne kadar kuvvet kazanmışlarsa, bir o kadar kuralcı, bir o kadar dogmatik ve bir o kadar sansürcü ve zalim olmuşlardır. Böylece din, kurumsallaşmış bir inanç sistemidir ve bu kurumsallaşmış inanç, çok uzun yıllar boyunca insanları bir arada tutmayı, onları bir kimlik altında toplamayı, onlara savaşa gidecek motivasyonu vermeyi ve insan öldürmek, köleleştirmek ya da ganimet toplamak gibi şeyleri sıradanlaştırmayı başarmıştır. Bu sebeple de insanlar uzun yıllar boyunca din adına savaşmış, din adına katliam yapmış ve çeşitli insanları -kutsal olduklarına inandıkları için- tanrılaştırmışlardır. Çoğu zaman bir rahibin sözü, kralların sözünden bile daha kıymetli hale gelmiş ve kendini onlarca savaşa katılarak kanıtlamış olan krallar dahi, papazların elinden taç giymek zorunda kalmışlardır. Bu esnada dindarların bir kısmı, şiddet isteklerini dışarı vurabilmek için dinsizleri veya günahkârları ana hedef yapmışlardır; bu açıdan din, kötülüğü kanalize etmenin de bir yöntemidir.

Lâkin akıl öyle bir ışıktır ki, önünde hiçbir karanlık duramaz ve fakat akıl, ancak çalıştığı sürece ışıltı yayabilir. Bu sebeple aklın donduğu, söndürüldüğü durumlarda, orada karanlıktan başka bir şey bulunamaz. Dinin hilesi de burada ortaya çıkar. Çünkü Din, başlangıçta ışık yayarak gelir, kendini bir iyilik meleği olarak tanıtır -maskeler takar- fakat fırsatını bulduğu anda her yeri karanlığa boğmaya uğraşır. Maskeleri kaldırmak ve aydınlığı getirmek ise yine biz insanların görevidir. Zira dini ortaya atanlar da insanlardır, haliyle onunla baş etmesi gerekenler de kendileridir. Bu mücadeledeki en büyük saldırı ve savunma silahı ise aklımızdır ve aklını işletebilen kimseler, hem dinin

basit insanlar için ne kadar avutucu olduğunu -Marks'ın tabiriyle bir "afyon" olduğunu- hem de dinin zekâ sahibi kötülerin elinde ne denli büyük bir imha aracına dönüşebileceğini görürler. Bu sebeple bu insanlar, doğayı daha iyi öğrenmek, bilindiği sanılan şeyleri yeniden irdelemek ve bu sayede gerçeği bulabilmek amacıyla, bağnazlıkla mücadele ederler; çoğu zaman da bu uğurda canlarından olurlar. Ne var ki, eğer yobazlık bir karanlıksa, zekânın katli ise; bunu ortadan kaldıracak olan ışık da ancak akıl yoluyla ve fedakârlıklarla parlayabilir. Fakat ışık kaynağı olan akıl, ebedi değildir; zamanla tükenecektir. Bu sebeple hiçbir akıl, tek başına ve sonsuza kadar karanlıkla mücadele edemez. İşte tam da bu yüzden, aydınlığı diri tutmak adına birçok aklın birlikte ve birbirleri ardınca parlamaları ve bilginin tıpkı bir meşale gibi elden ele geçirilmesi, böylece sonsuza kadar canlı tutulması gerekir. İşte felsefe de, bu meşalenin korunmasını ve meşalenin kimlerden kimlere geçeceğini tespit etmemizi sağlar. Felsefe meşalesi, cehalet yakıtını sömürerek etrafına ışık yayar ve bu sayede cehalete karşı bilgeliği ortaya çıkarır. Bu açıdan felsefe ve bilimin kümülatif olduğunu düşünmek makûldur, zaten felsefenin esasen bir bayrak yarışı olduğunu ve bu bayrağın elden ele taşındığını söyleyen kişiler de olmuştur.

Anlaşılacağı üzere söze başladığımdan beri felsefeyi ve aklı över biçimde konuşuyorum fakat din adına aynı şeyi yaptığımı söyleyemeyiz. Hatta dini öcüleştirdiğimi bile düşünmüş olabilirsiniz. Peki din tamamen öcü müdür? Dinin hiç mi faydalı bir tarafı yoktur? Elbette ki vardır. Örneğin, konuştuğumuz üzere din, çıkış itibarıyla bilimcidir. Çünkü her din, doğduğu dönemde bazı yenilikler, yeni yasalar ve yeni izahlarla ortaya çıkmak zorundadır, aksi takdirde bu türden bir dinin rakip dinler karşısında bir avantajı kalmaz ve bu din, herhangi bir özelliğe sahip olmadığı için insanlar tarafından tercih edilmez. Dinin bir tür ilkel bilim olduğu fikri, Antropolog H. G. Frazer'ın 1890'da çıkan *The Golden Bough: A Study in Comparative Religion* kitabında da ifade edilmiştir. Dolayısıyla dinlerin, evren hakkında, dünya hakkında, varlık hakkında birtakım hipotezler öne atarak insanlara araştırılacak yeni alanlar açtıklarını söylemek pek de yanlış olmayacaktır. Fakat ne yazık ki dinler, araştırılma yapılmasına -kendi izin verdikleri kadarının haricinde- müsaade etmezler. Çünkü din, -her ne kadar bazı

kutsal kitaplar kendilerini eleştiriye açıkmış gibi pazarlasalar da- eleştiriye açık bir olgu değildir.

Din şüpheyi düşman sayar, bu yüzden şüphe duymak ayıplanır. Şüphelerinizin olduğunu söylediğiniz anda karizmanız çizilir; sizin cahil olduğunuz, ilminizde eksiklik yaşadığınız düşünülür. Hatta dinden çıkmak sizi en aşağılık insan yapar çünkü sizin en büyük nankör olduğunuz, Tanrı'yı Şeytan ile aldatıp kötülükle yatağa girdiğiniz imajı üzerinize yapışır. Zaten kutsal olduğu iddia edilen kitaplar bile bunu açıkça kabul ederler, örneğin İncil'in Vahiy kitabında Babil, bir fahişe şeklinde resmedilir.[331] İşin komiği, belirli bir dine cân-ı gönülden inanmak bile tek başına sizi aklamaya yetmez. Çünkü Müslümanlar hristiyanları, hristiyanlar ise müslümanları ruhlarını Şeytan'a satmakla ve pagan olmakla suçlamışlardır. Bu, dinin doğasından kaynaklanan rekabetin bir sonucudur. Matta'da da yazdığı gibi, dinin temel prensibi *"Benden yana olmayan bana karşıdır."*[332][333] şeklindedir. Aynısını George W. Bush da söylemişti, *"Ya bizim ya da teröristlerin yanındadırlar,"* Halbuki, insanın iki görüş tarafından da ikna edilemeyecek kadar özgür ya da iki görüşe de saygılı olabilecek kadar anlayışlı olabilmesi de bir ihtimaldir. Ne var ki aynı şeyi dinler için söyleyemeyiz, zira onlarda tahammülün zerresi bile yoktur.

Dinin karşıt görüşlere müsamaha gösterip gösteremeyeceğine dair, gerçekliği tartışmalı bir hikâye vardır. Söylendiğine göre Halife Ömer, İskenderiye'ye geldiğinde kütüphaneyi içindeki kitaplarla birlikte yaktırmıştır ve bunu neden yaptığı sorulduğunda şu savunmayı yapmıştır: *"Kitapların içindekiler ya Kuran'da zaten mevcuttur ve dolayısıyla fuzulidirler, ya da mevcut değildirler, öyleyse lüzumsuzdurlar."*[334] Yine

331 İncil, Vahiy, 14;8: *"Ardından gelen ikinci bir melek, 'Yıkıldı! Kendi azgın fuhuş şarabını bütün uluslara içiren büyük Babil yıkıldı!' diyordu."* Metindeki Babil düşmanlığı, MÖ 6. yy'da İsrailoğulları'nın Babil'de köleleştirilmesinden kaynaklanır. Diğer bir ifadeyle bu ayet, geçmişin bir intikamıdır.

332 İncil, Matta, 12;30

333 Bu, son derece yüzeysel ve kıymetsiz bir dünya görüşü olsa da, mümin olanlar için ayrıntıların pek bir önemi yoktur. Genelde ayrıntılarla ilgilenenler inançsız olanlardır.

334 Arthur Schopenhauer, "Din Üzerine", Say Yayınları, Çev. Ahmet Aydoğan, 5. Baskı, 2018 s.148. (Bu anlatının sonradan uydurulmuş olduğu da söylenir, çünkü asıl İskenderiye Kütüphanesi, Sezar devrinde yanmıştı. Ama yine de, verilen cevap "dinci mantığı" güzel bir şekilde özetlediği için paylaşma gereği duydum.)

de başlangıçta dinler-arası rekabetin bir fayda sağlamış olduğu doğrudur. Çünkü bu rekabet, toplumların diğerlerine üstün gelebilmek adına güçlenmelerini sağlamıştır.

Dinin -faydalı olan- diğer bir tarafı ise sistematik olmasıdır. Zira din, söylediğim üzere insanlara bir yaşam tarzı sunar, onlara ne yapmaları gerektiğini dikte eder ve toplumda düzeni sağlar. Öyle ki, bu düzen sizin din adına ölüme gitmenizi bile mümkün kılar. Ayrıca din, bilinmeyen bir aleme ilişkin masallar anlatarak merakınızı gidermeye çalışır ve sorularınıza halkın büyük bir çoğunluğunu tatmin edecek cevaplar üretir. Böylece, öldükten sonra alacağınız ödüllere güvenerek burada uslu bir çocuk gibi yaşamaya devam eder ve kuralların dışına çıkmazsınız. Fakat kuru kuruya kurallara riayet etmek veya dindar olduğunuzu söylemek yetersiz geleceği için, din; topluma birtakım ritüelleri ve grup halinde gerçekleştirilen etkinlikleri ödev ederek insanların bir arada kalmalarını, bağ kurmalarını ve kontrol altında tutulmalarını sağlamaya çalışır, bu sayede bir birlik-bütünlük getirir. Bu sebeple, Fransız Devrimi'nden sonra yükselişe geçen Milliyetçilik akımından önceki en kuvvetli ve birleştirici unsur, "din kardeşliği" olmuştur.[335] Eh, başıbozuk ve hiçbir prensibi olmayan insan yığınlarındansa, adeta asker gibi tertip edilmiş ve belli sınırlar içerisinde tutulmuş kalabalıklar, elbette ki toplumun refahı -ve özellikle liderler- için daha caziptir. Zaten dinin vazgeçilmezliğinin sebebi de budur. Din, eğer sadece ahiret ile ilgili önermelerde bulunuyor olsaydı, insanlar için din değiştirmek veya dinden vazgeçmek çok kolay olurdu. Fakat din, aynı zamanda anayasalara ve ahlak kurallarına dönüştüğü, hatta zaten bir bakıma bunlardan doğduğu için, bir açıdan dokunulmazlık kazandı. Bu yüzden de tarih boyunca insanların çoğu, dinden çıktıklarında veya içten içe dini eleştirdiklerinde, hem toplumdan dışlanma korkusuyla kendilerini sansürlediler, hem de ölüm cezasına kadar varan yaptırımlar yüzünden aydınlanma yolunda ani bir fren yaparak sorgulamayı bıraktılar. Zira dinin mekanizmasında sorgulamak yasaktır. Bu sebeple, dinin, sırf çıkış esnasında birbirlerine benziyorlardı diye, şimdi de tıpkı bilim gibi ilerici olduğunu iddia etmek gülünçtür, çünkü

335 Buna rağmen aynı dine inanan birçok toplumun birçok defa birbirini doğradığını gördüğümüzde, bu kardeşliğin ne kadar hayırlı bir kardeşlik olduğundan şüphe duyabiliriz.

bilim sürekli değişir ve kendini yenilerken; din, evrensel ve kalıcı olduğunu iddia etmektedir.

Din zulmü karşısında ikiyüzlü davranmak zorunda kalanların en meşhuru ise Galileo'dur. Galileo, dünyanın güneşin etrafında döndüğünü söylemişti, yani İncil'in dünya merkezli evren anlayışına karşıt bir söylemde bulunmuştu ve bu yüzden tehdit edilmişti. Çağdaşı birçok insanın çektiği işkencelere de şahit olduğu için, bu tehditler karşısında Galileo, canını kurtarmak için iddiasından vazgeçmek zorunda kalmıştı. Neyse ki ölmeden önceki son sözlerinin, *Eppur si muove*[336] olduğu söylenir.[337]

Aynı bağnazlık yüzünden, özellikle de Ortaçağ'da din baskısı altında yaşayan bilim adamları ve filozoflar ağırlıklı olarak deisttiler, zira aksi mümkün değildi. Zaten o dönemde, *"Tanrı'nın varlığını inkâr eden birine güneşin ya da yıldızların varlığını inkâr eden kişiden daha fazla inanılmazdı."*[338] Felsefeden ziyade bilimin popülarite kazandığı dönemlerdeyse insanlar, açık bir şekilde din karşıtı söylemlerde bulunmaktan kaçınmadılar. Bilimin parlamasıyla ortaya çıkan din düşmanlığı en net olarak Baron d'Holbach'ın 1770'de yazdığı *Systeme de la nature* kitabında görülür.[339] Diderot'nun "Encyclopedie" kitabı da benzer bir şekilde tam anlamıyla kilise düşmanlığının ilanıdır. Daha sonraları Nietzsche'nin de Tanrı'yı "insanı kısıtlayan ve köleleştiren bir kurgu" olarak tanımladığı ve insanların, bu kalıplardan kurtulmadıkça özgür bir ruha[340] erişemeyeceklerini savunduğu bilinmektedir. Çünkü din kısıtlayıcıdır. Bunu tanımından da görebiliriz: Din, yani

336 "Yine de dönüyor."

337 Ek bilgi: Samoslu Aristarchus da, MÖ 3. yy'da, Güneş merkezli evren teorisini ortaya atmıştı. Ona göre, beş tane sabit yıldız ve Güneş, hareket etmeden duruyorlardı ve Dünya, Güneş'in etrafında dairesel bir dönüş yapıyordu. Bununla beraber dünyanın yuvarlağımsı olduğu şeklindeki fikirler de, Pyhtagoras devrine kadar uzanırlar. Bu açıdan, aydınlanma çağında yapılan şeyin "bunların yeniden keşfedilmesi" değil de, "kiliseye kabul ettirilmesi" olduğunu söyleyebiliriz.

338 Baggini, A.g.e., 113

339 Bilebildiğimiz kadarıyla bundan sonra yazılmış olan ve ateizmini açıkça ilan eden ilk eser, 1782'de yayımlanan, ve yazarının kim olduğu konusunda tartışmaların devam ettiği "The Answer to Dr. Priestley's Letters to a Philosophical Unbeliever" başlıklı eserdir.

340 Freist geist.

Religion, Latincedeki religari[341] kelimesinden gelmektedir. Bununla beraber, Kur'ân'ın dili olan Arapça'da özgürlük kelimesi mevzu bile değildir, bu sebeple İslâm kelimesinin de özgürlükle bir ilişkisi yoktur. Tam tersi İslâm, "teslimiyet" köküne dayanan bir kelimedir. Zaten Kur'ân'da Allah'ın *"Ben cinleri ve insanları yalnızca bana kulluk etsinler diye yarattım"*[342] şeklindeki sözleri bu teslimiyet beklentisini ortaya koymaktadır. Bu sebeple Musa B. Meymûn, kendi yazdığı imamın 13 prensibinin her birine *"Tam bir inançla inanıyorum ki,"* sözleriyle başlar. Peki tam bir iman mümkün müdür? İman, temelde ikna olmaktan ve güvenmekten ibarettir ve *"İkna olmak yalnızca kabullenmek değil, fikren biat ile bir kalıba hapsolmak demektir."*[343] Thomas Aquinas'a göre ise; iman, bilgi ile inanç arasında bir şeydir. İmanı bilgiden ayırmak gerekir, çünkü bilgi zihnin doğrudan ya da kendiliğinden apaçık bir takım doğrulardan mantıksal çıkarımlar yoluyla sahip olduğu bir şeydir ve onu tasdik edip etmemek gibi bir özgürlüğe sahip değilizdir. İman ise bizi böyle bir tasdike zorlamaz. Çünkü iman yoluyla elde ettiğimiz doğrular bir sır olup, doğrudan bilinmeleri ve ispat edilmeleri imkânsız olan şeylerdir.[344]

Peki, kısaca özetlemek gerekirse Bilimin dinden yöntem olarak farkı nedir? Şöyle ki, bilimsel yöntemde önce bir gözlemde bulunursunuz; örneğin yağmurun yağdığını görürsünüz. Ardından, "bu yağmur niye yağdı?" diye sorarsınız. Sonra yağmurun nasıl oluştuğuyla ve ne sebeple yağdığıyla alakalı bir hipotez öne sürersiniz; örneğin "Yağmur yağdı, çünkü şu yüzden... Yağmur yağdı, çünkü bu yüzden..." dersiniz ve ardından yeni tahminlerde bulunursunuz, sözgelimi "Şöyle bir havada, şöyle bir bulut kümesi göründüğünde yağmur yağabilir. Yağmur ise şu özelliklere sahip bir bulutun, şu sebeplerle çözülmesidir..." dersiniz. Ardından yağacak olan bütün yağmurları inceler, hepsiyle alakalı bilgi toplar ve araştırmalar, deneyler yaparsınız. Fakat bu deneyler sonucunda elde edilen veriler sizin fikrinizle uyuştuğu takdirde hemen "Mutlak gerçeğe ulaştım!" diye düşünmezsiniz, bu sefer de yağmurla

341 Bağlı olmak, sınırlandırılmak.

342 Zâriyât Sûresi, 56. Ayet.

343 Hazleton, A.g.e., s. 19.

344 Mehmet Sait Reçber, "Tanrı'yı Bilmenin İmkânı ve Mahiyeti", Ankara: Kitâbiyât, 2004, s.10.

ilgili yeni tahminlerde bulunur ve onları da test etmeye girişirsiniz. Örneğin "Yağmur şu, şu koşullarda da böyle mi yağar? Bu elde ettiğim veriler, aksi bir durumda geçerliliğini yitirebilirler mi?" vb. Bu şekilde yağmurun hangi havada, hangi koşullarda, hangi gerekçelerle ve ne şekilde yağdığını-yağacağını-yağabileceğini öğrenmiş olursunuz. Bu bilimsel yöntemdir ve 200 yıl sonra başka bir bilim adamı yağmurun başka sebeplerden dolayı yağdığını kanıtlarsa, sizin önermeleriniz reddedilecektir. Zira insanlar bilimi namus, şeref veya ahlakın temeli saymazlar. Yalnızca, gerçeğe giden yolda bir araç olarak kullanırlar.

Lakin din bir araç değil, amaçtır ve bu yüzden yöntemi de bilime kıyasla epey farklıdır. Din esasen gözlemi, soruyu, hipotezi ve tahmini içerir fakat bunlar test edilmeye müsait değillerdir ve test edebilseniz bile, elde ettiğiniz sonuç dinin önermeleriyle uyuşmuyorsa, gördüğünüze-duyduğunuza-bildiğinize değil, dinin söylediğine inanmanız gerekir. Örneğin, bir depreme şahit olduğunuzu ve bu depremin neden yaşandığını sorduğunuzu var sayalım; din yönteminde, bu sorunun cevabını alabilmek için doğayı incelemek veya çeşitli testler yapmaya çalışmak yerine, kolaya kaçarak bir hikâye uydurursunuz. Örneğin, "Etrafta çok dinsiz var, bu yüzden bir varlık bize sinirlenmiş ve uyarı yollamış olabilir!" dersiniz.[345] Bu durumda hem soruyu sormuş hem de tahminde bulunmuş olursunuz. Ayrıca, cevap olarak hiçbir gözlem ve deneye dayanmadan, tamamen kendi dünya görüşünüze uygun bir şekilde dinsizleri sebep gösterirsiniz. Bilindiği üzere bu tür argümanlar bugün bile savunuluyorlar. Hâlen daha, doğal bir felaket yaşandığında, her ne kadar fiziksel olarak bu felaketin nasıl ve neden yaşandığını biliyor olsak da, yine de erek olarak inancımızın sunduklarını kullanmaya devam ediyoruz. Tabiri caizse; 5000 yıl önce neredeysek, hâlâ orada duruyoruz. Üstelik, hiçbir insanın yaşamadığı bölgelerde onlarca deprem yaşandığını, yani depremin özellikle bizleri cezalandırmak için oluşmadığını bilmemizi sağlayacak onlarca örnek görmemize rağmen...

Çünkü depremin tamamen doğal bir şey olduğunu kabullenmek ve bunun mekanizmasını çözmek için beynimizin en ince kıvrımlarına kadar kafa patlatmak zor geliyor. Aklımıza gelen ilk yalanı söylemek ve

345 Bu problem Teodise bölümünde daha geniş bir şekilde tartışılacak.

birçok insanın da bunu kabul ettiğini görmek, bizi daha çok cezbediyor. Fakat dünyada tek bir din yok ve bütün açıklamalar da tek bir kiliseye ait değil. Bu sebeple, bazı dindarların açıklamalarının ne kadar absürt olduğunun fark edilmesi, genel anlamda dine gölge düşüremez. Zira, A dininin X konusuyla ilgili olarak öne sürdüğü bir argüman, B dinine sahip biri tarafından kabul edilmiyor olabilir. Ya da, B dini zaten bu A dininin X konusuyla ilgili öne sürülen argümanına tepki olarak doğmuştur ve A dini, zamanla yerini B dinine bırakacaktır, yani bir bölünme yaşanacaktır -tarihte örnekleri çoktur. Ya da, son ihtimalle A dini, B dininin yorumlarıyla birleşir ve bir AB dini oluştururlar -ki bu türden asimilasyonlar ancak savaşlar veya yoğun misyonerlik faaliyetleri sayesinde mümkündür ve enteresan bir şekilde monoteistler, o çok iğrendikleri paganların adetlerini çok kolay sahiplenmişlerdir. Paganların doğayı tanrılaştırışı gibi, Tanrıyı yeniden karakterize etmiş ve gerek şeytan taşlamak, gerek kurban kesmek, gerekse tapınaklara giderek adeta paganlar gibi ibadet etmek konusunda epey hevesli davranmışlardır. Örneğin Hindu hacılar kutsal kişilerin mabetlerinde, Müslümanlar Kâbe'nin çevresinde, Yahudiler ise evlenme törenlerinde gelin ve damadın etrafında yedi kere dönerler.

İstisnasız hemen her inançta tanrılara kurban vermek gibi öğretiler görürüz. Bu türden örnekler birkaç ciltlik kitaplar yazdıracak denli fazladır. Ellerini göğe açıp dua etme fikri bile, Monoteizmin iddia ettiği o "her yerde olan tanrı" fikrinin bir inkârıdır. Zira tanrıya hitap edilirken göğe bakılması, onun gökte olduğunun düşünüldüğüne işaret eder. Tanrı yukarıdadır, çünkü yukarısı yüce, aşağısı ise aşağılıktır. Melekler kanatlıdır ve uçarlar, çünkü gökte olmaları onların kutsal oldukları anlamına gelir. Yer ve yeraltında olanlar ise ancak yılanlar ya da şeytanlardır. Buna benzer şekilde "düşük gelirli", "düşük zekâlı", "alçak karakterli" gibi tanımlar da genelde küçümseyicidir. Kaldı ki "küçük" bile gökten ziyade yere yakındır. Ama "büyük biri" olmak, "büyük bir iş başarmak", "yüksek ideallere" sahip olmak vb. ifadeler, pohpohlayıcıdır. Bu pohpohlamaların en büyüğünü ise tanrıya yöneltmiş vaziyetteyiz. Bu, Freud'un deyimiyle "Sonsuzluk/Okyanus Hissi"dir ve kendinizi daha büyük bir şeye ait hissetme, bir bütünün parçası olarak görme ihtiyacından kaynaklanır. Fakat, monoteizm daha modern

görünse de, çoktanrıcılığın mı yoksa tektanrıcılığın mı daha eski olduğu hakkında net bir bilgimiz yoktur.

Tektanrıcılık, Çoktanrıcılık ve Mitolojinin Doğası Üzerine

Hume, 1757'de yazdığı eserinde, insanların ilk önce çoktanrıcı olduklarını, çünkü çoktanrıcılığın daha mantıklı olduğunu ama zamanla seviye düşerek tektanrıcılığa yöneldiklerini iddia etmişti.[346] Jean-Jacques Rousseau da, *Emile* adlı eserinde (1764) bu görüşü desteklemişti. Aslında dinler tarihi açısından yaygın kabul gören görüş de buydu zaten. Fakat Voltaire, 1764'de basılan *Dictionnaire Philosophie*'de, insanların önce tek tanrıya tapmaya başladıklarını ama zamanla zaafiyetlerinden dolayı çoktanrıcılığa yöneldiklerini iddia etmişti. Hume'a göre tektanrıcılık bir bozulma ve çöküş iken, Voltaire'in sözleri kiliseninkiyle uyum sağlayan bir düşünceyi yansıtıyordu. Çünkü kilise, aynı mantıkla Adem ve Havva'dan beri tek bir dinin gönderildiğini ve en başından beri bu dinin geçerli olduğunu, fakat zamanla Şeytan'ın oyunları yüzünden insanların başka dinlere yöneltildiğini, paganizmin de böyle ortaya çıktığını iddia etmiştir.[347] Ama elbette Voltaire'in kilise ile uzaktan yakından alakası yoktur ve August Comte da, Hume ve Rousseau'yu destekler bir şekilde dini devri, tıpkı daha sonra göreceğimiz üzere felsefeye yaptığı gibi üçe ayırmıştır: Fetişizm,[348] Çoktanrıcılık ve Tektanrıcılık.

Burnett Tylor, bu görüşleri kısmen kabul etse de, 1871'de yayımladığı *Primitive Culturer* eserinde, ilk aşamaya fetişizm yerine animizmi koymayı tercih etmiştir. Her halükarda görülüyor ki insanlar, ister çoktanrıcı isterse tektanrıcı ya da animist veya totemist olsunlar, bir Yüce Varlık fikrine sahip olmuşlardır.[349] Bu Yüce Varlık fikrinin sabitliği, 1893'de Andrew Lang tarafından *The Making of Religion* kitabında

346 David Hume, "Din Üstüne", İmge Kitabevi, Çev. Mete Tunçay, , 1995, s.34; veya David Hume, "An Absrtract of the Natural History", Dialogues and Natural History of Religion, Oxford University Press, Oxford & New York, 1993, s.194

347 Kiliseye göre İsa'nın hayat hikâyesine çok benzer hayatlara sahip mitolojik karakterlerin kaynağı da budur. Şeytan, İsa'nın kaderini önceden bildiğinden, bizlere şüphe ettirmek için erkenden İsa'nın sahte versiyonlarını uydurmuştur.

348 Putçuluk ya da totemcilik

349 Pettazzoni, A.g.e., s.18

gündeme getirilmiştir ve doğrusunu söylemek gerekirse, felsefenin ilgilendiği Tanrı da esas olarak bu Yüce Tanrı fikridir. Zira hiçbir rasyonalist filozofun -Gazali gibileri müstesna[350], ki onun gibilere de filozof denemez- bütün ömrünü tek bir dinin tanrı kavrayışına vakfettiği görülmemiştir. Çünkü mitolojilerin/dinlerin Tanrısı veya Tanrıları, gerçekten de yetersizdirler ve kökleri bütün dünyaya yayılmış olan metafiziğe yönelik analojinin esiridirler. Bu noktada, söylediklerimin daha iyi anlaşılabilmesi için mitolojik ögeleri biraz incelememiz gerekiyor.

Genel olarak mitolojilerde "her şeyi bilen Gök Tanrısı" figürü, kimi dönemlerde Fırtına Tanrısı olarak da karşımıza çıkar, ya da zamanında Fırtına Tanrısı olarak bilinen Tanrılar, evrimleşerek Güneş Tanrılığı'na yükselirler. Örneğin bu hikâyeyi, baş düşman olan Tiamat adındaki Ejderha ile savaşan Fırtına Tanrısı Marduk'ta görmekteyiz. Babil Yaratılış Mitolojisi'ne göre Marduk, kaos olarak temsil edilen büyük ejderha ile savaşmaya gider; çünkü diğer tanrılar onunla savaşmaya cesaret edemezler ve Marduk'a güçlerini aktarırlar, böylece âsalar, şimşekler, yıldırımlar ve benzeri özelliklerle donatılan Marduk, Tiamat ile savaşır ve onu yener.[351] Tiamat'ı yenen Marduk, Baş Tanrı mertebesine yükselir, yani Kral Tanrı olur ve Güneş Tanrısı diye anılmaya başlar. Öldürülen Tiamat, tıpkı akrep kuyruklu; aslan pençeli Manticore'lar ya da Chimera'lar gibi karma bir varlıktır ve Marduk, onu parçalayıp akrep kuyruğundan akrep takımyıldızını, aslan pençelerinden aslan takımyıldızını ve diğer parçalarından da diğer takımyıldızlarını yaratır.[352] Hatta, Tiamat'ın kemiklerinden yeryüzü ve dağlar, kanından ise okyanuslar meydana gelir. Böylece evren yaratılmış olur, yani kozmos. Diğer bir ifadeyle, bu evrendeki bütün varlıkların özü kaostur, yani düzensizlik ve kötülüktür, çünkü her şey, parçalanan Tiamat'dan çıkarılmıştır. Ama

350 İbn Rüşd'ün deyimiyle, Gazzâlî, "*Eş'ari ile Eş'ari, Sûfî ile Sûfî ve filozofla filozof,*" olduğundan mütevellit felsefe eleştirilerinde pek de ciddiye alınmaması gereken biridir. *"Çünkü o, felsefenin konularını kavrayacak bir dereceye yükselememiştir, zirâ sadece İbn Sînâ'nın kitaplarına bakmıştır."* - İbn Rüşd, "Din ve Felsefe İlişkisi", Endülüs Yayınları, Çev. Serkan Çetin, 2. Baskı, İstanbul, 2021, s. 87-88, P. 55)

351 "Babil Yaratılış Destanı - Enuma Eliş", Çev. Selim F. Adalı & Ali T. Görgü, İş Bankası Yayınları, 6. Baskı, 2020

352 Tiamat için "Ejderha" ifadesi kullanılır ve Ejderha ile yapılan göksel savaşın bir benzeri, kutsal kitaplara da yansımıştır. İncil'e göre bu Ejderha İblis'tir. Ayrıca, Ejderha ile savaşmaya giden şövalye ve kahramanlara dair hikâyelerin kökeni de bu mitolojik kurgudur.

artık Baş Tanrı sayesinde düzen, yani kozmos ve iyilik hakim olmuştur. Bu süreç esnasında bir bakıma politeizmden monoteizme de geçiş yapılmıştır çünkü her ne kadar diğer tanrılar hâlen faal olsalar da, hepsinin gücü tek bir tanrıda toplandığından diğerleri ancak "yardımcı tanrılar" olabileceklerdir. Yani eski tanrılar, artık Tanrı mertebesinde değillerdir, dolayısıyla onlara ancak olsa olsa melek denebilir.

Enteresan bir şekilde, Yahve de en başında fırtına tanrısıydı, çünkü Yahve ya da Yehova, bulutların üzerinde gezen tanrı demekti ve diğer adı Salem'di, ki bu da ağaç ile ilişkilendirilen bir kelimedir. Hatta Yeruşalim yani Jerusalem şehrinin adı da, Salem'e doğru anlamında, "Tanrı'nın Şehri" demektir.[353] Tanrı'nın oğlu olduğu iddia edilen İsa'nın ağaçtan yapılan bir çarmıhta idmesi, yani Salem'de can kaybetmesi de bir bakıma manidardır. Yine Yahve'nin birilerini cezalandıracağında sürekli yıldırımlarla, gürleyen bir gökle ve ateş bulutlarıyla konuşması, ya da Musa'ya inen on emrin dahi gök gürültüleri ve şimşeklerle tabletlere yazılması bu açıdan yeterli örneklerdir.[354]

Fakat biz her şeyi bilme vasfı, fırtına tanrılığı ve Tanrı'nın insanlara kendi nefesinden ya da ruhundan üflemesi motifi üzerinde duralım. Yalnızca üç büyük dinle sınırlı kalmayıp çeşitli mitolojilerden de örnekler vermek gerekirse eğer, Nil çevresindeki Shilluk ve Lango'nun her şeyi bilen tanrısı Juok ile başlayabiliriz. Kendisi bir rüzgar tanrısıdır, hatta hareket eden hava bizzat bu tanrının kendisidir. Tsimshianlar ise rüzgarın, fırtına tanrısı Semagid Laxa'nın nefesi olduğunu düşünürler. Hatta bu da yetmez, onlara göre rüzgarın dölleme, hamile bırakma ve yaratma özelliği vardır. Örneğin Minahassa'nın Alfurilerinde, Lemuut yani yeryüzü, batı rüzgarı tarafından döllenir ve yeni Gine'nin kuzeydoğu körfezinde, bir kadının rüzgar tarafından hamile bırakıldığına dair efsaneler vardır. Yeni Zelanda'da ise, İho dediğimiz varlık, nefesiyle kısır bir kadını doğurganlaştırmıştır. Benzer bir şekilde Zeus'un da, yıldırım ve fırtınaları yönetterek bazen şekil değiştirdiği bazense direkt rüzgâr yoluyla genç ve güzel kızları hamile bıraktığı aktarılır.[355]

353 Acaba bu başlıkta bir kitap yazmışken ve eskiden Maniheist olsa da sonradan Hıristiyanlığın bir Aziz'i hâline gelen Augustinus, bunlardan haberdar mıydı?

354 Çölde Sayım, 11;1, Mısır'dan Çıkış, 23, 10;13, 13;21, 14;24, 19;18, 24;16 ve 34;5

355 Kısacası Rüzgâr Tanrısı'nın dünyadaki adınları hamile bırakması, ya da bir bakirenin kutsal bir çocuk doğurması hikayesi, tıpkı İsa ve Meryem'de olduğu gibi, bütün dünyada yay-

Apaçilere göre ise rüzgâr, Yüce Varlığın bir casusudur ve her şeyi bilip tanrıya aktarmaktadır. Aynı şekilde Kuzey Nijerya'nın Bachmanları da, olan biten her şeyin rüzgar tarafından Nzena adındaki varlığa rapor edildiğini söylerler. Öyle ki, Afrika mitolojisinde bunu açıkça ifade eden bir atasözü bile vardır: *"Eğer Tanrı'ya bir şey söylemek istiyorsan, rüzgâra söyle."*[356]

"Her şeyi bilmek" özelliğinden devam edersek; Farnell'a göre, her şeyi bilme türündeki bir bilgi ya da hikmet, kültürün daha aşağı safhalarında bile tanrıya atfedilmiştir. Ancak, yüce tanrılığın zorunlu bir yetisi ve sıfatı olarak açık bir her şeyi bilme düşüncesine ulaşmadan önce, uzun bir sürenin geçmiş olması gerekmektedir. Kültürel gelişmeye uğramış halkların çoktanrıcılığının bir kısmında hiçbir şekilde, her şeyi bilmenin ya da hikmetin yüksek bir derecesinin her ilaha aynı şekilde atfedildiğini görmüyoruz. Çünkü belirli bir döneme kadar "her şeyi bilmektense, birçok şeyi bilmek" yaygındı. Örneğin bütün evrenin sırları bilinmese de, gelecek bilinebilirdi; gizli konuşmalar ve planlar bilinebilirdi ve bu bilgi yetisi sadece Tanrı'ya özgü değildi. Fakat, zamanla vahşi kabilelerde ve gerçekten de en ilkellerinin bile bir kısmında, her şeyi bilme ve diğer temel sıfatları haiz bir Yüce Varlık düşüncesi keşfedildi. Bu, ilksel tektanrıcılık olarak da adlandırılabilir. Aslen bir tektanrıcılık söz konusu değildir ama, sonradan ortaya çıkan tektanrıcılığın temelleri buralarda yatar. Çünkü tek bir Tanrı düşünebilmemiz için, o tanrının düşünebileceğimiz bütün güçlere sahip olması, "bütün tanrıların gücüne vakıf olması" lazımdır. Her şeyi bilen, her şeyi gören, en kuvvetli, rakibi olmayan vesaire. Tektanrıcılık, tıpkı Muhammed'e yöneltilen eleştirilerde olduğu gibi, bütün ilahları tek bir ilah kılma çabasıdır.[357] Bu bağlamda tektanrıcılık zaten çoktanrıcılığı varsaymış ve kabul etmiş durumdadır, zira böyle bir inanç mevcutta vardır ki, buna karşı çıkılmıştır.[358] Bu da, aslında çoktanrıcılığın tektanrıcılıktan eski

gın olan bir kurgudur. Bu açıdan İslâmiyet anlatısında Meryem'i hamilelikle müjdeleyen Cebrail'in veya rüzgarlar da dâhil, bütün hava olaylarını yönlendiren Mikail'in pozisyonu bir tartışma konusudur.

356 Pettazzoni'den naklen: C. K. Meek, Africa, 3/1930, 323; D. Westermann, 1/1928, s. 203-204

357 Kur'ân, Sâd Suresi, 5. Ayet:
"O kadar çok ilâhımızı bir tek ilâh mı yapacakmış? Ne tuhaf şey bu böyle!"

358 Birinci bölümdeki Nessie ve Anessie örneğiyle çelişse de, burada durumlar daha farklıdır.

olduğuna bir kanıt sayılabilir. Diğer bir ifadeyle, Hume belki de haklı olabilir. Dolayısıyla "Adem ve Havva'dan beri tek bir din vardı," demek, en azından dinler tarihi bakımından kesinleşmiş değildir.

Bu arada "her şeyi bilme" özelliği, belki de antik zamanlarda bizim şuan anladığımız anlamı vermemiş olabilir. Çünkü antik dönemde, çeşitli insanlar için de "her şeyi bilen" derlerdi.[359] Hatta Enok,[360] Hermes[361] ya da Pisagor[362] gibi bilgeleri, insan değil de Tanrı statüsüne yükseltmiş olanlar vardı.[363] Bunların gizem kültleri 1000 yıldan uzun süre ayakta kaldı.[364] İlyada'daki Oinoposlu Kalchas gibi kahinler de, her şeyi bilen diye adlandırılmışlardı. Benzer şekilde Piay ya da yakarıcıları, uykudayken bile her şeyi gören ve fark ettirmeden kimsenin yanına yaklaşamayacağı, her şeyin farkında olan kimselerdi. Mordivnler arasında da bilen kadın/erkek anlamına gelen Puithian yani "büyük biliciler" vardı. Kuzeydoğu Burma'daki Lushei Kuki'nin büyücüleri de buna benzer insanlardı. Bununla beraber, eskiden ölülerin de her şeyi bildiğine inanılmıştı. Çünkü ölen kişi bu dünyadan kurtulmuştur ve önünde hiçbir engel yoktur, hakikate ulaşmıştır. Teton Dakota'lılarda hayaletler bu yüzden her şeyi bilirler ve kehanetler de hayaletlerden ya da ruhlardan alınır.[365] Bu, islama göre cinlerle münasebet kurmak dediğimiz şeydir. Bu varlıklar, iddiaya göre rüzgarın ne zaman eseceğini, yağmurun ne zaman yağacağını ve savaşa girildiği takdirde hangi tarafın kazanacağını bilmektedirler.[366]

---

359 Ayrıntılı bilgi için, Baird T. Spalding'in "Ölümsüz Üstatların Yaşam ve Öğretisi" kitapları okunabilir: Akaşa Yayınları, Çev. Semra Ayanbaşı.

360 Kur'ân'da İdris adıyla geçen ve genelde Bilgelik Tanrısı olarak adlandırılan Enoch hakkında daha fazlası için: "Peygamber Enok'un Kitabı", Hermes Yayınları, Çev. Günyüz Keskin.

361 Hermes üzerine araştırma yapmak isteyenler, Florian Ebeling'in "Hermes Trismegistos'un Gizemi" kitabına bakabilirler. Omega Yayınları, Çev. Mehmet Ali Erbak.

362 Diogenes Laertios, "Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri", Yapı Kredi Yayınları, 9. Baskı, 8. Kitap, Pythagoras, s.381

363 Sena Coşğun, "Pythagoras'ın Okulu ve Eğitim Anlayışı", Tarih Okulu Dergisi, Aralık 2013, Sayı XVI, s.312

364 Walter Burkert, "Antik Çağ Gizem Kültleri", Alfa Yayınları, 1. Basım, Çev. Bahadır Sina Şener, 2018.

365 Daha fazla örnek için Pettazzoni'nin kitabına bakınız.

366 Ancak Çin gibi medeniyetlerde her şeyi bilme bilgisi ve büyüsel bilgi, genelde yılanlardan gelir ve uzakdoğu mitolojileri genelde ejderhaları korkulması gereken varlıklar olarak değil, bilge ve kutsal varlıklar olarak sunarlar.

İskandinavlarda ise Odin için büyünün babası derler, yine Mısır'da Thot için büyük büyücü ya da "her şeyi bilen" ifadesi kullanılmıştır, Japon Şinto'sunda bile kendisinde tüm tanrıların düşünme gücünü birleştiren ve haliyle her şeyi bilen Omohikane adında bir Tanrı vardır.[367] Kısacası her şeyi bilen, her şeyi anlayan ya da İslâmi deyimle "ilm-i ledün"e sahip olan insanların; hayvanların, ruhların ama bilakis tanrıların varlığı her daim gündeme getirilmiştir. Yine Yunan mitolojisinde Müzler, Sirenler ve daha başka varlıklar, iyi-kötü her şeyi bilen ya da geleceği görebilen varlıklardır. Ama bütün bu sıraladığımız varlıkların "her şeyi" biliş şekilleri arasında, bugün anladığımıza kıyasla bir fark vardır. Bunlar fiilen görüp bilmektense, daha ziyade bu bilgiye sahip olmaktadırlar. Bugün kullandığımız anlamıyla her şeyi bilen tanımıysa, her şeyi adeta gözle görür gibi, kulakla duyar gibi bilmek ve her yerde olmak şeklinde anlaşılır. Yani artık Tanrı yalnızca görüp bilmiyor, bir yandan da zaten orada yer alıyor durumdadır -buna "henüz olmamış olanlar" da dahildir. Kur'ân'ın Allah'ı Mücadele Suresi 7. Ayette şöyle der; *Göklerde ve yerde olanları, Allah'ın bildiğini görmüyor musun? Üç kişi gizli konuşsa, mutlaka dördüncüleri O'dur.... Bundan az ya da çok olsalar, nerede bulunurlarsa bulunsunlar, mutlaka o, onlarla beraberdir.*

Fakat aynı iddia, Atharva Veda'da da vardır (4/16): *"Varuna birine der ki, Kral Varuna üçüncüdür ve onu bilir."*

Ne var ki Yahwe, Tevrat'a göre gökte olduğu ve dünyayı izlediği halde, her şeyi bilen değildir. Yaratılış kitabının ilk bölümlerinde dahi bu bilgisizlik, Tanrı'nın varlığı yaratması ve "bunun iyi olduğunu görmesi"[368] şeklinde dile getirilmektedir. Bu da primitif tektanrıcılığın bir örneğidir, çünkü o dönemde İbrahimi inanç yeterince monolaşmamıştı. İşte bu sebeple, daha önce başka tanrılara ait olan vasıfların zamanla tek bir Tanrı'ya yüklendiğini -Yani Yahwe'nin Allah'a evrimleştiğini- düşünmek, kaynaklara bakıldığında pek de mantıksız değildir. Mesela Vedaların tanrısı Dyaus, Yunanların tanrısı Zeus, Günümüzde Deus dediğimiz ve O diye ifade ettiğimiz tek Tanrı ve eski Latinlerin

367 Genel olarak şu kitaplara bakabilirsiniz: David A. Leeming, "Adan Z'ye Dünya Mitolojisi", Say Yayınları, Çev. Nurdan Soysal; W. Max Müller, "Mısır Mitolojisi", Mayakitap, Çev. Cemal Can Tarımcıoğlu ve Mark Daniels, "Bir Nefeste Dünya Mitolojisi", Mayakitap, Çev. Pınar Üstel

368 Kitâb-ı Mukaddes, Yaratılış, 1;9 vd.

Jüpiter'i bu alanda en meşhur örneklerdir. Bunların etimolojik kökeni aslında Gök Tanrı ya da Gök Baba anlamındadır. Benzer bir yönelim, Çinlilerde Tien adıyla, Türk ve Moğollarda ise Kök Tengri yani Mavi Gök şeklinde tezahür etmiştir ve daha birçok mitolojiye de aynı şekilde yansımıştır.[369]

Tanrı'nın her şeyi fiilen görmesine dair mitoloji ise, esasen gök cisimlerinden hareketle oluşmuştur. Zamanla göklerdeki yıldızların Tanrı'nın gözleri olduğuna inanılmış ve O'nun yıldızlar aracılığıyla bizi gördüğü düşünülmüştür. Yıldızlar kaybolduğunda, yani gündüz olduğunda ise bizi görme görevi, inanca göre Güneş'e devredilmektedir. Tierra de Fuego'nun Alacalufları arasında da yıldızlar, Yüce Varlıkları olan Xolas'ın gözleridir. Yine, Batı Amazon'daki Cashinawa'da da yıldızlar, gök-varlığının gözleridir. Doğu-Poma bölgesinde de benzer bir şekilde yıldızların göz olduğuna inanılmıştır ve kutup yıldızı, baş tanrı Marumda'nın gözü sayılmıştır. Keza yine Antik Peru'da Süreyya burcu, Viraccocha'nın gözeridir ve Flores adasında da benzer şekilde yıldızların Yüce Varlık Dua Ngae'nin gözleri olduğu düşünülmüştür. Kaliforniya'nın eski inancında da Wiyotlar ve Wishosklar arasında yıldızlar, Göğün Gözleri diye adlandırılmışlardır. Hatta kayan yıldızların, yeryüzünü daha iyi görmek için yaklaşan gözler olduğu bile iddia edilmiştir. Ek olarak Antik Meksikalılar "Codices" dediğimiz, gözlerle benek benek hale getirilmiş Tanrı resimleri çizmişlerdir ve İncil'de de çok sayıda kanadı olan ve kanatlarında sayısız göz bulunan meleklerden bahsedilmektedir.[370]

Mısır'a geldiğimizdeyse hem gündüz hem de gece görebilmeyi temsil eden ve tek bir Tanrı'da bulunan gözlerle karşılaşırız.[371] Yani Horus'un

369 Bu anlayışa Yunan mitolojisindeki Uranos (Gök)'tan hareketle "Uranik", yani "Göksel, Semâvî" denmektedir.

370 İncil, Vahiy, 4;8: *"Dört yaratığın her birinin altışar kanadı vardı. Yaratıkların her yanı, kanatlarının alt tarafı bile gözlerle kaplıydı."*

371 Ek bir bilgi olması amacıyla Cicero'dan bir alıntı yapıyorum: *"Mısırlılar, hiçbir hayvanı kendilerine yararı dokunmadıkça kutsallaştırmamışlardır. Örneğin çeltik kargaları gergin bacaklı, uzun kalkık gagalı, boylu boslu kuşlar oldukları için çok sayıda yılanı itlaf ederler; Libya çölünden güneybatı rüzgarıyla sürüklenen yılanları öldürüp yiyerek bir belayı mısırdan uzaklaştırırlar... Firavun faresinin, timsahın kedinin yararından da bahsedilebilirim, ama sıkıcı olmak istemiyorum."* (Cicero, "Tanrıların Doğası", Çev. Çiğdem Menzilcioğlu, Alfa Yayınları, No:92, 1. Basım, 2018, s. 101-102)

gözleri. Bu gözlerden biri güneşi, diğeri ayı temsil eder. Her şeyi gören göz ise, "Güneş Tanrısı Ra'nın Gözü" olarak ifade edilir. Benzer şekilde Japon inancında da, İzanagi ve İzanami, iki kardeşe benzetilir ve sembolize ettikleri varlıklar güneş ve aydır. Çünkü İzanagi burnunu bir suyla yıkamıştır ve bundan Fırtına Tanrısı olan Susanowo doğmuştur, ardından sağ gözünü de yıkamıştır ve bundan Ay Tanrısı Tsuki-Yomi meydana gelmiştir. Sol gözünü yıkadığında ise Güneş Tanrıçası Amaterasu ortaya çıkmıştır. Brahmanizm'e gittiğimizde ise, Satapata-Brahmana'ya göre, Prajapati adındaki varlığın gözleri güneş ve aydır. Benzer fikirler Orfeusçulukta da vardır. Mesela Yunan mitine göre Selene, ay tanrıçasıdır ve gecenin gözüdür, Arapların Ay tanrısı olan Sin'in de her şeyi bildiği ve gördüğü söylenmektedir. Diğer adı Nanna olan Sin, Mezopotamya'da epey meşhur bir ilahtır ve Kuran'daki Yâ Sin suresinin de "ey Sin," yani "ey her şeyi gören" şeklinde bir hitapla yazıldığını iddia eden gayrımüslimler vardır. Fakat, muhtemelen baş ağrıtacak kadar fazla örnek verdik bu yüzden artık genel olarak Yunan Mitolojisi ve onun Felsefe açısından önemi üzerinde durmamız daha iyi olacaktır.

Antik Yunan'a baktığımızda, M.Ö. 8. yüzyıldan itibaren destan şairlerinin yazdıkları eserlerin, her ne kadar büyük bir hayalgücü barındırsalar da aslında metaforik hikâyelerle son derece basit doğa olaylarına ve yaşamda meydana gelen şeylere göndermelerde bulunduklarını görüyoruz. Bu bağlamda Yunan Mitolojisi'nin bilinen ana kaynakları, felsefe tarihinin de ilk kaynakları olma görevini görürler. İlk bakışta bu kitaplar sanki bir fantastik-kurgu romanlarına benzerler ama, ikinci okumanızda yeni çıkarımlarda bulunmaya başlarsınız.[372] Biraz

372 *"Denizle gökyüzü arasında kalan hava, Stoacıların açıkladıklarına göre, Jupiter'in kız kardeşi ve karısı Juno'nun adıyla tanrılaştırılmıştır, çünkü Juno havaya benzer ikisi arasında büyük bir bağ vardır; daha yumuşak bir şey olmadığı için havayı kadınsılaştırıp Juno'ya mal ettiler. Ama kanımca Juno adı, Iuvare (yardım etmek) fiilinden türemiştir. Efsaneye göre krallığın üçe bölüştürülmesi sırasında geriye su ve toprak kalmıştı. Bu yüzden ikincisi, yani bütün denizlerin krallığı, Jupiter'in kardeşi Neptunus'a tahsis edilmiş; Portunus'un adının portus (liman) sözcüğünden türetilmesi gibi Neptunus adı da ilk harflerin biraz değiştirilmesiyle nare (yüzmek) fiilinden türetilmiştir. Yeryüzünün bütün bereketini ve doğasını baba Dis'e mal ettiler, yunancada ona Plouton dendiği için latincede de Dives (zenginlik) sözcüğüne yakındır, çünkü her şey topraktan doğar ve toprağa geri döner. Söylediklerine göre Proserpina Dis'le evliymiş, bu ad yunancadır çünkü Yunanca karşılığı Persephone'dir,*

örnek dizmek verekirse eğer, mesela ünlü şair Hesiodos'un, meşhur eseri Theogonia'nın[373] başında Müz'lere[374] hitap ederek onlardan şeylerin hakikatini kendisine bildirmelerini talep ettiğini görürüz. Müz'ler de Hesiodos'un bu isteğine uyarak her şeyin yasalarını ona anlatırlar.

Anlatılanlara göre, her şeyden önce, tanrılardan bile önce karanlıkta kaplı bir Khaos vardı. Khaos'un hemen arkasından "Her şeyin sağlam temeli" olan Gaia[375] ve toprağın derinliklerinde de Tartaros[376] bulunmaktaydı. 3. Olarak karşımıza çıkan figür ise Eros[377] idi ve Eros'un yardımıyla gerçekleşen birleşmede Khaos'tan Erebos,[378] ardından da Hemera[379] doğmuştu. Sonrasında Gaia Uranos'u[380] ve Pontos'u[381] doğurmuş; devamında ise Yer ile Gök'ün birleşmesiyle Kronos[382] doğmuştu. Çeşitli başka birleşimlerden sonra da nihayet Zeus gibi tanrılar yaratılmıştı.[383] Yani Yunan inancına göre Olympos tanrıları ezelî ve ebedî değillerdi, hatta Tanrılar sınırlı ve ölebilen varlıklardı, zira asıl güç doğanındı.[384]

Az önce okuduğunuz onlarca tanrıyı veya tanrısal varlığı içeren bu hikâyeyi tekrar inceler ve metnin mesajını anlamak isterseniz, burada birçok dinde sıkça vurgulanmış olan "Yer ve Gök'ün birleşimi", "Yer ve Gök'ün Ayrılması" türünden bir inancın bulunduğunu görebilirsiniz.

onu topraktaki ürünlerin tohumu sayar ve gözden kaybolan proserpina'yı annesinin arayıp durduğuna inanırlar. Annesiyse Ceres'tir, bu ad da toprağın ürünlerini taşımak anlamına gelen gerere fiilinden türemiştir ve asıl şekli Geres'tir. Yunanların yaptığı gibi ilk harfi yanlışlıkla değiştirilmiştir, çünkü yunanlar sanki Ge Meter (toprak ana) sözcüğünü bozup Demeter yapmışlardır." (Cicero, A.g.e., 2. Kitap, s.159-160)

373 Tanrıların Doğumu.
374 İlham Perileri.
375 Yeryüzü.
376 Yeraltı, Öteki Alem.
377 Aşk.
378 Gece.
379 Gündüz.
380 Gök.
381 Deniz.
382 Zaman.
383 Ayrıntılı anlatım için Hesiodos'un eserine bakınız. Benim elimdeki baskısı: Hesiodos, "Theogonia - İşler ve Günler", İş Bankası Yayınları, Çev. Azra Erhat & Sabahattin Eyüboğlu, 5. Baskı
384 Bu sebeple ileride felsefede Tanrı'ya alternatif olarak Nous (Akıl) ve Bir Olan ön plana çıkarılmıştır.

Ayrıca, Kronos'un mitin devamında bütün evlatlarını yemeye çalışması, "Tanrıların birbirleriyle kavga etmeleri," olarak değil; "zaman mefhumunun bütün varlıkları eskitmesi ve içinde söndürmesi," şeklinde de yorumlanabilir. Çünkü mitolojilerin gayesi budur. Mitolojiler Marvel evreni gibi Süperkahraman Tanrılar yaratmak niyetinde değildirler, sadece varlığı izah etmeye çalışmaktadırlar. Örneğin Dionisios kültüne baktığımızda da benzer bir çabayla karşılaşıyoruz.

Şöyle ki; Dionisios'un Zeus'un oğlu olduğunu ve acı çeken bir tanrı olarak karakterize edildiğini görüyoruz. Hikâyeye göre; vahşi ve kötü güçler olan Titanlar, genç yaştayken Dionisios'u öldürmüş ve parçalayıp yemişlerdir. Fakat Tanrıça Athena, güç bela Dionisios'un kalbini kurtarmayı başarmıştır ve Zeus, Dionisios'u yeniden yaratmak amacıyla bu parçayı yutmuştur. Ayrıca Zeus, işledikleri cinayetten ötürü Titanları yıldırımıyla kül ederek cezalandırmıştır ve onların Dionisios'un da kalıntılarını barındıran küllerinden insanlığı yaratmıştır.

Şimdi, bu hikâyeye naif bir gözle yaklaşırsak elbette bir fantastik-kurgu okuyormuşuz gibi hissederiz. Halbuki bu hikâyeyi doğru bir gözle incelersek; insanın, içinde hem iyiliği hem de kötülüğü barındırdığı türünde bir mesaj verilmek istendiğini görürüz. Çünkü, insanın yaratıldığı küller hem Titanları, hem de Titanların yediği Dionisios'u içerdiğinden, ortaya bir sentez -insan- çıkmıştır. Bu, insanın içinde hem Dionisios'tan gelme Tanrısal bir yan bulundurduğunu, hem de Titanlardan kalma kötülüklere ev sahipliği yaptığını gösterir.[385] Buna benzer bir hikâye Türk Yaratılış Destanı'nda karşımıza çıkarılmaktadır. Mitolojiye göre iyi Tanrı olan Ülgen, bir gün özel sarayında insanları yaratmaya karar verir ve birkaç adet kabuk, yani beden yarattıktan sonra dinlenmeye çekilir. Ülgen henüz insanlarla ne yapacağına karar vermemiştir, bu sebeple de içlerine ruh üflememiştir. Lakin kötü Tanrı olan Erlik, sinsice saraya sızar ve insanlara kendi ruhundan üflemeye başlar, yani onları izinsiz bir şekilde kendi özünü katarak canlandırır. Daha sonra bunu gören Ülgen, kendi izni ve özü olmadan yaratılan insanlarla karşılaşınca sinirlenir ve onları terk eder. Böylece insanlar dünyaya yollanır ve kendi başlarına bırakılırlar. Erlik ise, insanların

385 Freudien bir gözle incelemek gerekirse Dionisios tarafımız Superego, Titan tarafımız Id ve İnsanlığımız ise Ego'dur.

yakasını asla bırakmayacaktır ve dünyada kötülüklerin yaşanıyor olmasının sebebi de budur.[386]

İşte, bu mitos da ilk bakışta bize son derece fantastik ve romanımsı bir görüntü sunuyor, lakin incelediğimiz zaman kabuğumuzun iyi tanrı tarafından yaratıldığı ve bu yüzden bedenin ve bu dünyanın iyi olduğu, lakin ruhumuz kötü Tanrı'dan geldiği için her insanın özünde bir miktar kötülüğün bulunduğu sonucuna ulaşıyoruz. Kabuğumuzun özümüze karşı verdiği mücadele ise, insanın kötülük karşısında iyi kalmaya çalışmasının bir sembolizmasıdır. Benzer bir motif, İslâmiyet'in -ruha değil, iradeye denk gelen- nefs kavramında da bulunabilir. Kısacası; mitler, Strauss'un da dediği gibi; müzik gibidirler.[387] Müzik nasıl ki ayrı ayrı notalardan oluşuyor ve bu notalar ancak bir bütün olarak ele alındıklarında bir anlam kazanıyorlarsa, mitleri de tekil durumlardan ve olaylardan ibaret bir şeymiş gibi anlamamalı, onları baştan sona bir bağlantı halinde ele almalı ve izah etmeye çalıştıkları şeyi önyargısız bir şekilde görmeye çalışmalıyız.

Fakat bu daha ziyade eski mitolojiler için geçerlidir zira Monoteist dinlerin aktarımı pek de açık değildir -ve olamaz da. Örneğin, Musa peygamberin yanında birçok İsrailli köleyle birlikte Mısır'dan kaçtığı ve firavun onu yakalamak üzereyken Tanrı'nın yardımıyla nehri ikiye böldüğü, ardından nehrin ortasında açılmış olan yoldan yürüyerek geçtiği ve Musa'nın bütün destekçileri geçtikten sonra Firavunun sular altında kalarak öldüğü hikâyesi,[388] bir Mitoloji olarak yorumlanamaz. Zira bu, dindarlar arasında -her ne kadar elimizde hiçbir belge bulunmasa da- tarihsel bir gerçek olarak kabul edilir. Ya da, Sodom ve Gomore'yi helak eden bir Tanrı'ya dair aktarılanlar, sonraki nesillerin ibret alması için özellikle vurgulanmış ve gerçek olduğuna inanılan olaylardır ve bunların gerçekliği-sahteliği üzerine tartışılamaz;

386 Türkler ve Mitolojileri üzerine ayrıntılı bir-iki çalışmadan bahsetmek gerekirse: M. Necati Sepetçioğlu, "Türk Destanları", İstanbul: Toker Yayınları; Bahaeddin Ögel, "Türk Mitolojisi, I-II", Türk Tarih Kurumu Yayınları; Jean-Paul Roux, "Türklerin ve Moğolların Eski Dini", İşaret Yayınları, Çev. Aykut Kazancıgil, ve son olarak, Wilhelm Radloff, "Türklük ve Şamanlık", Örgün Yayınları, Çev. A. Temir.

387 Claude Levi Strauss, "Mit ve Anlam", İthaki Yayınları, Çev. Gökhan Yavuz Demir, 5. Baskı, Ocak 2020, s.63

388 Kitâb-ı Mukaddes'te Mısır'dan Çıkış Bölümü, Kur'ân'da ise Bakara ve Araf Sûreleri bu konuyu anlatırlar.

zira din, inananından tam bir teslimiyet bekler. Ha, elbette her birey özgür iradesiyle istediği dine inanabilir; fakat bir dine bütün varlığınızla inanarak kendinizi adamak ile, ekinoksları ve çeşitli doğal durumları sembolikleştiren bir mitolojiyi kabullenmek arasında fark vardır.

Dinler Tamamen Zararlı mı?

Mitolojiler -şu an pek de rağbet görmedikleri için- açıkça yaratıldıkları dönemin romanlarıdırlar ve modern dünyada mit diye bir şey kalmamıştır, çünkü mitoloji, yerini edebiyata bırakmıştır. Lakin din dediğimiz kavram, söylenceden ziyade hukuktur ve bütün bir toplumu sistematize ettiği için, yalnızca inanmak için direten cahiller tarafından ya da yapacak başka çaresi kalmayan teologlar tarafından sembolik dile indirgenebilir. Örneğin evrim teorisi karşısında Adem ve Havva hikâyesinin bilimsel bir gerçek olarak ayakta kalması imkansızdır, bu sebeple de kilisenin "bu bir metafordur" demekten başka çaresi kalmamıştır. Ayrıca Mitoloji rekabete uygundur ve çok kolay bir şekilde başka mitolojilerle senkretize hale gelebilir; fakat din, zaman zaman kendi köklerine bile saldırabilecek bir yapıdadır. Örneğin, Nuh Tufanı diye bildiğimiz hikâye her ne kadar birçok mitolojide Kutsal kitaplardan bile önce yer bulmuşsa da; yani Utnapiştim ya da Deucalion hikâyesinde ve daha birçoklarında bu ve benzeri efsaneler görülmüşse de,[389] diğer bir ifadeyle din, birçok kıssasını eski mitolojilerden almış olsa da, yine de Mitolojileri reddedecek ve adeta *damnatio memoriae*[390] tavrını takınacaktır. Bunu, semavi herhangi bir kutsal kitabı açtığınızda çok net bir şekilde görebilirsiniz. Zira bu kutsal kitap, içerisinde yazan şeylerin en az %50'sini başka mitolojilerden almış olacaktır ama her ne hikmetse, kaynak olarak kullandığı mitolojileri "sapkın" addederek reddedecek ve hakikatin kendisinde bulunduğunu iddia edecektir. Çünkü dinlerin yapısı diktatörlükle paraleldir, nasıl ki Stalin, zamanında kendisinden çok beslenmiş olduğu Lenin'i o öldükten sonra

389 Ayrıntılı bilgi için: Muazzez İlmiye Çığ, "Kur'an, İncil ve Tevrat'ın Sümer'deki Kökeni", Kaynak Yayınları, 52. Baskı, s. 60-68 ve Jean Bottero & Samuel Noah Kramer, "Mezopotamya Mitolojisi", İş Bankası Yayınları, 5. Baskı, s. 651-689)

390 "Anıların lanetlenmesi", imparatorluklarda gerçekleştirilen devrimlerde yeni gelen liderin eski liderin heykellerini kırdırması ve onun takipçilerini imhâ etmesi gibi geçmişi dışlamaya yönelik aktiviteleri ifade etmek için kullanılan bir terimdir.

önemsizleştirmeye çalışmış ve kendisini kahramanlaştırmak çabasına girişmiş ise, aynı bencil ve kıskanç havayı dinlerin de soluduğunu söyleyebiliriz, fakat aynı şeyi felsefe için söyleyemeyiz.

Din insana mânevi bir huzur, felsefe ise entelektüel bir haz verir. Din, insanı bu dünyada sıradanlaştırırken Tanrı'nın huzurunda mükemmelleştirir; felsefe ise insanı bu dünyada mükemmelleştirirken, Tanrı'nın huzurunda hadsizleştirir. Felsefenin kibirliliği bir nebzeye kadar kabul edilebilen bir şeydir, zira haklı bir nedeni olmayan gurura küstahlık denmesi gibi, haklı bir nedeni olmayan övünmeye de kibir denmektedir ve görünen o ki, felsefenin böbürlenmeye hakkı vardır zira felsefe tarihi, bir anlamda bilim ve gelişim tarihidir. Fakat dinde bunu başarabilecek bir mekanizma yoktur. Çünkü din değiştiği takdirde aynı din olarak kalamayacaktır; ya yok olacak, ya da yeni bir dine dönüşecektir. Bu sebeple din adamları, dinlerini tam da değişemeyecek şekilde korumaya almaktadırlar. Öyle ki, dini sorgulamak bir yana, bu fikri akla getirmek bile en büyük günah sayılmaktadır. Fakat dinin kısıtlamaları ve sansürleri, genelikle alıştıra alıştıra getirilir. Zira insanlar yapıları gereği isyankârdırlar ve onları gereğinden fazla bastırmak, hiçbir iktidarın işine gelmez. Bu sebeple dinler, insanları "sundukları özgürlükle eş uzunluktaki bir zincire" bağlarlar ve kısıtlı bir alanda dolaşmalarına izin verirler. Sizler de dolaşabildiğiniz için kendinizi özgür zannedersiniz; sizi çevreleyen sınırları göremezsiniz. Zincirin tıkandığı yere geldiğinizde ve onu farkettiğinizde -sorgulamaya başladığınızda- ise, ilerleyecek ve zinciri koparacak cesareti kendinizde bulamazsınız. Ne de olsa, Tanrı tarafından koyulduğuna inanılan kuralların dışına çıkmak hayli zordur ve bir insanı mahkum etmenin en kolay yolu, onu "özgür olduğuna" inandırmaktır.

Bu sebeple din, size sadece izin verilen soruları sorma hakkı tanır ve aykırı soru soranları ise imha eder, aksi halde kendisi imha olacaktır. Kısacası dinin gücü, korkutuculuğundan kaynaklanır. Max Scheler'in de dediği gibi: *"Basit bir titreme bile yalnızca üşümenin bir semptomu değil aynı zamanda bir ısınma aracıdır."*[391] İşte benzer şekilde katı bir inanç da, katı bir güvensizliğin işaretidir. Öyle ki, inandığı dini ya da

391 Max Scheler - "Pişmanlık ve Yeniden Doğuş", Çev. Sinan Oruç, Pinhan Yay., 1. Baskı, Eylül 2020, s. 7

Tanrı'yı tam anlamıyla sorgulamamış ve öğrenememiş olan insanlar, bu inançtan kopmaktan o kadar çok korkarlar ki, soru soran herkese karşı düşmanlık beslemeye başlarlar. Bununla da yetinmez, onlara öğretilen doğaüstü hikâyeler yüzünden en ufak kuşkuyu bile şeytânî var sayar ve akıl almaz işlere kalkışırlar. Örnek vermek gerekirse, 1772'nin ocak ayında Susanne Margaretha Brandt isimli bir kadın, öz çocuğunu "içine şeytan girdiğine inandığı için" öldürmekten idam edilmiştir.[392] Hatta Goethe'nin de bu idama tanık olduğu ve Faust'u bu ilhamla kaleme aldığı söylenmektedir. John Gray'in de dediği gibi; *"Günümüzde herkes modern çağla birlikte uygarlığın geliştiğine emindir. Bize hep hatırlatıldığı üzere, Ortaçağ ve erken modern dünya din savaşlarıyla harap oldu. Ama imana dayalı şiddet modern çağa geçişle yok olmadı."*[393]

Aslında dini inceleyeceksek, buna insanı inceleyerek başlamamız gerekiyor. Çünkü dini yaşayan da, onu yaratan da insandır ve tıpkı Tanrı'nın insanı kendine benzer yarattığına inanıldığı gibi,[394] insan da Tanrı'yı kendine benzer yaratmıştır. Örneğin, Vikinglerin dini yağmaya ve savaşa dayalıydı çünkü onların yaşam tarzı buydu ve bu yaşam tarzını devam ettirebilmek için Valhalla inancına bağlanmışlardı. Budistlerin dini ise meditasyon yapmaya, doğaya çekilmeye ve tefekküre dalmaya dayalıydı. Çünkü bu insanlar, tarihin başından beri kalabalık bir nüfusa sahip ülkelerde yaşamışlardı ve azla yetinmeyi bilmişlerdi. Bu sebeple de minimalizmi yüceltip, yalnız kalarak bedensel isteklerden arınmayı kutsallaştırmışlardı -ki, bu tavrı daha sonra Pythagorasçılık'ta, Kinik Felsefesinde ve hatta Yeni Platonculukla beraber İslâm'ın Tasavvuf anlayışında da göreceğiz. Arapların dinine baktığımızda ise, onların da -gerek Asabiye sistemi gerekse vahşi yaşam tarzları yüzünden- yağmaya, fetihe, cihada dayalı inançlara sahip olduklarını ve onların dininde birden fazla eş almanın, küçük çocuklarla evlenmenin ve savaştan sonra ele geçirilen kadınları seks kölesine çevirmek gibi şeylerin serbest bırakıldığını görüyoruz. Bu da, insanların, tabiatlarına

392 Johann Wolfgang Goethe, "Faust - Bir Fragman", Çağdaş Matbaacılık, Çev., Yüksel Pazarkaya, 1999, s.10

393 John Gray, "Ateizmin 7 Türü", Yapı Kredi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, Çev. Nurettin Elhüseyni, 2020, s. 33

394 Tevrat, Yaratılış, 1;27: *"Tanrı insanı kendi suretinde yarattı... Onları erkek ve dişi olarak yarattı."*

uygun bir din yarattıklarını ya da inanacakları dini kendi tabiatlarına göre seçtiklerini gösteriyor.

Bununla ilgili olarak Ksenophanes şöyle demişti: *"Şayet öküzlerin ve atların elleri olsaydı ve insanlar gibi çizip sanat eserleri üretebilselerdi, atlar tanrılarını at şeklinde, öküzler de öküz gibi çizer, kendi şekillerini tanrılarına verirlerdi."*[395]... *"Etiyopyalılar tanrılarının siyah tenli ve basık burunlu, Trakyalılar ise tanrılarının mavi gözlü ve kızıl saçlı olduklarını söylerler."*[396] Ayrıca şu fragmentler son derece önemlidir: *"Homeros ve Hesiodos, ölümlüler arasında utanç verici ve rezil ne kadar şey varsa tanrılara atfettiler; zina, hırsızlık, birbirlerini aldatma..."*[397]

Sartre da, verdiğimiz her kararın, seçtiğimiz her öğretmenin, doğruluğuna inandığımız her fikrin ve saygı duyduğumuz her kişi ve görüşün esasında bize dayandığını, zira bu saygı duyma ya da sevme-güvenme işinin tamamen keyfi olduğunu söyleyerek buna değinmiştir. Sartre'ın öğretmen-öğrenci örneğini dine ve Tanrı'ya entegre edecek olursak eğer, her ne kadar genel bir ahlak kuralına veya dinî bir kaideye göre hareket ettiğimizi sanıyor olsak da, esasında kendi tercihimize göre hareket ettiğimizi ve dinlerimizi de böyle oluşturup seçtiğimizi görürüz.[398] Ayrıca, anlaşılacağı üzere bu, yeni bir keşif değildir. Zaten toplumların, dinlerini kendilerine göre şekillendirdiği, tasarladığı ve dinler her ne kadar başlangıçta insanlığa hizmet etmek için oluşturulmuş olsalar da, zamanla tam tersi bir şekilde insanların dine –din adamlarına- hizmet eder hale geldiği, birazcık tarihi kurcalayan herkes tarafından görülebilir. Bununla beraber, bir topluma o toplumun ahlak kurallarıyla uyuşmayan bir din getirdiğinizde insanların buna direnecekleri, kendilerine uyan bir din gördüklerinde ise kolaylıkla bunu seçebilecekleri açıktır. Bu sebeple, dini eleştireceksek, biraz önce belirttiğim gibi, onu bir insan olarak düşünmeli ve yargılarımızı bu fikirden yola çıkarak oluşturmalıyız.

395 Fragman NO: B15. (Ksenophanes'in fragmanlarının numaralandırılmasında Diels & Kranz'ın kullandığı numaralandırmaya uyulmuştur. Fragmanların çevirisi için John Burnet'in "Early Greek Philosophy" adlı eseri esas alınmıştır.)

396 Fragman NO: B16

397 Fragman NO: B11

398 Jean-Paul Sartre, "Varoluşçuluk", Say Yayınları, Çev. Asım Bezirci, 29. Baskı, 2019, s. 49-50

Şimdi; sürekli şampiyon olan ve rekorlar kıran bir kişi düşünelim. Bu kişi, kendisini yenebilecek bir rakiple karşı karşıya kaldığı zaman yapabileceği iki şey vardır:

1: Eksiklerini fark edecek, zayıflıklarını kabullenecek ve bunu telafi etmek için daha fazla çalışacaktır, galibiyet için daha fazla mücadele edecek ve eksiklerini tamamlayacaktır.

2: Hile yapacak ya da rüşvet teklif edecektir. Makyavelist davranacak ve kazanmak için her yolu deneyecektir.

Bu iki seçeneğe baktığımız zaman, dogmatik bir ideolojinin veya ütopik temellere dayalı bir inancın birinci seçeneği uygulayamayacağını rahatlıkla görebiliriz. İkinci seçeneğin de her zaman başarıyla sonuçlanamayacağı ortadadır, zira güç olarak daha üstün olan taraf, düşük olan tarafla anlaşma yapmaya yanaşmayacaktır. Anlaşmalar ve dostluklar ancak eşitler arasında kurulabilir. Zira anlaşmalarda iki taraf birbirine denk olmazsa, bu durumda orada bir anlaşmadansa üstün olanın kârlı çıkacağı, diğerininse sömürüleceği bir kabulleniş vardır. Böyle bir durumda güçlü olan taraf gücüyle rakibini pasifize edecek, güçsüz olan taraf ise canını korumak için buna boyun eğecek -veya karşı çıkarak yok olacaktır. Russel'ın da dediği gibi; *"Başkasının iyiliğini istemek ile kendi keyfimiz arasında çatışma çıkınca çözüm, genellikle birinin tam teslimiyeti değil, uzlaşma olur."*[399]

Ayrıca, *"Sıradan erkek ve kadınlarda bir miktar aktif kötü niyet vardır -hem belli düşmanlara yönelik bir kötülüğünü isteme hali hem de başkalarının mutsuzluğundan duyulan, kişisel olmayan bir genel memnuniyet. Bunun üstünü güzel cümlelerle örtmek âdettendir; geleneksel ahlakın neredeyse yarısı, söz konusu kötü niyetin üstünü örten bir perdedir."*[400]

Tıpkı dinin "hoşgörüsü" gibi. Dinin hoşgörüsü, eline rakibini ezecek fırsat geçinceye kadardır. Bu sebeple güçsüz dinler genellikle hoşgörü politikası izleyerek insanlara iyiliği öğütlemeye ve tepki çekmemeye çalışırlar, güçlü dinler ise bir virüs gibi her yere yayılmakla ve güçlerinin yettiği her yeri ele geçirmekle uğraşırlar. Bütün bu ihtimallerin haricinde, şanslıysak ve taraflar eşitse, formaliteden bir anlaşma sağlanır

399 Bertrand Russel, "Neye İnanıyorum", Bgst Yayınları, 1. Basım, Nisan 2015, Çev. Savaş Kılıç, s. 35

400 Russel, A. g. e., s. 55

ve bu anlaşma sayesinde "dinler arası diyalog" dediğimiz diplomatik değiş-tokuşlar başlar. Bu iki din, halk arasında -oluşması muhtemel- bir düşmanlığa mahal vermeyecek şekilde aralarındaki ortak yönleri ön plana çıkararak, esasında birçok konuda benzer olduklarını fakat sadece itikad açısından anlaşamadıklarını göstererek, taraflardan biri zaferi garantileyecek kadar güçleninceye dek ateşkes yaparlar. Bu sebeple, hoşgörü, dinin karakterinde bulunmaz, dinler; daha ziyade tahammül eder ve takîyye yaparlar. Zira rakipler arasındaki farklar ya nefrete ya da hayranlığa yol açar. Rakibinden nefret kendine duyulan hayranlığın, kendinden nefret ise rakibine duyulan hayranlığın bir sonucudur ve din, iddiası gereği kendine hayran olmalıdır -çünkü tanrısal olduğunu iddia etmektedir. Eh, bu gayet normal. Ne de olsa bütün uluhhiyeti ve kutsiyeti kendi bünyesinde barındırdığını iddia eden bir oluşumun mütevazı davranmayı başarması imkânsızdır ve başarmaması da gerekir. Zira en mütevazı dindarlarda bile, sırf bir Tanrı inancına sahip oldukları için kendilerini üstün görme yönünde bir düşünce bulunur. İnançlılar, her nedense Tanrı'ya sahip olduklarına inanmışlardır -sanki Tanrı alınıp satılabilen bir malmış gibi-, bu sebeple de kendilerini zengin görmektedirler.

Bilim ise ne kadar öğrenirse öğrensin, her zaman "ne kadar çok şeyi bilmediğinin" farkındadır ve önlemlerini buna göre alır. Ayrıca bilim, iddialarından -yanlışlığı ispatlandığı takdirde- vazgeçebilecek iken, din, bunu yapmaya muktedir değildir. İstese de yapamaz zaten, çünkü iddialarından vazgeçtiği anda, "yalancı" konumuna düşecektir. Zira bilimde iddiaların sahibi insanlar iken ve insanların yanılma payını herkes kabul ederken, dindeki iddiaların sahibi kusursuz, her şeye gücü yeten ve her şeyi bilen bir yaratıcıdır. Dolayısıyla, Yaratıcı bir şeyi söylüyorsa, her ihtimali bilerek söylüyordur. Bu sebeple, yaratıcının kutsal metinlerinde insanlara ifşa ettiği bilgiler, yalan-yanlış bilgiler olamazlar. Örneğin bir kutsal kitapta dünyanın düz olduğu yazıyorsa, dünya düz olmalıdır. Aksi takdirde, bu noktadan hareketle 1000 yıldır dünyanın düz olduğuna inanmış olan insanlar, günün birinde dünyanın düz olmadığını öğrendiklerinde kandırılmış hissederler ve kandırıldığını hisseden insanlar, kandırana karşı kızgınlık duyarlar. Kaldı ki, bizi bir kere kandıran Tanrı, birçok defa daha kandırabilir ve

böyle yalancı bir tanrıya güven olmayacağından, dindârlar; dinin hatalarını kabul etmekte zorlanırlar. Hatta yanlış bir şekilde, nefretlerini dünyanın düz olmadığını kanıtlayan bilime ve bilim adamlarına kusarlar. Çünkü dinci mantığa göre ya bu bilim adamları dinsizliklerini yaymak adına dincileri mutlu-mesut uykularından uyandırmaktadırlar ya da içten içe din düşmanı oldukları için yalan söylüyor olmalıdırlar.

Bir-iki örnek vermek gerekise, ilk olarak 16. yüzyılda Servetus'un, Yahudi topraklarına "Çorak arazi" demesi yüzünden idam edilişini gösterebiliriz. Üstelik Yahudi toprakları gerçekten de çorak araziden ibaret idi ama yine de kutsal kitapta o topraklar için "bal ve sütün yan yana aktığı" yerler deniliyordu. Bu ifade (bal ve sütün yan yana aktığı) her ne kadar yanlış olduğu herkesçe bilinen bir ifade olsa da, bunu açık açık söylemek ve bunun farkında olmayanlara bu farkındalığı kazandırmak, dinin izin verebileceği bir şey değildi.[401] Maalesef Orta Çağ'da, kilisenin karanlığına boğulmuş olan Avrupa, gözüyle gördüğü gerçekleri reddedecek kadar dine saplanmış durumdaydı.[402] Bu da yetmez gibi, insanlar, içlerindeki bütün kin ve nefreti, din aracılığıyla birbirine saçmaya başlamışlardı. Buna da Jean Calas vakasını örnek gösterebiliriz. Şöyle ki, 18.yy'da Toulous'lu bir tüccar olan Jean Calas, protestan olduğu için Katoliklerin radarına girmişti. Jean Calas'ın oğlu bir gün -bilmediğimiz bir sebepten dolayı- intihar etmişti ve Katolikler, hemen adamın protestan olması sebebiyle şöyle bir hikâye uydurmuşlardı; *"Jean Calas'ın oğlu Katolik olacaktı ama Protestan Calas ve ailesi, ona izin vermediler. Hakikati (Katolikliği) bulan evlat ise buna karşı direndi ve sonunda Calas ailesi, Katolik olmak isteyen oğullarını öldürerek buna intihar süsü verdiler."*

Bu gülünç hikâyeden sonra, hiçbir belge, hiçbir şahit, hiçbir kanıt olmadığı halde mahkeme, Jean Calas'ı ve ailesini suçlu bularak haklarında ciddi işkenceler içeren bir idam kararı verdi. Jean Calas, işkence çarkına bağlanarak, bütün kemikleri kırılmak suretiyle öldürüldü ve diğer aile üyeleri de açlıktan ölmeye mahkum edildiler. Ne var ki, Voltaire bir şekilde bu ailenin kaçmasına yardım etti ve bu insanlar -en

401 John Bagnell Bury, A.g.e, s. 50

402 Zaten Cadı Avı bahanesiyle idam edilen binlerce masum insan da bunun en açık ve en acı örneğidir.

azından bazıları- haksız yere ölmekten kurtuldular. Ne var ki, Voltaire'in tam bir Ateist olduğunu söylemek güçtür, hatta onun *"Din insanları Tanrı'dan uzaklaştırır, felsefe ise yakınlaştırır,"* şeklinde bir inancının olduğunu ve dinleri reddettiğini ama Tanrı'ya karşı aynı negatif tutumu sergilemediğini söylemek bile mümkündür. Kendi Felsefe Sözlüğü kitabında şöyle yazar; *"İlâhiyatın çoğu kez insan aklını sonunda felsefe tarafından çekilip alınıncaya kadar ateizme savurduğu, ilk bakışta bir paradoks gibi görünse bile, incelemeler bunun doğru olduğunu kanıtlar."*[403]

Bu, Nikola Tesla'ya atfedilen *"Kutsal kitapları okumayanlar dindar, okuyanlar dinsiz olur."* sözüne benzer bir ifadedir. Bu arada dinin tek husumeti dinsizlerle değildir elbette, bilindiği üzere din; çoğu durumda din, kendi evlatlarına da saldırır. Örneğin Kalvenci ilahiyatçı Isaac La Peyrere (1596-1676) 1655'de "Âdem'den önce de insanlığın varolduğunu, bütün bu ırk ve renk çeşitliliğinin de buradan geldiğini, Âdem'in yalnızca Yahudilerin atası olduğunu," iddia ettiği P*rae-Adamitae*[404] adında bir kitap yazmıştı. Fakat kitabı hemen yakılmıştı ve kendisi heretik olduğu gerekçesiyle tutuklanmıştı. Uzun bir soruşturmadan ve Papa ile yapılan bir görüşmeden sonraysa, geri adım atıp Katolikliğe dönmek zorunda kalmıştı.[405] Ya da, 18. yüzyıl papası Benedict XIV, "Meryem'in cennete yalnızca ruhen değil, bedenen de yükselmiş olabileceği" fikrinin "olası bir görüş olduğunu ve onu inkâr etmenin, dine küfretmek sayılacağını," iddia etmişti. Dawkins'in de dediği gibi, eğer "olası bir görüşü" reddetmek bile "dine küfür" sayılabiliyorsa, kesin kabul edilmiş bir öğretiyi inkâr edenler için verilebilecek cezaları hayal etmek -özellikle şeriat ülkeleri dikkate alındığında- pek de zor olmasa gerek.[406]

Dinin politikaya alet edilişiyle ilgiliyse tek bir örnek bile yeterli olacaktır: İngiltere kralı 7. Henry, İspanya'nın kuzeyindeki büyük Aragon krallığının kızı olan Catherine ile evlenmişti ama doğan hiçbir erkek çocukları hayatta kalamamıştı. Bir süre sonra kral Catherine'den

403 J. Gray, a. g. e., s. 68'den naklen: Voltaire, "Philosophical Dictionary", c. 1, Londra, J. and H. L. Hunt, 1824: Atheism, s.328

404 "Adem Öncesi İnsanlar."

405 Gray, A. g. e., s. 66-67

406 "Dört Atlı", C. Hitchens & R. Dawkins, S. Harris & D. Dennett, Çev. Melisa Miller & Barbaros Efe Güner, 1. Baskı, 2019, Kuzey Yayınları, s. 34-35

boşanıp daha genç ve güzel olan Anne Boleyn ile evlenmek istediğindeyse, Papalık buna karşı gelmişti, çünkü o dönemde krallık katolikti ve Papa'nın izni olmadan böyle bir şey yapılamazdı. İşte bunun üzerine Henry, katolikliği bırakmış ve hatta krallıkta katolikliği yasaklamıştı; bununla da yetinmeyip, katolik rahipliği yapmakta ısrar edenleri idam ettirmişti.[407] Yani, kendi evlilik isteğine karşı çıkılana kadar Henry için katoliklik olumsuz bir mezhep değildi, fakat çıkarlar çatışınca dünyevî istekler, dine baskın geldiler.

Dindarların en büyük özelliği, rakip dinlerin inananlarından ziyade, çeşitli mezhep ayrılıkları yüzünden kendi din kardeşlerine nefret duymalarıdır.[408] Anlaşılacağı üzere din, insanların cehalet ve vahşetlerini kusabilmeleri için son derece kullanışlı bir zemin sunmasıyla ve gerçeği vermek yerine yalanlarla göz boyamasıyla da ayrı bir pozisyon kazanmıştır. Böylece, bir dönemler "hakikatin bilgisini" veren ve değişmez bir gerçek sayılan kutsal metinler, modern bilimin ışığında ve gelişen çağın etkisinde günden güne güçlerini kaybetmek mecburiyetinde kalmışlardır. Gerçeği kabullenemeyen dincilerin -dindarların değil, dincilerin- ise tek çıkış yolu ise, sayısız yorumlarla dini hikâyeleri metaforik hale getirmek olmuştur. Bu da yetmezmiş gibi, kutsal olduğu iddia edilen metinler, içlerindeki çelişkiler gün yüzüne çıktıkça daha da kutsallaştırılmış, daha da süslenmişlerdir. Öyle ki, günümüzde herhangi bir bilimsel buluş yapıldığı zaman, bazı dinciler "Bizim kutsal kitabımızda 1000 küsur yıl önceden bu buluşa işaret edilmişti!" diyerek günden güne takipçi kaybeden inançlarının gerçekte "ne kadar doğru ve güvenilir olduğunu" hatırlatmak istiyorlar. Fakat bunlar son çırpınışlardır ve bu türden şeylere cevap vermeye bile değmez. Zira bin küsur yıldır her gün milyonlarca insanın okuduğu bir kutsal metinde, itinayla gizlenmiş ve ancak o kutsal metni hayatında bir kere bile okumamış bilim adamlarının yaptıkları buluşlardan sonra anlam kazanabilecek mesajlar bulunuyorsa, o metin gerçekte hiçbir anlam barındırmıyordur.

407 İrlanda'nın şu anda bölünmüş olması ve İRA terör olaylarının temeli bile aslında bu Katolik-Protestan ayrımına dayanır.

408 Örneğin İslâm âlemi, diğer dinlerin mensuplarıyla çatışmaktan çok, sünni-şii ayrımına giderek kendi içerisinde savaşmıştır.

Yine de dini korumak adına verilen bu mücadeleler, anlaşılabilir mücadelelerdir. Zira din bir kültürdür, bir gelenektir; neden inandığınızı bile unuttuğunuz ama inanmaya devam ettiğiniz, hatta inandığınız için -kendini gerçekleştiren kehanet gibi- gerçeğe çevirdiğiniz yalanlardan ibarettir. Bununla ilgili çok meşhur bir örnek olan "Kafesteki Maymun" deneyini gösterebiliriz. Kabaca anlatacak olursak hikâye şöyle: Siz, bir kafese 4 tane maymun koyarsınız ve yukarıdan iple bağlanmış bir muz sarkıtırsınız. Kafesin içinde üst üste koyulmuş birkaç tane kutu bulunur ve maymunların, o muzu alabilmek için üst üste koyulmuş kutulara tırmanmaları gerekir. Fakat ne zaman maymunlardan biri kutulara tırmanacak ve muza uzanacak olsa, bütün maymunlara acı çektirilir -şok verilir vesaire. Hal böyle olunca, bütün maymunlar kısa süre içerisinde "muza uzandıkları takdirde dayak yiyeceklerini" öğrenirler -Tıpkı Pavlov'un Köpeği örneğinde ve diğer benzer örneklerde olduğu gibi buna koşullanırlar. Bu yüzden de bir daha muza uzanmazlar. Hatta, eğer maymunlardan biri bu muza uzanmak isterse, diğer maymunlar -acı çekmekten korktukları için- onu engellemeye çalışırlar. Buraya kadar her şey normal, asıl anormallik ise maymunlardan birinin kafesten çıkarılmasıyla başlar. Çünkü çıkarılan maymunun yerine yeni bir maymun getirilir ve bu maymun daha önce hiç ceza almamıştır. Bu sebeple, muza uzandığı takdirde canının yanacağını bilmez ve doğal bir şekilde, muzu gördüğü gibi ona uzanmak ister. Fakat buna teşebbüs ettiği anda diğer maymunlar ona saldırırlar. Yeni gelen maymun neden dayak yediğini bilmediğinden; diğer maymunların "acı çekmekten korktukları için kendilerini savunduklarını" anlayamaz, tek anladığı şey, muza yaklaştığı takdirde başına bela alacağıdır. Böylece, birkaç teşebbüsten ve akabinde gelen dayaktan sonra bu yeni gelen maymun da muzdan ümidi keser. Ardından, kafese ilk yerleştirilen maymunlardan biri daha dışarıya çıkarılır ve yerine yeni bir maymun getirilir. Bu yeni gelen maymun da muz=acı ilişkisine vakıf olmadığından muza ulaşmaya çalışır ve aynı şeyler onun da başına gelir. Bu döngü birkaç kere daha devam ettikten sonra, artık kafese ilk yerleştirilen maymunların hepsi kafesten çıkarılmış ve bütün kafes, yeni maymunlarla doldurulmuş olur. Diğer bir ifadeyle, artık kafeste bulunan hiçbir maymun elektroşok yememiştir, fakat hepsi "muza

yaklaştıkları takdirde dayak yiyeceklerini" bilirler ve bu yüzden muza ulaşmaya teşebbüs etmezler. Buna yeltenenleri de dövmekten geri kalmazlar -her ne kadar bunu niçin yaptıklarını bilmeseler de. Muz artık maymunların gözünde dokunulmaması gereken kutsal ya da tehlikeli bir varlığa dönüşmüş olur.

İşte gelenekler ve Atalara Tapınma mantığı da böyledir. Şu an kutsal kabul ettiğiniz o din ve nedenini bilmeden sahiplendiğiniz birçok davranış, siz doğmadan çok önce oluşmuştu ve bunu oluşturan insanlar, sizin içinde bulunduğunuz çağın insanı değillerdi, sizden daha ilkellerdi. Fakat sizler, -eğer muhafazakar bir dindar iseniz- o ilkel insanların ilkel düşüncelerini ve yaşam tarzlarını modern hayata adapte etmeye gayret edersiniz ve bunu başaramadığınız takdirde de, çağınızın sunduğu şeylere yüz çevirmeye başlarsınız. Hatırlarsanız Tevrat'ın giriş bölümünde Adem'e, yasak meyveyi yediği takdirde Tanrı gibi olacağı, "iyiyi ve kötüyü bileceği"[409] söylenmişti Eğer meyveyi yedikten sonra Tanrı gibi olmakla kast edilen şey bu kara cahillik ise, o halde Tanrı gerçekten de çok cahil olmalı. Bu bağlamda, Dante'nin Komedyasında Şeytan'a söylettirilen şu sözler daha da bir anlam kazanıyor: *"Eğer Tanrı'yı benim kadar iyi tanısaydın, sen de ondan nefret ederdin."*

Evet, böyle anlatarak dini çok basite indirgediğimin farkındayım, fakat sizler de söylediklerimin doğru olduğunun farkındasınız. Çünkü dinin faydaları çok olsa da zararları daha çoktur ve din, rahiplere ve ideolojilere hizmet ederken; bilim, insanlığa hizmet etmektedir. Bu sebeple Bilim ile Din arasındaki çekişme, tabiri caizse bir *bellum ad internecionem*dir.[410] Yine de, bilimin de amacı dışında kullanıldığı olmuştur elbet. Mesela Auschwitz'te[411] bunun meşhur bir örneğini gördük. Fakat bu, bilimi kullanan bilim adamlarının ya da bilimin siyasete-savaşa alet edilmelerinin bir sonucuydu. Zira bilimin bir kutsal kitabı yoktur ve bilimin vahşete araç edilmişliğine dair örnekler, kutsal kitapların vahşete araç edilişine kıyasla daha nadirlerdir. Neticede dindarlar doğum kontrol haplarına bile karşılar ve kürtajı cinayet olarak

409 "Eritis sicut Deus scientes bonum et malum," Yaratılış, 3;4

410 "Ölüm kalım savaşı."

411 Hitler'in semitikleri katlettiği ve çok sayıda insanın deney faresi gibi kullanıldığı bir toplama kampı.

adlandırıyorlar ama enteresan bir şekilde cihat ya da gaza uğruna can almayı rahatsız edici bulmuyorlar. Birçok kişi, buradaki temel motivasyonun ahiret olduğunu ve cehennemde çekilecek onca acıya kıyasla bu dünyadaki acıların hiçbir anlam ifade etmediğini, bu yüzden de din ne istiyorsa onu yaparak cenneti hedeflememiz gerektiğini söyleyebilir elbette, ama bu bile Tanrı'nın bizi yaratırkenki ilk amacının aslında bize eziyet etmek olduğunu gösterir. Çünkü kurtuluş ancak azap/esaret varsa mümkündür; hâliyle eğer Tanrı'nın ilk amacı bizi lütufa boğmak olsaydı, kurtuluş fikrine gerek kalmazdı.

"Her türlü saldırı ve tecavüze karşı, hatta düşmanını sevmeye kadar sabır ve bağışlayıcılığı buyuran Tanrı, kendisini bunların hiçbiriyle bağlı görmemekte, hatta tam tersini yapmaktadır. Her şeyin ebediyen sona erip defterinin dürüldüğü, dünyanın sonunda gerçekleşen bir ceza ne ıslah ne de caydırmayı hedefleyebilir ve bu yüzden sadece intikamdan ibarettir."[412]

Her neyse, ben bu kitabın bir "din düşmanlığı" ya da "bilim övücülüğü" kitabına dönüşmesini istemiyorum. Zira söylediğim şeyler her ne kadar -bence veya görebildiğim kadarıyla- doğru olsalar da, her bilinç bunları kavrayabilecek derecede bir özeleştiri kabiliyetine sahip olmayabilir. Bu sebeple konuyu değiştiriyoruz.

Din Hakkında Çeşitli Çıkarımlar

Öncelikle, kişi atalarından sadece genleri değil, gelenekleri ve fikirleri de miras alır. Her insan ailesinden gelme birtakım özelliklere ve dogmalara sahiptir. Okul, bu dogmaları kırmak için yeni dogmalar yaratır. Eğitimin amacı budur- ve okulun dogmalarını kırabilenlere "elit insanlar" deriz. Elitlik veya entelektüellik, kendi dogmalarına, kendi mirasına ihanet etmeyi ve onları yenmeyi başarabilen insanlara ait bir özelliktir. Bu sebeple, dinini olduğu gibi kabul etmiş birinden ciddi bir bilim adamı olmasını ya da felsefeyle ilgilenmesini bekleyemezsiniz. Ha, tarihte hem inançlı hem de başarılı birçok bilim adamı vardır, doğru. Fakat, onların imanları kutsal kitapların ayetlerine değil, kendi zekâlarıyla yeniden yorumladıkları tanrısallığa yöneliktir. Zira

412 Arthur Schopenhauer, "Din Üzerine", Say Yayınları, Çev. Ahmet Aydoğan, 5. Baskı, 2018, s. 107

yalnız başına ele alındıklarında bilimdeki kavramların hiç biri ne tamamen doğru ne de tamamen yalan değildir. Bunlar, daha ziyade bu ikisinin arasında kalmışlardır ve Feynman'ın da belirttiği üzere iki uca da dokunmazlar. Yine, Claude Levi Strauss'un da dediği gibi; *"Bilimin indirgemeci ve yapısalcı olmak üzere sadece iki işleyiş tarzı vardır. Bilim, bir düzeydeki çok kompleks fenomenlerin başka düzeylerdeki daha basit fenomenlere indirgenebileceğini bulmak mümkün olduğunda, indirgemecidir. Sözün gelişi, hayatta, bütünü değil ama parçayı açıklayan fiziko-kimyasal süreçlere indirgenebilecek pek çok şey vardır. Daha aşağı düzeydeki fenomenlere indirgenemeyecek kadar kompleks fenomenlerle karşılaştığımız vakitse, onlara sadece birbirleriyle ilişkilerine bakarak, yani ne türden bir orijinal sistem oluşturduklarını anlamaya çalışarak yaklaşabiliriz."*[413]

Ayrıca, "Bilim dinsel bir dünya görüşünün" yerini alamaz; çünkü "bilimsel dünya görüşü" diye bir şey yoktur. Oturmuş teoriler bütününden ziyade sorgulama yöntemi olan bilim, bilginin ilerlemesiyle birlikte farklı dünya görüşleri sunar. Mesela bilim, Darwin'in dünyadaki canlıların zamanla değiştiğini göstermesine kadar "değişmez canlılardan oluşmuş bir dünya tablosu" çizerdi. Diğer bir ifadeyle, bilimsel bilginin ilerleyişiyle birlikte bazı dünya görüşleri elbette bertaraf olacaktır. Ama bilimdeki ilerleyişin sadece bir dünya görüşünün ayakta kalacağı bir noktaya ulaşacağını ve bilimin bir gün kesin ve değişmez bir şekilde her şeyi açıklayarak hakikati keşfedebileceğini varsaymak için yeterli bir sebebimiz yoktur.[414]

Kısacası dinin bilimden epey bir farklı olduğu açıktır ve bütün bu anlattıklarıma rağmen bazılarınız, dinin dogmatik olmadığını hatta tam tersi araştırmaya yönelttiğini ve birçok dindarın öyle kuru kuruya değil de, araştırarak iman ettiğini öne sürebilir -bu açıdan Kur'an'daki bazı ayetler epey popülerdir. Hatta belki kendinizin de dininizi sorgulayarak iman ettiğinizi sanıyor olabilirsiniz. Zira kime sorsak, "dinini araştırıp" iman ediyor. Halbuki "araştırmak ve öğrenmek" ayrı, "sorgulamak" ayrı şeylerdir ve kendi kutsal kitabınızı okumuş olmanız, sorgulamış olduğunuz anlamına gelmez. Ya da dininiz üzerine araştırma

413 Strauss, A.g.e., s.29
414 Gray, A.g.e., s. 18

yapmış olmanız; sözümona ilahiyat mezunu olmanız, dininizi teste tabi tuttuğunuza ve bu testten başarılı çıktığını gördüğünüz için inandığınıza işaret etmez. Çünkü eğer zıt görüşlere bakmıyor, dininizin sunduğu "gerçekleri" gerçek manada test etmiyor ve çürütmeye dayalı okumuyorsanız, dininizi sorgulamış olduğunuzu iddia edemezsiniz.[415] Böyle bir durumda siz, sadece klasik anlatıyı öğrenmiş ve dininiz hakkında bilgi sahibi olmuş olursunuz. Bu sebeple, eğer dininizin hakikat olduğunu düşünüyor ve savunuyorsanız, onu reddeden görüşleri de kapsamlı bir şekilde öğrenmeniz gerekir. Dininizden şüphe duymadan araştırma yapmışsanız ve dininizi çürütmeye yönelik ortaya sürülen argümanlara cevap aramadan, yalnızca dindarların anlattıkları hikâyeleri ezberleyerek kendinizi iyi bir inanan kabul etmişseniz; bu yalnızca dinsel bir eylem yaptığınızı gösterir. Üstelik böyle bir durumda imanınızı güçlendiren şey, dinin kendisinden ziyade "dini sizden iyi bildiği için size direktifler verebileceğini düşünen" din adamlarının öğretileridir. Onca mezhebin, peygamberin ya da şeyhin güç kazanmasının sebebi de budur ve her nedense bu, insanlara güven vermektedir. Halbuki, gideceğiniz yerle ilgili bir fikriniz olmadığı için otobüse binip de bir yolcuya "X bölgesine gitmek için hangi durakta inmeniz gerektiğini" sorduğunuzda, size "benim indiğim duraktan bir durak önce in yeter," şeklinde cevap verilmesi, sizi rahatlatmaktan ziyade korkutmalıdır. Çünkü onun ne zaman ineceğini bilemezsiniz ve ineceğini gördüğünüzde de, kendi durağınızı çoktan kaçırmış olursunuz.

Yine de insanlar akla mantığa uymayan birçok saçmalıkla karşılaşsalar dahi imanlarını korumaya devam ederler. Çünkü dinden çıkış, alışkanlığı terk ediştir ve bu epey zordur. Dinden çıkış, diğer bir ifadesiyle *aşktan vazgeçiş*tir[416] ve bu yüzden kişiyi duygusal bir buhran içine sokar. Haliyle, kısa süreliğine sorgulamayı başarmış ya da dinden çıkabilmiş insanların büyük bir bölümü, büyük bir vicdan azabıyla eski inançlarına -ya da onun yerini tutabilecek yeni bir inanca-

415 Dini "çürütmek amacıyla" okumanızda bir beyis yoktur. Çünkü din hakikati sunduğunu iddia ettiğine göre, siz ne kadar uğraşırsanız uğraşın çürümemelidir. Dolayısıyla imanlı dindarların bu sorgulayıştan korkmaları gerekmez. Bilakis sorgulayanları desteklemeleri gerekir ki; sorgulayanlar "dinin koca duvarlarına" tosladıkları zaman, dindar olanlar övünebilecek bir şey bulsunlar.

416 "*Lé* theme de la renunciation à l'amour."

dört kolla sarılmaya meyillidirler. Böylece, "zamanında gerçekten sorgulamış olduklarını", sözgelimi "yıllar önce çok ciddi bir ateist olduklarını ama zamanla gönül gözlerinin açıldığını ve hidayete erdiklerini" iddia eden insanlar görmeye başlarız. Bu, akıllı görünme çabasının çoğu zaman akıllı olmayı engellediğinin net bir örneğidir ve çoğu durumda din, kendi deyimiyle "ahlâksızlığı önlemek" isterken, çok daha ahlâksız ya da saçma çıkış yolları üretebilir. Örneğin Kahire El Ezher Üniversitesinde bir konferans veren Dr. İzzet Aittya'nın 2007'de verdiği bir fetvada, "bir iş yerinde bir kadının ve erkeğin başbaşa kalmalarının tehlikeli olduğu" vurgulanmıştı; çünkü onlar iş arkadaşıdır, akraba değillerdir, bu yüzden aralarında dine aykırı bir şeyler yaşanabilir.[417] Kıvrak zekâlı dindarlarımızın bu probleme karşı ürettikleri çözümse şudur: "Kadın, eğer bir erkekle yalnız kalacaksa, onu kendi göğsünden 5 defa emzirmesi gerekir."[418][419] Eğer bu fetvayı onaylayanlar, tenhada baş başa kalmış bir kadın-erkek çiftinin "göğüs emzirmek" gibi faaliyetlerden sonra el ele tutuşarak kardeş-kardeş işe dönebileceklerine inandılarsa, o zaman bir şey diyemem. Ancak bu uygulamanın bana pek de mantıklı gelmediğini söylemeliyim. Aksi halde "dine aykırı bir şeyler yaşanmasın," diye bütün kadınların tek tek işyerlerindeki bütün erkekleri emzirmeleri gerekecektir.

Her neyse, eğer iyice genelleştirici konuşursak din, düşük zekâlılar için bir lütuf, orta zekâlılar için bir oyalanma aracı, üstün zekâlılar için ise bir silahtır. Ayrıca din, mevkisi düşük olan insanların sığınabilecekleri en sıcak limandır. Çünkü ezilen, muhtaç olan; çok fazla hayali olan ve yardıma ihtiyaç duyan insanlar, gerçek hayatta bulamadıkları yardımı gelecekte bulacaklarını ümit ederek yaşamaya devam edebilirler. Diğer bir deyişle ümit ve din, fakirin ekmeğidir. Bu sebeple bu dünyada ulaşamadıkları nimetlere öbür dünyada ulaşacaklarını salık veren bir inanç, özellikle de fakirler için epey kıymetlidir. Aynı tavır, binlerce yıllık papirüslerde de görülebilmektedir. Örneğin Merikare İçin Öğreti başlıklı Mısır papirüsünde, "insanların bu dünyada çekilen eziyetlerin karşılığı olarak öldükten sonra ödüllendirileceklerini" iddia

417 Evlenmeden seks (zina) yapmak gibi.

418 "Dört Atlı", s. 31

419 Böylece akraba olacaklar ve sıkıntı kalmayacak

eden yazılar bulunmaktadır.[420] Elbette bu papirüsün yazılma amacı firavun ailesine edebî eserler kazandırmaktan ziyade, halkın sakinleşmesini sağlamaktı. Çünkü yüksek mevkilere gelmiş olan insanlar, kendi işlerini kendileri görebilecek pozisyondadırlar. Diğer bir ifadeyle, yeterli imkânlara sahip olanlar, ruhlardan yardım dilenmeye ihtiyaç duymazlar ve duysalar bile her türlü hesabı kitabı zaten çoktan yapmış olurlar. İşini dine bırakan ve "kaderde varsa..." diyerek geri çekilen insanlar genelde güçsüz olan taraftadırlar ve her daim kaybetmeye mahkûm olmuşlardır. Çünkü peygamber olduğu iddia edilen insanlar bile işlerini Tanrı'ya bırakmamış, her türlü politik-diplomatik eylemi denemiş ve hayatta kalmak için ellerinden geleni yapmışlardır.

Fakat görüldüğü kadarıyla, dinler, bir bağımlılık yaratıyorlar. Tıpkı otura otura tembelliğe alışmanız gibi ve çalışmayan demirin pas tutması gibi; sözgelimi, biri eğer uyuşturucu kullanmamışsa ona bağımlı olmaz, ama eğer uyuşturucuya alıştırılmışsa, artık ona ihtiyaç duymaya başlayacaktır ve uyuşturucu onun tek kurtuluş yolu, tek mutluluk sebebi haline gelecektir. Öyle ki, böyle bir kişi, yeterince bağımlı hâle geldiği takdirde her şeyini uyuşturucu satın almak için feda edebilecektir. İşte maalesef din de; size aşılanan, öğretilen, sizi ona bağımlı kılan bir yapıya sahiptir ve din, en sevdiğiniz, en güvendiğiniz insanlar tarafından; bizzat aileniz tarafından size empoze edildiği için bu bağımlılığı göremez hale gelirsiniz. Dinin egemen olduğu bir dünyaya doğar, adeta onsuz bir hayatı hayal edemez şekilde büyürsünüz ve kendi aklınızı kullanmaya başlayabileceğiniz yaşlara geldiğiniz zaman ise, -biraz da cehennem korkusuyla da bastırılmış olmanın yardımıyla- sorgulamaya korkarsınız.

Peki bunlar hiç öğretilmeden önce "Tanrı" denildiğinde ne düşünüyordunuz acaba? Bunun cevabı tarihin başlangıcında ve tarih öncesi dönemde yatıyor. Bizler, şu anda -kısıtlı bilgimizle- ilkel insanlara baktığımızda; onların doğayı, evreni, yıldızları ya da göremediğimiz ama varolduğuna inandığımız ölümsüz ruhları tanrılaştırdıklarını görüyoruz. Dinler tarihi incelendiği zaman görülüyor ki; bu fikirlerin soruşturulmasıyla önce Tanrı'nın ne olduğuna dair çeşitli hipotezler

420 Erik Hornung, "Mısır Tarihi", Kabalcı Yayıncılık, Çev. Zehra Aksu Yılmazer, 1. Baskı, 2017, s. 52

kurgulanmış, ardından da Tanrı'ya bir karakter giydirilmiş. Böylece Tanrı, daha da bilinebilir kılınmış, öyle ki ne kadar bilinebilmişse bir o kadar da tapılmış. Lakin, bilmenin sonu olmadığı için Tanrı da günden güne, toplumdan topluma değişmiş ve daha fazla bilmek isteyenler felsefeyle, zaten bildiğini zannedenler ise din ile uğraşmışlar. Bilmek isteyenler dinî anlatıları araştırıp bunları sınamak istemiş, bildiğini zannedenler ise bunları oldukları gibi kabullenmiş ve soru sorulmasını yasaklamışlar. Böylece, ibret olsun diye kurgulanmış olan meşhur dini hikâyeler, kesin bir şekilde tarihin kendisi sayılmışlar.

Bu sebeple sadece bilim değil, tarih de din ile iç içe girmiş. Örneğin -incelendiğinde görüleceği üzere- Homeros'un Odysseia eseri hem bir mitoloji kitabı, hem de tarih aktarımıydı. Zira, antik çağlarda Olgu ve Kurgu arasındaki ayrım henüz yapılmamıştı. Bunun en büyük sebebiyse, eğitim-öğretimin tarzının ve kapsamının basitliğiydi. Çünkü antik çağlarda deneyimi aktarmak diye bir şey olmadığı, örneğin yazı gibi kalıcı araçlar çok yaygınlaşmadığı için, genellikle insanların edindiği tecrübeler ölen kişilerle beraber kayboluyordu. Hatta uzun yıllar boyunca her neslin "zaten bilinen şeyleri" yeniden keşfetmek zorunda kaldığını bile söyleyebiliriz. Bu yüzden de en pratik olan korunurken, yorucu olanlar görmezden gelinmiş ve yine aynı sebepten dolayı felsefe ve bilim kalıcı olamamışlardı, çünkü çok az kişi bu tür şeylerle ilgilenmişti. Zira bunlar zekâ ve bilgelik gerektiren şeylerdir. Din ise hiç de öyle değildir, hatta tam tersine herkes için pratik ve kolaydır. Dini kabul etmek için bilmek değil, inanmak yeterlidir. İşte din en çok da bu yüzden kalıcılaşmıştır ve dinin anlattıkları gerçeğin izlerine tercih edilerek insanoğlunun bütün birikimi, "kullanılmamak üzere" tapınaklarda muhafaza altına alınmıştır.

Tüm bunların haricinde, her şeyi başkalarına teslim etmek, birtakım ulu insanlara sığınmak ve sorumluluğu onlara atmak rahatlatıcı bir şeydir. Böylece yüce ve kutsal bir ideal uğruna yaşadığınıza inanır ve gerekirse bu uğurda ölür, kendinizi kıymetli kılar ve hayatınıza anlam katarsınız. Haliyle, ilk bölümde de alıntıladığımız üzere: "Eğer tanrı var olmasaydı, onu icat etmek gerekirdi." En azından ilkel çağlarda bu tavır bir *conditio sine qua non*[421] idi ve gayet açık ki Tanrı bir

421 "Olmazsa olmaz şart."

kez icat edildikten sonra, onun varlığına inanacak insanlar bulmak, son derece kolaydı. Fakat, şu soru her zaman kalıcıdır: *"Tanrı icat edildiği için mi ona inanıyoruz, yoksa o zaten vardı da, bizler icat etme yoluyla onu keşif mi ediyoruz?"*

Bunu kutsal metinlere ve mitolojik kayıtlara bakarak çözmek imkansızdır. Çünkü bu metinler hem tahrife uğramışlar, hem de son derece eksik ve ilkeller. Zira her din, gelenekleşmiş kurallardan beslenir ve önyargılarla güçlenir. Bu önyargılar kendini gerçekleştiren kehanet kabîlindedir. Örneğin siz "İngilizler bizden nefret ediyor!" algısını halkınıza yerleştirirseniz ve halk buna inanırsa, kısa süre içerisinde vatandaşlarınız İngilizler'e düşman gözüyle bakmaya başlarlar ve davranışlarını değiştirirler. Böylece, bir süre sonra İngilizler, bu tepkiler yüzünden gerçekten de sizden nefret etmeye başlarlar ve kehanetinizde haklı çıkarsınız. İşte din de, kendinden olmayan her şeyi adeta kutsaldışı, adeta şeytani gördüğü ve bunu büyük bir gayretle halka aşıladığı için; insanlar, inançlarını tıpkı bir partiyi savunur, tıpkı bir takımı tutar gibi karakterleriyle bütünleştirirler ve kendilerinden olmayan inançlara karşı o kadar antipatik olurlar ki, çoğu zaman gözlerinin önündeki yanlışları bile göremezler. Zira insan sevdiğine karşı kör, sevmediğine karşıysa paronayaktır. Bu sebeple sevdiklerinin -inandıkları dinin- kusurlarını göremez, sevmediklerinin -diğer dinlerin- ise her şeyini kusur sayarlar.

Sizler nasıl ki okuma-yazmayı ne zaman öğrendiğinizi tam olarak hatırlamıyorsanız -çünkü bunu bir günde öğrenmediniz, bu bir süreçti- dini de -eğer belli bir yaşta birden bire din değiştirmediyseniz- ne zaman kabullendiğinizi hatırlamıyorsunuz. Çünkü bu sizin kanınıza yavaş yavaş bulaştı ve din, gitgide size benzetildiği için bir ana kucağı görevi gördü. Buradaki çıkmaz ise, kimsenin sıcak bir kucağı terk etmeye gönüllü olmamasıdır. Tarihten kalma alışkanlıklar ve kalıp yargılar çok nadiren ve çok büyük zorluklarla kırılabilirler. Çünkü bizim okuduğumuz tarih çoğunlukla olgusal bir tarih değildir, daha ziyâde "kabul edilmiş yargılar"dan ibaret, kurgusal bir şeydir. Michel de Certau'nun da dediği gibi; *"Tarihle ilgili bir araştırmada, profesör ünvanını kaldırdığınızda yazar, romancı olmaktan öteye gidemez."*[422]

422 Michel de Certeau, "Tarih ve Psikanaliz", Çev. Ayşegül Sönmezay, İŞ Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009, s. 1, 4, 71

Aynı şey dini metinleri yazanlar için de söylenebilir. Çünkü görüldüğü kadarıyla, Antik Çağ'da "içinde mitoloji unsuru olmayan" hikâyeler, gerçek dışı kabul edilirdi. Eğer hikâyede tanrısal öğeler yoksa, anlatılan şey yalan sayılırdı ve gerçek tarih ile uydurulan tarih arasında yapılan ayrım, yalnızca mitoslara dayanırdı.[423] Bu bağlamda, Caddo dili konuşan ve Pawneelere benzeyen Wichita'lardaki meşhur bir hikâyeyi paylaşabiliriz: Bu hikâye, destan kahramanı Coyote ve rakibi arasında cereyan eden bir yarışmayı anlatır. Yarışma, kimin daha çok hikâye bildiğini ispatlamak için kurgulanmıştır. Yarışma gece başlar ve iki rakip, ateş başına oturup birbirlerine sırasıyla hikâyeler anlatmaya başlarlar. Belli bir noktada, saatler sonra Coyote'nin rakibi yorulur ve Coyote'nin anlattığı hikâyelere karşılık yeni hikâyeler anlatamaz. Oysa Coyote, repertuarı sınırsızmış gibi çok rahat bir şekilde yarışmayı sürdürmüştür, işte bu sebeple yarışmayı Coyote kazanmış ve rakibi öldürülmüştür. Lâkin Wichita'lılara göre Coyote'nin yarışmayı kazanmış olması onun sahte hikâyeler anlatması yüzündendir, rakibi ise yalnızca gerçeği anlatmıştır, kaybetmesinin sebebi de budur zaten, çünkü gerçeğin bir sınırı vardır; sahte ise sürekli uydurulabilir. Cheeroke'lerde de, gerçekle kurgu arasında benzer bir ayrım yapılmıştır ve yaratılış gibi, tanrıların işleri gibi önemli kurgular barındıran hikâyeler gerçek tarih sayılmış, içinde yeterince mitoloji bulunmayan hikâyeler ise ciddiye alınmamıştır.[424] Gerçek bir üstad ise, mitolojiyle beraber mevcut dünyayı başarılı bir şekilde harmanlayabilen kişidir. Homeros ve Hesiodos gibi insanların bunca yıldır övülüyor olmalarının ardındaki temel sebep budur; onlar hem Tanrıları, hem de yaşadıkları çağı eserlerine çok profesyonel bir şekilde yansıtmışlardır.

Örneğin, Homeros tarafından tasarlanmış olan Yunan mitolojisi; varlıklı, zengin, kudretli, her türlü imkâna sahip oldukları için hayatı seven bir sınıfın dünya görüşüydü. Güçlü olana her şey serbest idi, güçlü olan haklıydı. Homeros dönemindeki insanlar hayatlarından o kadar memnun ve kendilerinden o kadar emindiler ki, tanrılarını da kendilerine benzer varlıklar olarak tasarlamışlardı -bu şekilde kendilerini

423 *"Mit, kelimenin genel olarak kabul edilen anlamında, gerçeklik dünyasından ayrı hatta ona zıt olan hayal alemine aittir."* (Pettazzoni, A.g.e., s.69)

424 Pettazzoni, A.g.e., s. 70

de tanrılara benzetmiş oluyorlardı. Hesiodos'un kurgusu ise tam tersiydi, çünkü Hesiodos, yaşadığı çağdan hiç memnun değildi ve mevcut sistemden şikayetçiydi. Ayrıca, Hesiodos'un, yakın bir akrabasıyla arasında bir miras anlaşmazlığı vardı ve o dönemdeki yargıçlar son derece rüşvetçi ve yozlaşmış kişiler oldukları için; Hesiodos, çeşitli ayak oyunları sonucunda davayı kaybetmişti.[425] Bu sebeple Hesiodos, saraylarda yaşayan ve atalarının kahramanca savaş öykülerini dinlemekten hoşlanan; hayattan keyif alan insanların seveceği türden bir tanrılar konseyi kurgulamamıştı. O, yaşadığı çağın insanlarının yozlaştığını ve dünyanın her gün daha da kötüye gittiğini düşünmeye başlamıştı. Bu tavrı, tarihi kurgularken ortaya attığı "Beş Kuşak" fikrinde de görebiliyoruz.[426] İşte, esasında her din böyledir. Vahşilerin dini vahşi, zenginlerin tanrıları pişkin olur. Bu sebepten ötürü Tanrılar da insan gibi düşünür, insan gibi kızar, insan gibi sevinirler. Üstelik bu fikirlere ne kadar çok kişi inanırsa, Tanrılar da o kadar güçlenirler ve Tanrılar ne kadar güçlenirse, insanlar da o kadar inanırlar. Buna, kalabalığın bilgeliği -ya da cehaleti- diyebiliriz ve genelde bir fikir çoğunluk tarafından kabul görmüşse, doğru sayılır. Ne var ki, bir kişi bir şeye sırf "çoğunluk" veya "iyiler" inanıyor diye inanıyorsa, o kişi aptaldır[427] ve bu aptallık bulaşıcı olduğu için, genellikle kalabalıklar vasattır. Tarih de bunun en büyük kanıtıdır.

Tarih demişken, E. H. Carr'ın bir tespitini paylaşma vakti gelmiştir: *"Hiçbir belge bize o belgeyi yazanın kendisinin ne düşündüğünden, neyin olmuş olduğunu düşündüğünden, neyin olmuş olması gerektiği ya da olabileceğini düşündüğünden, yahut belki yalnızca başkalarının onun neyi düşündüğünü sanmalarını istediğinden ya da hatta kendisinin ne düşündüğünü sandığından fazla bir şey söyleyemez."*[428]

425 Gerek Homeros'un, gerekse Hesiodos'un tek bir zat olmadıklarını, hatta onların adına birçok hikâye yazıldığını ve yıllar sonra bütün bu hikâyelerin ayıklama yöntemiyle süzgeçten geçirildiklerini ve bu eleme sonucunda İlyada ya da Theogonia gibi eserlerin ortaya çıktığını söyleyenler de vardır. Kısacası Homeros ya da Hesiodos'un adıyla günümüze ulaşmış olan eserler, gerçekte bu kişilere ait olmayabilirler.

426 Ahmet Arslan, "İlkçağ Felsefe Tarihi, 1. Cilt", İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 12. Baskı, 2021, s. 132

427 Kierkegaard, A.g.e., s. 109

428 Edward Hallett Carr, "Tarih Nedir?", İletişim Yayınları, Çev. Misket Gizem Gürtürk, 3. Baskı, 1991, s. 22

Bu çok doğru ve yeterli bir saptamadır ama ben buraya yine de bir ekleme yapacağım: *"Hiçbir din de, içinden çıktığı coğrafyanın ve kabul gördüğü toplumun hayallerinden başka bir şeyi yansıtamaz."* Bu sebeple soğuk bölgelerde yaşayan insanların cenneti sıcak, sıcak bölgelerde yaşayanların cenneti ise gölgelik ve serindir. Buna benzer olarak soğuk iklimlerde yaşayan insanlar kendi coğrafyalarına uygun, sıcak bölgede yaşayanlar ise yine kendi coğrafyalarına uygun mitolojik yaratıklar kurgularlar. Örneğin, çölde ortaya çıkan bir din size kutup ayılarından bahsedemez. Lakin her din, insanları etkileyebilmek adına sanki her şeyi biliyormuş gibi bir tavır takınmaya ve kesin bir dil kullanmaya muhtaçtır, bu da kesin bir şekilde hata yapmalarına sebep olur. Çünkü bir tarihçi çok kesin konuşuyor ve sürekli bir şeyleri dikte ediyorsa, bunu bilgisizliğinden yapıyordur. Elinde hiçbir örnek olmadan atıp tutan ve büyük konuşanlar, sadece amatörlerdir. Gerçek bir tarihçi ancak ve ancak olgular arasından seçim yapabilir, bu sayede de olayların bazılarını olguya çevirir, bazı olguları ise tarihe gömer. Arada kalan boşluklar ise yorumlarla veya kesin bir inançla kapatılır. Aynı şey dinler için de geçerlidir. Çünkü binlerce yıl boyunca toplanan konsiller ve kutsal metinler arasında ayrıma giden ruhbanlar, dönemlerine göre bir tarihçi görevi görmüş, ele geçen yazmaları ayıklamışlardır. Gerek İznik Konsili gibi konsiller, gerekse firavun Akhenaton'un din devrimi[429] gibi olaylar; gücü yeten zümrenin kutsal metinler üzerinde politikalarına uygun bir tercihte bulunacaklarını ve "hakikat" denen şeyin, aslında güçlünün tercih ettiği şey olduğunu bize gösteriyor. Bu sözlerimden kuşku duyan varsa, Apokrif ve Gnostik metinleri incelemeye başlayabilir. Çok geçmeden bana hak verecektir. Ayrıca az önce amatörlere yöneltmiş bulunduğum eleştirileri benim için ve bütün filozoflar için de geçerli sayabiliriz. Çünkü iş din veya felsefe konuşmak olduğunda, küçük konuşmak imkânsızdır. Felsefe, büyük adamların işidir ve büyük adam olabilmek için önce büyük olduğunuzu kabullenmeniz ve büyük konuşmaya başlamanız gerekir. Yıllar önce söylendiği gibi: *"Bir devlette varolabilecek en büyük nimet, orada filozofların bulunmasıdır."*[430]

429 Toby Wilkinson, "Eski Mısır", Say Yayınları, Çev. Ümit Hüsrev Yolsal, 3. Baskı, 2019, s. 345 vd.
430 Descartes, "Felsefenin İlkeleri", Say Yayınları, Çev. Mesut Akın, İstanbul, 16. Baskı, 1647; s. 50

Felsefenin Doğumu, Bilimin Önemi ve Dinin Yetersizliği

Şimdi, madalyonun bir de öbür tarafına bakmak lazım. Rusların çok dindar olduğuna dair inanç nasıl ki 1917 yılında yıkıldıysa, dinlerin tarihine dair olan ve sayfalardır anlattığım görüşler de bir şekilde yıkılabilir mi? Acaba ben de mi yanılıyorum? Acaba din çok iyi bir şeydi de, gerek Ortaçağ'ı anlatan metinlerin tavrı gerekse antik dönemlerle ilgili belge azlığımız nedeniyle bizler; dini olduğundan daha mı kötü tanıdık? Acaba yanlış tarihi okuyarak yanlış kanılar edinmiş olabilir miyiz?

Görünen o ki bu mümkün değil. Çünkü binlerce yıldır hem tarihçiler hem de bilim adamları, bilindiği üzere çoğunlukla kiliselerden çıktılar, kiliselerde eğitim aldılar. Bu sebeple bu anlattıklarım, kilisenin zaten onayladığı ve –o dönem güçlü olduğu için- utanmadığı gerçeklerden ibarettir. Kilisenin utandığı ve gizlemeye çalıştığı sahtekârlıkları ortaya çıkarmak isteyen bilim adamlarının ise âkıbeti ortadadır: Canlı canlı yakılmak ya da kazığa oturtulmak.... Buna Giordano Bruno veya Lucilio Vanini gibi birçok kişiyi örnek gösterebiliriz.[431] Zira rönesans döneminde birazcık bile olsa cesaret gösterebilen parlak zekâ sahibi insanlar, artık "hastalıkların kötü ruhlardan yayıldığına" ya da "düşman askerlerinin esasında cehennemden gelen zebaniler olduklarına" dair anlatılan yalanlara bir dur deme ihtiyacı hissettiler ve maalesef bu insanların büyük bir kısmı, bizzat hakikatin savunuculuğunu yaptığını iddia eden papazlarca katledildi. Yani, öyle Tevrat'da yazdığı gibi *"panta kala lian"*[432] olmadı. Neyse ki bu savaşı aydınlık için savaşanlar kazandılar. Nitekim bu uzun ve kanlı mücadele sonucunda, artık Homeros zamanında Olympos tanrılarının seyrettiği insanlar, artık kendi kendilerini seyretmeye başladılar. Bu sebeple, sayfalardır konuştuklarım -klasik bir teologun zannedeceği gibi- bir manipülasyon değildir, yalnızca mâlumun ilânıdır ve enteresan bir şekilde, teoloji artık teologlar hariç kimseyi tatmin etmiyor gibi görünmektedir.

Bu noktada Orta Çağ'daki Kilise-Felsefe ilişkisinden hareketle kısa bir açıklama yapmak durumundayım. Bilindiği üzere "inançlı"

431 Bruno ile ilgili kapsamlı bir çalışma için: Frances Yates, "Giordano Bruno ve Hermetik Gelenek" kitabı okunabilir. (Say Yayınları, Çev. Ayşe Deniz Temiz)

432 *"Her şey güzel oldu,"* bu ifadeler Yaratılış bölümünde sıkça tekrarlanır.

filozofları modern dünyamızda bulmak epey zordur ve teist filozof sayısı günümüzde bir elin parmaklarını geçmez. Genelde bu tiplemeye verilebilecek örnekler, hep Ortaçağ'ın meyveleridir. Bunun birinci sebebi, önceki sayfalarda da değindiğimiz gibi bu filozofların büyük çoğunluğunun tapınaklarda[433] eğitim görmüş olmalarıdır; haliyle bu kişilere -dini red etseler bile- Tanrı'yı reddetmek epey zor gelmiştir. Yine de, Tanrı'ya dair bir inanca sahip olmakla, dinibütün bir insan olmak arasında çok büyük bir fark vardır. İkincisi: Felsefe ile uğraşan insanlar, dinlerin sunduğu Tanrı profilini küçümsemeye meyillidirler. Bu yüzden de Tanrı'yı hem dinlerden hem de "Tanrı" kavramından arındırmak isteyen -ve fideizm ile yetinemeyen- filozoflar, genelde sığınacak bir liman olarak Panteizm'i tercih etmişlerdir. Bu türden filozoflar ekseriyetle klasik kilise eğitiminden ziyâde ezoterik eğitimler almış olanlardan çıkar.[434]

Fakat klasikleşmiş bir şekilde sürekli rönesans döneminden örnekler vermek istemiyorum, çünkü din baskısı tarihin her döneminde yaşanmıştır. Ne de olsa, dinin karakteri her zaman aynıydı. Örneğin Anaksagoras, Yunan dünyasında dinsizlikle suçlanan ve görüşlerinden ötürü mahkemeye verilen ilk filozof olmuştu ve hayatının otuz yılını geçirdiği söylenen Atina'da kendisine karşı bir karalama kampanyası başlatılmıştı.[435] Bunun sebebi ise, Atinalıların birer Tanrı olarak kabul ettikleri gök cisimlerinin esasında mâddesel varlıklar olduğunu ileri sürmesi, örneğin güneşin "yanan bir toptan başka bir şey olmadığı"nı savunmasıydı.[436] Bugün bu herkesin bildiği bir şeydir, fa-

433 Zira 19. yy'ın sonlarına kadar genelde eğitim için tercih edilen kurumlar, tapınaklardır. Malum, hemen her şey dinin tekelinde olduğu için, gerek okuma-yazma, gerekse çeşitli dersler; rahiplerin belirlediği yöntemlerle ve izin verdikleri ölçülerde, kiliselerde öğretilirdi -Ya da gizem okullarında.

434 Kabul, kutsal kitap üzerinden felsefe yapan inançlı filozofların sayısı azımsanamayacak kadar çoktur; fakat bu, o filozofların birer mümin oldukları anlamına gelmez. Kutsal kitabını olduğu gibi kabullenebilen bir filozof varsa bile, bu, o filozofun Fideist olmaktan başka çaresinin kalmadığını gösterir.

435 Ek olarak, Protagoras'ın kitapları, halkın gözünün önünde yakıldılar ve kendisi kentten kovuldu. Sebebiyse, Tanrıların var olup olmadığını bilmediğini söylemesiydi. Kısacası Antik Çağ'da, söz konusu Tanrı'nın varlığını net bir şekilde kabul etmeyi reddetmeye geldiğinde ortam Ortaçağ'dan pek de farksız değildi.

436 Anthony Kenny, "Batı Felsefesinin Tarihi, Antik Felsefe - I", Küre Yayınları, Çev. Serdar Uslu, 3. Baskı, 2021, s. 47-49

kat eski zamanlarda dinin de iş birliğiyle beraber gözümüzün önünde olan şeyler, görünmeyenlerle birleşmişlerdi. Ne var ki, zekâ, her daim şüphe duymaya yatkındır ve sorular, sonsuza kadar sansürlenemezler. Zira hakikatin –her ne olursa olsun- birazcık da olsa tercüme edilmek gibi bir huyu vardır. Bu sebeple ben, sorgulamaktan korkan ve ne olursa olsun dogmatizmini koruyan insanları, zekâlarını kürtaj etmişler sayarım. Bu bağlamda, insanlara gerçek düşüncelerini doğurtan Sokrates'e niçin *"maia"*[437] denildiğini bir daha düşünmemiz gerekir. Ayrıca, Sokrates'in de dogmatiklerce idam edildiğini hatırlatmakta fayda vardır.[438]

Bu sebeple gerek Antik Çağ'da, gerekse Orta Çağ'daki düşünürler, belki yaşadıkları toplumun baskısı yüzünden belki de yetişme tarzları sebebiyle söylemlerinde yeterince radikal düzeye varamamışlardır. Örneğin İbn Rüşd, felsefe yapmaya çalıştığı toplumda "mürted" ilan edilmemek için dikkatli olmak zorundaydı. Belki de bu sebeple -ya da belki de gerçekten iman ettiği için- din ve felsefeyi birbirini tamamlayan iki unsur olarak görmekteydi ve yaptığı felsefenin İslâm dışı olarak görülmemesi için ince eleyip sık dokuyordu. Bunu şu sözlerinden de anlayabiliyoruz; *"Özellikle kendilerini felsefeye nispet edenler tarafından dine sokulmuş olan yanlış ve aykırı görüşler ile sapmaya uğramış inançlardan dolayı nefis son derece üzüntü ve elem içindedir. Çünkü dostun verdiği eziyet düşmanın verdiği eziyetten daha acıdır. Bununla felsefenin, dinin dostu ve süt kardeşi olduğunu kastediyorum."*[439]

Bu görüşü bir nebzeye kadar desteklediğimi önceki sayfalarda belirtmiştim. Lâkin ben bu dostluğun yalnızca doğum aşamalarında geçerli olabildiğini söylüyorum. Çünkü din, tabiatı gereği bir noktadan sonra sorgulamayı durdurmak zorundadır, zira daha fazla ilerlemeye muktedir değildir. Fakat felsefe, her dâim ilerlemektir. Bu sebeple bu iki pratik de gelişim evrelerinde birbirlerinden uzaklaşmaya başlamış ve yetişkinlik dönemlerinde ise hasım haline gelmişlerdir. Aksini iddia edenler, inandıkları din her ne ise, onun tarihini inceleyip; sorgulamak

437 "Ebe"

438 Platon'un, Sokrates'in savunmasını naklettiği meşhur Apologia eseri bugün dahi okuyanları etkilemektedir.

439 İbn Rüşd (Ebü'l-Velîd), "Din ve Felsefe İlişkisi (Faslü'l-Makâl)", Endülüs Yayınları, Çev. Serkan Çetin, 2. Baskı, İstanbul, 2021, s. 96, P.83

ya da felsefe yapmak yoluyla dinin kurallarına aykırı sonuçlara ulaşanların din adamlarınca kesilmiş kellelerini sayabilirler.

Fakat burada İslâm'ın Altın Çağı'nı Engizisyon Mahkemeleri ile bir tuttuğumu düşünmeyiniz. Çünkü, her ne kadar İslam da bir din olsa da, İslam'ın Altın Çağı dediğimiz dönemde yapılan tercüme faaliyetleri, ileride yaşanacak olan rönesansa epey bir katkı sağlamıştır. Ne var ki, felsefe tercümeleri yapmak ile felsefe yapmak arasında çok büyük bir fark olduğu için, bunları birbirine karıştırmamak gerekirr. Zira İslam'ın Altın Çağı'nda felsefe yapıldığını iddia etmek, pek de sağlam temellere dayanmaz. Daha ziyade o dönemde[440] yapılanlar, Antik Yunan'ın Monoteist bir tekrarıdırlar. Neticede kutsal olduğu iddia edilen bir kitabın tartışmasız hakikat sayıldığı bir toplumda felsefe yapılamaz. Bir toplumun gerçek anlamda felsefe yapabilmesi için, dine tepkili olması gerekir. Bunun için de dinin bir esneme payının bulunması, bu payın kutsal kitaplarca yok edilmemesi ve katı bir din adamı zümresinin koltuklara geçmemiş olması lazımdır.[441]

Gerçi "din adamı" tabirini kullanıyor olsam da, bunun tam olarak kimi ve neyi kapsadığı tartışmalıdır. Çünkü din adamı olmanın ne demek olduğu belli değildir. Genelde "din adamı" denildiğinde, bir uzmanlık belirtiyormuşuz gibi görünür. Neticede "bilim adamı" dediğimizde bir yetkinliği, güvenilirliği kast ederiz. "Aile adamı" derken de ailesine bakan, yükümlülüklerini doğru bir şekilde yerine getirenleri aklımıza getiririz. Sözünün eri derken de buna benzer şekilde sorumluluklarını yerine getiren, verdiği sözleri tutan kişileri kast etmekteyiz. Peki, o halde "din adamı" derken kast ettiğimiz nedir? "Din adamı" dediğimiz kişi ne yapmıştır ki, ona bu vasfı yakıştırıyoruz? Din adamlığı vasfı sağlam bir dindar olmayı mı, yoksa diğer inançlara karşı ciddi bir tahammülsüzlüğü mü gerektiriyor? Her şeyden önce, imam, papaz ya da ilahiyatçı olmak gerçekten de bir uzmanlık işi midir?

Örneğin bilimin metafizikle ilgilenmeyeceğini daha en başından kabul ettik, zaten istese de araçları buna yeterli değildir. Peki ama din adamlarının ellerinde hangi türden araçlar var da onlar bu konuda yetki

440 MS 9-12 yy arası.

441 Çünkü felsefe, özellikle de inanç ve dinin yadsınmasından doğar. Her nerede din çatırdamaya başlamışsa, çatlaklar arasından felsefe fışkırır.

sahibi olabiliyorlar -ya da olabilecekleri var sayılıyor? Diğer alanların uzmanlarına din konusunda herhangi bir yetkinlik atfetmezken, din adamlarını neden din konularında konuşabilecek mertebeye yükseltiyoruz? Yoksa onlar, bizim ulaşamadığımız bazı hakikatlere mi ulaşmışlar? Eğer öyleyse bu hakikati sergilemeleri gerekir; yok eğer öyle değilse, onlar yalnızca çeşitli din kitaplarını okuyup ezberlemişlerse, o halde onları yalnızca bir araştırmacı olarak görmek lazım gelir, daha fazlası onlara "hak etmedikleri" bir itibar sunmak demektir. Neticede bugüne kadar bir din adamının gerçekten de olağanüstü işler gerçekleştirdiği, ya da çok fazla din kitabı okuduğu için Tanrı ile konuşmaya başladığı görülmüş mü ki kafasına sarık takan ya da üzerine cüppe giyen her sakallıyı saygıyla karşılıyor ve onlara kocaman bir alanı -teolojiyi- teslim ediyoruz?

Kısacası, eğer bilim din işleriyle ilgilenemiyorsa; çünkü işi bu değilse, o halde din adamlarının da bu işlerle ilgilenemeyeceğini söyleyebilmemiz gerekir. Bu açıdan Dawkins'in hakkını teslim edelim; çünkü din adamlarının işi, belli ki bunlardan hiçbiri değildir. Onlar, yalnızca inançlarını daha ayrıntılı hale getirmeye, ve mümkünse bundan gelir elde etmeye çalışmaktadırlar. Bu sebeple, eğer din adamları "üçüncü gözlerini, çakralarını ya da ruhani yeteneklerini" aktif edememişlerse ya da bunların varlığını açık bir şekilde ispatlayamıyorlarsa, o halde onları sanki "bilim adamlarının yapmaya muktedir olmadığı" araştırmaları yapabileceklermiş gibi düşünmemeli ve gereğinden fazla saygı göstermemeliyiz. Zira bilim belki metafiziksel varlıkları araştıramıyor olabilir ama en azından, o metafiziksel varlıkların birçoğuna dair bilgiler veren ve kutsal olduğu iddia edilen kitapların içindeki doğaya dair iddiaların ne kadar tutarlı ve gerçekçi olduğunu sorgulayarak, bu kitapları yanlışlamak ya da doğrulamak konusunda işe yarayabilme gücüne sahiptir. Din kitapları ise, kendi zekâsını kullanmaktan aciz bazı yobazlar tarafından gerçek amaçlarının dışına çıkarılmıştır.[442]

442 Burada bütün dindarları yobazlık ya da avamlıkla itham ettiğim düşünülmesin. Ben yalnızca kendiyle beraber masum sivilleri de patlatan ya da sırf inanmıyor diye karşıt görüşteki insanların kellelerini kesen tipleri kast ediyorum. Bunların dışında, hangi dine inanırsa inansın; inancını başkalarına dayatmayan ve gayet iyi bir yaşam sürdüren birçok dindarın var olduğunu biliyorum ve onların "bir dine inanabilme" haklarına saygı duyuyorum.

Tabii bu arada bizim Bilim adamı derken anladığımız şey ile, geçmişte anlaşılan şeyin aynı şey olmadığını da belirtmemiz gerekiyor. Bir alıntı yapmak gerekirse, C. Hitchens, Stenger'in kitabına yazdığı önsözde şunları söylemişti; *"1834'e kadar "Bilim insanı" sözcüğü öyle pek yaygın değildi. Sir Isaac Newton gibi insanların "doğa filozofu" olduğu düşünülüyor, onlar da kendilerini öyle görüyordu. Doğa filozofları elbette bilimsel yönelimli insanlardı ama onların daha geniş ve derin bir ilme sahip oldukları kabul ediliyordu. Büyük kozmik amaçlara ilişkin argümanlar, hesaplarla ve deneylerle bir arada gidiyordu; uzmanlaşma henüz tiranlığını ilan etmemişti. Dolayısıyla pek çok bilim insanı tümüyle "bilimdışı" görüşlere sahipti. Gizli bir simyacı olan Newton, papanın deccal olduğuna, Süleyman Tapınağı'nın gerçek boyutlarını bilmenin müthiş buluşlara yol açacağına inanıyordu.*[443] *Oksijenin kâşifi Ünitaryen Joseph Priestley, filojiston teorisini savunurken Alfred Russel Wallace'in en hoşlandığı şey ruh çağırma seanslarıydı."*[444]

Yani bugün Bilim adamı dediğimizde yalnızca bilimle uğraşan insanları kast ediyoruz ama, geçmişte bilim adamları bir anlamda ezoterizmle ya da mistisizmle de meşgul idiler. Ne var ki, bu alanların pek bir bilgi sunamadığını gördükten sonra bir bir metafizik kökenli uygulamalardan uzaklaştılar. Bunun tek istisnası, günümüzde gitgide popülerleşen ve atomaltı boyutu kendi spiritüalizmle harmanlamaya çalışan kuantum teologlarıdır.

Peki, din ile felsefe –ya da bilim- tam olarak nerede ve ne zaman birbirlerinden ayrıldılar? Bununla ilgili verilen klasik hikâyeye bakacak olursak, MÖ 6.yy da Miletos'ta.[445] Fakat bu çok naif bir iddiadır. Esasında bu iddia, net bir tarih verme ihtiyacını karşılamak için ortaya sürülmüştür ve Miletos, her şeyin başlangıcı değildir. Zira felsefe ve dinin yöntemsel olarak hangi noktalarda net bir şekilde ayrıldığını tespit etmek mümkün olsa da, tarihte bunun belli bir yılda ve belli bir

443 Newton, gerçekten de Gül ve Haç kardeşliğine katılmış ama aynı zamanda astroloji ve numerolojinin büyüsüne kapılmış bir yarı-mistik'tir.(James Gleick, Isaac Newton, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, Belknap, 1968, s. 389 vd.)

444 Victor J. Stenger, "Başarısız Hipotez Tanrı", Aylak Kitap, Çev. Algan Sezgintüredi, Ekim, 2011, s.6

445 Ed. Umberto Eco, "Felsefe Tarihi 1", Alfa Yayınevi, Çev. Leyla Tonguç Basmacı, 1. Basım, 2020, s. 13-14

anda keşfedildiğini gösterebilmek imkânsızdır. Bu açıdan Yunan Mucizesi anlatıları, gerçek bir mucizeyi anlatmazlar. Fakat bu anlatının kendisi bir mucizedir, çünkü cevaplanamamış birçok soruyu kolayca cevaplamamızı sağlamıştır. Bu soruların en önemlisi ise "Felsefe nerede doğdu?" sorusudur. Halbuki felsefe tek bir yerde doğmamıştır ve doğduğu iddia edilen Yunan toprakları da, Mısır, Babil ve Hindistan gibi topraklarda eğitim görüp, çeşitli milletlerin görüşlerini kendi kültürleriyle harmanlayan âlimler sayesinde felsefe tarihi açısından bir kıymet kazanabilmiştir. Şüphesiz bu bambaşka bir tartışma konusudur ve şu an bu konuyu uzatmak gereksizdir; bu sebeple, "felsefe nerede doğdu"dan ziyade, "felsefe nasıl doğdu"ya bakmak daha faydalı olacaktır. Çünkü eğer felsefe ve bilimin dinden ne denli farklı olduklarını anlayamazsak, felsefe tarihini incelemek bize sadece bir ilim tarihini ezberlemek ve onlarca filozof ismine aşina olarak malumatfuruşluk yapabilmekten başka bir şey kazandırmayacaktır.[446]

Felsefenin başlangıcı, insanın doğaya duyduğu hayranlığın ve korkunun bir sonucudur. İnsan hem var olanın ne olduğunu, hem gerçeği, hem de kendisinin evrendeki konumunu merak etmiş ve yaşamına anlam katmak istemiştir. Felsefe ise bu anlam katımı için bir araç görevi görmüş ve uzun yıllar boyunca dış dünya ile iç dünyamız arasında bir köprü oluşturmuştur. Zira iç dünyamız, görünen dış dünyanın ardında görünmeyen bazı hakikatler olduğunu var saymıştır. Bu açıdan felsefecilerin hakikat arayışı, bir dinsel arayış çeşididir.

"Mademki 'doğada her şey birbiriyle bağlantılıdır', mademki 'varlıklar, bazı parçalarını kesintisiz olarak algıladığımız, ama çok daha fazla noktada süreksizliğini gözden kaçırdığımız bir zincirle birbirine bağlıdır, öyleyse filozofun sanatı, ayrı parçalara yeni bağlantılar eklemekten ibarettir -aralarındaki uzaklığı olabildiğince azaltmak için."[447]

446 Lâkin felsefe tarihini bilmenin elzem olduğu açıktır. Özellikle bu kitabı yazarken yararlandığım felsefe tarihi kitaplarına epey bir borçlu olduğumu itiraf etmeliyim. Bu bağlamda, Ahmet Arslan'ın, Umberto Eco'nun, Anthony Kenny'nin, Bertrand Russel'in, Hegel'in, Ahmet Cevizci'nin, Kadir Çüçen'in ve Guthrie'nin ve üç-beş ismin daha Felsefe Tarihi kitapları çok işime yaradı. Yine de aslolan şey, tabii ki her filozofu tek tek kendi eserlerinden derinlemesine öğrenmektir. Ne var ki buna ömür yetmez, her daim "henüz okuyamadığımız" birçok filozof kalacaktır.

447 Arthur Lovejoy, The Great Chain of Being, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1936/1964, s.232

Kısaca özetlemek gerekirse, mevsimlerin sürekli değişmesi; canlıların doğmaları ve ölmeleri; bitkilerin yeşermesi ve kuruması ve bu tür şeyler, herkesin ilk elden tecrübe ettiği olaylardır.[448] İnsanlar, binlerce yıl boyunca doğanın bu mekanizmasını çözmeye yönelik bir heves duymuşlardır. Bunu yaparken, bir yandan hareketi ve değişimi varlığın zorunlu bir özelliği olarak görmüş öbür yandan bu değişmelerin ardında gizlenmiş sabit ve kalıcı bir şeylerin olup olmadığını kendilerine sormuşlardır. Yani yaratılışın sırrını merak etmişlerdir. İşte bu bağlamda olmak üzere Thales hem değişmeyi kabul etmiş, hem de değişmenin, değişmeyen bir şeyden çıktığı sonucuna varmıştır. Bu fikre göre, değişmekte olan ve görünen her şey, değişmeyen ve görünmeyen tek bir öze[449] aittir. Thales bu özün su olduğunu söylemiştir ve bununla ilgili gerekçeler Aristoteles'in Metafizik adlı eserinde sıralanmıştır.[450] Anaksimandros ise Arkhe'yi daha farklı bir şekilde yorumlamıştır, o, her şey tek bir şeyden gelse de, neticede etrafımızda gördüğümüz varlıkların farklı ve çeşitli olduklarını söylemiştir.[451] E, farklı ve çeşitli özelliklere sahip bunca şey, nasıl oldu da farksız ve çeşitsiz bir şeyden çıkabildi? Örneğin Thales'e göre her şeyin özü suydu fakat odun gibi yanıcı şeyler nasıl özünde su olabilirdi? Öyleyse, her varlığın, özünde zıtlıkları barındıran, bu sebeple de kendini nötrleyen yani belirsiz olan bir şeyden çıkması daha mantıklı olurdu.[452] Böyle bir şey, aynı zamanda sonsuz olacaktı ve Anaksimandros bu sebeple bu varlığı Apeiron[453] diye adlandırmıştı.[454] Daha sonra Anaksimenes[455] bahsi geçen özün hava, -sebeplerine girmeye gerek görmüyorum- karamsarlığı ve üstü kapalı konuşmasıyla bilinen Herakleitos ise ateş olduğunu söyledi.[456] Ayrıca

448 Ahmet Arslan, "Felsefeye Giriş", Serbest Akademi, 31. Baskı, 2021, s. 91 vd.

449 Arkhe.

450 Metafizik, 983b18-22, Laks&Most ed.

451 H. Nur Erkızan & A. Kadir Çüçen, "Felsefe Tarihi 1, Antik Çağ ve Orta Çağ Felsefesi Tarihi", Sentez Yayıncılık, 3. Baskı, s. 41-43

452 "Fragmanlar - Thales, Anaksimandros, Anaksimenes", Pinhan Yayınları, Çev. Güvenç Şar & Y. Gurur Sev.

453 Sınırsız.

454 Simplikhios, "Fizik Şerhi", 24.13-25, Laks&Most ed.

455 Plutarkhos, Kırkyama, 3, A6

456 Herakleitos'un doktrinleri için kaynak arayanlar, İş Bankası'ndan çıkan ve C. Cengiz Çevik'in sunduğu "Herakleitos, "Fragmanlar" yayınının D63-73 arası fragmanlarına bakabilir.

Herakleitos, *"Her şey değişir; her şey sürekli bir akış içindedir; her şey akar; bir nehre iki kez giremezsiniz; çünkü ikinci seferinde ne o nehir aynı nehirdir, ne de siz aynı sizsiniz."*[457] dedi ve ilke olarak değişimi[458] kabul etti. Çünkü değişenin altında değişmeyen hiçbir şey yoktur. Değişmeyen tek şey değişimin kendisidir. Kısaca söylersek: varlık yoktur, oluş vardır; veya varlık, oluştur.

Parmenides ise bu fikir karşısında şu soruyu sormuştur: *"Sürekli değişen bir şeyin gerçekte var olduğunu söylemek mümkün mü?"*[459] Eğer bir şey, biraz önce bir şey, bir an sonra tamamen farklı bir şey ise, ortada gerçekten bir şeyin olduğundan, yani var olduğundan söz edilebilir mi? Böyle bir durumda, bir söz söylendiği anda bile geçerli olmaktan çıkar. Çünkü bir an önce söylenen söz ile şimdiki söz aynı olamaz ve bütün önermeler, her an değişmek durumunda kalacağı için geçerliklerini yitirirler. Parmenides'e göre, bu kadar değişken bir dünyada hiçbir şeyi öğrenmek mümkün olamaz. Çünkü oluşu kabul ettiğimizde neyi kabul ediyoruz? Bir an önce var olan bir şeyin, bir an sonra var olmadığını ve bir an önce var-olmayan bir şeyin, bir an sonra aniden varlığa geldiğini değil mi? Bu durumda her şey her an hem var, hem de yok olurdu ve Parmenides'e göre bu saçmadır. Aristoteles ise bu konuya daha geniş bir çerçeveden bakmıştır. Ona göre, değişme ve hareket, yalnızca formla açıklanamaz. Çünkü formlar, kendilerinde bu değişime mahal veren bir taşıyıcı barındırırlar. Örneğin su ısıtıldığında, burada suyun sıcağa doğru dönüşümü söz konusudur. Fakat ısıtılan su, sıcaklığın kendisi değildir. Su, sıcaklığı taşıyan, onu kabul eden bir öznedir. Bu özne, önceden soğuk iken sonradan sıcak olan şeydir ve işte bu taşıyıcılığı sağlayan özne, esas maddedir. Aksi halde hem soğuk hem de sıcak olan şey sadece suyun kendisi olsaydı, bu durumda ne soğuk ne de sıcak açıklanamazdı.[460] Bu sebeple suyun, soğuktan veya

457 Platon, "Kratylos", Say Yayınları, Çev. Furkan Akderin, 2. Baskı, 2015, Fragman: 402a

458 Bu öğreti genel olarak "panta rei," yani "her şey akar," şeklinde sloganlaşmıştır.

459 Parmenides'i daha iyi öğrenmek isteyenler, W. K. C. Guthrie'nin "Yunan Felsefe Tarihi" kitaplarının 2. Cildinin ilgili bölümüne bakabilirler. Türkçe tercümesi için: Kabalcı Yayınevi, Faruk Gültekin Çevirisi, 1. Baskı, s. 21-90 arası.

460 Aristoteles'i gayet güzel anlatan eğitici bir eser arayanlar, Jonathan Lear'ın "Aristoteles - Anlama Arzusu" kitabına bakabilirler. Türkçe çevirisi için: Alfa Yayınları, Çev. Ayşegül Yurdaçalış & İlknur Urkun Kelso, 1. Basım, 2020

sıcaktan ayrı bir madde olarak ele alınması gerekir. Ayrıca madde, çeşitli formları kabul eden bir potansiyel olarak görülmelidir. Çünkü bir buğday önce bitkiyken, sonradan un oluyor ve bir ağaç önce ağaçken, sonradan yatağa dönüşüyor, yani yeni bir varlık ve anlam kazanıyor. Yine, Aristoteles'in kuvve-fiil öğretisine göre bir elma çekirdeği önce çekirdek iken, sonradan elmalaşıyor fakat bir cam şişe hiçbir zaman elma olamıyor, çünkü içinde elma olma özelliğini taşımıyor. Bu da, maddenin bir taşıyıcı olduğunu ve aynı zamanda bir potansiyel olduğunu gösteriyor. Form ise bu potansiyelin vuku bulmasından ibaret kalıyor.[461] Bu türden tartışmalar ve cevaplaşmalar filozoftan filozofa devam etmiştir çünkü Antik Yunan'da 1-2 örnek hariç, felsefi görüşler dogmalaşmamıştır. Temelde; *"Bir bilgi dalı olarak felsefe neye inanmamız gerektiği veya neye inanabileceğimiz ile zerre ilgili değildir, onun tek ilgilendiği şey ne bilebileceğimizdir."*[462]

Zaten felsefeyi dinden ayıran en büyük özellik de budur, çünkü filozoflar din adamı değildirler ya da –bir iki örnek hariç- peygamberlik iddialarında bulunmamışlardır -zira bu şekilde felsefe yapılamaz. Bunun sebebi, peygamberlerin kitap getirmeleri, kitapların ise değişmez hakikatleri ve kutsalları vaad etmeleridir ve kutsala veya hakikate sahip olduğunu zanneden insanlar, felsefe yapmakla veya sorgulamakla uğraşmazlar, zira buna ihtiyaç duymazlar. Peygamberlik kurumunun temeli rüya, dinin temeli muhayyile, bilimin temeli merak, felsefenin temeliyse sorgulamaktır. Peygamberler ile filozoflar arasında ortak bir nokta arayacak olursak; yalnızca peygamberlerin de tıpkı filozoflar gibi son derece ciddi önermelerle ortaya çıkmış olduklarını söyleyebiliriz. Ne var ki peygamberler -Ahmet Arslan'ın saptamasını biraz değiştirirsek- kendi hayallerini toplumun gerçeğine çevirme konusunda görece daha başarılı olmayı başarmışlardır. Filozoflar ise ortaya önermeler atmakla ve bu önermelerin değiştirilme vakti gelene kadar birçok eleştiriyle karşı karşıya kalmakla, sözgelimi başka filozoflara cevap yetiştirmekle yetinmişlerdir. Böylece her filozof, önceki filozofları çürütmeye

461 Aristoteles hakkında ek bir kaynak olarak, Ahmet Arslan'ın bu kitapta kaynak gösterdiğim İlkçağ Felsefe Tarihi kitaplarının 3. Cildi, benzersiz bir yapıttır. Benim kullandığım basım, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 8. Baskı, 2020

462 Arthur Schopenhauer, "Din Üzerine", Say Yayınları, Çev. Ahmet Aydoğan, 5. Baskı, 2018,

çalışmış ve kendisinden sonraki filozoflar tarafından çürütülebilme riskini de göze almıştır. Bu sebeple, felsefe öğreneceksiniz, filozoflar tarafından ileri sürülen çeşitli ve çelişen düşünceleri de mutlaka tanımalısınız. Fakat asıl önemli olan, felsefecileri ezberlemektense felsefe yapmanın kendisini öğrenmektir ve felsefe, öğrenilerek yapılmaz; yapılarak öğrenilir. Zira felsefe, insanî işlerin yürütülmesinde bir bilgelik sağlama girişimidir ve bunu pratik yapmadan başaramazsınız. Temelde dinin de amacı budur ama, bunu entelektüel seviyede değil de, duygusal bir plânda gerçekleştirmeye çalışır. Bunun doğal ve faydalı bir sonucu olarak da dinler ve filozoflar, çok az veriye rağmen çok isabetli saptamalarda bulunmuşlardır. Lakin dinlerin birbirleriyle mücadelelerinden zaten kabaca bahsetmiş olduğumuz için, birkaç sayfa boyunca filozoflara ağırlık vereceğim.

Örneğin Demokritos, 2500 yıl önce hiçbir gözleme veya deneye dayanmadan bugünkü Atom kavramını ortaya atmıştır; varlığı sonsuza kadar böldüğünüzde ve artık bölünemeyecek, adeta yok olacak kadar derine indiğinizde karşınıza çıkacak olan şeyin ne olduğunu sormuş ve buna A-tomos, yani "bölünemez" demiştir ve tezlerinde Tanrı'dan bahsetmeye gerek görmemiştir.[463] Ne var ki aynı sonuca daha sonra ulaşan Leibniz, bu aşamada Tanrı'dan bahsetmeden yapamamıştır; *"Monad,*[464] *parçası olmayan, bölünemeyendir. Doğa da bir şeyi ancak parça parça yaratabilir; yani sıra sıra. Bu durumda monadlar doğa tarafından yaratılamaz. Tanrı yaratmış olmalıdır."*[465]

Ne Demokritos döneminde ne de Leibniz devrinde, bu tezler mantık hariç hiçbir şey ile ispatlanamazlardı fakat bugün atomların var olduğunu, hatta onların iç dünyasında neler yaşandığını bile bilebiliyoruz ve eğer Demokritos'un atomculuğu bir din haline gelseydi, bunu başarmamız imkânsız olurdu.

Şahsi düşüncelerime göre, günümüzdeki kutsal kitapların kutsal sayılmalarının sebebi, içinden çıktıkları toplumun otoritelerinin planlı bir

463 Atomun yanına herhangi bir varlığı olmayan boşluğu da kattığını unutmayalım. Kaynak için: Leukippos & Demokritos, "Atomcu Felsefe Fragmanları", İş Bankası Yayınları, Çev. C. Cengiz Çevik, 1. Basım, 2019; Sextus Empiricus, Adv. Math. 7.135, 136-137, 139'dan naklen: D5, s. 21

464 "Gerçek" Atom.

465 G. W. Leibniz, "Monadoloji", Biblos Yayınları, Çev. Levent Özşar, 2015, sayfa 7-10, SS1-6

şekilde birçok metni bir araya getirmeye ve bunları değişmez doğrular olarak dikte ettirmeye çalışmalarından kaynaklanır. Bütün bu "kutsal olduğu iddia edilen" kitaplar hakkında, özellikle de onların kaynakları ve kitaplaşma süreçleri üzerine muhtelif rivayetler, çelişkiler ve problemler bulunur ve anlaşılıyor ki, bu çelişkilerin ya da soru işaretlerinin giderilmesi için başvurulan yegâne yöntemler; baskı, sansür, daha katı kurallar ve halkı her daim denetleyen din adamlarının yetkilerini hunharca kullanmaları olmuştur. En küçük bir sorgulama, en ufak bir şüphe, idam ile ödüllendirilmiştir ve öyle sanıyorum ki, eğer Hesiodos, Homeros, Euripides, Sophokles veya Aristophanes gibi insanların kitapları da katı bir ruhban kesimi tarafından dogma haline getirilmek istenselerdi ve birbiriyle uyuşmayan aktarımlar ayıklandıktan sonra, belli ölçüde tutarlı ve doktriner bir yapıt oluşsaydı, buna mukâbil Miletos Okulu felsefeyi sahiplenebilecek bir zemine sahip olmasaydı, bugünün kutsal kitaplarına birkaç tanesi daha eklenmiş olacaktı. Şükür ki böyle olmadığı için, bugün kimse Zeus'un var olup olmadığı üzerine tartışmıyor.

Devam edersek, Milet filozofları, evrenin çokluk gibi görünmesine rağmen özünde bir'liğe sahip olduğunu düşünmüşlerdir: *"Çokluklar görünürde çoktur ama esasta her şey birdir."* Bu sebeple Parmenides, "Varlık" ve "Bir Olan" tanımlarını aynı anlamda kullanmıştır. Varlık bölünemez, ortadan kaldırılamaz olan tek gerçektir; görünürler ise yanılgıdır. Anlaşılacağı üzere felsefede tıpkı bir Matruşka gibidir, zira her fikrin içinde başka bir fikir, her filozofun ardındaysa başka bir filozof bulunur. Öyle ki, filozof kabul ettiğimiz birçok kişi, bir önceki filozofların daha güncel bir tekrarı olmaktan öteye gidememiştir. Hatta bu gerekçeyle Arkesilaos, Stoacı Ariston tarafından "Pyrron'dan çalıntı yapmakla" suçlanmış ve Homeros'un Manticore'una benzetilmiştir: *"Önü Platon; arkası Pyrron, ortası Diodoros."*[466]

Bu açıdan, felsefede en makbul olanı dengeyi sağlayan orta kanatta bulunmak, yani hem önceki fikirlerden istifade edebilmek hem de intihale kaçmadan yeni bir fikir geliştirebilmeyi başarmaktır. Bunun doğal bir sonucu olarak, dogmatizmden uzak kalarak hem materyalizmi

466 Levy, A.g.e, s. 28-29

tamamen reddetmemek, hem de düşünce[467] alemine fazla kapılmamak mâkul bir yoldur. Aynı tavrı Tanrı'nın varlığı veya yokluğu konusunda kesin konuşan Teizm-Ateizm karşıtlığı sözkonusu olduğunda takınabiliriz -ki bu da Agnostisizm olur. Nasıl ki cesaret erdemi iki kötülüğün arasında duruyor ise -yetersiz cesaret korkaklık, aşırı cesaret ise gözü karalıktır-, nasıl ki nüktedanlık erdemi şaklabanlık ile hödüklüğün arasında bir yerlerdeyse, ciddi kararlar alırken de ölçülü davranmak[468] elzemdir. Çünkü aşırılıklar bizi köreltir ve bazı şeyler, birkaç adım geriye çekilmedikçe net bir şekilde anlaşılamaz-idrak edilemezler. Fakat şu da bir gerçek ki, "*Hakikat ne duyumsal olanda, ne algılanabilir olanda ne de bu ikisinin karışımında bulunabilir.*"

Bu sebeple, her daim şüpheciliğe devam etmek ve dogmatizmden sakınmak gerekir. Niçin dogmatizmden sakınmak gerekir? Çünkü Dogmatismus, yöntemlerinin doğruluğu konusunda katıdır ve bilginin mümkün olduğunu savunur. Haliyle değişime veya gelişime gerek görmez, yani tutucudur. Skeptik ise, bilginin mümkünlüğünden umudu kesmiş olmasına karşın, hakikatin peşinde koşmaktan kendini alamayan ve sürekli hakikati arayan biridir. Ne var ki, hakikat; hiçbir Ariadne ipinin yardım edemeyeceği bir labirenttir ve ölümlü zihinlere yasaktır, bu açıdan felsefe; *nitimur in vetitum*[469] olarak adlandırılabilir. Ayrıca bu çaba, hayata anlam katmanın en rasyonel yoludur çünkü Schopenhauer'in de dediği gibi; "*Varoluşumuz çok dik bir tepeden aşağı koşan bir adama benziyor. Eğer durmaya çalışırsa şüphesiz düşecektir, çünkü buna kadir değildir. Onun ayakta kalabilmesi için her daim koşması gerekir.*"[470]

Açıkça görüldüğü üzere hakikat ve felsefenin neliği üzerine konuşmanın sonu gelmiyor. Bu sebeple biraz da bilimin neliğini konuşalım. Bütün bilimler, bilimsel yöntem dediğimiz bir yöntemi uygularlar. Bu yöntemde, önceki sayfalarda izah ettiğim gibi evrendeki olgular dikkatle incelenir ve onlarla ilgili geçici bir açıklama önerilir, bu açıklamayı doğrulamak üzere tekrar evrenden hareketle birtakım sınamalar

467 İdea.
468 Aristoteles buna "Altın Orta" kuralı der.
469 "Yasak olan için çaba."
470 Arthur Schopenhaeur, "Hayatın Anlamı", Toplu Eserleri -3, Say Yayınları, 9. Baskı, s.65

şekilde birçok metni bir araya getirmeye ve bunları değişmez doğrular olarak dikte ettirmeye çalışmalarından kaynaklanır. Bütün bu "kutsal olduğu iddia edilen" kitaplar hakkında, özellikle de onların kaynakları ve kitaplaşma süreçleri üzerine muhtelif rivayetler, çelişkiler ve problemler bulunur ve anlaşılıyor ki, bu çelişkilerin ya da soru işaretlerinin giderilmesi için başvurulan yegâne yöntemler; baskı, sansür, daha katı kurallar ve halkı her daim denetleyen din adamlarının yetkilerini hunharca kullanmaları olmuştur. En küçük bir sorgulama, en ufak bir şüphe, idam ile ödüllendirilmiştir ve öyle sanıyorum ki, eğer Hesiodos, Homeros, Euripides, Sophokles veya Aristophanes gibi insanların kitapları da katı bir ruhban kesimi tarafından dogma haline getirilmek istenselerdi ve birbiriyle uyuşmayan aktarımlar ayıklandıktan sonra, belli ölçüde tutarlı ve doktriner bir yapıt oluşsaydı, buna mukâbil Miletos Okulu felsefeyi sahiplenebilecek bir zemine sahip olmasaydı, bugünün kutsal kitaplarına birkaç tanesi daha eklenmiş olacaktı. Şükür ki böyle olmadığı için, bugün kimse Zeus'un var olup olmadığı üzerine tartışmıyor.

Devam edersek, Milet filozofları, evrenin çokluk gibi görünmesine rağmen özünde bir'liğe sahip olduğunu düşünmüşlerdir: *"Çokluklar görünürde çoktur ama esasta her şey birdir."* Bu sebeple Parmenides, "Varlık" ve "Bir Olan" tanımlarını aynı anlamda kullanmıştır. Varlık bölünemez, ortadan kaldırılamaz olan tek gerçektir; görünürler ise yanılgıdır. Anlaşılacağı üzere felsefede tıpkı bir Matruşka gibidir, zira her fikrin içinde başka bir fikir, her filozofun ardındaysa başka bir filozof bulunur. Öyle ki, filozof kabul ettiğimiz birçok kişi, bir önceki filozofların daha güncel bir tekrarı olmaktan öteye gidememiştir. Hatta bu gerekçeyle Arkesilaos, Stoacı Ariston tarafından "Pyrron'dan çalıntı yapmakla" suçlanmış ve Homeros'un Manticore'una benzetilmiştir: *"Önü Platon; arkası Pyrron, ortası Diodoros."*[466]

Bu açıdan, felsefede en makbul olanı dengeyi sağlayan orta kanatta bulunmak, yani hem önceki fikirlerden istifade edebilmek hem de intihale kaçmadan yeni bir fikir geliştirebilmeyi başarmaktır. Bunun doğal bir sonucu olarak, dogmatizmden uzak kalarak hem materyalizmi

466 Levy, A.g.e, s. 28-29

tamamen reddetmemek, hem de düşünce[467] alemine fazla kapılmamak mâkul bir yoldur. Aynı tavrı Tanrı'nın varlığı veya yokluğu konusunda kesin konuşan Teizm-Ateizm karşıtlığı sözkonusu olduğunda takınabiliriz -ki bu da Agnostisizm olur. Nasıl ki cesaret erdemi iki kötülüğün arasında duruyor ise -yetersiz cesaret korkaklık, aşırı cesaret ise gözü karalıktır-, nasıl ki nüktedanlık erdemi şaklabanlık ile hödüklüğün arasında bir yerlerdeyse, ciddi kararlar alırken de ölçülü davranmak[468] elzemdir. Çünkü aşırılıklar bizi köreltir ve bazı şeyler, birkaç adım geriye çekilmedikçe net bir şekilde anlaşılamaz-idrak edilemezler. Fakat şu da bir gerçek ki, "*Hakikat ne duyumsal olanda, ne algılanabilir olanda ne de bu ikisinin karışımında bulunabilir.*"

Bu sebeple, her daim şüpheciliğe devam etmek ve dogmatizmden sakınmak gerekir. Niçin dogmatizmden sakınmak gerekir? Çünkü Dogmatismus, yöntemlerinin doğruluğu konusunda katıdır ve bilginin mümkün olduğunu savunur. Haliyle değişime veya gelişime gerek görmez, yani tutucudur. Skeptik ise, bilginin mümkünlüğünden umudu kesmiş olmasına karşın, hakikatin peşinde koşmaktan kendini alamayan ve sürekli hakikati arayan biridir. Ne var ki, hakikat; hiçbir Ariadne ipinin yardım edemeyeceği bir labirenttir ve ölümlü zihinlere yasaktır, bu açıdan felsefe; *nitimur in vetitum*[469] olarak adlandırılabilir. Ayrıca bu çaba, hayata anlam katmanın en rasyonel yoludur çünkü Schopenhauer'in de dediği gibi; "*Varoluşumuz çok dik bir tepeden aşağı koşan bir adama benziyor. Eğer durmaya çalışırsa şüphesiz düşecektir, çünkü buna kadir değildir. Onun ayakta kalabilmesi için her daim koşması gerekir.*"[470]

Açıkça görüldüğü üzere hakikat ve felsefenin neliği üzerine konuşmanın sonu gelmiyor. Bu sebeple biraz da bilimin neliğini konuşalım. Bütün bilimler, bilimsel yöntem dediğimiz bir yöntemi uygularlar. Bu yöntemde, önceki sayfalarda izah ettiğim gibi evrendeki olgular dikkatle incelenir ve onlarla ilgili geçici bir açıklama önerilir, bu açıklamayı doğrulamak üzere tekrar evrenden hareketle birtakım sınamalar

467 İdea.
468 Aristoteles buna "Altın Orta" kuralı der.
469 "Yasak olan için çaba."
470 Arthur Schopenhaeur, "Hayatın Anlamı", Toplu Eserleri -3, Say Yayınları, 9. Baskı, s.65

yapılır ve elde edilen veriler ile sunulan açıklamadan hareketle varsayım güçlendirilir. Fakat felsefede daha ziyade "mantıken tutarlı" önermeler oluşturulur ve sorgulanır; böylece -tabiri caizse- akıl akıldan üstün geldiği takdirde fikirler değişime veya gelişime uğrarlar. Aslında bilim ve felsefe arasındaki en temel fark, şöyle özetlenebilir: Bilim adamları birbiriyle anlaşamazlarsa bilim olmaz, çünkü bilim genelgeçer kabullere dayanır; fakat felsefe tam tersi bir şekilde filozofların anlaşamaması sayesinde ortaya çıkar, zira tüm filozoflar bir konuda anlaşabildiği takdirde artık o konuyu sorgulamaya gerek kalmaz.

Bu arada, birkaç sayfa önce Bilim adamı kimliğinden bahsederken (henüz yeri gelmediği için) bu kavramın Antik Çağ'daki karşılığına değinmemiştik. Bu sebeple, Antik Yunan'da "bilim adamı" diye bir kavramın bulunmadığını, daha doğrusu bu kavramın "filozof" kavramına denk geldiğini belirtmiş olalım. Zira filozoflar, bizim "bilim" dediğimiz şeyi sistematikleştiren kişilerdir. Bu yüzden biyologlara bitki filozofu, astronomlara veya astrolojiyle ilgilenenlere yıldız filozofu ve fizikle ilgilenenlere de doğa filozofu denilmiştir.[471] Akıl, mantık, ahlak gibi konular ise Sokrates'ten sonra önem kazanmaya başlamıştır ve Platon ile Aristoteles gibi kişiler, bu alanlardaki en kapsamlı eserleri ortaya koymuşlardır. Dolayısıyla, rahatlıkla söyleyebiliriz ki, filozofların çoğu doğayı araştırmış, bilim yapmışlardır. Zaten birçok filozofun, Örneğin Empedokles'in, Anaximandros'un ve daha nicelerinin kitapları "Doğa Üzerine" gibi başlıklar taşır.[472] Bu yüzden özellikle de üniversitelerde "fizik" dersleri "doğa felsefesi" adı altında verilmekteydi.[473] Hatta bugün bile Doktora yani PhD[474] kelimesinin içinde

471 Antik Çağ ve felsefe-bilim ilişkisi üzerine genel bir kaynak için: Wilhem Capelle, "Sokrates'ten Önce Felsefe, I-II", Kabalcı Yayınevi, Çev. Oğuz Özügül, 1995.

472 Ksenophanes'in de Doğa Üzerine adlı bir eserinin olduğu söylenir ama, bu tartışmalı bir konudur. Diogenes Leartios, Ksenophanes'e ait Doğa Üzerine adlı bir eserden söz etmese de Hermann Diels ve Karl Reinhardt gibi filologlar eserin varlığını kabul etmekle birlikte Ksenophanes'in felsefi içerikli şiirlerinin bu kayıp esere ait olduklarını ileri sürmüşlerdir. (Werner Jaeger, İlk Yunan Filozoflarının Tanrı Düşüncesi, çev. Güneş Ayas, İstanbul, İthaki Yayınları, 2011, s. 70-71)

473 19. yüzyıla gelinceye kadar bu böyleydi.

474 "Doctor Of Philosophy."

Felsefe'yi bulabiliyoruz. Bunun yanında Newton'un meşhur kitabı da[475] *Doğa Felsefesi*[476] adını taşımaktaydı.

Ancak o tarihten bu yana bilimin kendisi bir sürü alt-dala ayrılarak felsefeden uzaklaştı ve astronomi dediğimiz, botanik dediğimiz ve içinde "felsefe" kelimesini barındırmayan yeni alanlar oluştu. Öyle ki, insanın doğasını inceleyen çalışmalar bile günümüzde sosyoloji gibi, psikoloji gibi etiketler altında incelenmeye başlandılar. Kısacası, bilimlere analık yapan felsefe, hayırsız evlatlarının gazabına uğradı. Bunun sebebi biraz da felsefenin Ortaçağ'da aldığı şekildi. Zira Orta Çağ Felsefesi, yüzde doksanından fazlası teoloji olan bir din çalışmasıdır. Hegel'in deyimiyle anlatırsak; *"Skolastik felsefe teolojiyle bir ve aynı şeydir, teoloji felsefe ve felsefe teolojidir."*[477]

Antik Yunan'daki felsefe gerçeği bulmanın bir yolu olarak görülürken, Orta Çağa baktığımızda, üst paragrafta yazdığımız üzere felsefenin bir değişim gösterdiğini ve artık odak noktasını Tanrı'ya çevirdiğini, yani felsefenin "Tanrı'yı ve dini daha iyi anlamak için kullanılabilecek bir rehbere" dönüştüğünü görüyoruz.[478] Bu sebeple Orta Çağ'da doğa araştırmalarından ziyade, yaratılış ve Tanrı'dan geldiği düşünülen kutsal kitaplar mercek altına alınmıştır. Bu vahim durum, Rönesans'a kadar devam etmiştir. Rönesans sonrasında ise felsefe yalnızca dinden değil, bilimden de ayrılmak durumunda kalmış ve ayrı bir disiplin haline gelmiştir. Çünkü filozofların sunduğu bilgiler bir "bilimsel bilgi" değillerdi, onlar sadece akıl yoluyla birtakım çözümler aramışlardı ve bunlar, gelecek kuşaklara ilham olmuştu. Bu açıdan filozofların doğru tespitleri bir episteme değildi, ne yazık ki öne sürülen önermelere doxa bulaşmıştı.[479][480]

475 Philosophia Naturalis Principia Mathemathica.

476 Fizik.

477 G. W. F. Hegel, "Din Felsefesi Dersleri", Pinhan Yayınları, 3. Baskı, Çev. Doğan Naci Kadıoğlu, 2020s. 35, 1827 Dersleri.

478 Bunu Mitos'un tekrar Logos ile birleşmesi olarak da görebiliriz.

479 Ortaçağ felsefesi için kapsamlı bir kaynak arayanlara şu kitabı önerebilirim: Etienne Gilson, "Ortaçağ'da Felsefe"; Türkçesi İçin: Doğubatı Yayınları, Çev. Ayşe Meral.

480 Fakat bu, meşhur bilim adamlarının birçoğunun, Aristoteles gibi devlerin omuzlarında yükseldikleri gerçeğini değiştirmez.

Din ile Mitoloji arasında bir ayrım yapmak gerekirse eğer, mitoloji halk söylencelerini içeren ve gerçeği[481] arayan fakat bulamayan bir oluşumdur; din ise gerçeği bulduğu iddiasıyla ortaya çıkarak sahteyi[482] gerçek diye satan dogmatik bir diktatördür. Yine de Mythos, dinin akrabası olduğu için, onunla aynı akıbeti paylaşmaya mahkumdur. Esasında Mythos veya Mythi, başlangıçta herhangi bir konuşma veya hikâye -halk söylencesi- için kullanılan zararsız bir adlandırmaydı. Araplar buna Esâtir, Türkler ise Destan demişlerdi. Fakat Mythos, insanların bir bilgi kaynağı aramaya başladıkları Miletos döneminde, olumsuz bir anlam kazanmaya başlamıştı.[483] Pierre Grimal da bunu kitabında "Logos'un rasyonelliği, Mythos'un ise irrasyonelliği temsil ettiğini" söyleyerek desteklemiştir.[484] Günümüz kanısına göre Mythos yalandır, Logos ise akıldır ve felsefe tarihi incelendiğinde görülür ki insanlar, zaman geçtikçe yalanı bırakıp aklın; yani felsefenin peşinden gitmişlerdir.[485] Bu açıdan; *"Felsefe, normal olarak dinin her zaman pratik ve duygusal olarak yaptığı şeyi, yani insan hayatını insanın içinde bulunduğu evrenle belli ölçüde doyurucu ve anlamlı bir ilişkiye sokma ve insani işlerin yürütülmesinde birazcık bilgelik sağlama çabasını entelektüel planda gerçekleştirme girişimidir."*[486]

Ayrıca felsefe, bunu salt yalanlarla değil de aklın aletleriyle[487] yaptığı için "hayal gücünün ürünü" olmaktan uzaktır. Yani, *"Eğer Mythos'a Tanrıbilim, Logos'a da Bilim dersek; Felsefe, tanrıbilim ile bilim arasındaki tampon görevini görür."*[488] Bu tamponun en önemli örneği ise, az önce adını andığımız Thales'in meşhur başarısıdır; çünkü Söylendiğine göre M.Ö 585'de Thales'in doğru hesaplamalarıyla bir güneş tutulması önceden bilinebilmiştir ve bu, "tanrıların işinin" önceden kestirilebileceğine dair bir işaret vermiştir.[489] Bu işaret, ortada mistik bir

481 Alethes.

482 Psuedes.

483 Jaeger, A.g.e., s.39

484 Pierre Grimal, "Yunan Mitolojisi", Dost Yayınları, Çev. Işık Ergüden, 2012, 3. Baskı, s.9.

485 Süpriz yumurtadan fırlar gibi kontrolü ele geçiren 1-2 İbrâhimî inanç hariç.

486 J. H. Randall, Buchler, "Felsefeye Giriş", çev. Ahmet Arslan, 2. baskı, İzmir, 1989, s.1

487 "de intellectus instrumentis."

488 Bertrand Russel, "Batı Felsefesi Tarihi Cilt 1, Antik Çağ", Şubat 1969, Kitaş Yayınları, s.58

489 Ed. Jacqueline Russ; Jean Paul Dumont, "Felsefe Tarihi 1, Kurucu Düşünceler", İletişim Yayınları, Çev. İsmail Yerguz, 5. Baskı, 2021, s. 26

durum bırakmaması hasebiyle son derece önemli bir mihenk taşı olmuştur. Zira güneş tutulmalarının "bir felaketin habercisi" olmaktan ziyade "tamamen fiziksel bir olay" olduğunu göstermek, Mythos geleneğine rakip olarak Logos'u yani aklı çıkarmıştır ve insanlar nihayet Miletoslular, doğa olaylarını doğal sebeplerle açıklamaya başlamışlardır. Akademik uzlaşıya göre bu an, Doğa Felsefesi'nin başladığı andır. Bu sebeple felsefenin doğuşunu özetlemek için "Mythos'tan Logos'a geçiş" ifadesi kullanılır. Bu Logos'a geçiş, aynı zamanda bilimin de doğum evresidir.

Fakat günümüzdeki bilim anlayışı da uzun bir değişime maruz kalmıştır, yani bilim; felsefeden ayrıldığı şekliyle kalmamıştır. Örneğin bugün bilim dediğimizde, herhangi bir yorum içermeyen, tamamen deney ve gözleme dayanan ve sağlamlık kazanmış bir bilgiler bütününü ifade ediyoruz. Ne var ki bu bilgiler, birçok kişiye fazla materyalist ve ruhsuz görünüyorlar. Çünkü bilim; bizim hangi organlardan, hangi uzuvlardan oluştuğumuzla ve bedenimizde kaç litre kanın bulunduğuyla, gezegenlerin uzayda nasıl hareket ettiğiyle ve var olan şeyin miktarı, cinsi, kütlesi, hacmi, rengi ve şekliyle ilgili bilgiler vererek bize varlığı tanımlayabiliyor olsa da, bu tanımın içeriğiyle ve anlamıyla ilgilenmiyor, ya da varlığın "amacı" üzerine bir yorum getirmiyor. Haliyle bu iş felsefeye kalıyor ve ne yazık ki, Hazleton'ın da dediği gibi; *"Her sorunun cevabının bilimde olduğunu veya çok yakında cevabının bulunacağını varsayan dogmatik Ateistler de katiyetin aldatıcı cazibesine katılma konusunda kelimenin her anlamıyla en köktenci dincilerden pek aşağı kalmıyor."*[490]

Ayrıca bilime göre bir canlı olarak ben, hücrelerden ve organlardan meydana geliyorum ama eğer varoluşum açısından "ben"i soruşturacak olursam; organlarım ben değiller, hücrelerim ben değiller veya akan kan ben değilim. Ben ayrı bir şuurum. Dolayısıyla bilim, her ne kadar benim cinsimin veya türümün ne olduğunu söyleyebilse de; benim "neyi ifade ettiğimi" ancak felsefe söyleyebilir. Sözgelimi en klasik örneğiyle ifade edecek olursak: Bilim size ahlak ile veya nasıl yaşamanız gerektiği ile ilgili tavsiyeler veremez, fakat felsefe, hâlen daha

490 1. Bölümdeki Militan Ateizm problemini hatırlayınız: Lesley Hazleton, "Agnostik, Hararetli bir Manifesto", Kitabix Yay., Çev. Erdal C. Bodur, 1. Baskı, Eylül 2017, s.72

yaşam ve ahlak üzerine dersler verebilmektedir. Gerçi itiraf etmek lazım ki, bu dersler günden güne, dönemden döneme ve toplumdan topluma değiştiği için "bilimsel bilgi" kadar kıymet görmezler zira bugün bile, üzerinden 2500 yıl geçmiş olmasına rağmen hâlen daha Antik Yunan'da öne sürüldüğü haliyle Adalet'in ve Ahlak'ın ne olduğu üzerine tartışabiliyoruz. Hâlen daha Platon'un Devlet'ini yorumlayabiliyoruz fakat, suyun kaç derecede hangi şartlarda nasıl kaynadığını artık tartışma konusu etmiyoruz. Ne var ki, bilimin nasıl geliştiğini en basit bilinç bile kolaylıkla idrak edebilecekken, felsefenin gelişip-gelişmediğini gözlemleyebilmek epey zordur, çünkü bu konuda bir yargıya varabilmek için büyük bir felsefe külliyatına hakim olmanız gerekir.

Yine de felsefi bilginin ayrı bir yeri vardır. Çünkü, Spinoza olmasaydı Ethica, Platon olmasaydı Devlet, Leonardo da Vinci olmasaydı Mona Lisa olamazdı. Fakat Galile olmasaydı da serbest düşme olayı devam edeceği için bu olayı inceleyecek ve aynı buluşu yapacak başka insanların çıkması ihtimali her zaman vardı.[491] Buna, birçok kişinin aynı anda benzer cihazları icad etmesini, örneğin telefon dediğimiz cihazın birçok kişi tarafından benzer zamanlarda keşfedilmesini örnek gösterebiliriz -Graham Bell, buzdağının sadece görünen yüzüydü. Bu sebeple bilimi bütün disiplinlerin üstündeymiş ve hakikatin tek kapısıymış gibi göstermek, fazla materyalist bir düşünce olur. Neticede bilimin açıklamaları -konu yalnızca madde değilse- tek başına yeterli değildir ve bu bağlamda Gazâlî ve İbn Rüşd çekişmesinde bahsi geçen Ateş-Pamuk örneğini ele alabiliriz:

Pamuğu ne zaman ateşe değdirseniz ateşin onu yaktığına şahit oluyorsunuz. Peki, pamuğun yanmasının sebebi ateş midir, yoksa arka planda bunu sağlayan bir irade mi vardır? Bir bilim adamı çeşitli deneyler sonucunda ateşin doğal olarak pamuğu yakacağı sonucuna ulaşabilir ve bunu kanıtlayabilir, fakat asıl yakanın metafiziksel bir varlık olduğunu iddia etmek her zaman mümkündür ve bu iddianın aksi ispatlanamaz.

Tamam, belki arka plandaki irade fikriyle ilgili de bilimsel bir kanıt sunulamaz, yani bu irade de ispatlanamaz, ancak, bu ihtimalin kesin

491 Ahmet Arslan, "Felsefeye Giriş", Adres Yayınları, 12. Baskı, 2009 s. 65

olarak göz ardı edilmesi de kuşkuculuğa yakışmaz. Bu açıdan bilim, size bir kitabın ebatını, ağırlığını, o kitabın kaç sayfadan oluştuğunu ve hangi materyallerden yapıldığını açıklayan, fakat kitabı okumaya yeltenmeyen bir kişi konumundadır ve aynı sebepten dolayı kitabı okuma işi felsefe ve dine bırakılmıştır. Bu okuma teşebbüsünüyse din, kitabın yalnızca kapağına bakarak içeriği hakkında varsayımlarda bulunmuş -bu yüzden de yetersiz kalmış-, felsefe ise kitabı okumaya ve dilini çözmeye çalışmıştır -ne kadar başarılı olduğu ise bir tartışma konusudur. Bu faaliyetler arasında bilimin sunduğu verilerin gerçek olduğu, felsefenin ise tartışmalı da olsa takdire şayan bir çalışma yaptığı ve buna mukabil dinin iddialarının maalesef ciddiye alınamayacağı açıktır. Yine de olaya böyle yaklaşmayan kişiler de vardır. Örneğin Reichenbiach, şöyle düşünmektedir; "*Evren hakkında bize anlamlı, yani doğru veya yanlış olduğunun gösterilmesi mümkün olan önermeler sağlayan yalnızca bilimdir. O halde felsefenin evren hakkında, olgular hakkında bilimlerinkinden ayrı herhangi bir önemli ve anlamlı bilgi vermesi söz konusu olamaz. Bu durumda felsefenin önünde iki yol, iki şık kalmaktadır: Eski 'spekülatif' felsefeye devam etmek, yani doğru olup olmadıkları asla bilinemeyecek 'metafizik' önermeler ileri sürmek veya kendisini yalnızca bilimin önermelerine hasrederek onlar üzerine düşünmek, yani bilim felsefesi olmak.*"[492]

Peki Bilim gerçeği mi söyler? Her şeyden önce, doğrunun kendisinin ölçütleri veya standartlarının ne olduğu çözülebilmiş midir? Yani bizler doğru bilginin "doğru bilgi" olduğunu nereden biliyoruz? Bu şekilde yüzlerce soru sorulabilir ve sonunda görülür ki, bilim doğru olanla değil, gerçek olanla ilgilenmektedir. Yine de bilim, bir yerde matematiksel ve geometrik doğruları kabul etmek zorundadır. Zira bu bilgilerin çeşitli denklemler, formüller ve hesaplamalarla "gerçek sonucu verdiklerini" var sayar. Ne de olsa bir şeyin gerçek olduğunu göstermenin tek yolu onu mikroskobun altına sokmak değildir. Ayrıca nesnel bilimlerde veya matematik-geometri gibi alanlarda, en akılsızın bile anlayacağı bazı önermeler ve tanıtlamalar vardır[493] ve insanlar sırf

492 Arslan, a.g.e., s.49

493 Descartes, Meditasyonlar, Bilgesu Yayınları, 4. Baskı, 2018, Ankara, Çev. İsmet Birkan, s. 10-11

marjinal görünmek için 2+2'yi 27 kabul etmezler, zira ederlerse gülünç duruma düşeceklerini bilirler. Fakat, *"Felsefede, herkes her şeyin sorunlu olduğunu düşündüğünden, pek az kimse kendini hakikatin araştırılmasına adıyor; hatta birçokları, 'özgür ve ödünsüz fikirli' sanını elde etmek isteyerek küstahça en apaçık hakikatlere bile karşı çıkmanın yollarını aramaktan başka bir şey yapmıyorlar."*[494]

Bu bağlamda Hume'un da dediği gibi: *"Rahat ve açık felsefenin, insanlığın çoğunluğunca, titiz ve anlaşılması güç olana yeğ tutulacağı ve birçoklarınca sadece diğerinden daha hoşa gider olmasından değil, aynı zamanda da daha yararlı olmasından dolayı övüleceği kesindir."*[495]

Akıl, Erdemler ve Felsefenin Doğası

Bilim ve teknoloji konforlu yaşamak için; felsefe ise iyi yaşamak ve yaşamı anlamak için vardır. Din, bu ikisi arasındaki dengeyi sağlar ve iyi yaşamakta aşırıya kaçmamanızı garanti altına alır. Sizi, fazla şüphelendirmeyecek kadar kısıtlar. Zira insanın hem doğal hem de doğal olmayan çeşitli ihtiyaçları vardır ve din bu ihtiyaçları çok kısıtladığı takdirde insanlarca tercih edilemeyeceğinden, aynı zamanda çok özgürlük verdiği takdirde de kendisine ihtiyaç kalmayacağından; ne tamamen kısıtlayıcı ne de tamamen özgürlükçü olamaz. Doğal ve gerekli ihtiyaçlar; yemek yemek, su içmek ve barınmak gibi gidermeye mecbur olduğumuz ve terbiye edemeyeceğimiz İhtiyaçlardır, çünkü yemek yemeden ve su içmeden yaşayamayız; dolayısıyla bu ihtiyaçlar, yeri geldiğinde ahlak anlayışınızda bir esnetme yapabilirler. Örneğin, eğer açlıktan ölecek kadar zor durumdaysak bir-iki ekmek çalmamız bizi ahlaksız yapmaz -Kant'ın Ahlak anlayışını tenzih ederim. Doğal ama gereksiz ihtiyaçlarımız ise genellikle tasvip edilmezler; çünkü bunlar, nefsimize hizmet eden hırslardır. Örneğin para hırsı ya da şöhret ve güç hırsı. Bu türden -doğal olmayan- ihtiyaçlar sarhoş edicidir ve kişiyi asla doyurmazlar. Bu yüzden bizim bu ihtiyaçlara karşı takınabileceğimiz iki tavır vardır: Ya bunlara yönelik olan iştahımızı doyuracağız

494 Descartes, "Ahlak Üzerine Mektuplar", Say Yayınları, 1. Baskı, 2015: "Kutlu Paris İlahiyat Fakültesinin Dekan ve Öğretmenlerine Mektup."

495 David Hume, "İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Soruşturma", Say Yayınları, 2. Baskı, Çev. Oruç Aruoba, 2020, s. 12

ya da iştahımızı terbiye edeceğiz. Terbiye ederseniz buna hidayet denir ve bunun yolu tefekkürden geçer. Nefsini terbiye etmek isteyenler; bunu diğerkamcılıkla[496] yaparlar. Bu kişiler, gösteriş içinde yaşamayıp, müsrif olmayıp, millet açlıktan ölürken küplerini altınla doldurmayıp; insanlara yardımcı olmaya, paylaşımda bulunmaya ve mallarını dağıtmaya yönelirler. İslamiyet de, Zekât öğretisiyle buna benzer bir şeyi, yani "mallarınızdan vazgeçebilmeyi, paylaşabilmeyi" emretmiştir. Bazı filozoflar ise böyle şeyleri bir hayat yoluna, bir yaşam tarzına çevirmişlerdir. Elbette filozofların ve felsefi akımların çokluğu sebebiyle bunda aşırıya kaçan veya bencillik ile diğerkamlık arasındaki ayrımın gerekli olup olmadığını tartışan birçok insan da olmuştur ama, bunlar başka tartışmaların konularıdır.[497] Eğer doğal ama gereksiz olan bu ihtiyaçlarınızı terbiye etmezseniz; buna "nefsine uymak" denir ki bunlar, açgözlülük ve hasetle kardeştir. Bizim genellikle "kötü" diye adlandırdığımız tipteki insanlar, bu türden hırslarına yenik düşmüş insanlardır; Sokrates'e göre ise bu kişiler, iyiliği kavrama konusunda cahillerdir.

Eskiden ahlak kuralları temelde tanrılara dayanıyordu çünkü tanrılar, bir şeye kızdıklarında sadece suçlu olanları değil, bütün toplumu da cezalandırıyorlardı. Yani tanrılar adaletsizdi ve onlardan korkulduğu için onlara göre yaşanıyordu. Tanrı'nın hoşuna gitmeyen şey anlamındaki günah kavramının kökeni de buydu.[498] Özellikle de toplumlar, Tanrı'yı devreden çıkardığımızda ahlâkın da kökünü kazıyacağımızı zannetmişlerdi. Halbuki hasta çocuğuna bakarken kimse ahlâktan yardım almaz. Öyle ki, ebeveynler eğer anne-baba şevkatinden uzak iseler, dinleri ne kadar emrederse emretsin, yine de çocuklarıyla ilgilenmezler

496 Alturizm.

497 Ayn Rand, en büyük kötülüğü Alturizm olarak adlandırdığı için, ona göre en büyük erdem kendi çıkarını gözetmektir. Fakat böyle bir dünyada kimsenin sızlanmaya hakkı yoktur, çünkü komşunuzdan eyladınıza kadar, herkes kendi çıkarını gözetecek ve yeri geldiğinde sizi ezecek, kandıracak ya da kullanacaktır. Bu sebeple kandırıldığınızda, ya da zarar gördüğünüzde yapabileceğiniz tek şey daha sinsi, daha kurnaz ve daha uyanık davranarak, bir dahaki düelloyu kazanmak olacaktır. Ancak bu tür bir dünyada yaşamak anlaşılacağı üzere epey zordur çünkü hem diğerlerine duyulan güven azalacaktır, hem de güçlü ve başarılı olabilmek için, iki yüzlü ve çıkarcı olmanız gerekecektir. Ayn Rand'ın felsefesi ve bu felsefenin sorunları hakkında John Gray'in bu kitapta bolca alıntıladığım eserinin, Ayn Rand ile ilgili bölümü okunabilir.

498 Bertrand Russel, "Neye İnanıyorum", Bgst Yayınları, 1. Basım, Nisan 2015, Çev. Savaş Kılıç, s. 41

-veya ilgilenirken hayıflanıp, şikayet edip dururlar; hatta belki de çocuğa eziyet ederler-, ama eğer çocuklarına karşı sevgi besliyor iseler bu durumda herhangi bir dine inanmasalar da çocuklarına iyi muamele edebilirler. Dolayısıyla onları harekete geçiren şey din değil, sevgidir.[499]

Russell'a göre bizde öne çıkan iki dürtü vardır: Sahiplenme ve yaratma. Sahiplenme, gözüne kestirdiği her şeye tek başına sahip olmaya çalışır ve yaratma ise başkalarına zarar vermeden sahip olacağı şeyleri aramaya yöneltir. Etik ise bunların arasındaki terazidir -Id, Ego ve Superego'nun farklı bir çeşidi gibi. Dürtüler kendi başlarına ne iyi ne de kötüdürler, onlar sadece işlenmemiş olgulardır. Onlar, başka dürtüleri -kendimizinkileri ve başkalarının dürtülerini- kolaylaştırmaları veya başarısızlığa uğratmalarına göre iyi veya kötü olurlar. Örneğin körkütük sarhoş olma arzum sadece bir arzudur ama sabah zinde uyanma arzumla, sizin yolda güvenli seyahat edebilmeniz veya patronumun aklı başında bir çalışan isteme arzusuyla çelişir. Bu sebeple sahip olmak istediklerimize başkalarına eziyet etmeden sahip olabilmemiz için yaratıcı dürtümüz bizi kararında içmeye veya fedakârlık yapmaya yöneltir. Kararımızı hangi yönde vereceğimiz ise etiğimizi ortaya koyar. Sadece kendi hırslarımızı mı önemsiyoruz yoksa başka insanlara karşı da özenli miyiz? Başka insanlar doğal olarak kendilerinin önemsenmesini veya dikkate alınmalarını yücelteceklerinden, yardımseverlik, nezaket ve merhamet gibi dürtüler; toplum tarafından yüceltilir ve "iyi" addedilirler. Çünkü insan, onaylanmak/takdir edilmek ister ve toplum içindeyken sergilediği davranışlar da buna göre şekillenir. Zira göreceli olmayan hiçbir şey yoktur. Öyle ki, acı ve haz da görecelidir. Mesela işten çok yorgun geldiğinizde evde oturmak bir hazdır çünkü insan dinlenmek ister ama tatilden döndüğünüzde evde oturmak bir acıdır, zira insan tatili özler.

Peki mutlak bir biçimde haz veren bir eylem veya olgu var mı? Öncesine ve sonrasına bağımlı kalmadan, kendiliğinden keyif veren ve asla sıkmayan bir faaliyet bulabilir miyiz? Her gün Hamburger yemek sıkabilir belki, her gün seks yapmak da muhtemelen bir süre sonra cinsel arzularınızı köreltebilir; o halde bizi asla sıkmayacak ve

499 Dinin ahlâk için gerekli olup olmadığı başka bir kitabın konusudur. Bu sebeple bu kitapta, üzerinde haddinden fazla durmaya gerek görmedim.

her gün, her durumda tetikleyecek bir şey var mıdır? Herkesçe malum olduğu üzere insan acıktığında yemek yiyerek doyabilir fakat konu paragözlük ve güç açlığı olduğu zaman bunu doyurmak mümkün değildir. Zira para, elde edildikçe daha da acıktırır. Güç ise insanı sarhoş ederek kendisine bağımlı hale getirir. Özetlemek gerekise: Bedensel hazlar –cinsellik dahil- elde edildikçe doyarlar, nefsâni hazlar ise -doğal olmayan ihtiyaçlar- elde edildikçe azarlar. Bu hazlar insanı rekabete sokmaları dolayısıyla çoğu zaman sizi politik hamleler yapmak veya muhtemel rakiplerinizi elemekle karşı karşıya bırakabilir ve böylece ahlaksızlığa da yöneltebilirler. Bu sebeple dinler, özellikle de bu arzuları bastırmaya gayret ederler. Zira kitlelere hitap eden bir inanç için kontrol ve itaat her şeyden önemlidir; bunun sağlanabilmesi için de Tanrı tarafından seçilmiş olanlar ve onların soyundan gelenler hariç, diğer insanların sivrilmesine izin vermemek gerekir. Ayrıca çoğunuzun fark ettiği üzere, doğal ama gereksiz olan ve kötülükle bağdaştırılan bu ihtiyaçların hepsi Tanrı'da da bulunurlar ve bu bir Teodise problemidir. Çünkü "İnsan kusurludur ve bazı hareketler onu aşağılıklaştırdığı için utanması gerekir", bütün dinler böyle söylerler. Max Scheler bu öğretiyi pişmanlık kavramıyla ilintilendirir ve şöyle yazar; "*Dünyada Tanrı düşüncesini oluşturabileceğimiz başka hiçbir şey olmasaydı bile tek başına pişmanlık, dikkatimizi Tanrı'nın varoluşuna çekerdi. Pişmanlık ithamla başlar, peki kimin huzurunda kendimizi itham ediyoruz? İthamın doğasında itham edilen bir kişi ve aynı zamanda suçun huzurunda atfedildiği bir merci yok mudur? Pişmanlık buna ek olarak, suçun içten itirafıdır. Peki bu itiraf, dudakların mühürlü olduğu ve ruhumuzla baş başa kaldığımız bu itiraf kime yöneliktir? Bizi baskılayan suçun borcunu kime borçluyuz?*"[500]

Bu pasaj, insanın kefaret ihtiyacını ve bu ihtiyacın bir neticesi olarak meydana getirdiğimiz Tanrı figürlerinin ardında yatan motivasyonu gayet anlaşılır kılmaktadır. Kimilerine göre bu ihtiyaç[501] Tanrı'nın bize yerleştirdiği, onu bulmamızı sağlayacak bir ipliktir, kimilerine göreyse evrimsel sürecin, kendimizle yüzleşebilme ihtiyacımızın bir sonucudur. Bu bağlamda Hristiyanlığın meşhur günah çıkarma ritüellerinin,

500 Scheler, A.g.e., s. 42

501 Fıtrat.

bir psikologla görüşmekten pek bir farkının olmadığı düşünülebilir. Zira din, adı konmuş ihtiyaçları gidermenin ilkel ve etkili yollarından en meşhurudur. Din, tabiri caizse insana bir aşağılık kompleksi yapıştırır ve kişi, kendinde bir kıymet görmediğinden değerini inandığı din aracılığıyla temin etmeye çalışır. Bizi aşağılık biri haline getiren asıl hareketlerimiz ise, bizden güçsüz olanlara[502] zorbalık etmek, işkence yapmak, intikam almak, affedici olmamak ve kendimize her şeyi mübah görmektir. Halbuki bütün bu özellikler, az önce de işaret ettiğimiz üzere Tanrı'da da bulunurlar. Ne de olsa Tanrı, sonlu bir hayata karşılık sonsuz işkenceyi reva görebilecek kadar adaletsizdir, buna rağmen hiç utanması yoktur çünkü utanma duygusu zayıflıktan gelen bir duygudur. Öyle ki, biz insanlar günah işlediğimizde pişman oluyor ve utanıyoruz, halbuki tanrılarda bu türden bir zayıflık görülmüyor.[503]

Fakat unutmamalıyız ki, erdemler büyük ölçüde bize öğretilenlerdir, geleneklerdir, dedelerimizin anlattıklarıdır ve kitaplarda okuduklarımızdır. Bu yüzden erdemler, döneme göre değişkenlik gösterirler. Örneğin Antik Yunan'da savaşçılık bir erdemdi ve Achilleus, her ne kadar kibirli ve acımasız birisi olsa da, sırf iyi bir savaşçı olduğu için erdemli sayılırdı. Lakin günümüzde kimse birini "sırf iyi kılıç sallıyor diye" erdemli saymaz; en iyi ihtimalle bu kişinin "yetenek sahibi" biri olduğunu söyleriz. Zaten birçok erdem de esasında gerek tevazu, gerekse insan ilişkileri konusunda yetenekli olmanın bir sonucudur. İşte bu yüzden, aklını en iyi kullanan ve bu konuda en yetenekli olan kişiler, en erdemli ve bilge kişiler olarak kabul edilmişlerdir. Fakat erdem sözcüğünü genel anlamıyla kabul edeceksek; erdem, "başkalarının olmanı istediği şeyi olmandır."[504] Filozoflara göre ise bu konu tartışmalıdır ve elbette dünyada birçok erdem bulunduğu için, genel anlamda tek bir erdemden bahsedebilmek mümkün değildir. Zaten tek bir erdemden bahseden bir ekol veya görüş de yoktur. Genelde gördüğümüz tablo, bazı okulların ve dinlerin özellikle yücelttikleri ve herkeste bulunmasını gerekli gördükleri belli başlı birkaç özellikten ibarettir. Örneğin İslam'a

502 Gerçi bizden güçlü olanlara zorbalık edemeyiz zaten, zira gücümüz yetmez.

503 Bununla beraber, kutsal kitapların tanrıları her ne kadar her şeyi bilip görseler de, akıllarını çalıştırıyormuş gibi görünmüyorlar.

504 En azından kalabalıklar, bunu başarabilenlere "erdemli" derler.

göre erdem, ne olursa olsun şüphe duymamak, Tanrı'ya bütün benliğinizle itaat etmek ve güvenmek iken; Kiniklere göre erdem, fiziksel hazlardan uzak durmak ve mutluluğu aramaktır. Yine, Pyhrron'culara göre erdem "yargıyı askıya almak", Stoacılara göre ise her türlü acıya karşı metanet göstermektir. Ek olarak Epikürcüler erdemi "hayatın tadını çıkarmak" şeklinde yorumlarken; Aristoteles, cesareti ve cömertliği erdem olarak sunmuştur. Kısacası, hangi açıdan bakarsak bakalım erdemler, esasen değerlerdir. Zira hayat, yalnızca değerli bir amaca – erdemli bir amaca- hizmet ettiği sürece kıymetlidir[505] ve hiçbir erdeme sahip olmayan birinin, hiçbir kıymeti de yoktur.

Peki niçin erdemlere sahibiz? Çünkü, *"Tanrı insanı kendi suretinde yarattı. Onun içinde öyle nitelikte bir ruh yarattı ki, insan yeryüzü, su ve havada yaşayan tüm canlılardan akıl ve zekâ ile ayrıcalıklı kılınmıştır. Çünkü tüm bu canlılar böyle bir ruha sahip değiller."*[506][507] Kısacası dindarlar, insanı diğer varlıklardan ayıran özelliğin Tanrı tarafından özellikle yerleştirildiğine inanırlar. Felsefecilerse, insanda mevcut bulunan bu tür özelliklerin iç yapısını çözmek için uğraşırlar. Örneğin Aristoteles'e göre, insan ruhunun doğası iki kısma ayrılır: Rasyonel ve İrrasyonel. Rasyonel kısım, akıl yürütme yoluyla teoriye ve pratiğe ilişkin becerilerimizi içerir; İrrasyonel kısım ise isteklerimize, duygularımıza ve arzularımıza karar verir. Ruhun irrasyonel yönü bütün canlılarda ortaktır ama rasyonel kısım yalnız insanların sahip olduğu bir şeydir. Bu sebeple insan, hayvansı yönüne değil de insansı yönüne odaklanmalıdır; çünkü "İnsan, düşünen bir hayvandır" ve insanlar diğer tüm varlıklar gibi yaşama arzusuyla hareket ederlerken, diğer hayvanlardan farklı olarak bu arzu ve çabayı hayatın anlamı haline getirmeleriyle ayrı bir yere sahiptirler. Benzer şekilde Descartes der ki; *"Yüce ruhlarla aşağı ve bayağı ruhlar arasındaki başlıca farklar*

505 Hegel, "Akıl Dediğimiz Şey, Aforizmalar", Zeplin Yayınları, Çev. Zerrin Duman, 1. Baskı, 2019, s.9, Aforizma 9.

506 Aurelius Augustinus, "Tanrı Şehri", Eski-Yeni Yay., Hazırlayan: Kadir Canatan, 1. Baskı, 2021, s. 51

507 Augustinus'a göre Anima, hem hayvanda hem de insanda bulunan bir ruhtur, yani daha ziyâde bedeni canlandıran prensiptir. Ama Animus, yalnızca insanda bulunur çünkü o, düşünebilen ruhtur. (Zeki Özcan, "Augustinus'ta Tanrı ve Yaratma", Alfa Yay., 1. Baskı, 1999, s. 129)

şunlardır; bayağı ruhlar tutkularının esiridirler, başlarına gelenin tatlı veya acı oluşuna göre, mutlu ya da mutsuz olurlar. Yüce ruhlara gelince, uslamlamaları o kadar güçlüdür ki ötekiler kadar, hatta onlardan daha fazla tutkuları olsa da her zaman akılları egemendir ve acıları bile mutluluklarına yardım eder."[508]

Ayrıca, *"Ancak kendimize sahip olduğumuz zamandır ki, mutlak olarak kendimizden sorumlu olabiliriz ve hayatımızı kaybetmek, aklımızı kullanma serbestliğini kaybetmemizin yanında önemsiz kalır; dinin öğrettiklerini bir yana bıraksak bile, tek başına doğal felsefe, ruhumuza ölümden sonra şimdikinden daha mutlu bir hayata erişeceğimiz ümidini verdiği gibi, en korkulacak şeyin de ruhun, özgürlüğünü tamamıyla elinden alan bir bedene bağlanması olduğunu öğretir."*[509]

Bu sebeple; felsefe, insanın kendisi için yapılır. Felsefedeki asıl amaç kendi bilgelik sevginizi tatmin etmektir. Bu da felsefenin son derece şahsi bir bilim olduğunu ortaya koyar, zaten bilim kadar kesin kabul edilmemesinin en büyük sebeplerinden biri de budur. Felsefenin ereğini incelediğimizde, nasıl ki tıbbın amacı -en azından insanların uyguladığı kadarıyla- insanları iyileştirmek, matematiğin amacı da iyi hesaplamalarla işlerimizi görmek ve evreni yeni bir dil ile çözmeye çalışmak ise, felsefenin amacının da bilgiye karşı duyulan açlığı doyurmak olduğunu görüyoruz. Zira, *"Öğrenmek isteği, çaresi olmayan bir hastalıktır. İnsanın bilgisi arttıkça, merakı da artar."*[510] Fakat buna mukâbil, *"Beyazın ne olduğunu anlatmak için bir köre beyazı tanımlamak yararsızdır."*[511] ve tam da bu yüzden felsefe, kafası çalışmayana anlatılamaz. Zira felsefe, bilimsel veriler kadar kolay anlaşılamaz. Pythagoras'ın kendi öğrencilerini Acusmatici ve Mathematici[512] diye kategorilendirmesi de bu yüzdendir.[513] Bu bağlamda din, felsefenin fakir formudur bile diyebiliriz. Zira dinde, dualarınıza herhangi

508 Descartes, "Ahlak Üzerine Mektuplar", Say Yayınları, 1. Baskı, 2015, s. 36

509 Descartes, A.g.e., s. 54

510 Descartes, "Tabiat Işığı ile Hakikati Arama", Say Yayınları, Çev. Sanem Sollers, 1. Baskı, 2015, İstanbul. s. 34

511 Descartes, A.g.e., s. 58.

512 Coşğun, A.g.m., s.319

513 Acusmatici, mekanik olarak öğrenmeye odaklanmış olanlardı. Tam açıklanmayan özet halindeki davranış kurallarından başka bir şeyden haberleri olmazdı. Mathematici ise Pythagorasçılığın en derin ve en incelikli kısımlarını özümsemiş olanlardı.

bir karşılık görmeseniz de, yine de ölümden sonra alacağınız ödüllere güvenerek iman etmeye devam edebilirsiniz ama felsefede, eğer argümanlarınız işe yaramıyorsa; yaramıyordur.

Bununla beraber, felsefî iman ile dindeki iman arasında dağlar kadar fark vardır ve dinde "ödüle ulaşmanız için" inanmış olmanız bile yeterli gelebilirken, iş felsefe olduğunda *"Bilgelik karşılık vermedikçe bilgelik dostu[514] olunamaz."*[515] Bu yüzden de filozofları peygamberlerden ya da şeyhlerden ayrı tutarız. Çünkü herkesin kanıları vardır ama sadece bazı insanların düşünceleri olur. Aynı şekilde, herkes bir dine sahip olabilir ama bilgeliğe kavuşarak bir felsefe yaratabilecek potansiyele sahip insanların sayısı anca parmakla sayılacak kadardır ve bu epey zor bir şey olduğu için genellikle filozof geçinen insanların çoğu, bilgeliğe ulaşmaktansa bilge gibi görünmeyi tercih ederler.[516] Bunun en kolay yoluysa, daha önce de işaret ettiğimiz gibi; anlaşılmaz cümleler kurarak ve terimler içinde boğularak sözlerle mastürbasyon yapmaktır.[517] Filozof sayılabilecek ve tarz olarak karanlık, örtülü bir dil kullanan kişiler, bu tavrı genelde "kolay anlaşılma korkusu" yüzünden takınırlar. Zaten Nietzsche de bunu "İyinin ve Kötünün Ötesinde" kitabında şu sözlerle itiraf etmiştir; *"Derin düşünen ve yazan herkes yanlış anlaşılmaktan çok doğru anlaşılmaktan korkar."*[518]

Son olarak, *"Filozofun ne olduğunu öğrenmek zordur, çünkü bu öğretilemez; deneyimle öğrenilmelidir -ya da bilmemenin gururu taşınmalıdır."*[519]

Özellikle de 20. yy filozoflarının çoğu, ağacın yaprağını incelemekten ormanı göremeyen kimselerdir. Gerçi, filozofun ne olduğunu saptamadan filozof modellerini eleştirmek de biraz abes kaçıyor, zira Antik Çağ'da "40 yaşına gelinmeden filozof olunmaz" türünde öğretilere sahip filozoflara da rastlıyoruz ve eğer bu öğretiyi kabul edecek olursak, 40 yaşından [illegible]ken ölmüş olan fakat felsefe tarihinde çok önemli

514 Philosophos.

515 Platon, Lysis, 212[D],[E]

516 Bunlara "Filodox" denilir.

517 Fakat burada Herakleitos veya Nietzsche gibi insanları tenzih ederim. Zira her sehl-i mümteni yapan ya da aforizma yazan kişi filodox değildir.

518 Friedrich Nietzsche, "İyinin Kötünün Ötesinde", Gün Yayıncılık, Çev. Orhan Tuncay, 2003, s. 206, Aforizma NO: 290.

519 Nietzsche, A.g.e., s. 127, Aforizma No: 213.

izler bırakmış olan insanların filozof sayılmaması gerektiği yönünde bir fikirle karşılaşırız. Ya da 40 yaşından sonra ölen fakat en önemli eserlerini 40 yaşından önce yazmış olan filozofları göz önüne aldığımızda, artık bunları filozof sayamayacağımızı[520] ve gerek Antik Çağ'da gerekse Rönesans sonrası felsefe camiasında, hatta bugün bile hâlen "Filozof nedir?" sorusunun cevabını veremediğimizi görürüz. Bu sebeple her önermeyi hunharca çürütmek ya da hiçlikten çelişki yaratmak beyhude olur. Zira *"hiçlikten hiçbir şey çıkmaz,"*[521] sözünde olduğu gibi, hiçbir kıymeti olmayan eleştirilerden ancak hiçbir kıymeti olmayan safsatalar çıkar. Çünkü en başarılı eleştiri bile, sıfırdan bir şey üretmekten daha kolaydır ve kendi fikirlerinizi bazı temellere oturtup -veya temeller üretip- ortaya koymak zordur; saçmalıyor olsanız bile bunu yapmak zordur. Ama temenniler herkeste vardır ve bu yüzden herkes şikayet edebilir. Şikayet etmek yerine üretmek, yani yolun üzerindeki tek bir taşı bile kaldırıp kenara koymak ise büyük bir gayret ister. Ne var ki, yol başkaları tarafından temizlendikten sonra temizleyenleri unutup rahatlıkla yürümeye başladığınızda, kendinizi "kimsenin yardımına ihtiyaç duymadan yürüyebiliyor" zannedersiniz. Halbuki her adımınız, siz daha doğmadan önce "fikir üretmeye" cesaret edebilen cesurlara aittir ve bu edebiyat yolunda da, felsefe yolunda da, bilim yolunda da böyledir.

Gerçi felsefede yeni bir şey üretebilmenin mümkün olup olmadığı da -birkaç sayfa önce işaret ettiğimiz gibi- tartışmalıdır. Bu fikir -felsefenin papağanlık olduğu fikri- yüzünden felsefenin artık demode olduğunu, bize yeni bir şey kazandıramayacağını ve dolayısıyla yeni çağın bilim çağı olduğunu söyleyenler olmuştur. Bunu, Alfred North Whitehead'in *"Bütün felsefe, Platon'a düşülmüş kenar notlarından başka bir şey değildir."* sözünde de görebilirsiniz. Yine Plotinos der ki: *"Sözlerimizde yeni bir şey yoktur; bugüne ait değiller, uzun zaman önce söylendiler, ama öylece bırakıldılar. Şimdiki sözlerimiz, eski sözlerin bir yorumundan ibarettir."*[522] Bu yüzden birçok "filozof", farklı bir şey yazabilmek amacıyla saçma sapan kitaplar yazmıştır. Bir sözü

520 Bu durumda Kierkegaard ve Spinoza gibi insanlar heba olmuş olur.

521 "Ex nihilo nihil est."

522 Hadot, A.g.e., s. 14 [V 1, 8, 10]

olduğu gibi söylemek yerine lafı dolandırmış -Örneğin 4'e 4 demek yerine, 3ün üstündeki ve 5'in altındaki, 2'nin 2 katı ve 8'in yarısı vb. demişlerdir- ve çeşitli terimler uydurmuşlardır. Zaten önsöz bölümünde "Amerika'yı yeniden keşfetmek" derken de, bunu; yani "yeni bir şey ortaya koymanın zorluğunu" kast etmiştim. Ama bu bir problem de değildir esasında, çünkü felsefe "söylenmeyeni söylemek!" türünden bir amaç gütmez. Felsefe, söylenmiş olanları açımlar, idrak edilemeyeni idrak ettirir ve kullanılmamış beyinleri kullanılmaya motive eder. Bu sebeple, felsefede tamamlanmış ve bitmiş bir olgu bulunmaz ve felsefede her yorum, her önerme daha önceki yorum ve önermeleri tanıtmayı gerekli kılar. Bu sebeple, birçok defa üzerine birçok filozofun konuştuğu konuları baştan baştan gündeme getirmek ve ileride sunulacak argümanlara bir zemin hazırlamak mecburidir ve felsefe, esas itibarıyla -Sokrates'in deyimiyle söylersek- "*Gnothi seuton*" yani, kendini tanımak için bir egzersizdir. Çünkü insanın kendini -özellikle de zekâsını- tanıması için, kendisiyle mücadele etmesi gerekir. İnsan ne kadar kendiyle savaşır, ne kadar üretmek için uğraşırsa; o kadar kendini keşfeder ve o kadar kendinin farkına varır. Nasıl ki ne kadar güçlü olduğunuzu, spor yapmadan anlayamıyorsanız; örneğin spor salonlarında ağırlığın altına yatmadığınız sürece kaç kilogram kaldırabileceğinizi denemeden bilemiyorsanız; ne kadar akıllı olduğunuzu da, aklınızı sınamadan, onu kullanmadan anlama şansınız yoktur. Zaten felsefeyi bir akıl pratiği olarak tanımlayışımın da sebebi budur.

Diğer bir açıdan incelemek gerekirse eğer; felsefe, deniz tutması gibidir. Eğer bilgi denizlerinde gezinmeye alışık değilseniz yolculuk ederken mideniz bulanabilir -bazı insanlar doğuştan bu konuda zayıftır- fakat neticede felsefeye katlanmak, sizin karaya varmanızı sağlar. Ha siz kurtulmak için kendinizi suya da atabilirsiniz tabii ama bu teşebbüs, muhtemelen boğulmanızla sonuçlanacaktır. Bu açıdan felsefe bir *via dolorosa*'dır[523] ve bu yolda yürümeyi başaramayanlar, yoldan çıkmanın en kolay yöntemi olarak Gazâlî gibi Tanrı'nın Işığıyla[524] aydınlandıklarını ilan ederek paçayı sıyırmaya çalışırlar. İyice metafor bombardımanı yapmak gerekirse eğer, din hakikat denizinde çok alçaktan

523 "Çile yolu."
524 "In lumine dei."

yüzer ve bazıları bu esnada boğulurlar, boğulurken de ellerinden gelirse diğerlerini de yanlarında götürmeye meraklıdırlar; bilim, elindekiyle yetinemez ve İkarus gibi çok yüksekten uçmaya çalışır ve böyle gittiği takdirde yolundan sapacaktır çünkü, onu da dinleştirenler çıkacaktır, felsefe ise ölçülü bir şekilde uçmaya çalışır, hedefi de her daim dengeyi korumaktır. Zaten dengesi bozulmuş felsefeye teoloji denir.

Ayrıca, felsefede söylenmemiş bir şeylerin kalıp kalmadığını da, yine ancak ve ancak felsefeye başvurmak yoluyla bilebiliriz. Zira bir söz söylenmeden, o sözün benzerinin söylenmiş olup olmadığını bilemeyiz. Kaldı ki felsefede söylenmemiş bir şey kalmasa, her filozof bir diğerini tekrar etse bile; yine de duyulacak pek çok şey kalmıştır. Yani felsefe, farklı bir şey söyleme çabası değil, söylenileni farklı açılardan ele alma ve yeniden anlamlandırma çabası olarak dahi her zaman işe yarayabilecek bir faaliyettir. Örneğin Platon'u Orta Çağ'da okuyup yorumlamak ayrı, günümüz dünyasında okuyup yorumlamak ayrı bir meyve verecektir.[525] Tabii şunu da unutmamak lazım: Her ne kadar felsefede binlerce yıldır aynı olgular üzerine tartışılsa da, tartışılan dönemler ve tartışan insanların hayat görüşleri farklıdır. Bu sebeple insan insanın kurdu olduğu için[526] her yorum, yeni bir yoruma yataklık eder ve her yeni yorum, içinden çıktığı zihnin bağlı olduğu çağı yansıtır. Zira her ne olursa olsun, her birey kendi yaşadığı dönemin çocuğudur; bu durumda felsefede de düşünceler kendi dönemine göre idrak edilmelidir. Çünkü kavrayıştaki her adım, bir önceki aşamaya yeniden dönmeyi zorunlu kılar. Eğer bir şeyi tamamen anladığımızı düşünüyorsak, orada dikkatimizden kaçmış olan yeni soru işaretleri var demektir. Bauman'ın da dediği gibi, *"Bu süreç hiçbir zaman sona ermez ama süreç içerisinde çok şey kazanabiliriz."*[527]

Dolayısıyla tam da bu sebeple, Aristoteles'in köleliğe veya kadınlara yönelik görüşleri bir tabu veya dogma olamazlar, zira Aristoteles'in yaşadığı çağ ile şimdiki çağ farklıdır ve hiç kimse her şeyi bilemez. Buna "insanın ne olduğu" üzerine yapılan tartışmaları da örnek gösterebiliriz.

525 Arapların ifadesiyle söylersek, hepimiz İbnü'l Vakt'ız, yani içinde bulunduğumuz zamanın ürünüyüz.

526 "Homo homina lupus."

527 Zygmunt Bauman, "Sosyolojik Düşünmek", Çev., Abdullah Yılmaz, Ayrıntı Yay., İstanbul, 1999, s. 32-33

Neticede uzun yıllar boyunca filozoflar, insanların belirli ahlak kurallarıyla doğduğunu ve her insanın içinde a priori bir tanrı ve ahlak bilgisinin bulunduğunu savunmuşlardı -insanın tanrısal olduğu fikri dahil- hatta birçok erdemi de buna dayandırmışlardı. Fakat John Locke gibi insanlar bunu reddettiler ve insanın bir *tabula rasa*[528] olarak doğduğunu, yani içinde a priori hiçbir bilgi bulundurmadığını, tam tersine bildiği ne varsa bunu sonradan öğrendiğini söylediler.[529] Böylece, hakikatlerimizin a posteriori oldukları fikri ortaya çıktı. Bunun son zamanlardaki en popüler ve sloganımsı söyleniş tarzıysa, Sartre'ın icadıydı. Sartre şöyle demişti: *"İnsan önce dünyaya gelir, ondan sonra tanımlanıp belirlenir; özünü ortaya çıkarır."*[530] Diğer bir deyişle, *"Varoluş, özden önce gelir."*

Elbette ki bu fikirler başlarda okuyucuya aykırı görünebilir çünkü tersini söyleyen görüş de başlarda ağır gelmişti. Ne de olsa, öğrenmekte olduklarımız, daha önceden öğrenmiş olduklarımızla uyuşmadığı takdirde doğal olarak içimizi bir huzursuzluk kaplar. Bu yüzden en aykırı fikirler, en kolay reddedilen fikirlerdir. Bunun yanında eğer birileri bu fikirleri sahiplenme cesaretini gösterebilirlerse, gayet kolay bir şekilde dünün düşmanları bugünün dostuna dönüşebilirler ve aykırı görüşleri moda haline getirebilirler.

Başlarda felsefenin bir akıl sanatı olduğunu söylemiştim, bunu biraz açalım. Neden felsefeyi bu şekilde tanımladım? -Hem de Platon'un sanat düşmanlığına rağmen- Çünkü felsefe de her sanat gibi biraz ilhama gereksinim duyar, fakat ilhamdan anladığımız şey çok ender bir dehaya sahip olup Müz'lerden[531] bilgi edinmek olmamalı, ya da eşi benzeri görülmemiş bir yeteneğe sahip olmaları sebebiyle bazı insanların sürekli yeni keşifler yapmaları gibi düşünülmemeli. Zira bu kısmen doğru olsa da, çoğu zaman ilham; sanatsal açıdan saygın görünebilmek için hilebaz yazarların başvurduğu bir kelimedir. *"Dehanın yüzde onu ilham, yüzde doksanı terdir."* Bir örnek vermek gerekirse; Lamartine'in en iyi şiirlerinden birini nasıl yazdığından sıkça

528 "Boş levha."
529 Ahmet Cevizci, "Felsefe Tarihi 3, 17. Yüzyıl Felsefesi", Say Yayınları, 5. Baskı, s. 435 vd.
530 Sartre, A.g.e., s. 39
531 Antik Yunan'da İlham perileri.

söz ettiği söylenir: Bir gece ormanda gezinirken şiirin âni bir ilhamla aklına eksiksiz geldiğini öne sürermiş. Ama ölümünden sonra çalışma odasında o şiirin pek çok versiyonunu bulmuşlar. Yani yıllar boyunca yazıp yazıp düzeltmiş.[532] Bu gayet doğaldır. Çünkü ağırlık kaldırdıkça kaslarımızın büyümesi ve güçlenmesi gibi, zekâ da kullanıldıkça keskinleşen bir şeydir. Zekâyı keskinleştirmenin yolu da felsefeden geçer ama bunda fazla aşırıya kaçmamak gerekir. Çünkü bu durumda felsefe bir aydınlanma girişiminden ziyade, hayattan kopma ve ölümü isteme etkinliğine dönüşür. Neticede felsefe ölüm korkusundan doğmuştur ve ölümü sempatikleştirerek yaşamın tadını çıkarmanın yollarını aramıştır. Bu şekilde felsefe, Antikçağ'da bir yaşam tarzına dönüşmüştür. Öyle ki, eskiden felsefeye tıpkı bir dine girer gibi, bütünlüklü bir varoluşsal değişime yol açan bir dönüşümle girilirdi ve bazıları felsefeye yoldaş,[533] bazılarıysa filozoflara mürit[534] olurdu.

Örneğin bir senato üyesi olan Rogatianus felsefe için her şeyinden vaz geçmişti.[535] Dünyevi hayattan öylesine tiksinmeye başlamıştı ki, tüm malını-mülkünü bırakmış; bütün hizmetlilerini göndermiş, kölelerini azad etmiş ve sahip olduğu mevkiden bile feragat etmişti. Zamanında çok beslenmekten gut hastalığına yakalanacak kadar zengin olan bu adam, artık en fakir-fukara hayatı seçmişti. Çünkü ona göre felsefeye ulaşmadaki en önemli erdem, sahip olunan diğer şeylerden vazgeçmek, yani yoksullaşmaktı. Yine, benzer şekilde Assisili Aziz Francesco ile ilgili anlatılan hikâyeye baktığımızda, ona -daha henüz top koşturan bir delikanlıyken- bütün ileri gelenlerin kızlarının bir arada oturduğu bir yerde *"Söyle bakalım francesco, bu güzellerden hangisini seçtin?"* sorusunun sorulduğunu, onun ise şu cevabı verdiğini görüyoruz; *"Çok daha güzel bir seçim yaptım ben: La Poverta![536] Çünkü ancak zorda kalmak size tanrıyı buldurur."*[537]

532 Cüneyt Kanat, "Tarihin Medya ile İmtihanı"ndan(Yeditepe Yayınevi) naklen: Umberto Eco, Baudolino, Çev. Şemsa Gezgin, İstanbul, 2000, s.13.

533 Hetairoi.

534 Zelatoi.

535 Hadot A.g.e., s.96

536 *Yoksulluk.*

537 Söylendiğine göre kendisi o günden sonra elinde sadaka kasesiyle diyar diyar dolaşmaya başlamıştır.

Yine, Schopenhauer de, *"Devenin iğne deliğinden geçmesi, zengin adamın tanrı'nın melekutuna girmesinden daha kolaydır."*[538] sözleriyle *"din, ihtiyaçtan doğar"* savını desteklemiştir.

Bu da yetmezmiş gibi, felsefeye erişip tam bir bilge olmanın, insanı hem acıdan hem de haz duygusundan tamamen arındıracağını, zira o insanın maddi alemde değil, esasen ruhani alemde yaşamaya başlayacağını ve bedeni burada bulunsa da zihninin madde ötesi alemde dolaşacağını düşünenler olmuştur. Örneğin Agrigento tiranı Phalaris, tunçtan yapılmış bir boğanın içinde kurbanlarını yakardı ve Stoacılar ile Epikürosçulara göre, "bilge insan, Phalaris boğasının içindeyken bile, canlı canlı yanarken bile mutlu olabilmelidir. Zira ne beden ne de acı onun için bir anlam ifade etmemelidir."[539] Benzer bir şekilde, Kinik Onisikritos'un, İskender'in Hint seferinde Hintli bir keşişin[540] protesto amacıyla kendini ateşe verdiğini ve hiç çığlık atmadan yanarak öldüğünü gördüğü söylenir.[541] İradesine ve bedenine bu denli hakim olabilen bir adam görmek onu etkilemiştir. Hristiyanlık da buna benzer bir motifi akıl almaz işkencelere maruz kaldığı halde, çarmıhta ölürken bile düşmanları için dua eden İsa profiliyle tekrarlamıştır.[542] Bu açıdan, felsefenin doruğuna ulaştığı iddia edilen ya da bir Sage, yani Bilge olarak görülen kişilerin bu hayattan tamamen kopuk ve adeta ruhsal bir önder gibi yaşayan insanlara dönüşeceği şeklinde bir kanı vardır. Çünkü, *"hayat kendisini sürekli bir aldanış olarak sunar."*[543] Hayatın kendisi yanıltıcıdır. Bu yanıltıcılık bize hedefler seçtirir ve o hedefler onlara ulaşana kadar son derece kıymetli görünürler. Halbuki elde ettiğimizde sadece hayalkırıklığı ile karşılaşırız; zira en büyük mutluluğun bile ömrü sadece birkaç gündür. Bu sebeple sonsuz mutluluğu/ebedi saadeti hedeflememiz gerekir ve birçok filozofa göre bunun tek çaresi felsefedir. Az önce sorduğumuz "hiçbir za-

538 *"Facilius est, funem ancorarium per foramen acus transire, quam divitem regnum divinum ingredi"*, Arthur Schopenhaeur, "Hayatın Anlamı", Toplu Eserleri 3, Say Yayınları, 9. Baskı, s. 56-57

539 Hadot, A.g.e., s.87

540 Jimnosofist.

541 Levy, A.g.e., s.17

542 Luka, 23;34: *"İsa, 'Baba, onları bağışla' dedi. 'Çünkü ne yaptıklarını bilmiyorlar."*

543 Schopenhauer, A.g.e., s. 9-10

man sıkmayacak olan bir ihtiyaç var mıdır?" sorusunun cevabı da, filozofların ekseriyetine göre "felsefe" yapmak olacaktır. Lakin bizler şu anda felsefeyi sadece "boş insan olmamak" için kullanıyoruz ve kimse Plotinos'un ya da Pythagoras'ın peşinden giden müritler gibi filozofları tanrılaştırmıyor. Hatta günümüzde felsefe, sadece insanların huzurunu kaçıran ve herkesin işine burnunu sokan; bırakın soruları cevaplamayı, kimsenin sorulduğunu bile hatırlamadığı soruları tekrarlayarak bir yabancıya dönüşmüş gibi görünüyor. Bu yüzden de günümüz bilimperestleri, felsefenin artık birçok durumda bilime engel çıkarabileceğini bile düşünecek noktaya gelmişlerdir. Bunu da Bauman'dan nakille aldığım Kipling'in kırkayak öyküsünde görebiliriz:

"Kırkayak, kırk ayağının kırkını da rahatlıkla kullanarak güzel güzel yürürken karşısına çıkan bir dalkavuk, onun eşsiz hafızasına övgüler düzmeye başlar ve hiçbir zaman yirmi birinci ayağından önce on ikinci ya da otuz beşinciden önce yirmi dokuzuncuyu atmadığını söyler. Acımasızca özbilinç kazandırılan zavallı kırkayak, artık bir adım bile atamaz olur."[544]

Kırkayak, artık içgüdüsel bir şekilde, düşüncesizce sergilediği her hareketini sorgulamak zorunda kalmıştır ve düşünmekten hareket edemez hale gelmiştir. İşte, kimilerince felsefe, -gereğinden fazla soru sorarak- bu şekilde bilimin ya da dinin insanlara sunduğu pak suyu bulandırmaktadır. Gerçi, başka türlüsü de düşünülemezdi zaten, zira felsefede cevapları bulmaktansa soruları sorabilmek önemlidir; neticede felsefe, yalnızca soru sormakla ilgilidir.[545] Peki felsefe gerçekten de insanı rahatlatır mı yoksa sözü edildiği gibi suyu mu bulandırır? Bu esasen farkındalığınızla ilgilidir. Neticede insan, fark etmediği şeylerin eksikliğini hissedemez. Örneğin MÖ 500'de yaşayan insanlar, çikolatanın eksikliğini hissetmiyorlardı -belki tatlı krizine girenleri olmuştur ama, sonuç olarak bu ihtiyacı çikolata harici bir şeyle doyurmuşlardır. Bu açıdan felsefe, sürekli neye ihtiyacımız olduğunu dile getiren ve insanların huzurunu kaçıran bir tellal görevi görüyor; verdiği cevaplar ise kimini tatmin ediyor, kiminiyse etmiyor. Dolayısıyla, ne kadar az bilir ve farkındalık kazanırsak, o kadar az huzursuz oluyoruz.

544 Bauman, s.26-28

545 Felsefenin akılla ulaşabileceği türden hakikatlere Augustinus "yarı-hakikatler" der. Mutlak hakikat ise, sadece Kutsal Metinler'dedir.

Yani, klasik sloganıyla söylersek: "*Cehalet mutluluktur.*" Fakat bilmek de aynı zamanda bir erdemdir; bu sebeple bu ikisi arasında bir tercih yapmak gerekir. Felsefe de bu tercihin yapılmasıyla başlar -ya da biter.

Teizm Üzerine Kısa Bir Özet ve Bölümün Sonu

Öncelikle neden Teist olmadığımı ya da niçin ateizmi tercih etmediğimi sanırım ilk bölümde yeterince basit bir şekilde anlatmıştım. Ama yine de, burada Teizm üzerine bir-iki kelam daha etmek istiyorum: Etimolojik açıdan Teizm/Teist kelimesi, Yunanca'daki Theos[546] kelimesinden türetilmiştir. Teizm'in, Deizm ve Fideizm[547] şeklinde iki türü vardır ve Deizm, Latince'deki Deus[548] kelimesinden türetilmiştir. Fideizm ise, temel anlamıyla imancılıktır. Kabaca ayırmak gerekirse Teizm Tanrıcılık, Deizm ise Yaradancılık anlamında kullanılır. Fakat, günümüzde kabul edilen şekliyle söylemek gerekirse Teist, hem Tanrı'ya hem de Tanrı'dan gönderildiğine inanılan bir dine inanan kişidir. Bu din, diğer dinlerden epey farklı olabilir, örneğin kimileri bütün evreni veya oluşu Tanrı sayarken,[549] kimileri birçok Tanrı'ya birden inanarak bir Pantheon tasarlarlar. Bu açıdan Antik Mısır inancına, Antik Yunan inancına ve Roma Mitolojisine inanmış olan insanlar da Teist olarak kabul edilirler. Bunun yanında, günümüzde oldukça yaygın olan İslam'a veya Hristiyanlık gibi dinlere inananlar da, Monoteist kabul edilirler. Yani bir kavram olarak Teizm dediğimizde, Putperestler dahil birçok inancı tümden kast etmiş oluruz. Bu açıdan, eğer bir Teist iseniz mutlaka Tanrı'nın yarattıklarıyla ilgilendiğini ve evreni bir amaç uğruna yarattığını savunan bir dine, mitolojiye veya felsefeye bağlı olmanız gerekir. Çünkü Sartre'ın da dediği gibi, *"Bir geleneğe yaslanmayan her eylem romantikliktir."*[550]

546 Tanrı.

547 Fideizm/İmancılık, Tanrının varlığını herhangi bir yolla bilmemize gerek olmadığını, yalnızca ona inanmak gerektiğini, bu sebeple Tanrı'nın sadece imanın konusu olduğunu söyler. Fideizm daha ziyade bilimin popülarite kazandığı ve dinin akıldışı olduğuna kanaat getirildiği Rönesans döneminde parıldamaya başlamıştır, çünkü çağ gereği "akıldışı olsa bile inanmak gerektiğini" düşünen, inancından kopamayan birçok insan türemiştir. Bunun haricinde Fideizm'in kökleri, hemen her İzm'de olduğu gibi; Antik Çağ'a kadar uzanır.

548 Tanrı.

549 Bunlara Tümtanrıcılar/Panteistler diyoruz.

550 Sartre, A.g.e., s. 35

Bu sebeple insanlar, kendilerini bağlı hissedecekleri ve hayatlarını bir ideale adayarak anlamlı kılacakları oluşumlarda yer almayı daha cazip bulurlar. Öyle ki, *"Eğer Tanrı olmazsa, bu kadar kötülük karşılıksız mı kalacak? Eğer Tanrı yoksa, bunca mağdur insan boşu boşuna eziyet çekmiş olur; bu yüzden Tanrı'nın olmaması düşünülemez!"* derler. Anlaşılacağı üzere din, dünyadaki bütün acı ve kedere, bütün ıstıraplara bir karşılık vereceği vaadiyle popülarite kazanmıştır ve bir ahiret tasarısı oluşturan dinler bu karşılığı ahirette, reenkarnasyon inancı barındıran dinler ise bu dünyada -fakat başka bir hayatınızda- vermeyi vaad etmişlerdir. Epikür'ün çağdaşlarıysa Tanrıların, daha siz hayattayken cezalar yağdırdıklarını düşünüyordu -tıpkı Eyüp peygamber kıssasında olduğu gibi. Kısacası hangi dine bakarsak bakalım, hepsinde Tanrı'nın öyle veya böyle haksızlıklara bir yerde "dur" diyeceğine inanıldığını görüyoruz. Bu sebeple dinler, en çok da haksızlığa uğrayanlar tarafından kabul gördüler. Zira bir ihtiyacı olmayan birinin, umudu da olmaz. Nietzsche buna ilişkin olarak, bazı insanların Tanrı'yı güç, iktidar, güvenlik, mutluluk gibi istençler ve dürtüler nedeniyle kurguladıklarını, ancak dinin beraberinde bir "sürü ahlakı" getirdiğini ve özgür ve güçlü bir ruhun kendi değerlerini kendisinin yaratması gerektiğini söyleyerek, Monoteist ve mutlakçı dinlerin insanları yozlaştırdığını düşünmüş ve dinlerin aşılması gerektiğini iddia etmiştir.[551]

Sartre ise, iki tür kötülükten bahsetmiştir: Birincisi özgüvensizlik -yani pes etmişlik, ben yapamam ben edememcilik-; çünkü bu, yapmaya muktedir olduklarınızı da yapmanın önüne geçer; İkincisi ise başkalarının size bunu yapması -yani, *"sen kimsin ki? Sen işçisin ve öyle kal; sen daha iyisini başaramazsın!"* demesi-. Sartre'ın "başkaları" diye tanımladığı bu kümeye Heidegger "onlar" der ve bence bu *"mauvaise foi"*[552] düsturu pekâla dine de uyarlanabilir. Çünkü siz bir dine neden inanıyordunuz? Çünkü ihtiyacınız vardı. Din adamları size neden tebliğde bulunuyorlardı? Çünkü dindarların bulunmadığı bir dinde din adamlarına gerek kalmazdı, ayrıca bu; yani dinsiz kalmanız, yanmayı hak ettiğiniz anlamına geliyordu, işte siz o kadar aşağılıktınız. Sizin vasat ruhunuzu kıymetli yapabilecek tek şey, bir inanca sarılmak olabilirdi.

551 Örsan K. Öymen, "Tanrı var mıdır?", Destek Yayınları, Ekim 2018, s. 13
552 "Kötü inanç."

Augustinus'un popülerleştirdiği "Günahlı doğum" ilkesi bunu net bir şekilde ortaya koymaktadır, fakat bu öğreti, kitabın Teodise bölümünde ele alınacak bir konudur.[553]

Özetlersek, dinin başlarda söylediğimiz gibi sığınma, ait olma ihtiyacını giderdiği ve toplumları yönetmek adına işleri kolaylaştıran bir araç olduğu bellidir. Yine, dinin rekabetten doğan birçok faydasının bulunduğu ve cahil toplumlarda bir nebzeye kadar yarar sağladığı açıktır, ne var ki dinin kendisi bir noktadan sonra bu gidermeye çalıştığı cehaletin asıl kaynağına dönüşecektir ve bu sebeple, terk edilmesi gerekecektir. Dini terk ettiğinizde ise, onun yerine sarılacak başka bir şey aramaya başlarsınız. Kimileri için bu şey bilimdir, kimileri içinse felsefedir.

553 Ek bilgi: Hristiyanlığın 1. Mimarı Greko-Romen paganizmi, 2. Mimarı ise Augustinus'tur.

5
TARİHTE KUŞKUCULUK, EPİSTEMOLOJİ VE ONTOLOJİ ÜZERİNE

Kuşkuculuğa Giriş

Bu bölümde amacım kuşkuculuğun tarihini tafsilatlı bir şekilde ortaya koymak değildir. Çünkü hem bu konu ayrı bir kitap gerektirir, hem de benim gibi "tarihçi" olmayan birisi için konuyu özetlemek epey zordur. Ayrıca hedefim agnostisizm ile ilgili her şeyi tartışarak, aklınıza gelebilecek her önermeyi masaya yatırmak da değildir. Ben sadece agnostisizmin beslendiği temellere değinmek ve agnostik tavrın tarihteki dayanaklarını göstermek niyetindeyim. Çünkü şüphesiz burada adını anacağımız her filozof bir kuşkucu ya da Agnostik değildi ama, kuşku duymak felsefenin ilk basamağı olduğu için her filozofun bir ölçüde kuşkucu[554] olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bu bağlamda "kuşku duymak" ve felsefi açıdan "kuşkuculuk" akımına dahil olmak arasında bir fark vardır. Descartes'ın deyimiyle kuşku duymak bir edimdir, entelektüel bir faaliyettir ve faaliyetler ya da edimler, dünyada kendi başlarına var olamazlar. Onlar ancak, bilinçli bir insanın faaliyeti ya da eylemi olarak var olabilirler ve kuşku duymak, temelde düşünmenin bir türüdür. Kuşkucu olmak ise, dogmatik olmamanın bir ifadesidir ve Sokrates'in meşhur savunmasında dile getirdiği gibi: "*İncelenmemiş, sorgulanmamış bir hayat; yaşamaya değmez.*"[555]

Genel kabule göre, her bilginin amacı "gerçeğin" doğru bilgisi olmaktır. Ama bu mümkün müdür? Bilgimiz "gerçeği" ifade edebilir mi? Bu soru bilgi kuramında iki karşıt anlayışla cevaplanır. Kısaca tanımlamak gerekirse felsefede "doğru bilgiye ulaşmak mümkündür" diyenler dogmatik, "mümkün değildir" diyenler ise skeptiktir. Dolayısıyla teoloji, rasyonalizm, fenomenoloji, kritisizm, pragmatizm, entüisyonizm,

554 Skeptikos ya da şüpheci.

555 Platon, "Sokrates'in Savunması", Say Yayınları, Çev. Furkan Akderin.

anatilik felsefe, emprisizm ve daha birçok akım, doğru bilginin mümkün olduğunu iddia ettiklerinden dogmatiktirler. Tarih boyunca, bilginin imkânı hakkında dogmatik olanlar, bilginin çeşitli yöntemlerle elde edilebileceğine işaret ettiler ve bilgiye ulaşmanın yolları olarak deneyimcilik ya da sezgicilik gibi bazı görüşler çeşitli dönemlerde popülarite kazandılar. Bu esnada, ulaşılabilecek bilgilerden biri olarak Tanrı'nın var olduğu görüşlerine zıt olarak, Tanrı'nın var olmadığını iddia eden görüşler de türedi.[556] Bilgiye ulaşmanın mümkün olmadığını savunan şüpheciler ise, kendi aralarında çeşitli ekollere dağıldılar ve bunların sonucu olarak çok uzun bir süre sonra Agnostisizm dediğimiz "Bilinemezcilik" tavrı doğdu. Bu açıdan Agnostisizm, Skeptisizmin çocuğudur ve kesinlikle ondan ayrı düşünülemez.

Şüphecilik üçe ayrılır: Eski, akademik ve sansüalist. Eski şüpheciliğin temsilcisi olan Elis'li Pyrrhon'a göre (MÖ 360-275) "nesnelerin ne olduğu bilinemez," çünkü her yargı bizi yanılgıya götürür. Bu nedenle yapılması gereken şey yargıda bulunmaktan kaçınmaktır.[557] Öğrencisi Phliuslu Timon (MÖ 315-225) da onu takip etmiştir. Pitaneli Arkesilaos (MÖ 315-241)[558] ve Kireneli Karneades (MÖ 213-129)[559] gibi insanların başını çektiği Akademi Süpheciliği'ne göreyse; bizler hakikati bilebilecek ölçütten yoksunuzdur ve insanlar ancak, "*iyi temellendirilmiş görüngüler*"[560] yani evrenin bize görünüşü hakkında kanılara sahip olabilirler. Üçüncü şüpheci okul olan Duyumcu[561] şüpheciliğin temsilcileri ise Ainesidemos (MÖ 100-40), Agrippa(MS 1. yy) ve Sextus Empiricus'tur ve Sextus Empiricus,[562] Septiklerin ortaya attıkları bütün kanıtları bir kitap halinde toplamıştır.[563]

556 Bu bağlamda Teizm de, Ateizm de kendi görüşleri konusunda dogmatiktirler.

557 Buna "yargıyı askıya almak" denir ve "epokhe" sözcüğü ile ifade edilir.

558 Arkesilaos ile birlikte kuşkuculuk en uç noktasına ulaşmıştır ve "aşırı kuşkuculuk" yaygınlaşmıştır.

559 Karneades, kuşkuculuğu çok daha tutarlı ve sistemli bir düzleme çıkarmıştır ama, kendisinden günümüze ulaşan hiçbir eser yoktur.

560 "Phenomena bene fundata."

561 Sansüalist.

562 Yaşadığı tarih aralığı kesin değildir. Muhtemelen Ms 150-250 arası.

563 Kuşkuculuğun tarihinde Larissa'lı Philo ve öğrencisi Antiochus gibi önemli şahsiyetler de vardır, hatta bir dönem Karneades'in şüpheciliğinin terk edildiği ve Stoacı&Aristocu öğretiler üzerinden Platoncu bir temel yaratılmaya çalışıldığı da olmuştur, ama sizi çok fazla ayrıntıya boğmak niyetinde değilim. Bu sebeple bazı bölümleri kısa geçiyorum.

Şüpheciliği anlayabilmek için öncelikle kavramları ve temsilleri anlamamız gerekir; çünkü insan, düşüncesini kalıplara -kelimelere-[564] döken bir varlıktır. Lakin kavramlar ve dil, hakikati ifade etmede kifayetsiz kalmakla birlikte bazen dış dünyadaki nesneleri ya da olguları bile tam anlamıyla ifade edemez. Örnek vermek gerekirse Miletli Eubulides ve Sorites Paradoksu'na bakılabilir.[565] Sizce bir yığın nasıl tanımlanır? Örneğin kaç tane buğday tanesi bir araya getirilirse bu bir yığın olur? Bir buğday tanesi bir yığın mıdır? Değildir. Peki iki tane buğday tanesi bir yığın sayılabilir mi? Muhtemelen buna da cevabınız hayır olacaktır. Peki üç? Dört?.. Bir şeye "yığın" diyorsanız, bunun hangi noktada bir yığın olduğunu söyleyebilmelisiniz. Örneğin 1000 buğday çok büyük yer kaplıyor ve kalabalık görünüyor, bu sebeple "1000 buğday bir yığındır" diyebilirsiniz. Peki ama 999 buğday da yığın mıdır? Aslında 999 buğdayı 1000 buğday ile kıyasladığımızda aradaki farkı gözle görmemiz imkânsızdır. O halde 999 buğdaya da yığın diyebiliriz. Peki 998, 997?.. Yığının yığın olma noktası neresidir? Burada verilen en yaygın cevap "Görünce anlarsın!" şeklindedir. Lakin bu, sorunun cevabını vermemektedir. Mesela kel nedir? Kafasında hiç saçı olmayan birisi mi keldir yoksa 3- 5 tel saçı kalmış birisi mi? Ya da kafasının yarısında saçları dökülmüş ama diğer yarısında saçı olan biri için kel denilebilir mi? Sınırı nereye çizeceğiz?[566]

İşte bu şekilde, felsefe size düşünmediklerinizi düşündürtür ve düşünmeye üşenmiş, tembelleşmiş beyinler için en etkili ilaç, kuşkuculuktur. Kuşkuculuk zekâya ve felsefeye musallattır ve aklını işleten biri için bundan kurtulmak mümkün değildir. Çünkü birazdan okuyacağınız kuşkucu argümanların da gösterdiği üzere, kuşkucu *Victus academicus uicerit*'tir.[567]

Protagoras'a göre her insan, başka bir insan olduğu için ve kimse dünyaya aynı perspektiften bakmadığı, aynı kişi olmadığı için, her insan kendi doğrusunu tecrübe eder. Dolayısıyla, ortada ne kadar çok

564 Kelimeler anlam yığınlarıdır.

565 Bu, gerçek bir çözümü olmayan bir problemdir. Soros, Yunanca yığın anlamına gelir ve Sorites de buradan türemiştir.

566 Brian Boone "Etik 101, Alturizm ve Faydacılıktan, Biyoetik ve Politik Etiğe". Say Yayınları, Çev. Selin Aktuyun, 1. Baskı, s.196 vd.

567 Yani mağlup bile olsa galiptir.

insan varsa, o kadar çok doğru ve yanlış vardır. Diğer bir ifadeyle, doğru ve yanlış tamamen özneldir. Ayrıca bu doğru ve yanlışlar durumdan duruma da değişirler. Tıpkı dünyamızdan çok daha büyük olduğunu bildiğimiz güneşin bize buradan oldukça küçük görünmesinden, akıl almaz hızlarla döndüğünü bildiğimiz dünyamızın bize son derece sabit ve durağan bir deneyim yaşatmasından anladığımız gibi. Haliyle varlıklar, kendilerini tek bir formda sunmazlar ya da insan, varlığı tek bir açıyla deneyimlemez. Ne var ki insanın bütün idrakı sonuç ve yorumlamalarıyla ilişkilidir. Meşhur bir Sofist olan Gorgias şöyle demişti; *"Hiçbir şey yoktur; olsaydı bile bilemezdik; bilseydik bile başkalarına iletemezdik."*[568]

Haliyle bir şey bilemeyeceğimize göre, bilmenin konusu olan bir şeyi kabul etmek de gereksizdir. Buna mukabil Sokrates, *"Tek bildiğim, hiçbir şey bilmediğimdir,"* diyerek tavrını net bir şekilde ortaya koymuştur. Karneades ise daha da ileri giderek *"Hiçbir şey bilmediğimi de kesin olarak bilemem,"* demiştir. Cicero'nun aktarımına göre Metrodoros da bu öğretiyi şu sözlerle takip etmiştir: *"Bir şey bilip bilmediğimizi bilmediğimiz kanısındayım; bilmemek ve bilmek diye bir şeyin olup olmadığını, daha genel olarak bir şeyin var olup olmadığını bile bilmiyoruz."*[569] Bu noktada Kierkegaard'ın *"Kişinin bildiği şeyi araması mümkün değildir, bilmediği şeyi araması da aynı ölçüde mümkün değildir; bildiği şeyi arayamaz çünkü zaten bilmektedir, bilmediği şeyi de arayamaz çünkü neyi araması gerektiğini dahi bilmez."*[570] tespiti epey manidardır. Bu, alıntılar, Skeptiklerin ünlü "yargıda bulunmama" tutumlarının kökenini gayet net bir şekilde göstermektedir. Çünkü Skeptikler[571] herhangi bir şeyin doğru bilgisini edinmenin mümkün olmadığını ilke olarak kabul ettiklerinden, hiçbir şey hakkında herhangi bir yargıda bulunmamanın gerekli olan tek mantıklı tutum olduğu sonucuna varmışlardı. İşte şimdi bunları inceleyeceğiz.

568 W. K. C. Guthrie, "Yunan Felsefesi Tarihi, 3. Cilt", Kabalcı Yayınları, Çev. Sabri Gürses, 1. Baskı, 2021, s. 189 vd. ile s. 258 vd.

569 Levy, A.g.e., s. 19

570 Kierkegaard, A.g.e., s. 1

571 "Septikler" de denir

Kuşkuculuğun Temel Argümanları ve Epokhe Tavrı

Kuşkucular, yargıyı askıya almayı haklı çıkaran on tane neden[572] belirlemişlerdi ve bunlara "argümanlar"[573] adını vermişlerdi. Bu argümanların temel hedefi, çeşitli ölçütlerden[574] hareketle, doğruluk ölçüsünün[575] ne olduğunu tespit etmekti. Ne var ki bu argümanlar, nihayetinde bizi doğruluğun bir ölçüsünün olmadığına vardırmıştır -bu sebeple her argüman bizi yargıyı askıya almamız gerektiğine, yani Epokhe durumuna götürmektedir- ve argümanlar, her ne kadar çok uzun bir geçmişe sahip olsalar da, derli toplu bir şekilde karşımıza ilk olarak Sextus Empiricus'un çalışmalarıyla çıkmışlardır. Batı'nın Ortaçağı, Sextus Empiricus'u muhtemelen XIV. yüzyılda Niccolo da Regio tarafından Latince tercüme edilen Hypotyposes'in yazmalarından tanımıştır.[576] Günümüzde bunlar "Kuşkuculuk" ya da "Phyrronculuğun Ana Hatları" başlıklarıyla yayımlanmaktadır ve alıntı yapacağımız kaynaklar da bunlardır.[577] Fakat argümanları olduğu gibi alıntılamaktansa biraz günümüze uygun şekilde düzenlediğimi söylemeliyim.

1: Birinci Argüman, aynı nesnelerin hayvanlar arasındaki farklılıklar nedeniyle aynı izlenimlere[578] yol açamayacağına işaret eder. Günümüzden örnekler vermek gerekirse, arıların dünyayı algılayış yöntemiyle bizim algılayışımız yöntemimiz birbirinden farklıdır, ya da bir yunusun işittiği ses aralığıyla bizimkisi arasında fark vardır. Bununla beraber kediler, karanlıkta bizden farklı görürler ve insanlar da, eğer renk körü iseler, renkleri diğer insanlardan daha farklı algılarlar. Her şeyden önce, renk körü olmasalar dahi diğer insanların bizim gördüğümüz ve duyduğumuz şeyleri tam anlamıyla bizim gibi görüp duyduklarını bilebilmemiz mümkün değildir. Kısacası, *"Benim gördüğüm*

572 Trope.
573 Logous.
574 Kriterion.
575 "Tes aletheias kriterion."
576 Levy, A.g.e., s. 93
577 Her paragrafta ayrı ayrı numara vermektense, genel olarak Tropus'lar için kullandığım kaynakları peşinen belirtiyorum: Empiricus, Phyrronculuğun Ana Hatları, Genel olarak 1. Kitap, 36-163 arası bölümü (elimdeki baskıda s.51-80 arasına denk geliyor) ve Sextus Empiricus, "Kuşkuculuk", Çev. Mustafa Kaya Sütçüoğlu, Ayrıntı Yay., 1. Baskı, 2017, İstanbul, İlgili bölüm.
578 Phantasia.

kırmızı ile sizin gördüğünüz kırmızının aynı olduğundan emin olmamız imkânsızdır." Ayrıca deneyimler göreceli ve değişkendir. Örneğin deniz suyu bizim için zehirlidir ama birçok varlık onun içinde yaşar, ya da bizim için öldürücü olan birçok şey bazı hayvanlara şifa verir. Sözümona bizler karınca yersek midemiz bozulur ama ayılar bunu rahatlamak için yaparlar.

Özetle eğer aynı şeyler farklı varlıklara farklı görünüyorlarsa, bu durumda her canlı veya perspektif, varlığı kendi ölçüsü yettiğince idrak edecektir; yani onu tam anlamıyla onu kavrayamayacaktır. Haliyle kesin bir bilgiye ulaşılamadığından dolayı, yargıyı askıya almak gerekir. Çünkü bizim kanıt saydığımız şeyler, evrensel bir kanıt olma niteliğine sahip değillerdir ve bizim kanıtımızın hayvanların tecrübesinden daha gerçek ve daha kesin olduğunu söyleyebilecek durumda da değiliz. Örneğin Köpek sadıktır, ona iyi davranana iyi, kötü davranana kötü davranır. Hak edene hakkını verir, yani bir erdem sahibidir. Bir erdeme sahip olan ise, diğer erdemlere de sahip olabilme yetkesine sahiptir. Örnek olarak köpek, saldırıya karşılık verir, sahibini korur, yani cesaret erdemine sahiptir ve aynı zamanda rakibini alt etmek için çeşitli taktikler uygulaması bakımından bir zekâ sahibidir. Ya da köpek, avını takip ederken bir üçlü yol ayrımına geldiğinde, hangi yoldan gitmesi gerektiğini koklamak suretiyle tespit edebilir vs. Bu durumda köpeğin birçok erdeme sahip olduğunu söyleyebiliriz. Yine birçok hayvanın bizden daha iyi görüp duyduğunu, ya da bazı hayvanların bizlerden daha hızlı, bazılarınınsa daha kuvvetli olduğunu gördüğümüzde, her şeyin tek ölçüsünün bizim duyularımız olamayacağını anlayabiliriz. Ama, yine de diyelim ki insanlar, hayvanlara göre daha güvenilir olsunlar; yani kriterimiz hayvanlarınkindense, insanların algıları ve doğruluk ölçütleri olsun; bu durumda ikinci argümana geçeriz.

2: İkinci Argüman'a göre, insanlar arasında bedenen birçok fark vardır; sözgelimi çölde yaşayan biri ile kutuplarda yaşayan birinin bedeni aynı bağışıklıklara sahip değildir ve sıcak-soğuk algısı da değişkendir. Veya siyahilerin vücut yapıları beyazlara göre daha iridir; örneğin koşu veya dövüş sporlarında siyahiler daha baskındır, yüzme sporunda ise sırt yapıları nedeniyle daha dezavantajlılardır -bu sebeple yüzme şampiyonları ekseriyetle beyazdır- vb. Bunun yanında hem bedensel farklar

hem de kültürel farklar, hangi yemeklerden hoşlandığımıza, nasıl giyindiğimize ve dünyayı nasıl anlamlandırdığımıza göre şekilleniyorlar. Kimilerimiz balığı kırmızı etten daha kolay sindiriyor, kimilerimiz de bazı zehirlere karşı bağışıklı olabiliyor. Kimimizi araba-gemi tutuyor, kimimiz ise saatlerce yolculuk yapabiliyor. Bunun yanında bedenimiz, çeşitli durumlarda algılarda farklılık yaşıyor. Örneğin şeker hastaları çabuk sinirlenip mantıksız davranabiliyorlar veya kadınlar regl dönemlerinde daha hassas olabiliyorlar. Dolayısıyla her insan, farklı bir yargı makinesidir; her insan bir yeniden algılayışa örnektir. Bu sebeple doğrunun kıstası insan da olamaz, zira insanın ulaşacağı doğru, bireysel ve öznel bir doğrudan ibarettir ve komiktir ki, varlığı algılayış araçlarımız her ne kadar mutlak olmasalar da, onlardan başka güvenecek bir şeyimiz yoktur. Örneğin hiçbirimiz başka bir bedende olmanın ne demek olduğunu tecrübe etmiş ve dünyayı başkasının gözlerinden görmüş değiliz, ama yine de aynı rengi gördüğümüze ya da aynı tadı aldığımıza kâni oluyoruz. Öyle ki Spinoza, *"Başka bir bedeni değil, sadece bu bedeni hissettiğimi net bir şekilde algıladığımda, buradan hareketle, mesela ruhun bedenle birleşik olduğunu ve bu birliğin de bu hissin nedeni olduğunu net bir şekilde çıkarırım."*[579] diyebiliyor. Bu durumda ya herkesin algısını doğru kabul edeceğiz -fakat bunu yaptığımız takdirde evrensel bir doğruya ulaşamayacağız- ya da sadece bazı insanların yargılarını doğru kabul edeceğiz; böylece ya bazı önemli filozofların yolundan gidecek ve onlara inanacağız, ya da bazı peygamberler seçecek ve onların inşâlarına iman edeceğiz -ki bu da neticede duygusal olarak bizi tatmin etmesinin haricinde evrensel bir faydaya veya epistemeye yol açmayacak. Haliyle yine yargıyı askıya almamız gerekecek ve üçüncü argümanla devam edeceğiz.

3: Üçüncü Argüman, duyularımız arasındaki farklılıkları temel alır. Örneğin Sextus'un örneğiyle söylersek; *"Resim tabloları göze girintili çıkıntılıymış gibi görünür, fakat dokunma duygusu için böyle değildir. Bal da bazılarına dile tat veren bir şey olarak görünür,*[580] *ama gözler*

579 Spinoza, "Tractatus de Intellectus Emendatione - Aklın Islahı Üzeirne Bir İnceleme", Alfa Yayınları, Çev. Çiğdem Dürüşken ve Eyüp Çoraklı, 2. Baskı, Ekim 2019, s. 35

580 Augustinus, algılanan obje ile ondan edindiğimiz duyumu birbirinden ayırır. Duyum, her ne kadar bilgi olmaktan uzaksa da, bilgiye ve ruha yakındır. Ama duyulur nesnelerin bedenle ortak noktası daha çoktur. Bu yüzden onların mahiyeti her duyuma, hatta

için bal böyle değildir."[581] Örnekler çoğaltılabilir ve neticede varacağımız nokta şurasıdır: Bu şeylerin her birinin bize nasıl göründüğünü söylememiz mümkün olsa da, onların asıl doğalarının ne olduğunu söylemeye muktedir değiliz. Çünkü bizler yalnızca duyusal algı[582] yoluyla bir çıkarım yapmaktayız ve çoğunluk bir ön-kavrayış ile ortak kararda[583] buluştuğu takdirde mevcut yargımızı doğru kabul etmeye meyilliyiz. Fakat esasında algıladığımız her şey bir temsildir[584] ve "... *Aydınlık nesneyi gösterirken kendini de gösterir. İşte görünüşler yani temsiller de böyledir."*[585][586] Öyleyse bir düşünmek lazım; eğer portakalın kokusunu alamasaydık, kokusu olduğunu düşünecek miydik? Muhtemelen bunu aramayacak, sormayacak, bu eksikliği fark bile etmeyecektik ve evrende bu şekilde -algılarımız yetmediği için- fark edemediğimiz daha birçok özellik olabilir.[587] Yine, eğer tavuğun tadı portakala, portakalın tadı ise tavuğa benzeseydi bunu yadırgamayacak, saçma bulmayacaktık. Çünkü bizler, bize verileni kabul etmekte ve doğanın düzenine alışmaktayız. Bu sebeple dış nesnelerin gerçekte ne olduğunu söyleyebilmemiz, eğer onları tümden reddetmeyeceksek mümkün değildir[588] ve hâliyle, yargıyı askıya almamız gerekir.

---

her duyarlılığa engel olur. Bal, tatlılığı kendisi hissettiği için değil de; bize hissettirmesi nedeniyle tatlıdır. Duyulur nesneler duyumun nedenini kendilerinde taşırlar; ama hiçbir zaman kendileri hissetmezler. (Özcan, A.g.e., s. 128)

581 Empiricus, A.g.e., 1. Kitap, 91-92, s.64,

582 Aisthesis.

583 Prolepsis.

584 Temsillere aynı zamanda İzlenimler de denir. İzlenimler; duyu organlarımızla, algılarımızla edindiğimiz bilgiler ve fikirlerdir ve insan dış dünyayı ilkin bu araçlarla tanımaktadır.

585 Karneades'e atfedilen bir sözdür.

586 Benzer bir aforizma olarak şunu örnek gösterebilirim: *"Işık hem kendisini, hem de karanlığı gösterdiği gibi, gerçek de hem kendisinin hem de sahtesinin bir standardıdır." (Spinoza, "Tanrı'ya Dair", Önerme XLIII'ün Not'u.)*

587 Aslında bizler çok geniş karanlık bir ortama algılarımızla fener tutmaktayız ve yalnızca fenerimizin aydınlattığı bölgeleri bilebilmekte, onu gerçek saymaktayız.

588 *"Çağdaş soruşturucular evrensel olarak kabul ederler ki, nesnelerin sert, yumuşak, sıcak, soğuk, beyaz, siyah vb. dediğimiz bütün duyulabilir nitelikleri sadece ikincildir; bunlar nesnelerin kendilerinde bulunmaz, zihnin algılarıdır ve temsil ettikleri hiçbir dış ilk örnek veya model yoktur. Bu ikincil nitelikler için kabul edilirse, aynı zamanda sözde birincil nitelikler için, yani uzam ve katılık için de geçerli olmalıdır: bu nitelikler bu adlandırmaya yukarıdakilerden daha uygun değildir. Uzam ideası tümüyle görme ve dokunma duyularından edinilmiştir: duyuların algıladığı bütün nitelikler nesnede değil de zihinde aynı ise sonucun duyulabilir idealara ya da ikincil niteliklerin idealarına tümüyle dayanan uzam ideasını da*

4: Dördüncü Argüman durumlar[589] ile ilgilidir. Yani aylık ve sarhoş olmak, uykuda veya uyanık olmak, aç veya tok olmak gibi durumlarda tecrübe ettiğimiz gerçeklikle bağlantılıdır. Çünkü bize ılık gelen su, yanık deriye sıcak gelir; ya da soğuk havada kalmış biri elini ılık suya soktuğunda sıcak hissederken, çöl sıcağından gelmiş biri bedeni henüz soğumamışken elini aynı suya sokarsa suyu soğuk algılayacaktır. Buhran durumundaki insanlar gaipten sesler duyar ve varlıklar görürken; normal kabul ettiğimiz insanlar bunları yaşamamaktadır. Yani, hasta insanlar hastalara göre normal olan bir duyu deneyimi yaşarken, sağlıklı insanlar sağlıklı insanlara göre normal görülen duyu deneyimleri yaşarlar. Kısacası insanın fiziksel durumu, onun gerçeği hissedişini de dolaylı yoldan etkiler. Örneğin genç biri soğuğu daha az hisseder ve sokakta oyun oynamaya devam ederken, yaşlı biri aynı havada soğuktan titreyecektir. İnsan yaşlandıkça kulakları daha az duymaya, gözleri daha az görmeye ve enerjisi tükenmeye başlayacaktır. Çocuklar oyunlara meraklıyken, gençler daha ziyade cinselliği düşünürler -ah şu hormonlar. Bununla beraber, ne kadar çirkin de olsa çocuğunuz size güzel görünür, halbuki aynı çocuk bir yabancıya ait olsaydı daha farklı düşünecektiniz. Dolayısıyla insanın hem tecrübeleri hem yargıları, hem de eğilimleri, yaşına ve durumuna göre değişim göstermektedir. Sextus'un da dediği gibi; *"İzlenimlerle ilgili bu anlaşmazlık diğer yönden de çözümlenebilir bir durumda değildir; çünkü bir izlenimi diğerine ya da bir durumu diğerine tercih eden bir kimse bunu ya düşüncesizce ve kanıt olmaksızın ya da düşünerek ve kanıtla yapıyordur. Fakat bu kimse böyle bir tercihi ne bunlarla (düşünerek ve kanıtla) ne de bunlar olmadan yapamaz (çünkü bu durumda ona*

kapsaması gerekir. Bizi bu sonuçları çıkarmaktan ancak bu birincil niteliklerin idealarına soyutlama ile ulaşıldığını ileri sürmek kurtarabilir. Bu kanının ise, dikkatle incelersek, anlaşılmaz, hatta saçma olduğunu görürüz. Ne elle tutulur ne de gözle görülür olan bir uzam hiçbir şekilde kavranamaz; elle tutulur veya gözle görülür olup da sert ya da yumuşak, ak ya da kara olmayan bir uzam da insan kavrayışının aynı derece ötesindedir. Ne ikizkenar ne çeşitkenar; ne de belirli bir kenar uzunluğu ile orantısı olan genel bir üçgen düşünmeye çalışın; soyutlama ve genel idealar konusundaki bütün skolastik kavramların saçmalığını hemen göreceksiniz. Böylece, duyu delili ya da dış varoluş kanısına yapılan ilk felsefi itiraz şu oluyor: Böyle bir kanı, doğal içgüdülere dayandırılırsa akla aykırıdır, akla bağlanırsa doğal içgülere aykırıdır ve aynı zamanda yansız bir soruşturucuyu tatmin edecek hiçbir akılcı delili birlikte getirmez. İkinci itiraz daha da ileri gider ve bu kanıyı da akla aykırı olarak gösterir: En azından, bütün duyulabilir niteliklerin nesnede değil zihinde olduğu aklın bir ilkesi ise, bunun böyle olması gerekir."(Hume, A.g.e., s. 152-153)

589 Staseis.

itibar edilmez). Bu nedenle bu kimse izlenimler hakkında bir yargı
mek durumundaysa, bunun bir ölçüt(kriterion) dolayımı ile yapılma
runludur; bu durumda, bu kimse bu ölçütün doğru (ethes) ya da
(pseudes) olduğunu beyan etmek durumundadır. Fakat eğer bu ölçü
lış ise, bu kimseye itibar edilmeyecektir; buna karşılık kimse bu ö
doğru olduğunu beyan etmekteyse, bu durumda o bu ölçütün kan
da kanıtsız olarak doğru olduğunu beyan etmek durumundadır. Eğ
ölçüt kanıtsız ise, o zaman bu kimseye itibar edilmeyecektir ve eğer ö
çütün kanıtı varsa, o zaman da bu kanıtın doğru olma zorunluluğ
halde bu kimse yine itibar edilmez duruma düşer. Bu durumda, bu
ölçütü tesis etmek için benimsediği bu kanıtın doğruluğunu bir yarg
sonucunda mı, yoksa herhangi bir yargılama olmaksızın mı ileri sü
tedir? Yargılamaksızın ileri sürmekteyse, bu durumda bu kimseye
edilmeyecektir; fakat eğer yargıladıktan sonra ileri sürmekteyse, çok
tır ki, bu kimse bu kanıtı bir ölçüt dolayımı ile yargıladığını söyleye
bu durumda, biz bu ölçüt için de kanıt ve bu kanıt için de yine bir
isteriz; çünkü kanıtın her zaman kendisini doğrulatacak bir ölçütü
çütün de her zaman kendisinin doğruluğunu tanıtlayacak bir kan
tiyacı vardır..."[590]

Bu durumda farklı koşullardan kaynaklanan farklı izlenimler
lamak için kullanacağımız ölçüt ve kanıtlar, birbirlerini döngüsel
rak doğrulamak zorunda olan ve haliyle güvenilir olmayan kur
dır. Bu sebeple tekrar yargıyı askıya almak gerekir.

5: Beşinci Argüman konum, uzaklık ve yerlerle ilgilidir. Aynı
uzaktan bakınca küçük ve hareketsiz, yakından bakınca büyük ve
reketli görünür. Üçgene yakından bakınca üçgendir, uzaktan bak
ise noktadır. Veya düz bir çubuğu suya batırdığınızda kırık ve
görünür.[591][592] Kısacası, objelerin çeşitli perspektif ve durumlarda

590 Empiricus, A.g.e., 1. Kitap, 114-116, s. 69-70

591 Acaba gerçekten de suya batırılan çubuğun kırık görünmesi, o çubuğun gerçekten kırık olduğına ya da birçok farklı gerçekliğe sahip olduğuna işaret eder mi? Yoksa bu, bize sadece nesnelerle ilgili "sadece görünüşlere sahip olduğumuzu" ve bizim algılarımızın yanıltıcı olduğunu görüntülerin değiştiğini mi gösterir?

592 Kierkegaard'a göre, uzaktan bakıldığında daireye benzeyen bir üçgen ya da suda kırık görünen düz bir çubuk bizi yanıltamaz çünkü bu onun esas formunu değiştirmez, bize sadece tan şey vardığımız sonuç ve yorumlamalardır. (Kierkegaard, A.g.e., s. 85)

4: Dördüncü Argüman durumlar[589] ile ilgilidir. Yani ayık ve sarhoş olmak, uykuda veya uyanık olmak, aç veya tok olmak gibi durumlarda tecrübe ettiğimiz gerçeklikle bağlantılıdır. Çünkü bize ılık gelen su, yanık deriye sıcak gelir; ya da soğuk havada kalmış biri elini ılık suya soktuğunda sıcak hissederken, çöl sıcağından gelmiş biri bedeni henüz soğumamışken elini aynı suya sokarsa suyu soğuk algılayacaktır. Buhran durumundaki insanlar gaipten sesler duyar ve varlıklar görürken; normal kabul ettiğimiz insanlar bunları yaşamamaktadır. Yani, hasta insanlar hastalara göre normal olan bir duyu deneyimi yaşarken, sağlıklı insanlar sağlıklı insanlara göre normal görülen duyu deneyimleri yaşarlar. Kısacası insanın fiziksel durumu, onun gerçeği hissedişini de dolaylı yoldan etkiler. Örneğin genç biri soğuğu daha az hisseder ve sokakta oyun oynamaya devam ederken, yaşlı biri aynı havada soğuktan titreyecektir. İnsan yaşlandıkça kulakları daha az duymaya, gözleri daha az görmeye ve enerjisi tükenmeye başlayacaktır. Çocuklar oyunlara meraklıyken, gençler daha ziyade cinselliği düşünürler -ah şu hormonlar. Bununla beraber, ne kadar çirkin de olsa çocuğunuz size güzel görünür, halbuki aynı çocuk bir yabancıya ait olsaydı daha farklı düşünecektiniz. Dolayısıyla insanın hem tecrübeleri hem yargıları, hem de eğilimleri, yaşına ve durumuna göre değişim göstermektedir. Sextus'un da dediği gibi; *"İzlenimlerle ilgili bu anlaşmazlık diğer yönden de çözümlenebilir bir durumda değildir; çünkü bir izlenimi diğerine ya da bir durumu diğerine tercih eden bir kimse bunu ya düşüncesizce ve kanıt olmaksızın ya da düşünerek ve kanıtla yapıyordur. Fakat bu kimse böyle bir tercihi ne bunlarla (düşünerek ve kanıtla) ne de bunlar olmadan yapamaz (çünkü bu durumda ona*

kapsaması gerekir. Bizi bu sonuçları çıkarmaktan ancak bu birincil niteliklerin idealarına soyutlama ile ulaşıldığını ileri sürmek kurtarabilir. Bu kanının ise, dikkatle incelersek, anlaşılmaz, hatta saçma olduğunu görürüz. Ne elle tutulur ne de gözle görülür olan bir uzam hiçbir şekilde kavranamaz; elle tutulur veya gözle görülür olup da sert ya da yumuşak, ak ya da kara olmayan bir uzam da insan kavrayışının aynı derece ötesindedir. Ne ikizkenar ne çeşitkenar; ne de belirli bir kenar uzunluğu ile orantısı olan genel bir üçgen düşünmeye çalışın; soyutlama ve genel idealar konusundaki bütün skolastik kavramların saçmalığını hemen göreceksiniz. Böylece, duyu delili ya da dış varoluş kanısına yapılan ilk felsefi itiraz şu oluyor: Böyle bir kanı, doğal içgüdülere dayandırılırsa akla aykırıdır, akla bağlanırsa doğal içgülere aykırıdır ve aynı zamanda yansız bir soruşturucuyu tatmin edecek hiçbir akılcı delili birlikte getirmez. İkinci itiraz daha da ileri gider ve bu kanıyı da akla aykırı olarak gösterir: En azından, bütün duyulabilir niteliklerin nesnede değil zihinde olduğu aklın bir ilkesi ise, bunun böyle olması gerekir."(Hume, A.g.e., s. 152-153)

589 Staseis.

itibar edilmez). Bu nedenle bu kimse izlenimler hakkında bir yargı vermek durumundaysa, bunun bir ölçüt(kriterion) dolayımı ile yapılması zorunludur; bu durumda, bu kimse bu ölçütün doğru (alethes) ya da yanlış (pseudes) olduğunu beyan etmek durumundadır. Fakat eğer bu ölçüt yanlış ise, bu kimseye itibar edilmeyecektir; buna karşılık bu kimse bu ölçütün doğru olduğunu beyan etmekteyse, bu durumda o bu ölçütün kanıtla ya da kanıtsız olarak doğru olduğunu beyan etmek durumundadır. Eğer bu ölçüt kanıtsız ise, o zaman bu kimseye itibar edilmeyecektir ve eğer bu ölçütün kanıtı varsa, o zaman da bu kanıtın doğru olması zorunludur, aksi halde bu kimse yine itibar edilmez duruma düşer. Bu durumda, bu kimse ölçütü tesis etmek için benimsediği bu kanıtın doğruluğunu bir yargılama sonucunda mı, yoksa herhangi bir yargılama olmaksızın mı ileri sürmektedir? Yargılamaksızın ileri sürmekteyse, bu durumda bu kimseye itibar edilmeyecektir; fakat eğer yargıladıktan sonra ileri sürmekteyse, çok açıktır ki, bu kimse bu kanıtı bir ölçüt dolayımı ile yargıladığını söyleyecektir, bu durumda, biz bu ölçüt için de kanıt ve bu kanıt için de yine bir ölçüt isteriz; çünkü kanıtın her zaman kendisini doğrulatacak bir ölçüte ve ölçütün de her zaman kendisinin doğruluğunu tanıtlayacak bir kanıta ihtiyacı vardır..."[590]

Bu durumda farklı koşullardan kaynaklanan farklı izlenimleri açıklamak için kullanacağımız ölçüt ve kanıtlar, birbirlerini döngüsel olarak doğrulamak zorunda olan ve haliyle güvenilir olmayan kurgulardır. Bu sebeple tekrar yargıyı askıya almak gerekir.

5: Beşinci Argüman konum, uzaklık ve yerlerle ilgilidir. Aynı gemi uzaktan bakınca küçük ve hareketsiz, yakından bakınca büyük ve hareketli görünür. Üçgene yakından bakınca üçgendir, uzaktan bakınca ise noktadır. Veya düz bir çubuğu suya batırdığınızda kırık ve esnek görünür.[591][592] Kısacası, objelerin çeşitli perspektif ve durumlarda çeşitli

590 Empiricus, A.g.e., 1. Kitap, 114-116, s. 69-70

591 Acaba gerçekten de suya batırılan çubuğun kırık görünmesi, o çubuğun gerçekten kırıldığına ya da birçok farklı gerçekliğe sahip olduğuna işaret eder mi? Yoksa bu, bizim dış nesnelerle ilgili "sadece görünüşlere sahip olduğumuzu" ve bizim zihnimize yansıyan görüntülerin değiştiğini mi gösterir?

592 Kierkegaard'a göre, uzaktan bakıldığında daireye benzeyen bir üçgen ya da suda kırık görünen düz bir çubuk bizi yanıltamaz çünkü bu onun esas formunu değiştirmez, bizi yanıltan şey vardığımız sonuç ve yorumlamalardır. (Kierkegaard, A.g.e., s. 85)

görüntüler sunması, onlarla ilgili kesin bir yargıya varamayacağımız anlamına gelir. Tek bir durumda doğru olduklarını düşünecek olursak da o halde diğer durumları açıklayamaz hâle geliriz. Bu noktada problemden kurtulabilmek için "her durumunun doğru olduğunu" da düşünemeyiz çünkü bu durumda algılarımızın yanıldığını kabul etmek zorunda kalırız. Eh, yanılan bir algıya güvenemeyeceğimize göre, yeniden yargılarımızı askıya almamız gerekir. Zira her görünümü,[593] her durumu kabul etmek demek, her durum için başka bir kanıt bulmak demektir ve az önce konuştuğumuz gibi bu, sonsuza kadar gider.

6: Altıncı Argüman karışımlarla ilgilidir. Her gerçek nesne[594] duyularımızı saf kendiliği ile değil, çeşitli etkenlerle etkileşim ve karışım içerisinde uyarır. Örneğin derimizin rengi ılık havada başka, soğuk havada başka görünür. "Fakat deri aynı deri" diyemezsiniz, çünkü aynı deri olsaydı aynı görünürdü. Bir değişim yaşandığına göre deride yaşandı. "Derimiz yoktur" diyecek kadar işi ileri götürmeye de gerek yoktur, zira derimizin farklı görünümler sunduğunu ve hakkında kesin konuşamayacağımızı, onun yalnızca görünümüne vakıf olduğumuzu kabul etmek yeterlidir. Kokular da sıcak iken daha keskin, soğuk iken daha soluk duyulurlar. Ses seyrek havada başka, fırtınalı ortamda başka, bomboş bir odada başka duyulur. Ses aynı sestir ancak sesin gerçek halinin hangisi olduğunu söylemek imkânsızdır; çünkü bizim duymaya alıştığımız ses "gerçek form" olmak zorunda değildir. Veya dilimiz bir yemeği ilk defa tattığında onun tadını daha yoğun alırken, 5. 6. kaşıktan sonra ona alışır ve tada duyarsızlaşırız. Bu noktada, hangi durumun ya da hangi algının "nesnenin gerçek formunu" içerdiğini bilemeyeceğimizden; koşullar ve şartlar bunları sürekli değiştirdiğinden ve gerçekliği ancak algılarımızla idrak edebildiğimizden, yargıyı askıya almak gerekir.

Tabi i söylemek gerekir ki, iki ifadenin farklı fakat aynı zamanda da gerçek olabileceği durumlar vardır. Örneğin bir öpücüğü "iki dudağın yaklaşması, karbondioksit ve mikropların karşılıklı bulaşması ve kasılma halindeki 2 dairemsi kasın yan yana bulunması" olarak da tanımlayabilirsiniz ve bu gerçekten de tam olarak öpücüğün tanımıdır.

593 Phainomena.
594 Hupokeimenon.

Ama öpücük aynı zamanda "iki kişinin arasındaki sevginin fiziksel olarak ifade edilmesinin bir yolu"dur ve bu tanım da tamamen doğrudur. Zaten birisini öpmek istediğinizde, az önceki "iki dudağın yaklaşması, karbondioksit ve..." şeklindeki tanımlamayı yapmakla işe başlamazsınız.[595] Lakin bir varlığı tanımlamakla bir eylemi tanımlamak arasında fark vardır. Bu sebeple, yukarıda saydığımız tropusları net bir şekilde çürütebilmek mümkün değildir.[596]

7: Yedinci Argüman, nesnelerin miktarı ve yapısıyla ilgilidir. Örneğin şarap çok miktarda içildiğinde uyku getirir; bedeni uyuşturur, fakat az miktarda içilirse güç verir. İlaçlar yeterli dozda alındıklarında şifa olurlar ama aşırı dozda alınırlarsa zehire dönüşürler. Örnekler çoğaltılabilir; bu durumda biz bu nesnelerin yalnızca göreli niteliklerini, yani hangi miktarlarda nelere sebebiyet vereceklerini ölçebiliriz; fakat bu nesnelerin bağımsız ve asıl doğaları hakkında konuşamayız. Haliyle yargıyı askıya almamız gerekir.

8: Sekizinci Argüman, aslında bütün konuştuklarımızla aynı kapıya çıkıyor. Nihayetinde algılarımızın göreli olduğunu kabul ediyoruz ve bu sebeple nelerin mutlak olduğu konusunda -bilmediğimiz halde- biliyormuş gibi rol kesmeyi bırakıyoruz. Çünkü her şey görecelidir. Örneğin farklı bir biçimde var olan şeyler, göreli şeylerden farklı mıdır yoksa değil midir? Eğer bu şeyler göreli şeylerden farklı değilse, bu durumda onlar da göreli şeylerdir; fakat bunlar göreli şeylerden farklı ise, bu durumda farklı olan her şey göreli olacağından,[597] farklı bir biçimde var olan şeyler de göreli şeylerdir. Bu sebeple yargıyı askıya almak gerekir.

9: Dokuzuncu Argüman, varlığın-oluşumun sürekliliği ya da seyrekliği ile ilgilidir. Örneğin güneş, bir kuyruklu yıldızdan daha fazla

595 David Wilkinson, "Tanrı, Büyük Patlama ve Stephen Hawking", Yeni Yaşam Yayınları, Çev. Alev Balcı, 2009, s. 142-143

596 Lâkin bu sizin hayatınız boyunca hiçbir şey konusunda hiçbir karara varamayacağınız anlamına geliyor. Zira dış dünyanın gerçekliğinden emin olamasanız da, eminmiş gibi yaşayabilirsiniz: *"Biz Academiacılar hiçbir şeyin doğru olmadığını düşünenlerden değiliz, yanlışlar ve doğrular arasındaki bağlantı birbirine son derece benzer olduğundan elimizde onları değerlendirecek ve onaylayacak türde kesin bir ölçütün bulunmadığını düşünenlerdeniz."* (Cicero, De Natura Deorum, V;XII)

597 Çünkü bu şey adını farklı olduğu şeye bağıntısı bakımından almaktadır.

hayati önem taşır ve daha büyüleyicidir; ama güneşi her gün gördüğümüz için ona dikkatimizi vermeyiz, hatta bir kuyruklu yıldız gördüğümüzde hayranlık duyarız çünkü çok nadiren buna rastlarız. Ya da su bizim için en önemli ihtiyaçtır; ama su her yerde bolca bulunabileceğinden, çok ucuza satılır. Öyle ki hayati bir kıymeti olmayan elmas gibi şeyler, hem nadirlikleri hem de görüntüleri sebebiyle son derece pahalıya satılırlar -çünkü maddi ya da estetik bir kıymete sahiptirler. Halbuki çölde susuz kalsaydınız, susuzluktan ölmektense; bir şişe su karşılığında bir avuç elmas vermeye bile razı gelirdiniz; zira o durumda elmasın size bir faydası olmayacaktır ama su sizi hayatta tutacaktır. Kısacası bulunduğumuz durumda nadir olan şeyler bize her zaman daha kıymetli geldikleri için; işlevlerine veya kullanışlılıklarına bakmaksızın onlara göreceli bir değer biçeriz.[598] Bu durumda bir şeyin ne kadar kıymetli ve önemli olduğu, bizim duygu durum ve ihtiyaçlarımıza göre değişim arz ettiğinden, varlıklar arasında kıyaslama yapmak mümkün değildir ve kesin bir yargı oluşturmak da sadece oyalanmak olur; zira şartlar değiştiğinde kurallar da değişecektir. Haliyle yargıyı askıya almak gerekir.

10: Onuncu ve Son Argüman, etik, yasalar, gelenekler ve inançla ilgilidir. Buna davranış biçimleri, ahlak-namus kavramları, ceza ve ödül sistemleri ya da dinler de dahil edilebilir. Çünkü doğudaki ahlak kurallarıyla batıdaki ahlak kuralları farklıdır; Ortadoğu'da kadınların evlenmeden cinsel ilişkiye girmeleri onların öldürülmelerine bile sebep olabilirken, Avrupa ülkelerinde bekâret o kadar da ciddiye alınmaz. Ya da bir ülkede çeşitli suçların cezası idamken -ve bu normal karşılanırken- başka bir ülkede idam hiçbir surette verilemeyecek kadar büyük bir cezalandırma yöntemidir. Bununla beraber, sözgelimi bir halk için Valhalla'ya[599] gitmek adına savaşmak, yağma yapmak, kafa kesmek son derece normal ve gerekli bir şart iken, başka bir halk için dağlarda inzivaya çekilmek ve meditasyon yapmak yeterlidir. Ya da Mısır'da firavunlar kız kardeşleri ve anneleriyle, hatta kendi kızlarıyla

598 Buna "marjinal fayda" denir.

599 İskandinav inancına göre Tanrı uğruna kan döken kahramanların gideceği, sonsuz bir ziyafet ve eğlencenin bulunduğu kutsal mekan.

bile evlenebilirken,[600] şu anda bu suçtur. Ayrıca eskiden kölelik serbest idi ve gâyet normal karşılanıyordu, lâkin şu an köleciliği yalnızca fikren savunmak bile insanların sizi ayıplaması için yeterlidir. Yani insanların yaşam şekilleri, hayata bakışları ve insanı insan yaptığı varsayılan bütün sistemler, zaman içerisinde değişmişlerdir ve değişmeye de mahkumdurlar; zira kalıcı ve mutlak bir sistem bulunamamıştır, bulunması da mümkün değildir. Çünkü insan her daim gelişmekte, değişmekte, evrimleşmektedir. Her ne kadar bazı kutsal kitaplar, kalıcı ve asla değişmeyecek kurallar getirdiklerini iddia etseler ve her şeye çare olarak şeriatı görseler de; buna bugün çocuklar bile inanmaz. Haliyle "insanın ne olduğunu" anlamayı bırakın, "ne türlü yaşamak gerektiğini bile" bulamamış vaziyetteyiz; öyle ki binlerce yıldır o kadar savaş, o kadar etkileşime ramen hâlen daha ideal bir kültür ya da varoluş gayesi hakkında mutabık olabilmiş değiliz. Bu sebeple yargıyı askıya almamız gerekir.[601]

Özetlemek gerekirse; mevcut bir nesne veya şey hakkında ne sıradan insanlar ne de filozoflar tam anlamıyla anlaşmaya varamadılar, dolayısıyla bir şeyi ne tercih etmek ne de reddetmek doğru olmayacaktır; yapılacak en doğru ve temkinli hareket, yargıyı askıya almak olacaktır. Ayrıca ortaya konulan konuyla ilgili gösterilen her kanıt, daha ileri bir kanıtı daha gerektirecektir. Kanıtın kanıt olduğunu kanıtlamak adına gösterilecek olan örnekler ve temeller de kendilerine bir kanıt aramak zorunda olduklarından ve onların kanıtları da aynı şekilde kanıtlara bağımlı olduğundan, kanıtlama döngüsü sonsuza kadar gidecektir. Bu durumda ise kesin ve tartışılmaz bir başlangıç bulamayacağımız için yargıyı askıya almak zorunda kalırız. Eğer mecburen bir başlangıç noktası, bir ilk kanıt seçmek zorunda kalırsak, bu durumda da döngüsellige kapılırız çünkü o kanıt kendi başına bir kanıt

600 Çünkü inanca göre kutsal kanın hanedanda kalması gerekiyordu.

601 Ama bu ahlak ya da yaşam tarzı konusunda hiçbir fikrimizin olmayacağı anlamına gelmiyor. Descartes'ın da dediği gibi: *"Bu denli genel bir kuşku biçimini gerçeği gözlemlemeye koyulduğumuz zamandan başka anda kullanmamızı ima etmiyorum. Çünkü yaşamımızın yönlendirilmesine ilişkin şeylerde, çoğu zaman ancak doğruya yakın kanılara göre hareket etmek zorunda olduğumuz açıktır."* (Descartes, "Felsefenin İlkeleri", Say Yayınları, Çev. Mesut Akın, İstanbul, 16. Baskı, 2018, 1. Bölüm, 3. Kısım, "İnsan Bilgisinin İlkeleri", s. 68,)

sayılacaksa[602] bu durumda diğer her şeyi de kendi başına bir kanıt olarak alabiliriz. Fakat eğer bunu yaparsak hiçbir sonuca ulaşamayız, ne var ki yapmazsak da keyfi bir karar vermiş oluruz ve ilk kanıt için bile bir açıklama sunmak zorunda kalırız, ancak bu açıklama ilk kanıtın tanımı olmaktan öteye gidemeyeceği için, tanım kanıtı, kanıt da tanımı gerekçelendirecektir.

Önceki sayfalarda ele aldığımız paradoksu hatırlayalım: Kuran'ın ilahi bir kitap olduğunu iddia eden biri, "Bunu nereden biliyorsun?" sorusuyla karşılaştığında "Çünkü Allah öyle söylüyor" diyecektir. "Peki Allah'ın gerçek olduğunu nereden biliyorsun?" diye sorulduğunda ise "Çünkü kuran söylüyor" diyecektir ve "Kuranın Allah'tan geldiğini ve Allah'ın gerçek olduğunu, bu kaynakların haricinde nereden biliyorsun?" diye sorulduğunda da, "çünkü getiren peygamber öyle söyledi" diyecektir; "peki peygamberin peygamber olduğunu nereden biliyorsun" dediğimizde ise, "çünkü Kuran ve Allah öyle söylüyor" diyerek üç maymunu oynayacaktır. Anlaşılacağı üzere bu kısırdöngüden çıkmak, iman etmediğiniz sürece imkânsızdır. Bu yüzden fideistler gibi aklı askıya almaktansa, aklı yerinde tutarak yargıyı askıya almak en mantıklısı olacaktır.[603]

Zira bir varlığın gerçekliğinin bilindiğinin gerekçesi olarak öne sürebileceğimiz iki açıklama vardır; ya onu duyularımızla algıladığımız, yani onun bir duyu nesnesi olduğu ve üzerinde deneyim sahibi olabileceğimiz ve onu araştırabileceğimiz bir yöntem bildiğimiz ya da o varlığın bir düşünce nesnesi olduğu; soyut olduğu ve ancak düşünmekle kanıtlanabileceği. Fakat eğer bu varlık bir duyu nesnesiyse, onu kanıtlayan duyunun doğruluğunu kanıtlamak için başka bir duyu, o duyunun doğruluğunu kanıtlamak için ise başka bir duyu veya kanıt bulmak gerekecektir ve yine sonsuza kadar bu döngüyü takip ederiz. Ha, eğer bir düşünce nesnesinden bahsediyorsak, o zaman da o düşünce nesnesini doğru kılan düşünceyi gerekçelendirmek için başka bir düşünce ya da kanıt bulmak gerekecektir ve o kanıt için de başka bir kanıt ya da düşünce bulmak lazım olacaktır. Bundan tek çıkış yolu hiç

602 "İlk Neden" bölümünde buraya tekrar döneceğiz.

603 Fideistler için iman akıldan üstün olduğuna göre, iman ederken akıllarını kullanmadıklarını söylememiz pek de saldırganlık sayılmaz herhalde.

tartışılmaz bir şekilde kendini kanıtlayan ilahi bir varlığın sizin içinize temaşa etmesi olabilir; fakat bu "yalnızca sizin için" bir kanıt olabilir zira burada son derece şahsi bir aydınlanmadan bahsediyoruz. Böyle bir insanla oturup uzun uzun hakikati tartışmanın anlamı yoktur.

Bu aşamada, dini tercübe ile hakikatin keşfi arasında bir ayrım yapmak gerekir. Çünkü dini tecrübe dediğimiz şeyler, LSD gibi bazı maddelerin kullanımı ya da havasız bir ortamda 100 tane adamın halay çekerek zikir yapmasıyla da vuku bulabilirler ve bunların Tanrı ya da metafizikle bir ilgisi yoktur, burada tamamen beyninizin çeşitli komplikasyonlara ya da kimyasallara maruz kalmasından kaynaklı bir tecrübeden bahsetmekteyiz. Bununla beraber eğer hiçbir kanıt olmadan yalnızca varsayımlara tapacaksak, o halde sizin şu anda çoktan ölmüş olduğunuzu, aslında 4 yıl önce rüyanızda ebediyete intikal ettiğinizi ama öldüğünüzü anlamanızın engellendiğini söyleyebiliriz. Sözgelimi, ahirette meleklerin ya da zebanilerin karşılayacağı bir ödül töreninden dense; Tanrı, sizi "öldüğünüzü bilmediğiniz, her sabah normal bir şekilde uyanıp işe ya da okula hazırlandığınız" bir kurguya dahil etmiş olabilir. Öyle ki, sizin şu an kemikleriniz bile ufalanmıştır ama siz, her şeyin olağan seyrinde ilerlediğini sanıyorsunuzdur. Peki, ölmediğinizi kanıtlayabilir misiniz? Şu anda rüyada olmadığınızı kanıtlayabilir misiniz? Bana bunu kanıtlasanız dahi, benim de rüyanızdaki bir kurgudan ibaret olmadığımdan emin olabilir misiniz? Bu böyle uzar gider... Bu sebeple biz Kuşkuculardan devam edelim.

Kuşkucular, her kavrama nesnesi ya kendisi ya da başka bir şey aracılığıyla kavrandığı için, hiçbir şeyin ne kendisi ne de başka bir şey aracılığıyla kavranamayacağını göstermek adına iki neden öne sürmüşlerdir: Döngüsellik ve Sonsuz Geriye Gidiş. Bunları biraz önce tanıtmıştık. Konuştuğumuz üzere eğer bir nesne başka bir nesne tarafından kavranıyorsa, bu durumda o nesne de başka bir nesne tarafından kavranacaktır ve bu durumda hem sonsuz geriye gidiş, hem de döngüsel akıl yürütme problemiyle karşılaşırız. Ama eğer bir nesne sadece kendisi tarafından kavranabilirse, bu durumda bu bizim onu kavrayamayacağımız anlamına geleceğinden yine hakkında bir çıkarım yapmaktan aciz kalırız.[604] Yani yargıyı askıya almamız gerekir.

604 Spinoza, kendi kendisiyle var olan, kendi kendisiyle algılanan varlığın "yaratılmamış ve başka bir nedeni olmayan bir tür," olduğunu söyler ve bunu cevher diye adlandırır.

Peki biz de bu kuşkuculuğa götüren iddiaları bir gerekçeyle, kanıtla veya akıl yürütmeyle kabul etmiyor muyuz? Öyleyse biz de bunların kapanına kısılmış değil miyiz? Yargıyı askıya alma konusunda bile yargıyı askıya almamız gerekmez mi? Haklı olduğumuzu nasıl ispatlayacağız? Aslında ispatlamayacağız. Çünkü hiçbir şey için %100'lük bir oran belirtmiyoruz. Evet, belki de bu iddialar eksik olabilir ve ileride daha doğru iddialar bulunabilir; belki de yanılıyoruzdur, ama en azından kendimize bir yanılma payı bırakıyor ve bu ihtimali gözardı etmiyoruz öyle değil mi? Dogmatikler, bu yanılma payını hiç hesaba katmayıp kolay yoldan "hakikate ulaştıklarını" iddia ederken bizler, yalnızca o anki zihin durumumuzu ve insan kapasitesinin acizliğini ifade etmekle yetiniyoruz. Diğer bir ifadeyle, hakikati göstermekten ziyade, yanlışı elemeye çalışıyoruz.

Bu sebeple kuşkuculuktan da kuşku duymak gerektiği üzerinde bir tartışmaya girmek anlamsızdır. Çünkü bir kuşkucu için tartışma kazanmak veya kaybetmek bile önemsizdir; zira bir kuşkucunun her argüman için karşıt görüşte ve aynı güçte bir argüman bulmaya yeteneği vardır. Neticede kuşkucunun amacı karşıt argümanı yok etmek değil, etkisizleştirmek veya dengelemektir; dolayısıyla kuşkucu bir kesinlik ortaya atmayacak, sadece bilindiği sanılan şeyin bilinmediğini ispatlayarak insanı muallakta bırakacaktır. Ve eğer kuşkucu bir tartışmada bu sözü geçen eşit güçteki karşıt argümanı bulamazsa, bu onun zekâsıyla ve yetkinliğiyle ilgili bir problem olacaktır; çünkü pekâla başka bir kuşkucu, başka bir zamanda bu muhtemel argümanı ortaya koyabilir. Mesela 2500 yıl önce az önce saydığım argümanların büyük bir bölümü yoktu, ama şimdi varlar. 2500 yıl sonra da, bugün var olmayan birçok argümanın ortaya çıkması muhtemeldir. Kabul, bu biraz sofistike bir oyunbozanlığa benziyor, çünkü kuşkucu *hem haklı hem de haksızken*[605] paçayı kurtarmayı başarabiliyor ve aynı şekilde kimileri 2500 yıl sonra Tanrı'nın var olduğunun ya da olmadığının kanıtlanabileceğini de iddia edebilir. Fakat, kuşkucu, Tanrı'nın kanıtlanıp

Platon'da ise cevher, şeylerin varoluşunun ilk nedeni olan, şeylere düzen ve anlaşılırlık kazandıran ve onları bizim için anlaşılır hale getiren varlıktır. Yani İdea'dır. (Platon, Phaidon, Çev. Suut K. Yetkin & Hamdi R. Atademir, MEB, İstanbul, 1963)

605 "Per fas et nefas."

kanıtlanamayacağı konusunda da kuşkucudur. Çünkü sizin kanıt saydığınız şey, bizim için kanıt olmayabilir.

"Kanıtlama (apodeiksis), kendisinin tartışma konusu olması bakımından, açık olmayan bir şey olduğuna göre (çünkü tartışma konusu olan şeyler, tartışma konusu olmaları ölçüsünde, açık olmayan şeyler durumundadır), bu durumda, onun varlığı kendinden açık olan bir şey değil, aksine öyle olduğu kanıtlanması gereken bir şeydir. Şimdi, kanıtlamanın varlığını kanıtlayacak kanıtlamada açık olmayan ve üzerinde uzlaşılamamış olan (çünkü biz henüz kanıtın var olup olmadığını araştırmaktayız) ve bu nedenle de tartışma konusu olan bir şey olacaktır. Bu durumda bu kanıtlamanın da başka bir kanıtlamaya ihtiyacı olacak ve bu böyle sonsuza dek sürecektir. Fakat sonsuz bir dizinin kanıtlanması mümkün değildir; o halde, kanıtlamanın var olduğunu göstermek de mümkün değildir."[606]

Örneğin Tanrı'yı kanıtlamak konusunu ele alalım. Tanrı ya vardır, ya yoktur. Eğer yok ise zaten yoktur, ama var ise, yoktan mı var olduğu yoksa hep mi var olduğu konusu tartışmalıdır. Zira insan zihni, ezelen ve ebeden var olmayı kavrayamaz. Bize göre ya var olan şey varlığa gelmektedir ya da var olmayan şey varlığa gelmektedir; fakat var olan şey varlığa gelemez çünkü o zaten vardır ve var olmayan şey de varlığa gelemez çünkü orada varlığa gelebilmesi mümkün bir şey mevcut değildir. Diğer bir ifadeyle, varlığa gelmekte olan şey, edilgin bir durumdadır ve var olmayan şey edilgin bir durumda olamaz. Yani anlaşılacağı üzere elimizde bir cevap yoktur. Bu, "Hiçbir argüman doğru değildir" gibi bir argümana benziyor, çünkü bu argüman, kendinin de doğru olmadığını iddia ettiğinden dolayı kendi kendisiyle çelişiyor. Bu konuyla ilgili trajikomik bir hikâye anlatılır: Diodoros, bu türden argümanları yayan, tanıtan biriydi ve bir gün Diodoros'un omzu çıkmıştı. Omzunu yerine takması için ise bir arkadaşı olan Herophilos'a gitmişti. Ne var ki Herophilos onunla dalga geçmek için şunları söylemişti:

"Senin omzun ya bulunduğu yerde ya da bulunmadığı yerde çıkmıştır; fakat senin omzun ne bulunduğu yerde ne de bulunmadığı yerde çıkmıştır; çünkü bulunduğu yerde çıksaydı bulunduğu yerde olur, yani

606 Empiricus, A.g.e., 2. Kitap, 182-183, s. 166

çıkamazdı. Bulunmadığı yerde de, orada bulunmadığı için çıkamayacaktır; o halde senin omzun çıkmamıştır."[607]

Anlaşılacağı üzere bir önermenin pratikte geçerli olmasıyla, teoride geçerli olması arasında fark vardır ve Tanrı gibi soyut kavramlar, pratikten ziyade teoriyle ilgilidirler.

"... Tanrı hakkında bir kavram oluşturmak için zorunlu olarak Tanrı'nın varlığı ya da var olmayışı hakkında yargının askıya alınması gerekmektedir; çünkü Tanrı'nın varlığı kendinden açık (prodelon) bir şey değildir. Tanrı eğer bizi kendiliğinden etkiliyor olsaydı, Dogmatiklerin onun özü, karakteri ve yeri hakkında uzlaşım içinde olmaları gerekirdi; oysa bu kimselerin bitmez tükenmez anlaşmazlıkları Tanrı'nın bize kendinden açık olmayan ve tanıtlanmaya ihtiyaç duyan bir şeymiş gibi görünmesine yol açmaktadır. Şimdi, Tanrı'nın var olduğunu tanıtlayan bir kimse bunu ya kendinden açık olan bir şeyle (apaçık) ya da böyle olmayan bir şeyle yapacaktır. Şu kesindir ki, bu kimse bunu kendinden açık olan bir şeye dayanarak yapamaz; çünkü eğer Tanrı'nın varlığını tanıtlayan şey kendinden açık bir şey olsaydı, bu durumda -kanıtlanan şey onu kanıtlayan bir şey olsaydı- kanıtlanan şey onu kanıtlayan şeyle birlikte tasavvur edileceğinden ve bu durumda... Bu şeyle birlikte idrak (noeitai) edileceğinden, Tanrı'nın varlığı da kendinden açık bir şey olurdu -Çünkü Tanrı'nın varlığı onu kanıtlayan kendinden açık şeyle birlikte idrak edilmek durumundadır. Fakat... Tanrı'nın varlığı kendinden açık bir şey değildir (Zira eğer öyle olsaydı anlaşmazlıklar son bulurdu). O halde, Tanrı'nın varlığı kendinden açık bir şeyle de kanıtlanamaz ve yine, kendinden açık olmayan bir şeyle de kanıtlanamaz; çünkü Tanrı'nın varlığını kanıtlamaya muktedir olan fakat bunu yaparken kendisinin de kanıtlanmasına ihtiyaç duyan ve onu kanıtlayacak şeyin kendinden açık bir şey olması gerektiği söylenen şey, kendinden açık olmayan değil, aksine kendinden açık olan bir şey olabilir... Sonuç olarak Tanrı'nın varlığı herhangi bir şeye dayanılarak kanıtlanamaz."[608]

Peki, madem kuşkuculuk, bunca tropusla gayet açık bir şekilde dogmatizmi sarsmaktadır, o halde insanlar neden dogmatizmde ısrar ediyorlar? Cicero bunu şöyle izah eder; *"Sokrates'in başlattığı Arcesilas'ın*

607 Empiricus, A.g.e., 2. Kitap, 245, s.190

608 Empiricus, A.g.e., 3. Kitap, 6-9, s. 197-198

sürdürdüğü, Carneades'in de geliştirdiği yöntem, yani her konuya karşıt bir iddia sunma ve hiçbir konuda açık seçik bir karara varamama yöntemi zamanımıza kadar geçerliliğini korumuştur. Oysa şimdi bu yöntemin neredeyse Yunanistan'da bile hiç taraftarının kalmadığını görüyorum. Bunun da Academia felsefesinin eksikliğinden değil, ***insanların dar görüşlülüğünden kaynaklandığını*** *düşünüyorum."*[609]

Kuşkuculuk ve Doğru Bilgi Üzerine

Görüldüğü kadarıyla şüpheci argümanlar, duyularımızın, algılarımızın ve mantığımızın bizi yanıltması, kesin addettiğimiz bilgilerin bir süre sonra yanlışlanabilmesi ve hakikatin bizim ölçülerimizin dışında kalması sebebiyle üretildiler. Lakin Carlos Levy'ın da dediği gibi, *"Kuşkuculuk bir çıkış noktası değil, bir varıştır."*[610] ve kuşkuculuk, insanların "pembe yalanlar"la kendilerini kandırmalarına izin vermeyip, adeta arı kovanına çomak soktuğu, insanları "bildiklerini sandıkları şeyleri" ne kadar az bildikleri konusunda uyandırdığı için, dogmatikler tarafından *"Asla tedavi olmayacak, kovmayı başarsak ve bütünüyle özgürleşmiş görünsek bile her an bize geri dönmesi gerekecek bir hastalık,"* diye tanımlanmıştır. Yani dogmatikler dahi, kuşkuculuğun lüzumluluğuna değinmişlerdir. Ne var ki onlar, bir süre sonra kuşku duymayı bırakmış ve vardıkları noktayla yetinmeyi tercih etmişlerdir. Ama bu, gerçek anlamda bir bilgiye ulaştıkları anlamına gelmemektedir. Yani dogmatikler, tartışılmaz gerçeklere ulaştıkları için dogmatik değildirler. Onların tavrı daha ziyade bir kabulleniş ya da felsefî iman örneğidir. Kuşkuculuğun içinde de, buna benzer bir kabulleniş durumuna geçen kişilere rastlamaktayız.

Bu arada başlangıçta kuşkuculuğu üçe ayırmıştık ama, S. Empiricus, kuşkuculuğu üçe değil, dörde ayırmıştır ve kendini, sensüalist şüphecilerden ayırıp 4. Kategoriye dahil etmiştir. Ona göre, kendisi "empirik" kuşkuculuğun gelişiminin son noktasının eriştiği döneme dahildir. Kitaplarının Sextus "Empiricus" adıyla derlenmesindeki ana etkenlerden biri de budur. Bunlar haricinde Descartes ya da Gazali gibi, esasen kuşkucu sayılmayan ama kuşkuculuğu bir yöntem olarak

609 Cicero, "De Natura Deorum", V;XI
610 Levy, A.g.e., s.13

kullanmış olan insanları da, geç dönem kuşkuculuğuna örnek olmaları için 5. bir basamağa ekleyebiliriz.[611]

Devam edersek, insan bir şeyi araştırdığı zaman ya onu bulur, ya bulamayacağına kanaat getirir, ya da araştırmaya[612] devam eder. Bulduğunu iddia edenler dogmatiklerdir, bulamayacaklarını iddia edenler Akademik kuşkuculardır, araştırmaya devam edenler ise sadece kuşkuculardır.[613][614] Bu bağlamda kuşkuculuk dendiğinde "her an her şeyden şüphe duyanlar" ya da "ne olursa olsun gerçeğe ulaşamayız diyenler" şeklinde bir algı oluşmasını istemeyiz zira bu ikisi ayrılmaktadır. Hatta, Akademik Kuşkucuların, "bilgiye ulaşamayız" tavrı yüzünden, bilgiye erişememe konusunda dogmatik olduklarını bile iddia edenler çıkabilir. Haliyle şüphenin nasıl, neye karşı ve neden duyulacağını doğru düzgün irdelemek gerekiyor. Çünkü her daim kuşkucu olamazsınız, kuşku duyarsınız ama bazı sonuçları birçok defa tecrübe ederek ya da öğrenerek, "muhtemel"[615] ya da "ikna edici" bulursunuz. Haliyle Tanrı'nın varlığından şüphe duyan biri, bunu sorgularken üzerinde oturduğu koltuğun varlığından da şüphe duymak zorunda değildir. Bırakalım da bunu birkaç sayfa sonra Descartes yapsın. Ha, elbette her şeyden kuşku duyan ve "aşırı kuşkucu" diye nitelendirilen kişiler de vardır, zaten az önce işaret ettik, fakat, bunlar çok azınlıktadırlar. S. Empiricus'un deyimiyle; "*Kuşkucunun 'her şey yanlıştır' gibi bir formülden anladığı şey, bu formülün her şeyin yanlış olduğunu ifade etmesi ölçüsünde, kendi yanlışlığını da ifade etmekte olduğudur. Keza 'hiçbir şey doğru değildir' formülü için de durum aynıdır.*"

Diğer bir ifadeyle, kuşkuculuk her gördüğünü her duyduğunu reddetmek değildir; görülen ve duyulan şeyin tanımı ve özellikleri üzerine tartışmaktır. Örneğin "Bal bize tatlı görünüyor, ama gerçekte balın

611 Bu arada Akademi Kuşkuculuğu'nun, Radikal veya Aşırı Kuşkuculuk olarak adlandırıldığı da olmuştur fakat, açık söylemek gerekirse hem tarihçilerin çeşitli tasnifler yapmaları hem de bu filozofların çoğunun Cicero gibi insanların nakilleri sayesinde öğrenilmeleri, kategorizasyon konusunda ihtilaf doğurmaktadır. Bu sebeple benim burada yaptığım sıralamanın ya da sınıflandırmanın bütün akademi camiası tarafından kabul göreceğinden emin değilim.

612 "Zetein."

613 Skeptesthai.

614 Empiricus, A.g.e., s.41

615 Pithanoi.

tatlılığı nereden geliyor? Bizim duyularımızdan mı yoksa balın kendisinden mi?" diye sorduğumuzda, orada bir tatlılık olduğunu zaten kabul etmiş durumdayız. Sadece bunun muhtevası veya kaynağı konusunda bir sorgulama yapmaktayız. Örneğin balın içerisinde onu tatlı kılan birtakım özellikler bulunabilir ve bu özellikler başka varlıklarda bulundukları takdirde bulundukları varlığa da tatlılık kazandırabilirler; bu doğru; fakat eğer bizim dilimiz tad alma duyusundan yoksunsa veyahut uyuşmuşsak, bu durumda balın tatlılığını zerre hissedemeyiz.[616] Bu durumda bal ne kadar tatlı olursa olsun, onun tatlı olduğunu bilebilmek için bir yetiye veya özelliğe muhtacız demektir. Bu durumu, Tanrı'yı bilmek, fiziği bilmek ya da felsefede tartışılan herhangi bir olguyu bilmek konusuna da uyarlayabiliriz.

Yine *Kuşkucu sistemin ereğ*inin[617] her şeyi mahvetmek, bir güvensizlik ortamı yaratmak olmadığını da söylemek gerekir. Zira kuşkuculuğun asıl amacı, kesin bilgiyi savunan dogmatiklerin kusurlarını göstermektir ve bütün tartışmalar, temelde bilginin ne olduğu konusunda yoğunlaşmıştır. Ne var ki bu konuda da çeşitli tartışmalar vardır. Platon'a göre inancın bittiği yerde bilgi başlar ve bilgi, "gerekçelendirilmiş doğru inanç" şeklinde tanımlanmaktadır. Çünkü bir şeyi tam anlamıyla bilmenin imkânsız olduğu, ancak "bilindiğine kanaat getirmenin" yani örneğin "2+2'nin 4 olduğuna inanmanın" mümkün olduğu yönünde bir görüş vardır. Fakat "2+2'nin 4 olduğuna inanıyorum" demek saçma görünüyor çünkü matematiğin ve mantığın çeşitli ilkelerinden hareketle, 2+2'nin hâli-hazırda 4'den başka bir şey olamayacağını görüyoruz, yani 2+2'nin 4 olmak zorunda olduğuna dair bir gerekçe buluyoruz. Bu sebeple "inanmak değil, bilmek istiyorum" derken tam anlamıyla bir şeyi bilmenin ne kadar mümkün olduğunu tartışmak gerekiyor. Zira bilmek, aynı zamanda doğruluk ve gerçeklik ile de bağlantılıdır ve Tanrı gerçeğin değil, doğrunun konusudur. Ayrıca gerçek, dış dünyada olan şeyler için kullanılır, doğruluk ise bunlarla ilgili önermelerimizin uyumunda yatmaktadır. Peter Bysshe'ın da

616 Burada Qualia kavramı tartışılabilir ama, sanırım gerek yok.

617 "Tes skeptikes agoges tou teleus."

dediği gibi; *"İnsan zihni bir önermeyle karşılaştığında, evvela bu önermeyi oluşturan fikirlerin birbiriyle uyum içinde olup olmadığını algılar."*[618]

Ek olarak Ahmet Arslan'dan bir alıntı yapmak gerekirse;

"Gündelik hayatta karşımızdakinin bir iddiasını, sözünü doğru bulmadığımızda 'Senin bu sözün yanlış' deriz ve bazen 'Senin bu söylediğin gerçek değil' dediğimiz olur... Fakat, 'gerçek' asla söylenemez: Gerçek, söylenmekte olan iddianın konusu olan şeydir ve dış dünyada, nesnel dünyada bulunur. Örneğin 'Güneş', 'havanın sıcaklığı' ve 'yağmur yağması' bir doğru değildir, bunlar gerçektir. Ama Güneş'in var olduğuna, havanın sıcak olduğuna, dışarıda yağmur yağdığına ilişkin sözümüz, beyanımız 'doğru'dur (veya eğer dış dünyada bir Güneş yoksa, hava sıcak değilse, yağmur yağmıyorsa 'yanlış'tır). O halde, doğruluk zihinle, zihinde bulunan veya zihnin ürettiği bir şeyle, teknik deyişle 'önerme' ile ilgilidir: Bir önerme doğru veya yanlış olabilir ve ancak bir önerme böyle olabilir."[619]

Bilgi bilen varlıkla bilinmesi istenen varlık arasındaki bir ilişkidir. Felsefede bilen varlık için özne veya süje, bilinen varlık içinse obje veya nesne kelimelerini kullanıyoruz ve obje olmadan süje, süje olmadan da obje tek başına anlamlı değildir.[620] Doğruluk; bu iki öğe arasında kurulan bağ sonucunda bir ürün olarak ortaya çıkan bilgiye ait bir özelliktir ve bir öznenin veya nesnenin doğruluğundan söz edilemez. Diğer bir ifadeyle, doğruluk "bir kölenin vücuduna vurulan ve onu tanımamıza yarayan damga türünden bir görünüme sahip olmadığı için" bilginin, bilgi edinilen obje ile tam anlamıyla uyuşması durumudur ve gerçeklik, varlığın bir özelliği, varoluş tarzıdır. Bizim gerçekliği ilk elden tecrübe edişimizdeki ana araçlarımız ise duyu organlarımızdır. Sözgelimi havanın sıcak ya da soğuk olduğunu, içtiğimiz şeyin idrar değil de meyve suyu olduğunu ya da duyduğumuz sesin köpek değil de kedi sesi olduğunu ayırt edebilmemiz için önce bu duyulara sahip olmamız, ardından da varlığı diğer varlıklardan ayırt edebileceğimiz kadar tecrübe kazanmış olmamız gerekir. Hume, *"En canlı düşünce, en sönük duyumdan aşağı kalır yine de."* demiştir ve zihnimizde canlandırabileceğimiz herhangi bir objenin ya da geçmişte bizi etkilemiş olan bir olayın, ne

618 Percy Bysshe, "Ateizmin Gerekliliği", SUB Yayınları, Temmuz 2019, s. 1
619 Ahmet Arslan, "Felsefeye Giriş", Adres Yayınları, 2009, 12. Baskı, s. 26
620 Tunalı, A.g.e., s. 14

kadar gerçekçi tasavvur etsek de dış dünyada ve duyularımızla şu anda aldıladığımız en vasat olaydan bile daha soluk olduğuna işaret etmiştir.[621] Lakin Parmenides'e (MÖ 515-MÖ 460) göre gerçeğin bilgisine duyularla ve deneyle ulaşılamaz. Çünkü gerçek olan Bir'dir. Değişme, çokluk ve çeşitlilik ise bir görünüştür. Bu görünüş, duyularımızın bizi yanıltmasından kaynaklanır. Hatta, varlığın var olup olmadığı bile bir tartışma konusudur. Biraz açmak gerekirse; Parmenides şöyle demiştir; "*Varlık, hiçbir zaman var olmamıştır ve hiçbir zaman var olmayacaktır. Çünkü onun için ne tür bir başlangıç aramak istiyorsun? O ne şekilde ve hangi kaynaktan varlığını almış olabilir? Onun varolmayandan çıktığını ne söylemene ne düşünmene izin vereceğim. Çünkü herhangi bir şeyin varolmadığını ne düşünmek, ne söylemek mümkündür. Eğer o hiçten varlığa gelirse, onu daha önce değil de daha geç varlığa gelmeye hangi zorunluluk mecbur etmiş olabilir? O halde onun ya tamamen var olması veya tamamen varolmaması gerekir.*"[622]

Empedokles ise şu saptamada bulunmuştur: "*Daha önce varolmayan bir şeyin varlığa geldiğini veya herhangi bir şeyin yok olabileceği ve tamamen ortadan kalkabileceğini düşünenler, delidirler; çünkü varolmayan şeyden herhangi bir şeyin doğması kesinlikle mümkün değildir ve varolan şeyin ortadan kalkması gerektiği de imkânsız ve duyulmamış bir şeydir; çünkü o nereye konulursa konsun, orada var olacaktır.*"[623]

Yani, varlığın varolmayandan doğduğunu söylemek imkânsızdır; çünkü varolmayan, var değildir. Varlık eğer varolmayandan meydana gelirse, onun varolmayandan neden daha önce veya daha sonra değil de, o varlığa geldiği anda varlığa geldiğini açıklamak gerekecektir ve eğer zaman varsa veya eğer varlık zamanda meydana gelmişse, onu içinde meydana geldiği anda meydana gelmeye hangi nedenin ittiğini sormak lazım gelir. Bu bağlamda e*x nihilo nihil fit*[624] önermesinin, *ex nihilo nihil est*'e[625] dönüştüğünü söylemek mümkündür. Ama buna zıt olarak, Herakleitos gibi insanlar, daha önce de söylediğimiz gibi, değişimin "varlığın kanıtı" olduğuna işaret etmişlerdi. Zira güneş doğuyor

621 Hume, A.g.e., s. 23
622 Fragment NO: DK. B 8
623 Fragment NO: DK. 31 B 1 1-12
624 "Hiçlikten hiç çıkar."
625 "Hiçlikten hiçbir şey çıkmaz."

eserlerinden olan Devlet kitabında, kabaca özetlemek gerekirse Platon şöyle bir hikâye sunar:

Bir grup insan, doğdukları andan itibaren uzuvları zincirli bir şekilde bir mağaraya kapatılırlar ve hayatları boyunca, suratları mağaranın içindeki bir duvara dönük bir biçimde yaşarlar. Mağara epey karanlıktır ve bu insanların dış dünyaya dair hiçbir tecrübeleri yoktur. Hayatlarında hiçbir zaman ağaçları, güneşi ya da hayvanları görmemişlerdir. Görevliler, mağaranın içinde ellerinde bazı hayvan figürleriyle, bu figürleri yaktıkları ateşin önüne getirerek mahkumların baktıkları duvarı aydınlatmakta ve o duvara o figürlerin gölgelerini düşürmektedirler. Haliyle mahkumlar, hayatları boyunca hiçbir gerçek hayvan görmemiş olsalar da, duvara yansıyan o görüntülerin "gerçek hayvanlara" ait olduklarına inanmışlardır, hatta onların tek gerçeği bu gölgelerdir. Platon, hikâyesinde bir gün bu insanlardan birini mağaradan çıkarır ve kişinin güneşi görmesini, çimenlere bakmasını, gerçek hayvanları tanımasını sağlar. Kişi, ilk başta güneşin parlaklığından epey rahatsız olur, karanlığa alıştığı için gözleri acır ama zamanla alışır. Peki eğer bu kişiyi mağaraya geri gönderirsek ne olacaktır? Elbette kişi, bütün hayatının bir hapishanede geçtiğini anladığı için arkadaşlarına bunlardan bahsetmeye çalışacaktır ve biz de, naif bir şekilde mahkum geri döndüğünde herkesin ona inanmasını bekleriz, lakin hayatlarında güneşi hiç görmemiş ve o tecrübeleri hiç deneyimlememiş insanların, bir iki sözle bunlara inanması mümkün müdür? Gerçekte, özgür kalmayı başarmış olan mahkum ne kadar iyi betimlerse betimlesin, tecrübe ettiği şeyi ne kadar düzgün bir şekilde ifade etmeye çalışırsa çalışsın kimse onu tam anlamıyla anlamayacaktır. Hatta onu yalancı ilan edeceklerdir. Zaten ona inansalar dahi, onun gördüklerini kendi gözleriyle görmeden olayı tam anlamıyla kavrayamayacaklardır, yalnızca ona güvenmiş olacaklardır.

İşte bu hikâyedeki güneş hakikattır, mağara ise evrendir ve hakikat, bu evrene yansıyarak şeylerin gölgelerini yaratmaktadır. Bizim dış dünyada görüp tecrübe ettiğimiz her şey, bu gölgelerden ibarettir. Haliyle madde hakikat değildir ve olamaz. Hakikat olan, maddenin ardındaki öz'dür, diğer bir deyişle: İdea. Dolayısıyla ne kadar deney yaparsak yapalım, ne kadar sorgularsak sorgulayalım, ulaşacağımız tek

şey hakikatin bir alt versiyonu olacaktır.[635] Bu sebeple Platon, sanatın da kıymetsiz bir şey olduğu görüşündedir. Zira sanat, örneğin resim çizmek, zaten kendisi sahte olan bir şeye bakarak onun daha sahte ve kurgulanmış bir versiyonunu ortaya çıkarmaktan, taklidi taklit etmekten ibarettir.[636]

Mağara örneği epey ilham verici bir örnektir ve insanın idrak sınırlarını ve bilmenin getireceği acıyı gayet güzel bir şekilde izah etmektedir. Fred Hoyle'un kara bulut romanında da, Mağara ve Bilgi sorununa değinen çok güzel bir hikâye bulunur. Şöyle ki, romanda insanlardan çok daha ileride olan bir sistemin insanların beynine gereğinden fazla bilgi yüklemesi sonucu en ileri gelen Weichart ve Kingles gibi fizikçilerin bile öldüğünü görürüz. Adeta gereğinden fazla yüklenilen bir bilgisayarın ısınıp kendini kapatması gibi, tıpkı çok fazla strese maruz kaldığınızda başınızın ağrıması ve dikkatli düşünememeniz gibi, insan beyni de aşırı bilgiden (ısınmadan) dolayı işe yaramaz hale gelir. Indiana Jones'un Kristal Kafatası'nda ise, psişik yeteneklere sahip olan bir ajanın, filmin sonunda "gelişmiş uzaylı varlıklardan bilgi istediğini" ve ona bilgi verildiğini, ancak bu bilgi karşısında beyninin barbeküye döndüğünü görürüz. Evet, bunlar belki bilim-kurgu hikâyeleri olabilirler ama şüphesiz gerçek tarafları da vardır. Diğer bir ifadeyle, insan zihni gerçekten de "Tanrı gibi bir şeyin bilgisini taşıyabilecek kapasitede" yaratılmamış olabilir. Zaten öyle olmasaydı, tanrılarımızın bizden iman değil, bilgi sahibi olmamızı istediklerini görürdük. Halbuki tam tersi,

635 Platon'un Mağarasında en azından gölgeler algılanabilirken, Arkesilaos'a göre insan zaten her türlü bilgiyi önleyen, imkânsız kılan karanlıklarla çevrilmiştir. Zira duyularımız bize şimdi ve burada olanı, yani felsefenin dili ile söylemek gerekirse, özel ve tikel olanı verir, oysa felsefi bilginin amacı; her zaman ve her yerde olanı, genel ve değişmez olanı bilmektir ve duyuların yalnız başına bunları bulmaya yetkin olmadığı bellidir. Her duyu, hakikatin üzerine çekilen bir perdedir.

636 Ek bilgi: Platon'a göre, evrende gördüğümüz ne varsa, bu şeyler İdea'ların yansıması oldukları için, ve biz de buna dâhil olduğumuz için, esasen bütün bilgiler insan zihninde zaten vardırlar. Yalnızca onları keşfetmek gerekir. Bu bağlamda "güneşin altında yeni hiçbir şey yoktur, çünkü var olan her şey, insanın özünde bilinmiş vaziyette yatmaktadır. Dolayısıyla insan bir şeyi öğrendiğini sandığında aslında yeni bir şey öğrenmez, yalnızca İdealar âleminden düşüp de bu bedene girdiği esnada unuttuğu şeyleri hatırlamış olur." Bu fikre Anamnesis denir..

kutsal kitaplarda dahi bilginin yasaklandığı ve Bilgelik Ağacı'ndan yiyen Âdem'in cennet bahçesinden kovulduğu yazmaktadır.[637]

Mağara Alegorisi'nin birçok modern versiyonu kurgulanmıştır. Örneğin bir matematikçi olan Edwin Abbott, yüz yıl önce, Düz Ülke adlı kitapta, 2 boyutlu bir ortamda yaşayan Düz Ülkeliler için hayatın nasıl olacağını hesaplamıştır.[638] Kurguya göre insanların gözleri sadece Düz Ülkelilerin düz düzlemine bakabiliyordu. Tasarlanan evler, kağıt üzerindeki planlar gibiydi. Yükseklikleri yoktu ve kapıları düz çizgilerden ibaretti. Düz Ülkelilerin üstünde veya altında herhangi bir şey olabileceğine dair hiçbir fikirleri yoktu. Zira yukarı ve aşağı diye bir şey yoktu. Kitabın can alıcı noktası ise sonlarda geliyordu. Abbott, 3 boyutlu 'Uzay Ülkesi'nden Düz Ülke ile karşılaşan ve bu ülkenin içinden geçen yuvarlak bir top gibi bir varlık hayal etmişti. Top şeklindeki varlık Düz Ülke'ye girerken, önce ona dokunacak, sonra varlık küçük bir daire olarak görünecek, sonra daha büyük bir daire olacak ve sonra tekrar daha küçük bir daire olarak belirerek; en sonunda Düz Ülke'nin diğer tarafında kaybolacaktı. Fakat bunu gören Düz Ülkeliler hiçbir şey anlayamazlardı. Yeni varlığın nereden geldiğini ve nereye gittiğini bilemezlerdi. Diğer bir ifadeyle, Uzay Ülkesi, Düz Ülke'den geçerken tekrar tekrar belirse de, ekstra boyutla ilgili herhangi bir mesaj ulaştırmayı başaramazdı. Abbot'un kurgusuna göre sonunda, Uzay Ülkesi, çaresizlik içinde Düz Ülkelilerden birini almaya karar verecektir ve Düz Ülke düzlemi üzerinde birlikte uçmaya başlayacaklardır. Öyle ki, Düz Ülke evlerinin içini bile görebileceklerdir. Devamında Düz Ülkeli, Düz Ülke'ye geri dönecektir ve ikna olmuş bir şekilde diğer Düz Ülkelilere 3 boyutlu bir dünyada iş görmenin nasıl bir şey olduğunu anlatmaya çalışacaktır. Ama üst boyutu görmemiş olanlar hiçbir şey anlayamayacaktır. Ne de olsa, onlar için Düz Ülke dışında hiçbir varlık yoktur. Bu sebeple üst boyuta çıkarılan kişiye delirmiş muamelesi yapılacaktır.[639]

637 Yaratılış, 2. ve 3. Bölüm

638 İki boyutlu bir dünyada her şey düz olacaktır. Kuzey-Güney ve Doğu-Batı var olsa da, yukarı-aşağı yoktur.

639 Stannard, A.g.e., s. 176-177: John Houghton, "Tanrı Nerede? Üç Boyuttan Daha Fazlasını Düşünmek"

İşte biz daha çok o Düz Ülkeliler gibiyiz. Dokunabileceğimiz, duyabileceğimiz ve görebileceğimiz şeyler ve deneyimleyebildiğimiz olaylarla 4 boyutlu uzay-zaman dünyamızda yaşıyoruz. Her şeyin bu kadar olduğunu hayal ediyoruz. Halbuki bunun çok daha ötesi olabilir -ki buna metafizik diyoruz- fakat varsa bile bunu bilip bilemeyeceğimiz, bizi aşan bir konudur. Bizim için gerçek olan ve gerek felsefeyle, gerekse bilimle mercek altına alabileceğimiz alan, mağaranın içidir.[640][641] Aslında Mağara örneği, modern bir şekilde şöyle revize edilebilir: Bizler, güneş gözlüğü taktığımız zaman, ilk başlarda dışarıyı daha karanlık algılarız değil mi? Lakin bir süre sonra o karanlığa alışırız ve öyle ki, gözümüzde güneş gözlüğü olduğunu bile unuturuz. Birkaç saat sonra gözümüzdeki gözlüğün farkına vardığımızda ise, evrene bir perde aracılığıyla baktığımızı anlar ve gözlüğü çıkardığımızda daha aydınlık bir dünya ile karşılaşırız. İşte duyu organlarımız da, bu güneş gözlüğü gibi her bir yetimizi sansürleyen araçlardır ve komiktir ki, gerçekliğimizin yegane kanalları da bu duyu organlarıdır -Elbette burada "Kavanozdaki Beyin" hikâyesi üzerinden beynimizin etkisi de tartışılabilir lakin lüzum görmüyorum.[642] Diğer bir ifadeyle, bizi bize gösteren aynanın hileli ya da kırık olabilmesi ihtimali her daim vardır. Bu sebeple, Platon'un İdealizmi'ne tam uymasa bile Atomculuğuyla meşhur olan Demokritos'a göre de duyulara görünen şeyler, yani dış dünyadaki somut varlıklar gerçekte var değillerdir. Gerçekten var olanlar yalnızca Atomlardır ve Atomlar duyularla algılanamazlar. Başka birçok filozofa göre de, bilginin kaynağında duyu vardır fakat her insanın duyumu farklı olduğundan, duyular yoluyla ulaşabileceğimiz objektif, genel geçer ve doğru bir bilginin varlığından söz etmemiz imkânsızdır.

640 Tanrı bizlerden bir elçi seçmişse, temelde ona yaptığı şey de "mağara'nın dışına çıkarmak" olmuştur. Ne var ki mağaranın dışına çıkan peygamber, çıkmamış olan bizlere dışarıyı doğru düzgün öğretebilmeye muktedir değildir. Bu sebeple ona inanmadığımız için mahçup hissetmemize gerek yoktur. Mahçup olması gereken kişi, bizimle bizim anlayabileceğimiz ve kesinlikle hiçbir çelişki barındırmayan bir yöntemle konuşmayı becerememiş olan Tanrı'dır.

641 Matrix ya da Simülasyon Teorisi.

642 "Kavanozdaki Beyin" hikâyesi, özetlersek, yalnızca beyinden ibaret olan ama kendisine kolları, bacakları, bir bedeni varmış gibi tecrübe yaşatılan bir canlıyı konu alır. Merak edenler bütün hikâyeye internetten bile ulaşabilirler.

Zaten bu yüzden Protagoras, *"İnsan her şeyin ölçüsüdür,"*[643] demişti. Protagoras'a göre insanın bilgi yetileri, yani duyuları, deneyleri ve aklı; doğruyu, doğru bilgiyi elde etmede kesin olarak yetersiz olduğundan, sadece kanılarımız[644] vardı. Bir kanı ise bir başka kanı ile aynı değere sahiptir ve ortada ne kadar insan varsa o kadar doğru veya kanı vardır.[645] Bu sebeple insan her şeyin[646] ölçüsü olsa dahi, her insan yeni bir ölçü kaynağıdır ve kendi tecrübelerimiz maalesef objektif bir kıymete sahip değillerdir. Bu yüzden de Protagoras, iki insanın aynı konuyla ilgili iki iddiası birbirine tamamen zıt olduğunda bir çıkmaza girmektedir. Hatta, ona atfedilen bir diğer cümleye göre *"Birbirine zıt olan iki görüş aynı ölçüde doğrudur"*.[647] Çünkü insanlar hiçbir şeyi bilemezler, sadece zannederler, yani kanılar oluştururlar.[648]

Peki bunca alıntıyla ve tartışmalarla geçen onca yüzyıldan sonra elimizde kalan nedir? Pek bir şey değil. Aslında hâlen daha aynı noktadayız. Tabiri caizse bir arpa boyu yol almış bile değiliz. Çünkü bilip-bilmeme döngüsüne takılmış durumdayız ve eğer bir şeylerin bilgisine vakıf olamayacağımızı kabul edersek, şüphesiz araştırmaya son vermemiz gerekir. Lakin, dediğim üzere Kuşkucular; araştırmaya kat'iyyen son vermeyen kimselerdir. Zaten bu sebeple kesin bir yargıya varmadan soru sormaya devam etmişlerdir. Çünkü cevabı bilinmeyen, bilinmesi de o an için -belki de asla- mümkün olmayan şeylerle ilgili "onları biliyormuşçasına" konuşmak, yalan söylemekten farksızdır. Bu açıdan, "doğru bilgi mümkün mü?" sorusu binlerce yıldır soruluyor ve buna cevaben muhtelif yanıtlar veriliyor. Haliyle "hangi yanıt gerçeğe daha yakın" bilmiyoruz ama en azından "insanları bir şeyin doğru olduğuna inandırmanın mümkün olduğunu" biliyoruz.

---

643 Ahmet Arslan, "İlkçağ Felsefe Tarihi, 2. Cilt", İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 9. Baskı, 2020, s. 28

644 "Doxa."

645 *"Herhangi bir şey bana nasıl görünüyorsa benim için öyledir, sana nasıl görünüyorsa senin için de öyle... Üşüyen için rüzgar soğuktur, üşümeyen için ise soğuk değildir."* DK. B 1; Theaitetos, 152a

646 Olan ve olmayan her şeyin.

647 Fragment NO: DK. B6

648 Daha fazlası için: Arslan, A.g.e., s. 25-45

Tarihte Epistemoloji ve Epistemolojiye Giriş

İlk Çağ ile Orta Çağ felsefesinde, önce metafizik[649] gelmiş, epistemoloji[650] ise onu izlemiştir. Yani, gerek İlk Çağ ve gerekse Orta Çağ'da filozoflar varlıktan hareket etmiş; doğanın önce varlığını kabul edip, sonra varlığın hakikatinin nasıl bilinebileceğini araştırmışlardır. Oysa, modern felsefede, önce bilgi felsefesi gelmektedir çünkü, modern felsefeye göre varlık felsefesi ancak bilgi konusu çözüme kavuşturulduktan sonra tartışılabilir.[651] Diğer bir ifadeyle, modern felsefede bilen özneden hareket edilir. İnsan, merak eden, bilmek isteyen bir varlıktır ve var olduğu müddetçe çevresiyle ve diğer varlıklarla bir etkileşime geçer; varlığı anlamaya çalışır ve çeşitli yorumlar yapar. Bütün bu ilişkiler esasında bir bilgi bağıntısıyla oluşur zira gördüğümüzde, duyduğumuzda, hissettiğimizde ve düşündüğümüzde, bir bilgiyle iletişim kurarız. Bilginin ne olduğu sorusuysa Sokrates ve Platon'un popülerleştirdiği bir sorudur, zira presokratik dönemde[652] insanlar zaten doğanın gerçek olduğuna, dış dünyanın var olduğuna ve onun değişmekte olduğuna inanmış ve bunun temelinde yatan Arkhe'yi aramaya başlamışlardı, bunu Dördüncü Bölüm'de konuşmuştuk. Platon ise, Mağara Alegorisi'nde anlattığımız gibi "Acaba dışarıda gördüğüm şeyler gerçek mi?" sorusunu sormuştu ve hakikatin ne olduğu problemi, insanları dogmatik ve skeptik şeklinde ikiye bölmüştü. Bu, epistemolojinin birinci problemiydi.

Epistemolojideki ikinci problem ise, episteme'nin[653] kaynağı ve araçları üzerinedir. Yani "acaba bilginin elde edilmesinde zihnin payı mı daha önemli, yoksa zihnin dışardan, çevreden aldıkları mı daha önemli?" sorusudur. Görüldüğü kadarıyla insan bir bilgiyi alırken iki özelliğini kullanıyor: Bunlardan birincisi aklın düşünme yeteneği, ikincisiyse duyuların algılama ve gözlemleme yeteneği. Peki bunlardan hangisi daha önemli? *En iyi algılama biçimi*[654] hangisidir? Kimileri, söylediğimiz gibi duyu ve algıların, -dışarıda olanı yansıtan özelliğin- ana

649 veya Ontoloji.
650 "Bilgi felsefesi."
651 Cevizci, A.g.e., İlgili bölüm.
652 "Sokrates Öncesi." Bu kavram 1903'de Hermann Diels ile lügata girmiştir.
653 Bilgi.
654 "De optimo modo percipiendi."

Zaten bu yüzden Protagoras, *"İnsan her şeyin ölçüsüdür,"*[643] demişti. Protagoras'a göre insanın bilgi yetileri, yani duyuları, deneyleri ve aklı; doğruyu, doğru bilgiyi elde etmede kesin olarak yetersiz olduğundan, sadece kanılarımız[644] vardı. Bir kanı ise bir başka kanı ile aynı değere sahiptir ve ortada ne kadar insan varsa o kadar doğru veya kanı vardır.[645] Bu sebeple insan her şeyin[646] ölçüsü olsa dahi, her insan yeni bir ölçü kaynağıdır ve kendi tecrübelerimiz maalesef objektif bir kıymete sahip değillerdir. Bu yüzden de Protagoras, iki insanın aynı konuyla ilgili iki iddiası birbirine tamamen zıt olduğunda bir çıkmaza girmektedir. Hatta, ona atfedilen bir diğer cümleye göre *"Birbirine zıt olan iki görüş aynı ölçüde doğrudur"*.[647] Çünkü insanlar hiçbir şeyi bilemezler, sadece zannederler, yani kanılar oluştururlar.[648]

Peki bunca alıntıyla ve tartışmalarla geçen onca yüzyıldan sonra elimizde kalan nedir? Pek bir şey değil. Aslında hâlen daha aynı noktadayız. Tabiri caizse bir arpa boyu yol almış bile değiliz. Çünkü bilip-bilmeme döngüsüne takılmış durumdayız ve eğer bir şeylerin bilgisine vakıf olamayacağımızı kabul edersek, şüphesiz araştırmaya son vermemiz gerekir. Lakin, dediğim üzere Kuşkucular; araştırmaya kat'iyyen son vermeyen kimselerdir. Zaten bu sebeple kesin bir yargıya varmadan soru sormaya devam etmişlerdir. Çünkü cevabı bilinmeyen, bilinmesi de o an için -belki de asla- mümkün olmayan şeylerle ilgili "onları biliyormuşçasına" konuşmak, yalan söylemekten farksızdır. Bu açıdan, "doğru bilgi mümkün mü?" sorusu binlerce yıldır soruluyor ve buna cevaben muhtelif yanıtlar veriliyor. Haliyle "hangi yanıt gerçeğe daha yakın" bilmiyoruz ama en azından "insanları bir şeyin doğru olduğuna inandırmanın mümkün olduğunu" biliyoruz.

643 Ahmet Arslan, "İlkçağ Felsefe Tarihi, 2. Cilt", İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 9. Baskı, 2020, s. 28

644 "Doxa."

645 *"Herhangi bir şey bana nasıl görünüyorsa benim için öyledir, sana nasıl görünüyorsa senin için de öyle... Üşüyen için rüzgar soğuktur, üşümeyen için ise soğuk değildir."* DK. B 1; Theaitetos, 152a

646 Olan ve olmayan her şeyin.

647 Fragment NO: DK. B6

648 Daha fazlası için: Arslan, A.g.e., s. 25-45

Tarihte Epistemoloji ve Epistemolojiye Giriş

İlk Çağ ile Orta Çağ felsefesinde, önce metafizik[649] gelmiş, epistemoloji[650] ise onu izlemiştir. Yani, gerek İlk Çağ ve gerekse Orta Çağ'da filozoflar varlıktan hareket etmiş; doğanın önce varlığını kabul edip, sonra varlığın hakikatinin nasıl bilinebileceğini araştırmışlardır. Oysa, modern felsefede, önce bilgi felsefesi gelmektedir çünkü, modern felsefeye göre varlık felsefesi ancak bilgi konusu çözüme kavuşturulduktan sonra tartışılabilir.[651] Diğer bir ifadeyle, modern felsefede bilen özneden hareket edilir. İnsan, merak eden, bilmek isteyen bir varlıktır ve var olduğu müddetçe çevresiyle ve diğer varlıklarla bir etkileşime geçer; varlığı anlamaya çalışır ve çeşitli yorumlar yapar. Bütün bu ilişkiler esasında bir bilgi bağıntısıyla oluşur zira gördüğümüzde, duyduğumuzda, hissettiğimizde ve düşündüğümüzde, bir bilgiyle iletişim kurarız. Bilginin ne olduğu sorusuysa Sokrates ve Platon'un popülerleştirdiği bir sorudur, zira presokratik dönemde[652] insanlar zaten doğanın gerçek olduğuna, dış dünyanın var olduğuna ve onun değişmekte olduğuna inanmış ve bunun temelinde yatan Arkhe'yi aramaya başlamışlardı, bunu Dördüncü Bölüm'de konuşmuştuk. Platon ise, Mağara Alegorisi'nde anlattığımız gibi "Acaba dışarıda gördüğüm şeyler gerçek mi?" sorusunu sormuştu ve hakikatin ne olduğu problemi, insanları dogmatik ve skeptik şeklinde ikiye bölmüştü. Bu, epistemolojinin birinci problemiydi.

Epistemolojideki ikinci problem ise, episteme'nin[653] kaynağı ve araçları üzerinedir. Yani "acaba bilginin elde edilmesinde zihnin payı mı daha önemli, yoksa zihnin dışardan, çevreden aldıkları mı daha önemli?" sorusudur. Görüldüğü kadarıyla insan bir bilgiyi alırken iki özelliğini kullanıyor: Bunlardan birincisi aklın düşünme yeteneği, ikincisiyse duyuların algılama ve gözlemleme yeteneği. Peki bunlardan hangisi daha önemli? *En iyi algılama biçimi*[654] hangisidir? Kimileri, söylediğimiz gibi duyu ve algıların, -dışarıda olanı yansıtan özelliğin- ana

649 veya Ontoloji.
650 "Bilgi felsefesi."
651 Cevizci, A.g.e., İlgili bölüm.
652 "Sokrates Öncesi." Bu kavram 1903'de Hermann Diels ile lügata girmiştir.
653 Bilgi.
654 "De optimo modo percipiendi."

kaynak olduğunu söylemiştir ki bunları empiristler yani deneyimciler diye tanımlıyoruz.[655] Kimileriyse aklın -yani yorumun ve idrakın- ana kaynak olduğunu düşünmüştür ki bunlara rasyonalistler yani akılcılar denmektedir.[656] Diğer bir kesim ise tüm bunları reddetmiş ve kesin bir şekilde kabul edebileceğimiz tek kaynağın sezgi olduğunu öne sürmüştür ve bunlara da entüisyonistler, yani sezgiciler denmiştir.

Sezgicilere göre dış dünya da, duyular da, akıl da bizi yanıltır. Çünkü bizler eksik varlıklarız. Bunlara kıyasla sezgi, bizi üstün ve kuşku duyulamaz bir bilgiye ulaştırır çünkü bu bilgi bizatihi madde ötesi alemden gelir -dileyenler buna ide der, dileyenler nous der, dileyenler ise Tanrı der. Eğer bir ayrım yapmak gerekirse, görebildiğim kadarıyla entüisyonistler dine, empiristler bilime, rasyonalistlerse felsefeye daha yakındır. Çünkü bilginin yalnızca gözlemlerle elde edilebileceğini düşünen bir filozof için gözlenebilir olmayan bir şeyin bilgisi mümkün olamaz. Doğal olarak bu insanlar metafiziği reddedeceklerdir.[657] Tek referans olarak duyuları var sayan bir filozof ise, duyuları aşan her şeyi reddetmek ya da susmak zorunda kalacaktır. Zihnimizi duyulardan bağımsız düşünen ve aklı kaynak alan bir filozof ise, duyusal-olmayan, duyularla kavranılamayan bir alanın varlığını ihtimal dahilinde tutabilecektir.[658] Yani her şeyi maddeden ibaret görmek zorunda kalmayacaktır, ne var ki bu durumda akıl akıldan üstün gelebileceği için, kimileri kalkıp da kendilerinin hakikati bulduklarını, ama bizim aklımız yetmediği için bunu anlayamadığımızı iddia edebilir. Tarihte örnekleri çoktur.

Peki, hangi yöntemle olursa olsun, bir bilgiye ulaşsak bile bu bilginin doğru olup olmadığını nereden bileceğiz? Yani hakikat nedir? Çünkü eğer bir nesne hakkında oluşturduğumuz bir görüş, nesnenin kendisine uyuyorsa doğru, uymuyorsa yanlış diyoruz.[659] Fakat bu

655 Epikürcü bilgi kuramında gerçeğin tek bir ölçütü vardır, o da duyumdur; ancak duyumların yardımıyla oluşan imgeler de gerçeğe ulaşmada yardımcı bir ölçüt olarak kabulur. Epikür, bu imgeleri "prolepsis(ön kavrayış)", Lucretius ise "notitia" şeklinde tanımlamıştır: Lucretius, 4.476 ve D. Laertios, 10.31

656 Örneğin Aristotelese göre, bilgi duyumla başlar, ancak duyum değildir. Bilgide duyumun yanında aklın da işe karışması gerekir, aksi halde asla bilim(veya felsefe) yapılamaz.

657 Tıpkı Yeni Ateizm'in ya da Natüralistlerin yaptığı gibi.

658 Agnostisizm bu konuda nötrdür.

659 Buna "Uyuşma Kuramı" denir.

tartışmalıdır çünkü burada bizler zaten bir ön kabulle, bir tasarımla hareket ediyoruz ve karşımızdaki tasarımın bununla çelişmemesini bekliyoruz. Yani bilgi ile nesne arasındaki bir uyumdan değil, tasarımla başka bir tasarım arasındaki bir tutarlılıktan yola çıkıyoruz.[660] O halde ahlaki doğruluk haricinde, bir şeyin doğru olduğuna başka nasıl karar verebiliriz? Görüldüğü kadarıyla bir grup filozof -ki bunlara pragmatistler diyoruz- doğruyu "işe yarayan, pragmatik bir şekilde doğru olduğu gösterilen" diye tanımlamışlar. Fakat pragma'nın tam ne anlama geldiği konusunda anlaşamamışlar. Örneğin W. James'e göre doğru, bizim için faydalı olandır.[661] J. Dewey'e göreyse, problemlerimizi çözmemizde yardımcı bir araç rolü görendir.[662] Buna uygun olarak Richard Dawkins, ona "bilimin doğru olduğunu nereden biliyoruz?" sorusu sorulduğunda "çünkü işe yarıyor" demiştir.[663] Lakin bu tatmin edici bir cevap değildir zira eğer ölçütümüz sadece işe yararlılık olursa, bu durumda nesnenin ereği değil, bizim ereğimiz ana kaynağa dönüşür. Sözgelimi, ben bir telefonu ceviz kırmak için de kullanabilirim ve telefon ceviz kırmada başarılı olduğu için onun asıl amacının ceviz kırmak olduğunu düşünebilirim, halbuki telefonun asıl amacı başkalarını arayabilmek; uzaktan iletişim kurabilmektir.

Faydacı mantığa yakın olanlara hem pragmatist hem de instrümentalist, yani araççı denilmektedir. Ayrıca doğruluğu apaçıklık ve seçiklik kavramlarıyla ifade eden filozoflar da vardır ki, buradaki açıklık zihne dolayımsız olarak sunulan ve zihin tarafından kolaylıkla ve kesin bir şekilde bilincine varılan bir şeyin özelliğidir. Seçiklik ise başka her şeyden farklı olan ve kendisinde yalnızca açık olanı içeren bir doğrunun özelliğidir.[664] Örneğin beni gördüğünüzde benim bir insan olduğum açıktır, ama bana bakınca benim kim olduğumu bilmeniz bir seçiklik

660 Buna "Tutarlılık Kuramı" diyebiliriz.

661 Bertrand Russel, "Batı Felsefesi Tarihi, 3. Cilt", Alfa Yayınları, 7. Baskı, Çev. Ahmet Fethi Yıldırım, 2021, s.538-552

662 Russel, A.g.e., s. 552-568

663 Kohn von Neumann da aynı fikirdeydi, şöyle diyordu: *"Bilim açıklamaya, hatta yorumlamaya bile çalışmaz; bilimin esas işi, model kurmaktır. Model, gözlemlenmiş bir olayı betimleyen, birtakım sözel yorumlar eklenmiş matematiksel bir inşadır. Bu tür bir matematiksel inşanın meşruluğu tamamen işlerliğine bağlıdır."*

664 Descartes, Felsefenin İlkeleri, Say Yayınları, Çev. Mesut Akın, İstanbul, 16. Baskı, 2018, 1;45-46, s. 94

özelliğidir ve Descartes'a göre, bir düşünce seçik olmaksızın açık olabilir, fakat aynı zamanda açık olmaksızın seçik olamaz.[665] Bununla beraber, bir nesne veya insan veya başka bir şey, anlamlı veya anlamsız da olamaz. Anlamlı veya anlamsız olabilen şey, sadece önermedir ve bir önermenin doğru olabilmesi için, önce anlamlı olması gerekir, bu açıdan, anlamsız bir önerme; doğru da değildir. Ayrıca önermeler, dile bağlıdırlar çünkü önerme öne sürerken ve çürütürken kullandığımız araç dildir. E dil de, kendi içinde harflerden oluşan bir takım kelimelerden ve kelimelerden oluşan bir takım cümlelerden meydana geldiğine göre[666] ve dil, ancak aynı dili kullandığımızda ve dili sentaks yani söz dizimi kurallarına uygun bir şekilde kullandığımızda anlam kazandığına göre, o halde anlamın Ne'liği üzerine düşünmek elzemdir. Gerçi maalesef bu kitapta Dil Felsefesi üzerinde pek durmayacağız ama, yine de anlamın önemine ilişkin bir iki örnek verebiliriz. Örneğin "Ben dün senden bir kitap okuyacağım," cümlesi anlamsızdır. Ama "İnsanlar bazen cin görmektedir," şeklinde bir cümle anlamlıdır. Ne var ki bu cümle doğru veya yanlış değildir. Çünkü insanların gördüğü şeylerin Cin olup olmadığı henüz doğrulanmamıştır. Fakat gerçekten de insanlar bazen anlam veremedikleri bir şeyler görebilirler -özellikle de kafaları güzelken.

Bu arada bilgiden ya da dilden bahsederken mantıktan bahsetmemek olmaz çünkü mantık, epistemenin bel kemiğidir. Mantık dediğimiz şey, bir önermeyi veya bilgiyi anlamlı kılan şeydir; bilginin güvenilirliğini sınamanın bir yöntemi, bir süzgecidir ve insanlar, bildikleri şeylerin neredeyse hepsini basit mantık yoluyla bilirler. Zira bizler bir şeyi öğrenir veya öğretirken, benzerlerden yola çıkarız; tecrübelerimize ve ön kabullerimize dayanırız. Örneğin şimdiye kadar tükettiğimiz patates gibi yiyeceklerin bizi beslediğini gördüğümüz için, yeniden patates yiyeceğimizde onun bizi besleyeceği sonucuna ulaşırız. Bu, indüktif akıl yürütmedir.[667] Ya da bütün insanların öldüğünü gördüğümüz için bizim de öleceğimizi düşürüz ki bu da dedüktif bir akıl yürütmedir.[668]

665 Descartes'a hakkını teslim eden bir Felsefe Tarihi çalışması için bkz: (Ahmet Cevizvi, "Felsefe Tarihi, 3. Cilt, 17. Yüzyıl Felsefesi" Say Yayınları, 5. Baskı, s. 149-237

666 C. L. Strauss, kelimeler parçalandığında oraya çıkan şeye "Mitem" adını vermiştir.

667 Tümevarımsal.

668 Tümdengelimsel.

Bununla beraber, eğer varlıklar arasındaki benzerliklere bakarak birinin yaptığı bir hareketi diğerinin de yapacağını düşünüyorsak veyahut benzer nesnelerin benzer işlevlere sahip olduklarını sanıyorsak, bu durumda bir analoji[669] kuruyoruz demektir. Anlayacağınız üzere, bugüne kadar öğrendiğiniz veya doğru saydığınız şeylerin neredeyse hepsi, bu türden ön kabullere dayanıyorlar ve bunlar, başta da söylediğimiz gibi çeşitli gerekçelere sahip birer inançlar.

Peki mantıklı konuşmakla doğru konuşmak arasında ne tür bir fark var? Çünkü doğru konuşabilmek için önce mantıklı konuşabilmek gerekiyor ama her mantıklı konuşan doğru konuşmuyor. Zira mantıktaki doğruluk ile bilgi kuramındaki doğruluk aynı şey değildir. Mantıkta doğru ile kast edilen şey, bir özdeşliktir, tutarlılıktır. Örneğin hemen her mantık kitabında yazdığı üzere, "A = B'dir ve B = C'dir" dersek, buradan otomatik olarak "A'nın da C olduğu" anlaşılır. Ya da en popüler örnekle (Aristoteles'in Syllogism'inde olduğu gibi), "bütün insanlar ölümlüdür ve Sokrates de bir insandır" dediğimizde bundan *a priori*[670] bir şekilde "Sokrates'in de ölümlü olduğu" sonucu çıkacaktır. Bu, mantıksal bir doğrudur çünkü eğer ilk iki öğe doğruysa, üçüncü öğe yani çıkarım kısmı da doğru olmak zorundadır. Ancak her mantıksal doğru, aynı zamanda epistemik bir doğru olamaz.

Örneğin "bütün insanlar balıktır ve bütün balıklar yüzer" dersek, bundan a priori bir biçimde "insanların da yüzdüğü" sonucuna ulaşırız ve gerçekten de bütün insanlar -eğer eğitim alırlarsa- yüzebilirler. Ayrıca bütün balıklar zaten yüzüyorlar; yani mantıken bu önermeler uyumludur; fakat insanlar balık değildir.

Ya da "Eğer yağmur yağarsa yerler ıslanır," önermesini doğru kabul edersek, ve sokağa baktığımızda yerlerin ıslak olduğunu görürsek, "demek ki yağmur yağmıştır" diye düşünürüz. Lakin yerlerin ıslak olmasının sebebi belediye arabalarının yerleri yıkaması ya da çılgın bir komuşumuzun bütün yolu kovalar dolusu suyla ıslatması da olabilirdi. Haliyle vardığımız sonuç hakikat olmayabilirdi. Bu sebeple, yerlerin hangi şartlarda ıslanabileceğini hesaplayarak, önermemize binlerce

669 Benzerlerden hareketle çıkarım.

670 A priori, kelime anlamı olarak "önsel" demektir. Ancak genel kullanım alanı olan felsefede, "deneyden önce olan" anlamında kalıplaşmıştır.

uyumlu ayrıntı eklememiz ve hiçbir boşluğa mahal vermememiz gerekir, ama bunu genele uyarladığımızda, her şeyi bilmemiz ve her ihtimali hesaplayabilmemiz mümkün olmadığı için ister istemez bazı kısımları boş bırakmak ve elimizdekilerle yetinmek zorunda kalırız.

Bir iki örnek daha vermek gerekirse, "Bütün balıklar yüzerler, kediler et yer, öyleyse hava güneşlidir." Bu da bir önermedir ve tek tek incelendiğinde balıkların yüzdüğü, kedilerin et yediği ve belki de o esnada havanın güneşli olduğu doğrulanabilir. Lakin havanın güneşli olmasının balıkların yüzmesiyle veya kedilerin et yemesiyle hiçbir alakası yoktur. Bu sebeple mantığın bizi götürdüğü her sonuç apaçık olmayabileceğinden, mantık da bir disiplin olarak üzerine yoğunlaşılması gereken bir alan olmuştur ve özellikle de mantığın kurucusu kabul edilen Aristoteles[671] devrinden beri birçok filozof, mantık üzerine eserler vermiştir. Öyle ki, Tanrı'yı bilmenin en güvenli yolunun Mantık olduğu ileri sürülmüştür. Halbuki Epimenides'in "Girit'li Paradoksu"nun kaynağı da mantıkdır.[672]

Diğer bir ifadeyle, mantıkta kusurlar vardır ve mantıklı gibi görünen her şey, esasen mantıklı değildir. İşte aynı şey bilimsel gerçekler için de geçerlidir. Zira, bilim tarihine baktığımızda, 1000 yıl önce bilimsel gerçek olarak sunulan bir şeyin bugün yanlışlandığını görebiliyoruz. Ya da, birçok dinin tarihe gömüldüğünü biliyoruz ve yıllar önce doğru kabul ettiğimiz inançlarımızı bugün reddedebiliyoruz. Haliyle, şu an doğru zannettiğimiz birçok şeyin esasında yanlış olması ihtimali, büyük bir ihtimaldir ve şüphecilik, bu ihtimallere duyduğu güvene göre farklı pozisyonlar alır. Zira halüsinasyon görmemiz ve benzeri örneklerden hareketle, duyularımızın bizi yanılttığını biliyoruz ve matematikte dahi çok ciddi bir hata yapmamız ama bu hatayı fark edecek kadar bu alanda ilermemiş olmamız, ya da hatamızı gösterecek olan yöntemin henüz keşfedilmemiş olması ihtimali her zaman vardır.

671 Aristoteles mantığa Organon/Alet demiştir.

672 Girit'li bir adam, "bütün Giritliler yalancıdır," derse sonuç ne olur? Eğer bu adam doğruyu söylüyorsa, bu durumda kendisi doğruyu söylediği için bütün Girit'liler yalancı olmayacaktır. Ancak eğer bütün Girit'liler yalancı değillerse, o halde az önce "Bütün Girit'liler yalancıdır," derken yalan söylemiş olacaktır ve eğer yalan söylemişse, o halde bütün Girit'liler yalancı değildir ama kendisi bir yalancı olduğu için, söylediği şeyin doğru olup olmadığını bilemeyiz ve bir kısırdöngüye yakalanırız.

Bu sebeple her daim sorgulamak gerekir. Bu aşamada, kendilerinden pek bahsetmediğimiz deneyimciliğe ışık tutan filozoflara da bir bakmamızda fayda vardır.

Deneyden gelen bilgilere güvenme, ama deneyden gelmeyen bilgilere karşı şüpheci olma durumu, David Hume üzerinden aktarılabilir. Hume, bilgilerimizin yalnızca dış deneyden geldiğini savunur ve nedensellik ilkesini ortaya atar.[673] Bu ilkeye göre, her şeyin bir nedeni vardır. Kimi teistler, bu nedenselliğe şu eklemeyi yaparlar: *"Örneğin resmin ressamı varsa, evrenin de bir yaratıcısı olmalıdır."*[674] Fakat Hume, bu fikrin bize herhangi bir deneyle verilmediğini söyler, yani bu fikre inanmak için hiç bir sebep yoktur ve deneyle edinilmeyen bir bilgi, bilinemezdir; ona ancak inanılır.[675]

Bu türden bir şüpheciye daha bakmak gerekirse, Hume'un dogmatik uykusundan uyandırdığı Immanuel Kant'a bakılabilir. Gerçi Kant tam bir şüpheci değildir ama, hiç değilse metafizik konusunda şüpheci bir tavrı vardır. Kant'a göre bilgide hem deneyden hem de akıldan gelen öğeler bulunur ve deneyden geldiği zannedilen birçok verinin içinde de, esasen deneyden gelmeyen a priori dediğimiz bazı öğeler barınır.[676] Çünkü, deney yapan kişi, uzay ve zamana bağlıdır, uzay-zaman düzleminde düşünür, bu düzlemde veriler toplar ve yaşar. Bu sebeple, ne öğrenirse öğrensin, öğrendiği şeye zaman ve mekanı da yükler. Yani "şeyi" yeniden tasarlar ve her şeyi uzay ve zamanla görür.[677] Ayrıca, yalnızca deney yapmak bilgiyi meydana getirmez. Çünkü deneyle elde edilen şey saf bir pamuk yığınıdır, ama sizler onu imkânlarınızın

673 Anthony Kenny, "Batı Felsefesinin Yeni Tarihi, 3. Cilt, Modern Felsefenin Yükselişi", Küre Yayınları, 3. Baskı, Çev. Volkan Uzundağ, 2021, s. 212-215

674 Bu konuyu zaten işlemiştik.

675 Fakat tecrübe yoluyla edinilen bilgilerin de ne kadar güvenilir olduğu tartışmalıdır. Çünkü tümdengelim-tümevarım-anajoli üçlemesinin dışında kalan bir sistem kurmak çok çetrefilli bir iştir ve neye güveneceğimiz belli değildir. Bizler, bir A olayını B olayının izlediğini çok kez gördüğümüz için bu bizde bir alışkanlık meydana getirir ve ne zaman A görsek, B'nin geleceğini düşünürüz. Yani bir çağrışıma kurban gideriz. Bu, 10 bin defa beyaz kuğu gördük diye, bütün kuğuların beyaz olacağına inanmamıza benzer. Halbuki siyah bir kuğu gördüğümüz takdirde bütün tezimiz çökecektir.

676 Kant'ın Epistemolojisinin güzel bir özeti için: Ahmet Cevizci, "Felsefe Tarihi, 4. Cilt, Aydınlanma Felsefesi", Say Yayınları, 2. Baskı, 2020, s. 436-489

677 Anthony Kenny, A.g.e., s. 215-220

yettiği bir tezgahta bir kumaş haline getirirsiniz. Bu tezgah ise felsefe dilinde anlık veya zihin diye ifade edilmiştir. Zihin, kendisi de zaten zaman ve mekâna bağlı olduğu için zaman ve mekânın içinde, zaman ve mekândan aldığı örnekler üzerinde deneyler yaparak, zaman ve mekânla birleşmiş olan sonuçlar elde etmektedir. Bu da bizim, ne türden olursa olsun hakikat dediğimiz şeyi zaman ve mekânın kalıplarına sıkıştırmak zorunda kaldığımız anlamına gelir ve bu, tam anlamıyla gerçeğe ulaşamayacağımız sonucunu verir. Diğer bir ifadeyle, bizim bilgi dediğimiz şey, deneyden gelen malzeme ve zihnin bu malzemenin üzerine eklediği şeydir. Yani saf bir bilgi değildir. Ayrıca deneyden gelen malzemeyi biz kendi kendimize yaratmıyoruz, o zaten bizden bağımsız olarak var. Bu bizden bağımsız, kendiliğinden olan varlığa da felsefe dilinde "kendinde şey" diyoruz,[678] yani "numen", ve insanlar numeni bilemezler.[679] Örneğin masa bizim bakışımız, yorumumuz ve tasarımımız sayesinde masa olarak algılanır, halbuki masa kendi başına nedir? Kendiliğinde bir varlık olarak masa neyi temsil eder? Masa'dan rengi, materyali ya da biçimi kaldırdığımızda geriye ne kalır? Bunu bilemiyoruz çünkü bizler numeni, bize göründüğü şekliyle yani fenomeniyle bilebiliriz.[680]

Şimdi, bundan şöyle bir sonuç çıkıyor: Bizler, hakkında herhangi bir deney sâhibi olamayacağımız veya bize deneyle verilmiş olmayan hiçbir şeyin bilgisine gerçek anlamda ulaşamayız. Eh, Tanrı, ruh ve özgür olmak gibi şeylerin bize deney tarafından verilmiş olmadığı da belli; öyleyse bu tür varlıkları ele alan felsefe pratiği yani metafizik, bir bilim sayılamaz çünkü gerçek bir bilgi veremez.

"Bir masa gördüğümüzde, doğaya şiddet uygulamadıkça, 'bu bir masadır' önermesine zımni onayımızı veririz. İrade yitimine uğramış temsilin, nesnenin gerçekliğinin bir kısmını bize derhal teslim eden temsilin kendine özgü bir niteliği, düşlerde ya da farklı türde sanrı süreçlerinde olduğu gibi, gerçek dışı nesnelerin temsilinin sahip olmadığı bir kesinliği (energeia) vardır. Bu temsil üç öğeyle nitelenir: Gerçeklik -mevcut

678 Bu konuyu Ontoloji kısmında tekrar ele alacağız.

679 "Ding an sich"

680 Ali Taşkın & Metin Becermen, "Felsefe Tarihi 2, Rönesans, Yeniçağ ve XIX. Yüzyıl Felsefesi Tarihi", Sentez Yayınları, 3. Baskı, 2018, s. 282-291

bir nesneye denk düşer; uygunluk -her noktada ona benzerdir; edimsellik -gerçekdışı bir nesneden kaynaklansaydı olmayacağı gibidir. Doğanın bize sağladığı bilgi doğrudur; fakat bu bilgi yanlış görüşlerden oluşan bir sisteme dahil olur olmaz insanların bunu kullanımı çok daha az doğru olacaktır."[681][682]

Bahsetmeye değer deneycilerden biri de, G. Berkeley'dir. Ona göre bilginin kaynağı doğrudan doğruya duyu algısıdır. Deney bilgisinin dışında başka bir bilgi yoktur, örneğin soyut düşünceler falan da hikâyedir. Biz yeşil veya kırmızı bir nesneyi algılarız ama soyut bir düşünce olarak kırmızı veya yeşili düşünemeyiz. Üçgen şeklindeki nesneleri algılarız ama üçgen fikrini düşünemeyiz.[683] Spinoza'nın eklemesiyle: *"Her algı, ya mevcut olduğu düşünülen bir şeyin ya da sadece bir özün algısıdır."*[684] İşte tam da bu noktada Descartes'ın şüpheciliğinden bahsetmek doğru bir tercih olacaktır.

Descartes, varlığı ruh ve madde şeklinde ikiye ayırmıştı ve ruhun ya da zihnin düşünen varlık, maddenin ise yer kaplayan, nesnel varlık olduğunu söylemişti. Descartes esasen Tanrı'ya inanan biriydi ama, yine de bu inancı rasyonalize etmek için bir yöntem bulması gerektiğini düşünüyordu -ya da bu yöntem sonucunda Tanrı'ya dair bir inanç edinmişti. Paris İlahiyat Fakültesi'ne gönderdiği bir mektubunda şöyle diyordu:

"Bizim gibi imanlı kişiler için bir Tanrı'nın var olduğuna ve insan ruhunun bedenle birlikte ölmediğine iman yoluyla inanmak yeterli olsa da, inançsızları, kendilerine bu iki şeyi önce doğal akıl yoluyla

681 Levy, A.g.e., s. 33-34

682 Duyularımla algıladığım masa vardır ama masa her perspektifte daha farklı bir görüntüye sahiptir. Duyularımla algıladığım masa empirik bir gerçekliğe sahiptir ama yine bu masa gibi duyularımla algıladığım sonsuz masa çeşidi vardır. Bunların her biri tek tek masadır ama masanın kendisi değildir. Her bireysel masa, bir masa özünü içerir ve bu masa özü ile(essentia) bir masa olur. Öyleyse "bir nesneyi , bir cismi masa yapan bu masa özü nedir?" diye sorunca da bunun bir cevabını veremem, çünkü masa özünü duyularımla algılayamam. Onu ancak düşünebilirim. Bu da bizi Platon'un idealizimine mahkum kılar.

683 Bu konuyla ilgili olarak, Berkeley'in "İnsan Bilgisinin İlkeleri Üzerine Bir İnceleme" kitabı okunabilir. Türkçesi için: George Berkeley, "İnsan Bilgisinin İlkeleri Üzerine Bir İnceleme", Biblos Yayınları, 3. Basım, Çev. Levent Özşar, 2018, s. 43 vd.)

684 Spinoza, "Tractatus de Intellectus Emendatione - Aklın Islahı Üzerine Bir İnceleme", Alfa Yayınları, Çev. Çiğdem Dürüşken ve Eyüp Çoraklı, 2. Baskı, Ekim 2019, s. 63

kanıtlamadıkça, hiçbir dine, hatta hemen hemen hiçbir ahlak erdemine inandırmanın olanaklı olmadığı ortadadır..."[685]

Böylece Descartes, "*de omnidus dubitandum*"[686] ilkesinden hareketle, varlığı ve bilgiyi sorgulamaya başlamıştı.[687] İlk önce de duyularımızı ele almıştı. Çünkü bir şeyi yıkmak istiyorsanız, onun temeline saldırmanız en doğrusudur ve insan için duyuların getirdiği bilgiler, temel bilgilerdir. Öyle ki, Aristoteles, "bir duyusunu kaybeden, bir dünyayı kaybetmiştir," sözünü bu sebeple söylemiştir.

"Bir ressam, tabloda gördüğü tüm çizgileri silmek için, vaktini düzeltmeye harcamak yerine, tabloya tuvalin üzerinden süngeri geçirip yeni baştan başlarsa daha iyi yapmış olur. Aynı biçimde her insan, bilgi yaşı denilen bir yaşa geldiğinde, o ana kadar düş gücüne yerleşmiş olan eksik düşünceleri enine boyuna zihninden söküp atmalı ve yeni baştan yenilerini oluşturmaya başlamalıdır."[688]

Descartes, -söylediğine göre- şöminenin karşısında, koltuğunda otururken bu tür satırları kaleme almış ve yaşadığı şeylerin bir rüya mı yoksa gerçek mi olduğundan şüphe duymuştur. Çünkü rüya görürken, yatakta uzanmakta olduğu halde kendisini dışarıda yürür ve koşarken görüyor, güneşi hissediyor ve rüyada olduğunu unutuyordu. Rüyada olduğunu ancak rüyadan uyandığı zaman fark edebiliyordu. O halde, eğer şuan dahi rüya görmeye devam ediyorsa, bunu ancak uyandığı zaman anlayabilecekti. Haliyle, oturduğu koltuk, karşısındaki şömine, yazmakta olduğu satırlar; bütün bunlar bir yalan olabilirdi. Böylece Descartes, hislerden, dış varlıktan ve hatta Tanrı'dan bile şüphe duymaya başladı ve kademe kademe sepetteki çürük elmaları eledi. Descartes, *Tabiat Işığı ile Hakikati Arama* eserinde diyalogunun kahramanlarından biri olan Poliandre'ye şöyle bir soru sordurttu:

"... Hayatım boyunca rüya görüp görmediğimi bir yana bırakıp, zihnime ancak duyular yoluyla girdiğini sandığım bütün düşüncelerin, tıpkı

685 Descartes, Meditasyonlar, Bilgesu Yayınları, 4. Baskı, 2018, Ankara, Çev. İsmet Birkan, s. 7

686 "Her şeyden kuşkulanmalı."

687 Felsefenin İlkeleri'nde şöyle der: *"Gerçeği arayanın yaşamında bir kez tüm nesnelerden gücü yettiği ölçüde kuşku duyması gerekir.* "(Descartes, Felsefenin İlkeleri, Say Yayınları, Çev. Mesut Akın, İstanbul, 16. Baskı, 2018, 1;1, s. 67

688 Descartes, "Tabiat Işığı ile Hakikati Arama", Say Yayınları, Çev. Sanem Sollers, 1. Baskı, 2015, İstanbul, s. 40

uyuduğum zamandaki, gözlerim kapalı, kulaklarım tıkalı olduğu, özetle duyularımdan hiçbirinin ortada olmadığı zaman zihnimde oluşan düşünceler gibi, zihnimde kendiliğinden oluşup oluşmadığından kuşku duymaya başlayacağım. Dolayısıyla, dünyada siz var mısınız, yer var mı, güneş var mı diye kuşku duymakla da yetinmeyeceğim, ama gözlerim var mı, hatta sizinle konuşuyor muyum, siz benimle konuşuyor musunuz diye de kuşku duyacağım; kısacası her şeyden kuşku duyacağım."[689]

Çünkü bizi bir kere yanıltan duyular, her daim yanıltıyor olabilirler ve duyularımızın bizi bazen yanılttığını biliyoruz. O halde her daim yanıltmakta olmadıklarını nereden bilebiliriz?[690] Bir kere yanlış saati göstermiş olan bir saatin -düzeltmediğiniz takdirde- her baktığınızda tekrar yanlış saati göstereceği bellidir. Şans eseri doğru saati göstereceği bir noktada bakmış olsanız bile; elinizde düzgün bir saat yoksa, yanlış saatin o esnada doğruyu gösterip göstermediğini bilme şansınız yoktur. Öyleyse, şu an hissettiklerimizin doğru olduğunu bilsek dahi, zaman zaman bizi yanıltan şeyin kaynağı nereden gelmektedir? Yanılmadığımızı ispatlayacak doğru bir referans (saat) var mıdır? Bizi yanıltan biz miyiz, dış dünya mı yoksa başka bir şey mi? Böyle bir durumda akla ilk gelen şey Tanrı'dır fakat, bizi yanıltan varlık Tanrı ise, o halde ona bile güvenemeyiz demektir. Bu konuda Descartes, Meditasyonlar eserinde şunları yazmıştır:

"En başta biliyorum ki, onun (Tanrı) hiçbir zaman beni aldatmasına olanak yoktur, çünkü her sahtecilik ve aldatmada öyle ya da böyle bir eksiklik, bir kusur bulunur;[691] *ayrıca birini aldatabilmek bir zekâ inceliği veya güç belirtisi gibi görünebilse de, aldatmayı istemek ya zayıflık ya da kötücüllük göstergesidir, dolayısıyla da Tanrı'da bulunamaz."*[692][693]

689 Descartes, A.g.e., s. 44-45

690 Bu fikir, Felsefenin İlkeleri'nde de tekrar edilmiştir: Principles, 1;4

691 Zira gücünüz yetse aldatmazsınız. Aldatanlar korkularından ya da güçsüzlüklerinden aldatmacalara başvururlar. Ya da sadece eğleniyorlardır.

692 Descartes, Meditasyonlar, Bilgesu Yayınları, 4. Baskı, 2018, Ankara, Çev. İsmet Birkan, s. 53

693 Felsefenin İlkeleri'ndeki versiyonu şöyledir: *"Her ne kadar aldatma becerisi insanlar arasında bir zekâ inceliği ve belirtisi olsa da, aldatmak istemek, her zaman bir kötülük, düzen, korku ya da düşkünlükten doğar. Dolayısıyla tüm bunlar Tanrı'ya yüklenemez."* (Descartes, A.g.e., 1;29, s. 85)

Sonuç: Öyleyse bunu kötü bir cinin yaptığını varsayabiliriz. Bu cin bizi gökyüzü, toprak, yemek ve su gibi birçok şey konusunda kandırıyor olabilir. Hatta ellerimiz, gözlerimiz ve kulaklarımız bile bize ait olmayabilir ve gerçekte bambaşka türlü bir yaratık olabiliriz. Ama neticede biz varız değil mi? Çünkü muhattap alınıyoruz. Ayrıca kendimizin var olmadığını da düşünemiyoruz. İşte bu yüzden, her şeyden kuşkulansak da var olduğumuzdan kuşkulanamayız.[694]

Alıntılamak gerekirse, Meditasyonlar'ın kaynağı sayılabilecek Yöntem diyalogunda Descartes, diyalogun diğer kahramanı Eudoxe'ye şunu sordurmuştur: *"Peki kuşkularımızdan kuşku duyabilir misiniz?"... "Kuşku duymanız, kuşku duyamayacağınız kadar kuşkusuzdur, o halde kuşku duyan sizin var olduğunuz da doğrudur..."*[695][696]

Bu sebeple kuşkulanamayacağımız ve kendiliğinden apaçık olan tek ilke, benliğimizdir. Yani ruhtur.[697] Çünkü gördüklerim gerçek olmasa da görüyor olmam bir gerçektir; duyduklarım ve hissettiklerim sahte olsa da, duyup hissetme tecrübesi gerçektir. *"Yani ben düşünen, sorgulayan, kuşku duyan ve deneyimler yaşayan bir şeyim."*[698][699]

Descartes konuşmasını şöyle sürdürür: *"Balmumu sert, şekil alan, kokan, bir objeyi ifade eden bir şeydir. Fakat onu ateşte yakarsanız sertliği*

694 Bu arada Descartes, rüyada bile olsak 2+2'nin beş edemeyeceğini ve köşeli bir daire göremeyeceğimizi, çünkü böyle şeylerin mümkün olamayacağını söyler. Ne var ki, Tanrı'nın kudreti devreye girerse bunların da var olması mümkün olur: Meditasyonlar, s. 19-20

695 Tabiat Işığı, s.44-45

696 "Var olduğumu nereden bilebilirim?" gibi bir soruya verilebilecek en mâkul cevap, "peki bu soruyu kim soruyor?" olmalıdır. Çünkü benlik bizim "olduğumuz" şeydir, "sahip olduğumuz" şey değil.

697 Descartes, "Felsefenin İlkeleri", Say Yayınları, Çev. Mesut Akın, İstanbul, 16. Baskı, 2018 , s. 55

698 Descartes, Meditasyonlar, Bilgesu Yayınları, 4. Baskı, 2018, Ankara, Çev. İsmet Birkan, s. 27-29

699 Descartes'ın bu fikrinin orijinalliği tartışılır. Çünkü ondan uzun yıllar önce yaşamış olan Augustinus da benzer bir şeye işaret etmişti. Örneğin, bir şüpheciye şöyle seslendiği yazmaktadır: *"Söylediklerimi anlıyor ve gerçekliğinden şüphe ediyorsan, en azından şüpheden şüphe etmediğine dikkat et. Eğer hâlâ şüphe ettiğin kesinse, bu kesinliğin nereden geldiğini kendine sor... Şüphe ettiğini anlayan her insan, doğru bir şey anlar ve anladığı bu şey de kesindir."* Kısacası, Augustinus da *"şüphe duyabilmek için önce var olmak gerektiğini" söylemiştir.* Zaten Augustinus'un bu görüşü, *"Si fallor, sum (Şüphe ediyorsam, varım),"* şeklinde de sloganlaşmıştır ve bunun *"Düşünüyorum, o halde varım (Cogito ergo sum)"*a dönüştürülmüş olması pek de şaşırtıcı olmaz.(Özcan, A.g.e., s. 123)

gider, sıvılaşır; kokusunu kaybeder; az önceki bal mumu imgesiyle hiçbir alakası kalmaz. Ama yine de o hâlâ aynı balmumudur. Fakat balmumu diyince aklımıza gelen özellikler artık onda yoktur."

Bu, bizi şu tür bir akıl yürütme noktasına vardırır: Balmumu kendinde bir varlık olarak bir özellik ihtiva etmez. Onun balmumu olduğunu söyleyen bizler, onu kokusu veya görüntüsüyle zihnimizde bir varlık olarak algılarız ve bu özelliklerini kaybetse dahi balmumu imgesini kabul ederiz.[700] Gerçek olan kendini zihnimize düşüren İde'dir. Tıpkı rüyalarımızda bu dünyanın bir benzerini görmemiz gibi. Aynı şekilde bir ressam da, her ne kadar hayalgücüne başvursa da genelde tuvale bildiği şeylerin bir benzerini yansıtır. Örneğin kanatlı bir at çizen bir ressam, kanatlı bir at görmüş olmasa da bir hayvan olarak atı ve bir uzuv olarak kanatları görmüştür. En iyi ihtimalle ressam bağımsız bir şey tahayyül etmeyi başarsa dahi, onu çeşitli renk veya biçimlerle resmetmek zorundadır. O halde dış dünyanın var olduğundan emin olabiliriz çünkü hakikat olan yalnızca İde'ler olsa dahi, onların bu dünyayı meydana getiren yansımaları bir anlamda gerçektirler, zira İde'leri anlayabilmemiz için bu boyutlara ihtiyacımız vardır. Hume şöyle der;

"Düşüncemiz bu sınırsız hürriyete sahip görünüyor olsa da, daha yakından incelersek, aslında onun çok dar sınırlar içinde kaldığını ve zihnin bu yaratıcılık yeteneğinin duyuların ve tecrübenin verdiği malzemeleri birleştirmek, yerlerini değiştirmek, büyütmek ya da küçültmek yetisinden başka bir şey olmadığını görürüz. Altın bir dağ düşündüğümüzde, daha önceden tanıdığımız iki tutarlı ideayı, altın ve dağı birleştiririz sadece."[701]

Peki İde nerden geliyor? Ateş bana ateş idesini gönderiyor da bu şekilde mi ateş idesini idrak ediyorum, yoksa bunu kendim mi

700 Bu fikrin de orijinalliği tartışmaya açıktır. Zira çok öncesinde İbn-i Sinâ da benzer bir sonuca ulaşmıştı. İbn-i Sina ruhu "Uçan Adam" önermesiyle tanımlamış ve rasyonelleştirmeye çalışmıştı. Yöntem şudur: Kendinizi havada, hiçbir yere dokunmaz vaziyette dururken düşünün. Hiçbir koku almadığınızı, hiçbir şey hissetmediğinizi, bütün duyulardan yoksun olduğunuzu hayal etmeye çalışın. Hiçbir şey görmeseniz de yine kendi bilinciniz sabit, değil mi? Yani hiçbir şey deneyimlemediğinizi hayal ederken bile siz hâlâ varsınız, çünkü kendinizi var saymadan düşünmeniz imkânsız. Bu da duyulara bağlı olmayan, metafiziksel bir varlık olarak mevcut olduğunuzun bir işaretidir.

701 Hume, A.g.e., s. 25

oluşturuyorum? Eğer İde dışarıdan geliyorsa, bu durumda niteliği duyulara göre sürekli değişiyor olmalı. Çünkü bir İde güneşi bana küçük gösteriyor, ama diğer bir İde'm, öğrendiklerim; bilim, onun dünyadan kat be kat büyük olduğu ideasını da bana kabul ettiriyor. Dolayısıyla, eğer bu benden geliyorsa, -tıpkı rüyalarımda olduğu gibi- bu durumda bu idelerin nasıl şekilde oluştuklarını çözmem gerekiyor. Mesela neden suyu tahta gibi hayal edemiyorum, ya da neden sıcak bir buz görmüyorum? Demek ki zihnimde, bazı İde'leri bazılarıyla uyumlu halde tanıyan, bazılarını ise çelişik gösteren bir sistem var. Ya da İde'ler, kendi başlarında dış dünyadan geldikleri için, dış dünyanın düzenine göre bana ulaşıyorlar. Yani İde'ler, dış dünyadan daha az gerçekler ki, dış dünyadaki gerçeklik onları bastırıyor.[702] O halde, İde'ler bir şeyden geliyor veya zihnimde oluşuyorlarsa eğer; acaba gerçekte olan şeylerden mi kaynaklanıyorlar? Mesela ateş İde'si sudan gelecek değildir, ateş gibi bir şeyin en azından teoride var olması lazımdır yahut hiçlikten, tamamen olmayan bir şeyden uydurulmuş olması gereklidir. Eğer bu İde'ler var olan bir şeylerden geliyor iseler, bu durumda benden başka şeylerin de var olabileceğini kabul etmek zorundayım. Ha eğer hiçlikten geliyor iseler, bu durumda ben de pekala hiçlikten geliyor olabilirim. Ayrıca -her ne şekilde olursa olsun- soyut bile olsa bir varlıktan söz ediyorsak, bu durumda onun hacminden, ya da mevcut olması durumunda yer kaplayışından da bahsedebiliriz. Bununla da fiziksel olmasa dahi bir mekân şuuru oluşturduğumuz ortaya çıkar.

Şimdi, her şey rüya olsa da size bu kitabı yazmak için bir efor sarf etmem gerektiği, hatta sizinle kitap yoluyla konuşmak zorunda olduğum bir gerçektir. Bu sebeple, sadece düşünmemle bir şeyi var edemediğim için her şey sahte dahi olsa, bazı kural ve yasalardan şüphe edemem değil mi? Zira yazarken "Acaba yazmıyor muyum?" diye düşünmem saçmalık olurdu. Evet, bu da bir rüya olabilir ve uyandığımda yazmadığımı fark edebilirim bu doğru, fakat şu içinde bulunduğum an benim açımdan son derece gerçek olduğu için bu gerçekliğin kurallarına uyum sağlamak zorundayım. Aksi halde yaşayamam.

702 Burada Hume'un İde gibi düşünsel kavramların gerçekliğinin dış dünyaya oranla farklı bir konumda olduklarını düşündüğünü hatırlatalım.

Toparlamak gerekirse, Descartes'ın sepetinde çürük kalan tek elma kendisiydi. Zira her şeyden vazgeçebilse de, kendinden vazgeçememişti ve Descartes, bu yöntemle sadece zihninde bazı şeyler olduğundan veya onun bunları düşündüğünden emindi, düşündüğü şeylerin dış dünyada gerçekten de varolup olmadığından değil. Kısaca Descartes, öznenin varlığını tasdik etmişti, nesnenin değil. Bu sebeple bize ontolojik bağlamda pek bir şey sunamamıştı. Ama Descartes'tan sonra gelen Berkeley, konuyu biraz daha irdelemiş ve -kabaca özetlersek- şunu sormuştu:

"Zihnimde bulunan şeylerin, zihnimin dışındaki bir dünyaya karşılık olduklarını, bu dünyada yer alan şeylerin yansımaları veya etkileri olduklarını nereden biliyorum? Yani zihnimin dışında birtakım şeyler, başka zihinler, varlıklar, bir dış dünya veya gerçeklik olduğunu nereden biliyorum? Çünkü ben yalnızca algılarımı biliyorum. Algıların dış dünya denilen bir gerçekliğe dayandıklarını, ondan kaynaklandıklarını ve bu dünyada yer alan nesnel şeylerin etkileri veya sonucu olarak bende meydana geldiğini kesinlikle bilmiyorum. Bunu bilmem için kendi kendimden veya zihnimden dışarı çıkmam ve bu algıların gerçek bir şeye karşılık olduğunu görmem gerekir. Ama böyle bir şey mümkün müdür? Zihnim, kendisinde bulunan içeriklerin, dışarda bulunan bir şeyden ileri gelip gelmediğini görmek için kendisinden dışarı çıkamaz ki. Dış gerçek yani maddesel dünya dediğim şey hakkında zihnimin sahip olabileceği şey yine ancak bir algı olabilir. Öyleyse varlık, algıdır. İnsan zihni için varlık, algıdan başka bir şey olamaz. Var olmak, algılanmaktır.[703]"[704]

Fichte'ye göre de, *"bilinen, bilenin bilincinin içeriğinden başka bir şey değildir ve bilincin içeriğinin bir parçası haline gelmeyen hiçbir şey bilince doğamaz. Dolayısıyla kişinin zihinsel deneyimi dışında Hiçbir şey gerçek değildir."*[705] Ama bu durumda gözlerinizi kapadığınızda karşınızdaki ekran yok olacak veya Einstein'ın da dediği gibi, siz bakmadığınızda ay orada olmayacaktır. Veya "ben doğmadan önce dünya yoktu, ben öldükten sonra ise yok olacaktır." Bu yüzden Berkeley, bu solipsizmden çıkmak için fikrini -kabaca- şöyle genişletmiştir: *"Sadece be-*

703 *"Esse est percipi."*

704 Ahmet Cevizvi, "Felsefe Tarihi, 3. Cilt, 17. Yüzyıl Felsefesi" Say Yayınları, 5. Baskı, s. 543-569

705 Hall, A.g.e., s. 33

nim zihnim yok, yani ben tek zihin değilim. Herkesin kendi zihni var ve her zihin kendine göre bir algılayışa sahip. Bu yüzden ben ölsem ve algılayışım kesilse de, başkaları algılamaya devam edecekler ve böylece dış dünya var olmaya devam edecek."[706]

Bu biraz günümüzde Kuantum araştırmacılarının karşılaştığı Ölçüm Problemi'ni ve Gözlemci Etkisi'ni çağırıştırıyor. Siz baktığınızda parçacık olan varlık, siz bakmayı kestiğinizde dalga fonksiyonu sergiliyor ve Kuantum Teologlarına göre, "Peki o zaman kimse yokken, kimse bakmıyorken kim algıladı da bu evren varolabildi?" diye sorduğunuzda alacağınız cevap, (ilk algılayan ve her şeyi algılayan bilinç kendisi olduğundan) Tanrı oluyor.[707] Yani her şey, Tanrı'nın bakması ve algılaması sayesinde var olabiliyor. Hatta her bir algı, her bir zihin, tanrıdan pay alıyor.[708]

Klasik spiritüalist kuramlara değinmeden ama bir yandan da bunlara yakınsayan iddiaları gündeme getirmeye çalışarak ilerlersek eğer, çok kısaca Hegel'in Diyalektik tezine bakılabilir.[709] Hegel, varlığı idea olarak kabul etmiştir ve onun felsefesinde idea, mutlak zihin ya da geist terimleriyle ifade edilmiştir. Kabaca özetlersek: Hegel'e göre varlıktan önce idea vardı -ve bu Tez durumuydu. İdea gerçeklikten yoksun bir imkânlar dünyasıydı ve gerçeklik kazanmak istediğinden kendini dışa vurmuş, dışlaştırmıştı -bu da Antitez durumuydu. İdea'nın kendini dışlaştırmasıyla doğa dünyası meydana gelmiş ve idea gerçeklik kazanarak örgürlüğünü kaybetmişti. Gerçeklik kazanan İdea, özgürlüğüne yeniden kavuşmak için kendine geri dönerek tinsel dünyayı meydana getirmişti -ve bu da Sentez durumuydu.[710] Yani bütün bilgi, Tanrı'nın kendini bilmesiydi. Bu bağlamda Tanrı'nın kendini tecrübe etmek istediği ya da

706 Cevizci, A.g.e., s. 564-574

707 Örneğin B. Haisch, modern Spiritüalist kuramları bilinç teorileriyle birleştirerek, bilime uygun bir Tanrı tasavvuruna girişmiştir. Bu konu üzerine yazdığı Tanrı Kuramı kitabı, bestseller olmuştur. Türkçesi: Bernard Haisch, Tanrı Kuramı, Mitra Yayınları, 1. Basım, 2010

708 Bu bağlamda Yeni Platonculuğa, Plotinus'a veya Farabi'deki, südur etme, taşma olayına bakılabilir ancak şuan için gerek yoktur, zira buraya Panteizm bölümünde döneceğiz.

709 Hegel'in diyalektiği için: G. W. F. Hegel, "Din Felsefesi Dersleri", Pinhan Yayınları, 3. Baskı, Çev. Doğan Naci Kadıoğlu, 2020.

710 Anthony Kenny, "Batı Felsefesinin Yeni Tarihi, 3. Cilt, Modern Felsefenin Yükselişi", Küre Yayınları, 3. Baskı, Çev. Volkan Uzundağ, 2021, s. 122-125

evrenin, bir anlamda Tanrı'nın tezahürü olduğu düşünülebilir. Bu konu, kitabın son bölümünde daha geniş bir şekilde ele alınacaktır.

Devam edersek, John Locke, zihni üzerinde hiçbir yazı bulunmayan, hiçbir tasarıma sâhip olmayan beyaz bir kâğıda[711] benzetmiştir.[712] Buna göre insan, hiçbir a priori bilgiyle doğmuyordu. İnsan, bilgiyi dışarıdan, a posteriori bir biçimde alıyordu.[713] Ne var ki bu görüş de tamamen kabullenilmiş değildi. Örneğin Leibniz (1646-1716), Locke'un yukarıda sözünü ettiğimiz görüşüne İnsan Aklı Üzerine Yeni Bir Deneme adlı eserinde şu ünlü cümlesi ile karşı çıkmıştı, *"Gerçekten de zihinde deneyden gelmeyen hiçbir şey yoktur; yalnız zihnin kendisi müstesna!"*[714] Yani Locke da, Descartes'ın yakalandığı bilinç tuzağına benzer bir tuzağa yakalanmış durumdaydı ve bu, dürüst olmak gerekirse her felsefenin -Agnostisizm dahil- debelendiği bir bataklıktır. Zaten bu sebeple şüpheciler olarak ayrı bir taraf tutmak durumundayız. Çünkü bizler deney yaparak veya akıl yürüterek bir bilgiye ulaşmaya çalışıyoruz ama hangi bilgiye ulaştığımızı nereden bileceğiz? Ulaştığımızı iddia ettiğimiz şeyi sözle mi anlatacağız? İyi de sözler zaten kavramlardan oluşmuyor muydu ve kavramların her biri birer kalıp, yani yeniden inşa değil miydi? Demek ki insan bir şeyi biliyorsa bile bildirmesi (Gorgias'ın dediği gibi) mümkün değildir ve bunu deneyerek, görerek veya anlayarak da bilemezdik, zira bu türden her bilgi eksik bir bilgi olur.

Henry Bergson ise, içinde "dilin rol oynadığı bilgi" ile "dilin rol oynamadığı bilgi" arasında ayrım yapmak gerektiğini düşünmüştür.[715] İçinde dilin rol oynadığı bilgi, göreli bir bilgidir. Çünkü dil, kavramlar aracılığıyla bilinmek istenen nesneyi dondurur ve parçalar. Onun verdiği bilgi bundan dolayı her zaman için simgesel, parçasal, analitik, cansız ve soyuttur. O halde dile, kavramlara dayanan bir bilgiyle, yani duyusal-akılsal bir bilgiyle nesnelerin hakikatini kavramak imkânsızdır. Bir nesneyi bütünlüğünde, somutluğunda, canlılığında, hareketliliğinde

711 "Tabula rasa."

712 Bertrand Russel, "Batı Felsefesi Tarihi, 3. Cilt", Alfa Yayınları, 7. Baskı, Çev. Ahmet Fethi Yıldırım, 2021, s. 202-225

713 Deney yapmak veya deneyimlemek suretiyle, sonradan elde ediyordu.

714 Ahmet Arslan, "Felsefeye Giriş", Adres Yayınları, 12. Baskı, 2009, s. 41

715 Tıpkı mutlak bilgi ile göreli bilgi gibi.

vb. Bize kavratacak olan tek yeti sezgidir. Böyle bir yetiye dayanacak olan şey ise, yalnızca metafizik'tir.[716] Bu sebeple Metafizik öyle Kant'ın dediği gibi güvenilmez bir şey değildir, hatta tam tersi, metafizik, bütün bilginin ve gerçeğin kaynağıdır.

Ama burada şöyle bir sıkıntı vardır: Bu kaynaktan bilgi çekmenin tek yolu sezgiyse, bu durumda sezemeyenler hiçbir bilgiye ulaşamıyorlar demektir ve sezgiyle ulaşılan bir bilgi, paylaşılabilen bir bilgi olmayacağı için işe yaramamaktadır. Çünkü sezgiciler, bu tür bir bilginin varlığını kanıtlamak istediklerinde ister istemez, eleştirdikleri ve yetersiz olduğunu iddia ettikleri dili kullanacaklardır, yani tecrübelerini sözlerle anlatmaya çalışacaklardır veya hakikatlerini ispatlamak için akla veya deneye başvuracaklardır, başka çareleri yoktur. Ama Arslan'ın da dediği gibi "bunu yapamazlar." Dolayısıyla, "Ben şu yöntemle sezdim, şimdi sıra sizde," diyerek bir formül sunmaları hem imkânsızdır hem de sezgicilikle çelişmektedir. Çünkü sezgiye dayanan bir bilgi var ise şayet, bu bilginin en büyük özelliği zaten ifade edilemez ve başkalarına iletilemez olması, yani "yalnızca sezilebilir olması" olacaktır. Zira sezgi dışında bir yöntemle bu bilgi aktarılabilseydi, ya akılla ya da deneyle veya duyumla aktarılırdı ve o halde sezgiye gerek kalmazdı.

Diğer bir ifadeyle eğer bir Tanrı varsa ve yarattıklarıyla konuşuyorsa, o Tanrı'ya inanıp inanmamak yalnızca muhatap alınan kişinin bir sorunudur[717] ve eğer bir insan ciddi bir şekilde Tanrı'ya inandığını iddia ediyorsa, o halde ya samimidir ve onu *şeylerin hakiki bilgisine en iyi ulaştıracak yol*'u,[718] diğer bir ifadeyle bizzat Tanrı'nın sarkıttığı hidâyet ipini bulmuştur[719] ya da yalan söylüyordur.

Tarihte Ontoloji ve Ontoloji'ye Giriş

Ontoloji, varlığı varlık olmak bakımından ele alan bir felsefe dalıdır ve bu açıdan her şey ontolojinin ilgi alanına girer. Örneğin bilim,

716 İnsan, bir bilgiye ulaştığında, bunu hiçbir aracı olmadan yapar ve kendisi bile farkında olmadan bilgiyi özümser. Bunun mekanizmasıyla sezgidir.

717 Aynı şey, vahiy aldığını iddia eden peygamberler ve onlara inanmadıkları için suçlanan müşrikler için de geçerlidir.

718 "Et de via, qua optime in veram rerum Cognitionem dirigitur."

719 Gazzali de şüpheciliğinden bu şekilde, Tanrı'nın gönderdiği bir Nur ile kurtulduğunu iddia etmiştir.

ahlak veya bilgi. Onto, grekçedeki "ta onta" yani var olan kelimesinden gelir ve ontoloji terimi ilk önce 17. yy'da yaşamış olan Christian Wolff tarafından kullanılmıştır. Ontoloji bir alan olduğundan beri, varlık farklı kişiler tarafından çeşitli açılardan ele alınmıştır ve çeşitli yorumlar yapılmıştır. Mesela Varlık, bilime göre nesnedir. Zira bilim, nesneler dünyasını araştırır. Bilim, nesnel dünyanın varlığından şüphe etmez ve onu daha en başında gerçek kabul eder zira yapacağı deney ve gözlemler, evrendeki tutarlılığa dayanmaktadır. Çünkü dış dünyayı gerçek kabul etmeden onu araştırmaya kalkışmak imkânsızdır. Felsefe tarafından baktığımızdaysa, az önce de gördüğümüz gibi felsefe, varlığı olduğu gibi kabul etmez veya "dış dünya gerçektir" fikrine o kadar da kolay ulaşmaz. Ne var ki bizler, gündelik hayatta dış dünyanın var olduğunu önceden kabul ederiz. Örneğin "şu anda okumakta olduğunuz kitap vardır, üzerine oturduğunuz koltuk gerçektir" gibi. Bütün bu nesneler birbirinden ayrıdır ama ortak bir özellikleri vardır: İnsan bilincinin dışında dahi var olmaları. Biz görmesek de duymasak da onlar gerçektir. Bu sebeple dış dünyadaki varlıklara "Gerçek varlık" adını veriyoruz. Bir de insan zihnine bağımlı olan varlıklar vardır ve bunlar genelde zihinimizin ürünüdürler. Örneğin matematikteki sayılar veya geometrideki şekiller, ya da hayali varlıklar bunlardandır. Bu türden kaynağı bizim hayal gücümüz olan varlıklar, İdeal veya Düşüncel varlıklardır.

Ontolojideki en önemli soru, varlığın özünün ne olduğudur. Yani "varlık var mıdır, yoksa yok mudur?" Burada varlığı reddedenler nihilist, kabul edenler ise realisttir. Örnek vermek gerekirse, MÖ 6. yüzyılda, Çin'de gelişen Taoizm, bir çeşit nihilist felsefeydi. Şöyle ki, Taoizme göre dış dünyadaki varlıklar, karşıtlık içindedir ve gerçekte yokturlar. Dış dünya sadece bir görünüştür ve görünüşler aldatıcıdır. Görünüşün kendisinde bir varlığı yoktur. Görünen her şey adeta bir illüzyondur.[720] Ama buna rağmen, dış dünyadaki varlıklar gerçekte var olmasalar da, gerçekte var olan bir varlık vardır, bu da Tao'dur. Tao, hem doğru yoldur hem de adı, biçimi veya maddesi olmayandır. Tao görülemez, işitilemez ve bilinemezdir. Tao değişmezdir ama değişimin

720 Çin felsefesi üzerine kapsamlı bir çalışma için: Fung Yu-Lan, "Çin Felsefesi Tarihi", İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2. Baskı, Çev. Fuat Aydın, 2019

sebebidir, her şeyin kaynağı ve amacıdır. Bu anlayışa göre gerçek olan sadece Tao'dur ve dış dünya hiçtir. Benzer bir fikre Platon'un felsefesinde de rastlamıştık hatırlarsanız. Hatta Tao'nun bu "kendisi değişmeyen ama her şeyi değiştiren" yapısı, Herakleitos'ta "değişmeyen tek şey değişimin kendisidir," sözüyle anlam kazanmıştı ve "kendisi hareket etmeyen ama diğer her şeyi hareket ettiren Tao", Aristoteles'te "*unmoved mover*"[721] tabiriyle kuvvetlenecekti. Bununla beraber, kitabı ilk bölümünde de alıntıladığımız üzere; Sokrates'in meşhur sözünün bir benzeri, çok öncesinde Lao Tzu tarafından da söylenmişti:

"Bilmediğini bilmek en büyük bilgidir, bilmediğini bilmemek bir kusurdur."[722]

Fakat bu, bütün bu filozofların Taoizmden etkilendikleri anlamına gelmez tabii ki, ama en azından Antik Yunan'da gelişen felsefenin köklerinin Antik Yunan'la sınırlı kalmadığına dair bir işaret verir. Zira Kalde, Babil, Mısır, Hindistan, İran ve daha birçok medeniyetin evren ve hakikat hakkındaki yorumları, zaman içerisinde Yunan kentlerine kadar taşınmıştır. Lakin her filozof yaşadığı çağın bir yansıması olduğu için, milat öncesi dönemlerde henüz Kepler, Galileo ve Newton gibi insanlar gelmemişken, insanların evrene bakışının ekseriyetle "biz evrenin merkezindeyiz" ya da "biz en üstün türüz" minvalinde bir bakış olduğunu unutmamak gerekir. Muhtemelen bu sebeple Aristoteles gibi birçok filozof, evrende her daim bir erek[723][724] aramışlardır. Fakat Rönesans'la (yeniden doğuş) beraber, dünyanın sadece bir gezegen olduğu fikri kuvvet kazanmaya başladı ve güneşin etrafında döndüğümüz, yani merkezde olmadığımız anlaşıldı. Eskiden her şeyi ilahi bir gözle anlamaya çalışıyor ve telosu yani amacı bulmaya çalışıyorduk, ama artık "merkezde değilsek hatta belki önemli bile değilsek, o zaman sadece maddeyi anlamak ve matematiğe, fiziğe, kimyaya ve biyoloji gibi şeylere yönelmek yeterlidir," diye düşünmeye başladık. Buna

721 "Hareket etmeyen hareket ettirici(Tanrı)."

722 Lâozî, "Tao te Ching", Türkiye İş Bankası, Kültür Yay., Hasan Âli Yücel Klasikleri Dizisi, 5. Baskı, LXXI. Deyiş, s.76

723 "Telos," yani "nihâi amaç."

724 *"Bir erek, tüm eylem ya da akıl yürütmelerin kendisine yönlendirildiği fakat kendisi hiçbir şey için var olmayan şeydir; ya da başka bir deyişle, nihai arzunun nesnesi olan şeydir." -Cicero, De Finibus, I. 12, 42*

göre; Tanrı varsa da yoksa da, bizim önce bu dünyayı anlamamız gerekir ve madem ki, hayata bir kere geldik (reenkarnasyoncuları tenzih ederim) o halde hayatı en güzel şekilde yaşamak lazımdır.

Bu düşünce bizi materyalizme götürmüştür -Modern versiyonu Tanrıtanımaz Varoluşçuluktur[725] ki bunun ilk örneği Demokritos'ta karşımıza çıkar. Demokritos, daha önce de belirttiğimiz üzere atomcuydu ve Leukippos'la beraber determenizmin temellerini atmıştı. Bu açıdan Ateizmin, Demokritos'la ve materyalizmle epey yakın bir akrabalığı vardır çünkü Tanrı'yı devreden çıkaran ilk filozof -bilindiği kadarıyla- Demokritostur. Bu sistemin üzerine inşa edilen 1,5 milenyumluk bir felsefe birikiminden sonra T. obbes, evrende "bilardo topu mekaniği" dediğimiz mekanik bir sistemin hakim olduğunu söylemiştir. Yani evren bir makine gibidir, her şey tıkırında işlemektedir ve dışarıdan müdahale etmesi gereken bir tanrıya ihtiyaç yoktur. Hobbes'a göre, cisimler dünyasında meydana gelen her şey mekaniktir, yani harekettir. Destekler bir şekilde Bayle, sözlüğündeki Rorarius maddesinde, Tanrı'nın parçası eksik bir makineyi çalıştıramayacağını söyler. Örneğin dört ayaklı bir masanın üç ayağını eksiltirseniz ve bu boşluk doldurulmazsa, o artık masa olarak kalmaz. Haliyle Tanrı olsun veya olmasın, bu evrende meydana gelen her şey zaten belli bir sistem üzerine meydana gelir ve Tanrı bunların dışına çıkamaz.[726]

Bu anlayışa, yani mekanizm anlayışına göre, ruhsal olayların temelinde bile maddi hareketler yatar çünkü ruh da maddidir. Ama Hobbes, maddeci değil de cisimci bir tavır takınır. Leviathan eserinin 46. Bölümünden de anlaşılacağı üzere, ona göre varlık cisimlerden oluşur ve evrenin her parçası cisimdir. Cisimler, eni, boyu ve derinliği olan, düşünceden bağımsız varlıklardır ve bunlar doğal, yapay

725 Bunun en meşhur örneği, Sartre'ın "*Tanrı var olsaydı bile, hiçbir şey değişmeyecekti,*" şeklindeki tavrıdır: Jean-Paul Sartre, "Varoluşçuluk", Say Yayınları, Çev. Asım Bezirci, 29. Baskı, 2019, s. 72

726 Bununla beraber, Malebranche, Tanrı'nın sadece yasaları koyduğunu, sistemi belirlediğini ve o noktadan sonra evrene müdahil olmayı bıraktığını söyler. Çünkü bilge olan bir Tanrı'nın eserini sürekli kontrol etmesine gerek yoktur, eğer bunu yaparsa kendi koyduğu yasaları çiğnemiş olur ve bu, yanıldığını ya da işini eksik yaptığını gösterir; haliyle bu durum Tanrı'nın kusursuzluğuna gölge düşürür. (Pellegrin, A.g.e., s. 164-165'den naklen: Malebranche, "Abrege du Traite de la Nature et de la Grâce", Euvres Completes, Vrin, T. VIII-IX, 1966, p. 1084-1086)

ve ahlaki şeklinde üçe bölünebilir. Doğal cisimler doğadaki nesneler, yapay cisimler insan eseri olan nesneler, ahlaki ya da toplumsal cisimlerse devlet gibi, aile gibi, yasa gibi şeylerdir.[727] Peki eğer ahlak bile cisim olarak nitelendirilebiliyorsa, o halde metafiziği ne yapacağız? Ruh da bir cisim midir? Tanrı bir cisim midir? Elbette değildir. Bu felsefeden, metafiziğin ve Tanrı'nın yadsınmasından başka bir sonuç çıkarılamaz. Çünkü bu anlayışı savunduğunuz takdirde Tanrı ya devredışı kalacaktır, ya da madde boyutuna indirgenecektir. Aksi halde söz konusu dahi edilmemesi gerekir.

Lakin Tanrı'nın ya da Metafiziğin tek bir tanımı yoktur. Örneğin Kant, metafiziği üçe ayırmıştır: Birincisi rasyonel teoloji (tanrının bulunduğu evre), ikincisi rasyonel psikoloji (ruh), üçüncüsüyse rasyonel kozmoloji (evren ve maddenin içyapısı). Ama bu üçü de insan duyusunun ötesinde kalan şeylerdir. Yani bunlar hakkında herhangi bir bilgiye ulaşma şansımız yoktur. Bu sebeple -eğer skeptik gibi düşüneceksek- ne "ruh ölümsüzdür" demek doğrudur, ne de ruh hakkında herhangi bir yargıda bulunabiliriz. Ne varlığın tözüyle ilişkili bir argüman sunabiliriz, ne de bunu reddedebiliriz. Her şey muallaktadır. Dini ifadeyle söylersek, "ona bizim aklımız ermez." Wittgenstein bu sebeple metafizik için "susulması gereken bir alan" demiştir.[728] Ama Kant, buna rağmen "bir bilgi sahibi olmasak da, iman sahibi olabileceğimizi" söylemiş ve bu yüzden de "inanca yer açmak için bilgime ket vurdum," demiştir. Çünkü metafiziğin kapsamı içinde kalan konular ne deneyle ne bilimle ne de akılla kavranamamaktadır. Bu bağlamda metafizik üzerine çalışmanın (bizi pozitif bir bilgiye ulaştıramayacağı için) zaman kaybı olduğu söylenebilir. Stenger'den bir alıntı yapacak olursak:

"Parçacık fiziğinin gayet başarılı bir standart modelinin üyeleri olmalarına rağmen belki de kuarklar ve elektronlar gerçek değildir. Bu konuda bir şey söyleyemeyiz. Ama kesine yakın bir şekilde söyleyebiliriz

727 Thomas Hobbes, "Leviathan", Yapı Kredi Yayınları, Çev. Semih Lim, 19. Baskı, 2019

728 Descartes, Metafizik için "ilk felsefe" tanımlamasını yapar ve felsefeye metafizikden başlamamız gerektiğini düşünür. Fizik ve diğer bilimler ise daha sonra gelir: *"Tüm felsefe bir ağaç gibidir: Kök, gövde ve dallar. Kökleri fizikötesi, gövdesi fizik, dalları da diğer bilimlerdir. Diğer bilimler de başlıca üçe ayrılabilir: Hekimlik, teknik ve ahlak. Burada belirtilen ahlak, diğer bilimlerin tam bir bilgisini gerektiren ve bilgeliğin en son aşamasını oluşturan en yüksek ve tam ahlaktır."(Descartes,* "Felsefenin İlkeleri", Say Yayınları, Çev. Mesut Akın, İstanbul, 16. Baskı, 2018, s. 58-59)

ki, eski modellerin esîr gibi bazı öğeleri gerçek dünyanın parçaları değildir. Ayrıca her tanrı veya tin çeşitlemesinin duyularımızın ötesinde bir alemde var olmadığını ispatlayamazsak bile, bu varlıkları nesnel dünyamıza dâhil etmek için elimizde, güneşin gökte at arabası süren bir tanrı olduğunu[729] *varsaymamız için sahip olduğumuzdan daha fazla rasyonel bir temel yoktur. Dahası modellerimizi hiçbir metafizik sorunu halletmeden pratikte kullanabiliriz. Metafizik şaşırtıcı ölçüde az işe yaramaktadır ve işin doğrusu, eğer içimizde nihai gerçeği anlama yönünde böylesine güçlü bir arzu olmasaydı, metafiziği tartışmaya bile değmezdi."*[730]

Benzer bir şekilde Hume, bütün metafizik kitaplarının yakılması gerektiğini düşünmüştür: *"Elimize bir cilt, sözgelişi bir teoloji ya da okul metafiziği kitabı aldığımızda, soralım: İçinde nicelik ve sayı üzerine deneysel akıl yürütmeler var mı? Yok. Peki, olgu sorunu ve varoluş üzerine deneysel akıl yürütmeler? O da yok. Atın öyleyse onu ateşe; çünkü içinde safsata ve kuruntudan başka bir şey olamaz."*[731]

Yine August Comte'a göre metafizik, dinden üstün olsa da bilimden aşağıdadır ve yalnızca bağnaz din anlayışından modern bilim anlayışına geçişte kullanılan bir basamak olmuştur. Diğer bir ifadeyle artık devri geçmiştir. Modern dünyada ve entelektüel gelişimde artık metafiziğin yeri yoktur ve zaten metafizik, yok olmaya da mahkumdur.[732] Heidegger ise metafiziği onto-teoloji diye adlandırmıştır (yani Tanrı'yı arayan bir varlık bilimi). Bu açıdan ilk filozoflardan beri Arkhe arayışının devam ettiği, fakat Arkhe'nin antik çağlarda maddemsi bir töz iken şu anda kavramlarda, ruhlarda yattığı söylenebilir. Ama bu, Descartes'ın tezi için bir problem doğurur. Çünkü metafiziği önemsizleştirdiğiniz anda, dualizm de önemsizleşir. Descartes ne demişti: *"Evrende iki töz vardır. Bunlardan biri maddedir, diğeri de ruhtur."* Fakat görünüşe göre ruh madde üstü bir şey değilmiş. Zira başınıza sert bir darbe aldığınız takdirde bilinciniz kaybolabiliyor, ya da en iyi ihtimalle beyninizde meydana gelen bir takım hatalar yüzünden kişiliğiniz değişebiliyor. Veya şizofren biri, ilaçlarla bizim "gerçek dünya"

729 Yunan Mitolojisi'ndeki Apollon.

730 Stenger, A.g.e., s. 35

731 Hume, A.g.e., s. 162

732 *"Bilim rasyonalizmin yalnızca bir formunu teşkil ederken, din hurafenin en bilindik şeklidir."* (Dawkins, A.g.e., s.70, not: 40)

dediğimiz ortama dönebiliyor ve yine çeşitli uyuşturucular, sizin muhayyilenizi zedeleyebiliyor. Ayrıca, hastalandığınızda ya da karnınız açken daha agresif ya da mantıksız davranabiliyorsunuz. Örnekler çoğaltılabilir ve bu durum, bizi şu sonuca götürür: Bu zihin ne menem bir şey ki, kimyamız değişince kendisi de değişiyor? Bu ruh dediğimiz şey maddesel bir şey mi ki, madde gidince kendisi de gidiyor? Demek ki ya "ruh" veya "zihin" dediğimiz şey de maddesel (ki bu durumda bütün evren tamamiyle maddesel olur) ya da "ruh" veya "zihin" diye bir şey yok (ki bu durumda da bütün evrende geriye sadece madde kalır). Bu da mutlak materyalizm demektir. Zaten bu sebeple filozoflar genelde orta yolu bulmaya çalışıyorlar zira varlık ruhtan ayrı bırakıldığında onu dolduracak bir şeye ihtiyaç duyuyoruz (Çünkü hâlen daha bilincin sırlarını çözebilmiş değiliz).

Devam edersek, Whitehead'e göre hiçbir şey kendi başına bilinemez ve anlam kazanamaz. Popüler deyimiyle söyleyecek olursak: "Kendi başına büyük olan hiçbir şey yoktur." Örneğin 180 cm. Boyundaki birinin "uzun" sayılmasının sebebi, 160 cm. Boyundaki insanların varolmasıdır. Kendisinden daha kısa insanlar olmasaydı, 180 cm. boyundaki birinin uzun olduğunu söyleyemezdik. Dolayısıyla her şey, diğer başka şeyler aracılığıyla vardır ve bu döngüseldir. Bu açıdan her varlık biriciktir ve özeldir. Çünkü varlık yalnızca insan onları kavradığı sürece anlam kazanır. Varlığı anlayacak, onu bilecek ve yorumlayacak bir insan olmadığı sürece, varlığın ne olduğu önemsizdir çünkü Ne'liğinden bahsetmek imkânsızdır. Sartre'a göre de, varlık ancak varolduğunu bildiği sürece varlıktır. Daha doğrusu varlık zaten vardır ama varlığından haberdar olmadığı için anlamsızdır. Varolduğundan haberdar olan varlık -yani insan- ise, bir varoluş içindedir. Varlık bu durumda varoluş için vardır, yani varlığın amacı varoluş evresine yükselmek olmalıdır, ya da varlık, sadece varoluş için araçtır. Sartre, burada "kendinde varlık" ve "kendisi için varlık" şeklinde bir ayrım yapmaktadır. Buna göre, örneğin masa, bir amaç uğrunda vardır. Masa önceden tasarlanmıştır, onun bir işlevi vardır ve masa, masa olmaktan başka bir şey olamaz. Ayrıca masa, öncesinde ağaçtır, yani ağaçtan masaya evrilmiştir. Bu durumda masa fikri, masadan önce gelmiştir. İnsanda ise durum farklıdır, çünkü insan zaten varoluşla gelmektedir. Ne var ki bu

esnada bir öze sahip değildir ve özünü (kimliğini) kendi yaratmaktadır. Bu sebeple de söz konusu insan olduğunda "*varoluş, özden önce gelir.*"

Bu noktada Aristo'nun Kuvve-Fiil ilişkisi önermesini hatırlamamız faydalı olabilir. Genç bir kız, fiilen genç bir kızdır ama o aynı zamanda potansiyel, bakımından (yani kuvve bakımından) bir annedir. Çünkü o, ileri bir tarihte, şartlar olgunlaştığı takdirde eğer isterse anne olabilecektir. Bu anlamda kızın "annenin maddesi", annenin veya anneliğin ise "kızın formu" olduğunu söyleyebiliriz. O halde madde aynı zamanda bir imkândır.[733] Bu noktada ontolojideki cevher (töz) arayışından bahsedebiliriz. Bu cevheri "arkhe" olarak da adlandırabiliriz ama, cevherin tek karşılığı Arkhe değildir, kimileri bunu Tanrı ile bir görür. Örneğin Spinoza, Varlık derken *being*[734] ve *existence*[735] arasında bir ayrım yapmamış ve "şeyler" derken de, var olanları[736] kast etmiştir.[737] Tanrı olarak gördüğü şey ise, esas cevherdir.

Epistemoloji bölümünde kısaca değindiğimiz üzere, felsefe tarihinde, var olan ya da varlık, genel olarak "kendinde olan/kendi başına var olan" ve "kendinde olmayan/kendi başına var olmayan" olarak iki kısma ayrılmaktadır. Birincisine "zorunlu varlık", ikincisine ise "mümkün varlık" denilmektedir ve Aristoteles'in tasnifine göre birincisi "*cevher*",[738] diğeriyse "*araz*"[739] olarak adlandırılır. Birincisi sonsuz olma niteliğine sahipken, ikincisi sonlu vasıflara sahiptir.[740] Aristoteles bunları şöyle dile getirir: *"Bazı varlıklar ayrı başlarına varolabilirler, bazıları olamaz ve tözler birincidirler. Tözlerin nedenlerinin bütün*

733 Aristoteles; varlık için, hem maddenin hem de formun gerekliliğini öne sürmüştür. Ancak aynı zamanda, Tanrı'nın maddesiz bir form olduğunu ve maddenin de formsuz bir imkândan ibaret olduğunu iddia etmiştir. Bu yüzden onun hem Tanrı, hem de madde doktrininin temelinde gerçeklik vardır, ancak varlık yoktur. (Mohammed Noor Nabi, "Plotinos ve İbn Sînâ'nın Felsefi Sistemlerinde Sudur Nazariyesi", çev: Osman Elmalı, H. Ömer Özden, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 33, Erzurum 2010, s. 1.)

734 Varlık.

735 Var olan.

736 Madde.

737 Basitçe özetlemek gerekirse, Spinoza'nın ontolojisi, varlığın kategorik ayrımından cevher teorisine, oradan da Tanrı anlayışına uzanmaktadır. Yani ontolojiden teolojiye geçilmektedir. (Ethica 1. Bölüm ve Musa Kazım Arıcan, "Spinoza'nın Tanrı Anlayışı", Hece Yayınları, 1. Baskı, 2004)

738 Substance.

739 İlinek-accident.

740 Arıcan, A.g.e., s. 35

varlıkların nedenleri olmalarının da nedeni budur. Çünkü tözler olmaksızın belirlenimler ve hareket yoktur."[741]

Aristoteles cevhere "ousia" der ve onu iki aşamalı bir şekilde açıklar. Ona göre cevher, kendisi yüklem öznesi olabilen, ama kendisinin başka şeylere yüklem olmadığı bir kavramdır. Örneğin beyazlık ya da siyahlık bir cevher değildir ama bireysel bir varlık olarak insan ya da hayvan, cevher olarak adlandırılabilir. Bu, bireysel varlıklar için kullanıldığında ilk cevherdir ve bu ilk cevherleri içine alan türler ve türleri içine alan cinsler de, ikincil cevherlerdir. Haliyle, Platon'un idealar/tümeller görüşü Aristoteles'in tasnifine uymaz. Çünkü Aristoteles, ikinci cevherlerin[742] birinci cevherlere[743] yakınsadığını iddia eder. Diğer bir ifadeyle, kendisine bütün kategorilerin yüklenebildiği özneler[744] vardır ama, Platon'un iddiasının aksine, var olmanın kendisi de (evrendeki şeyler dahil) bir tür cevherdir. Çünkü madde, bir yandan niteliklerin, diğer yandan da bu niteliklerin gerisinde bulunan dayanakların birleşiminden meydana gelir ve bu sebeple madde olmanın yanında, form olma özelliğini de taşır. Bu da demek oluyor ki (cevher, form ve maddeden meydana gelen bileşik bir varlık olduğuna göre) Platon'un söylediği gibi ayrı ayrı formlar (duyusal dünya ve onun dışında kalan idealar) düşünmek gereksizdir.

Daha sonra Descartes da cevherler konusunu ele aldı ve o töz ya da cevher olarak, iki ayrı varlık belirledi: Birincisi ruh, yani düşünen cevher, ikincisi ise madde, yani yer kaplayan cevherdi. Descartes üzerinde yeterince durmuş olduğumuz için bu konuda daha fazla bilgi vermeyi gerekli bulmuyorum ama Spinoza, kendi varlık tasnifinde; özellikle de cevher kategorilendirmesinde Descartes'tan epey bir istifade etmiştir ve onun ikili cevher anlayışını paralelleştirmiştir. Spinoza'nın cevher fikri özetle, Etika'da da yazdığı gibi Tanrı'ya atıfta bulunur. Öyle ki, "Zorunlu olarak tek bir cevher vardır." der.[745] Ayrıca, *"bu cevherin yok olması mümkün değildir, kendisi ebediyen vardır*

741 Aristoteles, "Metafizik", Çev. Ahmet Arslan, Sosyal Yayınları, İstanbul, 1996, s. 493 [XII/1071a]

742 Varlığın.

743 Öze.

744 Cevherler.

745 Spinoza, Short Treatise, Spinoza Selections, Ap. I., Prop. I, II, III, s.49-50.

ve kendi varoluşunun nedeni kendisidir, o diğer her şeyden bağımsızdır. Çünkü kendisinin başka bir nedeni olsaydı, bu durumda tümüyle kendiyle kavranan bir şey olamazdı."[746][747] Haliyle cevher dediğin, bölünemez, sınırlanamaz ve ancak tek olan bir şey olabilir. Çünkü birden fazla cevher olsaydı, bu cevherler birbirlerini sınırlarlardı ve bağımsız kalamazlardı. Bu durumda, cevherin dışında kalan tüm şeyler, ya bu cevherin sıfatlarıdırlar, ya da bu cevherin görünüşlerinden[748] ibarettirler. Kısacası evrendeki çokluk, aslen birliğin bir tezahürüdür ve her şey, o "tek olan" cevhere bağlıdır. Bu, aynı zamanda o cevherin özgür ve kısıtsız olduğunu da ifade eder. Bunun tek istisnası, özü varlığını da kuşattığı için kendi varlığının zorunlu olmasıdır. Çünkü kendi kendine var olanın yok olması mümkün değilken, sonradan var olanın yok olması mümkündür. Mesela henüz bir çocuğum yok, ama olması mümkündür ve bir gün çocuğum olursa da o çocuk, bugün var olmadığı için şu an yok hükmündedir ve doğduğu takdirde, günün birinde ölüp tekrar yok olacaktır. Ama kendi kendine var olan, kendinin sebebi olan cevher için bunlar söz konusu değildir, çünkü o eğer kendi kendine var olabildiyse, ezeli ve ebedi bir şekilde var olmuş olması gerekir. Anlaşılacağı üzere Cevher, bir bağlamda Tanrı ile aynı şeydir. Lâkin, cevher iddiası bize geçerli bir bilgi sunmamaktadır, zira eğer bir sonucun[749] sebepleriyle ilgili kaçınılmaz olarak Tanrı'yı öne atıyorsak, bu o sonucun sebeplerini zaten bilmediğimizi gösterir.[750] [751]

746 Bu niteliklere göre bu varlık başka bir varlık aracılığıyla değil, yalnızca kendisi aracılığıyla bilinebilir ve özü varlığını kuşattığından tabiatı, varlığı olmaksızın algılanamaz, o kendi kendinin nedenidir ve yalnızca kendisidir. (Ethica 1, Def 1-3 ve Ax 2)

747 Wittgenstein'a göre de *"Töz, olduğu gibi olandan bağımsız olarak, olandır."* (Wittgenstein, A.g.e., s. 21, NO: 2.024)

748 Spinoza'ya göre: "Tavır."

749 Yaratılışın.

750 Buna "Boşlukların Tanrısı", yani "God of the Gaps" denilmektedir ve bu terim, cevabını bilmediğimiz sorulara çözüm olarak Tanrı'yı öne sürme eylemini ifade etmek için üretilmiştir. Örneğin "Bigbang'den önce ne vardı?" sorusuna verilen cevap "Tanrı" ise, benzer bir durumla karşı karşıyayız demektir. Lâkin Percy Byshhe'in da dediği gibi: *"Eğer doğayı bilmemek Tanrıları doğurduysa, öğrenmek de onları öldürecektir."* (Percy Bysshe, "Ateizmin Gerekliliği", SUB Yayınları, Temmuz 2019)

751 Çünkü Tanrı, arayışın sonudur ve hareketi dondurur. Ne de olsa, Tanrı'yı bulduğunu zanneden bir insanın, başka soruların cevabını bulmakla ilgili pek bir hevesi kalmayacaktır.

John Locke'a göre ise cevher, tüm doğal olguların görünüşünün arkasındaki, ne olduğunu bilmediğimiz, deney yoluyla tecrübe edemediğimiz ve aynı zamanda, tüm nitelikler için dayanak olma işlevi gören bir temeldir. Buna göre, cevher, kendisi tecrübe edilmemekle birlikte, tecrübe edilen ve sürekli olarak birlikte ortaya çıktıkları için tek bir şeyi meydana getiren öğeler olarak görülen renk, ses, koku, tat vb. gibi basit idelerin temelinde bulunan şeydir. Dolayısıyla cevher, kendi başına var ve kalıcı oldukları düşünülemeyen güç ve niteliklere dayanak ve neden olduğu için, varolduğu varsayılan temelden başka bir şey değildir. Cevher kavramı yalnızca bir bilinmeyene/bilinemeyene referansta bulunmaktadır.[752]

Görüldüğü üzere, Felsefe Tarihi boyunca birçok filozof, varlığa ve bilgiye ilişkin bir takım önermeler öne sürmüştür ve bazı görüşler belli bir dönem için popülerlik kazanmış, bazı görüşler ise yeni bir şey inşa etmektense, inşa edilen görüşleri tenkit etmek amacıyla yaratılmıştır. Bu sebeple, hem epistemoloji söz konusu olduğunda hem de ontoloji tartıştığımızda, bir skeptik için burada verilen cevaplardan herhangi birini doğru kabul etmek epey zordur, zira insan aklı öyle üretgen ve kurnazdır ki, bir şeye ihtiyaç duyduğu zaman onu yaratmak için her türlü yola başvurabilir ve zihin, tatmin olmaya meyillidir. Bu sebeple kişi, makul görülen bir cevaba ulaştığı anda dinlenmek, o fikre sarılıp tembellik yapmak ister. Halbuki insan, zekâsının varlığının farkına, en fazla zorlandığı anlarda varır. Sözgelimi, dişimizin varlığını en çok dişimiz ağrıdığında hissederiz. Ya da vücudumuzda birçok organ bulunmaktadır ve iç organlarımızın neredeyse hiçbirini normal şartlarda hissedemeyiz. Ama ne zaman ki organlarımızdan birinde bir problem meydana gelir, işte o zaman her şey değişir. Tıpkı "Rüya görmüş olduğumuzun farkına ancak uyandığımızda varabilmemiz," gibi.[753] Yine insan, bir şeyi unuttuğunu ancak o şeyi hatırladığı zaman idrak edebilir. Aksi halde, bir şeyi unuttuğunu fark etse bile, neyi unuttuğunu bilemeyecektir, zira bilseydi unutmuş sayılmazdı. O halde asla tembellik etmemek ve gerçekçiliğimizden ödün vermeden (aksi halde hayalperest

752 John Locke, "İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme", Çev. Vehbi Hacıkadiroğlu, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 1996, s. 81-96 ve 172-192

753 Lucid Rüyalar hariç.

oluruz) her daim sorgulamaya devam etmek lazımdır. Çünkü zoru görünce inanmak kolaydır, neticede inanç, güvende hissettirir ve bu da ayrı bir çelişkidir zira inanç, güvensizliğin bir sonucudur. İnanmanızın sebebi bilmediklerinizin verdiği rahatsızlığı görmezden gelmeyi istemenizdir. Eh, güvensizlik üzerine inşa edilmiş bir güven duygusunun sizi rahatlatması da, sanırım tecavüzcüsüne aşık olan bir zihnin durumundan farklı değildir. Halbuki insanları güvende hissettiren şeyler; örneğin duvarlar, aynı zamanda onlara ne denli bir tehlike karşısında olduklarını da sürekli hatırlatmalıdır ve eğer epistemoloji ve ontoloji konusunda birbiriyle çelişen bunca önermeyle karşı karşıyaysak, bu alanlara dair sorulan sorulara yeterince doğru cevaplar bulamadığımızı düşünmemiz son derece doğru olur. Çünkü, doğruya ulaşmış olsaydık bu kadar mücadeleye gerek kalmazdı.

6
TANRI'NIN İLÂHÎ TRAGEDYASI: KÖTÜLÜK VE ÖZGÜR İRADE

Teodise ve Kötülük Problemi

Tanrı'nın var olduğu tezi dikkate alındığında karşımıza çıkan zorluklardan en meşhuru, Teodise'dir. Ateistler için Teodise gerçek bir tartışma konusu değildir çünkü Tanrı'yı yok saymaktadırlar, bu sebeple Teodise'yi sadece Teistlere karşı bir suçlama aracı olarak kullanırlar. Hatta bu açıdan tarihte iki tür Ateist tipi tespit edilmiştir: Birinci tür Ateistin konumu, bazen "Tanrı yoktur ve ondan nefret ediyorum"[754] sözüyle özetlenir; bu ateist, "keşke bir Tanrı olsaydı da evrenin saçmalığını ona şikayet edebilseydim!" der.[755] İkinci tür ateist ise öfkeli olmaktan ziyade sıkıntılıdır. Onlarca metafiziksel varlık uydurmanın neye yaradığını anlayamaz; o aslında sadece Ateist'tir, yani dine karşı negatiftir. Özüne baktığınızda Tanrı'yla bir derdi yoktur ve pek ilgilendiği de söylenemez. Bu sebeple Teodise konusunu bir araç haline getirmez. Deistlere baktığımızda ise, evrende kötülüğün niçin olduğunu açıklama konusunda sıkıntı yaşadıklarını çünkü Tanrı dedikleri şeyin kişiliği hakkında konuşamadıklarını görüyoruz. Bu konuda avantajlı olan tek kesim Teistlerdir, çünkü inandıkları bir kutsal kitapları ya da nitelikleri net bir şekilde belirlenmiş Tanrıları vardır. Dolayısıyla teistler en azından inandıkları Tanrı'nın bir şeyi yapıyorsa neden yaptığını açıklayabilme konusunda daha pratiktirler. Neticede, hakkında hiçbir şey bilinmeyen bir varlığın hareketlerinin ardındaki mantığı "uydurmaya" çalışmak daha zordur, ama karşınızda bir profil belirmişse ve

754 Tanrı'dan nefret etme anlayışına Mizoteizm denir ve en meşhur mizoteistlerden biri M. de Sade'dır.

755 Örneğin Leonard Woolf, Tanrı'yı insanın sindirim sisteminin tasarımı konusunda sorguya çekmek istediğini söylemişti, çünkü yerleştirilme biçimi ona pek uygun gelmiyordu.

onun isimlerine, sıfatlarına, tavırlarına dair ipuçları verilmişse; onun asıl amacını tahmin etmeye çalışmak pek de abes değildir. Öyleyse, Tanrı üzerine konuşacak ve İzm'leri anlamaya çalışacaksak, kötülük problemini ve Teodise konusunu da incelemekte fayda vardır.

Öncelikle, Teodise nedir? Teodise, yunancadaki Theo ve Dice, yani Tanrı ve Adalet kelimelerinin bir birleşimidir; haliyle bunu "İlahi Adalet" şeklinde çevirmek mümkündür ve bu kelime, ilk olarak Leibniz tarafından kullanılmıştır.[756] Teodise, esasında "Eğer Tanrı varsa, neden kötülük var?" sorusuna yanıt olarak ortaya koyulmuştur. Yani kötülüğü gerekçelendirme çabası olarak ortaya çıkmıştır ve bu yüzden Immanuel Kant'a göre Teodise savunmaları, aslında Tanrı'yı haklı çıkarmak, onu güzel göstermek için yapılmaktadır. Yani Teodise, bir bakıma tanrının avukatlığını[757] yapmaktır -Kant, Hume'dan sonra, Leibniz'in teodisesini göz önünde tutarak en dikkate değer teodise eleştirisini yapan filozoflardan biridir; hatta bununla bir makalesi vardır.[758] Bu arada her ne kadar Teodise kelimesi Leibniz tarafından üretilmiş olsa da, bu konu hakkındaki problemler onunla ya da Ortaçağ sonrasının herhangi bir filozofuyla başlamış değildir. Çünkü Teodise, zaten var olan bir savunmaya verilen bir addır, yani bu adlandırma yapılmadan önce de Kötülük Problemi ve Teodise üzerine konuşulmuştur. Bununla ilgili en meşhur satırlar ise, Epikür'e atfedilmektedir. Epikür, -biraz basitleştirerek aktarıyorum- şöyle demiştir;

"Tanrı, ya kötülükleri ortadan kaldırmak istiyor da, kaldıramıyor; veya kaldırabiliyor, ama kaldırmak istemiyor; ya da ne kaldırmak istiyor ne de kaldırabiliyor, yahut da hem kaldırmayı istiyor hem de kaldırabiliyor. Şimdi, Tanrı eğer kötülüğü ortadan kaldırmak istiyor da kaldıramıyorsa, o zaman güçsüzdür ki, bu durum Tanrı'nın karakteriyle uyuşmaz. Eğer ortadan kaldırabiliyor fakat kaldırmak istemiyorsa, o zaman kötüdür ki, bu da aynı şekilde Tanrı ile uyuşmaz. Eğer O ne ortadan kaldırmayı istiyor ne de kaldırabiliyorsa, bu durumda da O, hem kötü hem de güçsüzdür; yani Tanrı değildir. Ha eğer hem ortadan

756 Leibniz'in bu konu üzerine yazdığı meşhur kitabının Türkçe tercümesi için kullandığım kaynak: G. W. Leibniz, Theodicee, Çev. Levent Özşar, Biblos Yayınları, 2. Baskı, 2016

757 "Advocatus dei."

758 Michael Despland, "Kant on History and Religion", McGill-Queen's University Press, Montreal and London, 1973, s.283-297

kaldırmayı istiyor hem de kaldırabiliyorsa -ki yalnızca bu Tanrı'ya uygundur- o zaman kötülüklerin kaynağı nedir? Ya da O kötülükleri niçin ortadan kaldırmıyor?"[759][760]

Aslında burada sorun gayet açıktır ama yine de, bu Kötülük Problemi'ni asıl şekillendiren ve özetleyen kişi David Hume'dur. Hume'un ikilemi şöyledir: *"Tanrı kötülüğü önlemek istiyor da gücü mü yetmiyor? O halde o zayıftır. Gücü yetiyor da istemiyor mu? O halde kötüdür. Hem gücü yetiyor, hem de önlemek mi istiyor? O halde kötülük nereden geliyor?"*[761]

Anlaşılacağı üzere sonsuz kudretli ve merhametli bir tanrının yarattığı bu evrende kötülüğün niçin varolduğu sorusu, epey uzun yıllardır tartışılmıştır. Çünkü, Joseph Conrad'ın da dediği gibi, *"İnsanları trajik duruma düşüren şey, doğanın kurbanları olmaları değil, bunun bilincinde olmalarıdır. Dünyanın şartlarında hayvan âleminin parçası olmak gayet iyidir; ama köleliğin, acının, öfkenin, didişmenin farkına varıldığı anda trajedi başlar."*[762]

Teodise problemi, temelde önermelerin zıtlaşması yüzünden bir problem arz eder. Çünkü eğer iki karşıttan birisi sonsuzsa, ötekinin varlığı tamamen yok olmak zorundadır. Örneğin Tanrı fikri sonsuz iyilik fikridir ve o halde eğer Tanrı varsa, hiç bir kötülüğün olmaması gerekir.[763] Fakat evrende kötülüğe rastlıyoruz -en azından bize kötü görünen şeylerle karşılaşıyoruz- ve bu durumda, kötülüğün varlığı yüzünden ya Tanrı'nın sonsuz güçlü olmadığı, ya da Tanrı diye bir şeyin var olmadığı sonucuna ulaşıyoruz. Zira çelişmezlik ilkesi bunu gerektiriyor. Daha basit bir dille ifade etmek gerekirse, gerek dinlerden gerekse

759 John Hick, "Evil and the God of Love", London: Macmillan, 1985, s. 5

760 Bu arada, Epikür'ün kötülük problemi esasında Epikür'ün olmayabilir, onu da söylemek lazım. Çünkü bu sözleri ilkin Sextus Empiricus'un "Phyronculuğun Ana Hatları" kitabında görüyoruz ve burada Epikür'ün adı geçmiyor. Bu problemin Epikür tarafından bu şekilde dile getirildiğini söyleyen ilk kişi, M.S. 3.yy'da yaşamış olan Lactantius'tur. Yani kötülük problemini Epikür ile ilişkilendiren bu iddia, Sextus'tan daha sonraya aittir. Dolayısıyla Epikür'ün birçok eseri kayıp olduğu için bu sözlerin ona ait olup olmadığı kesin bir şekilde bilinmemektedir. (Öymen, A.g.e., s. 86, 29. Dipnot.)

761 David Hume, Dialogues Concerning Natural Religion, ed. Norman Kemp Smith New York: Bobbs-Merrill, 1947, s. 198

762 Gray, A.g.e., s. 151

763 Konuyla ilgili ek bilgi için, Mackie'nin 3M ile, yani Mutlak İyi, Mutlak Kudretli ve Mutlak Bilgili bir Tanrı ile, dünyadaki Kötülük Problemi'nin çelişikliği üzerine yazmış olduğu şu makale okunabilir: J. J. Mackie, "Evil and Omnipotence", Mind 64, 1955, s. 200-212.

teologlardan gördüğümüz kadarıyla; elimizdeki en popüler önermeler şunlardır:

1: Tanrı her şeye gücü yetendir.

2: Tanrı tamamen iyidir.

Ayrıca bizler de, ister objektif ister subjektif olsun; yaşamımız esnasında karşılaştığımız zorluklara ve istenmeyen durumlara karşılık olması amacıyla, kötülük diye bir kavramı kabul ediyoruz. Öyleyse, üçüncü önermemiz şudur:

3: Kötülük vardır.

Şimdi, mantıken bu üçü bir araya gelemeyeceği için, içlerinden biri elenmek zorundadır. Yani ya Tanrı tamamen iyi olmayacaktır, ya da gücü her şeye yeten olmayacaktır; veyahut kötülük olmayacaktır. Bu arada, Tanrı'nın tamamen iyi olması ve gücünün her şeye yetmesi arasında bir çelişki bulunmadığı için bu iki önermeyi birleştirmemizde bir sakınca yoktur. Öyleyse elimizdeki önermeler şunlardır:

1: Tanrı her şeye gücü yeten ve tamamen iyi olandır.

2: Kötülük vardır.

Fakat görüldüğü üzere yine değişen bir şey olmadı. Çünkü bu iki önerme bir arada var olamazlar, zira oldukları takdirde çelişirler.[764] Peki Tanrı'nın iyi olması, onun kötülükleri yok etmesi için yeterli bir sebep midir? Yani Tanrı, kötülüğe karşı mücadele vermek zorunda mıdır? John Mackie'ye göre ve birçok mantıkçıya göre: Evet. Çünkü, *"İyi, kötünün karşıtıdır ve iyi bir şey daima -yapabildiği ölçüde- kötülükleri elimine eder.*[765]" Dolayısıyla, her şeye gücü yetenin önünde hiçbir sınır olamayacağı için, her şeye gücü yeten ve tamamen iyi olan bir varlık, kötülüğü tamamen yok etmelidir.[766] Çünkü, en basit tabiriyle "iyi birisi" sokakta işkence edilen bir hayvan görse kurtarmak ister, değil mi? İyi biri, muhtaca yardım eder ve diğerlerine karşı nazik olur. Yine, iyi biri, kötülükten haz almaz, kötülükten hoşlanmaz ve kötülüğe müsaade etmez. Bu durumda, eğer Tanrı sonsuz iyiyse ve sonsuz güçlüyse,

764 Cafer Sadık Yaran, "Kötülük ve Teodise", Vadi-Toplum, 1. Baskı, 1997, s. 38-39

765 Yani siler, yok eder veya ortadan kaldırır.

766 The Problem of Evil: Selected Readings, ed. M. L. Peterson, (Notre Dame: University of Notre Dame Press., 1992, s.90.

öyleyse kötüyü de mutlak seviyede yok etmesi gerekecektir. Dolayısıyla kötülük bir fikir bile olamayacak kadar İmkânsızlaşacaktır.

Fakat bu tartışmalar, daha ziyâde inançsızların veya felsefecilerin kafa yorduğu tartışmalardır. Çünkü din camiasında Kötülük Problemi gündeme bile getirilmez, zira dinler; bu evreni bir imtihan alemi olarak gördükleri için kötülüğü gayet doğal bulurlar. Bunun yanında, bizler belki kötülüğü elimine etme eğiliminde olabiliriz ama, Tanrı'nın ille de bizim gibi düşünmesi ve kötülük karşısında bizler gibi tepki göstermesi gerekmez, çünkü Tanrı bizim bilemeyeceğimiz bir çok şeyi de bilmekte ve ona göre bir plan yapmaktadır. Alvin Plantinga da, bu fikirden hareketle "kendisinden daha önemli ve değerli olan bir iyiliği elimine etmeden ortadan kaldırılamayacak kötülüklerin olduğunu" iddia etmektedir. Zira çoğu durumda kötülük, kendisinden daha değerli olan bir iyiliğin içinde bulunabilir.[767] Yani her şer'de bir hayır, her hayırda da bir şer yatıyor olabilir.

"Fakat bu açıdan düşünüldüğünde bütün insan soyu, kimsenin nedenini bilmediği takdir ve lütuf sayesinde kurtarılmış çok küçük bir azınlık dışında, doğrudan ebedi azap ve lanet için yaratılmış ve kesin olarak ona mahkûm edilmiş görünür. Fakat bunlar bir tarafa, sanki Kadiri Mutlak, dünyayı iblis ele geçirsin diye yaratmış gibidir, ki bu durumda hiç yaratmamış olsaydı daha iyi olurdu."[768][769]

Kısacası kötülüğün "Tanrı'nın planının bir parçası" olduğu önermesi, herhangi bir dine inanmayan birisi için bir anlam ifade etmez. Hatta işleri daha da zorlaştırır. Bu sebeple bazı teodise savunucuları, "evrendeki kötülüğü izah etmek için şımarık bir şekilde Tanrı'yı yargılayacağımıza, madem ki bir tanrıdan bahsediyoruz, o zaman onun gücü ve yapabilecekleri karşısında hemen titreyerek eğilmeli ve itaat etmeliyiz" ve benzeri çıkışlarda bulunmuşlardır, yani "size mi kaldı Tanrı'yı eleştirmek?" diyerek soruları anlamsızlaştırmışlardır. Descartes'ın da buna benzer bir görüşü vardır:

767 Alvin Plantinga, "God, Freedom and Evil, London: George Allen / Unvin, 1975, s.22-24

768 Arthur Schopenhauer, "Din Üzerine", Say Yayınları, Çev. Ahmet Aydoğan, 5. Baskı, 2018, s. 107-108

769 Çünkü, cennete gidecek olanlar sadece *sensu allegorico* (çok küçük bir seçilmiş azınlık) iken, cehennemde yanacak olanlar *massa damnata*'dır. (büyük bir lanetlenmişler kalabalığı)

"Doğrusu Tanrı bizi, yanılmamıza hiçbir zaman olanak vermeyecek ölçüde büyük bir bilgiyle zenginleştirebilirdi. Ancak bunu vermediğinden dolayı sızlanmaya hakkımız yoktur; zira içimizden, bir kötülüğün önüne geçme olanağı olmasına karşın bu kötülüğü önlemeyen bir kimseyi kınar ve suçlu olduğuna inanırız. Ancak Tanrı için sorun aynı değildir, çünkü insanların birbirleri üzerine etkilerinin, kendilerinden aşağı olanların kötü hareket etmelerine engel olmak için yapıldığı ve Tanrı'nın evren üzerinde olan tüm gücünün pek saltık ve serbest olduğu herkesçe bilinir. Bunun içindir ki ona, bize verdiği nimetlerden dolayı teşekkür etmeliyiz ve bizde eksik olduğunu bildiğimiz ve bize vermek erkinde olduğu şeyleri vermeyince ondan yakınmamalıyız."[770][771]

Plotinos ise bu olguya şöyle yaklaşmıştır: *"Bizler, her yeri güzel renklerle bezemediği için ressamı suçlayan cahil münekkitler gibiyiz. Oysa ressam, her bir yeri uygun gelen renklerle boyamıştır."*[772] Girişi fazla uzatmadan durumu özetlemek gerekirse; hangi açıdan bakarsak bakalım gördüğümüz kadarıyla Teizm, çeşitli dinler aracılığıyla Teodise problemine 3 ayrı cevap getirmiştir:

Birinci cevap, Hinduizm'de ve diğer uzakdoğu inançlarında gördüğümüz "kötülüğün esasında iyi olduğu, zira tecrübe kazandırdığı görüşüdür. Gerek Hindulara, gerek Budistlere, gerekse New-Age Spiritüalist'lere göre, insanlar bu dünyada tek bir hayat yaşamamaktadırlar ve ölüm bir son değildir, çünkü ölen kişi, reenkarnasyon geçirerek, başka bir kimlikte olsa dahi yeniden dünyaya gelecektir ve öldükten sonra cennete veya cehenneme gitmesine gerek kalmayacaktır. Çünkü insanlar, eğer bir ödül veya ceza almaları gerekiyorsa; bunu bir sonraki yaşamlarında alacaklardır; bu anlayışı "Karma" kelimesiyle özetliyoruz. Karma anlayışına göre, bir insan, başına her ne geldiyse muhakkak ki onu hak etmiştir. Eğer başınıza kötü şeyler geliyorsa; ya bu

770 Descartes, "Felsefenin İlkeleri", Say Yayınları, Çev. Mesut Akın, İstanbul, 16. Baskı, 2018, 1;38, s. 90

771 Meditasyonlardaki versiyonu: *"... Bana vermemiş olduğu başka yetkinlikleri, aslında haksız yere benden esirgediğini düşünecek kadar haksız duygulara kapılacak yerde, bana asla hiçbir şey borçlu olmamasına karşın vermiş olduğu tüm o sınırlı yetkinliklerden ötürü Tanrı'ya şükranlarımı sunmam için bütün nedenler vardır."* (Descartes, Meditasyonlar, Bilgesu Yayınları, 4. Baskı, 2018, Ankara, Çev. İsmet Birkan, s. 60)

772 Hadot, A.g.e., s. 124, [III, 2, 11, 9]

kötü şeyler sizin ruhunuzu daha da mükemmelleştirebilmeniz için reenkarne olmadan önce seçmiş olduğunuz bir test/bir aşamadırlar ya da önceki hayatınızda veya bu hayatınızda işlemiş olduğunuz günahların bir karşılığı, bir kefaretidirler. Sözgelimi, eğer önceki hayatınızda masum insanları öldürmüşseniz; bu hayatınızda da başkaları tarafından öldürülebilirsiniz ya da önceki hayatınızda işlemiş olduğunuz bir günahın kefaretini, bu hayatınızda son derece fakir ve sıkıntı içinde yaşayarak geçirebilirsiniz. Aynı şekilde, önceki hayatınızda eşinize şiddet uygulamışsanız, bu hayatınızda da belki cinsiyetiniz değişecektir ve yeni eşiniz size şiddet uygulayacaktır vb. Yani, ne ektiyseniz onu biçeceksiniz. Haliyle, eğer bu evrende bir kötülük varsa bile, bunun kaynağı sizsiniz ve eğer bir haksızlık yapılıyorsa, bu haksızlığı siz yapıyorsunuz. Bu sebeple, metafiziksel varlıkları suçlamaktansa kendinizi düzeltmeye çalışmak, hayattan ders almayı bilmek, kendinizi eğitmek ve bilgelik kazanmak için uğraşmalısınız. Zira eğer siz kendinizi düzeltmeyi başarırsanız, dolaylı yoldan evreni de düzelteceksiniz çünkü siz iyi oldukça, sonraki enkarneleriniz de iyi olacaktır ve böylece "kırılmaz bir iyilik zinciri" örülecektir.[773]

İkinci cevap, Zerdüştlükte, Taoizmde ve diğer birçok inançta gördüğümüz Dualizm fikridir, yani "Kötü olmadan iyi olmaz, evrende yin ve yang hakimdir; kötü, dengedir!" görüşüdür.[774]

Üçüncü cevap ise Yahudilikte ve İslam gibi Monoteist inançlarda bulunan "Burası sınav dünyası, Tanrı'nın mutlaka kötülükle ilgili de bir planı vardır" ya da "Kötülükler Tanrı'dan değil, İblis'den gelir. Bu sebeple kötülük için Tanrı'yı suçlayamayız ve benzeri fikirlerdir.

Genelde felsefe tarihinde teodise üzerine yapılan tartışmalar, ikinci ve üçüncü cevabın ekseninde dönmüşlerdir. Bu sebeple biz de bu tartışmamızı bunlar üzerinden devam ettireceğiz.

Şimdi, eğer ikinci cevaba göre akıl yürütürsek şu tür fikirlerle karşılaşırız: Savaş veya muharebe olmadıkça kahramanlıklar gösterilemez; ya da acı çekilmedikçe ders alınmaz, örnekler çoğaltılabilir. Dolayısıyla evrende bir miktar kötülüğün olması her zaman iyidir çünkü Tanrı,

773 Bu öğretiyi son bölümde daha ayrıntılı bir şekilde anlatacağımız için, burada daha fazla değinmeye gerek görmüyorum.

774 Bu görüşü birazdan daha ayrıntılı bir şekilde inceleyeceğiz.

kötülüğü bile "iyilik için bir araç olarak" kullanabilir. Neticede bizler, az önce de belirttiğimiz üzere sınırlı bir iradeye sahibiz ve her şeyi tamamen bilmiyor ve geleceği göremiyoruz. Bu sebeple hangi hareketlerin iyiliğe, hangi hareketlerin ise kötülüğe sebebiyet vereceğini bilemiyoruz. Lakin Tanrı, her şeyi mutlak seviyede görebiliyor ve bu yüzden, bugün bize kötü görünen bazı şeylerin, belki de ilahi plana göre iyi sonuç vereceklerini biliyor. Bununla beraber, çocuğunuzun sabah akşam cips vb. şeyler yemek istediğini var sayalım ve eğer yerse çok mutlu olacağını biliyoruz. Fakat her gün abur-cubur yemesine izin vermezsiniz değil mi? Çünkü onun iyiliğini istersiniz, bu kadar sağlıksız beslenmesine göz yummazsınız. Bu durumda çocuğunuz size kızabilir veya küsebilir belki ama her ne olursa olsun, sizin bu davranışı sergilemeniz doğru bir şeydir. Ya da, başka bir örnekle durumu inceleyecek olursak; duygusal bir anne, çocuğuna acı veren bir tedaviye karşı çıkacaktır ama duygularından ziyade mantığıyla karar veren bir baba, daha acımasız davranıp tedaviye razı gelebilecektir. İşte, Gazâlî'ye göre kötülükten şikayet eden insanlar bu duygusal anne gibidirler. Çünkü hasta çocuk, tedavi esnasında; mesela kan aldırma işlemi esnasında bir miktar acı çekebilir ya da kullanacağı ağır ilaçlar yüzünden aylarca sıkıntı yaşayabilir ama, tüm bunların sonucunda hastalıktan kurtulacağı için kazancı, zararından büyük olacaktır.[775] Dolayısıyla böyle bir durumda baba, acımasızlığından veya kötü kalpliliğinden değil de, çocuğunun iyiliğini istediğinden bir süreliğine acı çekmesine göz yummuş olur. Yani babanın yaptığı şey kötülük değil, iyiliktir ve işte Tanrı da, mükâfat olarak cenneti vereceği için bizi bu dünyada birtakım kötülüklerle imtihan edebilir ve bu durumda Tanrı, çektirdiği eziyetten sayısız defa daha üstün bir iyilik bahşedeceği için, başımıza her ne felaket gelirse gelsin, gerçekte İyi kalmaya devam eder. Böylece ikinci cevap, üçüncü cevaba bağlanmış olur. Neticede şu dünyada geçireceğimiz 70-80 yıllık hayat esnasında çekeceğimiz kötülükler, sonsuz bir cehennem azabına veya sonsuz bir cennet zevkine kıyasla hiçbir şey ifade etmezler öyle değil mi?

775 Muhammed b. Muhammed Gazzali, "İlahi Ahlak", Çeviren: Yaman Arıkan, İstanbul, 1976, s. 113-123

Son bir örnek vermek gerekirse; mesela normalde birinin sizi bıçakla kesmesi; sizi parçalaması kötüdür; fakat eğer vücudunuzda bir tümör ya da alınması gereken zararlı bir madde varsa ve sizi kesen kişinin amacı bu tümörü ya da zararlı maddeyi almaksa; yani bu kesme işlemi esasen bir ameliyatsa; bu durumda sizin kesilmeniz kötü bir şey değildir. Zira normalde vücudumuza bir zarar gelmesinden sakınsak da, bir hastalığımız olduğunda doktorlara kendi ayağımızla gidiyor ve vücudumuzda her türlü operasyonları -eğer gerekliyse- yapmalarına izin veriyoruz. Dolayısıyla, bir eylemin kendi başına kötü veya iyi olarak değerlendirilmesi mantıklı değildir çünkü şeyler, amaçlarına ve pozisyonlarına göre anlam kazanırlar. Augustine'ci veya Iraneusçu Teodise, ya da Ibn Arabi gibi, Gazzali gibi insanların Teodise açıklamaları bu sebeple üçüncü cevaba daha uygun açıklamalardır.

Bu noktada kötülüğün tek bir çeşidinin olmadığını, felsefe literatüründe üç ayrı kötülük türünden bahsedildiğini de belirtmem gerekir. Bunlar: Metafiziksel, Ahlaki ve Fiziksel kötülüklerdir. Fiziksel veya Doğal kötülük dediğimiz kötülükler, John Hick ve Richard Swinburne'e göre, deprem, sel felaketleri, virüs salgınları, kuraklıklar ve yangınlardır; yani özetle doğal felaketlerdir.[776] İkinci kötülük türü olan Metafiziksel kötülüğe baktığımızda ise, bunun "bir şeyin formunda bulunan bir eksiklik" durumundan kaynaklandığını görürüz. Ahlaki kötülük ise insanın görevini yerine getirmemesi, kötü yola sapması ve kendi çıkarı için başka insanların hakkını gasp etmesi veya bencillik ve kıskançlık içinde hareket etmesidir. Bu bağlamda Türkçe'deki kötü tanımının daha çok ahlaki kötülükleri içerdiğini belirtmekte fayda vardır. Örneğin "kötü bir kamera" dediğimizde, "beklentimizi karşılamayan, görece düşük kaliteli bir kamera" demeye çalışıyoruz. Ya da "kötü bir yemek" dediğimizde "tadı iyi olmayan yemek" demeyi kast ediyoruz; son olarak "kötü bir fikir" dediğimizde de, "tutarsız veya beklentiyi karşılamayan bir fikir" demek isterken, "kötü bir çözüm" diyince de, "sorunu çözemeyen, başarısız bir önerme" türündeki bir yargıyı ifade ediyoruz. Dolayısıyla, Türkçe'de ve daha birçok dilde kötü kelimesi; "Amaca uygun olmayan, kusurlu ve yetersiz olan, korku ve endişe verici olan, zarar, acı ve rahatsızlık veren, zararlı etkide bulunan veya

776 John Hick, "Evil and The God of Love", London 1993, s. 12-13

ahlaki bakımdan iyinin karşısında yer alan yani yanlış ve kabul edilemez olan şey" gibi anlamlara geliyor.[777]

Yabancı din camiasında ise teoloji açısından kötülük kavramı, Alexis Carrel'in da dediği gibi, "Tanrı'nın emirlerine karşı gelme" demektir -ki bu şey, dindeki günah kavramına tekabül eder.[778] Yine Augustinus, kötülüğü, "Tanrı'dan yüz çeviren iradenin ahlak bozukluğu veya iyiden yoksun olmak" şeklinde ifade etmiştir.[779] Kant'a baktığımızda ise, onun kötüyü "İnsanın tabiatı gereği kötü eğilimlere uyması";[780] iyiyi de "İnsanın yalnızca ahlak yasasına uyması" şeklinde tanımladığını görüyoruz.[781] Gündelik hayatta da insanın kötülük eğilimine yenilmesini kötü kalplilik, buna direnip galip gelmesiniyse iyi kalplilik diye adlandırıyoruz. Başka bir açıdan bakmak gerekirse eğer, kötülüğü "mutsuzluk" veya "olumsuz her şey" şeklinde de tanımlayabiliriz. Çünkü mutsuzluk acı vereceği için kimse mutsuz yaşamak istemez ve bu da, mutluluğun -haz verdiği için- herkesin istediği bir şey olduğu anlamına gelir. Hatta bu yüzden, Kyrene okulu, "Haz veren her şeyin iyi, acı veren her şeyin kötü" olduğunu söylemiştir.

Anlaşılacağı üzere kötülük denince aklımıza bir çok şey geliyor ve kötülüğün ortak bir tanımını bulamıyoruz. Zira birçok kişi kötü ile iyi arasında bir anlam değiş tokuşu yapabiliyor. Örneğin Sokrates'e göre bilgi erdemdir; mutluluktur, iyiliktir ama Rousseau'ya göre bilgi ve bilgelik acıdır, hatta asıl mutluluk cehalettir.[782] Yine, Platon'a göre; kötü kişi, kötünün kötü olduğunu bilmediğinden kötüdür. Kötü kişi, kötülüğü iyi bir şey zanneder, kötülükten fayda sağlayacağı için kötülüğü kendi çıkarına; yani ona göre kendi iyiliğine kullanır. Diğer bir deyişle

777 Ahmet Cevizci, "Büyük Felsefe Sözlüğü", 2. Cilt, K-Z, Say Yayınları, 2. Baskı, 2020, "Kötü", s.1167

778 Metin Yasa, "Tanrı ve Kötülük", Elis Yayınları, Ankara 2003, s. 17.

779 Augustinus, "İtiraflar", çev. Dominik Pamir, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 1999, s.154-156.

780 Lakin genelde "Cinayet kötülüktür' türündeki yargılarımız, cinayetin bir özelliğini dile getirmekten ziyade daha çok kınama işine yararlar. Bu sebeple ifadelerimizi doğru seçmemiz elzemdir. (Bertrand Russel, "Neye İnanıyorum", Bgst Yayınları, 1. Basım, Nisan 2015, Çev. Savaş Kılıç, s. 13)

781 M. Kazım Arıcan, "Kant'ın Kötülük Anlayışı ve Teodise Eleştirisi", C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, X/2, 2006, s. 225

782 Jean Jacques Rousseau, Yalnız Gezerin Düşleri, Çev. Hasan Fehmi Nemli, Öteki Yayınevi, Ankara 1999, s. 42

kötü kişi; bencilliği ve çıkarcılığı iyilikle karıştırdığı için kötülüğü idrak edebilmiş değildir ve bu sebeple kötülük, kişinin cahilliğinden kaynaklanır. Eğer o kötü kişi bir bilge olsaydı; hakikati bilseydi, şüphesiz iyiyi tercih edecekti.[783] Dolayısıyla kötü kişi, iyi erdemine sahip olmayan kişidir -ki buradan hareketle kötüyü, "iyinin eksikliği veya azlığı" şeklinde tanımlayan filozoflar da vardır.[784] Anlaşılacağı üzere bu görüş, insanın a priori bir şekilde iyiye yatkın olduğunu iddia eder, öyle ki eğer insanlara iyinin ne olduğu öğretilirse; herkes iyi olacaktır, kimse kötülüğe yeltenmeyecektir. Tabii buna karşı da çeşitli itirazlar getirilebilir ama konuyu uzatmayı gerekli görmüyorum. Bu sebeple, Teodise'yi başka bir açıdan ele almaya çalışacağım. Neticede bir şeyin iyi veya kötü olduğunu söyleyenler biz olduğumuz için, dünyaya nasıl baktığımız; varlığın ne olduğu konusundaki görüşlerimizi de şekillendirebiliyor ve herkes dünyaya kendi çerçevesinden baktığı için, farklı farklı görüşler doğabiliyor.

Mümkün Dünyaların En İyisi veya Kötüsü

Genel felsefe literatürüne baktığımızda, hem dünyayı komple bir ızdırap ve kötülük mekânı olduğunu düşünenleri, hem de bunun tam tersi şekilde dünyanın olabilecek en iyi mekân olduğunu söyleyenleri görüyoruz ve bu, metafiziksel kötülüğün konusudur. Hatta, hemen her kötülük türünün esasında metafiziksel kötülüğe dayandığı söylenebilir. Örneğin Leibniz'e göre, fiziksel ve ahlaki kötülükler, metafizik eksikliğin bir sonucudur. Bu metafizik eksiklik, yetkin olmayıştan kaynaklanır. Ama bu bir kusur değildir çünkü böyle bir eksikliğin oluşu Tanrısal hikmet açısından kaçınılmaz bir zorunluluktur. Leibniz'e göre, Tanrı'nın bu evreni yaratırken bir sürü muhtemel dünya versiyonu arasından bu şimdikini seçip gerçekleştirmesi, bu dünyanın olabilir

783 Devlet kitabında bu tartışmalar uzun uzadıya yapılmıştır.

784 İnsanları kötü bir varlık haline getiren şeyin ne olduğuyla alakalı Augustinus şu açıklamayı yapar: *"Eğer irade yükseklikten vazgeçip aşağıya dönerse kötüleşir, döndüğü şeyin kötü olması değil, sadece bu dönüş hareketi yanlış olduğu içindir. Dolayısıyla, irade, daha düşük bir varlık tarafından kötüleştirilmemiştir, ancak o daha düşük bir şeyi yanlış ve düzensiz bir şekilde arzulamıştır, çünkü o kendisi kötü olmuştur."* (Aurelius Augustinus, "Tanrı Şehri", Eski-Yeni Yay., Hazırlayan: Kadir Canatan, 1. Baskı, 2021, s. 55) Yani kötülük kendinde bir varlık taşımaz, o daha ziyâde iyiliğin yokluğu veya azlığıdır. Biraz sonra bu konuyu daha iyi açacağız.

dünyalar arasında en iyisi olmasındandır, yani şu "yetkin olmayış" durumu, dünya kavramında zorunlu bir şekilde bulunan bir özelliktir. Diğer bir ifadeyle, Tanrı bir dünya yaratacağı zaman; içinde mecburen sonlu varlıkların bulunduğu bir dünya yaratacaktır ve kötülüğün de sebebi budur.[785]

Peki burası niçin Tanrı'nın yaratabileceği en iyi dünya olsun? Çünkü Tanrı, eğer elinden gelenin en iyisini yapmazsa; bu onu cimri yapar ve Tanrı cimri olamayacağı için, bu ihtimal geçersizdir. Ayrıca, Tanrı bir şey yaparsa en güzelini yapacağı için, onun kötülüğe karşı bir şey yapamamış olması, yani en iyi dünyada bile kötülüğün bir kusur olarak bulunması; Tanrı'nın beceriksiz olduğu anlamına gelecektir. Ama Tanrı beceriksiz değildir, bu sebeple bu dünyanın "mümkün dünyaların en iyisi" olmaması saçma olur. Diğer bir ifadeyle, eğer biz bir şeylerin kötü veya eksik olduğunu söylüyorsak; esasında yanılıyor olmalıyız. Zira Tanrı ne yaparsa yapsın, en doğrusunu yapacaktır. Yani kötülük problemi, esas itibarıyla bir problem değildir ve bu *"Mümkün dünyaların en iyisi"* yani *"Leyse fi'l-imkân ebde'min-mâ kân"* fikri, görebildiğim kadarıyla Leibniz'den önce Gazali'de; Gazali'den önce Eşâri geleneğinde,[786] onlardan da önceyse Cicero'nun eserlerinde şu şekilde yer almıştır: *"... Şu koca Kâinatta dünyadan daha üstün, daha mükemmel, daha güzel bir şey yok; hatta olmadığı gibi, daha iyisi de hayal edilemez."*[787] Bununla beraber, Platon'un Timaeos diyaloğunda da teodise probleminin işlendiğini görmekteyiz.[788] Yani, "bu evrenin esasında gayet iyi olduğu, hatta olabileceğinin en iyisi olduğu ve kötülüklerin o kadar da kötü olmadığı fikri", binlerce yıldır çeşitli ağızlarca tekrarlanmıştır. Spinoza da bu görüşü, Etika kitabında şu sözlerle savunmuştur:

"Her şey, zorunlu olarak verili varsayılan Tanrı'nın doğasından kaynaklanır ve Tanrı'nın doğasının zorunluluğu gereğince var olmaya ve belirli bir biçimde eylemde bulunmaya belirlenmişlerdir. Başka bir doğaya sahip olmuş olsalardı ya da doğanın düzeni farklı olacak hâlde farklı bir şekilde eylemde bulunmaya belirlenmiş olabilselerdi, o zaman Tanrı da

785 Macit Gökberk, "Felsefe Tarihi", İstanbul; Remzi Kitabevi, 1985, s. 321,322

786 Eric L. Ormsby , Theodicy in Islamic Thought: The Dispute Over al-Gazali's "Best of All Possible Worlds" New Jersey, 1984.

787 Cicero, De Natura Deorum, 2. Kitap, VII;18

788 Platon, Timaios, çev. Erol Güney, Lütfi Ay, İstanbul: M.E.B., 1989, s.29-32

farklı bir doğaya sahip olurdu ve bundan dolayı bu farklı doğanın da olması gerekirdi ve bunun sonucu olarak da iki ya da daha fazla Tanrı olurdu, ki bu saçmadır. Bu nedenle, şeyler olduklarından başka bir biçimde ve başka bir düzende olamazlar."[789]

Kısacası Spinoza'ya göre "her şey olması gerektiği gibidir." Diğer bir görüş ise, kötülüğün bilakis iyiliğe anlam katabilmek için var olması gerektiği şeklindedir. Çünkü, *"İnsanlar eğer bu şeyler (adaletsizlikler) var olmasaydı, adaletin adını bilmezlerdi."*[790] ... *"İnsanların arzu ettikleri her şeyi elde etmeleri iyi değildir."*[791]... *"Sağlığı zevkli kılan hastalık, iyiyi iyi yapan kötü, doymayı hoş kılan açlık, dinlenmeyi hoş kılan yorulmadır."*[792]

Uzakdoğu felsefesinden bir alıntı yapmak gerekirse eğer Laozi, Teodise hakkında şunları söylemiştir: *"Dünyadaki herkes güzeli güzel olarak bilir, ve çirkinlik de bu yüzden vardır. Herkes iyiyi iyi olarak bilir ve kötülük de bu yüzden vardır. İşte böylece, varlık ve yokluk birbirini doğurur, zor ve kolay birbirini tamamlar, uzun ve kısa birbirini şekillendirir, yukarı ve aşağı birbirini doldurur, sesler ve tonlar birbiriyle uyuşur, önce ve sonra birbirini izler."*[793]

Aynı şekilde Herakleitos'un zıtlık öğretisi de Teodise'ye uyarlanabilir. Çünkü Herakleitos'a göre varlığın sebebi zıtlıktır. Zıtlık kalkarsa varlık da kalkar, o yüzden zıtlık kötü değil bilakis iyi bir şeydir. Örneğin bir yayı yay yapan nedir? Kiriş ve ağaç. Kiriş, ağacı doğal olmayan bir biçimde gererken, ağaç da kirişi doğal olmayan aksi yönde çekiştirir ve bu gerginlik yayı yay yapan şey olur.[794] Swinburne'ün de dediği gibi, *"Dünyada doğal kötülük ve ıstırap olmasaydı, cesaret, sabır ve sempati gösterme fırsatı bulamazdık."* Fakat Swinburne aynı mantıkla "Hitler'in gazabının Yahudileri manevi açıdan güçlendirdiğini", hâliyle milyonlarca insanın canına mâl olan o katliamın o kadar da kötü olmadığını bile söyleyebilmiş bir adamdır.[795][796]

789 Spinoza, Etika, 33. Önermenin Kanıtlama Kısmı.
790 Fragment No: DK B23
791 Fragment No: DK B110
792 Fragment No: DK B111
793 Lâozi, A.g.e., II, s. 2,
794 Mücadele.
795 Dawkins, A.g.e., s. 67
796 Sanırım Swinburne'e göre, Japonya'ya atılan Atom bombaları daha az insanı öldürselerdi, daha az fayda sağlamış olacaklarmış.

Peki, kötülüğün gerçekten de iyilik için gerekli olduğunu, yani, depremlerin, sellerin, volkanik patlamaların ve benzeri olayların; esasında bu âlemin mükemmelleşmesine ve güzelleşmesine katkı sağladıklarını düşünmemiz saçma mıdır? Mesela zamanında dinozorların gök taşıyla ölmesi belki de kötü bir şeydi, neticede o hayvanların çekmediği eziyet kalmamıştı ama, eğer bu olay yaşanmasaydı ve dinozorlar dünyaya hükmetmeye devam etselerdi; insanoğlu ortaya çıkamayacaktı değil mi? Yani bu kötülük bizim için iyi oldu ve bunun gibi daha birçok örnek sayabiliriz. Bu fikir başta belki mantıklı görünebilir fakat bu durumda "mümkün dünyaların en iyisi" fikrine gölge düşmüş olur, çünkü eğer bu dünya mümkün dünyaların en iyisi olsaydı ve bundan daha iyisi yapılamasaydı, bu durumda evrime de, türlerin yok olmasına da gerek kalmazdı. Örneğin kıtalar değişmeden ve dinozorlar hiç yaratılmadan önce, bu dünya zaten insanlığa uygun şekilde dizayn edilebilirdi. Zira eğer burası mümkün dünyaların en iyisi olsaydı; her şeyin daha en başından en iyi haliyle kalması gerekirdi. Lakin görünen o ki öyle olmamış ve şu anda bile birçok değişim yaşandığına göre, demek ki burası ne geçmişte mümkün dünyaların en iyisiymiş, ne de şimdi mümkün dünyaların en iyisi olmuş. Halbuki birçok kişi, insan gözünün olabilecek en iyi göz, kulağın en iyi kulak, burnun en iyi burun olduğunu düşünmüştür. Özellikle de Gazali gibi birçok kişiye göre, insanda bulunan her organ, olabileceği en iyi formuyla yaratılmıştır. Dolayısıyla, organlarımız veya türler; daha iyiye, daha başarılıya, daha mükemmele gidemezler, çünkü zaten en iyi durumdadırlar.[797] Fakat evrim teorisi sayesinde bunun böyle olmadığını ve bütün organlarımızın, ayrıca bütün canlıların uzun süren bir adaptasyon ve mutasyon sürecinden geçtiklerini biliyoruz. Öyleyse, evrim fikrinden hareketle bu Teodise argümanımızı değiştirmemiz gerekiyor. Örneğin, bu dünyanın halihazırda mümkün dünyaların en iyisi olmadığını kabul eder, bunun yanında, tıpkı Aristoteles'in kuvve-fiil önermesinden ilham alır ve burasının mümkün dünyaların en iyisi olma potansiyeline sahip olan bir dünya olduğunu öne sürersek; belki de bir çıkış yolu bulabiliriz. Ancak bu durumda ne yazık ki kötülük problemine bir cevap vermiş olmayız, hatta kötülüğün varlığını şu şekilde tasdik etmiş oluruz:

797 Yaran, A.g.e., s. 164

"Bu dünyada kötülük var, çünkü bu dünya henüz olgunlaşmadı." Lakin bu, "bugüne kadar yaşayan herkesin ve dünyanın mükemmelleşeceği geleceğe kadar yaşayacak olan herkesin, sırf dünya henüz hazır olmadığı için henüz doğmamış torunlarından daha kötü yaşadıkları-yaşayacakları" anlamına gelir. Yani ilahi adalet sorununu çözmeye çalışırken, daha büyük bir adaletsizlik örneği ortaya koymuş oluruz.

Öyleyse bir Teist mantığıyla düşünerek kötülüğü izah edebilmek adına başka cevaplar aramamız gerekir ve muhtemel bir cevap olarak şu fikri öne sürebiliriz: Şimdi; bizler zamansal bir alemde yaşıyoruz ve zaten bu yüzden baştan sona aynı kalabilecek bir En İyi'den bahsedemeyiz. Dolayısıyla, en iyiyi yeniden tanımlamamız ve en iyi derken neyi kast ettiğimizi doğru anlamamız gerekir. Örneğin, zaman nasıl ki kare kare, an be an algılanıyorsa; bu durumda "iyiyi de an be an sağlayan bir değişimin varlığı" mümkün olabilir. Yani evren şu saniye içinde bile 1000 defa farklı formlara girmiş olsa dahi (Quantum Superposition'da olduğu gibi) girdiği her form, o an için mümkün olan en iyi form olabilir. Dolayısıyla bu dünya, her halükarda mümkün dünyaların en iyisi olur.

Evet, böyle söyleyince makul gibi görünüyor, çünkü çeşitli tasavvufi cemiyetlere göre de Tanrı, dünyayı yaratıp öylece kaderine terk etmemiştir, O, her an yaratmaktadır ve an be an yaratımına devam etmektedir. Yani evren, sandığımız kadar deterministik değildir ve Tanrı, yaratılış anında sıra sıra dizilmiş olan Domino taşlarını devirip de -bazı Deistlerin iddia ettiği gibi- bizi izlemeye çekilmemiştir. Tanrı, her an en iyiyi yaratmaya, her an en uygun domino taşını devirmeye devam etmektedir ve edecektir. Yani "Tanrı yalnızca ilk sebep değildir, o esasen mevcut olan her sebeptir." Bu açıklama fena görünmüyor ama, neticede entropi diye bir şey var değil mi? Yani kesin bir şekilde biliyoruz ki evren, her an daha da bozulmaya, daha da eskimeye ve düzensizleşmeye doğru ilerliyor. Öyleyse bu "en iyi evren" de sürekli bozulmaya doğru gidiyor olmalı. Neticede bugün çeşitli bilimsel izahlar sayesinde evrenin bir ömrünün olduğunu ve bir noktada artık evrenin tamamen soğuyacağını ve yaşamın sona ereceğini biliyoruz, en azından bunu tahmin ediyoruz. Öyleyse, bu durumda "en iyinin en son bulunacağı en iyi durum", her şeyin yok olduğu, hiçbir şeyin artık yaşamadığı bir

evren olacak demektir. Bu durumda şu soruyu sormamız gerekir: *"E iyi de madem filmin sonu böyle olacaktı, madem evrenin en iyi hali, en düzensiz haliydi; öyleyse Tanrı bu filmi hiç çekmeseydi olmaz mıydı? Zira buna göre, hiçbir şey yaratılmadığı ya da varlığın Kaos'tan Kozmos'a geçmediği o düzensizlik anı, zaten en iyinin en iyi durumunda olduğu pozisyon idi. Öyleyse bu 'en iyiyi' bozmaya ne gerek vardı?"*

Bu türden bir Tanrı tasavvur ettiğimizde, bu Tanrı'nın yaşanan acılara karşı kayıtsız kaldığını, bizi pek de umursamadığını ve insanın da, dinlerin savunduğu üzere evrendeki en önemli varlık olmadığını görüyoruz. Ayrıca, sonunda cennet verecek olsa bile Tanrı, bu evreni gereğinden fazla özensiz bir şekilde yaratmış oluyor. Bir alıntı yapmak gerekirse, kötülük olmadan iyiliğin olamayacağı ve Tanrı'nın yaşanan her şeye seyirci kaldığı fikrine karşı, Dostoyevski'nin Bratya Karamazovi[798] romanındaki kahramanlardan biri olan İvan Karamazov, *"İyiliğin bedeli eziyet gören bir çocuk olacaksa, dünyaya giriş biletini Tanrı'ya iade edeceğini"* belirtmiştir. [799] Çünkü böyle bir dünyada yaşamak zorunda bırakılmak gerçekten de acıdır. Hatta, bu kadar kayıtsız ve kötülüğe muhtaç bir Tanrı, kendisine tapılmayı hiç mi hiç hak etmemektedir:

"Kanaatimce, hiçbir şeyi yok etmeye gerek yok; insanın kafasındaki Tanrı fikrini yok etmek yeterli."[800]

Pekala, öyleyse "en iyi dünya" fikrinden vazgeçip, tam tersini düşünürsek ne olur? Yani, bu dünyanın "mümkün dünyaların en kötüsü" olduğunu ihtimal dahilinde tutarsak nelerle karşılaşırız? Esasında bunu yapan filozoflar vardı zaten. Örneğin Schopenhauer bu fikirdeydi. Schopenhauer'e göre; dünya birazcık daha kötü bir yer olsaydı, kötülük her şeyi yok edecekti; insanlar ve tabiat biraz daha kötü olsalardı her şey bitecekti. Ama kötülük öyle bir raddeye çekilmiş, öyle ince ayarlanmış ki, hem her şey berbat, hem herkes çok kötü; hem de buna rağmen hayata devam etmeyi başarabiliyoruz. Yani kötülüğe hapsolmuş durumdayız; zira bu dünyada açlık var, savaşlar var, cinayet var,

798 Karamazov Kardeşler.

799 Fyodor Dostoyevski, "The Brothers Karamazov", Çev. Richard Pevear & Larissa Volokhonsky, Londra, Vintage Books, 2004, s.245

800 Dostoyevski, A.g.e., s.649

tecavüz var ve her şeyden öte, bir varoluş sancısı var. Dolayısıyla bu dünya -bırakın en iyi dünya olmayı- cehennemin ta kendisi.

"Burası (dünyamız) gerçekten yeterince kötüdür; burası arınma yeridir; burası cehennemdir ve burada iblislere gerek yoktur."[801]

Ayrıca kötülük iyilikten daha ağırdır, çünkü iyi anlar hemen unutulur ama kötü tecrübeler ömür boyu akılda kalır. Buna benzer anlayışları uzakdoğu inançlarında da görebiliyoruz.[802] Birazcık bahsetmek gerekirse, Uzakdoğu'da dünyanın kötülükleriyle ilgili en meşhur inanış, Dukkha inanışıdır. Dukkha anlayışına göre doğum acıdır, yaşlanmak acıdır, hastalık acıdır, ölüm acıdır, hoşlanmadığın bir şeyle bir araya gelmek acıdır, hoşlandığından uzak kalmak acıdır, istediğine ulaşamamak acıdır, A acıdır, B acıdır; kısacası hayat acıdan ibarettir. İnsan ise bunlara direnmekten başka bir şey yapamaz ve zaten insan, bu acılara direnebildiği için üstünleşen bir varlıktır.

Kötülük mü Fazla, İyilik mi?

Anlaşılacağı üzere, bu dünyayı çok iyi bir dünya olarak tasavvur edenler dünyada iyiliğin baskın olduğunu; bu dünyayı çok kötü bir yer olarak tasvir edenler ise kötülüğün baskın olduğunu düşünüyorlar. Fakat, bir Agnostik olarak bu iki görüşün de subjektif olduğunu söylemeliyim. Çünkü her şeyden önce iyilik ve kötülükler, bizler onların tanımlarını yaptığımız sürece varlar ve bizler, milyarlarca yıllık evrende sadece birkaç bin yıldır varız -ve diğer gezegenlerde neler yaşandığını bilemiyoruz. Nasıl ki hakkında hiçbir kanıtımız olmadığı halde bir Tanrı'ya tapınabiliyorsak, hakkında hiçbir kanıt sahibi olmadan da bu kadar büyük bir evrende bilinçli bir şekilde evrimleşen tek tür olmadığımızı düşünebilmeliyiz. En azından buna hakkımız olmalı ve eğer başka türleri, başka gezegenleri hesaba katacaksak; bizden çok daha iyi şartlara sahip dünyaların var olma ihtimalini -ve tersini- göz ardı etmemeliyiz. Özetle, "kötülük mü fazla, iyilik mi?" sorusunu, yalnızca bizim dünyamızı kıstas alarak cevaplamak mümkün değildir ve dünyamıza bakarak edindiğimiz fikirler; evrensel ölçekte geçerli olmaktan

801 Arthur Schopenhauer, "Din Üzerine", Say Yayınları, Çev. Ahmet Aydoğan, 5. Baskı, 2018, s. 112

802 Gayet normal. Çünkü Schopenhauer'in uzakdoğu okumaları yaptığını, dolayısıyla bunlardan etkilenmiş olabileceğini biliyoruz.

çok uzaklar (ne var ki başka dünyaların var olup olmadığını şuan için bilemiyoruz). Haliyle, iyilik ve kötülüğü ancak ve ancak bu dünyaya göre ve bu dünyada geçerli olacak şekilde değerlendirebiliriz, ki bu da Tanrı'yı şu koskoca evrene rağmen tek bir dünya ile sınırlandırmak olacaktır. Zaten Teizm'in de yaptığı bu değil midir? Her ne kadar Tanrı'yı her şeyin üstünde görseler de, Tanrı'nın Arap çöllerindeki politik kavgalarla, Antik Mısır'daki köle ticaretleriyle veya Roma topraklarındaki Yahudi vatandaşların din dünyasıyla meşgul olduğunu düşünüyorlar. Bütün evrene hükmeden yüce bir gücün, küçücük bir evrendeki küçücük insanların küçücük dertleriyle ilgilendiğini ve buna rağmen birçok peygamber ve kutsal kitap gönderdiği halde hâlen daha muvaffak olamadığını düşünüyor ve buna saygı duyulmasını istiyorlar. Haliyle, bu tavrı gören Ateistler de, haklı olarak "Tanrı varsa millet niye açlıktan ölüyor?" diye soruyorlar.

Aslında her işe Tanrı'yı sokmamıza gerek yok, zira bunun cevabı çok basit: Çünkü insanlar böylesini hak ediyorlar. Neticede dünyada hepimize yetecek besin var değil mi? Dünyada yeterince su, yeterince hava, yeterince petrol, yeterince besi hayvanı var ama bizler bunları aramızda bölüştüremiyoruz. Öyle ki, an itibarıyla aşağı-yukarı 8 milyar kişinin bulunduğu şu dünyada, en büyük servetler ve en büyük imkanlar, çok küçük bir zümreye -hepi topu birkaç bin kişiye- ait. Öyle ki, dünyanın en zengin 100 iş adamının servetini toplayıp dünya geneline dağıtsanız; gerek açlık sıkıntıları gerekse işsizlik problemleri uzun süre için söz konusu bile olamayacak ve muhtemelen açlıktan ölen insanların sayısı şimdikinin %1'inin bile altına düşecek. Fakat madalyonun diğer yüzüne bakacak olursak, "8 milyar insanın bulunduğu dünyada, sırf 8 kişi bile açlıktan ölüyorsa; bu yine de adaletsizliktir ve bu, yine de kötülüktür" diye düşünülebilir. Diğer bir ifadeyle; *Mille piacer' non vagliano un tormento.*[803] Çünkü binlerce kişi mutlu olsa bile, tek bir şahıs işkence gördüğü takdirde bu total mutluluk, bahsi geçen ızdırabı yok edemez. Örneğin, o esnada son derece mutlu olan insanlara "işkence edilen bir insan" gösterilse, bazı insanlar o esnada bundan etkilenip mutsuzlaşabilirler; yani bir ızdıraba şahit olmak, yaşamakta oldukları hazzı yok edebilir ve bu da kötülüğün iyiliğe oranla daha güçlü

803 "Tek bir ıstırabın karşısında binlerce hazzın bir kıymeti yoktur."

bir varlık olduğuna işaret eder. Zira aynı yöntemi tersten uyguladığımızda, yani işkence çeken birine "birbirinden mutlu insanlar" gösterdiğimizde, o kişinin ızdırabı sona ermeyecektir.[804] Hatta belki de bu işkence gören kişi, başkalarının haz aldığını gördüğünde "Neden bütün bunlar benim başıma geliyor?" diyerek daha da ızdırap çekecek ve "Ben bunca sıkıntı yaşıyorken bunca insan niçin mutlu mesut yaşıyorlar?" diye düşünecektir. Bu, maddi durumu kötü olan birinin, maddi durumu iyi olan kişileri kıskanması, hatta bir insanın kendi problemleri yüzünden başka insanları suçlaması kadar doğal bir harekettir.

Kötülüğün Sorumlusu Kim?

Bütün bu incelemelerden çıkan tek sonuç; kötülüğün mü yoksa iyiliğin mi baskın olduğu konusunda kesin konuşamayacağımız ama kötülüğün iyiliğe kıyasla daha etkili olduğunu kabul etmemiz gerektiğidir. Zira *Gerçek İyi ve Mutlak İyi*'ye[805] ulaşabilmek için, önce kendimize karşı dürüst olmamız gerekir. Yine eğer bu dünyada vahşet, cinayet, dövüş vb. olaylar varsa; bu, temelde evrenin yapısıyla alakalı değildir. Zira barış içinde yaşamak yerine birbirini öldürenler biziz. Eğer biz rahat dursaydık, hırslarımıza yenik düşmeseydik bir problem çıkmayacaktı. Bu açıdan doğal kötülük kapsamına giren birçok kötülük türü, esasında hem subjektifler, hem de bizim yüzümüzden meydana geliyorlar. Dolayısıyla oturup da burada Tanrı'yı suçlamak biraz çocukça olur. Bir örnekle izah etmek gerekirse; çölde bir yolculuğa çıktığınızı ve yolculuk için birkaç şişeyi suyla doldurarak yanınıza aldığınızı varsayalım. Eğer çölde yürürken elinizdeki suları bile isteye kuma dökerseniz; yani ziyan ederseniz; susayıp da su bulamadığınızda "Neden benim suyum yok? Ah şu Tanrı! Ne kadar kötü, ne kadar da acımasız! İhtiyacım olduğu anda bana su temin etmiyor!" diye şikayet edebilir misiniz? Edemezsiniz çünkü suyunuzu yok yere israf eden sizdiniz.[806]

804 Ha, elbette çok mutlu bir günümüzdeyken de önceden kalma bazı acılarımızı bir anlığına bile olsa unutabiliyoruz, yani bazen mutluluk sayesinde ızdırabı örtebiliyoruz ama bunun tersi de sık sık yaşandığı ve fiilen daha kuvvetli olduğu için bunu bir karşıt argüman olarak ileri süremeyiz.

805 "De bono vero et summo."

806 İşte bir Agnostik, bu örnekte olduğu gibi olaylara her açıdan bakabilmelidir. Yani ilk fırsatta Tanrı'yı suçlamak yerine, bazen de Tanrı'yı savunmaya ve gerçeği bulmaya çalışmalıdır.

Aslında, olaylara nasıl yaklaştığınız, onları nasıl değerlendirip anlayacağınızı da etkiliyor. Bu sebeple kötülük gibi subjektif bir olguyu eleştirirken, hemen her ihtimali hesaba katmak gerekiyor. Örnek vermek gerekirse; mesela biri kanser olduğunda buna iki yönden bakmak mümkündür. Birincisi tıbbi yöndür, bu bakış açısı; hastanın hangi koşullarda yaşadığını, ne türden yiyeceklerle beslendiğini ve genetik olarak bu hastalığa yatkın olup olmadığını inceler. Yani, bir neden-sonuç zinciri arayarak "ne yapılabileceğini" bulmaya çalışır. İkinci bakış şekli ise, durumu ilahi adalet yönünden incelemektir. Bu bakış açısı, *"Hastanın başına bunlar neden geldi? Bu hastalık, bu hastaya ne amaçla bulaştı? Bu hastanın zaten kira, fatura gibi onlarca derdi vardı; bir de bu hastalık çıkmasa olmaz mıydı! Tanrı neden bu hastaya bu eziyeti layık gördü, bundan alabileceğimiz ne tür ibretler var? Tanrı bizi bu hasta aracılığıyla sınıyor mu?"* şeklinde bir tavrı içerir. Kısacası durumun göreliliği, bir şeye kötülüğü atfedenlerin bizler olduğunu açıkça gösteriyor. Zaten bu yüzden, insanlar arasında doğa olaylarının kendileri değil de, neden oldukları acılar, kederler ve ölümler "doğal kötülük" diye ifade ediliyor. Zira eğer kötülüğün kimseye bir zararı dokunmasaydı, ona kötülük dememize de gerek kalmayacaktı. Fakat insanlar, kendilerine veya başka insanlara zararı dokunan her olaydan bir ibret yaratmayı ya da sebebini bilmedikleri her şeyle ilgili kurgulamalar yapmayı severler. Bunu da en çok doğal kötülükler ile karşılaştıklarında yaparlar. Örneğin, bir deprem yaşandığında; bu depremin bir uyarı olduğunu, bir ders olduğunu ve günahkarları cezalandırmak için gönderildiğini düşünürler, ya da bu depremin bir imtihan olduğunu iddia ederek insanları itaate sevk ederler.[807] Halbuki bu deprem bomboş bir arazide meydâna gelseydi, yani hiç kimse ölmeseydi; ona bu kadar anlam yüklemeye gerek kalmayacaktı ve depremi basit bir doğa olayı olarak yorumlamak, insanlara "fazla materyalist bir düşünce" gibi görünmeyecekti.

Ayrıca, eğer doğal felaketleri Tanrı'nın varlığına bir delil olarak göreceksek ve ölenlerin, "günahlarından dolayı cezalandırıldıklarını" düşüneceksek, bu hâl bizi Tanrı'nın kudreti veya merhametiyle alakalı başka başka sorular sormaya sevk edecektir. Örneğin, 1 Kasım 1755

807 Önceki bölümlerde buna işaret etmiştik.

tarihinde, saat 9'u 40 geçe, 9. Şiddetindeki korkunç bir deprem, Lizbon şehrini altüst etmişti ve bu deprem, Hristiyanlar için kutsal bir gün sayılan Azizler Günü'ne ve Hristiyanların ibadet saatine denk gelmişti. Yani, insanların kiliselere doluştuğu ve Tanrı'ya dua ettiği bir anda, kiliseler insanların başına yıkılmış, çok sayıda insan feci biçimde can vermişti. Bu durumda Tanrı kendine inanan insanları, "inançlarına karşılık olarak şiddetli bir ölümle ödüllendirmiş olmalı" değil mi? Ya da belki de "Tanrı'ya inandığı söylenen o müminler, gerçek bir imanlı değildiler", hatta belki de "gerçek Tanrı Hristiyanlığın Tanrısı değildir" ve bu yüzden Hristiyanlar bu şekilde cezalandırılmıştır. Ya da, son bir ihtimal olarak belki de "bu depremin kaynağı Tanrı değil de İblis'tir ve İblis, Tanrı'nın yarattığı dünyada onun gücüne meydan okuyarak, ona inananları yok etmek amacıyla böyle bir felakete yol açmıştır..."[808]

Ama eğer araya imtihan girerse, her şey değişir, çünkü imtihan sayesinde her saçmalığa bir kılıf bulmak mümkün olur. En başlarda konuştuğumuz üzere; birçok Teologa göre "dünyadaki kötülükler ya bir cezalandırmadır ya da imtihanımız esnasında ibret almamız için sunulan örneklerdir." Çünkü "... *Eğer hiçbir şey bize zarar vermezse, hiçbir faydalı şeye de ihtiyaç duymayız ve bu şekilde iyiyi kötüden ötürü aradığımız ve sevdiğimiz ortaya çıkar, iyinin kötünün ilacı olması, kötünün ise hastalık olması gibi; ama hastalık yoksa ilaç da gerekmez.*"[809]

Fakat birkaç satır yukarıda, "hiç kimsenin yaşamadığı bölgelerde meydana gelen depremlerin varlığından" bahsetmiştik hatırlarsanız. Dolayısıyla, doğal felaketlerin insanlar açısından hiçbir şeye hizmet etmediği durumların da olduğunu biliyoruz. O zaman ne yapacağız? Bu durumda iki şey düşünmemiz mümkündür: Ya doğal felaketler her zaman bizim için meydana gelmiyorlar, örneğin bazen doğanın dengesi için bir iki depremin yaşanması gerekebiliyor ve Tanrı bunları bize hissettirmeden hallediyor; ya da Tanrı, doğal felaketler aracılığıyla yarattıklarının bir kısmını sınarken, diğer kısmı aynı felaketler ile sınamayarak bir haksızlık yapıyor.

808 Bu ihtimale daha sonra değineceğiz. Çünkü kutsal metinlerin anlattıklarına baktığımızda; İblis'in Tanrı'ya karşı gelebildiğini ve Tanrı'nın bütün haşmetine ve gücüne tanık olduğu halde, yine de ona karşı mücadele verebildiğini görüyoruz.

809 Platon, Lysis, Frag. 220C-D

İlk seçenek geçerliyse tartışacak pek bir şey kalmayacaktır zira bize hissettirmeden yürütülen işler, bizim için bir sorun teşkil etmeyecektir. Nasıl ki şu an Andromeda galaksisindeki bir yıldızda yaşanan bir depremi kendimize dert edinmiyorsak, haberimiz olmadan yaşanan doğal afetleri de (bilmeyeceğimiz için) tartışma konusu etmeyiz. Ama eğer ikinci seçenek geçerliyse, o halde işler epey çetrefilli hale gelecek demektir. Zira birçok insanın yaşadığı ama jeolojik açıdan depreme elverişli olmayan, yıkıma sebep olacak ölçüde fay hatları bulunmayan coğrafyalar vardır. Bu durumda ne düşünmek gerekir? Bu bölgelerde yaşayan insanların tamamen günahsız olduklarını mı düşünmeliyiz? Ya da, bizler o bölgelere taşındığımız takdirde (depremlere maruz kalmayacağımız için) günahlarımızdan tamamen arınmış mı olacağız? Ya da Tanrı sırf biz başka bir bölgeye taşındık diye (o bölgede fay hattı olmadığından) eli kolu bağlanacak ve bizi deprem ile cezalandıramayacak mı? Bu soruya verilebilecek en makul cevap muhtemelen şu tür bir cevap olacaktır: *"Tanrı'nın tek yargılama yöntemi deprem olmak zorunda değildir. Depremle yargılayamadığı bölgeleri, sellerle veya yangınlarla da yargılayabilir."* Fakat görülen o ki Tanrı'nın doğal felaketler yoluyla yargı dağıtması o kadar da basite indirgenebilecek bir yöntem değildir. Zira bunlar, aynı zamanda Tanrı'nın kudretinin bir yansımasıdırlar.

Örneğin 500 yıl önce bebek ölümleri son derece yaygındı ve birçok hastalığın aşısı bulunmamıştı. Dolayısıyla, o dönemlerde yaşayan insanlar hem bebek ölümlerini, hem de hastalıkları bir imtihan vasıtası olarak değerlendirmişlerdi. Peki, şu anda bizler bu türden birçok hastalığı aşı yoluyla engelleyebildiğimize göre, bu tür bir imtihandan kurtulmuş durumda mıyız? Ya da imtihan esnasında kopya mı çekiyoruz, hile mi yapıyoruz? Veya gerek teknolojimizi geliştirerek gerekse tıp alanında atılımlar yaparak Tanrı'yı kısıtlamış durumda mıyız? Diğer bir ifadeyle, Tanrı'yı başka başka felaketler üretmek zorunda kalacağı şekilde köşeye mi sıkıştırıyoruz? Tabii bu durumda -az önce olduğu gibi- Tanrı'nın başka türlü musibetlerle bizi sınamaya devam edebileceğini de düşünebiliriz, çünkü Tanrı'nın sadece salgın hastalıklarla veya doğal felaketlerle bizi sınayabileceğini düşünmek de onu kısıtlamak olurdu, neticede onun kötülüğü uçsuz-bucaksız ve epey yaratıcı formlara sahiptir. Bu sebeple, yeni hastalıkların yayılması ya da

bazı liderlerin çeşitli savaşlar çıkarmaları bile bir imtihan olarak ele alınabilir ve bizler, kendi başımıza gelmese de, başkalarının başına gelen olaylara bakarak bir ibret çıkarabiliriz. Haliyle, imtihanı devam ettirmenin sayısız yolu olduğu için, 1-2 doğal felakete bakarak Tanrı'yı eleştirmek doğru bir davranış olmayacaktır. En azından bir Teist, bu problemi böyle yanıtlayabilir. Fakat bu durumda da, ona yanıtlaması gereken başka bir soru yöneltiriz:

"Auschwitz'de katledilen ya da 2. Dünya Savaşı'nda eziyet çeken milyonlarca insan 'ne türden' bir ibret vasıtası idiler? Eğer bu insanlar biz ibret alalım diye öldürüldülerse, demek ki almamız gereken epey bir ibret varmış. Öyle ki, 1 milyon insanın ölmesi ya da 4 milyon insanın ölmesi yeterli gelmemiş; bu yüzden Tanrı, 5-6 milyon insan katledilene kadar beklemiş... E peki daha az acı çekilseydi yine de ibret alamaz mıydık? Ya da bu kadar acı, ibret almamıza gerçekten de yetti mi? Mesela 1940'lardan sonra bir daha kötülük yapılmadı mı, bir daha "ibret almamızı gerektirecek" durumlar yaşanmadı mı? Yani bu 5 milyon insanın katli ne işe yaradı? Ayrıca Tanrı, bizi daha az acıyla bile ibret alabileceğimiz bir şekilde yaratamaz mıydı?" Eğer bir Teist olsaydım, bu soruya şöyle cevap verirdim:

"Belki de öyle yaratmıştır ama biz bilmiyoruzdur. Örneğin, belki de 10 milyon insan öldürülseydi bile yine de ibret alamayacak bir vaziyette yaratılacaktık, bu yüzden daha çok acı çekmek zorunda kalacaktık ama Tanrı, merhamet ederek ibret düzeyimizi şu anki seviyeye kadar indirdi. Şüphesiz, eğer Tanrı bir işe kalkışacaksa en doğrusunu bilerek, en iyisini yaparak işini halledeceği için, içinde bulunduğumuz durumun daha iyisini tasavvur etmeye çalışmak bize pek de fayda sağlamayacaktır; zira Tanrı'nın bildiklerini bilmediğimiz için, daha az kötülüğün daha fazla iyiliğe sebep olup olmayacağını da bilemeyiz."

Fakat, bu türden bir savunmaya da şöyle bir cevap vermek mümkündür:

"Peki, bizler ibret alacağımız için bunca kötülüğü görmezden geldik diyelim. Ama ya işkence çekip ölenleri ne yapacağız? Onlar bu kötülüğün karşısında öldüklerine göre, neyin tecrübesini yaşamış olabilirler? Eğer bu işkence dolu ölüm bir imtihan ise, belli ki bu imtihan, öldüren bir imtihanmış. Yani ölmeden bunu tamamlamaları mümkün değilmiş.

Ha, eğer bu ölüm türü ibret alınacak bir ölümse, zaten o esnada öldükleri için alacakları ibret de hiçbir işe yaramayacaktır ve bu kişilerin 'biz ders alalım' diye işkence gördüklerini de iddia edemeyiz çünkü kimsenin haberi olmadan işkenceye maruz kalan ve öldürülen sayısız insan vardır. Ayrıca, insanlar belli bir seviyeye kadar ibret alabilirler; çünkü onlar 'insanlar.' Ne zihinleri ne de bedenleri çok fazla acıya karşı ayakta kalamaz. Bu sebeple, insanların kaldıramayacağı ölçüde bir kötülük, hem kötülük israfıdır hem de sadistliktir. Bu durumda Tanrı, insanları test eden bir yaratıcıdan ziyade, insanları çiğ çiğ yiyen bir vahşiye benzer. Bu bağlamda sonlu bir dünyada sonlu bir hayat yaşayarak sınırlı kötülükler yapan insanların, ahirette sonsuz bir azapla cezalandırılması da, Tanrı'yı sonsuz merhametli bir Tanrı olmaktan alıkoyar. Zira böyle bir Tanrı, olsa olsa psikopat bir mangalcı olabilir."

Bütün bu eleştirilerin ışığında, Kutsal kitapların anlattıkları hikâyeleri yeniden incelemekte fayda vardır, çünkü Tanrı'nın Sodom ve Gomore'yi helak ettiğini ya da Nuh Tufanı aracılığıyla bütün insanları yok etmeye kalkıştığını biliyoruz. Yani, zaten ibret alabileceğimiz her şeyi bize yaşatmışsa ve bütün bunlara rağmen bizler hâlen daha ibret alamamışsak; hâlen daha yoldan çıkıyorsak, bu; sorunun bizlerde değil Tanrı'da olduğunu gösterir. Çünkü bu demek oluyor ki, Tanrı ya bizi doğru düzgün yaratmayı başaramıyor, ya da ibret almamız için uğraşırken işleri eline yüzüne bulaştırıyor. Hatta, Kutsal kitaplar, bırakın Tanrı'nın varlığını kanıtlamayı, eğer bir Tanrı varsa bile, bu Tanrı'nın işleri eline yüzüne bulaştırdığının kanıtı olarak kullanılabilirler. Örneğin kutsal metinlerde geçen Eyüp Peygamber kıssası tam da Tanrı'nın işleri batırdığı bir kıssadır. Bu sebeple bu konu üzerinde biraz duralım.

Eyüp Kıssası

Öncelikle Eyüp (Eyyûb), Babilcede Ayyâbum, Tel Amarna tabletlerinde ise Ayâb[810] şeklinde geçer ve Eyüp; bir isim değildir daha ziyade "sabretmek, katlanmak" anlamına gelen bir sıfattır. Zaten Eyüp peygamber de, başına gelen her şeye karşı sabreden, Tanrı'nın acımasız sınavına katlanan bir kişi olarak karşımıza çıkmaktadır.[811] Kitab-ı

810 A-ia-ab

811 Türkiye Diyanet Vakfı, İslam Ansiklopedisi, 12. Cilt, 1995, s. 16-17

Mukaddes'e göre Eyüp Tanrı'dan korkan, kötülükten sakınan, yalnızca iyilik yapan bir kuldur, yani tam bir mümindir. Bütün Eyüp kitabı bu konuyla ilgilidir. Eyüp'ün yedi oğlu ve üç kızı vardır ve bunlar haricinde de 7000 koyunu, 3000 devesi, 500 çift öküzü ve pek çok kölesi vardır. Hatta o, doğu bölgesinin en büyüğüdür ve her sabah kalkar kalkmaz Tanrı'ya kurbanlar veren biridir.[812] Yani dine son derece bağlı bir adamdır. Sonra, günün birinde melekler Tanrı'ya secde etmeye gelirler; Tanrı da o esnada İblis'e, *"Kulum Eyyûb'a iyice baktın mı? Çünkü dünyada onun gibisi yok; o hiç kötülük yapmayan dosdoğru bir adamdır"* der.[813] Yani Tanrı, İblis'e Eyüp üzerinden gözdağı verir. İblis ise, "Eyüp sen ondan malını mülkünü alma diye sana itaat ediyor," der. Neticede refah içinde yaşayan, hiçbir sıkıntısı olmayan bir insanın Tanrı'ya isyan etmek için bir sebebi yoktur. Bu bahaneyle İblis, Tanrı'yı Eyüp'ün başına birkaç musibet yollaması konusunda ikna etmeye çalışır ve ona meydan okur. Tanrı da, bu düelloyu kabul ederek Eyüp'ü türlü türlü felaketlerle imtihan etmeye başlar -hatta bu felaketleri İblis aracılığıyla gönderir. Ardından Eyüp'ün bütün çocukları öldürülür ve Eyüp, bütün mal varlığını kaybeder. Doğunun en büyüğü, artık en önemsizi haline gelir. Buna rağmen, TDV İslam Ansiklopedisi'nde de yazdığı üzere Eyüp, bütün bunları büyük tevekkülle karşılar ve Tanrı'ya secde etmeye devam eder. Hatta, "Anamdan çıplak çıktım, toprağa da çıplak girerim. Rab verdi, Rab aldı" diyerek Tanrı'nın ona uygun gördüğü kadere şükreder. Bunun üzerine Tanrı, İblis'e "Gördün mü bak, ben haklı çıktım!" minvalinde sözler söyler ve İblis, "İnsan canı için nesi varsa verir, sen şimdi onun etine kemiğine dokun ve hastalık yolla da, bakalım o zaman da itaat edecek mi?" diyerek Tanrı'yı daha fazla musibet yollaması için ikna etmeyi başarır. Böylece Tanrı, Eyüp'le adeta bir kuklaymışçasına oynamaya devam eder. Öyle ki, en sonunda Eyüp'ün ayak tabanından kafasının tepesine kadar bütün vücudunda kötü çıbanlar çıkarır ve Eyüp, acı içinde kıvranırken bile, "Tanrı'dan gelen iyilikleri kabul ediyoruz da, kötülükleri neden etmeyelim?" diyerek

812 Tek tek ayet paylaşarak dipnot kabartmaktansa size bütün Eyüp kitabını okumanızı tavsiye ediyorum. Elinde olmayanlar İnternet kütüphanelerinden de ulaşabilirler.

813 Anlatımımı yarı-islâmî, yarı-israîlî bir şekilde yapıyorum. Müslüman olanlar (Önceki kitapları da kısmen bildiklerinden) kavramakta sıkıntı çekmeyeceklerdir ama bu kitabı okuyan ve İslâmî hikâyeleri bilmeyenler için aktarımım biraz karışık gelebilir.

büyük bir metanet gösterir. Hatta, çoğu rivayete göre Eyüp'ün vücudu baştan aşağı iltihaplandığında ve tüm bedenini kurtçuklar istila ettiğinde bile Eyüp, hiçbir şikayet etmez; öyle ki, Eyüp'ün karısı bile bu durumdan rahatsız olur ve artık Tanrı'ya küfretmesi için Eyüp'ü kışkırtmaya çalışır. Enes B. Malik'in aktardığı hadislere göre bu hastalık 18 yıl sürmüştür, yani Eyüp, 18 yıl boyunca bunlara katlanan ve hiç isyan etmeyen biridir.

Fakat hikâyenin devamına göre, Eyüp'ün bu kadar beter bir hale düşmesi, bir noktadan sonra halkın da dikkatini çekmeye başlar ve insanlar, Eyüp'ün niçin bunca musibetle boğuşmak zorunda kaldığını merak ederler. Zira Eyüp'ün döneminde yaşayan insanlar, başımıza gelen kötülüklerin bir ceza olarak gönderildiğini ve eğer bir takım talihsizlikler yaşıyorsak, işlediğimiz günahlar yüzünden bunları hak ettiğimizi düşünüyorlardı -tıpkı depremlerin bir cezalandırma veya ibret vasıtası olduğuna inanılması gibi. Bu sebeple insanlar, Eyüp'ün bunca felakete katlanmak zorunda kalması için, akıl almaz kötülükler yapmış olması gerektiğini düşünmüşlerdi ve doğunun en büyük adamının, dünyanın en günahkarı olduğuna inanmaya başlamışlardı. Yani, Eyüp'ün sadece evlatları, malvarlığı ve sağlığı değil; itibarı da elinden alınmıştı. İşte bütün bunlardan sonra Eyüp, artık daha fazla dayanamamış ve Tanrı'ya isyan etmişti; daha doğrusu, "Ne yaptım da bana bu eziyeti layık gördün?" diye sormuştu. Hayatı boyunca iyi biri olmaya çalıştığını, ibadetini aksatmadığını, kurbanlar kestiğini söyleyerek, adeta "İyi de olsak kötülüğe maruz kalıyoruz, kötü de olsak kötülüğe maruz kalıyoruz; öyleyse bütün bunların anlamı nedir?" şeklinde bir serzenişte bulunmuştu. Ne var ki kutsal kitaba göre Tanrı, bunca şeyden sonra Eyüp'e bir açıklama yapmak veya gerçekleri söylemek yerine, sadece onu korkutmayı ve ona diz çöktürmeyi tercih etmiştir. Böylece, Eyüp hiçbir açıklama almadan, Tanrı'nın gücü karşısında ezilerek tövbe etmiş ve çektiği eziyetlerin karşılığında, kaybetmiş olduğu mallarının iki mislini almıştır.

Bu hikâyeden anladığımız kadarıyla, Tanrı'nın İblis ile Eyüp üzerinden oynadığı kumarın kazananı, Eyüp'ün isyan etmesi sayesinde İblis olmuştur. Ha, Tanrı'nın niçin yarışa girdiği ve nasıl olup da her şeyi bildiği halde bu yarışın sonunu bilemediği apayrı bir konudur. Fakat

bu, bu kıssadaki tek problem değildir. Örneğin, Eyüp'ün devrinde "başına bir kötülük geliyorsa bunu mutlaka hak etmişsindir" şeklinde bir anlayış olduğundan bahsettik ve bu, aynı zamanda bu durumun tersinin de mümkün olabileceğini gösterir. Yani, eğer haliniz-vaktiniz yerindeyse, demek ki Tanrı ile aranız iyidir. Öyleyse, mal-mülk edinmek isteyen birinin yapacağı ilk şey, Tanrı'ya yaranmak olacaktır ve böylece tıpkı Pascal'ın Kumarı'nda olduğu gibi; en dindar kişi "en çıkarcı kişi"ye dönüşecektir. Haliyle, Eyüp'ün o kadar serveti nasıl edinmiş olabileceği sorusunun da cevabını bulmuş oluyoruz. Hatta, nasıl olup da Eyüp'ün bu akıl almaz cezalara karşı metanetini koruyabildiğini de bu şekilde açıklığa kavuşturuyoruz; çünkü Eyüp, acılara direndiği takdirde kaybettiklerinin kat be kat fazlasını alacağını biliyordu. Yani o, aslında Tanrı'ya değil, kendi menfaatine tapıyordu. Fakat, bu eziyetler çok uzun bir süre devam ettiği için, ayrıca Eyüp, insanların gözündeki bütün itibarını da kaybettiği için; en sonunda Tanrı'dan ümidi kesti ve "Bütün bunların anlamı ne?" sorusunu sordu. Böylece Tanrı, katlandığı onca eziyete karşılık, tıpkı beklendiği gibi Eyüp'ü öncekinden çok daha zengin birisi yaptı. Tabii öldürülen evlatları geri gelmediler ama, onları pek de umursayan yoktu zaten. Çünkü kutsal kitapların Tanrısı, nasıl ki yalnızca belirli bir ırktan olan insanları daha kıymetli buluyorsa; ya da nasıl ki sadece kendi dinine inanan insanları cennetine alıyorsa; aynı şekilde sadece istediği insanları değerli kılıp onların yakınlarını adeta bir figüran gibi kullanabilen bir varlık olabilir, en azından ayetlerin gösterdiği budur. Ayrıca Tanrı Eyüp'ün bütün malmülkünü kaybetmesini ve evlatlarının öldürülmesini yeterli bulmuş olmayacak ki, üzerine yıllar boyunca onu hastalıklarla sınamaya devam etmiştir ve muhtemelen Eyüp isyan etmeseydi, bir 18 yıl daha bu işkenceler devam edecekti. Yani Tanrı'nın kolay kolay tatmin olmadığını söylersek, pek de abartmış olmayız. Anlaşılacağı üzere, Eyüp kıssası, tam bir Kötülük Problemi örneğidir ve aynı zamanda, bu probleme bir cevap getirmektense; Tanrı'yı daha da gözden düşürmektedir.

"... Ya yaratıcı yoktur ya da halihazırdaki insan toplulukları onun huzurundan kovulmuştur... Eğer tanrı varsa, tanrı var olduğu için, insan ırkı kökensel bir belaya tutulmuştur. Bu durum, yaratıcının amacıyla

uyumsuzluk içerisindedir. Bu bir vakadır, varoluş vakası kadar hakiki bir vakadır..."[814]

Kötülük Gerçekten de Kötü mü?

İfade etmek gerekir ki, eğer Tanrı tam da Eyüp kıssasında anlatıldığı gibi biri olsaydı bile, yine de onu bu türden kıssalar üzerinden ya da başka herhangi bir örneğe dayanarak eleştirmek mantıklı olmazdı. Çünkü, İbn Sina gibi birçok teiste göre; Tanrı'nın maksatları biz insanlarınkine benzemez, zira O varlığı bütünü ile, biz ise cüzleriyle bilir ve kavrarız. Haliyle, Tanrı'nın kavrayışına sahip olmadığımız için; onun yaptıklarını da tam mânâsıyla anlayamayız ve eğer anlayamıyorsak; eleştirmemiz de cazip değildir. Çünkü Tanrı, tanrılığı gereği "her şeyi olması gerektiği gibi yaratmıştır." Yani bu evrende bir kötülük varsa bile, bu kötülük boşu boşuna yaratılmamıştır.[815] Anlaşılacağı üzere İbn Sina, kötülüğün gerekli olduğunu, bir amaca hizmet ettiğini ve evrende dengeyi sağladığını düşünmektedir ki, bu türden bir savunmanın son derece popüler olduğunu, bölümün girişinde belirtmiştim. Gerek dengeciler, gerekse Taocular için, evrende nizamın sağlanabilmesi amacıyla iyiliğe denk düşecek kadar kötülüğün de var olması şarttır. Ayrıca, Kelâmî Teodise anlayışına göre de, Tanrı her daim iyilik yapar, zira kötülük; Tanrı'nın karakteriyle uyuşmaz.[816] Haliyle, eğer evrende bir kötülük varsa, bunu Tanrı yaratmamıştır; ya da bizim kötü dediğimiz şeyler, esasında bizim anlayamadığımız iyiliklerdir ve bu yüzden hiçbir kötülükten Tanrı'yı sorumlu tutamayız. Yani eğer ortada bir kötülüğün olduğunu söylüyor ve bundan Tanrı'yı sorumlu tutuyorsak, durumu yanlış değerlendiriyoruz demektir.

İbn Sînâ'ya göre varlıklar, "kendisinde hiçbir kötülük bulunmayanlar" ve "varoluş amacı iyilik olmakla birlikte bazı durumlarda kötülüğe

814 Kardinal Newman, "Apologia Pro Vita Sua", VII. Bölüm, Mr. Kingsley'e cevaplar.

815 İbn Sina, "Risaleler", Çev. Alparslan Açıkgenç ve M. Hayri Kırbaşoğlu, Kitâbiyât, Ankara, 2004, s.62

816 Benzer bir şekilde, Schopenhauer der ki: *"Hristiyanlıkta Şeytan, bütünüyle saf-iyilik ve saf-bilgelik olan Kadiri Mutlak Tanrı'nın karşı kutbu olarak fevkalade zorunlu bir kişiliktir; çünkü böyle bir Tanrı karşısında dünyadaki baskın, sayısız, hesapsız kötülüklerin, bütün bunlardan sorumlu tutulabilecek bir şeytan olmadıkça, nasıl ortaya çıkabileceğini anlamak mümkün değildir."* (Schopenhauer, A.g.e., 113)

sebep olanlar" şeklinde ikiye ayrılabilir. Örneğin ateş iyidir, ama o, kimi durumlarda insanları, ormanları ve evleri yakabilir ve bu kötülük, ateşin kendisinden değil kullanımından kaynaklanır. Günümüze daha uygun bir örnek vermek gerekirse; mesela arabalar kaza yaptıkları için kötüdürler (neticede trafik kazasından ölen milyonlarca insan var) ama arabalar aynı zamanda çok faydalı bir ulaşım vasıtasıdırlar. Ya da gül bize göre güzel kokar, ama gübre böceği güle yaklaşamaz. Yani güzel ve çirkin de, iyi ve kötü de izâfî şeylerdir ve duruma göre değişirler. Bu yüzden Tasavvufçular "Mevlâ neylerse güzel eyler" diyerek kötülüğün varlığını reddetmişlerdir. Eh, kötülüğün varlığının reddedildiği bir ortamda, onun hakkında tartışmaya da gerek kalmaz.

Lakin İbn Arabî gibi, kötülüğün bir problem olduğunu düşünenler de vardır ve bu görüşe göre insanoğlu kötülüklerle birlikte yaşamayı, özellikle de onlarla yüzleşmeyi; duruma göre kötülüğe tahammül etmeyi ve belki de kötülüğü çok da ciddiye almamayı ve hatta kötülüklerden ders çıkarmayı öğrenmelidir. Benzer bir fikir İraneus'da da hakimdir, o, dünyanın bir Ruh Yapma Yeri olduğunu düşünmüş ve kötülüğün tecrübe kazanmaya vasıta olduğunu ileri sürmüştür. Yani insan, hep kötüyü düşüneceğine, güzel bir yemek yemenin, güzel bir manzaraya bakmanın, bir bahar günü dışarı çıkmanın ve kuş seslerini dinlemenin zevkine varmalıdır. Zira evrende iyilik, kötülükten fazladır. Yani, bardağa dolu tarafından bakmak lazımdır. Aynı mantık İhvan-ı Safa'da, Farabi'de, Sn. Augustinus'da ve daha birçok tarafta görülüyor.[817] Çünkü genelde dini teodiseyle uğraşanlar (yani dindar eleştirmenler), kötülüğün kaynağını ve sorumluluğunu Tanrı'dan olabildiğince uzaklaştırmaya çalışıyorlar.[818] Yani "Ya bütün kötülüklerin sorumlusu bizleriz, ya da kötülükler bizim anlayamadığımız bir sebeple faydalıdırlar" diyorlar. Dolayısıyla Tanrı'yı suçlamayı gereksiz görüyorlar ve aynı zamanda, "zaten hiç kötülük olmasaydı, hiçbir iyilik de olamazdı; iyiliğin iyiliğini anlayabilmek için kötülük lazımdır, zira her şey zıttıyla bilinir" diyorlar. Ama bunu söylemek de bir problem yaratıyor. Çünkü "kötü olmadan iyinin anlamı yoktur" demek, Tanrı'nın iyiyi

817 Metin Özdemir, "İlâhî Adalet ve Rahmet Penceresinden Kötülük ve Musibetler", DİB Yayınları, 1. Baskı, 2014.

818 Yaran, A.g.e., s.133

kötüden bağımsız olarak iyi kılamayacağını söylemek demektir. Yani Tanrı'yı sınırlandırmak, kısıtlamaktır. Diğer bir ifadeyle, "Kötü olmadan iyi mümkün değildir" şeklinde bir savunma, "Tanrı kötüyü yaratmaya mecburdu, çünkü kötülüğü yaratmadan iyiyi idrak ettirebilecek gücü yoktu" demekten farksızdır. Fakat Tanrı hiçbir şeye mecbur kalmamalıdır, zira eğer Tanrı bir şeye mecbur kalabiliyorsa, başka birçok şeye daha mecbur kalabilir ve bu durumda Tanrı, Tanrı olmaktan çıkar. O halde, bu çelişkiden kurtulabilmek için kötüyü yeniden tanımlamak gerekir. Peki bunu nasıl yapabiliriz? Mesela Augustinus gibi, kötülüğün kendinde bir varlık barındırmadığını; kötülüğün, daha ziyade "iyiliğin yokluğu" veya "iyilik eksikliği" olduğunu söyleyebiliriz. Bu durumda geriye kalan tek şey iyilik ve onun dereceleri olacaktır.[819] Buna benzer bir fikir Plotinusçular arasında da hakim olmuştur: *"Kötülük, iyiden yoksun olmaktan başka bir şey değildir."*[820]

Bu bağlamda Augustinus'un bu fikirlerden etkilenmiş olduğunu söylemek çok da yanlış olmayacaktır. Bunu bir örnekle ifade etmek gerekirse; Augustinus, körlüğü örnek verir. Çünkü körlük bir "şey" değildir. Körlükte var olan şey, gözün istendiği gibi işlevini yerine getirememesidir. Yani bir görme eksikliğidir ve göz, bizatihi iyi olan bir varlıktır. Bu fikri diğer yetilerimiz için de geçerli sayabiliriz. Örneğin nasıl ki duymamak kendi başına bir varlık değilse (duymamak; duymanın yokluğuysa), kötülük de iyiliğin yokluğudur ve bu durumda Tanrı, sadece iyiliği yaratmış olmalıdır -ki Platon da böyle düşünür ve zaten Mitolojilerin kötülüğe gerekçe olarak İblis profillerini yaratmış olmalarının da sebebi budur. Platon'un bu konuya ilişkin söyledikleri şunlardır:

"Kötülük ortadan kalkmaz. Zira daima iyiye karşılık bir şey bulunmalıdır. Fakat aynı zamanda kötülüğün Tanrılar arasında bir yer bulmasında da olanak yoktur; kötülük ölümlü tabiatlar ve şu topraklar üstünde hükmünü yapar. Bu nedenle kurtuluş için Tanrı'ya elden geldiği kadar benzemek gerekiyor. Tanrı'ya benzemek ise gerçek zekâ keskinliği

819 Aurelius Augustinus, "Tanrı Şehri", Eski-Yeni Yay., Hazırlayan: Kadir Canatan, 1. Baskı, 2021, 47-59

820 Hadot, A.g.e., s. 123

ile birlikte adalet ve dinginliğe sahip olmak demektir. Çünkü Tanrı hiçbir zaman adaletsiz olamaz; tersine o, son derece adaletlidir."[821]

"O, insanlarla ilgili olarak meydana gelen bazı şeylerden sorumludur; fakat onlarla ilgili çoğu şeyin sorumlusu O değildir. O, her şeyin sebebi değil, yalnız iyi olanın sebebidir. Kötü olan şeylerle ilgisi yoktur. Tanrı iyi olduğu için, insanların başına gelen her şey, çoğumuzun sandığı gibi, ondan gelmez. Yalnız iyi olan şeyler Tanrıdan gelir..."[822]

Kısacası, Platon'a göre Tanrı, iyilik ve adaletin ta kendisidir; O'nda kötülük ve adaletsizliğin gölgesi dahi bulunmaz. Fakat öte yandan bu da ayrı bir problemdir. Çünkü kötülük üzerinde hükmü olmayan ve kötülükle bağdaşamayan bir tanrı, anlaşılacağı üzere sonsuz kudretli bir Tanrı değildir. Zira böyle bir Tanrı, az önce de işaret ettiğimiz üzere kötülük eksikliğine sahiptir. Belki de bu sebeple Eski Ahit'de *"Işığı biçimlendiren, karanlığı yapan, esenliği ve felaketi yaratan, bütün bunları yapan RAB benim."*[823] yazdığını görüyoruz. Benzer bir şekilde İslâm anlayışında da, hayırın ve şerrin Allah'tan geldiği söylenmektedir.[824] Çünkü her ne varsa, Tanrı tarafından yaratılmış olmalıdır. Aksi halde, kötülüğün Şeytan gibi ikinci bir kaynağının olması gerekir ve bunun politeizme kapı açacağı ortadadır. Fakat, ne kötülüğün ne de iyiliğin tam anlamıyla gerçek bir olguya karşılık gelmediğini, çünkü bu kavramların tamamen bizim üretimimiz olduğunu ve bu üretimlerin Tanrı'da bulunamayacağını iddia edersek de, bu sefer Tanrı hakkında hiçbir şeyi konuşamaz oluruz ve böyle bir görüşü savunduğumuz takdirde, kendimize Teist, Ateist ya da Deist diyemeyiz; zira bu Agnostisizmdir.

Anlaşılacağı üzere kötülük problemine ilişkin daha konuşulabilecek bir çok şey var, ama bence bu kadarı yeterli. Çünkü bu yazdıklarımın on katı daha fazlasını yazsam bile, kötülük problemini dert edinmeyen bir mümin için yazdıklarım boşa kürek çekmekten ibaret olacaktır. Aynı şekilde, kötülük problemini mizoteizmine alet etmek isteyen

821 Platon, "Diyaloglar, Theaitetos", Remzi Kitabevi, İstanbul, 1986, s. 176 b-c.

822 Platon, "Devlet", Remzi Kitabevi, İstanbul, 1988, s. 379 c & Platon, "Devlet", çev., Sabahattin Eyüboğlu ve M. Ali Cimcoz, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2003, s. 379C.

823 Yeşaya, 45;7

824 Hatta Allah'ın tuzak kuranların en iyisi olduğunu,(Enfâl Sûresi, 30. Ayet) ya da intikam alıcı olduğunu (Zuhruf Sûresi, 41 Ayet) söyleyen ayetler vardır.

bir nonteist için de hiçbir cevap, tam anlamıyla cevap niteliği göremeyecektir. Bu sebeple, ben durumun biraz şahsî olduğunu düşünüyor ve Günahlı Doğum öğretisine geçmeden önce, Empiricus'tan bir alıntı yaparak kendi adıma noktayı koyuyorum:

"... Herhangi bir şeyin doğal olarak iyi ya da kötü olduğuna dair kanaat besleyen insan kendini her zaman rahatsız hisseder. Bu insan, kendisine iyi görünen şeylerden yoksun olduğunda, doğaları bakımından kötü olduğuna inandığı şeylerin onu izlemekte olduğunu düşünür ve iyi olduğuna inandığı şeylerin peşine düşer. Ne var ki, bunlara kavuştuğu zaman kaygısı daha da artar; çünkü o bu kavuşmadan aşırı ve akıl almaz bir sevinç duyar ve kaderinin değişebileceği korkusuyla, sahip olduğu bu şeyleri kaybetmemek için elinden gelen tüm çabayı gösterir. Öte yandan, neyin doğal olarak iyi neyin doğal olarak kötü olduğu konusunda hiçbir belirlemede bulunmayan bir insan, hiçbir şeyin peşinde koşmaz ya da uzaklaşmaya çalışmaz, sonuç olarak bu insan sükûnet içindedir."[825]

Günahlı Doğum ve Yasak Meyve

Hristiyan Teolojisine göre, dünyada kötülüğün olması bir problem değildir çünkü zaten bütün insanlar Adem'in günahı yüzünden (yasak meyveyi yemesi yüzünden) yanmayı hak etmektedirler. Zira Adem, Tanrı ona her şeyi bahşettiği halde bunlarla yetinmemişti ve Tanrı'nın ona özellikle yasakladığı bir meyveyi yiyerek ona karşı gelmiş ve cennetten kovulmuştu.[826] Dolayısıyla, Adem kovulduğundan beri doğan her insan, zaten Cennet'i hak etmeyerek doğmuştu -ve doğmaya da devam ediyor. Yani, bizler zaten Cennet'e girmeye layık değiliz[827] ama Tanrı o kadar merhametli ki, bizi dünyaya göndererek bazılarımızın cenneti yeniden kazanmasına imkân tanıyor. Dolayısıyla bu dünyada ne yaşarsak yaşayalım, esasında hepsi bizim iyiliğimiz için yaşanıyor ve dolayısıyla bütün kötülükler, cehenneme kıyasla birer iyilik oldukları için; bu, bu dünyanın tamamen iyilikle dolu olduğu anlamına geliyor.[828] Günahlı doğum problemiyle ilgili Augustinus şu açıklamayı yapıyor:

825 Sextus Empiricus, A.g.e., s. 48

826 Yaratılış Kitabı, 2. Bölüm.

827 Mea culpa.

828 Yani şu an kötüye meyletmemizin sebebi, İlk Günah'tan sonra doğamızın değişmeye başlamasından kaynaklanır ve bu sebeple ilk doğumumuz, yani fiziken doğumumuz günahlı-

"Eğer günah işlememiş olsalardı, ilk insanlar öyle bir şekilde yaratılmışlardı ki, herhangi bir ölüme maruz kalmayacaklardı, ama aynı ilk insanlar, ilk kez günahkâr olduktan sonra ölümle cezalandırıldılar ve onun soyundan gelen herkes de aynı cezaya tabi kılındı. Sonuçta, onlar bizlerden gelen kişiler olarak bizden başka bir şey olamaz. Suçlarının ağırlığına bağlı olarak insanlar doğalarında kötüye doğru bir değişime maruz kaldılar."[829]

Tabii burada bizim hiç tanımadığımız ve görmediğimiz bir Adam yüzünden neden acı çektiğimiz sorusunun cevabı yeterli ölçüde verilmiyor[830] ve bu inanca göre Tanrı'nın adaleti, babalar yüzünden oğulları da yargılamaya dayanıyor. Halbuki, burada asıl yargılanması gereken bizzat Tanrı'dır. Çünkü Adem'i o meyveyi yiyecek zayıflığa sahip bir şekilde kendisi yaratmıştır ve Tanrı, her nasılsa kendi yarattığı varlıklara sözünü geçirememiştir. Bu probleme cevap olarak Teistler, İblis'in insanları saptırışını örnek gösterirler. Fakat bu durumda kötülük yasak meyveyi yemek değil, İblis'e uymak olur. Ayrıca bu durum, Tanrı'nın sorumluluğunu azaltmamaktadır. Çünkü Tanrı "her şeyi bilen"dir ve bu durumda Tanrı, Adem'in sadece yasak meyveyi yemesine değil; bunun kendi buyruğuna karşı gelerek gerçekleşmesine de karar vermiş olur; zira kendisi "yemeyin" dediği halde -her nasılsa- bu olay gerçekleşebilmiştir. Buradan çıkarılabilecek en mâkul sonuçlar şunlardır:

Ya Adem'in Tanrı emrettiği halde yasak meyveyi yemesi bir kötülük değildir -çünkü cennette kötülüğe yer yoktur ve orada Tanrı'nın izin vermediği hiçbir şey gerçekleşemez, zira eğer gerçekleşiyorsa bu durumda Tanrının iradesi kırılabilen bir irade olur. Ya da bu kötülük Tanrının kendi işidir ve haliyle, gerçekte olan şey kötülük değil, iyiliktir.[831] Çünkü Tanrı, kovacağı bir varlığı yaratmaz. Veya, son olarak; bütün bunlar ilâhi planın bir parçasıdır ve ortada bir tiyatro, yani ilâhi

---

dır ve bu günah a priori bir özelliktir. Lâkin ikinci doğum, yani doğruyu bulmak ve vaftiz olmak, bizim doğamızı a posteriori bir şekilde iyiye yöneltebilir.

829 Augustinus, A.g.e., s. 61

830 Schopenhauer'a göre, Günahlı Doğum ilkesi, Âdem ile birlikte hepimizin günah işleyip lanetlendiğimizi iddia etmesi sebebiyle, aynı zamanda insanın gerçek özünün ve hakiki kökünün tek bir kişide değil, fakat insan İdeası olan bir türde bulunduğunu, bireylerin zamana yayılmış İdeanın salt fenomenal görünümü olduğunu ifade eder. (Schopenhauer, A.g.e., s. 143)

831 Spinoza, "Kötülük Mektupları", 5 Ocak 1665

bir tragedya var demektir -ki bu ihtimal diğerlerine göre daha gerçekçidir. Zira Kur'ân'da bazı insanların ve cinlerin özellikle Cehenneme yollanmak için yaratıldığı, veya sonuç olarak bazı insanların veya cinlerin Cehennem'i dolduracağı yazmaktadır.[832]

Birinci sonuç pek cezbedici değil ve ikinci sonuçla üçüncü sonuç, temelde birbirleriyle örtüşüyorlar. Öyleyse bu konuyu biraz daha deşmemiz daha faydalı olacaktır. Zaten Tasavvuf'ta epey önem arz eden bir şahıs olan Hallac-ı Mansur da, bu sonuca uygun düşecek şekilde dünyada yalnızca iki gerçek muvahhidin olduğundan bahsetmiştir. Bunlardan biri Muhammed Peygamber, diğeriyse İblis'tir. Muhammed ilahi lütfun,[833] İblis ise ilahi gazabın[834] sembolüdür. Hatta Hallac'ın kuramında, *"Şeytan Tanrı'ya en iyi tapandır."*[835] Çünkü Tanrı'nın ezeli ve ebedi iradesi O'ndan başka hiçbir şeye tapılmamasıydı ve Şeytan, Tanrı'nın açık buyruğuna karşın, yaratılan bir varlığa yani Ademe secde etmeyi reddetmişti. Ayrıca, her nasılsa ona yasaklanmış olan Cennet'e girmiş ve Tanrı'nın yasakladığı bir meyvenin yenilmesini sağlamıştı.[836] Bunda Tanrı'nın parmağı olmadığı müddetçe bu nasıl mümkün olabilirdi? Tanrı'ya ve onun yüceliğine bu kadar bağlı olan bir varlık, nasıl olur da onun tam zıttına dönüşürdü? İşte bu gibi sorular üzerine İblis'i inceleyen tasavvufçuların bir kısmı, *"Tevhidi Şeytan'dan öğrenmeyen kafirdir,"*[837] deme cüretini gösterecek kadar ileri gittiler. Çünkü Avam'a yönelik anlatıların altını karıştıran bir alim, eldeki anlatılar ışığında İblis'in en büyük mümin olduğu fikrinden başka bir sonuca ulaşamaz. Hatta Tanrı'nın iradesi karşısında İblis'in durumu şuna benzer: *"İblis, iradesiyle emir arasında bırakılmıştır ve elleri arkasında bağlı bir şekilde suya atılmıştır. Tanrı ise, İblis'ten ıslanmamasını istemiştir -anlaşılacağı üzere bu mümkün değildir."*

832 Secde Sûresi, 13. Âyet: *İsteseydik her cana hidayetini verirdik. Ancak benden: "Andolsun ben cehennemi cinlerden ve insanlardan dolduracağım sözü hak olmuştur.*

833 Kutsal Ruh'un.

834 Cehennemin.

835 R 538

836 Bazı müslümanlar bu hatadan hareketle, cennet bahçesinin aslında cennette değil de, dünyada yer aldığını ve Adem'in, dünya üzerindeki bir bahçeden, çorak topraklara sürüldüğünü iddia ederler.

837 Annemarie Schimmel, "İslam'ın Kısa Tarihi", Alfa Yayınları, 1. Baskı, 2019, s. 210

Dolayısıyla İslâmi anlatıda olduğu gibi İblis'in Tanrı'ya baş kaldırdığı, kibirlendiği, *"Ben ateştenim, insanlar ise çamurdan. Ben onlardan daha üstünüm!"*[838] dediği hikâyesi pek de mâkul görünmüyor. Ayrıca, Kitab-ı Mukaddes'te yer alan "İnsanları yasak meyveyi yemek için kışkırtan yılan" motifi de, felsefi açıdan incelendiğinde çok zayıf kalıyor. Zira bu iki hikâyeye göre de, insanlar günahsızken günaha bulaşıyorlar ve yasak meyve için "bilgelik ağacı" ifadesi kullanıldığından dolayı, bu hikâyeye göre "bilgisizken bilgi sahibi oluyorlar."[839] Bizler de bu sebeple bu dünyaya "günahlı doğum" ilkesine göre gönderiliyor ve test ediliyoruz; eğer tesstten başarılı çıkarsak Cennet'e, başarısız olursak da Cehennem'e gidiyoruz. Günümüzde milyarlarca insan, ister Müslüman, ister Hristiyan, isterlerse Musevi olsunlar; bu hikâyeleri gerçek kabul ediyorlar ve ya bu uğurda terörizme baş vuruyorlar,[840] ya başlarına gelen her kötülük için ya İblis'i suçluyorlar,[841] ya da bu kötülüklerin bir imtihan olduğunu düşünüyorlar. Özellikle müslümanlar, Tanrı ile İblis arasındaki sürtüşmeden sonra İblis'in kıyâmet vaktine kadar -Tıpkı Eyüp kıssasında olduğu gibi- bizi saptırmaya çalışmak için izin aldığını düşünüyorlar.[842] Fakat, bu hikâyedeki en büyük çatlağı -her nasılsa- göremiyorlar. Çünkü bu mantığa göre İblis, Tanrı'yı bile manipüle etmeyi başarmış bir varlıktır, zira ona istediğini yaptırmayı ve bir imtihan başlatmayı başarmıştır. Hatta, kendini direkt Cehennem'de bulması gerekirken, kurnaz zekâsıyla kıyâmet vaktine kadar özgürce dolaşabilme şansını elde etmiştir. Bu durumda, Tanrı'yı bile kandırabilen ya da ona istediği şeyleri yaptırabilen bir varlığın bizi kandırabilmesi, bizi kötülüğe sürüklemesi şaşılacak bir şey midir? Tanrı bile İblis'in oyunlarına âlet olabiliyorsa, bizler buna karşı nasıl direnebiliriz?

Görünen o ki, "Kötülüğe karşı savaşırsanız, sonunda savaştığınız kötülüğe dönüşürsünüz," düsturu Tanrı ile Şeytan arasındaki mücadelede

838 Sâd Sûresi, 76. Ayet

839 Önceki bölümlerde değinmiştik.

840 *"11 Eylül 2001'de uçakları kaçıranlara yol gösteren hayali bir nihai amaçtı; ve onlar bu yüzden uçaklarla binalara çarparken kendilerine ne olduğunu hiç umursamadılar. Bunun ne denli hastalıklı bir şey olduğunda (çoğumuz) hemfikiriz. Büyük olasılıkla gözlerini cennette açmayacaklarını düşünerek teselli bulabiliriz."* (Stenger, A.g.e., s.222)

841 "Şeytan'a uydum!" savunmasını hatırlayınız.

842 Sâd Sûresi, 80-81, *"Allah, 'İşte o belli vaktin geleceği güne kadar sen süre verilenlerdensin' dedi."*

de geçerliymiş. Aksi halde Tanrı'nın hem insana bilgiyi yasaklaması ve onu cahil bırakmak istemesini, hem de her şeye gücü yettiği halde olan bitenlerden bihaber olmasını açıklayamayız. Bu kurgu, az önce de konuştuğumuz üzere "olsa olsa insanların bizzat Tanrı tarafından kandırıldığı bir İlâhi Tragedya'ya" delalet edebilir. İşte buradan da Özgür İrade sorunsalına geçiş yaparız.

Özgür İrade, Bunca Şeye Değer mi?

Teodise bağlamında irademizi sorgularsak karşılaşacağımız sonuç şudur: İnsan, tabiatında var olan, onunla birlikte gelen kötülük eğilimlerinden sorumlu tutulamaz, çünkü bunu kendisi seçmemiştir. Ama insan buna direnebilir çünkü insan, özgür iradesiyle kendine karşı gelebilen, kendi isteklerine direnebilen bir varlıktır ve direnmediği takdirde de sorguya çekilecektir zira ona bir sorumluluk yüklenmiştir ve insan ancak ve ancak ona Tanrı tarafından yüklenilmiş olan bu sorumluluğu yerine getirmesi sayesinde kıymet kazanabilir. Neticede eğer herkes tabiatına boyun eğseydi, vahşi hayvanlardan bir farkımız kalmazdı[843] ve insanlık "eşref-i mahlûkat", yani "varlıkların en şereflisi" olmazdı. Kimi Teodisecilere göreyse, bizler her ne kadar özgür olsak da, gerçekte ancak Tanrı'nın lütfetmesiyle iyilik yapabiliriz, yani O'nun yardımı olmadan iyilik yapmamız mümkün değildir ve bu mekanizma şöyle işler: Eğer insanlar tanrıdan lütuf isterlerse; yardım diler ve iman ederlerse, Tanrı da onlara yardım edecektir ve onları iyiliğe sevk edecektir; böylece kullarını kurtaracaktır. Bu bağlamda Kur'an'da geçen "Allah dilediğini saptırır, dilediğini de imana getirir," ayeti dikkate değerdir.[844] Çünkü bu ayeti bu gözle okuduğumuzda karşımıza çıkan şey şudur: "Burada Allah'tan yardım dileyenler insanlardır fakat, asıl dileyen; insanlar aracılığıyla dileğini gerçekleştirmekte olan Allah'tır."

Bu fikri Tasavvuf'ta sıklıkla görmekteyiz. Hatta, Allah'ın kıyamet vaktinde bazı insanlara *"Ben hastaydım, neden şifa vermediniz? Ben*

843 Özgür irade ile kötülüğü engelleyebilme, yani sorumluluğun insanda olması fikri, ahlâki eylemler için geçerli olabilir belki, fakat bu milyonlarca insanı öldüren doğal afetleri meşrulaştırmaya yetmez.

844 Nahl Sûresi, 93. Ayet: *"Allah dileseydi sizi bir tek ümmet olarak halk ederdi, fakat o, dilediğini saptırır, dilediğini doğru yola sevk eder ve yaptıklarınızdan dolayı mutlaka sorguya çekileceksiniz."*

açtım, neden yardım etmediniz? Eğer hasta olan bir kula yardım etseydiniz ya da aç olan bir kulu doyursaydınız, onun yanında beni bulacaktınız, bana yardım etmiş olacaktınız!"[845] dediği/diyeceği söylenir. Ibn-i Arabi de bu durumu şöyle yorumlar: *"Cenâb-ı Hak, hükümlerini kendi tebliğ etmek üzere kendi nefsini, nefsinden nefsiyle kendi nefsine sebebsiz ve vasıtasız olarak göndermiştir. Dolayısıyla Cebrâîl de O'dur, vahiy de O'dur, resûl de O'dur. 'Sen atmadın, attığında ancak Allah attı' ayeti de*[846] *buna delîldir."*[847] Anlaşılacağı üzere, Tasavvuf'ta sıkça gördüğümüz Panteizm içerikli öğretiler, Özgür İrade Teodisesi'ne de bulaşmış durumdadırlar. Ne var ki, bu fikirlere şu şekilde cevap vermek mümkündür:

"Öyleyse niçin yaptıklarımızdan sorguya çekiliyoruz? Eğer bu doğruysa, biz hiçbir şey yapmıyor olmalıyız. Evrende her ne yapılıyorsa bunu Allah yapıyor olmalı ve bizi sadece bir âlet gibi kullanıyor olmalı. Neticede eğer bir insan, eline tabancayı alarak başka bir insanı vuruyorsa; burada suç tabancayı kullanan insanda mıdır yoksa kurşunun kendisinde mi?"

Sade'ın deyimiyle: *"Kendi katkım olmadan taşıdığım erdemlerden dolayı ödüllendirilmeyi ya da nihai sorumluluğun bana ait olmadığı suçlardan dolayı cezalandırılmayı hak etmemi gerektiren şey nedir?.. Bizler karşı konulmaz bir gücün kuklalarıyız ve yazgımızdan olabildiğince yararlanma ve önümüze çizilen yolda ilerleme dışında bir şey yapmaya gücümüz bir an için dahi yetmez. Doğa için gerekli olmayan tek bir erdem ve tersine olarak, doğanın gerek duymadığı tek bir suç yoktur..."*[848]

Teist düşünceye göre buna getirilebilecek iki cevap vardır:

Birinci cevap; ayette de yazdığı üzere *"O, yaptıklarından mesûl değildir..."*[849] şeklindedir. İkinci Cevap ise, *"bir kişi kendi malını istediği gibi hor kullanabilir. Kişi, kendi hakkı olan elbiseyi isterse yırtar; isterse yakar, kimse karışamaz. Zira o elbise, onun malıdır. İşte, eğer her şeyi Tanrı yaratmışsa, bu durumda her şey Tanrı'ya ait olacağı için Tanrı, yarattıklarına istediği gibi muamele edebilir."* olarak özetlenebilir. Birinci

845 İbn-i Arabi, "Nefesini Bilen Rabbini Bilir", Çev., M. Es'ad Erbîlî, Haz., Ercan Alkan, Hayykitap, 10. Baskı, Kasım 2020, s. 53

846 Enfâl, 8/17

847 Arabi, A.g.e., s. 33-34

848 The Marquis de Sade, "Dialogue between a Priest and a Dying Man", Three Complete Novels and Other Writings, New York, Grove Press, 1966, s.173-175

849 Enbîyâ, 21/23

açıklamaya göre Tanrı, hem her işte parmağı olan, hem de hiçbir sorumluluk kabul etmeyen bir varlıktır. İkinci açıklamaya göreyse, sırf kendisi yarattıklarından daha üstün olduğu için, yarattıklarıyla keyfine göre oynayan biridir ve adeta çocukça davranmaktadır. Ayrıca bu Tanrı, kötülüğü umursamamakta ve göz yummaktadır. Halbuki, *"Haksızlık karşısında susan, dilsiz Şeytandır."*

Peki, özgür irade gerçekten de bunca çelişkiye ve eziyete değer mi? Yani, bu imtihana gerçekten de gerek var mı? Dinlere göre, evet. Çünkü özgür iradesi olduğu için kötü olan bir varlık, özgür iradesi olmadığı için mükemmel derecede iyi olan bir varlıktan daha mükemmeldir. Zaten bu sebeple insanlar, İslâmiyete göre meleklerden daha üstündürler[850] ve özgür iradelerini kötülük yapmak için kullanırlarsa eğer, "esfel-i safilin"e, yani "yaratılmışların en düşüğüne" dönüşürler. Dolayısıyla Tanrı, daha mükemmel bir evren yaratmak için (iyi bir amaçla) kötülüğe izin vermiş olmalıdır. Zira eğer O kötülüğü yok etseydi bu durumda bizler özgür bir irade sahibi olamazdık ve bu evrende kötülük eksik kalacağı için, "tam anlamıyla düzenlenmiş" bir evrenden bahsetmek mümkün olmazdı. Fakat bu da problemli bir argümandır, çünkü madem ki kötülük Tanrı'nın ilahi tragedyası için şarttı; bu durumda, kötülük yapanlar -tıpkı İblis gibi- tanrının arzularına boyun eğiyor olmazlar mı? Bu demek oluyor ki; kimse kötülük yapmasaydı ve bütün insanlar özgür iradeleriyle iyiliği seçselerdi, bu durumda kötülük sadece lafta kalacaktı ve Cehennem, boşu boşuna yaratılmış olacaktı. Dolayısıyla, şu anda bir kötülük yapılıyorsa eğer, bu durumda "kötülük yapanlar" gerçekte Tanrı'nın isteğini yerine getiriyor olmalılar. Zaten bu sebeple Spiritüalistler, dünyadaki en kötü ve acımasız insanların, kozmik tekâmül için faydalı kişiler olduklarını söylerler.[851] Az önce alıntıladığımız *"Andolsun ki ben insanlardan ve cinlerden birçoğunu cehenneme dolduracağım,"* ayeti de bununla uyumlu hâlde anlaşılabilir. Çünkü eğer Tanrı bir vaadde bulunuyorsa bunu gerçekleştirmelidir ve

850 Hıristiyanlığın aksine İslâmiyet, melekleri yalnızca tapmaya programlanmış, özgür irade sahibi olmayan piyonlar gibi görür.

851 Elkins & Rueckert & McCarty, "Ra Bilgileri", 1. Cilt, Akaşa Yay., 2011, s. 122-123 ve 170'den sonrası.

cehennem vaadinin gerçekleşebilmesi için; kötü kişilerin var olması şarttır. Öyleyse, kötü kişiler, Tanrı'nın gerçek hizmetkârlarıdır.

Hem zaten, eğer Tanrı dediğimiz[852] varlık, İblis dediğimiz[853] varlığa karşı bir mücadele verecekse; bu durumda onu yenebilmesi için ondan daha da kötü olması gerekir. Zira düzenbazlıkla, hilelerle ve sinsilikle savaşan bir varlığı yenmenin tek yolu; ondan daha düzenbaz, ondan daha hilekâr ve ondan daha sinsi olmaktır.[854] Yani eğer Tanrı kötülükten üstün ise, bu, onun kötülükten daha kötü olduğu anlamına gelir. Bu da bütün kötülüklerin Tanrı'dan geldiğine işaret eder. Zaten Tanrı'nın, herhangi bir konuda ondan daha yetkin veya zengin olabilecek bir varlığı yaratması da ayrı bir çelişki yaratırdı. Bu sebeple Şeytan, Tanrı'dan daha kötü olamazdı.

Peki Tanrı, hiç kötülüğün olmadığı bir dünya yaratsaydı, bu gerçekten de eksik bir dünya mı olurdu? Neticede Cennet dediğimiz yer, hiç kötülüğün olmadığı bir yer değil midir? Öyleyse Cennet eksik midir ya da bu dünya, Cennet'e göre daha fazla imkân barındırdığı için Cennet'den daha mı zengindir? Eğer bu dünya cennetten daha zenginse, bu durumda cennete gitmek bir ödül sayılmaz fakat eğer bu dünya cennetten daha kıymetsizse, bu durumda da bu dünya "yeterince iyi" bir dünya olamaz. İreneaus'çu teodise bu türden ihtimalleri hesaba katarak, Tanrı'nın amacının, yarattıklarının maksimum zevk ve minimum acı yaşayacakları bir dünya oluşturmak olmadığını söyler. Çünkü bu dünya, -daha önce de söylediğimiz gibi- bir "ruh yapma" veya "şahıs oluşturma" yeridir. Bu dünya, bir tecrübe kazanma mekânıdır. Aksi de mümkün değildir zaten, çünkü kötülükler olmadan tecrübe kazanmamız imkânsızdır.

Genelde nonteistler "niçin bu dünyanın kötülükler olmadan yaratılmadığını" sorarak Tanrı'yı suçlamaya çalışırlar ama, bu türden bir dünyanın beklendiği kadar iyi olamayacağı aşikârdır. Şöyle ki, mesela içinde yaşadığımız dünyanın bütün acı ve ıstırap imkânlarının ortadan kaldırıldığını ve hiçbir kötülüğün olmadığını hayal etmeye çalışalım. Bu durumda evrenimiz bambaşka bir yer olurdu değil mi? Çünkü

852 En iyi.
853 En Kötü.
854 Kur'ân'ın Allah'ının, bu tür sıfatlara da sahip olduğunu hatırlatalım.

hiçkimse asla başka birini incitemezdi ya da biri sizi bıçaklamaya çalıştığında, bıçak, kesme özelliğini kaybederdi. Aynı şekilde, birisi başka birisine ateş ettiğinde, kurşunlar adeta yok olur, dumana dönüşürlerdi. Yine, bir hırsız; bir bankayı soymaya çalıştığında daha paraları çaldığı saniyede paralar kasaya geri dönerlerdi. Bu türden bir dünyada ne sahtekârlık, ne aldatma, ne fesat, ne ihanet ne de başka türden kötülükler, toplumun yapısına zarar veremezlerdi. Ayrıca bu türden bir dünyada hiçkimse kazalar nedeniyle incinemezdi, mesela araba kullanırken dikkati dağılan biri bir trafik kazasına sebep olamazdı çünkü her şey mucizevi bir şekilde bir koruma kalkanına alınırdı. Ya da, işten kaytarmak problem olmazdı çünkü, muhtemelen çalışıp yorulmaya da gerek kalmazdı. Hatırlarsanız birkaç sayfa önce sizlere kötülüğün bulunmadığı bir ortamda kahramanlığın da bulunamayacağından, ya da yalan söylenmediği takdirde dürüstlüğün bir kıymet kazanamayacağından ve buna benzer şeylerden bahsetmiştim. İşte şimdi, o türden bir evreni incelemekteyiz. Çünkü hiçbir tehlikenin bulunmadığı bir evrende, başkalarını korumak, fedakarlıkta bulunmak veya birilerine yardım etmek mümkün olmayacağı için, bu türden erdemler ve iyilikler devreden kalkacaklardır. Yani etik anlayışımız epey bir değişecektir ve ne cesaret erdemi, ne cömertlik erdemi, ne de diğer erdemler artık bir önem arz etmeyeceklerdir. Ayrıca, bu türden bir dünya, "genel yasalara" göre değil de, "özel imtiyazlara" göre işlemek zorunda kalacaktır. Çünkü doğa yasaları aşırı derecede esnek olacaktır. Mesela çekim yasası bazen geçerli olacak, bazense olmayacaktır. Ya da az önce bıçak örneğinde gördüğümüz gibi bir nesne bazen sert, bazense yumuşak olacaktır ve böyle bir evrende hiçbir bilim yapılamayacaktır, çünkü araştırılacak sabit bir dünya yapısı bulmak imkânsız olacaktır. Hatta, hayatımızda hiçbir amaç ve zorluk kalmayacağı için, yaşamımız dışarıdan hoş gibi görünse de, içeriden bakınca amaçsızca sürüklenip gittiğimiz bir varoluştan ibaret olacaktır. Sonuç olarak, hiçbir acının olmadığı, tamamen zevk dolu bir dünya, aslında mümkün dünyaların en kötüsü olacaktır.[855]

Fakat, eğer olur da bu probleme "Böyle bir dünyada zaten adam bıçaklamaya, ateş etmeye veya hırsızlık yapmaya gerek duymazdık, bu

855 Yaran, A.g.e., s.100-102

yüzden bu kavramlar ve fiiller zaten meydana gelemezlerdi ve haliyle bunlarla ilgili bir sorun da yaşamazdık," şeklinde bir cevap getirmeye çalışırsak; bu durumda da özgür irademizin kısıtlanacağını ve hareketlerimize ket vurulacağını kabul etmiş oluruz. Çünkü bu türden bir dünyada kötülüğü planlamak, kötü düşüncelere sahip olmak veya özgür irademizle kötüyü seçmek gibi ihtimaller var olmayacaktır. Ayrıca bu türden bir dünyada alınacak herhangi bir ibret de bulunmayacaktır ve imtihana gerek kalmayacaktır. Hatta, yaratılışımız adeta anlamsızlaşacaktır. İşte bu yüzden özgür irade teodisecileri, özgür iradeyi her şeyden daha kıymetli bulurlar. Aksi halde Tanrı'dan vaz geçmeleri gerekir. Peki ama, "özgür" olabilmemizin tek yolu bu mudur gerçekten? Örneğin, Tanrı insanı özgür seçimiyle bazen iyiyi bazense kötüyü seçebilecek şekilde yarattıysa, neden "daima özgürce iyiyi seçebilen" insanlar yaratmadı? Çünkü özgür irade ille de kötülük yapacağınız anlamına gelmiyor. Neticede Tanrı sonsuz kuvvetlidir ve eğer isterse, sadece iyiliğin olduğu bir dünyada bile özgür iradeyi mümkün kılabilir. Örneğin içinde sadece "iyi"nin ve "daha iyi"nin bulunduğu bir evren tasarlayabilir ve sizler, 10 puanlık iyilikler yapmak yerine 1 puanlık iyilikler yapmayı tercih edebilirsiniz. Bu durumda özgür iradeniz devreden çıkmamış olur ve kötülüklere de ihtiyaç kalmaz. Ama bunun da cevabı, beklendiği üzere şöyle olacaktır:

"Zaten öyle yaratmadığını nereden biliyoruz? Belki de şu an kötü dediğimiz şeyler, aslında 10 puanlık iyinin karşısında bulunan 1-2 puanlık iyiliklerdir... Ayrıca Augustinus gibi birçok kişi, kötülüğün gerçekte 'iyiliğin azlığı' olduğunu söylememiş miydi?"

Fakat bunu kabul ederseniz bu durumda *"-1 iyi neden yok, niçin daha da kötüye izin verilmemiş? Daha kötüye izin verilmediğine göre, bu da bir kısıtlamadır ve bu da bir eksikliktir,"* diyerek konuyu sakız gibi uzatabiliriz. Neticede ilahi adalete yaraşır bir özgür iradenin, tamamen özgür olması gerekir ve bizler "tamamen özgür" olmadığımızı biliyoruz. Ayrıca Tanrı'nın mutlak iyi olmadığını, çünkü İblis'i affetmediğini de biliyoruz. Bu durumda şu soruya da bir cevap bulmak gerekir: *"Eğer İblis bugün tövbe ederse ve Tanrı'dan af dilerse, Tanrı onu affeder mi?"*

Eğer "Onun günahı o kadar çok ki, onu affetmesi bize haksızlık olurdu. Bu yüzden Tanrı ne kadar merhametli olursa olsun, adaleti

gereği İblis'i affetmemelidir," dersek, bu durumda sorumuzu şöyle değiştirebiliriz: *"Eğer İblis, henüz hiç kimseyi saptırmamışken, yalnızca sorgulamışken, yani daha ilk hatasında af dilemiş olsaydı; o zaman Tanrı onu affedecek miydi?"* Eğer bu soruya "İblis öyle bir af dilemezdi. Tanrı da bunu zaten biliyordu, onu cennetinden bu yüzden kovdu," şeklinde bir cevap verirsek; bu durumda da İblis'in af dilemeyeceğinin kararlaştırıldığını, yani "İblis'in af dileyemeyecek bir tabiatta yaratılmış olduğunu" kabul etmiş oluruz. O halde İblis, aslında tam bir yapay zekâ gibi programlanmış ve kendi tabiatına boyun eğmiş bir varlık olur ve bu, kararlarını özgür bir iradeyle vermediği anlamına gelir. Ha eğer İblis'te af dileyebilme potansiyeli varsa ve İblis ilk hatasından önce af dileyebilecek bir vaziyette ise, o halde bu durumda Tanrı'nın onu affedip affetmeyeceği sorusu bâki kalır. Fakat şunu unutmamak gerekir: Eğer ilk özründe Tanrı İblis'i affetse idi, o halde bütün bu imkânlar alemi yaratılmamış olurdu ve Tanrı'nın ilâhi planı asla devreye giremezdi. Adem ile Havva, -eğer Tanrı başka bir günah keçisi bulunmaz ise- bugün hâlen daha Cennet'de sıkıcı hayatlarına devam etmekte olurlardı. O halde diyebiliriz ki, bu dünya ve bütün kötülükler, bizim için değil de bilakis Tanrı için gerekliler. Diğer bir ifadeyle, İraneus'un dediği gibi bizler bu dünyaya "ruh yapmak" amacıyla gönderilmedik, tam tersi Tanrı bizler sayesinde ruh yapmış oluyor çünkü Tanrı olabilmek için hem İblis'e, hem de bizlere ihtiyaç duyuyor.

Toparlarsak, Camus'nün de dediği gibi: *"Ya biz özgür değiliz ve her şeye gücü yeten Tanrı kötülükten sorumlu; ya da biz özgür ve sorumluyuz ama Tanrı her şeye gücü yeten değil."*[856]

İşte ben buradaki "biz" kelimesine İblis'i de dâhil ediyorum ve Tanrı'nın yarattığı bir evrende özgür iradenin ne kadar özgür olabileceğini incelemeye başlıyorum.

Kader Karşısında Özgür İrade

Yarın öleceğimi iddia ediyorum diyelim. Şimdi yarın ya ölebilirim, ya da ölemem değil mi? Öleceğim kesin değildir, ama ölmeyeceğim de kesin değildir. Fakat bunlardan birinin gerçekleşmeyeceği kesindir. Kesin olan şey, bu ihtimallerin varlığıdır. İki senaryonun da gerçekleşme

856 Albert Camus, "Düşüş", Çeviren: Ferit Edgü, İstanbul 1961, s. 59.

ihtimali vardır ama yalnızca biri gerçek olacaktır.[857] Peki kader bunun neresindedir, ya da kadere göre, "olacak olan" haricinde başka bir ihtimal var mıdır? Bu bölümün konusu budur.

Biri kader dediğinde aklımıza ilk önce "*libre arbitre*" yani "*özgür irade*" kavramı gelir -tersi de geçerlidir. Zira bunlar, ilişkili kavramlardır. Eğer kader varsa özgür irade, özgür irade varsa da kader yoktur, ya da en azından biri, diğerine baskın gelecek ve rakibini pasifize edecektir. Bu sebeple en azından mutlak bir kaderden, ya da mutlak bir özgür iradeden bahsetmek, diğerini tamamen yok saymakla eştir ve "Özgür İrade var mı?" sorusuyla ilgilenmeden evvel, öncelikle Kader'in ne olduğunu anlamamız gerekir. Çünkü eğer kader varsa, bu durumda kaderden kaçılamaz, zira kaderden kaçmak da kaderin bir parçası olur. Neticede siz kehaneti kırdığınızı veya kaderinizden kurtulduğunuzu zannedebilirsiniz ama, inançlı biri her daim asıl planın sizin böyle zannetmeniz olduğunu iddia edebilir. Dolayısıyla net bir şekilde kaderin var olmadığını ispatlamak imkânsızdır, çünkü karşınızdaki şahıs her daim konuyu bir basamak ileriye taşıyabilir. Bütün bunları sayfalar ilerledikçe daha kapsamlı bir şekilde inceleyeceğiz zaten, o yüzden şimdilik tanımlarla başlayalım.

Kelime olarak Kader; "takdir, ölçme, plan, program" gibi manalara gelmektedir. Her Şeye Gücü Yeten bir Tanrı kavramına sahip olan dinlere göreyse Kader, "Tanrı'nın, kâinatta olmuş ve olacak her şeyi, bütün vasıflarıyla, bütün hâlleriyle bilmesi" demektir.[858] Lakin Teologlara göre kader "tek plan" değildir, zira bir de kaza vardır. Kaza, "Allah'ın bu ezelî yazıyı ve takdiri, vakti gelince yaratmasıdır." Yani kader Allah'a has bir kurgu, kaza ise bu kurgunun ayrıntılarıdır. Örneğin kişinin ne zaman doğacağı, hangi coğrafyada dünyaya geleceği bir kaderdir ama, yapacağı seçimlere göre yeni yol ayrımlarına girmesi Kaza'dır. Kaza, Tanrı'nın sizin tercihinize göre gerçekliği şekillendirmesidir. Tabii burada şöyle bir itiraz getirilebilir: *"Madem ki her şeyim kader ile takdir edilmiş ve kaza ile yaratılıyor, öyleyse yaptıklarımızdan niçin sorumlu olalım? Neticede biz ne yapıyorsak Tanrı öyle belirlediği için yapmış oluyoruz. Tanrı beni yaratmadan önce ne yapacağımı zaten biliyor olma-*

857 Eğer Schrödinger'ın kedisi değilseniz.

858 Türkiye Diyanet Vakfı, İslâm Ansiklopedisi, 24. Cilt, 2001, s. 58-63

lıydı, dolayısıyla seçimlerim benim için yeni olsalar da, Tanrı için yeni hiçbir şey yoktur."

Bu sorunun cevabı, bir teist tarafından şu şekilde verilebilir: *"Güneşin doğuşu ve batışı bir takdir iledir. Dünyanın dönüşü, gecenin ve gündüzün gelişi bir takdir iledir. Ancak tüm bu takdirler kendi iradesi olmayan mahlûklar içindir. Keza güneşin aklı olsaydı bize merkez olmamayı seçebilirdi. Kısacası, bizim irademiz var ve irademizle işlediğimiz fiiller var. Bunları Tanrı'nın zorlaması ile değil, özgür tercihimizle yaparız. Haliyle kişi tercihini ne yönde yaparsa, Tanrı da ona ayak uydurur lakin burada sorumlu olan Tanrı değil, kuldur."* Bu kader tecellisine "ihtiyarî kader" denilmektedir. Buna göre kaderimizde her şey önceden bellidir evet, ama bu "bize" belli değildir. Yaratıcı'nın hayatımızın her detayını önceden bilmesi, O'nun zamansız olmasından kaynaklanmaktadır. Çünkü biz geçmiş ve gelecek dediğimiz kavramlara bağlıyken, Tanrı için durum böyle değildir. Tanrı, bir şey daha olmadan bilir ve bilmesi mutlaktır. Zaten bizim gibi, "olduktan sonra biliyor" olsaydı, her gördüğüne şaşırıp kalırdı ve bu, her şeyi bilme sıfatıyla çelişirdi.

Peki bu durum özgür irade problemini çözer mi? Elbette hayır. Neticede buna göre biz bir tercih yapmaktayız ve bizim yaptığımız tercihe göre Tanrı geleceğimizi yaratmaktadır, ama neticede Tanrı biz daha o tercihi yapmadan önce de zaten vereceğimiz kararı bilmektedir; zira Tanrı zamansızlık katında "meydana gelebilecek her şeyi bütün potansiyelleriyle birlikte görmüş" olmalıdır. Kıyamete kadar ne yaşanacağı, benim hangi koşulda neyi seçeceğim; bunların hepsi ona göre çoktan bellidir. Dolayısıyla beni daha yaratmadan önce bile, hatta "beni ne şekilde yaratacağına henüz karar vermediği anda" dahi benim ne olacağım onun mâlumudur. Lakin o oturup da benim hangi tercihi yapacağımı izleyecek değildir, çünkü bu onun "benim hangi tercihte bulunacağımı bilmediği" anlamına gelir. Neticede Tanrı eğer kadir-i mutlak ise ve her şeyi bilen ise, o halde onun bakış açısına göre hem yaptığım hem de yapacağım her şey çoktan belirlenmiş ve gerçekleşmiş olmalıdır, çünkü yapmış olmak ve yapacak olmak gibi kelimeler bile bir zamansallığı ifade ederler. O halde, Tanrı'nın katından bakıldığında, normalde yapabileceğim ama hakikatte hiç yapmadığım ve

hiç de yapmayacağım o sayısız potansiyel evren ve gelecek kurgusu, hiçbir anlam ifade etmezler. Bu da az önceki iddiamızla (Tanrı'nın bütün paralel ihtimalleri bildiği iddiasıyla) çelişir, çünkü Tanrı, sayısız evrenler ya da sayısız tercih versiyonlarını göremeyecektir zira onlar asla gerçekleşmeyecektir ve gerçekleşmeleri de mümkün değildir, çünkü zamansızlık katına göre, gerçekleşecek olan her ne ise, çoktan gerçekleşmiş olmalıdır. Diğer bir ifadeyle: *"Yaşayabileceğimiz tek bir hayat vardır ve bizler de onu yaşamaktayız. Kaderimiz çoktan çizilmiş ve film çoktan bitmiştir."*

Bu durumda kaza veya kader benim için hiçbir şey ifade etmezler, bunlar sadece Tanrı'nın işleri nasıl yürüttüğünü izah etmeye yararlar. Ama diyelim ki kadercilerin iddiaları doğru ve kaderimiz şu an yazılıyor olsun. Hatta tam da bizim tercihlerimize göre yazılıyor olsun; her ne meydana geliyorsa, bizim seçimlerimiz dikkate alınarak yaratılıyor olsun. Biz bir seçim yapıyoruz ve evren ona göre biçimleniyor olsun vs. Bu yine de Tanrı'nın sorumluluğunu azaltmazdı. Neden mi? Çünkü eğer başka bir ülkede, başka bir ailede doğsaydık, başka bir genetiğe sahip olacaktık ve anne-babalarımızdan şu an bize zararı dokunan çeşitli genlerini almamış olacağımızdan, şu anki halimize kıyasla daha farklı tercihler yapacaktık. Örneğin babamız çok hızlı sinirlenebilen bir yapıdaysa ve biz de ona çektiysek, bu durumda, zorlu şartlarda mantıklı kararlar verememe, hemen sinirlenme ve sonradan pişman olacağımız şeyler yapma ihtimalimiz, diğer bireylere göre daha yüksektir fakat, başka bir ailede doğmuş olsaydık bu tür bir dezavantaja sahip olmazdık. Bu gibi daha birçok örnek verilebilir. Mesela büyüdüğünüz ailenin yapısı, çevre baskısı, gittiğiniz okulda size eğitim verecek olan öğretmenlerin tavırları, arkadaşlarınızın zorbalığı ve dahası. Bütün bunlar, daha çocukluk yaşlarından itibaren sizde çeşitli travmalar oluşturabilirler ve belki çok özgüvenli ve atılgan bir karaktere, belki de çok pasif ve ezik bir karaktere sahip olabilirsiniz. Her ne kadar çeşitli özelliklerimiz bize daha doğuştan eklenmiş olsalar da, sonuç olarak yaşadığımız hayat da bizi şekillendirmektedir.[859]

859 Örneğin bugün köleliğe karşı olmanız epey olağandır, zira çağımızda kölelik kalmamıştır. Ama köleliğin yaygın olduğu bir vakit ve ortamda doğmuş olsaydınız, muhtemelen köleliği kanıksamış olacaktınız. Hatta eğer köleliği aklamak isterseydiniz, "köleler zaten köle

Diğer bir ifadeyle, sadece Nature değil, Nurture da bizi yontmaktadır ve farklı bir Nature ile farklı bir Nurture, farklı bir kimlik yaratabilir.[860] O halde, doğacağımız evi, ekonomik durumumuzu ve bizi eğitecek insanları kendimiz seçemediğimize göre ve belirli bir yaşa kadar kendi hayatımız hakkında söz sahibi olamadan yaşayıp büyüklerimiz ve çevremiz tarafından şekillendirildiğimize göre, bu durumda kendi kararlarımızı özgür bir şekilde verecek yaşa geldiğimizde gerçekten de "kişiliğimizin özgür bir şekilde temellendiğini" söyleyebilmemiz mümkün olabilir mi? Neticede başımıza gelen her şey bizim kontrolümüzde değildir. Örneğin 2 yaşındaki bir bebeğin bir depremde ölmesi veya bir çocuğun kötü bir kaza sonucunda sakat doğması, onun tercihine kalmamıştır. O halde insan külli bir şekilde kontrol sahibi değilken, onun gerçekten de özgür olduğunu söylemek mümkün müdür?

Bu sorular ciddi sorulardır ama, mutlakiyetçi kader anlayışı bütün bu varsayımları reddeder: *"Hayır, sen hangi çağda, hangi yılda, hangi ailede, hangi ülkede doğarsan doğ; yine de aynı kişi, aynı ruh, aynı şahıs olacaktın. Dolayısıyla aynı şeyleri yapacaktın"* der. *"Çünkü sen önce ruh olarak yaratıldın, asıl benliğin ruhunda gizli."* Örneğin İslâm'daki Kâl-ü Belâ[861] veya Levh-i Mahfûz[862] inancı bunun bir ifadesidir. Lakin bunu söylediğiniz zaman zaten özgür iradenin olmadığını da itiraf etmiş oluyorsunuz. Zira ben eğer hiçbir şekilde yaşanacakları ve tercihlerimi değiştiremiyorsam, nerede doğar ve nasıl yaşarsam yaşa-

tabiatlıdır, onlar daha fazlasını başaramazlar, o halde bir iş aletini olabilecek en uygun şekilde kullanmak nasıl ki bir beceriyse, bir köleyi de olabileceği en iyi şekilde kullanmak lazımdır" diyerek köleliği gerekçelendirebilirdiniz. Tabii böyle olmama ihtimali de var, evet. Yani belki siz bireysel olarak buna karşı çıkarbilirdiniz ama, çıksanız dahi, bugün kölelik karşıtı olan binlerce insan eğer köleci bir toplumda yaşasalardı, ya kendileri de köle olacaklardı ya da yönetecekleri kölelere sahip olacaklardı değil mi? Yani herkes sizin kadar prensip sahibi olmayacaktı. Haliyle dünyaya aynı gözlerle bakmayacaklardı; en azından bu kuvvetli bir ihtimaldir.

860 Kişilikte yetişmişliğin mi yoksa genetiğin mi daha önemli olduğu sorusu hâlen daha cevaplanamamıştır. Kimileri, "Bu soruyu sormak, bir tarlada enin mi yoksa boyun mu daha önemli olduğunu sormak gibidir," şeklinde cevaplar verseler de, aslında gerçek bir cevap vermektense, yalnızca bu konudaki bilgisizliklerini itiraf etmişlerdir.

861 Dünyaya gelmeden evvel bütün ruhların toplandığı bir âlem. İnanca göre kişi, doğmadan evvel bu âlemde doğmayı kendisi ister, dünyaya gelmek için öyle bir istek duyar ki, Cehennem'de yanma riski bile gözünü korkutamaz.

862 Olmuş, olan ve olacak olan her şeyin yazıldığı kader kitabı.

yayım illâ da böyle biri olacaksam ve sonum hep aynı olacaksa; bu zaten benim "özgür olmadığımı" gösterir çünkü her ne yapıyor ve seçiyorsam, bütün bunlar esasen Tanrı'nın beni o şekilde programlamış olmasından dolayıdır. Demek ki ben beni programlayanın bana koyduğu sınırı aşamıyorum; demek ki bana sadece belli bir durumda belli bir kararı verme özelliği yüklenmiş. Yani cehennemliksem, cehennem zaten kaderim olarak belirlenmiş ve bundan kurtulma şansım yokmuş. O halde özgür irade bunun neresinde? Ya da özgür irade, nihai anlamda benim ahiretteki konumumu ne kadar etkiliyor? Bu sorulara şöyle bir cevap verilebilir:

"Tanrı'in yapacaklarımızı önceden bilmesi, sonradan ne yapacağımızı ilgilendirmez. Örneğin bizler hesaplayarak güneşin hangi dakikada doğacağını önceden bilebiliyoruz ama güneş biz öyle tahmin ettiğimiz için o dakikada doğmuyor, biz zaten güneş o dakikada doğacağı için öyle bir tespitte bulunuyoruz."

Lakin az önce güneşin özgür bir iradeye sahip olmadığını söyleyen de aynı zihniyetti. Dolayısıyla, burada Saman Adam Saftasası'na başvuruyor gibi görünmek istemem ama, özgür iradeye sahip olduğu iddia edilen bir varlıkla, evrendeki belirli kanunlara göre hareket eden cansız varlıkları kıyaslayıp durmak, esasen Kader'in mevzubahis edildiği bir ortamda özgür iradenin hiçbir anlam ifâde etmediğini bilmenin getirdiği çaresizliğin bir göstergesidir.[863]

Her neyse, sadece reddiye yetiştiriyor gibi olmak istemiyorum. Bu sebeple artık "kaderden neden kaçılamayacağına dair" bir iki popüler örneğe değineceğim. İlk örneğimiz, Kral Oidipus hikâyesidir. Bu, Sophokles tarafından yazılmış antik ve meşhur bir tragedyadır.[864]

863 Buna cevap olarak, "Belki de güneş de canlıdır, nereden biliyorsun?" sorusunu soracak olanlar varsa eğer, o halde "Cansız varlıklardan (atomlardan) canlı bir organizmanın meydana gelmesi mümkün değildir, mutlaka bunu bir Tanrı sağlamış olmalı!" şeklindeki argümanlarını geri çekmeliler. Çünkü bu argümana göre atomlar cansız değiller. Kaldı ki, bilime göre atomlardan oluşuyoruz ve atomlar şu an için canlı sınıfına girmiyorlar. Yani cansız varlıklardan meydana geldiğimiz belli bir şey. Dolayısıyla sizler, "cansız varlıklardan canlı varlıklar meydana gelemez!" derken, aynı zamanda "İnsan atomlardan meydana gelemez!" de demiş oluyorsunuz ve bu açıkça yanlıştır.

864 Oidipus hikâyesi için kullandığım çeviri: Sophokles, "Kral Oidipus", İş Bankası Yayınları, Çev. Bedrettin Tuncel, 9. Basım, 2017

Kurguya göre Kral Oidipus, kaderinden ne kadar kaçmaya çalıştıysa, kaderine bir o kadar yaklaşmıştır zira Oidipus'un kaderi daha o doğmadan önce belirlenmiştir. Babası bir kraldır ama soyu ne yazık ki lanetlenmiştir. Tanrı Apollon krala, "Oğlun seni öldürecek ve karınla, yani annesiyle evlenecek" şeklinde bir kehanette bulunmuştur ve kral bu kehanetten korkup "ilan edilen kader gerçekleşmesin diye" oğlunu, yani Oidipus'u öldürmeye karar vermiştir. Kurguya göre kral, bebeği uçurumdan atması için birini görevlendirmiştir fakat görevli, masum bir bebeği öldürmeye kıyamadığı için onu ormanda kaderine terk etmiştir. Ne var ki başka birisi bu bebeği sonradan bulmuştur ve bebek, komşu şehrin kralının evlatlığı olarak büyütülmüştür. Fakat evlatlık olduğunu bilmemektedir ve kendisinin "uydurma evlat" ya da "hayırsız evlat" olduğuyla ilgili bir kehânet işitince, ailesi bildiği insanlara bir zararının dokunmaması için şehri terk etmeye karar vermiştir. Yolculuğa çıktığı esnada morali bozuk bir haldedir talihsiz bir şekilde karşısına bir at arabası çıkar. At arabasındakiler ona "çekil git, yolu aç" ve benzeri ifadelerle bağırırlar. Fakat Oidipus o kadar dalgın ve üzgündür ki, bunları fark bile edemez ve arabanın sürücüsü, Oidipus'a bir sopayla vurarak onu yoldan çekmeye çalışır. Oidipus buna oldukça sinirlenerek bir anlık hışımla arabacıyı ve içindeki asilzadeyi öldürür. Ardından da yoluna devam eder. Kaderin bir cilvesidir ki, öldürdüğü o asilzade, gerçek kılığını gizleyerek yolculuğa çıkmış olan kraldır, yani öz babasıdır. Böylece kimse farkında bile olmadan kehanetin ilk adımı gerçekleşmiş olur.

Kral büyük bir törenle ve yanında onu koruyacak kalabalık bir asker grubuyla yola çıkmamıştır, eğer öyle olsaydı şüphesiz başına bunlar gelmezdi ama maalesef böyle olmamıştır. Hikâyeye göre kralın, kimliğini gizleyerek yolculuk etmesi gerekmiştir. Çünkü şehrin önünde insan suratlı, aslan vücutlu Sfenks adlı bir yaratık belirmiştir ve ticaret tamamen durmuştur. Yaratık giren çıkan herkesi öldürmektedir ve kral "bunu nasıl çözeriz" diye kahine danışmaya karar vermiştir. Lâkin kahin çok uzaktadır ve şehre gelirken yaratık tarafından öldürülme ihtimali vardır. Bu sebeple, kral kâhinin ayağına gitmeye karar vermiştir ve ne yazık ki tam da o esnada öz oğlu tarafından öldürülmüştür. Sonrasında yaşananlar ise daha da trajiktir...

Kralın ölüm haberi şehre ulaşınca bir panik yaşanır. Halk kralı kimin öldürdüğünü bilmemektedir ve yaratıktan bir an önce kurtulmaları lazımdır. Mecburen kraliçe, yani Oidipus'un annesi bir ödül vaadinde bulunur: *"Bu yaratığı kim defederse kraliçeyle, yani benimle evlenecektir ve sıradaki kral o olacaktır."* Kaderin bir cilvesidir ki, Oidipus bir gün bu yaratıkla karşı karşıya gelir ve yaratığı mağlup ederek kral tahtına oturur, ardından da öz annesiyle evlenerek ondan çocuklar yapar. Böylece kehanet tam anlamıyla gerçekleşmiş olur. Yıllar sonra Oidipus bu gerçeği öğrendiğinde ise buna dayanamayıp kendini körleştirecek ve annesi de intihar edecektir. Hatta çocukları bile hayatları boyunca lanetli bir şekilde yaşayacaklardır.

Peki, Apollon bu kehanette bulunmasaydı da babası Oidipus'u öldürtmeye çalışır mıydı ve Oidipus büyüdüğünde, bile bile babasını öldürüp annesiyle evlenir miydi? Belki de yapardı. Belki de babasıyla hiç anlaşamazlardı ve Oidipus'un onu öldürecek bir darbe yapması gerekirdi, hatta belki de bu darbe sonrasında tıpkı Mısır Firavunları'nın yaptığı gibi kraliyet kanını hanedan içinde tutmak amacıyla annesiyle bile evlenebilirdi, bilemeyiz. Fakat bütün bu olayların az önce anlattığımız şekilde yaşanmasında Tanrı'nın parmağının olduğunu da yadsıyamayız.[865] Ayrıca, Oidipus'u gerçekleştirdiği eylemler için ne kadar suçlayabileceğimiz de bir tartışma konusudur. Tamam, belki sinirlendiği zaman babasını öldürmemeyi tercih edebilirdi, neticede alttan alma şansı da vardı. Ama eğer Tanrı böyle karar vermişse elden ne

865 Durumu daha iyi inceleyebilmek için, Chyrsippus gibi basit-kader ve bileşik-kader şeklinde bir ayrıma gidebiliriz. Şöyle ki, mesela "Sokrates şu gün ölecek," dendiğinde, eğer bu hakikatse, Sokrates o gün ne yaparsa yapsın ölecektir. Ama, "Kral Laios'un bir oğlu olacak, (yani Oidipus) ve kral onu öldürecek," dendiğinde, "Laios bir kadınla yatıp oğul sahibi olsa da oğlu onu öldürecek, olmasa da öldürecek," diyemeyiz çünkü bu kehanet bileşiktir ve kehanetin içinde, adamın bir oğula sahip olması kaçınılmazdır. O halde, adamın bir kadınla yatmaması mümkün değildir, çünkü o çocuğun doğması zorunludur. Bu durumda ya kehanet "Laios çoktan evlat sahibi olmuşken" verilebilir, yani artık ilk adım gerçekleşmiştir, ya da Laios, kazara (farkında olmadan) evlat sahibi olacaktır, ve mutlaka olacaktır. Çünkü kehanette, oğlu tarafından öldürüleceği söylendiğinde göre, bir kadınla yattığı ya da yatacağı da söylenmiş olur. Aynı şekilde "Akhilleus, Atina'da güreşecek" dediğinizde, "rakibi olsa da güreşecek, olmasa da güreşecek" diyemeyiz, çünkü güreş rakiple yapılan bir şeydir, o halde bir rakibinin olacağı kesindir. Peki bu durum bir şeyleri açıklığa kavuşturdu mu? Maalesef hayır. Çünkü bu yalnızca kaderin işleyişini ve tartışma sınırımızı açıklamış oldu, bizim neyi-neden yaptığımızı ve ne kadar özgürce kararlar aldığımızı değil.

gelir? Belli ki o yol ayrımında olmasaydı da Oidipus, günün birinde bir şekilde babasını öldürmek zorunda kalacaktı. Bu durumda o cinayet kararı Oidipus'a değil, Apollon'a ait olmalıdır.

İkinci örneğimizi incelersek; Descartes'ın felsefesinden ve Baudrillard'ın Simülakra'sından epey etkilenmiş olan Matrix filminde de benzer bir sahneyle karşılaşmaktayız. Matrix'in birinci filminde Neo, Kahin'in yanına gelir ve Kahin, Neo daha içeri girerken "Vazoya dikkat et!" şeklinde bir uyarıda bulunur. Lakin Neo, bu uyarının akabinde şaşırıp "Hangi vazo?" diyerek bedenini döndürünce vazoya çarpar ve vazo kırılır. Peki, eğer Kahin Neo'yu uyarmasaydı da Neo vazoya çarpacak mıydı? Yoksa Neo, kahin uyardığı için panikleyip, isteği dışında mı vazoyu kırmıştı? Yani Vazo'yu kıran kişi esasen Neo muydu, yoksa Neo'yu uyararak buna sebep olan kişi, yani Kahin miydi? Vazonun kırılması eğer kaderse, Kahin Neo'yu uyarmasa da Neo bir şekilde o vazoya çarpıp kıracaktır zaten. Bu durumda vazonun ne olacağı zaten yazılmışsa, Neo'yu uyarsanız da uyarmasanız da, Neo dikkatli olmaya çalışsa da çalışmasa da o vazo kırılacaktır. Dolayısıyla Neo sadece görünen sebeptir, diğer bir ifadeyle Günah Keçisi'dir ve biraz daha uğraşırsak bu fikri hayatımızdaki hemen her şeye uygulamamız mümkündür. Hem de verdiğimiz bütün kararlara, sabah kahvaltıda hangi gıdayı tüketeceğimize, dişimizi ne şekilde fırçalayacağımıza ve hangi gömleğimizi giyeceğimize kadar. Kiminle barışıp kiminle küseceğimize, kime iyi kime kötü davranacağımıza; her şeye. Çünkü "Kendi kararımız" zannettiğimiz her karar, aslen Tanrı'nın yazdığı senaryodaki rolümüzü oynamamızın bir sonucudur.

Son bir örnek daha verelim: Mevlânâ Celaleddin Rûmî'nin Mesnevi'sinde "Ölüm'den Kaçan Genç ve Hz. Süleyman" başlığında anlatılan meşhur bir hikâye vardır. Bu hikâyeye göre, bir genç bir gün şehir meydanında alışveriş yaparken yanlışlıkla adamın birine çarpar. Ne trajedidir ki, çarpıştığı kişi Azrail'dir, yani Ölüm Meleği'dir. Yani genç, adeta ölüm ile burun buruna gelmiş, Azrail'in gözlerinde kendi ölümünü görmüştür, Azrail ise bu gence dik ve şaşkın bir şekilde bakmakla yetinmiştir. Hikâyenin devamına göre genç, öldürülmekten korktuğu için son çare olarak Süleyman peygambere sığınır[866] ve durumu peygambere anlattıktan sonra peygamber, "Ee, ne yapmamı istiyorsun?"

866 Kendisi o esnada, inanca göre Kudüs'ün kralıdır.

diye sorar. Genç ise, *"rüzgara emret ki beni Hindistan'a göndersin.*[867] *Hindistan buradan çok uzak bir mesafede, eminim ki oraya gidersem Ölüm beni bulamaz, çünkü oraya kısa süre içerisinde gitmem mümkün değil."* cevabını verir. Süleyman bunu kabul eder ve, rüzgarın kuvvetiyle o genci Hindistan'a uçurur. Fakat daha sonra Süleyman, Azrail ile konuşmak ister ve, "neden o gence pazar yerinde dik dik baktığını" sorar. Azrail'in verdiği cevap ise şudur: "*Dik dik bakmadım, yalnızca onu burada görünce şaşırdım. Çünkü aldığım emire göre o çocuğu o akşam Hindistan'da öldürmem gerekiyordu. Normal şartlar altında o çocuğun o geceye kadar Hindistan'a nasıl varabileceğini çözememiştim. Ama şimdi anlıyorum ki oraya senin sayende gidecekmiş, ben de canını bu sayede alabildim.*" Anlaşılacağı üzere, hikâyeye göre kader ağlarını Ölüm'e bile hissettirmeden örmüştür ve genç, ölümden kaçmak isterken ona kendi ayaklarıyla gitmiştir...[868]

Peki genç ölümü görmeseydi yine de Süleyman'a yalvarıp Hindistan'a gider miydi? Ya da Süleyman'ın mucizeleri yardım etmeseydi, Hindistan'a gidebilmesi mümkün olur muydu? Eğer Ölüm'ü "şans eseri" görmeseydi, o gece ölmesi gereken yerde olmayacağından kaderi değişecek ve hayatı uzayacak mıydı yoksa başka bir sebepten dolayı yine kazara ölecek miydi? Cevabı belli. Hangi senaryo gerçekleşirse gerçekleşsin, o senaryo "asıl kaderi" olacaktı.

Bu arada şans demişken, Stoacılıkta şansa ya da rastlantıya yer olmadığını belirtelim. Stoacılığa göre evrende her şey önceden belirlenmiş bir amaçla düzenlenmiştir ve yazgı[869] olayların akışını tayin eden mutlak bir zorunluluktur.[870] Kısacası Stoacı kader anlayışına göre, oluş

867 Çünkü Süleyman, inanca göre cinlere ve doğaya hükmedebilen bir peygamberdir.

868 Bu hikâye için kullandığım iki farklı çeviri var: Mevlânâ, "Mesnevî-i Şerîf", Tam Metin, Mütercim: Süleyman Nahîfî, Sadeleştiren: Âmil Çelebioğlu, Timaş Yayınları, 1. Baskı, 2007, No:990-1000, s. 69-70 ve Mevlânâ, "Mesnevî", Tam Metin, Çev: Adnan Karaismailoğlu, Akçağ Yayınları, 16. Baskı, 2018, No: 955-995, s. 75-76

869 Fantum

870 Cicero, şans ile ilgili olarak şöyle bir örnek verir: *"Bir mağarada Icadius'un bacaklarına taş düşmesi ve onu sakat bırakması, kader değildir. Çünkü o taş, Icadius orada olmasa da düşecekti. Yani taş, Icadius'a özel bir şekilde düşmedi. Icadius, sadece talihsiz bir şekilde oradaydı. Dolayısıyla taşın düşmesi Icadius'un kaderi değil, şanssızlığıydı."* Belki doğru olabilir, belki de taş her halükârda düşecektir ve Icadius yanlış zamanda yanlış yerde bulunmuştur. Peki Icadius'un tam da o zamanda orada olması, kaderinin bir parçası olamaz mı?

ve bozuluşu da hesaba kattığımızda "yaşanacak olan her şeyin zaten yaşanacağını ve bunları değiştirmeye muktedir olmadığımızı" görür ve çilekeş ya da kabullenici olmaya başlarız. Çünkü eğer her şey kaçınılmaz olarak kadere bağlıysa, bu durumda hangi tercihleri yaptığımızın hiçbir anlamı yoktur, zira neyi tercih edersek edelim, yazılanı oynamış oluruz. Ayrıca, eğer her şey kader gereği yaşanıyorsa ve kader belliyse, o halde kader de kendi kaderine göre yaşanıyordur çünkü biz zamansal varlıklarız. Diğer bir ifadeyle, bize göre geçmiş, şimdi ve gelecek var ve kader de zorunlu olarak zamanın içinde vuku buluyor, yani zaman sayesinde anlam kazanıyor. O halde, 1 dakika önceki kader, 1 dakika sonraki kaderi şekillendiriyor demektir ya da kader, kendi kendinin kaderi oluyor. Bu durumda, kader-döngüsü gibi bir şeyle karşılaşmış oluruz çünkü her kader, bir kademe üstteki diğer kadere bağlı hâle gelir ve bu sonsuza kadar gider. Fakat bu ayrı bir konu.

Aslında hayatımızdaki hemen her şey bizim kontrolümüz dışındadır. Yani neredeyse hiçbir şey üzerinde hakimiyetimiz yoktur, dolayısıyla sorumluluğumuz da yoktur.[871] Stoacılar bu konuya epey kafa yormuş ve birçok açıklama getirmişlerdir fakat bu açıklamalar dahi -ne kadar zorlarsak zorlayalım- kaderin ağlarından kurtulamamışlardır. Bu sebeple Stoacılar, hiçbir şeyi değiştiremeyeceklerini anladıklarından "her şeyi olduğu gibi kabul et ve değiştirmeye çalışma" şeklinde bir prensip belirlemişlerdir.[872] *"Başına ne gelirse gelsin bu kaderdir, dolayısıyla sabret."* Bu yaşam tarzına göre, eğer Oidipus gibi zorlarsak sadece acı çekeriz ve hiçbir şeyi de değiştirmiş olmayız, yalnızca hayat kalitemiz düşer. O halde kaderimizi kabul etmemiz en doğrusu olacaktır, çünkü bizi ancak bu mutlu edebilir. Diğer bir ifadeyle, "Kaderini de-

871 Çünkü bizim alacağımız kararlar, içinde yaşadığımız şartların bir sonucudur. Sözgelimi, siz şu anda Avrupa'da doğdunuz diye hayata Hristiyan başladınız, fakat eğer Ortadoğu'da doğsaydınız kimliğiniz İslam yazılacaktı. Belli bir yaşa gelene kadar kendi inancınızı seçemeyecek, hatta seçmeye ihtiyaç dahi duymayacaktınız, size yüklenen bu misyonu kabul edecek ve kendi inancınızı kendi özgür iradenizle seçtiğinize, o inancın dünyadaki en temiz inanç olduğuna inanacaktınız. Yani sizin şu anki siz olmanız, tam anlamıyla sizin elinizde değildi.

872 Genel olarak Stoa felsefesi üzerine yazılmış hoş bir özet için şu eser okunabilir: Jean Brun, "Stoa Felsefesi", İletişim Yayınları, Çev. Medar Atıcı. Fakat geniş kapsamlı bir çalışma istiyorsanız şu eser daha iyidir: Ryan Holiday, "Stoacının Günlüğü", Pegasus Yayınları, Çev. Doğa Alp.

ğiştiremiyorsan, bakış açını değiştir."[873] Lakin bakış açımızı değiştirip değiştiremeyeceğimiz de önceden belirlendiği için bu çözüm pek bir anlam ifade etmiyor. Neticede kaderimizde mutsuz yolu tercih etmek varsa, elimizden başka bir şey gelmez.[874] Descartes'ın da dediği gibi:

"Yalnızca kendimiz üzerine düşününce, cüzi iradenin bağımsızlığını tanımamak elimizden gelmez. Tanrı'nın sonsuz gücünü düşününce de, her şeyin ona bağlı olduğuna inanmamak elimizden gelmez, dolayısıyla cüzi irademiz de bundan azade değildir. 'Tanrı, insanları iradeleri kendi iradesine bağlı olmayacak bir doğada yaratmıştır' sözünde bir çelişki vardır. Çünkü bu durumda tanrının gücü hem sonlu hem de sonsuz olur. Sonlu olur çünkü ona bağlı olmayan bir şey vardır; sonsuz olur çünkü bu bağımsız şeyi yaratabilmiştir."[875]

Karneades durumu şöyle açıklar, *"Eğer her durum öncül nedenlere bağlı olarak gerçekleşiyorsa, her olay doğal bir bağlantı yoluyla belli bir birliktelik ve bağlam içinde gerçekleşiyor demektir. Böyleyse, her şeyi meydana getiren şey kaçınılmazlıktır."*[876]

Bu bağlamda Epikürcüler, "gelecekte yaşanacak olayların hepsinin bir nedeninin olduğunu ve bu nedenlerin kadere uygun bir şekilde meydana geldiğini" söylemişlerdir. Örneğin, diyelim ki 30 sene sonra bir adam, şu anda boş bir arazi olan ama 30 sene sonra çoktan bina yapılmış olacak bir X alanında yürüyecek olsun, ve o binanın yanından geçerken, binanın 4. katının balkonundan kafasına bir saksı düşmesi sonucunda hayatını kaybetsin. Yani ölüm nedeni bu saksı olsun. Ama bu neden henüz oluşmadı ve nedenin kaynağı da henüz ortada yok. Bunun yaşanabilmesi için, birinin o araziye en az 4 katlı bir ev inşa ettirmesi, daha sonra o evde oturan kişinin balkona dikkatsiz bir şekilde, devrilmeye müsait bir saksı koyması ve tam o ölecek olan

873 Daha kapsamlı bilgi için: "Epiktetos - İnsan Nasıl Özgür Olur", Say Yayınları, Çev. Furkan Akderin, 1. Baskı, 2021, s. 15-57 Arası okunabilir.

874 Cicero, "kaderde varsa olur," mantığını ve kör bir kabullenişi şöyle eleştirir: *"Eğer kaderinde bu hastalıktan kurtulmak varsa, doktor çağırsan da çağırmasan da kurtulacaksın demektir. Aynı şekilde eğer kaderinde bu hastalıktan kurtulmak yoksa, doktor çağırsan da çağırmasan da kurtulamayacaksın demektir. İkisi de kaderin olabilir, dolayısıyla doktor çağırmanın bir önemi yoktur.' Bu analiz türü, doğru bir şekilde boş ve yetersiz olarak adlandırılmıştır, zira bu mantığa göre tüm eylem yaşamdan sökülür."*(De Fato, 12;28-29)

875 Descartes, "Ahlak Üzerine Mektuplar, Say Yayınları", 1. Baskı, 2015, s. 71

876 De Fato, 14;31

adam o evin balkonunun altından geçerken o saksının herhangi bir gerekçeyle düşmesi gerekir. Kader budur. Ama o halde, hem o saksıyı oraya koyan ve hem de o evi inşa eden kişiler, özgür iradelerine göre bu eylemleri yapmış olamazlar. Tam tersi kader onları buna zorlamış olur ve onlar bunu bilmeden "özgürce karar verdiklerini" zannederler. İşte bizim şu an işlediğimiz her fiil de böyledir, bunların hepsi, kelebek etkisi gibi gelecekte bir şeylere sebebiyet verecektir ve bizim bu konuda hiçbir fikrimiz yoktur, bizler yalnızca o etkinin yaratılabilmesi için bir aracı görevi görmekteyiz.[877]

Çünkü eğer Tanrı evreni kusursuz olarak tasarlamış ve sadece start tuşuna basmışsa, yani ilk domino taşını devirmiş ve gerisine karışmamışsa, muhtemelen meydana gelebilecek her şeyi de zaten hesaplamıştır. Doğal bir şekilde O, taşları kendisi dizdiği ve "her şeyi bilen" olduğu için, tüm taşlar devrildiğinde ortaya çıkacak olan resmi de bilebilmektedir. Bizler bu durumda sadece yasalara boyun eğmekte oluruz ve dolayısıyla bu fikre göre, özgür bir irademiz yoktur. Fakat ikinci seçeneğe göre, yani eğer tanrı evreni yaratmışsa ve ona sürekli müdahale ediyorsa, bu durumda bizim kararlarımıza da müdahale ediyordur. Zira biz karar verirken, kafamızın içinde birtakım kimyasallar devreye girmektedir ve nöronlar arasında çeşitli ilişkiler kurulmaktadır. Bu esnada hormonlarımız ve hatıralarımız birçok şeyi etkilemektedir ve biz bir hesap kitap yaparak karar vermeye çalışırken arka planda farkında olmadığımız birçok mekanizma devreye girmektedir. Dolayısıyla, eğer Tanrı her an etkinse, bütün bu olaylara da müdahale ediyor demektir. Benim hangi olayı hatırlayıp kararımı değiştireceğime ve hangi gen yüzünden saçmalayacağıma kadar her şeye müdahildir. Sözgelimi, birine kötü davranacakken aklımıza yaşadığımız bir zorbalığın gelmesi, bizim karşı tarafla empati yapmamıza ve kötülükten

877 Bu fikri destekleyen ya da reddeden birçok alıntı yapılabilir. Örneğin, De Fato eserinde şöyle yazıyor: *"Öncül bir neden olmadan hiç bir şeyin olamayacağı kabul edilse bile bu nedenlerin ebedi nedenlerden ötürü uygun olmadığını söylemek neye yarar, oysa neden bir şeye etki edendir ve onun da bir nedeni vardır, yara nasıl ölümün, hazımsızlık nasıl hastalığın, ateş nasıl alevin nedeniyse. Buna göre neden bir şeyin öncesinde meydana gelen bir şey olarak değil, o şeyi etkileyecek şekilde ondan önce gelen bir şey olarak anlaşılmalıdır. Top oynamamın nedeni benim sahaya inmiş olmam değildir, Hecuba'nın Alexander'i doğurmuş olması bu kadını Troialıların ölümünün nedeni kılmaz, Tyndareus Clytemnestra'nın babası olduğu için Agamemnon'un ölümünün nedeni değildir..."* [XV;34]

vazgeçmemize vesile olabilir. Haliyle, eğer o an zihnimiz bize o zorbalık yaşadığımız hatırayı taşımasaydı ve empati yapmasaydık; kötülüğe bulaşma ihtimalimiz daha yüksek olurdu. Eh, bütün bu sistemin içine kadar nüfuz etmiş olan Tanrı'yı, bu süreçten münezzeh tutmak fazla iyimser davranmak olacaktır. Eğer Tanrı her şeye gücü yeten, her şeyi bilen ve her yerde olmakla beraber her şeyi kontrol eden bir şey ise, böyle bir Tanrı varken özgür bir iradeden bahsedebilmemizin mümkün olmadığı açıktır.

Böyle bir senaryoda, her şeyin tek bir sorumlusu vardır ve o sorumlu, Tanrı'dır. Çünkü her şeyin böyle olmasını O istemiştir. Neticede Tanrı bir şeyi istemiyorsa o şeyin gerçekleşmesi de mümkün değildir. Zira Tanrı yalnızca eylemlerden değil, "her şeyden" sorumludur. Hatta Tanrı, an be an evreni değiştirmektedir. Saatlerin tiktaklarını her saniye kendisi ilerletmektedir. Tanrı, eğer varsa ve her şeye kadirse, bütün doğa yasalarını ve kalbinizin her bir atışını o yönetiyor demektir. Şu an damarlarınızdaki kan akışını dahi tanrı sağlamaktadır ve bu sebeple, özgür irade veya tercih diye bir şeyin varolması imkansızdır, zira bütün tercihler Tanrı'nındır. Diğer bir ifadeyle, biz elimizi kaldırdığımızda ve "bunu yapmaya karar verdiğimizi bildiğimizde" dahi, aslında sadece Tanrı'nın verdiği kararı öğrenmiş oluyoruz.

Peki evrim ile kader arasındaki ilişkiyi nasıl açıklayacağız? Madem ki Tanrı evreni yaratıp da koltuğuna çekilmedi,[878] madem ki bir "Kader" var; o zaman evrimsel süreçte milyonlarca türün yok olması niçin gerekliydi? İnsan kutsal kitapların iddia ettiği gibi tek seferde yaratılamaz mıydı? Neticede Siz bir ev inşa etmek istiyorsanız, 5000 tane bina inşa edip de, sonra bir tanesi hariç hepsini yıkmaz veya arazideki bir tavşanı vurmak için bütün açılara binlerce silah yerleştirmezsiniz. Bu hem israftır hem de mantıksızdır. Düzgün bir ev yapılacaksa, "doğru dürüst hesaplamalarla ve ince bir işçilikle hedefe ulaşmaya çalışmak", ya da eğer avcılık yapılacaksa "düzgün nişan almak" yeterlidir. Neticede Tanrı'nın ıskalama şansı yoktur öyle değil mi? Eğer siz canlılığı ve evreni "Tanrı tarafından özel bir amaçla yaratılan" bir ortam olarak tasavvur ediyorsanız, bu esnada çarçur edilen onca türe baktığınızda varabileceğiniz tek makul sonuç Tanrı'nın beceriksiz olduğudur, zira

878 Esasen çekilse de bir şey değişmiyor.

işini doğru düzgün yapamamış, milyonlarca denemeden yalnızca birkaç tanesini tutturabilmiş bir Tanrı'dan bahsediyoruz demektir. Tasarım Argümanı bölümünde bu konuya değinmiştik. Çoğu kişi bu probleme cevap olarak "Tanrı'nın yaratabilme gücünü bizlere göstermesi onun haşmetinin bir işaretidir, dolayısıyla Tanrı, hiçbir işe yaramasa da yalnızca onun kudretine emsal teşkil edebilmesi için sayısız yıldızı ve türü yaratmış olabilir," derler. Fakat bence Tanrı kendisini bize daha düzgün yollarla da gösterebilirdi. Diğer bir ifadeyle, "bu kadar şatafata ve israfa gerek yoktu."

Bu bağlamda evrimsel süreçte yok olan türlere dair Uzakdoğu'nun reenkarnasyon kavramının getirdiği cevabı daha mâkul bulanlar olabilir. Buna göre *"Tanrı her şeye hakimse, Tanrı her şey demektir ve Tanrı, kendini her şeyde deneyimlemektedir. Dolayısıyla varlığın yok olması, türlerin değişmesi veya bazı varlıkların heba edilmesi esasen bir kayıp değildir ve bunlar israf da olamazlar, çünkü hepsi Tanrı'dan gelmiştir ve Tanrı'ya dönmektedirler." Yani evren senin için değil, Tanrı için vardır. Nihayetinde bunları asıl deneyimleyen, Tanrı'dır."*

Fakat hâlen daha kader problemini aşabilmiş değiliz. Hatta, bırakın kaderden kurtulmayı, tam tersine Tanrı'nın masumiyetini ispatlamak isterken "aslında her şeyin kaderden ibaret olduğunu" ortaya çıkarmış durumdayız ve yine komiktir ki, burada kaderi sorguluyor oluşum bile inançlı birine göre kaderimin bir oyunundan ibaret olabilir. Diğer bir ifadeyle "kaderim, bu sayfalara şu satırları yazmam ve bu düşüncelerin özgür bir şekilde zihnimden taştığına inanıyor olmamdır."

Peki varsayalım ki öyle değil, varsayalım ki gerçekten de özgür seçimlerde bulunuyoruz ve her hareketimizden mes'ulüz. Peki ne kadar mes'ulüz? Bir varlığın bir hareketinden sorumlu olabilmesi için, hareketinin muhtemel sonuçlarından da haberdar olması lazımdır değil mi? Neticede ne kadar bilirseniz o kadar sorumlusunuzdur. Mesela bir aşçıyı iyi bir avukat olmadığı için yargılayamazsınız çünkü aşçının işi aşçılıktır ve aşçı hukuk konusunda bir avukat kadar bilgili olmak zorunda değildir. Ya da 2 yaşındaki bir bebeğin eline silah vermişseniz, o bebek silahıyla oynarken yanlışlıkla birini vurduğu takdirde kimse bebeği mahkemeye çıkarıp sorgulamayacaktır. Çünkü bebek ne yaptığını bilmemektedir. Dolayısıyla sorumluluk yüklenmek için, suçlandığınız

konuda bir farkındalığa sahip olmuş olmanız lazımdır. Hâliyle, burada asıl sorumlu, o bebeğin önüne o silahı koyanlardır.[879] Bu yüzden Stoacılar "kontrolümüzde" olan şeyler ile "sorumluluk sahibi" olduğumuz şeyleri ayırmışlardır, örnek olarak da Chrysippus'un Silindiri'ni kullanmışlardır. Örneğe göre, bir silindirin yuvarlanması için onu itmeniz gerekir ve bu itmeyi yapan kişi, dış sebeptir; ama silindir daha sonra herhangi bir yardım almadan kendi kendine de yuvarlanmaya devam edebilecektir çünkü şekli buna müsaittir. İşte burada silindirin şekli insanın karakteri ya da doğasıdır ve iç sebep olarak adlandırılır. Eğer o cisim silindir değil de küp olsaydı,[880] yuvarlanmaya devam edemezdi, çünkü tabiatı buna müsade etmezdi. Dolayısıyla "bazı dış sebepler, örneğin trajik olaylar bizi harekete geçirebilirler evet; ama devam etmek bizim terchimizdir." Verilen cevap budur. Bu noktada Flew'dan özgür irade ve kader problemine ilişkin bir alıntı yapabiliriz:

"Neden sözcüğünün iki anlamı Hume'un ahlaki ve fiziksel nedenler terminolojisi kullanılarak ayırt edilebilir. Bütünüyle insan dışı bir olaydan bahsederken -örneğin güneş tutulması- o zaman neden sözcüğünü hem fiziksel gereklilik hem de fiziksel imkânsızlığa işaret eden bir anlamda kullanırız: olan şey fiziksel olarak gereklidir ve bu şartlar altında başka her şey fiziksel olarak imkânsızdır. Ancak kesinlikle, insan eylemleri için nedenlerden (sebep veya dürtü) bahsederken kullandığımız neden sözcüğünün diğer anlamında durum bu değildir. Örneğin size iyi bir haber verdiğimi farz edin. Eğer bu habere kutlama ile cevap vermeyi seçerseniz, yaptığım eylemi doğru sayacak bir biçimde kutlamanızın nedeni olarak tanımlayabilirsiniz. Aslında tam olarak sizin kutlamanıza neden olan ben değildim; bu gerekli ya da kaçınılmaz da değildi. Farz edelim ki, o an bir kütüphanede olduğunuz için kutlamamayı seçebilirdiniz. Başka bir deyişle, verdiğim haber sizin "Oley!" diye bağırmanıza sebep olmuş olabilir. Ancak "Oley!" diye bağırmanıza kaçınılmaz

879 Bu noktada Descartes'ın meşhur Kral hikayesi de bizi bu yükten kurtarmaz. Zira *"Bir Kralın kavga etmesi muhtemel iki kişiyi bir araya getirmesi ve bunun sonucunda o iki kişinin kavga etmesi, kralın sorumluluğunda değildir."* demek işleri çözmüyor. Evet, o iki kişi başka şekillerde de karşılaşabilir ve yine kavga edebilirlerdi, ama bu senaryoda siz, bile isteye o kişileri bir araya getirmiş durumdasınız. O halde hiçbir şeyde parmağınız yokmuş gibi davranamazsınız -özellikle de Tanrı iseniz.

880 Eğitimsiz veya cahil biri olsaydı.

biçimde neden olmadım. Bunun yerine "Yaşasın!" da diyebilirdiniz. Bu ikinci örnekteki nedenler, motive edici biçimde yönlendirirler ama gerekli kılmazlar."[881]

Fakat buna vereceğim cevap da, diğerlerine verdiğim cevaptan farklı değildir. Çünkü bizim "Yaşasın!" ya da "Oley!" dememiz karşımızdakinin tercihine bağlı olmayabilir ama bu, karşımızdaki Tanrı olmadığı içindir. Aynı şey hayatın bizi bir silindir şeklinde yontması ve sürekli birileri tarafından ittirilmemiz konusunda da geçerlidir. Bizler bir nebzeye kadar tabiatımıza direnebiliriz belki ama, sonuçta herkes -eğer tanrı var ise- kaderine boyun eğmek durumundadır. Bu noktada eylemleri hareket ve devinim olarak ikiye ayırmak da yeterli gelmeyecektir.[882] Çünkü her şeye gücü yeten o monoteistik Tanrı kavramı devreye girdiği takdirde, ortada yalnızca devinim kalacaktır. Kısacası, özgürce bir seçim yapabileceğimizi varsaymak, çocukluk sayılacaktır. Buna, "Tanrı'nın her şeyi bilmesi her şeye müdahale etmesini gerektirmez." diye cevap verilebilir elbette lakin Tanrı'nın her şeyi yaratmış olması zaten daha başlangıcında her şeyin kaderine müdahil olduğu anlamına gelmektedir. Haliyle Tanrı sırf yaratmış olmakla bile, her şeyi belirlemiştir.

Kader Üzerine Son Sözler

Görüldüğü kadarıyla çoğu durumda kader, determinizmle örtüşmektedir ve birçok kişi bunları bir saymaktadır. Lâkin kader ve determinizm temelde ayrılırlar. Çünkü, "X herhangi bir sorun yaşanmadığı takdirde Y'ye ulaşacaktır," öngörüsü determinizmin bir özelliğiyken, "herhangi bir sorunun yaşanıp yaşanmayacağının garantisi" Kader'de yatmaktadır. Ve biliyoruz ki evren, çeşitli aşamalardan geçmiştir ve kimilerine göre ilâhi bir kaderin sonucunda, kimilerine göreyse tamamen tesadüfi bir şekilde milyar yıllık bir çabadan sonra bu gezegende canlılığı meydana getirebilmiştir. Problemin temeli de burada yatmaktadır. Kısacası, meydana gelen şeyler bir kader sonucu mu meydana

881 Antony Flew, "Yanılmışım Tanrı Varmış", Profilkitap, 13. Baskı, Ekim 2021, s. 66-67

882 Hareket derken, istediğimiz zaman durdurabileceğimiz ya da başlatabileceğimiz hareketlerden ve devinim derken de, üzerinde kontrol sahibi olmadığımız, uymak zorunda kaldığımız durumlardan bahsediyorum.

geldiler, yoksa her şey bir tesadüf müydü?[883] Kader fikrini reddeden Demokritos'a göre, atomlar boşlukta yukarıdan aşağı düşmüşlerdi ve her biri farklı şekillere sahipti, yani her şey zorunluluk sonucu bir araya gelmekteydi ama burada bir bilinçlilik ya da erek yoktu. Epikür ise, bu düşüş esnasında bazı sapmaların yaşandığını iddia etmişti, böylece evren bir zorunluluk sonucu meydana gelmemiş olacaktı. Çünkü düz düşüş "yerçekimi gibi bir zorunluluğu" gerektirken, eğer sapma varsa, şans da var olacaktı.[884] Cicero'nun buna verdiği cevap ise manidardı: *"Ne dışarıdan dürtülen atomun kendi yerinde hareket ettiğini ve saptığını, ne atomun içinden geçirildiği boşluktaki bölgesinden taşmamasının bir nedeni olduğunu, ne de atomun kendisinde kendi doğal ağırlık hareketini koruyamamasına neden olan bir değişiklik meydana geldiğini söylüyorsun."*[885] Yani özetle, *"bu sapmaya sebep olabilecek hiçbir neden öne süremiyorsun, o zaman ne diye bu öğretiyi kabul ettin?"*

Esasen hiçbir şeyin çözümünü vermiyor ama, kader ve özgür iradeyi bir arada tutmaya çalışanların kullanabileceği eski bir hikâye vardır. Rivayet odur ki, bir gün büyük bir tufan olmuş ve birçok kişi ölmüş. Birçok kişi de teknelere binip kurtulmuş. Fakat bu esnada acayip bir olay yaşanmış; bu keşmekeş anında adamın teki her nedense bir tahta parçasına tutunarak suyun üzerinde öylece bekliyormuş ve kurtulmak için hiçbir çaba sarf etmiyormuş, öyle ki ona yardım teklif eden birçok gemiyi de geri çevirmiş ve "öleceğim varsa ölürüm. Neticede her şey Tanrı'nın planına göre ilerleyecektir," demiş. Kısa süre sonra da boğularak ölmüş. Öldüğünde ve Tanrıyla karşılaştığındaysa sorduğu ilk soru "Beni neden ölüme terk ettin" olmuş. Tanrı'nın verdiği cevap ise şuymuş "sana o kadar yardımcı gönderdim ya, birini kabul etseydin..."

Buna göre tufan kaderdi evet ama, gemilere binmek o adamın elindeydi. Tanrı, yalnızca tufandan sorumluydu, boğulanlardan değil. Ama her ne kadar sıkıcı olmaya başlamışsa da, "neticede Tanrı, kimin boğulacağını ve o adamın hangi yolu izleyeceğini daha en başından biliyordu, dolayısıyla o tufanı hiç yollamayabilirdi," demekten kendimi

883 Zaten Teleoloji bölümünde konuşmuştuk.

884 Epikür'ün doğa felsefesi Demokritos'a öykünmektedir. Ama Epikür, hiç kimseden ders almadığını ve kimsenin görüşünü benimsemediğini söyler, çünkü birinden bir şey öğrenmeyi aşağılık bulur, kendine yakıştıramaz. O, doğuştan bir bilgeymiş havasındadır.

885 De Fato, 20;47

alamıyorum. Tanrı'nın yaptığı şeyin, benim "yanacağını bile bile" bir çocuğun üzerine benzin döküp ateşe vermem ve ateş çocuğu yakarken "banane, ben ateşi yönetmiyorum ki? Ben sadece çakmağı çaktım o kadar," dememden bir farkı yoktur. Zira Eş'arî'nin kesb nazariyesine göre de kulun kudreti, işlediği fiiller üzerinde yaratıcı bir etkiye sahip değildir. Çünkü Allah yaratıcılıkta ortağı olmayan tek yaratıcıdır. O'nun mutlak bir kudreti vardır. İnsanın ızdırarî yani irade dışı fiillerinin yaratıcısı bile Allah olduğu gibi, kulun kendi isteği ile yaptığı yani ihtiyarî fiillerinin de yaratıcısı Allah'tır. Bu sebeple eğer Tanrı var ise, özgür irade diye bir şey yoktur. Özgür iradenin varolabilmesi için tek şart, Tanrı'nın var olmaması ya da her şeyi bilen, her şeyi gören ve her şeye gücü yeten sıfatlarını kendinde barındırmamasıdır. Peki o halde hakikat bunlardan hangisidir? Bilemiyoruz. Bu yüzden de yargıyı aksıya almak gerekir.

7
PANTEİZM, TASAVVUF VE SPİRİTÜALİZM ÜZERİNE

Deus Sive Natura (Tanrı veya Evren)

Panteizm esasen enteresan bir inançtır, çünkü net bir Tanrı tasvirine inanmasanız dahi sizi rahatlatabilir ve ucu oldukça açıktır. Herhangi bir teistin ya da deistin Panteizm'e yönelmesi son derece olasıdır ve kişi kendi inancını terk edip de panteizm inancına sarıldığında, hristiyanlıktan müslümanlığa ya da müslümanlıktan ateizme geçerken olduğu gibi sancı dolu bir süreç yaşamaz. Zira önceki inancınızla çok fazla çelişen bir görüşe yönelmiş olmazsınız ve yeni tanrınız önceki-nin ya da diğer dinlerin düşmanı değildir, gayet kucaklayıcı bir tanrıdır. Aslında panteizm, kişilikli bir Tanrı'dan ziyade doğa ile iç içe olan, hatta doğanın bizzat kendisini oluşturan bir anne profili sunar, bu sebeple en radikal dinsizlerin bile sempati duyabilecekleri bir yapısı vardır. Çünkü (New Age Spiritüalistler ya da bir kısım mistiklerin inancı hariç) panteizmin kuralcı doktrinleri yoktur. Yani panteistler belirli bir yöntemle ibadet etmez ya da belli başlı üç beş kural haricinde kendilerine helal-haram koymazlar. Örneğin ibadet edeceklerse ya yoga benzeri egzersizler yaparlar, ya tefekküre dalarlar, ya da ahlak kurallarına ihtiyaçları varsa basitçe 10 Emir'de de dile getirilen -hırsızlık yapmamak gibi- ve ortalama zekâda herhangi bir insanın fazla düşünmeden de ulaşabileceği yasaklarla hayatlarını idame ettirirler.

Lesley Hazleton'un naklettiğine göre, Amerika'da yapılan anketlerde "Tanrı'ya inanıyor musunuz" sorusuna evet diyenlerin sayısının, "Tanrı'ya mı yoksa daha büyük bir güce mi" şeklinde sorulan bir soruya evet diyenlerden daha az olduğu ortaya çıkmıştır. Örneğin İngiltere'de %70 oranında bir inançlı kesim varmış gibi görünüyor ama bunların %10'u bile ibadethanelere gitmiyor, hâliyle tam bir dini yaşamdan bahsetmek zordur. Türkiye'de de "%99'u müslüman bir halk!" şeklinde

sloganlaşmış söylemler epey yaygındır ama bu iddialar gerçeği kesinlikle yansıtmamaktadır. Zaten, inandığını söyleyenlerin büyük kısmı da dindar olmayan ama içten içe yüce bir güce sığınma ihtiyacı hisseden, belki de sırf cehennemden korktuğu için Pascal'ın Kumarı'nı oynamaya yönelmiş bir kesimden ibarettir. Bu sebeple, sizi hem dinlerin prangalarından kurtaran hem de ilginizi evrene; doğaya yönlendiren ve daha komün bir inanç sunan, temelleriniyse Antik Çağ'a ve öncesine kadar dayandıran Panteizm, özellikle 20. yy'ın başlarından beri epey bir ilgi görmüştür.

Pan, grekçede "her şey" ya da "tüm", Theos ise daha önce de belirttiğimiz gibi Tanrı demektir. Bu kelime, genel kanıya göre ilk defa 1705 yılında bir İngiliz düşünürü olan John Toland tarafından kullanılmıştır ve panteizme göre evren bir teofanidir. Çünkü bu inanç, Tanrı'nın "yaratılışın kendisi" olduğunu, öyle ki evrende Tanrı'dan başka bir şeyin olmadığını söyler. "Tanrı o kadar üstün ve yücedir ki, Tanrı'nın olduğu yerde başka bir varlığın bulunması söz konusu dahi olamaz. Zira yaratılmış hiçbir şey, Tanrı'nın azameti karşısında ayakta kalamaz. Adeta ateşe yaklaşan pamuk gibi her şey aniden küle dönüşür. Bu sebeple eğer Tanrı var ise, yalnızca Tanrı vardır."[886] Kısacası Tanrı'dan başka bir şeyin varlığından söz etmek mümkün değildir. Tabii elbette Tanrı, merhameti gereği bizi onun karşısında dahi ayakta kalabileceğimiz şekilde de tasarlayabilir ya da kendi kudretini geçici süreliğine sansürleyebilirdi, lakin bu durumda Tanrı ya evren karşısında sürekli kendini izole etmeli ve evren ile ilgilenmemeliydi[887] ya da kendini sansürlemeden evren ile ilgilenebileceği bir yol bulmalıydı.[888] O halde ya

886 Aşkın tanrı anlayışında Tanrı'nın her an her yerde olduğu ve düşüncelerimizi bile bildiği düşünülmektedir. Öyle ki, o ruhumuzun bile içindedir. Augustinus'un deyimiyle, *Deus intimor intimo mea* (Tanrı, benim içimin içindedir). Panteizm de bu fikirden hareket eder ve "her an her yerde olabilen bir şey, olsa olsa var olan her şeyin kendisidir." der. Tektanrıcılık, bu noktaya gelindiğinde her şeyi tanrılaştırmaktansa, Tanrı'yı her şeyin üzerinde tutmak ve böylece bütün evreni avucundaymışçasına kontrol altına alan bir varlık olarak görür. Böylece düsturu *Deus superior summa mea* (Tanrı benim üstümdedir) olur ve panteizmden ayrılır.)

887 Ama bu durumda Tanrı'nın bizi ilgilendiren hiçbir aktivitesinden bahsedilemezdi, dolayısıyla inanmaya da gerek duymazdık.

888 ki bu da evreni kendinden yaratması ya da kendini evrene çevirmesiyle mümkün olabilirdi.

Tanrı var olacaktı ama evren var olmayacaktı, ya Tanrı var olacaktı ama evrenle hiç mi hiç ilgilenmeyecekti, ya da Tanrı var olacaktı ve evren şeklinde tezahür edecekti. Panteistler, üçüncü seçeneği daha mâkul bulur ve öyle inanırlar.

Panteizm bölümün başında da işaret ettiğimiz üzere "her ne kadar uzakdoğuya has bir inançmış gibi görünse de", Antik Yunan'da epey rağbet görmüş bir akımdı. Ne var ki o dönemde net bir şekilde "ben Panteistim" diyen bir filozofla karşılaşmıyoruz, çünkü buna lüzum yoktu. Antikçağ yazarları felsefelerini açıkça ifade ederlerdi ve bu felsefelerin bugün hangi İzm'lere denk geldiğini görmek pek de zor değildir. Örneğin Jaeger, Anaksimandros'un Apeiron'unun tanrısal sıfatlarla adlandırıldığını tesbit etmektedir. Onun hakkında *"Her şeyi içine aldığı ve yönettiği söylenmektedir. O halde Apeiron, madde gibi her şeyin içinde olan değildir; her şeyi içine alan, yönetendir. O halde o canlı, etkin bir şeydir. Böylece Anaksimandros'ta teolojik düşüncenin kendini gösterdiği görülmektedir."* demiştir. Yine Anaksimandros'un *"şeylerin kendisinden geldikleri şeye zorunlu olarak geri döneceklerine, çünkü birbirlerine karşı yapmış oldukları haksızlıkların cezasını ödemeleri gerektiğine"* ilişkin ünlü görüşü de aynı dinsel bakış açısından ele alıp anlamlandırılabilir. Lakin Anaximandros, burada varoluşun kendisiyle ilgili çok kötümser bir dünya görüşü göstermektedir çünkü buna göre var olmak bir suçtur. Zira her varlık biçimi, bir başkasının hakkına bir tecavüz, bir gasptır. "Varolmak için bir başkasının varlığını ortadan kaldıran bir varlığın kendisi, bu haksızlığını, bir başka varlığın kendi yerini almasıyla, kendisini ortadan kaldırmasıyla ödeyecektir." İlerde aynı düşünce çizgisini devam ettirecek olan Herakleitos da "her canlının bir başka canlının ölümünü yaşadığını" söylemiştir. Sözgelimi insan hayatta kalmak için gıda tüketir ve o gıdaların varlıklarına son verir, o gıdalar ise topraktan ve çeşitli minerallerden beslenmektedirler. Keza hayvanlar alemi de birbirini yiyen hayvanlarla doludur. Haliyle her varoluş, diğer varoluşlara zarar vermektedir. Bu düsturun bir yansıması olarak ileride "en az zararı vermek" adına veganlığın ve olabildiğince az kötülük yapmaya çalışmanın prensip edildiği bir tür Spiritüalizm doğacaktır. Ben de bu bölümde Panteizm ya da Spiritüalizm kavramlarını kullandığımda, aslında günümüzdeki versiyonuyla birleşik bir

aktarım yapmayı amaçlıyor olacağım. Dolayısıyla biraz genelleştirici bir sunum yapacağım.

Önceki bölümlerde Ksenofanes'in Tanrısı üzerine biraz konuşmuştuk hatırlarsanız. Onun Tanrısı, tümüyle göz olan, tümüyle kulak olan, her şeyi gören ve her şeyi yöneten, bununla beraber kendisi hareket etmeden her şeyi hareket ettirebilen bir Tanrıydı.[889] Bu Tanrı bütün evreni kapsamakta ve kaplamaktaydı. Çünkü Ksenophanes, düşünceyi maddi-olmayan bir şey olarak düşünmüştü ve büyük ihtimalle Tanrı'dan bahsettiğinde evrenin kendisini değil de evrenin içindeki hareket ettirici ilkeyi, yani Platon ve Stoacıların ilerde Alem Ruhu olarak adlandıracakları ilkeyi kastetmişti, çünkü Tanrı evreni yalnızca zihni ile yönetmekteydi. Ama bu, Tanrı'nın ana niteliğinin düşünce olduğu fikrini içerdiği gibi bir yandan da Tanrı'yı evrenden ayrı bir varlık olarak sunmaktaydı. Zira eğer Tanrı her şey olsaydı, onun her şeyi hareket ettirdiği cümlesinin bir anlamı olabilir miydi?[890] Tanrı'nın evrenin kendisi mi yoksa evrenden ayrı bir ruh mu olduğu sorusunaysa, çeşitli birçok görüşten destekleyici ya da çürütücü deliller bulunabilir ve Tanrı ile Evren arasındaki Panteistik ilişkide karşımıza ana etken olarak kozmik akıl çıkar. Tanrı, evrenden ayrı da olsa, evrene içkin de olsa O, her şeyin sebebidir ve her şeyi kontrol etmektedir. Bu sebeple evrende meydana gelen, doğan ve ölen her ne varsa hem Tanrı'nın ipliğine bağlıdır hem de Tanrı'nın kendisidir. Diğer bir ifadeyle Tanrı, *Actus Parus*'tur.[891] İslâmiyet, bunu Nefs olarak isimlendirmiştir ve Ksenofanes'in sürdürdüğü "benzerler, benzerlere yönelirler" öğretisi de, spiritüalizm bağlamında şu şekilde güncellenebilir:

"Varlık Tanrı'nın benzeridir ve Tanrı'ya dönmeye çalışmaktadır. Bütün varoluş, aslında Tanrı'ya yönelişten ibarettir. Bu sebeple ölüm bir yok oluş değil, yeniden doğuş ve Tanrı'ya karışmadır. Tıpkı Kur'ân'da

889 DK. B 23, 24, 25, 26

890 Evrenden başka olan Tanrı evrenin dışındadır; ama Tanrı'nın dışında hiçbir şey olmadığından, "Her şey O'nun içindedir. Fakat bu, bir cismin mekânda bulunuşuna benzemez; tersine, her şeyin varlığını Tanrı'nın hakikatinde sürdürmesi anlamındadır." Varlıkları kapsayan mekân değil de onların var oluş nedeni olduğundan, Tanrı bütündür; bölünmez. Yani evrenin büyük parçasında daha çok, küçük parçasında daha az bulunmaz; bütün varlığıyla her cisimdedir ve her cismin her parçasındadır.

891 Saf eylemdir

yazdığı gibi, '*Hayat verip dirilten ve öldüren (sadece) O'dur. Ve (hepiniz) O'na döndürüleceksiniz.*"[892]

Ortaçağ'da Aristoteles'e atfedilmiş olan fakat gerçekte Plotinosçuluktan[893] kalma yapıtlarda da geçtiği üzere, "*...Nefsin ilahî etkinliği, ilk nedenden kaynaklı kendisinde bulunan bir güçle tabiatı yönetip idare etmesidir (tedbir). Nefsin aklî etkinliği, şeyleri, kendisinde bulunan akıl yetisiyle öğrenmesidir (ta'lim), nefsin nefsî etkinliği ise, ilk cismi (cirm) ve tüm tabii cisimleri (ecrâm) hareket ettirmesidir; çünkü o, cisimlerin hareketinin ve tabiatın etkinliğinin nedenidir. Nefs sadece bu etkinlikleri yapar; çünkü o, yüksek bir gücün (el kuvvet el-âliyye) ideasıdır.*"[894]

Ra Bilgileri gibi kitapları yazan ve 20. yy Spiritüalistlerinin eklemeleriyle iyice modernize edilen Panteizm'e göre, genel olarak Tanrı'nın dışavuran ruhunun, yani varlığın; cemadad'dan (cansızlar) nebatat'a, (bitkiler) oradan hayvanat'a (hayvanlar) ve ardından beşeriyet'e (insanlar), en sonunda ise melekût'a (melekler) ve ilahlığa kadar birçok aşamalardan geçmesi gerekir. Böylece ruh sayısız defa reenkarnasyon geçirecek ve bir piramit misali en kabadan en mükemmele doğru ulaşarak kendisinden çıktığı tanrıyla birleşecektir. Fakat Pythagoras'a göre, her ne kadar ruh bir cemiyet olsa ve her varlıkta farklı şekilde görünse de, ruh zaten mükemmel olduğu için onun varlık aracılığıyla evrimleşmesine gerek yoktur. Pythagoras'a göre bugün bir insanda bulunan ruh, o kişi öldükten sonra bir hayvana da geçebilir. Zira Tanrısal düzeyde gerileme ya da ilerleme söz konusu değildir ve Tanrı zaten mükemmel olduğu için, onun bir parçasının "daha mükemmele" ulaşabilmek için bir çaba sarf etmesi anlamsızdır. Bu sebeple tekâmül fikri yanlış bir düşüncedir zira ruhun insanda bulunmasıyla bir köpekte bulunması arasında hakikatte herhangi bir fark yoktur. Ruh, varlıktan varlığa göç etmektedir evet ama, varlık arasında bir ayrım yapmamaktadır

892 Yunus Sûresi, 56

893 Platonculuk, Platon dönemi felsefeyi dışarıda tutarsak ikiye ayrılır. Orta Platonculuk ve Yeni Platonculuk. Bütün kilise babaları Orta Platoncudur ve bu felsefe, MÖ 1. yüzyılla MS

çünkü yaratılan her şey aynı varlığın bir ürünüdür.[895] Buna uygun şekilde Sade da, *Dialogue entre un pretre et un moribond*[896] adlı eserinde şu öğretiyi tekrarlar:

"Gözümün önünde doğanın sürekli doğuşlarının ve dirilişlerinin bir örneği yok mu? Dünyada hiçbir şey yok olmaz, dostum, hiçbir şey yitmez; bugünün insanı yarın solucan, ertesi gün de sinek olur..."[897] Bu görüş reenkarnasyonun da temel gerekçelerinden birini verir. Çünkü evrende hiçbir şey yok olmuyorsa, o halde ruh da yok olmuyordur ve ruh, varlıktan varlığa dolaşarak farklı kimliklerde yeniden kendi bilincine varıyordur.

Pisagorcu anlayışa göre Ruh, insanın gerçek özünü oluşturur ve madde ile beden dediğimiz şey, ruh için kötülüktür. Bu mantıktan iki öğreti çıkarılabilir: Birincisi, evrende iki töz olduğu görüşüdür ve bu görüş daha sonra Descartes tarafından da kabul görmüştür. İkinci görüş ise ruhun asıl gerçek olduğu, yani bedenin herhangi bir gerçekliğe sahip olmadığı görüşüdür ve bu, daha sonra Platon tarafından sahiplenilmiştir. Peki ruh nedir? "Ruhsuz biri" derken katı kalpli, "ince ruhlu biri" derken de nazik birini kast ediyoruz değil mi? Ahşap evlere "ruhu var" derken bir karakteri ima ediyor, "şehrin ruhu" derken ambiyansı ve canlılığı, "zamanın ruhu" derken de dönemin paradigmalarını kast ediyoruz. Haliyle ruh kelimesi, bir hayaletten veya vampirlerin olmayan gölgelerinden ibaret değil. Panteizm açısından da ruh, özel bir kişiliğe sahip olmaktansa yalnızca yaşam kazandıran ve sürekli gelişen bir sisteme benziyor. Çünkü her ruh Tanrı'dan gelme olduğu halde, dünya üzerindeki her yaşam başka bir karakteri ihtiva ediyor. Demek ki ruh, potansiyeli açığa çıkaran[898] ve imkân sağlayan bir zemin görevi görüyor. Tanrı ise bütün bunların toplamını teşkil ediyor.

895 Bu sebeple Pythagoras, -ruh göçüne inandığı için- et yemezdi ve öğrencilerine de yememelerini söylerdi. Hatta Pisagor'un birgün yolda dövülen bir köpeği gördüğü ve engel olmaya çalıştığı, "durun o köpeğin içinde benim yıllar önce ölen falanca arkadaşımın ruhu var" dediği bile söylenmektedir. (Coşkun, s.321)

Buna uyacak bir şekilde, Cicero'nun metninden naklen Chrysippos'un şöyle dediğini görüyoruz:

"Evren tanrıdır; her tarafa yayılan evren ruhu tanrıdır; bu ruhun zihinde ve akılda bulunan yönetici ilkesi tanrıdır; evrenin ortak ve her şeyi bağrına basan doğası tanrıdır..."[899]

Yani panteizme göre Logos, Aristo'nun Tanrısı gibi kendi kendini düşünmektense, kendini açığa vurmaya niyetlenmiştir ve bir 9. yüzyıl mistiği olan John Scotus Erigena (yak. 815-877) tarafından da ifade edildiği üzere Tanrı, kendini tanımak amacıyla, aracı olarak bu evreni tasarlamıştır. Tanrı, kendini sonsuz küçük parçalara ayırarak[900] insan dünyasını yaratmıştır ve tarih ise bu parçaların yeniden bir araya geldiği süreçtir.[901] Bu görüş, Hegel'in Dünya Ruhu ve diyalektik düşüncesini de şekillendirmiştir.

"Kendi kavramı içinde din öznenin, öznel bilincin Ruh olan Tanrıyla ilişkisidir. Onun spekülatif addedilen kavramı içinde, bu nedenle O kendi özünün, kendi kendinin bilincinde olan Ruhtur. Ruh bilinçtir ve bilincinde olduğu şey hakiki, asli ruhtur. Hakiki Ruh onun özüdür, bir başkasının özü değildir. Bu bakımdan din açıkça ideadır ve din kavramı bu ideanın kavramıdır. İdea hakikattir, kavramın gerçekliğidir; öyle ki bu gerçeklik kavramla özdeştir, ya da sadece ve salt kavramdan dolayı belirlenmiştir. Kavramı "ruh" olarak adlandırırsak, o zaman kavramın gerçekliği bilinçtir. Kavram olarak Ruh, evrensel Ruh, kendini bizzat ruhani olan bilinçte gerçekleştirir ki, Ruh yalnızca o bilinç için var olabilir."[902]

Yine Anaksagoras'ın şu sözleri dikkate değerdir: *"Yunanlılar doğuş ve yokoluştan sözederken doğru olmayan bir dil kullanmaktadırlar; çünkü hiçbir şey doğmaz ve yok olmaz. Sadece varolan şeylerin karışması*

899 De Natura Deorum, 1. Kitap, XV;39

900 Spinoza'ya göre Tanrı kendini küçük parçalara ayıramaz, çünkü Tanrı sonsuzdur ve sonsuz bölünemez: *"... Kapsamlı öz, derler ki sonsuzsa, iki kısma bölünmek üzere kavransın; her bölüm fani veya sonsuz olacaktır. İlki ise, o zaman sonsuz töz, iki fani parçadan oluşur ki bu saçmadır. İkincisi ise, o zaman bir sonsuz (bölünmeden önceki), başka bir sonsuzdan (bölündükten sonraki) iki kat daha büyük olacaktır ki bu da saçmadır." (Spinoza, A.g.e., s.24)*

901 Gray, A.g.e., s. 36

902 G. W. F. Hegel, "Din Felsefesi Dersleri", Pinhan Yayınları, 3. Baskı, Çev. Doğan Naci Kadıoğlu, 2020, 1827 Dersleri, s. 50,

ve ayrılması vardır. O halde onlar doğmayı karışma, yok olmayı ise ayrılma olarak adlandırsalar iyi yaparlar."[903]

Bu açıkça hiçbir şeyin yok olmadığını, yalnızca bir sirkülasyonun varolduğunu tasdik etmektedir. H. P. Blavatsky de, Anthropogenesis eserinde Tanrı'nın evren olduğunu[904] ve yaşanan yaratılış ve kıyamet gibi her değişimin, -buna Big Bang ve Big Crunch döngüsü de dahil edilebilir- Tanrı'nın nefes alıp vermesine benzetilebileceğini söylemiştir.[905] Bu açıdan, Eliphas Levi ile özdeşleşen Baphomet figürünün sağ ve sol kolunda bulunan "*solve et caegula*" yazısının, ezoterik düşünce anlayışına göre "bir' için çözül ve 'bir'e karış" manasına geldiğini hatırlatmakta fayda vardır. Fakat bu Tanrı'nın sürekli bir gelişim ve değişim hâlinde, yani hareket halinde olduğu anlamına gelmez. Çünkü; *"O, yuvarlak bir küre kütlesi gibi her yönde tamdır. Merkezden hareketle her yönde aynı ölçüde ağırdır. Çünkü o bir yerde başka bir yerde olduğundan daha büyük veya daha küçük olamaz. Çünkü onu her yönde eşit derecede uzanmaktan engelleyecek bir şey yoktur."*[906]

Bu görüşten "evrende boşluğun olmadığı, çünkü Tanrı'nın evrende olduğu ve her yeri doldurduğu, dolayısıyla boşluğun olmadığı yerde yalnızca tek bir varlığın olabileceği ve bu varlığın ancak Tanrı olabileceği, o halde değişimin de olmadığı çünkü Tanrı'nın değişmeye ihtiyaç duymayacağı, bu sebeple evrende hareketin de olmadığı" sonucu çıkarılabilir. Peki hareket nedir? Bunu burada uzun uzadıya tartışmayacağız ama, özetlemek gerekirse Tanrı'nın biçimden biçime girmesinin bu evrene düşen yansımalarıdır. Tanrı her şeydir ve her biçim onda saklıdır, bu sebeple Tanrı temelde değişmemekte, lakin her bir suretini ayrı ayrı tecelli ettirmektedir.[907] Örneğin sizin, her biri sizi farklı bir şekilde tanımlayan 100 tane isminiz olabilir, lakin hiçbir isim sizi değiştiriyor değildir. Yalnızca insanlar sizi farklı isimlerle tanımışlardır. İşte Tanrı

903 DK. B 17

904 H. P. Blavatsky, "Gizli Öğreti, 1. Cilt", Mitra Yay., 5. Baskı, s. 300

905 Blavatsky, A.g.e., s.22

906 DK. B 8

907 Giordano Bruno'ya göre Evren, Tanrı'nın kendini gerçekleştirdiği yerdir. Felsefeye düşen şey, doğayı bilmek ve doğanın birliğini kavramaya çalışmaktır çünkü Tanrı her şeydir ve her şey, Tanrı'nın kendisidir. Bu sebeple Tanrı'yı varlığın/doğanın dışında -metafizikte- değil de, doğanın içinde aramak lazımdır.

da böyledir. Onun binlerce adı ve görünüşü vardır, ama hepsi özünde birdir. Fiziksel ortam ile örtülmüş olan bu tiyatro sahnesinde bizler her ne kadar değişim ve gelişim gibi şeylerle karşılaşsak da, aslında bunlar sadece bir yanılsamadır. Çünkü Tanrı her yeri kuşattığından, bir şeyin değişmesi ya da hareket etmesi imkânsızdır. Peki Tanrı neden bölünmemiş, dağılmamış ya da hareket etmemiş-edememiştir? Çünkü bütün olan, parça olandan daha güçlü, daha sağlam ve ağırdır. O halde evren bir bütündür ve bu Tanrı'nın kudretine daha uygundur:

"Bölünmüş güç, bir araya gelir ve birleşirse; güç büyür, artar ve olağanüstü işler yapar. Güç bölünmüş ve parçalanmış olduğunda ise, küçülür, zayıflar ve daha az değerli işler meydana getirir. Şu halde kesin ve açıktır ki, saf gerçek Bir'e yaklaştıkça, gücün birliği artar; birliği arttıkça da sonsuzluğu da açık ve anlaşılır bir hale gelir. Bu durumda etkinliği de güçlü, olağanüstü ve yüce olur."[908][909] Ayrıca *"Tek bir parça, ancak bütünün parçası olarak görüldüğünde anlamlıdır."*[910]

Bu sebeple bu evrende bize tek tek görünen her şeyin, aslında bir bütünün parçası olduğunu idrak etmek ve bu bütünün ne olduğu üzerine düşünmeye başlamak, panteistlere göre insanın yegâne amacıdır ve gerçek felsefe de budur. Çünkü düşüncenin en hayırlısı, Tanrı'yı düşünmektir, zira Tanrı'yı her düşünüş, öze dönüştür. Bu sebeple insan önce kendini bilmeli ve kendisi aracılığıyla Tanrı'yı tanımalıdır. Bu bağlamda Panteistler, Sokrates'in o meşhur *"gnothi seauton"* yani *"kendini tanı"* mottosunu düstur edinirler ve Yunus Emre'nin *"Bir ben var benden içeri"* ve benzeri sözlerine sıkıca sarılırlar. Bunun en meşhur örneklerinden biri de, İmam Rabbani'ye nispet edilen ama muhtemelen ona ait olmayan *"men arefe nefsehû, fekad arebe rabbehû"* yani *"nefsini bilen rabbini bilir"* sözleridir.[911][912] Buradan, insanın öz varlığının Tanrı olduğu ve dünyevi ortamın bize bahşettiği bu sahte kimliğe fazla alışmadan, Tanrılığımızı icra etmeye başlamamız gerektiği or-

908 Aydın, A.g.e., s.88

909 Bu görüş, Tanrı'nın "Bir" olduğu fikrine kuvvet katmaktadır.

910 Hegel, "Akıl Dediğimiz Şey, Aforizmalar", Zeplin Yayınları, Çev. Zerrin Duman, 1. Baskı, 2019, Afor: 28, s. 16

911 Arabi, A.g.e., s. 10-17

912 Hindularda da bir benzeri vardır: "*Tat tvam asi*," yani "*bu sensin*!" (Schopenhauer, "Din Üzerine", Say Yay., Çev. Ahmet Aydoğan, 2018, s. 119)

taya çıkar.[913] Bu icranın yegane yöntemi de ibadet ve meditasyondur. Bu öğretiye göre evren tıpkı Platon'un İdealar kuramında olduğu gibi yanıltıcı bir gölgedir ve gerçekte tek bir İde vardır, o da Tanrı'dır. Zira eğer suyun bir idesi var ise, şu an biliyoruz ki su, 2 Hidrojen ve 1 Oksijen atomunun birleşiminden meydana gelmektedir. O halde su idesi, kendi içinde hidrojen ve oksijen gibi başka ideleri de ihtiva etmelidir ve bu fikirle ilerlediğimizde bu atom idelerinin de, kendi içerilerinde proton ve nötron idelerini barındırmaları lazım olur ve karşımıza şu soru çıkar: *"Bu durumda her ide ve varlık, özünde bir kombinasyondur ve o halde, Tanrı hangi idelerin kombinasyonudur?"*

Panteist zihniyete göre bu kombinasyon, her şeyin kombinasyonudur. Zira Tanrı her şeydir. O halde bütün bu ideleri tek bir ide'ye indirgemekte ve ona Tanrı demekte hiçbir beyis yoktur.[914][915] Çünkü olan ve olmayan, görünen ve görünmeyen, doğan ve ölen her şey, kendini Tanrı'da bulmaktadır. Neticede spiritüalizmin iddia ettiği gibi ruhun bir töz olduğunu düşünürsek bu durumda tözler yok olmayacakları için, ruhun da yok olmayacağı fikri mantıklı görünür. Fakat ruh değişir mi? Örneğin ruh çocukken başka bir ruh, yetişkin iken başka bir ruh mudur? Çünkü karakterimiz değiştiğine göre ya ruh sabit değildir yani ruh da bizimle birlikte büyüyordur ya da ruh sabittir ama insan onu büyüdükçe daha iyi tanıyor ve dışa vuruyordur. Spiritüalizm genelde ikinci görüşü mâkul bulmaktadır ve herkesin ruhun gücünü belirli bir ölçüde ortaya çıkarabildiğini düşünmektedir. Ruhu kullanabilme potansiyeli ise, ruhu taşıyan bedenin yaşadığı hayatın kalitesiyle doğru orantılıdır. Eğer zamanın izafiliğinden kurtulup tüm algıya za-

913 Bu da evreni tanrılaştırmaktan ziyade, kendimizi tanrılaştırdığımız anlamına gelir.

914 Panteizmde her şey Tanrı'da olup bittiği için, aşkın bir ulûhiyet anlayışına yer yoktur ve Tanrı'nın tabiattan ayrı bir zata sahip olmaması sebebiyle, yaratma fikrine yer bırakılmamıştır. Çünkü yaratılan şey, yaratandan farklı olmadığı sürece, ortada bir yaratımın olduğundan bahsedemeyiz. Eğer yaratan, yaratılan ile aynı ise, o halde yalnızca kopyalanma veya bölünme söz konusudur ve var olan her şey, görünürde farklı şeyler gibi algılansalar da, özde aynı şeydirler.

915 Fakat bundan, Panteizmde yalnızca birliğin kabul edilebilir olduğu yargısı çıkarılmasın. Çünkü birlik Tanrı'ya mahsustur, tıpkı yalnızlık gibi. Çokluk ise, şeylere hastır. Augustinus'un da dediği gibi: *"Her şey Bir'den doğmuştur, matematiksel olarak nasıl birden sonra iki, üç, dört diye çoğul sayılar gelirse, evrende de birliği ifade eden Tanrı'dan başka, onun dışındakiler çokluğu ifade ederler."* (Aurelius Augustinus, "Tanrı Şehri", Eski-Yeni Yay., Hazırlayan: Kadir Canatan, 1. Baskı, 2021, s. 50)

mansız bir şekilde erişebilirsek, bu durumda ruh dediğimiz şey bizzat Tanrı'nın kendisi olarak yansıyacaktır.

"Tanrının kendini göstermesi, kendini açığa vurmasıdır. Daha ileri ve daha sonraki bir tanımda, bu açığa vurmaya daha yüksek bir biçimde sahip olacağız ki, o biçim Tanrının yarattığı şeyin kendisi olduğudur, genel anlamda bir ötekinin belirliliğine sahip olmadığı, kendi kendisinin tezahürü olduğu, bizzat kendi için var olduğudur...[916] *Tanrı zuhur eder, ama genel anlamda yalnızca zuhur etmez -O esasen budur, kendine görünmektir. Zira o prensip olarak Ruhtur, dolayısıyla ilahi tezahür aynı zamanda kendi içine yansımadır."*[917]

Özetlemek gerekirse,[918] *"Evren özü itibarıyla rasyonel bir yerdir; burada bütün organizmalar büyük bir zincir halinde birbirine bağlıdır ama alçaktan yükseğe uzanan bir yelpaze değildir bu,*[919] *genel olarak hiçlikten cansızlar alemine, bitkiler alemine, oradan da yukarıya hayvanlara ve sonra insanlara, sonra daha yukarıya meleklere ve öteki 'maddi olmayan ve zihinsel' varlıklara uzanan, en tepede üstün ya da yüce bir varlığa, bir son ya da Mutlak'a ulaşan bir hiyerarşi söz konusudur."*[920] ve görünmeyen her şey, Tanrı'dan gelmektedir:

"Ne O senin içindedir(dâhil); ne de sen, O'nun içindesin. Aynı şekilde ne O, senin dışındadır (hâriç); ne de sen, O'nun dışındasın... Herhangi bir sebep olmaksızın sen O'sun, O da sen. Sende olan vücûd, Hakk'ın vücûdudur."[921] *... "Eşya hakikatte yok hükmündedir (mâdûm). Var olan ise Cenâb-ı Hak'tır."* [922] Plotinos'un sözleriyle ifade edersek: *"Varlıkları (yani formları) görmek suretiyle, Tin kendini görür; bakışı kendini gerçekleştirir ve o bizzat bu gerçekleşimdir. Zira düşünen özne ile onun*

916 Hegel, A.g.e., s. 149

917 Hegel, A.g.e., s. 114-115

918 Burada her ne kadar birçok filozoftan alıntılar yapmış ve yapacak olsam da, bütün bu filozofların Spiritüalist ya da Panteist olduklarını iddia etmiyorum.

919 Çünkü Platon, "aşağı" varlıkların bile, bugünkü deyişle doğa düzenindeki nişlerine kusursuz olarak "uyumlu" olduklarını görebiliyordu.

920 Edward P. Mahoney, "Lovejoy and the Hiearchy of Being", Journal of the History of Ideas, C. 48, 1987, s. 211.

921 Arabi, A.g.e., s. 36

922 Arabi, A.g.e., s. 48

düşünme eylemi bir ve tektir. Bir bütün olarak kendisi aracılığıyla bir bütün olarak kendisini görür..."[923]

Bu konularla ilgilenmiş olanların aklına bu aşamada Beyazıd Bestâmî'nin "Cübbemin altında Allah vardır" ve benzeri sözleri gelebilir. Çünkü bu görüşe göre, bu evrendeki varlık ödünçtür (ârîyet), asıl mutlak varlık Allah'tır. Panteistler buradaki Allah lafzını, Tanrı ya da Kozmik Akıl diye de tercüme edebilirler, nihayetinde ikisi de aynı inancın lacivertidir. Bu inanca göre bizler müstakil yani bağımsız bir varlığa sahip olmadığımız için yalnızca Tanrı'ın düşünmesi sayesinde var olabiliyoruz. Bu bağlamda Aristoteles'in kendi kendini düşünen, kendinden başkasını düşünmekle meşgul olmayan Tanrı kurgusu, Panteistler tarafından biraz değiştirilmiş gibi görünüyor. Aristoteles'e göre Tanrı o kadar mükemmeldi ki, bizimle ilgilenmemekteydi zira mükemmel olan bir varlık yalnızca kendisi gibi mükemmel olan bir şeyle muhatap olabilirdi ve Tanrı'ya denk başka bir varlık olmadığı için, Tanrı yalnızca kendi kendini düşünebilirdi. Zaten kendisinden başka düşünmeye değer başka bir şey de yoktu, bu sebeple Tanrı ne bizden ne de evrenimizden haberdar dahi değildi. Ancak Panteistlerin görüşleri incelendiğinde, bizlerin de bir Tanrı tezahürü olmamız sebebiyle aslında kendi kendini düşünen Tanrı'nın sürekli olarak bizleri ve bu evreni düşündüğü sonucu ortaya çıkar. Bu da, daha önce incelediğimiz üzere her şeyin Tanrı'nın izniyle ve istemesiyle gerçekleştiğini, damarlarımızda akan kandan, tecavüze uğrayan kadınların yaşadıklarına kadar her şeyin Tanrı'nın kontrolünde olduğunu ve insanın gerçek anlamda bir sorumluluk sahibi olmadığını gösterir. Oluş ve bozuluş, birleşme ve ayrılma, doğum ve ölüm, her şey Tanrı'nın düşünüşü sayesinde meydana gelmiş ve yaratılmış olur. Tasavvufçuların favori Kur'ân ayetiyle söyleyecek olursak: *"O her an yeni bir yaratmadadır."*[924]

Destekleyici başka bir alıntı yapmak gerekirse, Spinoza şöyle diyor: *"İnsan zihninin şunu ya da bunu algıladığını söylediğimizde, Tanrı'nın şu ya da bu fikre sahip olduğunu, sonsuz olduğu ölçüde değil, insanın*

923 Hadot, A.g.e., s.48, [V 3, 6, 5, 12]
924 Rahmân, 29

doğası aracılığıyla sergilendiği ölçüde ya da akıl ya da insan zihninin özünü oluşturduğu ölçüde olduğunu iddia ediyoruz..."[925][926]

Bu aşamada evrenin amacı, insan ruhunun özellikleri, nefsin tanımı ve yaratılışın mekanizması, ayrıca reenkarnasyon ve karma öğretisi de bir tartışma konusudur. Fakat bunlardan önce, Panteistlerin de tıpkı Platon gibi bazı noktalarda oyunbozanlık yaptığını söylemek lazım. Genel olarak Panteistlere göre, mevcut olan her şey Tanrı olmalıdır, fakat onlar pis ve iğrenç şeylerin Tanrı'tan gelmediğine inanırlar. Örneğin Platon, İdea aleminden bahsederken, dışkı gibi şeylerin bir İdeasının bulunmadığını söylemiştir. Kimi panteistler de aynı görüştedirler. Yani her şeyi Tanrılaştıracak kadar alçakgönüllü (!) olan bu zümre, her nedense hoşlarına gitmeyen şeyleri kapı dışarı etmişlerdir.[927]

Lakin Tasavvuf camiasında buna da bir çözüm bulunmuş ve evrende iğrenç ya da kötü diye adlandırılabilecek hiçbir şeyin olmadığı, bunların yalnızca bizim yargılarımıza dayandığı, Tanrı katından bakıldığında ise her şeyin bir ve eşit olduğu söylenmiştir. Bu da, Teodise konusunun gerçekte ciddiye alınmadığı ve önemsenmediği anlamına gelir. Zira bu plana göre kötü ya da iyi yoktur, yalnızca "olması gereken" vardır ve o halde, karşımıza çıkan her şeyi sükûnetle kabul etmek ve sürekli şükretmek, her daim ölümü ve Tanrı ile birleşmeyi düşünmek lazımdır. Zaten bu sebeple Panteistlerin çoğu -her ne kadar zenginlik içinde yüzseler de- fakirliği över ve bedeni bir eziyet olarak görürler. En azından, Pythagoras devrinden beri birçok filozof, bu motivasyonla adeta dünyevî şeylerden vazgeçmiş ve ruhânî âleme yönelmiştir.

---

925 Spinoza, A.g.e., s. 82 (2. Bölüm, Önerme XI'ın Sonucu)

926 Einstein, *"Kendini var olan her şeyin ahenginde açığa vuran Spinoza'nın Tanrısına inanıyorum, insanların kaderi ve eylemleriyle ilgilenen bir Tanrı'ya değil."* diye yazmıştı. (Stannard, A.g.e., s. 172: Nancy Abrams & Joel Primack, "Einstein'ın Tanrı Görüşü")

927 Bu eski dönem panteistlerinin Tanrı'yı kabullenme konusunda sıkıntı yaşadıklarına bir işarettir. Çünkü Augustinus, panteizme karşı çıkış sebeplerinden birini şöyle aktarır: *"Eğer Tanrı dünyanın ruhu ise, Tanrı'nın parçası olmayan hiçbir şey yoktur. Halbuki o durumda, yani dünyanın her parçası Tanrı'nın bir parçası olduğunda, bunun dinsizlik anlamına geleceğini ve Tanrı'ya hakaret olacağını kim göremez? Çünkü bir şeyi ayağımızla ezdiğimizde Tanrı'nın bir parçasını ezmiş, bir hayvanı öldürdüğümüzde de gene Tanrı'dan bir şeyi öldürmüş oluruz."* (Özcan, A.g.e., s. 45.)

Vazgeçiş Öğretisi

Pythagoras'a göre *"Bütün doğa akrabadır. Dolayısıyla, evren, bir ve ebedidir ve kesinlikle Tanrısaldır."*[928] İnsan ölümlü, ruh ölümsüzdür ve her insanın ruhunun doğasında Tanrısal bir parça vardır. Bu görüş Pisagorculara nihai bir hayat amacı vermiştir: Ruhu yetiştirmek. Çünkü insan ruhunda "bilebilme" özelliği vardır ve Tanrı her şeyi bilen olduğuna göre, bilgi edinmek tanrıya öykünmektir. Bilgi ve bilgelik peşinde koşan kişi ise, Tanrı'ya benzer olan tarafını geliştirmektedir.[929] Lakin dünya o kadar yanıltıcıdır ve beden o kadar kötüdür ki, her insan bu farkındalığa erişemez. Bu sebeple bilgeliğe ulaşmanın yegâne yolu, önceki satırlarda da değindiğimiz gibi "gerçekte kim olduğunu" bilmektir. Bu arayışın bir sonucu olarak Pythagorasçılıkta beden, yalnızca ruhu taşıyan bir araç gibi, etten bir giysi olarak algılandığı, adeta bir ceset gibi görüldüğü için; ceset anlamına gelen "soma" kelimesi ile ifade edilmiştir.[930] Hayat bir tiyatro sahnesidir ve üstlendiğimiz rolü gereğinden fazla ciddiye almamak sakınganlık gereğidir. Bu öğretinin Pythagoras'tan sonraki meşhur üstâdıysa az önce adını andığımız Plotinos'tur. Porphyrios'un yazdığı "Plotinos'un Hayatı" şöyle başlar:

"Plotinos... Sanki bir bedende yaşamaktan utanç duyan birisidir."[931][932]

Çünkü Plotinos'a göre de ruh bu dünyaya düşmüş ve bir bedene hapsolmuştur. Bu sebeple beden bir eziyettir ve bedenden uyanmak lazımdır. Bu da ancak içe dönüşle, içe bakışla, kendini keşfetmekle mümkündür; yalnızca bu yöntemle *Ataraxia* durumuna erişilebilir. Çünkü, beden, ruhu sınırlayan bir varlıktır ve bu sebeple insan hastayken veya sinirliyken ruhuyla irtibatını bir ölçüde kaybeder, mantıksız ve bizi pişman edecek türden kararlarımızı sıklıkla bu tür anlarımızda veriyor olmamız da bu yüzdendir ve zenginlik, şöhret, güç ve

928 Ferguson, K., "Kadim Pythagoras Kardeşliği", (S. Arslanlıoğlu, Çev.), İstanbul, 2012, Ayna Yayınevi, s.121

929 Filozof kelimesinin ortaya çıkış kaynağı budur.

930 Zeynep Çetin, "Pre-Sokratiklerden Aristoteles'e Ruh ve Ölümsüzlük Anlayışları", Uludağ Üniversitesi, 2014, s. 53

931 Hadot, A.g.e., s. 89 [P.H. 1, 1]

932 Plotinos, İskenderiye'de kaldığı süre esnasında (30 yaşlarındayken) Ammonius diye birinden 11 yıl felsefe eğitimi aldı ama Ammonius, Sokrates gibi yazma karşıtıydı; bu yüzden onunla ilgili elimize bir şey geçmedi. Tek bildiğimiz, Plotinos'u epey etkilediğidir.

bedensel hazlar ruhumuzu kirleten, bizi aşağılaştıran şeylerdir. Nasıl ki bir heykeltıraş, bir mermer yığınını yontarak onun içinde güzelliği buluyor, ona şekil vererek güzeli ortaya çıkarıyorsa; insanlar da fazlalıklarından kurtulmalıdırlar. Ruh, tinsel olmayan şeyleri bir kenara itip kendisine bir yer bulmalıdır. Bütün bu hazlardan arınma ya da hayatı minimalize yaşama tavrı, daha sonra İslam camiasında da Ahmet Yesevi gibi meşhur hocaların çilehanelere kapanmak ve hayatlarının uzun bir dönemlerini adeta aç bir şekilde sadece ibadet ederek harcamak yolundaki çileci öğretilerine köken oluşturmuştur. Benzer şekilde Pythagoras'ın da Hades'e, yani yeraltına indiği ve uzun bir süre çıkmadığı, çıktığında ise bir deri-bir kemik kalmış olduğu söylenmektedir. Bütün bu girişimler, özünde bir nefs terbiyesidir.

Lakin Plotinosçu asketizm, aslında başımıza gelebilecek kötü olayları önceden istemek ve buna hazırlanmak gibi kötümser bir tavır olarak da görülebilir. Yani bu bağlamda diğerlerinden ayrılır. Çünkü amaç her daim en kötüsünü beklemek, fazla ümitlenmemek ve hayal kırıklığı yaşamamak, her zorluğa karşı olabildiğince hazırlıklı olmak, sürekli mücadele etmek ve güçlenmektir.[933] Öyle ki Plotinos, bu dünyanın kötü bir varlık tarafından yaratılmış olabileceğini bile söyleyecek kadar ileri gitmiştir. Çünkü tanrısal ruhun tanrısal katta kalması gerekirken buraya düşüp eziyet çekmesi, sidik ve pislikle dolması, kan ve kötülükle karşılaşması "bilinçli bir arzunun" sonucu olamazdı. Herhalde buna mecbur bırakılmış olmalıydı.[934][935] Bu da yeni cevaplar bulunması gerektiği anlamına geliyordu ve bulunan (birbiriyle uyumlu) sadece üç cevap vardı: Sevgi, Südûr ve Varoluş Özlemi.

Sevgi öğretisi, kısaca şunları söyler: Dünyevi zevkler rekabeti, kıskançlığı, mutsuzluğu ve hatta ölümü doğururlar, halbuki ilâhîliğe duyulan aşk, yani ilahi zevkler tam tersidir. İnsani aşk, ilahi aşkın bir yansımasıdır ve ilahi aşka ulaşan kişi insani aşktan kopar. Zira evrenin yaratılış gayesi sevgidir. Tanrı, kendine ve potansiyeline karşı öyle derin bir sevgi hissetmiştir ki, insanlık uğruna kendini Çarmıh'ta feda

933 Bu açıdan Nietzsche'nin meşhur "*Seni öldürmeyen acı, güçlendirir*," aforizması hatırlanmaya değerdir.

934 Hadot, A.g.e., s.18 [I, 6, 9, 7]

935 Platon'un Tanrı'ya ya da İde'lere iğrenç şeyleri yakıştıramamasını hatırlayınız.

eden İsa misâli, kendisini maddi alemle kısıtlandıracak kadar ileri gitmiştir. Aksi halde, zaten mükemmel olan Tanrı'nın bir de dışarıda görünmeye ihtiyacı yoktur. Haliyle o her ne yapıyorsa yapsın, kendisi için değil, O olduğumuzu unutan bizler için yapıyordur. Augustinus şöyle der: *"Tanrı'nın evreni meydana getirmesinin, yani ona varlık ve hayat vermesinin nedeni, iyi olmasıdır. O sadece yetkin bir Varlık ve yetkin bir Zekâ değil; bizzat İyiliktir."*[936] Augustinus bir Yeni-Platoncu değildir ama, en azından panteizmi iyi ölçüde anlayabilmiş biridir ve panteizme yönelttiği birçok reddiyesi vardır. Zaten bir şeyi yeterince iyi kavramadan onun kusurlarını görebilmeniz de imkânsızdır; yeterince vakıf olmadığınız bir husus hakkında kusur tespiti yapıyorsanız eğer ya tespitleriniz amatörcedir, ya da gerçekte kusur ihtiva birçok şeyi "sırf öyle görmek istediğiniz için" kusur sanıyorsunuzdur. Fakat bu başka bir tartışma konusu.

Yeni-Platonculara göre Tanrı, "Merkezi her yer olan ama çevresi hiçbir yer olmayan mutlak bir metafiziksel iyilik formu"dur. Nesneler bu saf iyilik merkezinden uzaklaştıkça kötüleşir ve güzelliklerini kaybederler. Kötülük dediğimiz şeyler de, Bir'den kopan varlıklar tarafından işlenir. Evrendeki yegâne amaç ise, Bir'e dönmektir. Yani mutlak sevgiye. Mutlak iyi olmak içinse Platon'un söylediği gibi, adaletli, sağduyulu, ölçülü ve cesaretli olmak gerekir. Bu değerler kişiyi Eudaimonia'ya, yani Spiritüalist tabiriyle "Nirvana"ya götürür. Bu sebeple sevginin neyi ifade ettiğini iyi bilmek lazımdır çünkü Bertrand Russel'ın da dediği gibi,[937] "ne bilgisiz sevgi, ne de sevgisiz bilgi iyi bir yaşam üretemez."[938] Gerçekten de mutlu ve rahat bir yaşamın kaynağı sevgidir ve sevgi, her ne kadar aykırı durumlarda nefreti doğurabilecek olsa da, genelde saygıyı, empatiyi ve hoşgörüyü beraberinde getirir. İşte, bilgelik peşinde koşan ve Tanrı'nın evren olduğuna inanan bir insan için de en büyük sevgi, Tanrı'ya duyulan sevgidir ve Tanrı'nın bize duyduğu sevgi, merhametin

936 Özcan, A.g.e., s. 109

937 Bertrand Russel, "Neye İnanıyorum", Bgst Yayınları, 1. Basım, Nisan 2015, Çev. Savaş Kılıç, s. 31-32

938 Ortaçağ'da veba salgını çıkınca din adamları halka kiliselerde toplanıp kurtuluş için dua etmelerini salık veriyordu; bunun sonucunda da salgın, dua eden kalabalıklar arasında olağanüstü bir hızla yayılıyordu. Bu bilgisiz sevginin bir örneğidir. 1. Dünya Savaşı ise sevgisiz bilginin. İkisinin de sonucu kitlesel ölümler olmuştur.

bedensel hazlar ruhumuzu kirleten, bizi aşağılaştıran şeylerdir. Nasıl ki bir heykeltıraş, bir mermer yığınını yontarak onun içinde güzelliği buluyor, ona şekil vererek güzeli ortaya çıkarıyorsa; insanlar da fazlalıklarından kurtulmalıdırlar. Ruh, tinsel olmayan şeyleri bir kenara itip kendisine bir yer bulmalıdır. Bütün bu hazlardan arınma ya da hayatı minimalize yaşama tavrı, daha sonra İslam camiasında da Ahmet Yesevi gibi meşhur hocaların çilehanelere kapanmak ve hayatlarının uzun bir dönemlerini adeta aç bir şekilde sadece ibadet ederek harcamak yolundaki çileci öğretilerine köken oluşturmuştur. Benzer şekilde Pythagoras'ın da Hades'e, yani yeraltına indiği ve uzun bir süre çıkmadığı, çıktığında ise bir deri-bir kemik kalmış olduğu söylenmektedir. Bütün bu girişimler, özünde bir nefs terbiyesidir.

Lakin Plotinosçu asketizm, aslında başımıza gelebilecek kötü olayları önceden istemek ve buna hazırlanmak gibi kötümser bir tavır olarak da görülebilir. Yani bu bağlamda diğerlerinden ayrılır. Çünkü amaç her daim en kötüsünü beklemek, fazla ümitlenmemek ve hayal kırıklığı yaşamamak, her zorluğa karşı olabildiğince hazırlıklı olmak, sürekli mücadele etmek ve güçlenmektir.[933] Öyle ki Plotinos, bu dünyanın kötü bir varlık tarafından yaratılmış olabileceğini bile söyleyecek kadar ileri gitmiştir. Çünkü tanrısal ruhun tanrısal katta kalması gerekirken buraya düşüp eziyet çekmesi, sidik ve pislikle dolması, kan ve kötülükle karşılaşması "bilinçli bir arzunun" sonucu olamazdı. Herhalde buna mecbur bırakılmış olmalıydı.[934][935] Bu da yeni cevaplar bulunması gerektiği anlamına geliyordu ve bulunan (birbiriyle uyumlu) sadece üç cevap vardı: Sevgi, Südûr ve Varoluş Özlemi.

Sevgi öğretisi, kısaca şunları söyler: Dünyevi zevkler rekabeti, kıskançlığı, mutsuzluğu ve hatta ölümü doğururlar, halbuki ilâhîliğe duyulan aşk, yani ilahi zevkler tam tersidir. İnsani aşk, ilahi aşkın bir yansımasıdır ve ilahi aşka ulaşan kişi insani aşktan kopar. Zira evrenin yaratılış gayesi sevgidir. Tanrı, kendine ve potansiyeline karşı öyle derin bir sevgi hissetmiştir ki, insanlık uğruna kendini Çarmıh'ta feda

933 Bu açıdan Nietzsche'nin meşhur "*Seni öldürmeyen acı, güçlendirir,*" aforizması hatırlanmaya değerdir.

934 Hadot, A.g.e., s.18 [I, 6, 9, 7]

935 Platon'un Tanrı'ya ya da İde'lere iğrenç şeyleri yakıştıramamasını hatırlayınız.

eden İsa misâli, kendisini maddi alemle kısıtlandıracak kadar ileri gitmiştir. Aksi halde, zaten mükemmel olan Tanrı'nın bir de dışarıda görünmeye ihtiyacı yoktur. Haliyle o her ne yapıyorsa yapsın, kendisi için değil, O olduğumuzu unutan bizler için yapıyordur. Augustinus şöyle der: *"Tanrı'nın evreni meydana getirmesinin, yani ona varlık ve hayat vermesinin nedeni, iyi olmasıdır. O sadece yetkin bir Varlık ve yetkin bir Zekâ değil; bizzat İyiliktir."*[936] Augustinus bir Yeni-Platoncu değildir ama, en azından panteizmi iyi ölçüde anlayabilmiş biridir ve panteizme yönelttiği birçok reddiyesi vardır. Zaten bir şeyi yeterince iyi kavramadan onun kusurlarını görebilmeniz de imkânsızdır; yeterince vakıf olmadığınız bir husus hakkında kusur tespiti yapıyorsanız eğer ya tespitleriniz amatörcedir, ya da gerçekte kusur ihtiva birçok şeyi "sırf öyle görmek istediğiniz için" kusur sanıyorsunuzdur. Fakat bu başka bir tartışma konusu.

Yeni-Platonculara göre Tanrı, "Merkezi her yer olan ama çevresi hiçbir yer olmayan mutlak bir metafiziksel iyilik formu"dur. Nesneler bu saf iyilik merkezinden uzaklaştıkça kötüleşir ve güzelliklerini kaybederler. Kötülük dediğimiz şeyler de, Bir'den kopan varlıklar tarafından işlenir. Evrendeki yegâne amaç ise, Bir'e dönmektir. Yani mutlak sevgiye. Mutlak iyi olmak içinse Platon'un söylediği gibi, adaletli, sağduyulu, ölçülü ve cesaretli olmak gerekir. Bu değerler kişiyi Eudaimonia'ya, yani Spiritüalist tabiriyle "Nirvana"ya götürür. Bu sebeple sevginin neyi ifade ettiğini iyi bilmek lazımdır çünkü Bertrand Russel'ın da dediği gibi,[937] "ne bilgisiz sevgi, ne de sevgisiz bilgi iyi bir yaşam üretemez."[938] Gerçekten de mutlu ve rahat bir yaşamın kaynağı sevgidir ve sevgi, her ne kadar aykırı durumlarda nefreti doğurabilecek olsa da, genelde saygıyı, empatiyi ve hoşgörüyü beraberinde getirir. İşte, bilgelik peşinde koşan ve Tanrı'nın evren olduğuna inanan bir insan için de en büyük sevgi, Tanrı'ya duyulan sevgidir ve Tanrı'nın bize duyduğu sevgi, merhametin

936 Özcan, A.g.e., s. 109

937 Bertrand Russel, "Neye İnanıyorum", Bgst Yayınları, 1. Basım, Nisan 2015, Çev. Savaş Kılıç, s. 31-32

938 Ortaçağ'da veba salgını çıkınca din adamları halka kiliselerde toplanıp kurtuluş için dua etmelerini salık veriyordu; bunun sonucunda da salgın, dua eden kalabalıklar arasında olağanüstü bir hızla yayılıyordu. Bu bilgisiz sevginin bir örneğidir. 1. Dünya Savaşı ise sevgisiz bilginin. İkisinin de sonucu kitlesel ölümler olmuştur.

bedensel hazlar ruhumuzu kirleten, bizi aşağılaştıran şeylerdir. Nasıl ki bir heykeltıraş, bir mermer yığınını yontarak onun içinde güzelliği buluyor, ona şekil vererek güzeli ortaya çıkarıyorsa; insanlar da fazlalıklarından kurtulmalıdırlar. Ruh, tinsel olmayan şeyleri bir kenara itip kendisine bir yer bulmalıdır. Bütün bu hazlardan arınma ya da hayatı minimalize yaşama tavrı, daha sonra İslam camiasında da Ahmet Yesevi gibi meşhur hocaların çilehanelere kapanmak ve hayatlarının uzun bir dönemlerini adeta aç bir şekilde sadece ibadet ederek harcamak yolundaki çileci öğretilerine köken oluşturmuştur. Benzer şekilde Pythagoras'ın da Hades'e, yani yeraltına indiği ve uzun bir süre çıkmadığı, çıktığında ise bir deri-bir kemik kalmış olduğu söylenmektedir. Bütün bu girişimler, özünde bir nefs terbiyesidir.

Lakin Plotinosçu asketizm, aslında başımıza gelebilecek kötü olayları önceden istemek ve buna hazırlanmak gibi kötümser bir tavır olarak da görülebilir. Yani bu bağlamda diğerlerinden ayrılır. Çünkü amaç her daim en kötüsünü beklemek, fazla ümitlenmemek ve hayal kırıklığı yaşamamak, her zorluğa karşı olabildiğince hazırlıklı olmak, sürekli mücadele etmek ve güçlenmektir.[933] Öyle ki Plotinos, bu dünyanın kötü bir varlık tarafından yaratılmış olabileceğini bile söyleyecek kadar ileri gitmiştir. Çünkü tanrısal ruhun tanrısal katta kalması gerekirken buraya düşüp eziyet çekmesi, sidik ve pislikle dolması, kan ve kötülükle karşılaşması "bilinçli bir arzunun" sonucu olamazdı. Herhalde buna mecbur bırakılmış olmalıydı.[934][935] Bu da yeni cevaplar bulunması gerektiği anlamına geliyordu ve bulunan (birbiriyle uyumlu) sadece üç cevap vardı: Sevgi, Südûr ve Varoluş Özlemi.

Sevgi öğretisi, kısaca şunları söyler: Dünyevi zevkler rekabeti, kıskançlığı, mutsuzluğu ve hatta ölümü doğururlar, halbuki ilâhîliğe duyulan aşk, yani ilahi zevkler tam tersidir. İnsani aşk, ilahi aşkın bir yansımasıdır ve ilahi aşka ulaşan kişi insani aşktan kopar. Zira evrenin yaratılış gayesi sevgidir. Tanrı, kendine ve potansiyeline karşı öyle derin bir sevgi hissetmiştir ki, insanlık uğruna kendini Çarmıh'ta feda

933 Bu açıdan Nietzsche'nin meşhur "*Seni öldürmeyen acı, güçlendirir,*" aforizması hatırlanmaya değerdir.

934 Hadot, A.g.e., s.18 [I, 6, 9, 7]

935 Platon'un Tanrı'ya ya da İde'lere iğrenç şeyleri yakıştıramamasını hatırlayınız.

eden İsa misâli, kendisini maddi alemle kısıtlandıracak kadar ileri gitmiştir. Aksi halde, zaten mükemmel olan Tanrı'nın bir de dışarıda görünmeye ihtiyacı yoktur. Haliyle o her ne yapıyorsa yapsın, kendisi için değil, O olduğumuzu unutan bizler için yapıyordur. Augustinus şöyle der: *"Tanrı'nın evreni meydana getirmesinin, yani ona varlık ve hayat vermesinin nedeni, iyi olmasıdır. O sadece yetkin bir Varlık ve yetkin bir Zekâ değil; bizzat İyiliktir."*[936] Augustinus bir Yeni-Platoncu değildir ama, en azından panteizmi iyi ölçüde anlayabilmiş biridir ve panteizme yönelttiği birçok reddiyesi vardır. Zaten bir şeyi yeterince iyi kavramadan onun kusurlarını görebilmeniz de imkânsızdır; yeterince vakıf olmadığınız bir husus hakkında kusur tespiti yapıyorsanız eğer ya tespitleriniz amatörcedir, ya da gerçekte kusur ihtiva birçok şeyi "sırf öyle görmek istediğiniz için" kusur sanıyorsunuzdur. Fakat bu başka bir tartışma konusu.

Yeni-Platonculara göre Tanrı, "Merkezi her yer olan ama çevresi hiçbir yer olmayan mutlak bir metafiziksel iyilik formu"dur. Nesneler bu saf iyilik merkezinden uzaklaştıkça kötüleşir ve güzelliklerini kaybederler. Kötülük dediğimiz şeyler de, Bir'den kopan varlıklar tarafından işlenir. Evrendeki yegâne amaç ise, Bir'e dönmektir. Yani mutlak sevgiye. Mutlak iyi olmak içinse Platon'un söylediği gibi, adaletli, sağduyulu, ölçülü ve cesaretli olmak gerekir. Bu değerler kişiyi Eudaimonia'ya, yani Spiritüalist tabiriyle "Nirvana"ya götürür. Bu sebeple sevginin neyi ifade ettiğini iyi bilmek lazımdır çünkü Bertrand Russel'ın da dediği gibi,[937] "ne bilgisiz sevgi, ne de sevgisiz bilgi iyi bir yaşam üretemez."[938] Gerçekten de mutlu ve rahat bir yaşamın kaynağı sevgidir ve sevgi, her ne kadar aykırı durumlarda nefreti doğurabilecek olsa da, genelde saygıyı, empatiyi ve hoşgörüyü beraberinde getirir. İşte, bilgelik peşinde koşan ve Tanrı'nın evren olduğuna inanan bir insan için de en büyük sevgi, Tanrı'ya duyulan sevgidir ve Tanrı'nın bize duyduğu sevgi, merhametin

936 Özcan, A.g.e., s. 109

937 Bertrand Russel, "Neye İnanıyorum", Bgst Yayınları, 1. Basım, Nisan 2015, Çev. Savaş Kılıç, s. 31-32

938 Ortaçağ'da veba salgını çıkınca din adamları halka kiliselerde toplanıp kurtuluş için dua etmelerini salık veriyordu; bunun sonucunda da salgın, dua eden kalabalıklar arasında olağanüstü bir hızla yayılıyordu. Bu bilgisiz sevginin bir örneğidir. 1. Dünya Savaşı ise sevgisiz bilginin. İkisinin de sonucu kitlesel ölümler olmuştur.

saf bir ifadesidir. Zaten ister bizler Tanrı'ya, isterse Tanrı bizlere sevgi duyuyor olsun, bu sevgi karşılıklı ve döngüseldir. Nihayetinde bizler, Tanrı'dan başka bir şey değiliz.

"İçsel yönelimimizi arttıran kimi özel deneyimlerde ebedi benle özdeşleşiriz, ebedi benin kendisi oluruz...[939] *Ruhumuz bir bütün olarak duyumsanabilir olanda hapsolmamıştır; ona ait bir şeyler tinsel dünyada mevcuttur...*[940] *Nihayetinde bilge insan, ölüm meselesini düşünürken, ölümün bir bedenin içinde yaşamaya tercih edilişini kendisine ilke olarak almalıdır."*[941]

Ne var ki Sevgi öğretisi, dünyevi şeylere olan ilgiyi azalttığı için biraz Kinik bir yaşam tarzına kapı açar. Çünkü akan zamandaki hiçbir şey gerçek anlamda bir varlık taşımazlar, asıl varlık Tanrı'dadır. Hâliyle insanlar, gerçekte taşıdıkları kimliğe ancak ebedi Logos'la kaynaşarak bürünebilirler ve o noktaya varıncaya kadar, doğalarına yabancı kalırlar. Bu bakış açısına göre insanlara kimliklerini kazandırmış her şey hiçbir önem taşımayan şeyler olarak geride bırakılmalıdır[942] ve Tanrılığımızı ortaya çıkarabilmek adına, önce nefsimizden, sonra da bedenimizden kurtulmamız gerekir. Bedenden kurtulmanın yolu bellidir: Ölüm. Fakat nefsimizden kurtulmak o kadar da kolay değildir. Bu, yıllar alan ve sarsılmaz bir iman gerektiren türden bir yolculuktur. Buna, "ölmeden ölmek" denmiştir ve Tasavvuf ıstılâhında ölüm; kızıl ölüm, siyah ölüm, yeşil ölüm ve beyaz ölüm şeklinde dört kısımda ele alınmıştır.

Kızıl Ölüm;[943] nefs ve şeytan ile savaşarak kötülüklerden kaçınmaktır. Siyah Ölüm;[944] dini ve tasavvufi esaslara karşı çıkanlara karşı tahammül etmektir. Yeşil Ölüm;[945] bela ve musibetlere karşı rıza göstermek, sabretmektir. Beyaz Ölüm[946] ise; nefsin açlığa dayanıp şikayet etmemesidir.[947] Tüm bu ölümleri yaşayan kişi kendi nefsinden arınır

939 Hadot, A.g.e., s. 26
940 [IV 8, 8, 1]
941 Hadot, A.g.e., s. 121
942 Gray, A.g.e., s. 35
943 Mevt-i Ahmer.
944 Mevt-i Esved.
945 Mevt-i Ahdar.
946 Mev-i Ebyad.
947 Arabi, A.g.e., s. 58-59

ve kendini değil yalnızca Allah'ı görmeye başlar; böylece Fenâ-fillâh'a[948] erişir. Fenâ-fillâh makamında bulunanlar ise Hakk'tan başka bir şey görmedikleri için "*Ene'l-Hak*"[949] gibi şeyler söylerler.[950] Hallac-ı Mansur bunu şu sözlerle tasdik etmiştir:

"Gönül gözüyle gördüm efendimi, sordum: 'Kimsin sen?', dedi 'Sen.'"[951]

Ama Bekâ-Billâh makamına yükselenler, Hakk'la beraber halkı (yaratılanı) da görürler. Çünkü her ne kadar var olan yalnızca Tanrı olsa da, dış dünyanın da (zahir) bir gerçekliği mevcuttur ve her baktığın şeyi Tanrı olarak görmek ile, her baktığın şeyin ardında Tanrı'nın imzasını görmek (bâtın) arasında fark vardır. Bu da, Vahdet-i Vücud (Panteizm) inancının, zaman içerisinde Vahdet-i Şühud'a (Pan-Enteizm) dönüştüğünü gösterir.[952] Birincisine göre varlığın kendisi Tanrı'nın bir tezahürü iken, ikincisine göre bütün varlık Tanrı'nın içinde adeta bir organizma gibi durmaktadır, tıpkı bizim içimizde bulunan sayısız hücre ve bakteri gibi, evren de Tanrı'nın içerisindeki bir olgudur, ama yaratılmış olan hiçbir şey Tanrı'nın kendisi değildir ve onu temsil edemez, yalnızca onu işaret eder. Kısacası, "lâ mevcud e illallah", yani "Allah'tan başka bir şey yoktur" öğretisi epey bir süre tartışılmıştır zira her şey Allah ise herhangi bir şeye tapan da Allah'a tapmış olur. Bu durumda kutsal kitaplarca kötülenmiş olan putların o kadar da kötü bir tapınma aracı olmadıklarını söyleyebiliriz, çünkü nihayetinde putperestler de, her ne kadar farklı isimler kullansalar da aynı Tanrı'ya tapmış olurlar. Buna benzer şekilde "yalnızca bana kulluk edin" diyen Kur'ân ayetlerine karşı gelircesine kimi şeyhlere tapınan müminlerin de o kadar da haksız olduğu söylenemez, çünkü o şeyhler de bir bakıma Tanrı'dır. Hatta, bu öğretiye göre gelmiş geçmiş en kötü insanlar dahi Tanrı'nın isteği üzerine ve onun izniyle hareket etmiş olacağından, cennet ve cehennem gibi kurguların da hiçbir önemi kalmaz. Çünkü Tanrı, kendi

948 Tanrı'da erimek, yok olmak.

949 "Ben Allah'ım."

950 Ne var ki sonları pek de iyi olmamıştır. Genelde bu tür iddialarda bulunan insanlar, avam kesim tarafından derileri yüzülmek, taşlanmak ya da kafaları kesilmek suretiyle öldürülmüşlerdir.

951 Hallac-ı Mansur, "Tavasin", Çev. Yaşar Günenç, Yaba Yay., 7. Basım, Ekim 2017, 32, 5.

952 Panteizm ve Panenteizm için: Encyclopedie of Religion and Ethics, Vol. IX, A.E. Garive, "Pantheism", Ed. James Hastings, Charles Scribner's Sons, NY, 1995

a çekerek kendi kendine ceza vermeyecektir, neticede ondan gelmekte ve ona dönmektedir.

ikati tecrübe etmemizin bir yolu var mıdır? Görüldüğü ialistler, aydınlandıklarını, hakikati keşfettiklerini ve yalgelişmişlik seviyesine ulaşmış olan ruhların bu durumu klerini düşünüyorlar. Yani bir yandan nefslerden arınbirden kurtulmak gibi şeyleri öğütlerken, diğer yandan ırılaştıracak ve diğer insanların aksine hakikati bulduk kadar kibir sahibiler. Bu, "Ben dünyanın en mütevazı meye benziyor. Görüleceği üzere, bu iddiada bulunan ğın zerresine dahi sahip değildir. Gerçi bu, yeni yetme has bir zayıflık da olabilir zira gerçek anlamda "bütün rılan"(eğer böyle bir şey mümkünse tabii) insanların u iddialarda bulunurken bir gram bile haz almıyor olndür. Lâkin bütün egolardan arınmak da öyle kolay bir bağlamda tasavvuf, hakikat arayışında çeşitli aşamadan tiğini iddia eder. Bunlar, doğunun deyimiyle çakraları la görülebilir. Ayrıca Terk-i Dünyâ ve Terk-i Terk gibi erden ve arınmalardan da bahsedilir. Bu noktada "her düsturuyla ilgili olarak milattan sonra altıncı yüzyılda gerçek adını bilmediğimiz, bu sebeple Pseudo (Sözde) adlandırdığımız mistik bir yazardan alıntı yapabiliriz:

ın mistik tefekkürler yap, duyumlardan uzaklaş, entelekvazgeç, duyusal ve akledilir olana ait her şeyi reddet, lıktan bütünüyle sıyrıl ve böylece yapabildiğin kadar tüm isinin ötesinde olanla cehalet içinde birleşebilecek kadar her şeyden ve kendinden çıkarak, karşı konulmaz ve mühde, her şeyi terk etmiş ve her şeyden sıyrılmış olarak tanmlık ışınına saf bir esrime içinde yükselmiş olacaksın."[953]

bölümün başından beri aktardığımız hemen her inancın rudur. Kısacası Plotinusçuluğa, Pythagorasçılığa, Uzakve özellikle de Tasavvuf inancına göre insan, hakikat lerlerken her bir aşamada yüklerinden kurtulacak ve

s. 117-118'den naklen: Pseudo-Dionysos, "La Thelogie Mystique", OEuvAubier, 1943, Trad. M. de Gandillac, s. 177-178

hakikate yaklaşacaktır. Örneğin Seyr'ül Allah aşamasında kişinin kalp gözü açılır ve ona Levh-i Mahfuz'un 1 yıllık görünümü ifşa olur (Yani bir miktar kehanet yeteneğine sahip olur). Seyr-i Fillâh ve Amillâh gibi aşamalardaysa kişi, başladığı yere dönmeye mecbur bırakılır zira her ne kadar aydınlansak ve hakikati görsek de, hakikatten bi'haber gözlere ve kulaklara bunu ulaştıramadıktan sonra, erginlenmemizin hiçbir anlamı yoktur. Bu sebeple, tıpkı bir Üniversite hocasının kreşe giden çocuklarla konuşurken daha basit ve naif bir dil kullanmak zorunda kalması gibi kişi, muhattabına göre pozisyon alacak ve hakikat yolunda bir yol gösterici olmaya uğraşacaktır. İşte her şeyh, bunu yaptığını iddia eder. Bu açıdan peygamberlerin de bu tür bir misyonu yüklendiğini söylememiz pek de yanlış olmayacaktır.

Çünkü, *"...Onunla bir olduğumuzda, deyim yerindeyse Onunla yeterince düşüp kalktığımızda, eğer mümkünse, yukarıyla birlikte olmanın nasıl bir şey olduğunu başkalarına anlatmak için geri dönmek gerekir..."*[954] Budizm'in kurucusu Nepal'li Siddhartha Gautama da benzer şekilde, yıllar süren meditasyonlar sonucunda eski Hint Sanskritçesinde "aydınlanmış" anlamına gelen Buddha adını almıştı ve bu adı almasının tek sebebi aydınlanması değil, varlığın bir yanılsama olduğu şu evrende "hakikate gidilirken izlenilmesi gereken yolun" ayrıntılarını belirlemesi, yani insanlara bunu öğretmesiydi. Buddha'ya göre, tekâmülün yolu dört hakikatten geçerdi ve ve bu dört hakikat ise 8 katlı asil yoldu. Daha önce bahsettiğimiz filozoflarınkine benzer şekilde Buddha da kendimizi egoist zevklerden arındırmamız ve daha büyük bir ideal için yaşamamız gerektiğini söylüyordu.[955] Benzer bir şekilde Sufizmde de, mezhepten mezhebe değişse de genelde cennet ve cehennemin 7 katlı oluşu gibi ayrıntılardan da göreceğimiz 7 sembolizmi sebebiyle, aydınlanma yolunda 7 mertebe belirlenmiştir. Şöyle yazar;

"Peygamber varis olmak için nefsin şu mertebelerini bir bir geçmek gerekir:

Nefs-i Emmare; sahibi üzerinde meşru olmayan arzular doğuran (sahibine emreden) nefs.

954 Hadot, A.g.e., s. 65 [VI 9, 7, 21]

955 Buddha hakkında kapsamlı bir çalışma için: Hajime Nakamura, "Buddha", İş Bankası Yayınları, Çev. Zeynep Seyhan.

kendini sorguya çekerek kendi kendine ceza vermeyecektir, neticede bütün eylemler ondan gelmekte ve ona dönmektedir.

Peki bu hakikati tecrübe etmemizin bir yolu var mıdır? Görüldüğü kadarıyla spiritüalistler, aydınlandıklarını, hakikati keşfettiklerini ve yalnızca belirli bir gelişmişlik seviyesine ulaşmış olan ruhların bu durumu idrak edebileceklerini düşünüyorlar. Yani bir yandan nefslerden arınmak, ego ve kibirden kurtulmak gibi şeyleri öğütlerken, diğer yandan kendilerini Tanrılaştıracak ve diğer insanların aksine hakikati bulduklarını söyleyecek kadar kibir sahibiler. Bu, "Ben dünyanın en mütevazı insanıyım!" demeye benziyor. Görüleceği üzere, bu iddiada bulunan biri mütevazılığın zerresine dahi sahip değildir. Gerçi bu, yeni yetme spiritüalistlere has bir zayıflık da olabilir zira gerçek anlamda "bütün egolarından sıyrılan"(eğer böyle bir şey mümkünse tabii) insanların gerçekten de bu iddialarda bulunurken bir gram bile haz almıyor olmaları mümkündür. Lâkin bütün egolardan arınmak da öyle kolay bir iş değildir. Bu bağlamda tasavvuf, hakikat arayışında çeşitli aşamadan geçilmesi gerektiğini iddia eder. Bunlar, doğunun deyimiyle çakraları açmak olarak da görülebilir. Ayrıca Terk-i Dünyâ ve Terk-i Terk gibi çeşitli vazgeçişlerden ve arınmalardan da bahsedilir. Bu noktada "her şeyi terk etme" düsturuyla ilgili olarak milattan sonra altıncı yüzyılda yaşamış olan ve gerçek adını bilmediğimiz, bu sebeple Pseudo (Sözde) Dionysos diye adlandırdığımız mistik bir yazardan alıntı yapabiliriz:

"Durmaksızın mistik tefekkürler yap, duyumlardan uzaklaş, entelektüel işlemlerden vazgeç, duyusal ve akledilir olana ait her şeyi reddet, yokluktan ve varlıktan bütünüyle sıyrıl ve böylece yapabildiğin kadar tüm özün ve tüm bilgisinin ötesinde olanla cehalet içinde birleşebilecek kadar yüksel. Çünkü her şeyden ve kendinden çıkarak, karşı konulmaz ve mükemmel bir şekilde, her şeyi terk etmiş ve her şeyden sıyrılmış olarak tanrısal özün karanlık ışınına saf bir esrime içinde yükselmiş olacaksın."[953]

Bu öğreti, bölümün başından beri aktardığımız hemen her inancın ortak bir düsturudur. Kısacası Plotinusçuluğa, Pythagorasçılığa, Uzakdoğu felsefesine ve özellikle de Tasavvuf inancına göre insan, hakikat yolculuğunda ilerlerken her bir aşamada yüklerinden kurtulacak ve

953 Pellegrin, A.g.e., s. 117-118'den naklen: Pseudo-Dionysos, "La Thelogie Mystique", OEuvres Completes, Aubier, 1943, Trad. M. de Gandillac, s. 177-178

hakikate yaklaşacaktır. Örneğin Seyr'ül Allah aşamasında kişinin kalp gözü açılır ve ona Levh-i Mahfuz'un 1 yıllık görünümü ifşa olur (Yani bir miktar kehanet yeteneğine sahip olur). Seyr-i Fillâh ve Amillâh gibi aşamalardaysa kişi, başladığı yere dönmeye mecbur bırakılır zira her ne kadar aydınlansak ve hakikati görsek de, hakikatten bi'haber gözlere ve kulaklara bunu ulaştıramadıktan sonra, erginlenmemizin hiçbir anlamı yoktur. Bu sebeple, tıpkı bir Üniversite hocasının kreşe giden çocuklarla konuşurken daha basit ve naif bir dil kullanmak zorunda kalması gibi kişi, muhattabına göre pozisyon alacak ve hakikat yolunda bir yol gösterici olmaya uğraşacaktır. İşte her şeyh, bunu yaptığını iddia eder. Bu açıdan peygamberlerin de bu tür bir misyonu yüklendiğini söylememiz pek de yanlış olmayacaktır.

Çünkü, *"...Onunla bir olduğumuzda, deyim yerindeyse Onunla yeterince düşüp kalktığımızda, eğer mümkünse, yukarıyla birlikte olmanın nasıl bir şey olduğunu başkalarına anlatmak için geri dönmek gerekir..."*[954] Budizm'in kurucusu Nepal'li Siddhartha Gautama da benzer şekilde, yıllar süren meditasyonlar sonucunda eski Hint Sanskritçesinde "aydınlanmış" anlamına gelen Buddha adını almıştı ve bu adı almasının tek sebebi aydınlanması değil, varlığın bir yanılsama olduğu şu evrende "hakikate gidilirken izlenilmesi gereken yolun" ayrıntılarını belirlemesi, yani insanlara bunu öğretmesiydi. Buddha'ya göre, tekâmülün yolu dört hakikatten geçerdi ve ve bu dört hakikat ise 8 katlı asil yoldu. Daha önce bahsettiğimiz filozoflarınkine benzer şekilde Buddha da kendimizi egoist zevklerden arındırmamız ve daha büyük bir ideal için yaşamamız gerektiğini söylüyordu.[955] Benzer bir şekilde Sufizmde de, mezhepten mezhebe değişse de genelde cennet ve cehennemin 7 katlı oluşu gibi ayrıntılardan da göreceğimiz 7 sembolizmi sebebiyle, aydınlanma yolunda 7 mertebe belirlenmiştir. Şöyle yazar;

"Peygamberane varis olmak için nefsin şu mertebelerini bir bir geçmek gerekir:

Nefs-i Emmare; sahibi üzerinde meşru olmayan arzular doğuran (sahibine emreden) nefs.

954 Hadot, A.g.e., s. 65 [VI 9, 7, 21]

955 Buddha hakkında kapsamlı bir çalışma için: Hajime Nakamura, "Buddha", İş Bankası Yayınları, Çev. Zeynep Seyhan.

kendini sorguya çekerek kendi kendine ceza vermeyecektir, neticede bütün eylemler ondan gelmekte ve ona dönmektedir.

Peki bu hakikati tecrübe etmemizin bir yolu var mıdır? Görüldüğü kadarıyla spiritüalistler, aydınlandıklarını, hakikati keşfettiklerini ve yalnızca belirli bir gelişmişlik seviyesine ulaşmış olan ruhların bu durumu idrak edebileceklerini düşünüyorlar. Yani bir yandan nefslerden arınmak, ego ve kibirden kurtulmak gibi şeyleri öğütlerken, diğer yandan kendilerini Tanrılaştıracak ve diğer insanların aksine hakikati bulduklarını söyleyecek kadar kibir sahibiler. Bu, "Ben dünyanın en mütevazı insanıyım!" demeye benziyor. Görüleceği üzere, bu iddiada bulunan biri mütevazılığın zerresine dahi sahip değildir. Gerçi bu, yeni yetme spiritüalistlere has bir zayıflık da olabilir zira gerçek anlamda "bütün egolarından sıyrılan"(eğer böyle bir şey mümkünse tabii) insanların gerçekten de bu iddialarda bulunurken bir gram bile haz almıyor olmaları mümkündür. Lâkin bütün egolardan arınmak da öyle kolay bir iş değildir. Bu bağlamda tasavvuf, hakikat arayışında çeşitli aşamadan geçilmesi gerektiğini iddia eder. Bunlar, doğunun deyimiyle çakraları açmak olarak da görülebilir. Ayrıca Terk-i Dünyâ ve Terk-i Terk gibi çeşitli vazgeçişlerden ve arınmalardan da bahsedilir. Bu noktada "her şeyi terk etme" düsturuyla ilgili olarak milattan sonra altıncı yüzyılda yaşamış olan ve gerçek adını bilmediğimiz, bu sebeple Pseudo (Sözde) Dionysos diye adlandırdığımız mistik bir yazardan alıntı yapabiliriz:

"Durmaksızın mistik tefekkürler yap, duyumlardan uzaklaş, entelektüel işlemlerden vazgeç, duyusal ve akledilir olana ait her şeyi reddet, yokluktan ve varlıktan bütünüyle sıyrıl ve böylece yapabildiğin kadar tüm özün ve tüm bilgisinin ötesinde olanla cehalet içinde birleşebilecek kadar yüksel. Çünkü her şeyden ve kendinden çıkarak, karşı konulmaz ve mükemmel bir şekilde, her şeyi terk etmiş ve her şeyden sıyrılmış olarak tanrısal özün karanlık ışınına saf bir esrime içinde yükselmiş olacaksın."[953]

Bu öğreti, bölümün başından beri aktardığımız hemen her inancın ortak bir düsturudur. Kısacası Plotinusçuluğa, Pythagorasçılığa, Uzakdoğu felsefesine ve özellikle de Tasavvuf inancına göre insan, hakikat yolculuğunda ilerlerken her bir aşamada yüklerinden kurtulacak ve

953 Pellegrin, A.g.e., s. 117-118'den naklen: Pseudo-Dionysos, "La Thelogie Mystique", OEuvres Completes, Aubier, 1943, Trad. M. de Gandillac, s. 177-178

hakikate yaklaşacaktır. Örneğin Seyr'ül Allah aşamasında kişinin kalp gözü açılır ve ona Levh-i Mahfuz'un 1 yıllık görünümü ifşa olur (Yani bir miktar kehanet yeteneğine sahip olur). Seyr-i Fillâh ve Amillâh gibi aşamalardaysa kişi, başladığı yere dönmeye mecbur bırakılır zira her ne kadar aydınlansak ve hakikati görsek de, hakikatten bi'haber gözlere ve kulaklara bunu ulaştıramadıktan sonra, erginlenmemizin hiçbir anlamı yoktur. Bu sebeple, tıpkı bir Üniversite hocasının kreşe giden çocuklarla konuşurken daha basit ve naif bir dil kullanmak zorunda kalması gibi kişi, muhattabına göre pozisyon alacak ve hakikat yolunda bir yol gösterici olmaya uğraşacaktır. İşte her şeyh, bunu yaptığını iddia eder. Bu açıdan peygamberlerin de bu tür bir misyonu yüklendiğini söylememiz pek de yanlış olmayacaktır.

Çünkü, *"...Onunla bir olduğumuzda, deyim yerindeyse Onunla yeterince düşüp kalktığımızda, eğer mümkünse, yukarıyla birlikte olmanın nasıl bir şey olduğunu başkalarına anlatmak için geri dönmek gerekir..."*[954] Budizm'in kurucusu Nepal'li Siddhartha Gautama da benzer şekilde, yıllar süren meditasyonlar sonucunda eski Hint Sanskritçesinde "aydınlanmış" anlamına gelen Buddha adını almıştı ve bu adı almasının tek sebebi aydınlanması değil, varlığın bir yanılsama olduğu şu evrende "hakikate gidilirken izlenilmesi gereken yolun" ayrıntılarını belirlemesi, yani insanlara bunu öğretmesiydi. Buddha'ya göre, tekâmülün yolu dört hakikatten geçerdi ve ve bu dört hakikat ise 8 katlı asil yoldu. Daha önce bahsettiğimiz filozoflarınkine benzer şekilde Buddha da kendimizi egoist zevklerden arındırmamız ve daha büyük bir ideal için yaşamamız gerektiğini söylüyordu.[955] Benzer bir şekilde Sufizmde de, mezhepten mezhebe değişse de genelde cennet ve cehennemin 7 katlı oluşu gibi ayrıntılardan da göreceğimiz 7 sembolizmi sebebiyle, aydınlanma yolunda 7 mertebe belirlenmiştir. Şöyle yazar;

"Peygamberane varis olmak için nefsin şu mertebelerini bir bir geçmek gerekir:

Nefs-i Emmare; sahibi üzerinde meşru olmayan arzular doğuran (sahibine emreden) nefs.

954 Hadot, A.g.e., s. 65 [VI 9, 7, 21]

955 Buddha hakkında kapsamlı bir çalışma için: Hajime Nakamura, "Buddha", İş Bankası Yayınları, Çev. Zeynep Seyhan.

kendini sorguya çekerek kendi kendine ceza vermeyecektir, neticede bütün eylemler ondan gelmekte ve ona dönmektedir.

Peki bu hakikati tecrübe etmemizin bir yolu var mıdır? Görüldüğü kadarıyla spiritüalistler, aydınlandıklarını, hakikati keşfettiklerini ve yalnızca belirli bir gelişmişlik seviyesine ulaşmış olan ruhların bu durumu idrak edebileceklerini düşünüyorlar. Yani bir yandan nefslerden arınmak, ego ve kibirden kurtulmak gibi şeyleri öğütlerken, diğer yandan kendilerini Tanrılaştıracak ve diğer insanların aksine hakikati bulduklarını söyleyecek kadar kibir sahibiler. Bu, "Ben dünyanın en mütevazı insanıyım!" demeye benziyor. Görüleceği üzere, bu iddiada bulunan biri mütevazılığın zerresine dahi sahip değildir. Gerçi bu, yeni yetme spiritüalistlere has bir zayıflık da olabilir zira gerçek anlamda "bütün egolarından sıyrılan"(eğer böyle bir şey mümkünse tabii) insanların gerçekten de bu iddialarda bulunurken bir gram bile haz almıyor olmaları mümkündür. Lâkin bütün egolardan arınmak da öyle kolay bir iş değildir. Bu bağlamda tasavvuf, hakikat arayışında çeşitli aşamadan geçilmesi gerektiğini iddia eder. Bunlar, doğunun deyimiyle çakraları açmak olarak da görülebilir. Ayrıca Terk-i Dünyâ ve Terk-i Terk gibi çeşitli vazgeçişlerden ve arınmalardan da bahsedilir. Bu noktada "her şeyi terk etme" düsturuyla ilgili olarak milattan sonra altıncı yüzyılda yaşamış olan ve gerçek adını bilmediğimiz, bu sebeple Pseudo (Sözde) Dionysos diye adlandırdığımız mistik bir yazardan alıntı yapabiliriz:

"Durmaksızın mistik tefekkürler yap, duyumlardan uzaklaş, entelektüel işlemlerden vazgeç, duyusal ve akledilir olana ait her şeyi reddet, yokluktan ve varlıktan bütünüyle sıyrıl ve böylece yapabildiğin kadar tüm özün ve tüm bilgisinin ötesinde olanla cehalet içinde birleşebilecek kadar yüksel. Çünkü her şeyden ve kendinden çıkarak, karşı konulmaz ve mükemmel bir şekilde, her şeyi terk etmiş ve her şeyden sıyrılmış olarak tanrısal özün karanlık ışınına saf bir esrime içinde yükselmiş olacaksın."[953]

Bu öğreti, bölümün başından beri aktardığımız hemen her inancın ortak bir düsturudur. Kısacası Plotinusçuluğa, Pythagorasçılığa, Uzakdoğu felsefesine ve özellikle de Tasavvuf inancına göre insan, hakikat yolculuğunda ilerlerken her bir aşamada yüklerinden kurtulacak ve

953 Pellegrin, A.g.e., s. 117-118'den naklen: Pseudo-Dionysos, "La Thelogie Mystique", OEuvres Completes, Aubier, 1943, Trad. M. de Gandillac, s. 177-178

hakikate yaklaşacaktır. Örneğin Seyr'ül Allah aşamasında kişinin kalp gözü açılır ve ona Levh-i Mahfuz'un 1 yıllık görünümü ifşa olur (Yani bir miktar kehanet yeteneğine sahip olur). Seyr-i Fillâh ve Amillâh gibi aşamalardaysa kişi, başladığı yere dönmeye mecbur bırakılır zira her ne kadar aydınlansak ve hakikati görsek de, hakikatten bi'haber gözlere ve kulaklara bunu ulaştıramadıktan sonra, erginlenmemizin hiçbir anlamı yoktur. Bu sebeple, tıpkı bir Üniversite hocasının kreşe giden çocuklarla konuşurken daha basit ve naif bir dil kullanmak zorunda kalması gibi kişi, muhattabına göre pozisyon alacak ve hakikat yolunda bir yol gösterici olmaya uğraşacaktır. İşte her şeyh, bunu yaptığını iddia eder. Bu açıdan peygamberlerin de bu tür bir misyonu yüklendiğini söylememiz pek de yanlış olmayacaktır.

Çünkü, *"...Onunla bir olduğumuzda, deyim yerindeyse Onunla yeterince düşüp kalktığımızda, eğer mümkünse, yukarıyla birlikte olmanın nasıl bir şey olduğunu başkalarına anlatmak için geri dönmek gerekir..."*[954] Budizm'in kurucusu Nepal'li Siddhartha Gautama da benzer şekilde, yıllar süren meditasyonlar sonucunda eski Hint Sanskritçesinde "aydınlanmış" anlamına gelen Buddha adını almıştı ve bu adı almasının tek sebebi aydınlanması değil, varlığın bir yanılsama olduğu şu evrende "hakikate gidilirken izlenilmesi gereken yolun" ayrıntılarını belirlemesi, yani insanlara bunu öğretmesiydi. Buddha'ya göre, tekâmülün yolu dört hakikatten geçerdi ve ve bu dört hakikat ise 8 katlı asil yoldu. Daha önce bahsettiğimiz filozoflarınkine benzer şekilde Buddha da kendimizi egoist zevklerden arındırmamız ve daha büyük bir ideal için yaşamamız gerektiğini söylüyordu.[955] Benzer bir şekilde Sufizmde de, mezhepten mezhebe değişse de genelde cennet ve cehennemin 7 katlı oluşu gibi ayrıntılardan da göreceğimiz 7 sembolizmi sebebiyle, aydınlanma yolunda 7 mertebe belirlenmiştir. Şöyle yazar;

"Peygamberane varis olmak için nefsin şu mertebelerini bir bir geçmek gerekir:

Nefs-i Emmare; sahibi üzerinde meşru olmayan arzular doğuran (sahibine emreden) nefs.

954 Hadot, A.g.e., s. 65 [VI 9, 7, 21]

955 Buddha hakkında kapsamlı bir çalışma için: Hajime Nakamura, "Buddha", İş Bankası Yayınları, Çev. Zeynep Seyhan.

kendini sorguya çekerek kendi kendine ceza vermeyecektir, neticede bütün eylemler ondan gelmekte ve ona dönmektedir.

Peki bu hakikati tecrübe etmemizin bir yolu var mıdır? Görüldüğü kadarıyla spiritüalistler, aydınlandıklarını, hakikati keşfettiklerini ve yalnızca belirli bir gelişmişlik seviyesine ulaşmış olan ruhların bu durumu idrak edebileceklerini düşünüyorlar. Yani bir yandan nefslerden arınmak, ego ve kibirden kurtulmak gibi şeyleri öğütlerken, diğer yandan kendilerini Tanrılaştıracak ve diğer insanların aksine hakikati bulduklarını söyleyecek kadar kibir sahibiler. Bu, "Ben dünyanın en mütevazı insanıyım!" demeye benziyor. Görüleceği üzere, bu iddiada bulunan biri mütevazılığın zerresine dahi sahip değildir. Gerçi bu, yeni yetme spiritüalistlere has bir zayıflık da olabilir zira gerçek anlamda "bütün egolarından sıyrılan"(eğer böyle bir şey mümkünse tabii) insanların gerçekten de bu iddialarda bulunurken bir gram bile haz almıyor olmaları mümkündür. Lâkin bütün egolardan arınmak da öyle kolay bir iş değildir. Bu bağlamda tasavvuf, hakikat arayışında çeşitli aşamadan geçilmesi gerektiğini iddia eder. Bunlar, doğunun deyimiyle çakraları açmak olarak da görülebilir. Ayrıca Terk-i Dünyâ ve Terk-i Terk gibi çeşitli vazgeçişlerden ve arınmalardan da bahsedilir. Bu noktada "her şeyi terk etme" düsturuyla ilgili olarak milattan sonra altıncı yüzyılda yaşamış olan ve gerçek adını bilmediğimiz, bu sebeple Pseudo (Sözde) Dionysos diye adlandırdığımız mistik bir yazardan alıntı yapabiliriz:

"Durmaksızın mistik tefekkürler yap, duyumlardan uzaklaş, entelektüel işlemlerden vazgeç, duyusal ve akledilir olana ait her şeyi reddet, yokluktan ve varlıktan bütünüyle sıyrıl ve böylece yapabildiğin kadar tüm özün ve tüm bilgisinin ötesinde olanla cehalet içinde birleşebilecek kadar yüksel. Çünkü her şeyden ve kendinden çıkarak, karşı konulmaz ve mükemmel bir şekilde, her şeyi terk etmiş ve her şeyden sıyrılmış olarak tanrısal özün karanlık ışınına saf bir esrime içinde yükselmiş olacaksın."[953]

Bu öğreti, bölümün başından beri aktardığımız hemen her inancın ortak bir düsturudur. Kısacası Plotinusçuluğa, Pythagorasçılığa, Uzakdoğu felsefesine ve özellikle de Tasavvuf inancına göre insan, hakikat yolculuğunda ilerlerken her bir aşamada yüklerinden kurtulacak ve

953 Pellegrin, A.g.e., s. 117-118'den naklen: Pseudo-Dionysos, "La Thelogie Mystique", OEuvres Completes, Aubier, 1943, Trad. M. de Gandillac, s. 177-178

hakikate yaklaşacaktır. Örneğin Seyr'ül Allah aşamasında kişinin kalp gözü açılır ve ona Levh-i Mahfuz'un 1 yıllık görünümü ifşa olur (Yani bir miktar kehanet yeteneğine sahip olur). Seyr-i Fillâh ve Amillâh gibi aşamalardaysa kişi, başladığı yere dönmeye mecbur bırakılır zira her ne kadar aydınlansak ve hakikati görsek de, hakikatten bi'haber gözlere ve kulaklara bunu ulaştıramadıktan sonra, erginlenmemizin hiçbir anlamı yoktur. Bu sebeple, tıpkı bir Üniversite hocasının kreşe giden çocuklarla konuşurken daha basit ve naif bir dil kullanmak zorunda kalması gibi kişi, muhattabına göre pozisyon alacak ve hakikat yolunda bir yol gösterici olmaya uğraşacaktır. İşte her şeyh, bunu yaptığını iddia eder. Bu açıdan peygamberlerin de bu tür bir misyonu yüklendiğini söylememiz pek de yanlış olmayacaktır.

Çünkü, *"...Onunla bir olduğumuzda, deyim yerindeyse Onunla yeterince düşüp kalktığımızda, eğer mümkünse, yukarıyla birlikte olmanın nasıl bir şey olduğunu başkalarına anlatmak için geri dönmek gerekir..."*[954] Budizm'in kurucusu Nepal'li Siddhartha Gautama da benzer şekilde, yıllar süren meditasyonlar sonucunda eski Hint Sanskritçesinde "aydınlanmış" anlamına gelen Buddha adını almıştı ve bu adı almasının tek sebebi aydınlanması değil, varlığın bir yanılsama olduğu şu evrende "hakikate gidilirken izlenilmesi gereken yolun" ayrıntılarını belirlemesi, yani insanlara bunu öğretmesiydi. Buddha'ya göre, tekâmülün yolu dört hakikatten geçerdi ve ve bu dört hakikat ise 8 katlı asil yoldu. Daha önce bahsettiğimiz filozoflarınkine benzer şekilde Buddha da kendimizi egoist zevklerden arındırmamız ve daha büyük bir ideal için yaşamamız gerektiğini söylüyordu.[955] Benzer bir şekilde Sufizmde de, mezhepten mezhebe değişse de genelde cennet ve cehennemin 7 katlı oluşu gibi ayrıntılardan da göreceğimiz 7 sembolizmi sebebiyle, aydınlanma yolunda 7 mertebe belirlenmiştir. Şöyle yazar;

"Peygamberane varis olmak için nefsin şu mertebelerini bir bir geçmek gerekir:

Nefs-i Emmare; sahibi üzerinde meşru olmayan arzular doğuran (sahibine emreden) nefs.

954 Hadot, A.g.e., s. 65 [VI 9, 7, 21]

955 Buddha hakkında kapsamlı bir çalışma için: Hajime Nakamura, "Buddha", İş Bankası Yayınları, Çev. Zeynep Seyhan.

Nefs-i Levvâme; sahibini sorgulayan (Kendini terbiye etmek için Şer'i emirlere itaat eden) nefs.

Nefs-i Mülhime; sahibine ilham olunan (Manevi yolda ilerlemeye istekli olan, ibadete yönelten) nefs.

Nefs-i Mumtainne, sahibi huzura eren (Kötülükten tamamen arınan ve kendini hakikate adayan) nefs.

Nefs-i Raziyye, sahibi Allah'tan razı olan (Bütün arzu ve isteklerinden tümüyle arınan) nefs.

Nefs-i Marziyye, sahibinden Allah'ın razı olduğu (Makamlarının tamamını aşmak üzere hürmet kazanmış) nefs.

Nefs-i Kâmile, sahibi kemal bulan (Tüm aşamaları geçmiş ve insanları aydınlatması için görevlendirilmiş) nefs.

Sonuncu nefse ulaşan kişi artık peygamberlere varistir. Bu kişi 7 ilmi de öğrenmiştir ve ilm-i Ledün'ü almaya hak kazanmıştır. İlm-i Ledün ise, yalnızca mucize, keramet ya da büyü denilebilecek insanüstü yetenekler sergileyebilen ve metafiziksel aleme Allah'ın izniyle hükmedebilen kişilerin sahip olabildiği bir ilimdir. Bu ilim 72 derecedir ve ilk derecesine bile ulaşabilenler, daha bir ağaca baktıkları anda o ağaçtaki yaprakların sayısını ya da bir çöle baktıklarında o çöldeki kumların toplam sayısını bilebilirler. İslâmi anlayışa göre bu ilme kimlerin sahip olduğu tartışmalıdır ama Kur'ân'dan hareketle Hızır peygamber olduğu düşünülen bir adamın bu ilme ulaştığı düşünülmektedir. Kehf suresinde de görüleceği üzere bu kişi, geleceği bilmekte, kaderin yönünü ön görebilmekte ve adeta Yunan Mitolojisinin Moira'ları gibi geçmişi, şu anı ve geleceği bir bütün olarak algılayabilmektedir. Halk arasında da çeşitli şeyhlerin bu mertebeye ulaştığı ve aynı anda 3-4 camide birden namaz kılabildikleri, tayy-i mekan dediğimiz ışınlanma yeteneğine sahip oldukları ya da tayy-i zaman dediğimiz zaman yolculuğu yeteneğine eriştikleri ve insanlık seviyesini aştıkları inancı yaygındır. Örneğin Beyazıd Bestâmî'nin, bir gün onu öldürmeye gelen kişilere adeta klonlanmışçasına kendisinden 20-30 kopya ile birlikte göründüğü ve suikastçilerin kimi öldüreceklerini bilemediklerinden korkup kaçtıkları söylenmektedir. Buna mukâbil, Pythagorasçılar da Pythagoras'ın kalçasının altından olduğunu ya da onun Tanrı olduğunu iddia etmişlerdir. Tarihte bu türden rivayetlere rastlamak -sayılarının

çokluğu sebebiyle- oldukça kolaydır ve bir teistin bunlara inanmaması için -inandığı din reddetmediği sürece- hiçbir sebep yoktur. Bir Ateist ise kesin bir dille bu rivayetleri reddedecektir ve bir Agnostik, her ne kadar agnostik olsa da, bunların mevcudiyetini tam anlamıyla reddetmemekle birlikte, söylenen şeylere, nakledildikleri şekliyle inanmayacaktır. Sözgelimi, eğer bu türden olaylar yaşanmışsa, bunun sihirbazlıkla, illüzyonla ya da belki de çok gelişmiş uzaylı bir medeniyetin yardımıyla[956] yaşanmış olması mümkündür. Bir Agnostik bunların yaşandığına inanmaz belki ama, en azından teoride gerçekleşme ihtimallerini ve muhtemel mekanizmaları tartışma konusu edebilir. Bu açıdan bir Agnostiğin karşısına getirilen her iddiayı olduğu gibi kabul etme veya reddetme gibi bir tepkiyle şartlandırılmadığını, bu tür konularda daha keyfî davranabileceğini söylemek gerekir.

Spiritüel Bilgelik Üzerine

Bilgeliğe ulaşma konusundan devam edecek olursak, bilgeliğin ne anlama geldiğinin inanca göre değişebildiğini göz önünde tutmamız gerektiğini bilmekle başlayabiliriz. Mesela bir filozofun bilgelik anlayışıyla bir teologun bilgelik anlayışı paralel değildir. Kimine göre bilgelik Tanrı'yı bulmak iken, kimine göreyse kendini bilmektir. Lakin kendini bilmenin de Tanrı'yı bilmek gibi yorumlanabildiğini hatırlamamız gerekir. Descartes'a göre, bilgeliğe ulaşmanın yollarından biri, sorgulamaksızın kabul edilebilecek ölçüde kendiliğinden açık olan kavramları incelemek; sonra duyulara, deneye ve okuyup-öğrenilen bilgilere odaklanarak gerçeği aramaktır. Bu, ciddi bir emek gerektirir ve zorlu bir süreçtir çünkü aşama aşama kendinizi ve düşüncelerinizi değiştirmek, hatta geliştirmek zorunda kalırsınız. İkinci tür bilgelik ise yalnızca İlham veya Vahiy ile elde edilebilir; fakat bu kendinde bir kıymet içermez zira gelen bilgelik kişinin başarısı sebebiyle değil, ona ilah tarafından bahşedilmesiyle vuku bulur, "*Üçüncü tür bilgelik ise, nesnelerin nedenlerini kendilerinden çıkarabileceğimiz ilk nedenleri bulmak; yani*

956 Erich v. Daniken ve Zachariah Sitchin gibi insanların, bu iddia üzerine yazılmış ve bilimsel açıdan pek bir kıymet ihtiva etmeyen son derece popüler kitapları vardır.

Nefs-i Levvâme; sahibini sorgulayan (Kendini terbiye etmek için Şer'i emirlere itaat eden) nefs.

Nefs-i Mülhime; sahibine ilham olunan (Manevi yolda ilerlemeye istekli olan, ibadete yönelten) nefs.

Nefs-i Mumtainne, sahibi huzura eren (Kötülükten tamamen arınan ve kendini hakikate adayan) nefs.

Nefs-i Raziyye, sahibi Allah'tan razı olan (Bütün arzu ve isteklerinden tümüyle arınan) nefs.

Nefs-i Marziyye, sahibinden Allah'ın razı olduğu (Makamlarının tamamını aşmak üzere hürmet kazanmış) nefs.

Nefs-i Kâmile, sahibi kemal bulan (Tüm aşamaları geçmiş ve insanları aydınlatması için görevlendirilmiş) nefs.

Sonuncu nefse ulaşan kişi artık peygamberlere varistir. Bu kişi 7 ilmi de öğrenmiştir ve ilm-i Ledün'ü almaya hak kazanmıştır. İlm-i Ledün ise, yalnızca mucize, keramet ya da büyü denilebilecek insanüstü yetenekler sergileyebilen ve metafiziksel aleme Allah'ın izniyle hükmedebilen kişilerin sahip olabildiği bir ilimdir. Bu ilim 72 derecedir ve ilk derecesine bile ulaşabilenler, daha bir ağaca baktıkları anda o ağaçtaki yaprakların sayısını ya da bir çöle baktıklarında o çöldeki kumların toplam sayısını bilebilirler. İslâmi anlayışa göre bu ilme kimlerin sahip olduğu tartışmalıdır ama Kur'ân'dan hareketle Hızır peygamber olduğu düşünülen bir adamın bu ilme ulaştığı düşünülmektedir. Kehf suresinde de görüleceği üzere bu kişi, geleceği bilmekte, kaderin yönünü ön görebilmekte ve adeta Yunan Mitolojisinin Moira'ları gibi geçmişi, şu anı ve geleceği bir bütün olarak algılayabilmektedir. Halk arasında da çeşitli şeyhlerin bu mertebeye ulaştığı ve aynı anda 3-4 camide birden namaz kılabildikleri, tayy-i mekan dediğimiz ışınlanma yeteneğine sahip oldukları ya da tayy-i zaman dediğimiz zaman yolculuğu yeteneğine eriştikleri ve insanlık seviyesini aştıkları inancı yaygındır. Örneğin Beyazıd Bestâmî'nin, bir gün onu öldürmeye gelen kişilere adeta klonlanmışçasına kendisinden 20-30 kopya ile birlikte göründüğü ve suikastçilerin kimi öldüreceklerini bilemediklerinden korkup kaçtıkları söylenmektedir. Buna mukâbil, Pythagorasçılar da Pythagoras'ın kalçasının altından olduğunu ya da onun Tanrı olduğunu iddia etmişlerdir. Tarihte bu türden rivayetlere rastlamak -sayılarının

çokluğu sebebiyle- oldukça kolaydır ve bir teistin bunlara inanmaması için -inandığı din reddetmediği sürece- hiçbir sebep yoktur. Bir Ateist ise kesin bir dille bu rivayetleri reddedecektir ve bir Agnostik, her ne kadar agnostik olsa da, bunların mevcudiyetini tam anlamıyla reddetmemekle birlikte, söylenen şeylere, nakledildikleri şekliyle inanmayacaktır. Sözgelimi, eğer bu türden olaylar yaşanmışsa, bunun sihirbazlıkla, illüzyonla ya da belki de çok gelişmiş uzaylı bir medeniyetin yardımıyla[956] yaşanmış olması mümkündür. Bir Agnostik bunların yaşandığına inanmaz belki ama, en azından teoride gerçekleşme ihtimallerini ve muhtemel mekanizmaları tartışma konusu edebilir. Bu açıdan bir Agnostiğin karşısına getirilen her iddiayı olduğu gibi kabul etme veya reddetme gibi bir tepkiyle şartlandırılmadığını, bu tür konularda daha keyfî davranabileceğini söylemek gerekir.

Spiritüel Bilgelik Üzerine

Bilgeliğe ulaşma konusundan devam edecek olursak, bilgeliğin ne anlama geldiğinin inanca göre değişebildiğini göz önünde tutmamız gerektiğini bilmekle başlayabiliriz. Mesela bir filozofun bilgelik anlayışıyla bir teologun bilgelik anlayışı paralel değildir. Kimine göre bilgelik Tanrı'yı bulmak iken, kimine göreyse kendini bilmektir. Lakin kendini bilmenin de Tanrı'yı bilmek gibi yorumlanabildiğini hatırlamamız gerekir. Descartes'a göre, bilgeliğe ulaşmanın yollarından biri, sorgulamaksızın kabul edilebilecek ölçüde kendiliğinden açık olan kavramları incelemek; sonra duyulara, deneye ve okuyup-öğrenilen bilgilere odaklanarak gerçeği aramaktır. Bu, ciddi bir emek gerektirir ve zorlu bir süreçtir çünkü aşama aşama kendinizi ve düşüncelerinizi değiştirmek, hatta geliştirmek zorunda kalırsınız. İkinci tür bilgelik ise yalnızca İlham veya Vahiy ile elde edilebilir; fakat bu kendinde bir kıymet içermez zira gelen bilgelik kişinin başarısı sebebiyle değil, ona ilah tarafından bahşedilmesiyle vuku bulur, "*Üçüncü tür bilgelik ise, nesnelerin nedenlerini kendilerinden çıkarabileceğimiz ilk nedenleri bulmak; yani*

956 Erich v. Daniken ve Zachariah Sitchin gibi insanların, bu iddia üzerine yazılmış ve bilimsel açıdan pek bir kıymet ihtiva etmeyen son derece popüler kitapları vardır.

Nefs-i Levvâme; sahibini sorgulayan (Kendini terbiye etmek için Şer'i emirlere itaat eden) nefs.

Nefs-i Mülhime; sahibine ilham olunan (Manevi yolda ilerlemeye istekli olan, ibadete yönelten) nefs.

Nefs-i Mumtainne, sahibi huzura eren (Kötülükten tamamen arınan ve kendini hakikate adayan) nefs.

Nefs-i Raziyye, sahibi Allah'tan razı olan (Bütün arzu ve isteklerinden tümüyle arınan) nefs.

Nefs-i Marziyye, sahibinden Allah'ın razı olduğu (Makamlarının tamamını aşmak üzere hürmet kazanmış) nefs.

Nefs-i Kâmile, sahibi kemal bulan (Tüm aşamaları geçmiş ve insanları aydınlatması için görevlendirilmiş) nefs.

Sonuncu nefse ulaşan kişi artık peygamberlere varistir. Bu kişi 7 ilmi de öğrenmiştir ve ilm-i Ledün'ü almaya hak kazanmıştır. İlm-i Ledün ise, yalnızca mucize, keramet ya da büyü denilebilecek insanüstü yetenekler sergileyebilen ve metafiziksel aleme Allah'ın izniyle hükmedebilen kişilerin sahip olabildiği bir ilimdir. Bu ilim 72 derecedir ve ilk derecesine bile ulaşabilenler, daha bir ağaca baktıkları anda o ağaçtaki yaprakların sayısını ya da bir çöle baktıklarında o çöldeki kumların toplam sayısını bilebilirler. İslâmi anlayışa göre bu ilme kimlerin sahip olduğu tartışmalıdır ama Kur'ân'dan hareketle Hızır peygamber olduğu düşünülen bir adamın bu ilme ulaştığı düşünülmektedir. Kehf suresinde de görüleceği üzere bu kişi, geleceği bilmekte, kaderin yönünü ön görebilmekte ve adeta Yunan Mitolojisinin Moira'ları gibi geçmişi, şu anı ve geleceği bir bütün olarak algılayabilmektedir. Halk arasında da çeşitli şeyhlerin bu mertebeye ulaştığı ve aynı anda 3-4 camide birden namaz kılabildikleri, tayy-i mekan dediğimiz ışınlanma yeteneğine sahip oldukları ya da tayy-i zaman dediğimiz zaman yolculuğu yeteneğine eriştikleri ve insanlık seviyesini aştıkları inancı yaygındır. Örneğin Beyazıd Bestâmî'nin, bir gün onu öldürmeye gelen kişilere adeta klonlanmışçasına kendisinden 20-30 kopya ile birlikte göründüğü ve suikastçilerin kimi öldüreceklerini bilemediklerinden korkup kaçtıkları söylenmektedir. Buna mukâbil, Pythagorasçılar da Pythagoras'ın kalçasının altından olduğunu ya da onun Tanrı olduğunu iddia etmişlerdir. Tarihte bu türden rivayetlere rastlamak -sayılarının

çokluğu sebebiyle- oldukça kolaydır ve bir teistin bunlara inanmaması için -inandığı din reddetmediği sürece- hiçbir sebep yoktur. Bir Ateist ise kesin bir dille bu rivayetleri reddedecektir ve bir Agnostik, her ne kadar agnostik olsa da, bunların mevcudiyetini tam anlamıyla reddetmemekle birlikte, söylenen şeylere, nakledildikleri şekliyle inanmayacaktır. Sözgelimi, eğer bu türden olaylar yaşanmışsa, bunun sihirbazlıkla, illüzyonla ya da belki de çok gelişmiş uzaylı bir medeniyetin yardımıyla[956] yaşanmış olması mümkündür. Bir Agnostik bunların yaşandığına inanmaz belki ama, en azından teoride gerçekleşme ihtimallerini ve muhtemel mekanizmaları tartışma konusu edebilir. Bu açıdan bir Agnostiğin karşısına getirilen her iddiayı olduğu gibi kabul etme veya reddetme gibi bir tepkiyle şartlandırılmadığını, bu tür konularda daha keyfî davranabileceğini söylemek gerekir.

Spiritüel Bilgelik Üzerine

Bilgeliğe ulaşma konusundan devam edecek olursak, bilgeliğin ne anlama geldiğinin inanca göre değişebildiğini göz önünde tutmamız gerektiğini bilmekle başlayabiliriz. Mesela bir filozofun bilgelik anlayışıyla bir teologun bilgelik anlayışı paralel değildir. Kimine göre bilgelik Tanrı'yı bulmak iken, kimine göreyse kendini bilmektir. Lakin kendini bilmenin de Tanrı'yı bilmek gibi yorumlanabildiğini hatırlamamız gerekir. Descartes'a göre, bilgeliğe ulaşmanın yollarından biri, sorgulamaksızın kabul edilebilecek ölçüde kendiliğinden açık olan kavramları incelemek; sonra duyulara, deneye ve okuyup-öğrenilen bilgilere odaklanarak gerçeği aramaktır. Bu, ciddi bir emek gerektirir ve zorlu bir süreçtir çünkü aşama aşama kendinizi ve düşüncelerinizi değiştirmek, hatta geliştirmek zorunda kalırsınız. İkinci tür bilgelik ise yalnızca İlham veya Vahiy ile elde edilebilir; fakat bu kendinde bir kıymet içermez zira gelen bilgelik kişinin başarısı sebebiyle değil, ona ilah tarafından bahşedilmesiyle vuku bulur, "*Üçüncü tür bilgelik ise, nesnelerin nedenlerini kendilerinden çıkarabileceğimiz ilk nedenleri bulmak; yani*

956 Erich v. Daniken ve Zachariah Sitchin gibi insanların, bu iddia üzerine yazılmış ve bilimsel açıdan pek bir kıymet ihtiva etmeyen son derece popüler kitapları vardır.

öze, Arkhe'ye dayanmaktır. Bu iş için uğraşanlara ise filozof adı verilmiştir. Bununla birlikte, ereğine ulaşabilmiş tek bir filozof bile yoktur."[957]

Aristoteles'e ithaf edilen Plotinosçu Elma Kitabı'nda ise bilgelik, daha farklı bir çizgiye oturtulmuştur. Elma Kitabı, Sokrates'in ölümünden önce öğrencilerinin onu ziyarete gelmesine benzer bir şekilde Aristoteles hastalandığında öğrencilerinin onu ziyarete gelmesiyle başlar. Öğrenciler, Aristoteles'e ölüm korkusunu nasıl yeneceklerini sorarlar ve Aristoteles, ölmeden evvel son bir ders verir. Bu esnada da elindeki bir elmayı sürekli koklayıp durduğu için, bu dersin kaleme alındığı kitaba Elma Kitabı denmiştir.[958] Hikâyeye göre Aristoteles, öleceği halde mutludur ve bunun sebebi akılsal nefsin yani tanrısal ruhun öldükten sonra özüne dönecek olması yani bedenden kurtulacak olmasıdır. Aristoteles, ölüm korkusunu yenmek için -özetlersek- şöyle bir cevap vermiştir:

"Kendini bilgiye adayan ve felsefe öğrenen akılsal nefs, hakikatin en yetkin bilgisini elde eder ve ancak bu bilgi aracılığıyla mutluluğa ulaşır. Bilgi daha yüksek bir bilgi ile ödüllendirilir; bilgisizliğin cezası ise daha derin bir bilgisizliktir. Aslında gökte ve yerde, bilgi ve bilgisizlikten, bunların birlikte getirdiklerinden başka bir şey yoktur. Erdem bilgidir; erdemsizlik ise bilgisizliktir. Nefsin özü olan bilgi kendisi gibi tanrısal kaynaklıdır. Bilgiye sahip olan akılsal nefs, hazla dolar ve tek gerçek hazza erişir. İşte felsefenin sağladığı bu bilgi ile insan bedenin ve aşağılık dünyanın sınırlılıklarından kurtulur; kendi bedenindeki ve evrendeki uyum ve ahengi görerek hem kendisinin hem de yaratıcısının bilgisine ulaşır. Dünyada bu istekten daha değerli hiçbir şey olamaz."[959]

Aslında, rahatlıkla söyleyebilirim ki bilgelik, "kazanılan veya ulaşılan" değil "alışılan" bir şeydir. Bilgelik her an vardır ama herkes bilgeliği kaldıramaz zira bilgeliğin bir kırıntısını bile yüklenmek zahmet doludur. En ufak bir bilgi sizi aydınlanmaya ve sorgulamaya iteceği için genellikle insanlar bilgeliği ellerinin tersiyle iterler ve sıcak yalanlara ya da inançlara sarılırlar -tıpkı Platon'un Mağarasındaki mahkumlar gibi. Bilge dediğimiz insanlar veya bilgelik peşinde koşan filozoflar ise,

957 *Descartes, "Felsefenin İlkeleri"*, Say Yayınları, Çev. Mesut Akın, İstanbul, 16. Baskı, 2018, s. 52-53

958 Bu hikayenin tamamen kurgu olduğunu unutmayalım.

959 Aydın, A.g.e., s.29-32

bilginin yüküne göğüs geren, bilgiyi omuzlayan ve ona dayanmaya, daha da fazla bilgi yüklenmeye çalışan kimselerdir. Bu yükü uzun süre taşıyabilen insanlar yetkinleşirler/uzmanlaşırlar. Bu bağlamda bilim adamlarının bilen ama göremeyen, din adamlarının bilmeyen ama gördüğünü zanneden, filozofların ise hem görmeye hem de bilmeye çalışan kimseler olduklarını söylememiz pek de abes kaçmayacaktır. Dolayısıyla bilge olmak diye bir şey söz konusu değildir. "Bilgeliği taşımak, buna alışmak" söz konusudur. Bunu, zorlu bir savaşta cepheden kaçmak yerine savaşmaya devam eden ve zafer için her türlü eforu sarf eden bir komutanın azmi gibi de görebilirsiniz. Ne var ki insanların çoğu, ufak tefek zaferlerden sonra öğrenmeyi ve sorgulamayı bırakıp, ellerindekiyle yetinerek kendilerini bilge gibi lanse etmeyi tercih ederler; zira bu türden insanlar halkın da aradığı türden örneklerdir.[960] Halk, bilge olmak değil, bilge görünenlerin kuyruğunu tutmak ister. Şeyhlik kavramı da böyle ortaya çıkar ve siz güneşi istediğiniz kadar göstermeye çalışın, üşengeç insanlar güneşe bakmaktansa onu gösteren parmağa tapmaya devam edeceklerdir. Haliyle, evrenin hakikatini keşfettiğini iddia eden panteist-spiritüalist camiada da trajik bir şekilde şeyhleşenlere, kibirden arınmak isterken kibir içinde yüzer hale gelenlere rastlamak mümkündür.[961]

Evrensel Akıl ve Taşma Teorisi

Şimdi, Panteist yaratılış anlayışının Sevgi kısmını incelemiştik zaten. Öyleyse onun beraberinde getirdiği Südûr ve Varoluş Özlemi konularını da bir incelemek gerekir. Varoluş gereksinimi ya da özlemi,[962] Tanrı'nın kendi kendini tecrübe etmeye mecbur oluşunun bir itirafıdır. H. P. Blavatsky'nin de teslim ettiği gibi, Tanrı bir nefs, bir bilinçtir ve bilinç, yalnızca bilincinde olacağı bir şey var ise anlam kazanabilir. Haliyle Tanrı, Tanrılığı gereği yaratmak ve kendini yaratımına nakletmek mecburiyetindedir. Zira yaratılıştan önce *"evrensel akıl yoktu*

960 Şu meşhur savaş aforizmasını hatırlayınız: *"Zafer kazanan bir komutan bir defa zafer kazanmıştır, ama zafer sarhoşluğu yaşamayan bir komutan, iki defa zafer kazanmıştır."*

961 Çünkü *"Alçakgönüllülük ile kibir, nostalji ile isyan arasındaki farkı yorumlamak zordur."* (Pellegrin, A.g.e., s. 44)

962 "Exiguetam existentiae."

çünkü onu idrak edecek olan da yoktu."[963] Neticede bilen (ârif) ve bilinen (mâruf) her ne kadar aynı Tanrı olsa da, Tanrı eğer bir ayna ise, yansıtacağı bir şeylere ihtiyacı vardır ve en sonunda da "kendi kendini yansıtmayı" tercih etmiştir. *Kitâb el-İzâh li Aristûtâlîs fî el-Hayr el-Mahz* eserinde şöyle yazmaktadır:

"Her akıl edimselдir (bilfiil) ve kendi özünü düşünür (ya'kılu). Bu, akılda, düşünen (a'kil) ve düşünülenin (ma'kûl) aynı olduğu anlamına gelir (ma'an). Akıl, hem düşünen, hem de düşünülen olunca, kaçınılmaz olarak kendi özünü görecektir (yerâ). Kendi özünü gördüğünde (ra'e), kendi özünü düşünen bir akıl olduğunu bilecektir. Kendi özünü bildiğinde, kendisinden çıktığı için kendi altındaki diğer şeyleri de bilecektir. Ancak onlar, akılda akılsal olarak bulunurlar. Bu yüzden, akıl ve düşünülen şeyler (el-eşyâ' el-ma'kul) bir ve aynıdır. Durum böyle ise, tüm şeyler de akılsal olarak akılda ise, akıl kendi özünü bildiğinde, hem kendi özünü, hem de diğer şeyleri kaçınılmaz olarak bilmiş olur. Yine diğer şeyleri bildiğinde, kendi özünü bilmiş olur."[964]

Bu bağlamda, Kur'ân'da geçen *"Ben cinleri ve insanları yalnızca bana dua etsinler diye yarattım,"*[965] ayetini, *"ben sizi yalnızca bana tekâmül edesiniz diye yarattım,"* olarak tercüme eden tasavvufçuların mantalitesi kolaylıkla anlaşılabilir. Aynı mantalite, *"Allah'ı nasıl inkâr edebilirsiniz ki? O siz ölü iken, sizi var etti. Sonra sizi öldürecek ve sonra tekrar diriltecek. Sonra ona döndürüleceksiniz."*[966] ayetini reenkarnasyona bir işaret olarak da görmektedir. Peki ruhlar Tanrı'ya nasıl dönebilir ya da bunca çeşitliliğin sebebi nedir? Her şeyden önce, böyle bir tasarımda kimliğin ve kişiliğin bir önemi var mıdır? İnsan öldükten sonra ahirete mi gidecektir yoksa yeniden buraya mı gönderilecektir ve gönderildiği takdirde yine kendisi mi olacaktır? Yoksa başka bir şahsiyete mi dönüşecektir? Spiritüalizme göre, Tanrı, kendisine oluşturduğu sahada (evrende); içinde olumlu veya olumsuz mümkün olan bütün tecrübeleri deneyimlemek niyetindedir ve bunu varlık aracılığıyla yaptığı için, her varlığın her tecrübeyi yaşaması, mükemmellik gereğidir.

963 Blavatsky, A.g.e., s.57
964 Aydın, A.g.e., s.64, ss.9-10
965 Zariyat Sûresi, 56
966 Bakara Sûresi, 28

Haliyle ruh, en basitten en mükemmele doğru binlerce defa dünyaya gelmeli ve her seferinde farklı kimliklerle varolmalıdır. Zira bir kere yaşanmış ve bitmiş olan bir hayatın yeniden yaşanması lüzumsuzdur. Bu da, öldükten sonra cennet veya cehenneme gidecek olmasak da, ruhumuzun yeniden bu dünyaya döneceği ama bizim şahsiyetimizin yok olacağı anlamına gelir. Kısacası ölüm bizim için bir sondur ama Tanrı için bir başlangıçtır.[967]

Spiritüalizm, bu doğum ve ölüm sürecinde her şeyi "olması gereken" olarak adlandırdığı ve yukarıda da anlattığımız gibi iyi ve kötüyü nötrlediği için, başımıza gelen bütün kötü olayları normalize etmiştir. Bunun mekanizasyonu ise karma dediğimiz bir öğretiye dayanır.[968] Karma öğretisine göre, ruh, her ne kadar birçok farklı hayatı tecrübe etse de, her hayatında Tanrı'dan uzaklaşmak ve ona yakınlaşmak arasında gidip gelir. Ruh, ne kadar çok tecrübe yaşar ve ne kadar çok hayat ile dünyaya inerse o kadar üstünleşeceği için bir sonraki enkarnasyonunda da o kadar vasıflı ve aydın birisi olarak dünyaya gelecektir. Lakin eğer ruh gereğinden fazla olumsuz karma oluşturmuş, yani bizim kötülük dediğimiz aktiviteleri meydana getirmişse, o halde yükselebilmek için önce bunların kefaretini ödemesi, diğer bir ifadeyle arınması gerekecektir. Dinler, bu kefareti ahirete yerleştirilmiş bir cehennem olarak sunsalar da, spiritüalizm bunun bu dünyada gerçekleşeceğini iddia eder. İddiaya göre, bu hayatınızda işlediğiniz negatif fiiller, bir sonraki reenkarnasyonunuzda size ödetilecektir. Haliyle eğer şu anki hayatınızdan memnun değilseniz, başınıza kötü olaylar geldiyse ya da zor bir hayatınız varsa, bunun sebebi ya sizin bu zorluklara göğüs germeyi öğrenip güçlenmeniz gerekmesi, ya da önceki hayatınızda işlemiş olduğunuz kötülükler yüzünden cezalandırılıyor olmanızdır. Haliyle başınıza ne gelirse gelsin şikayet etme lüksünüz yoktur zira bunlar size müstehakdır.

Bu aşamada bazı spiritüalistler, kaderimizin de biz daha doğmadan evvel kendi isteğimize göre şekillendirildiğini, dolayısıyla ne zaman

967 Burada Akaşik Kayıtlar gibi diğer spiritüalist kurgulara değinmeye gerek görmüyorum, aksi halde Panteizmin felsefesinden ziyade mitolojisine değinmiş olacağız. Özetlemek gerekirse, Akaşik Kayıtlar'ın tıpkı bir oyun seçim ekranı gibi, enkarne olmadan önce kaderinizi ve kimliğinizi oluşturduğunuz bir aşama olduğunu söylemek yeterlidir.

968 Önceki bölümde birazcık değinmiştik.

doğacağımız ve hangi ailede doğacağımız gibi 3-5 değişmez ayrıntı haricinde, yaşantımız esnasında tam bir özgür iradeye sahip olduğumuzu iddia ederler. Kısacası enkarne olmamış olan Tanrı ya da sistem, gerçekte bizim isteklerimiz doğrultusunda hareket etmekte ve her şeyi bize bırakmaktadır. O yalnızca varoluşumuzdan sorumludur ama hayatımız bizim elimizdedir.[969] Genel kanıya göre siz öldükten sonra zamansız bir mekâna ulaşacağınız için, yeniden reenkarne olmak istediğinizde illâ da gelecekte doğmanız gerekmemektedir. Yani 2022 yılında ölen biri, pekala mö 1500'lü yıllarda da enkarne olabilir ve bu, zaman-mekan bütünselliğine hiçbir zarar vermez, zira geçmişe gidip yeni bir hayat yaşadığınızda geçmişi değiştirmiş olmayacaksınız. Tam aksine sizler zaten yaşanabilecek tüm hayatları çoktan yaşadınız ve bütün etaplar tamamlandı, zaten bu sebeple Tanrı'sınız. Ama bu zaman-mekân boyutundaki kısıtlı varlığımızla bunları anlayabilecek donanıma sahip olmadığımız için, bizim açımızdan her şey "şu an" yaşanıyor gibi görünmektedir. İbnü'l Arâbî'nin deyimiyle:

"Hem isim hem de isimlendirilen (müsemmâ) ondan başkası değildir. O, öncelik (evveliyyet) olmaksızın evvel, sonralık (âhiriyyet) olmaksızın âhir, görünen olmaksızın (zâhiriyyet) zâhir, gizlenen olmaksızın (bâtıniyyet) bâtındır."[970]

Toparlarsak, başta da belirttiğimiz gibi aslında Panteizm dendiğinde belli bir insan grubunu kapsayan ve çizgileri net bir şekilde belirlenmiş bir inançtan bahsetmiyoruz. Özellikle günümüzdeki Panteizm-Spiritüalizm anlayışı, yeri geldiğinde Ksenophanes'ten, Aristoteles'den, Platon'dan, Parmenides'ten veya yeri geldiğinde Mevlana ya da Hallac-ı Mansur gibi insanlardan da istifade edebilmektedir ve bu yüzden bu kitapta verilen tanımlar ve yapılan aktarımlar, her panteist tarafından kabul edilmeyebilir. Zira panteistler belirli bir dine sahip olmadıklarından her panteist ahiret ile ilgili diğerleriyle aynı kanıya varmış değildir. Sözgelimi Spinoza açık bir panteisttir ama, günümüzde yaşam koçluğu yapan kişilerin de büyük bir bölümü panteistler ve bunları

969 Bu görüşe göre, sizi doğuran anne ile, sizin sahibi olacağınız evlat gerçekte aynı ruhtur, tıpkı siz gibi. Bu bağlamda kısa ama hoş bir özet sunan Andy Weir'in "Yumurta" hikâyesi, okunmaya değerdir.

970 Arabi, A.g.e., s. 27

Spinoza ile birebir aynı görüşe sahipmiş gibi ele almak vasatlık olur. Gerçi Spinoza'nın panteizmi de alışılmış panteizmden farklıdır. Çünkü genel olarak panteizm, Tanrı'nın bir bedene sahip olduğunu ve bu bedenin evrenin kendisi olduğunu iddia ederken, Spinoza buna pek de inanıyor gibi durmuyor. O, madde ve maddesel özellikleri sonlu cevhere atfediyor ve sonsuz cevherde sonlu cevhere ait özelliklerin olamayacağını söylüyor. Bu sebeple, sonlu cevherin de yani evrenin de tanrıya bağımlı olduğunu iddia ederek, *"Her şey tanrıdadır ve her şey ancak onun sonsuz tabiatının kanunlarına göre meydana gelir."* diyor.[971][972]

Bu anlayış, baktığın her şeyin Tanrı olmasındansa, baktığın her şeyde Tanrı'yı görmek olarak da ele alınabilir. Spinoza bu bağlamda tam bir panteist değildir, daha ziyade panenteist sayılır. Çünkü madem ki sonlu olan cevher (mahluk) kendi başına var olamıyor ve sonsuzdan (Tanrı'dan) yaratılıyor, ama aynı zamanda sonlu cevher sonsuzun bir tezahürü sayılıyor, o halde sonsuz cevherde sonlu cevheri çıkarabilecek sonlu özelliklerin bulunması gerekir ve bu durumda içinde sonlu özellik taşıyan bir cevher sonsuz olamaz. Burada bir problem var. Demek ki sonlu cevher dediği şey de o kadar sonlu değilmiş. Dolayısıyla şu iki cevherin tek cevhere indirgenmesi olayı biraz tartışmalıdır. Aynı şekilde eğer sonlu cevher sonsuza bağlı olmak zorundaysa ve sonsuz cevher de "her şeyin kendisine bağlı olmasıyla beraber tamamen özgür kalan bir şey" ise, o halde sonlu cevher yani bizler özgür değilizdir zira her şey ilâhi bir plana ya da sonsuzun iradesine göre ilerlemektedir. Bu arada, sonlu cevher tanımı gereği sonlu olacağı için, eğer gerçekten de hem sonsuz hem de sonlu bir cevher varsa, o halde sonlu cevher sonsuzdan sonra ortaya çıkmış olacağına göre, bu bir yandan varlığın tanrıdan taştığına ya da tanrının sonsuzdan beri yaratmakta olduğuna işaret eder ve buna da emanation yani yukarıda işaret ettiğimiz üzere "sudûr etme, taşma" teorisi denilmektedir.

Plotinusçu anlayışa göre tanrı zaman ve mekân üstüdür; o hiçbir şeye benzemez. Tüm varlık onun altında yer alır ve onun aracılığıyla meydana gelir ve Tanrı ilk nedendir. Bu sebeple yarattığı hiçbir şey

971 Spinoza, "Ethica", I, Prop, XV.

972 Buradaki "Her şey tanrıdadır," sözüne dikkat ediniz; bu pan-enteizmin bir ifadesidir ve aynı söz, Tanrı'ya Dair eserinde, Önerme XXIX'ın 1. Kanıtında da tekrarlanmıştır.

ona benzemez çünkü sonuç, neden gibi olamaz. Bir'den doğrudan ve aracısız olarak çıkan tek şey Kozmik akıldır; tıpkı güneşten ısının çıkması veya insanın bir gölgeye sahip olması gibi. Fakat insanın gölgeye sahip olabilmesi için ışık lazımdır ve bu ışık da maddesel ortamdır. Aynı durum kozmik akıl için de geçerlidir ve kozmik akılın yansımasını sağlayan alan, evrendir. İnsanın gölgesine a priori olarak -kuvve olarak- sahip olması gibi, Tanrı da akla ve yaratım özelliğine koşulsuz sahiptir.[973] Dilsel açıdan sudûr; çıkış, fışkırma, meydana gelme, vuku bulma, türeme anlamlarına gelir. Felsefî literatürde ise bütün türemiş veya ikincil şeylerin daha temel bir şeyden çıkmaları veya varlığa gelmeleri işlemi veya sürecidir. Bu görüşe göre Tanrı, en önemli vasfı yaratmak olduğu ve yapabileceği en iyi şey de yaratmak olacağı için, sürekli yaratmaktadır. İslam düşüncesinde daha çok feyz terimiyle karşılanan südur, bütün varlıkların bir düzen içinde Bir'den var olmasını, Bir'den kademeli olarak çokluğun meydana gelmesini ve Bir'in taşıp yayılmasını ifade eder.[974] Bu sistemde Yaratan Hâlik, yaratılan mahlûk ve hâdistir. Hâdistir çünkü sonradan gelmiştir, Tanrı ise ilk olandır ve her şeyin kaynağıdır. Bu yüzden Tanrı'yı ifade etmenin en kolay ve basit yolu onu "Bir" olarak adlandırmaktır.

"Bir'den aracısız olarak kozmik ya da tümel akıl; tümel akıl aracılığıyla evrensel ya da göksel nefs; yine akıldan nefes aracılığıyla tabitat/doğa ve son olarak nefsten tabiat/doğa aracılığıyla oluşan ve bozulan varlıklar südûr eder. Bu fiil ondan hareketsiz olarak çıkar; tüm şeylerin hareketi ondan ve onun nedenidir."[975][976]

973 Plotinos, Tanrı anlayışında özetle maddi olmayan fakat tanrısal ve duyulur olanın ötesinde olan üç ilkeden (hipostaz) bahseder: Ruh, Zekâ ve Bir. Bir, diğer iki hipostaz da olmak üzere her şeyi kendisinden taşıran, mükemmel olandır.

974 Sudûru ifade etmek için bazen feyezân, inbi'as, inbisak, emanation ya da fulguration terimleri de kullanılmıştır. Leibniz'e göre Sudûr Şimşek Çakmaları ya da Cleantes'in Ateşin Vuruşları dediği Plege Puros'tur.

975 Aydın, A.g.e., s.48-49

976 Stoacılara göre akıllı bir varlık, akılsız bir varlıktan daha üstündür ve evren en üstün varlık olduğuna göre, o halde evren akıllıdır. Yine canlı varlıklar, cansızlara göre daha mükemmeldir, o halde evren de canlıdır. Lakin bunun, *"eğitimli varlıklar eğitimsiz varlıklardan daha bilgilidir, evren en yüce olandır, o halde evren eğitimlidir,"* demekten bir farkı yoktur. Bu gidişle evren hatip de olacaktır, matematikçi de, müzisyen de. (Cicero, De Natura Deorum, 3. Kitap, IX;23)

Böylece, Farabî'ye göre de kozmik sudûr süreciyle âlem ikiye ayrılmış olur. İlki oluş ve bozuluşun olmadığı ulvi/melekutî/tanrısal alem; ikincisi ise oluş ve bozuluşun olduğu süfli/aşağı ya da duyular alemidir. Nefs akli alemin sonu ve cismani alemin başında bulunur. Bir'den Akıl (Nous), Akıl'dan ise Nefs südûr etmiştir. Bunun sebebi aklın kendini anlamak istemesidir[977] ve Nefs öncesiz süre ile zaman arasında, bir başka deyişle akli âlemle cismani değişken âlem arasında yer alır. Bu bağlamda Tanrı'nın insanlara ne biçim, ne düşünce bakımından benzer olmamakla birlikte görebildiği, duyabildiği ve bilebildiği ortaya çıkmaktadır. Çünkü bütün bu nitelikler zaten kendisinden çıkmıştır. Lakin, Akıl ve Bir arasında da ayrım yapmak lazımdır. Çünkü Akıl kendi altında olanları bilebilirken Bir'i idrak edemez, zira Bir bilinemezdir ve Bir'e yönelik her hareket cehaletle sonuçlanır. Nefs ise akıl aracılığıyla südur etmiştir ve akıl kendi varlık nedenini düşünerek kendine benzeyen ruha sebebiyet vermiştir. İdeaların kaynağı da budur. Bu bağlamda her yeri kaplayan, hareket etmeyen ya da kendi kendini düşünen Tanrı kurgusunun nereye yerleştirileceği bir tartışma konusudur. Buna göre akıldan südur eden nefsin kaynağı akıl olmakla birlikte, onun akılsallığı eksiktir. Akıl gibi değişmez ve hareketsiz olmakla birlikte kendisinde arzunun egemen olmasıyla akıldan ayrılır. Onda iki tür arzu bulunur; ilki tümel ikincisi ise tikeldir. Tümel olan akla yönelik iken, tikel olan aşağı aleme yöneliktir. Bu tikellere dönük arzu, "kendini açığa çıkarma ve fiillerini gösterme" arzusudur. O bu şiddetli arzunun itmesiyle aşağı aleme, duyular alemine yönelerek çeşitli varlıklarda tecelli eder. Böylece O'nun aracılığıyla aşağı alemdeki gelip geçici varlıklar meydana gelmiş olur. Bu çeşitli filozoflarca aşk ve nefret arasındaki mücadele, ruhun bedene hapsedilmesi ya da Tanrı'nın eksiksiz sevgisi olarak da yorumlanmıştır. Bu durum nefsin maddi aleme düşüşüdür. Bu düşüş hem isteyerek hem de istemeyerek olmuştur; isteyerek olmuştur çünkü nefs fiilleriyle birlikte olmak istemiştir; (bilincine varacak bir şey istemiştir) istemeyerek olmuştur çünkü yaratıcısı tarafından oraya gönderilmiştir (bilincine varılan şey, bilincin kendisi olmaktan çıkmıştır). Plotinos'a göre de; Bir, her şeydir, ama bu şeyler arasında hiç biri değildir. Her şeyin ilkesi olan, o

977 "Kendine dönen ruh." Diğer ifadesiyle: "Mens in conversa."

şeylerden biri olmaz, fakat her şey olur. Bir, kendinde vâr olduğu için diğer varlıklardan biri değildir. Fakat bütün varlıkların üreticisidir. Varlık, Bir'den ilk doğandır. Bir, mükemmeldir; çünkü O, hiç bir şeye ihtiyaç duymaz.[978] Bir, her varlıktan öncedir ama o varlıkların hiç biri değildir. Bir, her özün ötesindedir.[979]

Özetlemek gerekirse, Bir'in kendi tabiatı gereği varlığı istemsizce veya bir plan gereği kendinden taşırması, bu taşan varlığın bilince ulaşıp Bir'i anlamak istemesi ama bu esnada başka varlıkların -bizim deyimimizle evrenin- meydana gelmesi ve evrenin de öz bakımından bir üst akıla dönmeye çalışması,[980] varlığın gayesinin açıklamasını verir. İşte bu esnada da bilgeliğe ulaşmak, ölmeden ölmek, kendini bilmek gibi yöntemlerin geliştirilmesi, hakikat arayışında sonuca ulaşabilmenin püf noktalarıdır. İnsanlar bu yüzden doğal olarak bilmek isterler çünkü akıl da bilmek ister, insanlar bu yüzden gerçeği merak ederler çünkü Nous da Bir'i merak eder. İşte Tanrı'nın evrenle arasındaki ilişki bu şekilde özetlenebilir. Bu öğretinin Ortaçağ'daki mirasçılarının en meşhuru ise az önce adını andığımız İbn-i Sînâ'dır.[981]

İbn Sînâ gibi İslâm düşünürleri, elbette İslâm'ın da etkisiyle, her ne kadar Plotinosçuluktan epey bir beslenmiş olsalar da Sudûr gibi birtakım öğretileri kendi inançlarıyla harmanlamak durumunda kalmışlardır. Bu sebeple, Plotinosçu Sudûr teorisinin, İbnî Sînâ'da birebir kabul gördüğünü söyleyemeyiz. Lâkin Sudûr fikrinin özünde Kur'ân'a ya da İslâm'a uyduğunu söyleyebilmek de mümkün değildir. İbn Sînâ'nın teleolojisi, temel olarak 10 akıl öğretisini içerir ve sistem bakımından Plotinosçuluktan o kadar da farklı değildir. Yine de, pagan-hıristiyan bir toplumda yetişmiş bir filozofla, müslüman-sufi ekseninde yaşamış

978 Kendini bilme isteği müstesnâ.

979 Murtaza Korlaelçi, "Plotinos'un Sudur Anlayışı ile İbn Sînâ'nın Sudur Anlayışının Mukayesesi", Uluslararası İbn Sînâ Sempozyumu, s. 231

980 Hegel'in Diyalektiği gibi.

981 İbn Sina'nın gayreti, pagan Yunan felsefesiyle İslamın dogmalarını uyumlu bir hâle getirmektir. Sonraki yüzyıllarda bütün felsefe ve Arap fakat aynı zamanda Hristiyan teolojisi, İbn Sina'dan ilham almıştır. Örneğin İbn Sina'nın etkisi, temel olarak İbn Rüşd'de ya da Thomas Aquinas'ta görülebilir. İbn-i Sina'nın Kitabu'ş-Şifa Metafizik eseri, 13. yüzyıla kadar uzun zaman boyunca yalnızca Aristoteles'in İkinci Analitikler'ini, Topikler'ini ve Sofistik Çürütmeler'inin bilindiği Latin Batı'da Aristotelesçiliği tamamlayan eserdir. (Pellegrin, A.g.e., s. 62)

bir insanın bulacağı ayrıntılar arasında farklar olacaktır. Kısacası, incelendiğinde görülecektir ki, İbn Sînâ'nın sudur anlayışı; Platon'dan, Aristoteles'ten ve Plotinos'tan farklıdır. İbn Sînâ; öncelikle İlk İlke olarak kabul ettiği Allah ile İlk Hareket Ettirici arasında bir ayırım yapmıştır. Ona göre, bu ikisi; Tanrılık vasfını paylaşmak gibi bir sapkınlık şöyle dursun, varlık olarak bile kıyaslanmamalıdır. Ona göre; *"zamanda başlangıcı olmayan bir hareketin varlığına dair hüküm doğrudur. O hareketin başlangıcı, Yaratan yönündendir ve o göksel*[982] *hareketler olarak adlandırılırlar. Dolayısıyla ilk hareketin yakın illetinin akıl değil, nefis olduğunu ve göğün de şanı yüce aşkın Tanrı'ya itaat eden bir canlı olduğunu bilmek gerekir."* Bu nokta üzerine daha da ayrıntı verebiliriz ama, açık konuşmak gerekirse kitabı daha fazla kalınlaştırmak istemiyorum.

Panteizm Üzerine Son Sözler

Peki bu görüşler bir agnostik için ne ifade eder? Bir Agnostik bu son derece makul görünen Panteist argümanlar karşısında nasıl bir pozisyon alır? Aslında şaşılacak bir şey yapmaz, sadece soru sormaya devam eder. Örneğin, Tanrı evren ise, ya Tanrı evrenin bütünüdür, ya da bir parçasıdır; veya evren tanrının bütünüdür ya da bir parçasıdır. Eğer Tanrı evrenin bütünüyse, bu durumda evren yoktur çünkü bütün olan yalnızca Tanrı'dır, ama bu durumda Tanrı kendi kendisi olmuş olacağından evren ile birlikte anılması mümkün olamaz, çünkü evren denilen şey Tanrı'dan başka bir şey olamaz. Ayrıca evren genişlemekte olan ve sınırları olan bir platform olduğuna göre, bu durumda Tanrı da zaman-mekana bağlı ve gelişip büyüyen bir varlık olacaktır ya da başlarda konuşulduğu üzere, değişimi reddetmemiz gerekecektir. Ayrıca eğer Tanrı evrenin bir parçası veya kendisiyse, bu durumda evren tanrıdan büyüktür veya Tanrı'yı kapsayıcıdır; çünkü Tanrı'nın zihni maddeye hapsolmuştur; haliyle tanrı başka bir şeyin kapsamına girip onun altında veya bir parçasında bulunabilen bir varlıksa, bu durumda asıl Tanrı onu kapsayan evrenin kendisidir. Yani Tanrı, evrenden doğmuştur ya da Bigbang ile birlikte şekil almıştır. Fakat, eğer evren Tanrı'nın bir parçasıysa, bu durumda Tanrı'nın bir parçası maddesel ve yaratılmış olur ve eğer yaratılmışsa; ya başka bir şey tarafından ya da

982 Uranik/Semâvî.

şeylerden biri olmaz, fakat her şey olur. Bir, kendinde var olduğu için diğer varlıklardan biri değildir. Fakat bütün varlıkların üreticisidir. Varlık, Bir'den ilk doğandır. Bir, mükemmeldir; çünkü O, hiç bir şeye ihtiyaç duymaz.[978] Bir, her varlıktan öncedir ama o varlıkların hiç biri değildir. Bir, her özün ötesindedir.[979]

Özetlemek gerekirse, Bir'in kendi tabiatı gereği varlığı istemsizce veya bir plan gereği kendinden taşırması, bu taşan varlığın bilince ulaşıp Bir'i anlamak istemesi ama bu esnada başka varlıkların -bizim deyimimizle evrenin- meydana gelmesi ve evrenin de öz bakımından bir üst akıla dönmeye çalışması,[980] varlığın gayesinin açıklamasını verir. İşte bu esnada da bilgeliğe ulaşmak, ölmeden ölmek, kendini bilmek gibi yöntemlerin geliştirilmesi, hakikat arayışında sonuca ulaşabilmenin püf noktalarıdır. İnsanlar bu yüzden doğal olarak bilmek isterler çünkü akıl da bilmek ister, insanlar bu yüzden gerçeği merak ederler çünkü Nous da Bir'i merak eder. İşte Tanrı'nın evrenle arasındaki ilişki bu şekilde özetlenebilir. Bu öğretinin Ortaçağ'daki mirasçılarının en meşhuru ise az önce adını andığımız İbn-i Sînâ'dır.[981]

İbn Sînâ gibi İslâm düşünürleri, elbette İslâm'ın da etkisiyle, her ne kadar Plotinosçuluktan epey bir beslenmiş olsalar da Sudûr gibi birtakım öğretileri kendi inançlarıyla harmanlamak durumunda kalmışlardır. Bu sebeple, Plotinosçu Sudûr teorisinin, İbnî Sînâ'da birebir kabul gördüğünü söyleyemeyiz. Lâkin Sudûr fikrinin özünde Kur'ân'a ya da İslâm'a uyduğunu söyleyebilmek de mümkün değildir. İbn Sînâ'nın teleolojisi, temel olarak 10 akıl öğretisini içerir ve sistem bakımından Plotinosçuluktan o kadar da farklı değildir. Yine de, pagan-hıristiyan bir toplumda yetişmiş bir filozofla, müslüman-sufi ekseninde yaşamış

978 Kendini bilme isteği müstesnâ.

979 Murtaza Korlaelçi, "Plotinos'un Sudur Anlayışı ile İbn Sînâ'nın Sudur Anlayışının Mukayesesi", Uluslararası İbn Sînâ Sempozyumu, s. 231

980 Hegel'in Diyalektiği gibi.

981 İbn Sina'nın gayreti, pagan Yunan felsefesiyle İslamın dogmalarını uyumlu bir hâle getirmektir. Sonraki yüzyıllarda bütün felsefe ve Arap fakat aynı zamanda Hristiyan teolojisi, İbn Sina'dan ilham almıştır. Örneğin İbn Sina'nın etkisi, temel olarak İbn Rüşd'de ya da Thomas Aquinas'ta görülebilir. İbn-i Sina'nın Kitabu'ş-Şifa Metafizik eseri, 13. yüzyıla kadar uzun zaman boyunca yalnızca Aristoteles'in İkinci Analitikler'ini, Topikler'ini ve Sofistik Çürütmeler'inin bilindiği Latin Batı'da Aristotelesçiliği tamamlayan eserdir. (Pellegrin, A.g.e., s. 62)

bir insanın bulacağı ayrıntılar arasında farklar olacaktır. Kısacası, incelendiğinde görülecektir ki, İbn Sînâ'nın sudur anlayışı; Platon'dan, Aristoteles'ten ve Plotinos'tan farklıdır. İbn Sînâ; öncelikle İlk İlke olarak kabul ettiği Allah ile İlk Hareket Ettirici arasında bir ayırım yapmıştır. Ona göre, bu ikisi; Tanrılık vasfını paylaşmak gibi bir sapkınlık şöyle dursun, varlık olarak bile kıyaslanmamalıdır. Ona göre; *"zamanda başlangıcı olmayan bir hareketin varlığına dair hüküm doğrudur. O hareketin başlangıcı, Yaratan yönündendir ve o göksel*[982] *hareketler olarak adlandırılırlar. Dolayısıyla ilk hareketin yakın illetinin akıl değil, nefis olduğunu ve göğün de şanı yüce aşkın Tanrı'ya itaat eden bir canlı olduğunu bilmek gerekir."* Bu nokta üzerine daha da ayrıntı verebiliriz ama, açık konuşmak gerekirse kitabı daha fazla kalınlaştırmak istemiyorum.

Panteizm Üzerine Son Sözler

Peki bu görüşler bir agnostik için ne ifade eder? Bir Agnostik bu son derece makul görünen Panteist argümanlar karşısında nasıl bir pozisyon alır? Aslında şaşılacak bir şey yapmaz, sadece soru sormaya devam eder. Örneğin, Tanrı evren ise, ya Tanrı evrenin bütünüdür, ya da bir parçasıdır; veya evren tanrının bütünüdür ya da bir parçasıdır. Eğer Tanrı evrenin bütünüyse, bu durumda evren yoktur çünkü bütün olan yalnızca Tanrı'dır, ama bu durumda Tanrı kendi kendisi olmuş olacağından evren ile birlikte anılması mümkün olamaz, çünkü evren denilen şey Tanrı'dan başka bir şey olamaz. Ayrıca evren genişlemekte olan ve sınırları olan bir platform olduğuna göre, bu durumda Tanrı da zaman-mekana bağlı ve gelişip büyüyen bir varlık olacaktır ya da başlarda konuşulduğu üzere, değişimi reddetmemiz gerekecektir. Ayrıca eğer Tanrı evrenin bir parçası veya kendisiyse, bu durumda evren tanrıdan büyüktür veya Tanrı'yı kapsayıcıdır; çünkü Tanrı'nın zihni maddeye hapsolmuştur; haliyle tanrı başka bir şeyin kapsamına girip onun altında veya bir parçasında bulunabilen bir varlıksa, bu durumda asıl Tanrı onu kapsayan evrenin kendisidir. Yani Tanrı, evrenden doğmuştur ya da Bigbang ile birlikte şekil almıştır. Fakat, eğer evren Tanrı'nın bir parçasıysa, bu durumda Tanrı'nın bir parçası maddesel ve yaratılmış olur ve eğer yaratılmışsa; ya başka bir şey tarafından ya da

982 Uranik/Semâvî.

kendisi tarafından yaratılmıştır. Ama kendisi tarafından yaratılamaz, çünkü bu durumda evren de kendi kendisi tarafından yaratılabilen bir şey olur ve Tanrı'ya gerek kalmaz. Fakat eğer başka bir şey tarafından yaratılmışsa da bu durumda Tanrı tek yaratıcı değildir ve Tanrı'nın da başka bir şey tarafından yaratılmış olması söz konusu olur. Ama eğer evren Tanrı'nın bütünüyse, bu durumda varolan şey Tanrı değil, evrenin kendisidir. Tanrı, evrenin bir yansımasından ibarettir. O halde bir agnostiğin panteizme inanması için bir sebep yoktur çünkü panteizm Tanrı'nın varlığını değil, evrenin varlığını kanıtlamış olur ve bildiğim kadarıyla aşırı kuşkuculuğa meyletmemiş hiçbir agnostik evrenin var olduğunu reddetmiyor.

Ayrıca Panteizmin ya da Spiritüalizmin Teodise temellendirmesi de çeşitli sorunlar doğurmaktadır. Zira eğer iyi veya kötü yoksa, her şey olması gerektiği gibiyse ve bu dünyada çekilen acılar, gerçekte birer kefaret iseler, öyle ki önceki hayatımızdan kalma günahların temizlenme yöntemi bizzat bu hayatta acı çekmek ise, o halde Cengiz Han'ın katlettiği insanların ya da Hitler'in Auschwitz'de öldürttüğü kimselerin ölümünün hiçbir önemi yok demektir. Zira bu dünyada çekilen onca acı, katlanılan onca eziyet ve hayatı heba olmuş onca insan, sadece olması gerekeni yaşamışlardır.[983] Hatta, onlara bizzat kötülük yapan suçlular-katiller ya da zalimler, esasta iyilik yapmaktadırlar çünkü o eziyete uğraşmış olan insanlar eğer bu tür bir eziyete maruz kalmışlarsa, demek ki hak etmiş olmalıdırlar. Öyle ya, her şeyin bir geri dönüşü vardır. Bu sebeple eğer toplama kamplarında işkenceyle ölmeniz gerekmişse, demek ki önceki hayatınızda çok kötü şeyler yapmış olmalısınız ya da dünyaya gelmeden evvel bu şekilde ölmeyi kendinize bir etap olarak seçmişsiniz. O halde Hitler gibi insanlar, sizin kefaret ödeyebilmeniz ya da kaderinizi gerçekleştirebilmeniz için size yardımcı olmuş ve durum böyleyse, o zaman sizi öldürdükleri için onlara teşekkür edilmesi lazımdır.

983 Belki bir agnostik de iyiliğin ya da kötülüğün ne olduğu konusunda kesin kurallar atayamaz ya da size sürekli araştırmak haricinde bir hayat amacı sunamaz ama; bu eksiklik tecavüzün, bebek cinayetinin ya da seks yaptı diye bir kadını taşlamanın "iyi" olabileceğini savunmamız gerektiği anlamına gelmez.

Anlaşılacağı üzere bu pek de kabul edilebilir bir görüş değildir. Çünkü başkalarının kefaretini tamamlatmak amacıyla dahi kötülük yapılmış olsa, bu kötülüğü yapanlar kendileri için de negatif bir karma oluşturmaya devam etmiş olacaklar ve bir kısırdöngü yaşanacak.[984] Yani bu "Tanrı'nın işini yerine getirenler", bir açıdan kendilerini borca sokmuş olacaklar. Ayrıca, belirli bir ahlak kuralı ya da kanun kalmayacak. Eh, böyle bir çerçeve içerisinde "varoluşun yegâne sebebinin aşk veya sevgi olduğunu savunmak" da pek bir anlam ifade etmeyecek. Ayrıca, özellikle New Age Spiritüalizm'in takipçileri ve bilhassa da ezoteristler -ki aşağı yukarı aynı eksendedirler- görüldüğü kadarıyla uzaktan şifaya, enerji gücüyle metafiziksel şeyler başarmaya ve yalnızca bedeni değil, ruhu da kontrol edebilmeye inanmaktadırlar. Bununla beraber evrenin bir bütün olduğu ve Tanrı'nın kendi yaratımlarına muhakkak ki yardım edeceği fikrinden hareketle; evrenin başka köşelerinde bizden çok daha gelişmiş medeniyetler veyahut daha yüksek ruhânî boyutlarda bizim Melek olarak adlandıracağımız ruhani varlıklar varsa eğer, onların bizimle ilgileneceklerini ve bizim tekamülümüze yardımcı olacaklarını düşünmektedirler. Bu gerekçeyle antik dinleri uzaylı varlıkların (sözde Annunakilerin) getirdiğini ya da peygamberlerin gizli bir cemiyet tarafından (Örneğin Naacaller tarafından) özenle yetiştirilip toplumları kontrol etmeleri amacıyla yollandığını ve bilinen tarihten çok uzun yıllar önce bu dünyada Atlantis ya da Mu gibi bizden çok daha gelişmiş ama ne yazık ki bugüne kadar ulaşamamış, kendi sonlarını getirmiş medeniyetlerin olduğunu iddia etmektedirler.[985] Haliyle felsefi olarak Panteizm bir nebzeye kadar kabul edilebilir olsa da, günümüzdeki o "iyice mitolojik hale getirilmiş panteizm anlayışı" kesinlikle diğer dini inançlardan daha cazip değildir.

Görüleceği üzere Panteist argümanlar da, içine Tanrı'nın sıkıştırıldığı bir inanca sahip olmak istemenin bir sonucu ortaya çıkmışlardır.

984 Eğer ben kalkıp da sizin evinizi bombalarsam, o halde "önceki hayatınızda bunu hak edecek şeyler yapmış olmasaydınız, ben böyle bir işe kalkışamazdım" diyerek işin içinden sıyrılmam gerekir. Ama aynı zamanda, böyle bir işe kalkıştığım için bir sonraki hayatımda benim de evim bombalanacaktır. O halde gerçek anlamda iyi veya kötü bir şeyden bahsetmek mümkün olamaz ve spiritüalizmin bütün temellendirmeleri de sallantıya düşer. Bu sebeple yargıyı askıya almamız gerekir.

985 Bu tür tezler için James Churchward'ın ya da Dolores Cannon'ın kitaplarına bakabilirsiniz.

kendisi tarafından yaratılmıştır. Ama kendisi tarafından yaratılamaz, çünkü bu durumda evren de kendi kendisi tarafından yaratılabilen bir şey olur ve Tanrı'ya gerek kalmaz. Fakat eğer başka bir şey tarafından yaratılmışsa da bu durumda Tanrı tek yaratıcı değildir ve Tanrı'nın da başka bir şey tarafından yaratılmış olması söz konusu olur. Ama eğer evren Tanrı'nın bütünüyse, bu durumda varolan şey Tanrı değil, evrenin kendisidir. Tanrı, evrenin bir yansımasından ibarettir. O halde bir agnostiğin panteizme inanması için bir sebep yoktur çünkü panteizm Tanrı'nın varlığını değil, evrenin varlığını kanıtlamış olur ve bildiğim kadarıyla aşırı kuşkuculuğa meyletmemiş hiçbir agnostik evrenin var olduğunu reddetmiyor.

Ayrıca Panteizmin ya da Spiritüalizmin Teodise temellendirmesi de çeşitli sorunlar doğurmaktadır. Zira eğer iyi veya kötü yoksa, her şey olması gerektiği gibiyse ve bu dünyada çekilen acılar, gerçekte birer kefaret iseler, öyle ki önceki hayatımızdan kalma günahların temizlenme yöntemi bizzat bu hayatta acı çekmek ise, o halde Cengiz Han'ın katlettiği insanların ya da Hitler'in Auschwitz'de öldürttüğü kimselerin ölümünün hiçbir önemi yok demektir. Zira bu dünyada çekilen onca acı, katlanılan onca eziyet ve hayatı heba olmuş onca insan, sadece olması gerekeni yaşamışlardır.[983] Hatta, onlara bizzat kötülük yapan suçlular-katiller ya da zalimler, esasta iyilik yapmaktadırlar çünkü o eziyete uğraşmış olan insanlar eğer bu tür bir eziyete maruz kalmışlarsa, demek ki hak etmiş olmalıdırlar. Öyle ya, her şeyin bir geri dönüşü vardır. Bu sebeple eğer toplama kamplarında işkenceyle ölmeniz gerekmişse, demek ki önceki hayatınızda çok kötü şeyler yapmış olmalısınız ya da dünyaya gelmeden evvel bu şekilde ölmeyi kendinize bir etap olarak seçmişsiniz. O halde Hitler gibi insanlar, sizin kefaret ödeyebilmeniz ya da kaderinizi gerçekleştirebilmeniz için size yardımcı olmuş ve durum böyleyse, o zaman sizi öldürdükleri için onlara teşekkür edilmesi lazımdır.

983 Belki bir agnostik de iyiliğin ya da kötülüğün ne olduğu konusunda kesin kurallar atayamaz ya da size sürekli araştırmak haricinde bir hayat amacı sunamaz ama; bu eksiklik tecavüzün, bebek cinayetinin ya da seks yaptı diye bir kadını taşlamanın "iyi" olabileceğini savunmamız gerektiği anlamına gelmez.

Anlaşılacağı üzere bu pek de kabul edilebilir bir görüş değildir. Çünkü başkalarının kefaretini tamamlatmak amacıyla dahi kötülük yapılmış olsa, bu kötülüğü yapanlar kendileri için de negatif bir karma oluşturmaya devam etmiş olacaklar ve bir kısırdöngü yaşanacak.[984] Yani bu "Tanrı'nın işini yerine getirenler", bir açıdan kendilerini borca sokmuş olacaklar. Ayrıca, belirli bir ahlak kuralı ya da kanun kalmayacak. Eh, böyle bir çerçeve içerisinde "varoluşun yegâne sebebinin aşk veya sevgi olduğunu savunmak" da pek bir anlam ifade etmeyecek. Ayrıca, özellikle New Age Spiritüalizm'in takipçileri ve bilhassa da ezoteristler -ki aşağı yukarı aynı eksendedirler- görüldüğü kadarıyla uzaktan şifaya, enerji gücüyle metafiziksel şeyler başarmaya ve yalnızca bedeni değil, ruhu da kontrol edebilmeye inanmaktadırlar. Bununla beraber evrenin bir bütün olduğu ve Tanrı'nın kendi yaratımlarına muhakkak ki yardım edeceği fikrinden hareketle; evrenin başka köşelerinde bizden çok daha gelişmiş medeniyetler veyahut daha yüksek ruhânî boyutlarda bizim Melek olarak adlandıracağımız ruhani varlıklar varsa eğer, onların bizimle ilgileneceklerini ve bizim tekamülümüze yardımcı olacaklarını düşünmektedirler. Bu gerekçeyle antik dinleri uzaylı varlıkların (sözde Annunakilerin) getirdiğini ya da peygamberlerin gizli bir cemiyet tarafından (Örneğin Naacaller tarafından) özenle yetiştirilip toplumları kontrol etmeleri amacıyla yollandığını ve bilinen tarihten çok uzun yıllar önce bu dünyada Atlantis ya da Mu gibi bizden çok daha gelişmiş ama ne yazık ki bugüne kadar ulaşamamış, kendi sonlarını getirmiş medeniyetlerin olduğunu iddia etmektedirler.[985] Haliyle felsefi olarak Panteizm bir nebzeye kadar kabul edilebilir olsa da, günümüzdeki o "iyice mitolojik hale getirilmiş panteizm anlayışı" kesinlikle diğer dini inançlardan daha cazip değildir.

Görüleceği üzere Panteist argümanlar da, içine Tanrı'nın sıkıştırıldığı bir inanca sahip olmak istemenin bir sonucu ortaya çıkmışlardır.

984 Eğer ben kalkıp da sizin evinizi bombalarsam, o halde "önceki hayatınızda bunu hak edecek şeyler yapmış olmasaydınız, ben böyle bir işe kalkışamazdım" diyerek işin içinden sıyrılmam gerekir. Ama aynı zamanda, böyle bir işe kalkıştığım için bir sonraki hayatımda benim de evim bombalanacaktır. O halde gerçek anlamda iyi veya kötü bir şeyden bahsetmek mümkün olamaz ve spiritüalizmin bütün temellendirmeleri de sallantıya düşer. Bu sebeple yargıyı askıya almamız gerekir.

985 Bu tür tezler için James Churchward'ın ya da Dolores Cannon'ın kitaplarına bakabilirsiniz.

kendisi tarafından yaratılmıştır. Ama kendisi tarafından yaratılamaz, çünkü bu durumda evren de kendi kendisi tarafından yaratılabilen bir şey olur ve Tanrı'ya gerek kalmaz. Fakat eğer başka bir şey tarafından yaratılmışsa da bu durumda Tanrı tek yaratıcı değildir ve Tanrı'nın da başka bir şey tarafından yaratılmış olması söz konusu olur. Ama eğer evren Tanrı'nın bütünüyse, bu durumda varolan şey Tanrı değil, evrenin kendisidir. Tanrı, evrenin bir yansımasından ibarettir. O halde bir agnostiğin panteizme inanması için bir sebep yoktur çünkü panteizm Tanrı'nın varlığını değil, evrenin varlığını kanıtlamış olur ve bildiğim kadarıyla aşırı kuşkuculuğa meyletmemiş hiçbir agnostik evrenin var olduğunu reddetmiyor.

Ayrıca Panteizmin ya da Spiritüalizmin Teodise temellendirmesi de çeşitli sorunlar doğurmaktadır. Zira eğer iyi veya kötü yoksa, her şey olması gerektiği gibiyse ve bu dünyada çekilen acılar, gerçekte birer kefaret iseler, öyle ki önceki hayatımızdan kalma günahların temizlenme yöntemi bizzat bu hayatta acı çekmek ise, o halde Cengiz Han'ın katlettiği insanların ya da Hitler'in Auschwitz'de öldürttüğü kimselerin ölümünün hiçbir önemi yok demektir. Zira bu dünyada çekilen onca acı, katlanılan onca eziyet ve hayatı heba olmuş onca insan, sadece olması gerekeni yaşamışlardır.[983] Hatta, onlara bizzat kötülük yapan suçlular-katiller ya da zalimler, esasta iyilik yapmaktadırlar çünkü o eziyete uğraşmış olan insanlar eğer bu tür bir eziyete maruz kalmışlarsa, demek ki hak etmiş olmalıdırlar. Öyle ya, her şeyin bir geri dönüşü vardır. Bu sebeple eğer toplama kamplarında işkenceyle ölmeniz gerekmişse, demek ki önceki hayatınızda çok kötü şeyler yapmış olmalısınız ya da dünyaya gelmeden evvel bu şekilde ölmeyi kendinize bir etap olarak seçmişsiniz. O halde Hitler gibi insanlar, sizin kefaret ödeyebilmeniz ya da kaderinizi gerçekleştirebilmeniz için size yardımcı olmuş ve durum böyleyse, o zaman sizi öldürdükleri için onlara teşekkür edilmesi lazımdır.

983 Belki bir agnostik de iyiliğin ya da kötülüğün ne olduğu konusunda kesin kurallar atayamaz ya da size sürekli araştırmak haricinde bir hayat amacı sunamaz ama; bu eksiklik tecavüzün, bebek cinayetinin ya da seks yaptı diye bir kadını taşlamanın "iyi" olabileceğini savunmamız gerektiği anlamına gelmez.

Anlaşılacağı üzere bu pek de kabul edilebilir bir görüş değildir. Çünkü başkalarının kefaretini tamamlatmak amacıyla dahi kötülük yapılmış olsa, bu kötülüğü yapanlar kendileri için de negatif bir karma oluşturmaya devam etmiş olacaklar ve bir kısırdöngü yaşanacak.[984] Yani bu "Tanrı'nın işini yerine getirenler", bir açıdan kendilerini borca sokmuş olacaklar. Ayrıca, belirli bir ahlak kuralı ya da kanun kalmayacak. Eh, böyle bir çerçeve içerisinde "varoluşun yegâne sebebinin aşk veya sevgi olduğunu savunmak" da pek bir anlam ifade etmeyecek. Ayrıca, özellikle New Age Spiritüalizm'in takipçileri ve bilhassa da ezoteristler -ki aşağı yukarı aynı eksendedirler- görüldüğü kadarıyla uzaktan şifaya, enerji gücüyle metafiziksel şeyler başarmaya ve yalnızca bedeni değil, ruhu da kontrol edebilmeye inanmaktadırlar. Bununla beraber evrenin bir bütün olduğu ve Tanrı'nın kendi yaratımlarına muhakkak ki yardım edeceği fikrinden hareketle; evrenin başka köşelerinde bizden çok daha gelişmiş medeniyetler veyahut daha yüksek ruhânî boyutlarda bizim Melek olarak adlandıracağımız ruhani varlıklar varsa eğer, onların bizimle ilgileneceklerini ve bizim tekamülümüze yardımcı olacaklarını düşünmektedirler. Bu gerekçeyle antik dinleri uzaylı varlıkların (sözde Annunakilerin) getirdiğini ya da peygamberlerin gizli bir cemiyet tarafından (Örneğin Naacaller tarafından) özenle yetiştirilip toplumları kontrol etmeleri amacıyla yollandığını ve bilinen tarihten çok uzun yıllar önce bu dünyada Atlantis ya da Mu gibi bizden çok daha gelişmiş ama ne yazık ki bugüne kadar ulaşamamış, kendi sonlarını getirmiş medeniyetlerin olduğunu iddia etmektedirler.[985] Haliyle felsefi olarak Panteizm bir nebzeye kadar kabul edilebilir olsa da, günümüzdeki o "iyice mitolojik hale getirilmiş panteizm anlayışı" kesinlikle diğer dini inançlardan daha cazip değildir.

Görüleceği üzere Panteist argümanlar da, içine Tanrı'nın sıkıştırıldığı bir inanca sahip olmak istemenin bir sonucu ortaya çıkmışlardır.

984 Eğer ben kalkıp da sizin evinizi bombalarsam, o halde "önceki hayatınızda bunu hak edecek şeyler yapmış olmasaydınız, ben böyle bir işe kalkışamazdım" diyerek işin içinden sıyrılmam gerekir. Ama aynı zamanda, böyle bir işe kalkıştığım için bir sonraki hayatımda benim de evim bombalanacaktır. O halde gerçek anlamda iyi veya kötü bir şeyden bahsetmek mümkün olamaz ve spiritüalizmin bütün temellendirmeleri de sallantıya düşer. Bu sebeple yargıyı askıya almamız gerekir.

985 Bu tür tezler için James Churchward'ın ya da Dolores Cannon'ın kitaplarına bakabilirsiniz.

kendisi tarafından yaratılmıştır. Ama kendisi tarafından yaratılamaz, çünkü bu durumda evren de kendi kendisi tarafından yaratılabilen bir şey olur ve Tanrı'ya gerek kalmaz. Fakat eğer başka bir şey tarafından yaratılmışsa da bu durumda Tanrı tek yaratıcı değildir ve Tanrı'nın da başka bir şey tarafından yaratılmış olması söz konusu olur. Ama eğer evren Tanrı'nın bütünüyse, bu durumda varolan şey Tanrı değil, evrenin kendisidir. Tanrı, evrenin bir yansımasından ibarettir. O halde bir agnostiğin panteizme inanması için bir sebep yoktur çünkü panteizm Tanrı'nın varlığını değil, evrenin varlığını kanıtlamış olur ve bildiğim kadarıyla aşırı kuşkuculuğa meyletmemiş hiçbir agnostik evrenin var olduğunu reddetmiyor.

Ayrıca Panteizmin ya da Spiritüalizmin Teodise temellendirmesi de çeşitli sorunlar doğurmaktadır. Zira eğer iyi veya kötü yoksa, her şey olması gerektiği gibiyse ve bu dünyada çekilen acılar, gerçekte birer kefaret iseler, öyle ki önceki hayatımızdan kalma günahların temizlenme yöntemi bizzat bu hayatta acı çekmek ise, o halde Cengiz Han'ın katlettiği insanların ya da Hitler'in Auschwitz'de öldürttüğü kimselerin ölümünün hiçbir önemi yok demektir. Zira bu dünyada çekilen onca acı, katlanılan onca eziyet ve hayatı heba olmuş onca insan, sadece olması gerekeni yaşamışlardır.[983] Hatta, onlara bizzat kötülük yapan suçlular-katiller ya da zalimler, esasta iyilik yapmaktadırlar çünkü o eziyete uğraşmış olan insanlar eğer bu tür bir eziyete maruz kalmışlarsa, demek ki hak etmiş olmalıdırlar. Öyle ya, her şeyin bir geri dönüşü vardır. Bu sebeple eğer toplama kamplarında işkenceyle ölmeniz gerekmişse, demek ki önceki hayatınızda çok kötü şeyler yapmış olmalısınız ya da dünyaya gelmeden evvel bu şekilde ölmeyi kendinize bir etap olarak seçmişsiniz. O halde Hitler gibi insanlar, sizin kefaret ödeyebilmeniz ya da kaderinizi gerçekleştirebilmeniz için size yardımcı olmuş ve durum böyleyse, o zaman sizi öldürdükleri için onlara teşekkür edilmesi lazımdır.

983 Belki bir agnostik de iyiliğin ya da kötülüğün ne olduğu konusunda kesin kurallar atayamaz ya da size sürekli araştırmak haricinde bir hayat amacı sunamaz ama; bu eksiklik tecavüzün, bebek cinayetinin ya da seks yaptı diye bir kadını taşlamanın "iyi" olabileceğini savunmamız gerektiği anlamına gelmez.

Anlaşılacağı üzere bu pek de kabul edilebilir bir görüş değildir. Çünkü başkalarının kefaretini tamamlatmak amacıyla dahi kötülük yapılmış olsa, bu kötülüğü yapanlar kendileri için de negatif bir karma oluşturmaya devam etmiş olacaklar ve bir kısırdöngü yaşanacak.[984] Yani bu "Tanrı'nın işini yerine getirenler", bir açıdan kendilerini borca sokmuş olacaklar. Ayrıca, belirli bir ahlak kuralı ya da kanun kalmayacak. Eh, böyle bir çerçeve içerisinde "varoluşun yegâne sebebinin aşk veya sevgi olduğunu savunmak" da pek bir anlam ifade etmeyecek. Ayrıca, özellikle New Age Spiritüalizm'in takipçileri ve bilhassa da ezoteristler -ki aşağı yukarı aynı eksendedirler- görüldüğü kadarıyla uzaktan şifaya, enerji gücüyle metafiziksel şeyler başarmaya ve yalnızca bedeni değil, ruhu da kontrol edebilmeye inanmaktadırlar. Bununla beraber evrenin bir bütün olduğu ve Tanrı'nın kendi yaratımlarına muhakkak ki yardım edeceği fikrinden hareketle; evrenin başka köşelerinde bizden çok daha gelişmiş medeniyetler veyahut daha yüksek ruhânî boyutlarda bizim Melek olarak adlandıracağımız ruhani varlıklar varsa eğer, onların bizimle ilgileneceklerini ve bizim tekamülümüze yardımcı olacaklarını düşünmektedirler. Bu gerekçeyle antik dinleri uzaylı varlıkların (sözde Annunakilerin) getirdiğini ya da peygamberlerin gizli bir cemiyet tarafından (Örneğin Naacaller tarafından) özenle yetiştirilip toplumları kontrol etmeleri amacıyla yollandığını ve bilinen tarihten çok uzun yıllar önce bu dünyada Atlantis ya da Mu gibi bizden çok daha gelişmiş ama ne yazık ki bugüne kadar ulaşamamış, kendi sonlarını getirmiş medeniyetlerin olduğunu iddia etmektedirler.[985] Haliyle felsefi olarak Panteizm bir nebzeye kadar kabul edilebilir olsa da, günümüzdeki o "iyice mitolojik hale getirilmiş panteizm anlayışı" kesinlikle diğer dini inançlardan daha cazip değildir.

Görüleceği üzere Panteist argümanlar da, içine Tanrı'nın sıkıştırıldığı bir inanca sahip olmak istemenin bir sonucu ortaya çıkmışlardır.

984 Eğer ben kalkıp da sizin evinizi bombalarsam, o halde "önceki hayatınızda bunu hak edecek şeyler yapmış olmasaydınız, ben böyle bir işe kalkışamazdım" diyerek işin içinden sıyrılmam gerekir. Ama aynı zamanda, böyle bir işe kalkıştığım için bir sonraki hayatımda benim de evim bombalanacaktır. O halde gerçek anlamda iyi veya kötü bir şeyden bahsetmek mümkün olamaz ve spiritüalizmin bütün temellendirmeleri de sallantıya düşer. Bu sebeple yargıyı askıya almamız gerekir.

985 Bu tür tezler için James Churchward'ın ya da Dolores Cannon'ın kitaplarına bakabilirsiniz.

Zira Tanrısız bir inanç ile yaşamak gerçekten de yorucudur. Doğal bir şekilde kuralları, hayatın anlamını ve ahlakı sizin yerinize belirleyen bir varlığa itaat etmek çoğunluğa daha cazip gelir ve her insan, yorulduğu zamanlarda işleri onun yerine yürütecek ulu bir gücün varlığını hissetmekten keyif duyar. Nasıl ki bizi koruması için polis teşkilatına ya da ordumuza güveniyorsak, nasıl ki çocukken evin ihtiyaçlarını gidermek gibi telaşlarımız olmuyor, bunları bizim yerimize büyüklerimiz hallediyorsa, iş sorgulamaya geldiğinde de daha önce bizim yerimize sorgulamış ya da iman etmiş insanların yolundan gitmek daha kolaydır. Çünkü tanrısızlığa çıktığınızda adeta bütün bu kalıplardan arınmış ve yalnız kalmış, güçsüzleşmiş, kan kaybetmiş gibi hissedersiniz, zira doğumunuzdan itibaren bu kıyafetler size özenle giydirilmişlerdir ve tanrısızlığın -veya dinsizliğin- çıplaklığı sizi ilk başlarda ürpertebilir. Bu yüzden de insanın ilk teolojisi, başlarda doğadan korkmasına yol açmıştır. Ardından doğadaki elementleri kontrol eden etkenlere, kahramanlara veya üstün niteliklerle donanmış insanlar gibi daha düşük ruhlara biat edilmeye başlanmıştır ve görünen o ki insanlık, sebepten sebebe tırmanarak artık hiçbir şey göremediği bir noktaya ulaştığında, Tanrı'yı o karanlığa yerleştirmiştir. Ama insan her şeye alışabilen bir tür olduğundan, zamanla asıl zorluğun Tanrı ile yaşamak olduğunu görmeye başlamıştır. Çünkü belirsiz bir otoritenin sizin 24 saatinizi belirleyip karakterinizi yontmaya çalışması, sizi öte alem vaadiyle uyuşturması; bir anlamda hayatınızın direksiyonunun onda olduğu anlamına gelir ve bu bir süre sonra sorgulayan zihinleri rahatsız etmeye başlar, zira yapabilenler için "kendi hayatınızın kontrolünü elinize alma hissi" epey rahatlatıcıdır. Ama bu uzun ve yorucu bir süreçtir, bu sebeple dine dair şüphe duyan insanların çoğu, din yükünden ayrılabilseler de Tanrı'dan ve onlara öğretilmiş olan Tanrı'nın karakterinden kurtulamazlar.

KİTABIN SONU

Kitap boyunca birçok inanca, birçok görüşe yer verdik. Zaman zaman bir teist gibi, zaman zamansa bir ateist gibi düşünmeye çalıştık ve hem kader-özgürlük çelişkisine, hem kötülük problemine, hem din-bilim-felsefe ilişkisine hem de genel olarak agnostisizme değindik. Bu kitabı, ilk bölümden son bölüme kadar birbirini tamamlayacak bir yapbozmuşçasına yazmaya çalıştım ama bu kitap yazdığım ilk kitap olduğu için muhtemelen birçok yerde amatörce davrandım. Heyhat, genelde yazarlardan, ilk kitaplarını yakmaları ya da saklamaları beklenir, çünkü ilk kitaplar her zaman acemice olur ve genelde kişi, bol bol yazmadan tecrübe kazanamaz. Bu sebeple kitabın içerisinde benim şu an göremediğim ama daha tecrübeli yazarların fark edebileceği bilgi ya da mantık hatalarım olmuşsa, en başında da söylediğim gibi; "eğer bunlar gerçekten hata ise" düzeltmeye hazırım. Fakat sizin hatadan anladığınız şey, "Tanrı kesin vardır, bu sebeple yoktur demek yanlıştır," ya da "Tanrı yoktur, bu yüzden agnostisizm hatalıdır," şeklinde cümleler kurmamaksa, o zaman eleştirileriniz size kalabilir. Çünkü dünya görüşlerimizin farklı olması benim hatalı olacağım anlamına gelmez.

Saplantı-zorlantı bozukluğu olan bir kişi, nasıl kaç kere kontrol etmiş olursa olsun kapıyı aslında kapayıp kapamadığından hiçbir zaman emin olamazsa, ölümden sonra yaşam olabileceğini düşünen bir kişi de, kanıtları ne kadar gözden geçirirse geçirsin bu olasılığın temelli elendiğinden emin olamaz. Aynı şey, dine karşı antipati duyan ve dinin hiçbir iyi yanının olmadığını düşünen kişiler için de geçerlidir. Benzer şekilde ideolojilerinizde katıysanız, sizin gibi olmayan herkesin yanlış olduğunu söyleme konusunda gereğinden fazla hevesli davranırsınız. Belki bu açıdan benim de agnostisizmde katı olduğum iddia edilebilir. Hatta, bağnazlıkla suçladığım insanlardaki davranışlara benzer davranışlar sergilemiş bile olabilirim, emin değilim. Çünkü

bazen benim de bazen Anthony Kenny gibi, Teist ve Ateist insanlara baktığımda onlara hem imrendiğim hem de acıdığım oluyor. İmreniyorum, çünkü inançlarıyla çok mutlular ve sanki daha fazla düşünüp sorgulamaya ihtiyaçları yokmuş gibi görünüyorlar. Acıyorum, çünkü hakikati bildiklerini iddia ediyor fakat buna gerekçe olarak çok gülünç deliller gösteriyorlar.

Evet, söylediklerime daha fazla ayrıntı eklenebilir veya yazdığım muhtemel cevaplara birkaçı daha ilave edilebilir, nihayetinde burada size hakikatı sunmadığımı en başında söylemiştim ve bir insanın hayal edebileceği her şeyin cevabını tek tek vermek zorunda olduğumu da düşünmüyorum. Bu sebeple, yalnızca bahis konusu ettiğim şeylere ilişkin, gerekli gördüğüm ölçüde izahatlar vermekle yetindim. Yine de, söylenmesi gereken birçok şeyi söylemiş olmama rağmen istediğim her şeyi satırlara dahil edebilmiş değilim, ama en azından kitabın sonunu getirebilmiş olmaktan memnunum. Aksi halde ömrümün sonuna kadar her altı ayda bir kitabı yeniden gözden geçirmem ve yayımlamadan evvel üzerinde binlerce defa daha düzeltmeler yapmam gerekecekti ve kitap, yayımlanmadan öylece kalacaktı. Neyse ki öyle olmadı.

KAYNAKLAR

A. Baudart & F. Chenet & J. P. Dumont & F. Farago & P. Hadot & C. Jambet & F. Jullien & J. Russ, "Felsefe Tarihi, 1. Cilt", İletişim Yayınları, Çev. İsmail Yerguz, 5. Baskı, 2021

A. Baudart & C. Cals & F. Chenet & A. Cheng & F. Farago & D. Kambouchner & A. de Libera & F. Ribes & J. Russ, "Felsefe Tarihi, 2. Cilt", İletişim Yayınları, Çev. İsmail Yerguz, 4. Baskı, 2020

A. Baudart & B. Bourgeois & F. Dagognet & F. Farago & S. Goyard-Fabre & J. D'hondt & A. Philonenko & J. Russ, "Felsefe Tarihi, 3. Cilt", İletişim Yayınları, Çev. İsmail Yerguz, 4. Baskı, 2020

Ahmet Arslan, "İlkçağ Felsefe Tarihi, 1. Cilt", İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 12. Baskı, 2021

Ahmet Arslan, "İlkçağ Felsefe Tarihi, 2. Cilt", İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 9. Baskı, 2020

Ahmet Arslan, "İlkçağ Felsefe Tarihi", 3. Cilt, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 8. Baskı, 2020,

Ahmet Arslan, "İlkçağ Felsefe Tarihi, 4. Cilt", 7. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Kasım 2020, İstanbul

Ahmet Arslan, "İlkçağ Felsefe Tarihi, 5. Cilt", 6. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2020

Ahmet Arslan, "Felsefeye Giriş", Serbest Akademi, 31. Baskı, 2021

Ahmet Arslan, "Felsefeye Giriş", Adres Yayınları, 12. Baskı, 2009

Ahmet Bayındır, "Ockhamlı William'ın Din Felsefesi", Emin Yayınları, 2019

Ahmet Cevizci, "Büyük Felsefe Sözlüğü", Say Yayınları, 1. Cilt, A-J, 2. Baskı, 2020

Ahmet Cevizci, "Büyük Felsefe Sözlüğü", Say Yayınları, 2. Cilt, K-Z, 2. Baskı, 2020

Ahmet Cevizci, "Felsefe Tarihi", Say Yayınları, 6. Baskı, 2018, İstanbul

Ahmet Cevizci, "Felsefe Tarihi, 1. Cilt, İlkçağ Felsefesi", Say Yayınları, 11. Baskı, 2017

Ahmet Cevizci, "Felsefe Tarihi, 2. Cilt, Ortaçağ Felsefesi", Say Yayınları, 5. Baskı, 2017

Ahmet Cevizci, "Felsefe Tarihi, 3. Cilt, 17. Yüzyıl Felsefesi" Say Yayınları, 5. Baskı

Ahmet Cevizci, "Felsefe Tarihi, 4. Cilt, Aydınlanma Felsefesi", Say Yayınları, 2. Baskı, 2020

Ahmet Seyrek, "Ateizm, Deizm ve Agnostisizm", Dorlion Yayınları, 1. Baskı, Temmuz 2019

Agnosticism(1984), : A Symposium, The Agnostic Annual (1884) https://mathcs.clarku.edu/huxley/UnColl/Rdetc/AgnAnn.html , erişim tarihi 03.07.2022

Albert Camus, "Düşüş, Çeviren: Ferit Edgü, İstanbul 1961

Alexandre Kojeve, "L'Atheisme", Tel Gallimard, 1998, Trad. N. Ivanoff, Rev. L. Bibard

Ali Taşkın & Metin Becermen, "Felsefe Tarihi 2, Rönesans, Yeniçağ ve XIX. Yüzyıl Felsefesi Tarihi", Sentez Yayınları, 3. Baskı, 2018

Alper Korkmaz, "Muhammed İkbal'de Kötülük Problemi ve Teodise", Temmuz 2014, Cumhuriyet Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Tezi

Alvin Plantinga, "Tanrı'nın Bir Tabiatı Var mı?", Elis Yayınları, 3. Basım, 2016, Çev. Mehmet Sait Reçber

Alvin Plantinga, "God, Freedom and Evil, London: George Allen/Unvin, 1975

Alvin Plantinga, "Agnosticism", A Companion to Epistemolohy: Blackwell Companions to Philosophy, Second Edition, edited by Jonathan Dancy, Ernest Sosa and Matthias Steup, Blackwell Publishing, 2010

Anne Conway, "En Kadim ve Modern Felsefenin İlkeleri", Türkiye İş Bankası Yayınları, Çev. Ferit Burak Aydar, 1. Baskı, 2020

Anselme de Cantorbey, Proslogion, 3, GF-Flammarion, 1997

Annemarie Schimmel, "İslam'ın Kısa Tarihi", Alfa Yayınları, 1. Baskı, 2019

Anthony Kenny, "What I Believe", London: Continuum, 2006

Anthony Kenny, "What is Faith? Essays In The Philosophy Of Religion", Oxford University Press, Oxford, New York, 1992

Antony Flew, "The Presumption of Atheism", A Companion to Philosophy of Religion, 2. edition, edited by Charles Taliaferro, Paul Draper and Philip L. Quinn, Blackwell Publishing Ltd., 2010

Anthony Kenny, "Batı Felsefesinin Tarihi, Antik Felsefe, 1. Cilt", Küre Yayınları, Çev. Serdar Uslu, 3. Baskı, 2021

Anthony Kenny, "Batı Felsefesinin Tarihi, 2. Cilt, Orta Çağ Felsefesi", Küre Yayınları, 3. Baskı, Çev. Şeyma Yılmaz, 2021

Anthony Kenny, "Batı Felsefesinin Tarihi, 3. Cilt, Modern Felsefenin Yükselişi", Küre Yayınları, 3. Baskı, Çev. Volkan Uzundağ, 2021

Anthony Kenny, "Batı Felsefesinin Tarihi, 4. Cilt, Modern Dünyada Felsefe", Küre Yayınları, 3. Baskı, Çev. Burcu Doğan, 2021

Antony Flew, "Yanılmışım Tanrı Varmış", Profilkitap, 13. Baskı, Ekim 2021, s. 51

Alan Baidou, "Etik, Kötülük Kavrayışı Üzerine Bir Deneme", Metis Yayınları, 3. Basım, 2013

Archibald Cockren, "Simya Sanatı ve Simyacılar", Mitra Yayınları, 2. Baskı, 2020

Aristoteles, "Metafizik", Çev. Ahmet Arslan, Sosyal Yayınları, İstanbul, 1996

Aristoteles, "Lambda", Metafizik, Kitap 12", Notos Kitap Yayınları, Çev. Kaan H. Ökten & Gurur Sev, 1. Basım, 2012

Aristoteles, "Hayvanların Hareketleri Üzerine", Say Yayınları, Çev. Furkan Akderin, 2. Baskı, 2018

Aristotle: Parts Of Animals, Progression of Animals (Loeb Classical Library, No. 323)

Arthur Lovejoy, "The Great Chain of Being", Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1936/1964

Arthur Schopenhauer, "Din Üzerine", Say Yayınları, Çev. Ahmet Aydoğan, 5. Baskı, 2018

Arthur Schopenhauer, "Ölümün Anlamı", Toplu Eserleri -11, Say Yay., 4. Baskı, 2019

Arthur Schopenhaeur, "Hayatın Anlamı", Toplu Eserleri -3, Say Yayınları, 9. Baskı

Augustinus, "İtiraflar", çev. Dominik Pamir, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 1999

Augustinus, "Tanrı Şehri", Eski-Yeni Yay., Hazırlayan: Kadir Canatan, 1. Baskı, 2021

A. Kadir Çüçen, "Felsefe Tarihi 3, XX. Yüzyıl Filozofları", Sentez Yayınları, 2. Baskı, 2019

Babil Yaratılış Destanı - Enuma Eliş, Çev. Selim F. Adalı & Ali T. Görgü, İş Bankası Yayınları, 6. Baskı, 2020

Bahaeddin Ögel, "Türk Mitolojisi, I-II", Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014

Bertrand Russel, "Batı Felsefesi Tarihi, 3. Cilt", Alfa Yayınları, 7. Baskı, Çev. Ahmet Fethi Yıldırım, 2021

Bilim ve Ütopya Dergisi, Sayı: 327, Eylül 2021, Agnostisizm

Bertrand Russel, "Autobiography", c.1: 1872-1914, Londra, George Allen & Unwin, 1967

Baird T. Spalding, "Ölümsüz Üstatların Yaşam ve Öğretisi", Akaşa Yayınları, Çev. Semra Ayanbaş

Baruch Spinoza, "Tanrıbilimsel Politik İnceleme", Biblos Yayınları, Çev. Betül Ertuğrul, 3. Baskı, 2021

Benedict de Spinoza, "Tanrı'ya Dair", Çev. Ahmet Ceylan, Gece Kitaplığı, 2021

Benedict de Spinoza, "Kötülük Mektupları", 5 Ocak 1665

Benedict de Spinoza, "Tractatus de Intellectus Emendatione - Aklın Islahı Üzerine Bir İnceleme", Alfa Yayınları, Çev. Çiğdem Dürüşken ve Eyüp Çoraklı, 2. Baskı, Ekim 2019

Benedict de Spinoza, "Ethica", Alfa Yayınevi, Çev. Çiğdem Dürüşken, 11. Baskı, 2021

Banu Ünal, "Anselm of Canterbury and Scholastic Thought", ISVOS Journal, 2018

Bertrand Russel, "Batı Felsefesi Tarihi Cilt 1, Antik Çağ", Şubat 1969, Kitaş Yayınları
Bertrand Russel, "Batı Felsefesi Tarihi Cilt 1", Alfa Yayınları, 10. Baskı, Çev. Ahmet Fethi, 2021
Bertrand Russel, "Batı Felsefesi Tarihi Cilt 2", Alfa Yayınları, 7. Baskı, Çev. Ahmet Fethi, 2021
Bertrand Russel, "Batı Felsefesi Tarihi Cilt 3", Alfa Yayınları, 7. Baskı, Çev. Ahmet Fethi, 2021
Bertrand Russel, "Neye İnanıyorum", Bgst Yayınları, 1. Basım, Nisan 2015, Çev. Savaş Kılıç
Bertrand Russel, Autobiography, c. 2: 1914-1944, Londra, George Allen & Unwin, 1968
Bertrand Russel, "Neden Hıristiyan Değilim?", Çev. Ender Gürol, Varlık Yayınları, İstanbul, 1972
Bernard Haisch, Tanrı Kuramı, Mitra Yayınları, 1. Basım, 2010
Brian Davies, "An Introduction to the Philosophy of Religion", 2. Baskı, Oxford: Oxford University Press, 1993
Brian Boone "Etik 101, Alturizm ve Faydacılıktan, Biyoetik ve Politik Etiğe". Say Yayınları, Çev. Selin Aktuyun, 1. Baskı
Cafer Sadık Yaran, "Kötülük ve Teodise", Vadi-Toplum, 1. Baskı, 1997
Carlos Levy, "Kuşkuculuk", Dost Yay., Kültür Kitaplığı: 164, Çev. Işık Ergüden, 2016
Charles Werner, "Kötülük Problemi", Çeviren: Sedat Umran, İstanbul, 2000
C. K. Meek, Africa, 3/1930, 323; D. Westermann, 1/1928
Claude Levi Strauss, "Mit ve Anlam", İthaki Yayınları, Çev. Gökhan Yavuz Demir, 5. Baskı, Ocak 2020
Cicero, "Kader Üzerine", Türkiye İş Bankası Yayınları, Çev. C. Cengiz Çevik, 3. Baskı, 2022
Cicero, "Tanrıların Doğası", Çev. Çiğdem Menzilcioğlu, Alfa Yayınları, No:92, 1. Basım, 2018
Cüneyt Kanat, "Tarihin Medya ile İmtihanı", Yeditepe Yayınevi, 1. Baskı
Daisetz Teitaro Suzuki, "Çin Felsefesi Tarihi", Say Yayınları, Çev. Ahmet Aydoğan, 1. Baskı, 2012
David Hume, "Din Üstüne", İmge Kitabevi, Çev. Mete Tunçay, 1995
David Hume, "A Treatise of Human Nature", Vol. I, Int., A.D. Lindsay, J.M. Dent & Sons Ltd., London, 1911
David Hume, "Dialogues Concerning Natural Religion", ed. Norman Kemp Smith New York: Bobbs-Merrill, 1947
David Hume, "An Absrtract of the Natural History", Dialogues and Natural History of Religion, Oxford University Press, Oxford & New York, 1993

David Hume, "İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Soruşturma", Say Yayınları, 2. Baskı, Çev. Oruç Aruoba, 2020

David A. Leeming, "A'dan Z'ye Dünya Mitolojisi", Say Yayınları, Çev. Nurdan Soysal, 4. Baskı, 2020

David Ray Griffin, "God, Power, and Evil: A Process Theodicy", Philedelphia: The Westminster Press, 1976

David Wilkinson, "Tanrı, Büyük Patlama ve Stephen Hawking", Yeni Yaşam Yayınları, Çev. Alev Balcı, 2009

Descartes, "Felsefenin İlkeleri", Say Yayınları, Çev. Mesut Akın, İstanbul, 16. Baskı, 2018

Descartes, Meditasyonlar, Bilgesu Yayınları, 4. Baskı, 2018, Ankara, Çev. İsmet Birkan

Descartes, "Tabiat Işığı ile Hakikati Arama", Say Yayınları, Çev. Sanem Sollers, 1. Baskı, 2015, İstanbul

Descartes, "Ahlak Üzerine Mektuplar", Say Yayınları, 1. Baskı, 2015, s.95

Deepak Chopra, "Tanrı", Yol Yayınları, Çev. Kemal Narin, 2. Baskı, 2017

Diogenes Laertios, "Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri", Çev. Candan Şentuna, Yapı Kredi Yayınları, 9. Baskı

Douglas Walton, "Can an Ancient Argument of Carneades on Cardinal Virtues and Divine Attributes Be Used to Disprove the Existence of God?", Philo 2, no 2, 1999

"Does Prayer Influence the Success of In Vitro Fertilization-Embryo Transfer? Report of a Masked, Ranomized Trial", Journal of Reproductive Medicine, 46, no 9

Dört Atlı, C. Hitchens & R. Dawkins, S. Harris & D. Dennett, Çev. Melisa Miller & Barbaros Efe Güner, 1. Baskı, 2019, Kuzey Yayınları, s.32

D. Radin, "Double-Blind Test Of The Effects Of Distant Intention On Water Crystal Formation", 2006, Explore

Ebû Cafer Muhammed bin Cerîr'üt-Taberî, "Tarih-i Taberî", Sağlam Yayınevi, 3. Cilt, 2021

Edward P. Mahoney, "Lovejoy and the Hiearchy of Being", Journal of the History of Ideas, C. 48, 1987

Edward Hallett Carr, "Tarih Nedir?", İletişim Yayınları, Çev. Misket Gizem Gürtürk, 3. Baskı, 1991,

Edward J. Larson & Larry Witham, "Leading Scientists Still Reject God", Nature 934, 1998

Ed. Umberto Eco, "Felsefe Tarihi -1", Alfa Yayınevi, Çev. Leyla Tonguç Basmacı, 1. Basım, 2020

Ed. Umberto Eco, "Antik Yunan", Alfa Yayınevi, 3. Baskı, Çev. Leyla Tonguç Basmacı, 2019

Ed. Jacqueline Russ; Jean Paul Dumont, "Felsefe Tarihi 1, Kurucu Düşünceler", İletişim Yayınları, Çev. İsmail Yerguz, 5. Baskı, 2021

Ed. Marie Frederique Pellegrin, "Tanrı", Fol Yayınları, Çev. Adnan Akan, 1. Baskı, 2022

Ed. Russell Stannard, "21. Yüzyıl İçin Tanrı", Fol Yayınları, Çev. Şaban Ali Düzgün, 1. Baskı, 2022

Edmund Husserl, "Kesin Bir Bilim Olarak Felsefe", Yapı Kredi Yayınları, 4. Baskı, Çev. Tomris Mengüşoğlu, Mart 2021, İstanbul

Egon Friedell, "Mısır ve Antik Yakındoğu'nun Kültür Tarihi", Dost Yayınları, 1. Baskı, 2006

Egon Friedell, "Antik Yunan'ın Kültür Tarihi", Alfa Yayınları, Çev. Necati Açа, 1. Baskı, 2017

Encyclopedie of Religion and Ethics, Vol. IX, A.E. Garive, "Pantheism", Ed. James Hastings, Charles Scribner's Sons, NY, 1995

Erik Hornung, "Mısır Tarihi", Kabalcı Yayıncılık, 1. Baskı, Çev. Zehra Aksu Yılmazer, 2017,

Etienne Gilson, "Ortaçağ'da Felsefe", Doğubatı Yayınları, Çev. Ayşe Meral, 2. Basım, 2021

Eric L. Ormsby, İslam Düşüncesinde "İlahi Adalet" (Teodise) Sorunu: Gazali'nin 'Mümkün Dünyaların En İyisi' İfadesi Üzerine Bir Tartışma, Çeviren: Metin Özdemir, Ankara 2001

Eric L. Ormsby , Theodicy in Islamic Thought: The Dispute Over al-Gazali's "Best of All Possible Worlds" New Jersey, 1984

Elkins & Rueckert & McCarty, "Ra Bilgileri", 1. Cilt, Akaşa Yay., 2011

Epiktetos - İnsan Nasıl Özgür Olur", Say Yayınları, Çev. Furkan Akderin, 1. Baskı, 2021

Fârâbî, "Felsefenin Temel Meseleleri", İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri, çev.: Mahmut Kaya, Klasik Yay., İstanbul 2011

Fatma Yüce, "Din Felsefesinde Kötülük Problemi ve Teodise: Algısal Kötülük Kavramıyla Yeni Bir Perspektif", TFD, Felsefe Dünyası, 2016, Sayı 63

Ferguson, K., "Kadim Pythagoras Kardeşliği", (S. Arslanlıoğlu, Çev.), İstanbul, 2012, Ayna Yayınevi

Ferit Uslu, "Agnostisizm", Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2012/1, c. 11, sayı: 21,

Fragmanlar - Thales, Anaksimandros, Anaksimenes", Pinhan Yayınları, Çev. Güvenç Şar & Y. Gurur Sev

Frances Yates, "Giordano Bruno ve Hermetik Gelenek", Say Yayınları, Çev. Ayşe Deniz Temiz, 1. Baskı, 2021

F. M. Cornford, "Dinden Felsefeye", Albaraka Yayınları, 2. Baskı, Çev. Özgüç Orhan, 2021

F. M. Cornford, "Sokrates Öncesi ve Sonrası", Türkiye İş Bankası Yayınları, 11 Baskı, Çev. Celal Şengör & Senem Onan, 2017

Friedrich Nietzsche, "İyinin Kötünün Ötesinde", Gün Yayıncılık, Çev. Orhan Tuncay, 2003

Florian Ebeling, "Hermes Trismegistos'un Gizemi", Omega Yayınları, Çev. Mehmet Ali Erbak, 1. Baskı, 2017

Fung Yu-Lan, "Çin Felsefesi Tarihi", İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2. Baskı, Çev. Fuat Aydın, 2019

Fyodor Dostoyevski, "The Brothers Karamazov", Çev. Richard Pevear & Larissa Volokhonsky, Londra, Vintage Books, 2004

Gazâlî, "İlahi Ahlak, el-Maksad'ül-Esna Şerh-u Esmaillah'il-Husna", çev. Yaman Arıkan, İstanbul; Uyanış Yayınevi, 1989

Georges Politzer, "Felsefenin Temel İlkeleri", Arya Yayıncılık, 1. Baskı, 2011

George Lincoln Rockwell, "This Time the World", Parliament House, 1963

George Berkeley, "İnsan Bilgisinin İlkeleri Üzerine Bir İnceleme", Biblos Yayınları, 3. Basım, Çev. Levent Özşar, 2018

George W. Hallam, "Source of the Word 'Agnostic'", Modern Language Notes, Johns Hopkins University Press, 1955, vol 70, No:4

Gilles Deleuze, "Kant'ın Eleştirel Felsefesi", Çev. Taylan Altuğ, Payel Yay., İstanbul, 1995

G. K. Chesterton, "Aziz Thomas Aquinas", Paris Yayınları, Çev. Sibel Erduman, 1. Baskı, 2020

G. W. F. Hegel, "Din Felsefesi Dersleri", Pinhan Yayınları, 3. Baskı, Çev. Doğan Nacı Kadıoğlu, 2020

G. W. Leibniz, "Monadoloji", Biblos Yayınları, Çev. Levent Özşar, 2015

G. W. Leibniz, Theodicee, Çev. Levent Özşar, Biblos Yayınları, 2. Baskı, 2016

Hasan Aydın, "Ortaçağ'da Sözde Aristotelesçi Yapıtlar ve 'Salt İyi' ya da 'Nedenler kitabı'", Bilim ve Gelecek Kitaplığı, 1. Baskı

Hâkim, Müstedrek II-600/4175

Hallac-ı Mansur, "Tavasin", Çev. Yaşar Günenç, Yaba Yay., 7. Basım, Ekim 2017,

Hegel, "Akıl Dediğimiz Şey, Aforizmalar", Zeplin Yayınları, Çev. Zerrin Duman, 1. Baskı, 2019

Hegel, "Felsefe Tarihi, 1", NotaBene Yayınları, Çev. Doğan Barış Kılınç, 2. Baskı, 2018

Hegel, "Felsefe Tarihi, 2", NotaBene Yayınları, Çev. Doğan Barış Kılınç, 1. Baskı, 2019

Hegel, "Felsefe Tarihi, 3", NotaBene Yayınları, Çev. Doğan Barış Kılınç, 1. Baskı, 2021
Helena Petrovna Blavatsky, "Peçesiz Isis", 1. Cilt, Mitra Yayınları, Çev. Rüya S. Uğurlu, 4. Baskı, 2020
Helena Petrovna Blavatsky, "Gizli Öğreti, 1. Cilt", Mitra Yay., 5. Baskı
Hesiodos, "Theogonia - İşler ve Günler", İş Bankası Yayınları, Çev. Azra Erhat & Sabahattin Eyüboğlu, 5. Baskı
Herodotos, "Pers-Yunan Savaşları", Parola Yayınları, Haz. Hakan Gezik, 1. Basım, 2014
Herodotos, "Tarih", İş Bankası Yayınları, Çev. Müntekim Ökmen, 18. Baskı, 2020
Herakleitos, "Fragmanlar", İş Bankası Yayınları, Çev. C. Cengiz Çevik, 1. Baskı, 2020
Henry Longueville Mansel, The Limits of Religious Thought: Exmanied in Eight Lectures, New York, 2009[1867], Cambridge University Press
Henry Corbin, "İslâm Felsefesi Tarihi, 1. Cilt", İletişim Yayınları, Çev. Hüseyin Hatemî, 12. Baskı, 2020
Henry Corbin, "İslâm Felsefesi Tarihi, 12 Cilt", İletişim Yayınları, Çev. Ahmet Arslan, 10. Baskı, 2021
Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Kongresi, (Ağustos 2019), Halis Çavuşoğlu, Uludağ Üniversitesi, "The Problem of Evil and Theodicy"
Hopkins, J. "Anselm of Canterbury.", A Companion to Philsophy in the Middle Ages, 2003, Oxford: Blackwell Publishing
H. Nur Erkızan & A. Kadir Çüçen, "Felsefe Tarihi 1, Antik Çağ ve Orta Çağ Felsefesi Tarihi", Sentez Yayıncılık, 3. Baskı,
H. Rackham Trans., Cicero, De Natura Deorum, Academica, The Loeb Classical Library, England, Ed. No: 2000
İbn Rüşd(Ebü'l-Velîd), "Din ve Felsefe İlişkisi(Faşlü'l-Makâl)", Endülüs Yayınları, Çev. Serkan Çetin, 2. Baskı, İstanbul, 2021
İbn Hişâm, "Hz. Peygamber'in Hayatı - Muhtasar Sîretü İbn Hişâm", Ketebe Yay., 1. Baskı
İbn Kesîr, "Hz. Peygamber'in Hayatı(Es-Siretu'n-Nebeviyye)", Çelik Yayınevi, 2019
İbn Arabî, "Nefesini Bilen Rabbini Bilir", Çev., M. Es'ad Erbîlî, Haz., Ercan Alkan, Hayykitap, 10. Baskı, Kasım 2020
İbn Arabî, "Fütûhât-ı Mekkiyye", çev., Ekrem Demirli, Litera Yay., İstanbul 2006, 2. Basım
İbn Sina, "Risaleler", Çev. Alparslan Açıkgenç ve M. Hayri Kırbaşoğlu, Kitâbiyât, Ankara, 2004
İsmail Tunalı, "Felsefeye Giriş", Fol Yayınları, 2. Baskı, 2020
İmam Suyûtî, "el-Hasâisu'l Kubrâ - Peygamberimizin Mucizeleri ve Büyük Özellikleri", 1. Cilt, İ'tisam Yayınları, 2021

İmam-ı Rabbani, "Manevi Yolculuğun Mertebeleri", Ehil Yayınları, Çev. Adulkadir Coşkun, 2019

Immanuel Kant, "Etik Üzerine Dersler, I", Çev. Oğuz Özügül, Kabalcı Yay., İstanbul, 1994

Immanuel Kant, "Pratik Usun Eleştirisi", Say Yayınları, 10. Baskı, 2019

Îmân, Ahmed, Müsned IV-127

James A. Haught, "Holy Horrors: An Illustrated History of Religious Murder and Mandess, Amherst, NY: Prometheus Books, 1990.

James Gleick, "Isaac Newton", Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, Belknap,1968,

James Rachels, "God and Moral Autonomy", Can Ethics Provide Answers? And Other Essays in Moral Philosophy, New York: Rowman & Littlefield, 1997

Jean Brun, "Stoa Felsefesi", İletişim Yayınları, Çev. Medar Atıcı, 8. Baskı, 2022

Jean Bottero & Samuel Noah Kramer, "Mezopotamya Mitolojisi", İş Bankası Yayınları, 5. Baskı

Jean Jacques Rousseau, "Yalnız Gezerin Düşleri", Çev. Hasan Fehmi Nemli, Öteki Yayınevi, Ankara 1999

Jean-Paul Sartre, "Varoluşçuluk", Say Yayınları, Çev. Asım Bezirci, 29. Baskı, 2019

Jean-Paul Roux, "Türklerin ve Moğolların Eski Dini", İşaret Yayınları, Çev. Aykut Kazancıgil, 1994

John Gray, "Ateizmin 7 Türü", Yapı Kredi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, Çev. Nurettin Elhüseyni, 2020

John Locke, "İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme", Çev. Vehbi Hacıkadiroğlu, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 1996

John Gribbin, "Bilim Tarihi", Alfa Yayınevi, 3. Baskı, Çev. Barış Gönülşen, 2021

John Hick, "Evil and the God of Love", London: Macmillan, 1985

John Hick & A. C. McGill, "The Many-Faced Argument: Recent Studies on the Ontological Argument for the Existence of God", London: Macmillan, 1968

John Bagnell Bury, "Düşünme ve Konuşma Özgürlüğü", Maviçatı Yayınları, İstanbul, 2017

John Stuart Mill "on Liberty and Other Essays", ed. John Gray, Oxford, Oxford University Press, 1998, s.140.

Johann Wolfgang Goethe, "Faust - Bir Fragman", Çağdaş Matbaacılık, Çev., Yüksel Pazarkaya, 1999

Jonathan Lear, "Aristoteles - Anlama Arzusu", Alfa Yayınları, Çev. Ayşegül Yurdaçalış & İlknur Urkun Kelso, 1. Basım, 2020

Julian Baggini, "Ateizm", Dost Yayınları, Ağustos 2019, Ankara

J. H. Randall, Buchler, "Felsefeye Giriş", çev. Ahmet Arslan, 2. baskı, lzmir, 1989

J. Mackie, "Evil and Omnipotence", Mind 64, 1955
J. Mackie, "Kötülük ve Mutlak Kudret", çev., Metin Yasa, "Klasik ve Çağdaş Metinlerle Din Felsefesi(der. C. S. Yaran)", Etüt Yay., Samsun 1997
J. J. Davis, "The Design Argument, Cosmic 'Fine Tuning' and the Anthropic Principle", Philosophy of Religion 22, 1987
J. L. Cowan, "The Paradox of Omnipotence Revisited", Canadian Journal of Philosophy 3, No 3, 1974
Karl Popper, "Metaphysics and Criticizability", Popper Selections, ed. David Miller, Princeton University Press, 1985
Kardinal Newman, "Apologia Pro Vita Sua", VII. Bölüm, Mr. Kingsley'e cevaplar.
Kant, "Critique de la Raison Pure", Dialectique Transcendantale, Live II, Chap. M, Section 4, GF-Flammarion, Trad. A. Renaut, 2001
Kant&Schopenhauer&Heidegger, Düşüncenin Çağrısı, Haz. ve Çev., Ahmet Aydoğan, Say Yayınları, 6. Baskı, 2019, İstanbul
Kai Nielsen, "Atheism and Philosophy", Prometheus Books, New York 1985
Kai Nielsen, "Ethics without God", Amherst, NY: Prometheus Books, 1990
Keith Thomson, Before Darwin: Reconciling God and Nature, New Haven & Londra: Yale University Press, 2005
"Kutsal Kitap(Tevrat, Zebur, İncil)", Kitab-ı Mukaddes&Yeni Yaşam Yayınları, 2011
"Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli", Türkiye Diyanet Vakfı, Yayın No: 86.
Lâozî, "Tao te Ching", Türkiye İş Bankası, Kültür Yay., Hasan Âli Yücel Klasikleri Dizisi, 5. Baskı,
Lesley Hazleton, "Agnostik, Hararetli bir Manifesto", Kitabix Yay., Çev. Erdal C. Bodur, 1. Baskı, Eylül 2017
Leslie Stephen, "An Agnostic's Apology and Other Essays", Barnes & Noble Digital Library, 2011, New York / Fortnightly Review, 1876
Ludwig Wittgenstein, "Tractatus Logico-Philosophicus", Metis Yayınları, Çev. Oruç Aruoba, 7. Basım, Kasım 2020
Macit Gökberk, Felsefe Tarihi, İstanbul; Remzi Kitabevi, 1985
Malebranche, "Abrege du Traite de la Nature et de la Grâce", Euvres Completes, Vrin, T. VIII-IX, 1966
Manly P. Hall, "Tüm Çağların Gizli Öğretileri, Mitra Yayınları", 6. Basım, 2021
Maimonides, "Les Guide des Egares", Verdier, 1979, II, 25, Trad. S. Munk
Masaru Emoto, "The Hidden Messages in Water", Scribner, 2005
Mark Daniels, "Bir Nefeste Dünya Mitolojisi", Mayakitap, Çev. Pınar Üstel, 12. Baskı, 2019
Max Scheler - "Pişmanlık ve Yeniden Doğuş", Çev. Sinan Oruç, Pinhan Yay., 1. Baskı, Eylül 2020

Metin Yasa, "Tanrı ve Kötülük", Elis Yayınları, Ankara 2003
Metin Özdemir, "İlâhî Adalet ve Rahmet Penceresinden Kötülük ve Musibetler", DİB Yayınları, 1. Baskı, 2014.
Mehmet S. Aydın, "Din Felsefesi", Muammer Erbaş, İzmir, İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 13. Baskı 2014
Mehmet Sait Reçber, "Tanrı'yı Bilmenin İmkânı ve Mahiyeti", Ankara: Kitâbiyât, 2004
Mehmet Dağ & Hasan Aydın, "Ortaçağ İslam Kültüründe Felsefe", 2. Baskı, Bilim ve Gelecek Kitaplığı, 2020
Mevlânâ, "Mesnevî-i Şerîf", Tam Metin, Mütercim: Süleyman Nahîfî, Sadeleştiren: Âmil Çelebioğlu, Timaş Yayınları, 1. Baskı, 2007
Mevlânâ, "Mesnevî", Tam Metin, Çev: Adnan Karaismailoğlu, Akçağ Yayınları, 16. Baskı, 2018
Michel de Certeau, "Tarih ve Psikanaliz", Çev. Ayşegül Sönmezay, İŞ Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009,
Michael J. Behe, Darwin's Black Box: The Biochemical Challenge to Evolution, New York: Free Press.
Michael Despland, "Kant on History and Religion", McGill-Queen's University Press, Montreal and London, 1973
Michael Martin & Ricki Monnier, eds., The Impossibility of God, Amherst, NY: Prometheus Books, 2003
Micheal Peterson, William Hasker, Bruce Reichenbach, David Basinger, Akıl ve İnanç: Din Felsefesine Giriş, Çeviren: Rahim Acar, İstanbul 2006
Mircea Eliade, Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi, Alfa Yayınları, 3. Cilt, 2. Baskı, 2019
Mohammed Noor Nabi, "Plotinos ve İbn Sînâ'nın Felsefi Sistemlerinde Sudur Nazariyesi", çev: Osman Elmalı, H. Ömer Özden, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 33, Erzurum 2010
M. Necati Sepetçioğlu, "Türk Destanları.", İstanbul, Toker Yayınları, 1986,
Muhammed b. Muhammed Gazzali, "İlahi Ahlak", Çeviren: Yaman Arıkan, İstanbul, 1976
Muhammed İbn İshak, "Hz. Peygamber'in Hayatı ve Gazveleri - Kitâbü's-Siyer ve'l-Meğazî", İlkharf Yayınları, 2. Baskı
Musa Kazım Arıcan, "Spinoza'nın Tanrı Anlayışı", Hece Yayınları, 1. Baskı, 2004
Muazzez İlmiye Çığ, "Kur'an, İncil ve Tevrat'ın Sümer'deki Kökeni", Kaynak Yayınları, 52. Baskı
Müslim, İman, 259

M. Kazım Arıcan, "Kant'ın Kötülük Anlayışı ve Teodise Eleştirisi", C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, X/2, 2006

M. L. Peterson, "The Problem of Evil: Selected Readings", Notre Dame: University of Notre Dame Press., 1992,

Murtaza Korlaelçi, "Plotinos'un Sudur Anlayışı ile İbn Sînâ'nın Sudur Anlayışının Mukayesesi", Uluslararası İbn Sînâ Sempozyumu

Mysore Hiriyanna, "Hint Felsefesi Tarihi", İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2. Baskı, Çev. Fuat Aydın, 2019

National Academy of Sciences, Teaching About Evolution and the Nature of Science, Washington, DC: National Academy of Sciences, 1998

Neil A. Manson, "There Is No Adequate Definition of 'Finetuned for Life" Inquiry 43, 2000

Neil Gross and Solon Simmons, "The Religiosity of American College and University Professors", Sociology of Religion, Oxford University Press, Oxford 2009, vol. 70, no:2, Advance Access Publication: https://doi.org/10.1093/socrel/srp026 (Erişim Tarihi 26.07.2022, s.114)

Orhan Hançerlioğlu, "Düşünce Tarihi", Remzi Kitabevi, 6. Baskı, 1995

On the Orator: Book 3. On Fate, Stoic Paradoxes, Divisions of Oratory. Çev. H. Reckham. Loeb Classical Library, 349. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1942.

Ömer Faruk Erdoğan, "Felsefe-Kelam Tartışmalarında Metin Tutarlılığı(İbn Sina-Gazzali Örneği)", AÜ, SBEFDB, Doktora Tezi, Ankara, 2014

Örsan K. Öymen, "Tanrı var mıdır?", Destek Yayınları, Ekim 2018

Parmenides, "Fragmanlar", Alfa Yayınları, Çev. Kaan H. Ökten, 1. Baskı, 2019

Pascal, "Düşünceler", İş Bankası Yayınları, Çev. Devrim Çetinkasap, 3. Baskı, 2019, İstanbul

Percy Bysshe, "Ateizmin Gerekliliği", SUB Yayınları, Temmuz 2019

"Peygamber Enok'un Kitabı", Hermes Yayınları, Çev. Günyüz Keskin, 8. Baskı, 2017.

Peter Watson, "Fikirler Tarihi", Yapıkredi Yayınları, 7. Baskı, Çev. Kemal Atakay & Nurettin Elhüseyni & Kaya Genç & Barış Pala & Bahar Tırnakcı, 2020

Platon, Timaios, çev. Erol Güney, Lütfi Ay, İstanbul: M.E.B., 1989

Platon, "Timaios", Say Yayınları, Çev. Furkan Akderin, 3. Baskı, 2020

Platon, "Diyaloglar, Theaitetos", Remzi Kitabevi, İstanbul, 1986

Platon, "Diyaloglar," Remzi Kitabevi, 17. Basım, 2021

Platon, "Devlet", çev., Sabahattin Eyüboğlu ve M. Ali Cimcoz, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2003

Platon, "Kratylos", Say Yayınları, Çev. Furkan Akderin, 2. Baskı, 2015

Platon, "Sokrates'in Savunması", Say Yayınları, Çev. Furkan Akderin

Platon, Phaidon, Çev. Suut K. Yetkin & Hamdi R. Atademir, MEB, İstanbul, 1963
Pierre Grimal, "Yunan Mitolojisi", Dost Yayınları, Çev. Işık Ergüden, 2012, 3. Baskı
Pierre Hadot, "Plotinos ya da Bakışın Saflığı", Çev. Özcan Doğan, Doğubatı Yay., 2. Basım, Şubat 2020, Ankara
Pseudo-Dionysos, "La Thelogie Mystique", OEuvres Completes, Aubier, 1943, Trad. M. de Gandillac
Râgıb es-Sercânî, "Hz. Peygamber'in Hayatı ve Sahâbe Hanımlarının Hayatı", Karınca & Polen Yayınları, 2021
Rafaella Pettazzoni, "Tanrı'ya Dair", İz Yayıncılık, 2002, Der. ve Çev. Fuat Aydın
Randall Collins, "Dünya Felsefe Tarihinin Oluşumu", Alfa Yayınları, Çev. Tufan Göbekçin, 1. Basım, 2020
Rebecca Newberger Goldstein, "Tanrı'nın Varlığına Dair 36 Argüman", Pegasus Yayınları, 1. Baskı, 2015,
Richard Dawkins, "Tanrı Yanılgısı", Kuzey Yayınları, 3. Baskı, 2007
Richard Dawkins, "Bir Şeytanın Papazı", Kuzey Yayınları, 1. Baskı
Richard H. Popkin, "Hume's Racism" ve "The High road to Pyrrhonism", ed. Richard A. Watson ve James E. Force, Indianopolis ve Cambridge, Hackett, 1993
Robin Le Poidevin, "Ateizmi Savunmak", Ayrıntı Yayınları, 3. Baskı, 2021, Çev. Kıvanç Tanrıyar
Ryan Holiday, "Stoacının Günlüğü", Pegasus Yayınları, Çev. Doğa Alp, 1. Baskı, 2020
Sahîh-i Buhârî Muhtasarı, 1. Cilt, Hazırlayan: Hanifi Akın, Beka Yayınları, 2009
Safiyürrahmân el-Mübârekfûrî, "Hz. Peygamber'in Sîreti, Ahlâkı ve Daveti", Beka Yayınları, 1. Cilt, 2018
Sam Harris, "İnancın Sonu", Kuzey Yayınevi, Çev. Tunç Tuncay Bilgin, 2014
Saturday Review, 16 Nisan 1895
Sextus Empiricus, "Kuşkuculuk", Çev. Mustafa Kaya Sütçüoğlu, Ayrıntı Yay., 1. Baskı, 2017, İstanbul.
Sena Coşğun, "Pythagoras'ın Okulu ve Eğitim Anlayışı", Tarih Okulu Dergisi, Aralık 2013, Sayı XVI
Soren Kierkegaard, "Felsefe Parçaları ya da bir Parça Felsefe", İş Bankası Yayınları, Çev. Doğan Şahiner, 4. Baskı.
Sol Yayınları, Marx Engels Seçme Yapıtlar, 3. Cilt, Birinci Baskı, "Ütopik Sosyalizm ve Bilimsel Sosyalizm"
Sophokles, "Kral Oidipus", İş Bankası Yayınları, Çev. Bedrettin Tuncel, 9. Basım, 2017
Stephen Hawking, "A Brief History of Time: From the Big Bang to Black Holes", Newyork: Bantam, 1988
Stuart Hampshire, "Spinoza and Spinozism", Oxford, Clarendon Press, 2005, s.23

Spinoza, "Short Treatise", Spinoza Selections
Susan Wise Bauer, "Ortaçağ Dünyası", Alfa Yayınları, 2. Baskı
S. Savage, "Masaru Emoto's Wonderful World Of Water", 2007
Şahin EFİL, "İbn Arâbi'ye Göre Tasavvuf Felsefesinde Kötülük Problemi ve Teodise", Felsefe Dünyası, 2011/1, Sayı 53
Şinasi Gündüz, "Din ve İnanç Sözlüğü", Vadi Yayınları, Ankara 1998
Theodore M. Drange, "Incompatible -Properties Arguments- A Survey", Philo 1, No 2, 1998
The Encyclopedia of Politics and Religion, Londra: Routledge, 1998
The Marquis de Sade, "Dialogue between a Priest and a Dying Man", Three Complete Novels and Other Writings, New York, Grove Press, 1966
"The Autobiography of Charles Darwin", New York, Barnes & Noble, 2005
Thomas Huxley, "Agnosticism", Collected Essays: Volume V: Science and Christian Tradition, D. Appleton and Company, New York, 1902
Thomas Henry Huxley, Letters and Diary, 1860, 23.01.1860, to Charles Kingsley: https://mathcs.clarku.edu/huxley/letters/60.html#4oct1860 : Erişim tarihi 03.07.2022
Thomas Henry Huxley, "Agnosticism: A Rejoinder", 1889, Collected Essays V: https://mathcs.clarku.edu/huxley/CE5/Agn-R.html , erişim tarihi, 03.07.2022)
Thomas Aquinas, "Somme Contre les Gentils", I, 13 GF-Flammarion, 1999, t. I, trad, C. Michon
Thomas Hobbes, "Leviathan", Yapı Kredi Yayınları, Çev. Semih Lim, 19. Baskı, 2019
Thomas F. Tracy, "God, Action and Embodiment", Grand Rapids, MI: Eerdmans, 1984
Tirmizî, Salat, 159
Tom Flynn, "Robert G. Ingersoll", Icons Of Unbelief: Atheists, Agnostics and Secularists, edited by S. T. Joshi, Greenwood Press, Westport, Connecticut, London 2008
Toby Wilkinson, "Eski Mısır", Say Yayınları, Çev. Ümit Hüsrev Yolsal, 3. Baskı, 2019
Tuncay Akgün, "Anthony Kenny'e Göre Tanrı'yı Bilmenin İmkânı ve Agnostisizm", AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi, Bahar 2018, Cilt:6, Sayı:11
Türkiye Diyanet Vakfı, "İslâm Ansiklopedisi", 12. Cilt, 1995
Türkiye Diyanet Vakfı, "İslâm Ansiklopedisi", 22. Cilt, 2000
Türkiye Diyanet Vakfı, "İslâm Ansiklopedisi", 24. Cilt, 2001
Türkiye Diyanet Vakfı, "İslâm Ansiklopedisi", 27. Cilt, 2003
Umberto Eco & Riccardo Fedriga, "Felsefe Tarihi, 1", Alfa Yayınevi, Çev. Leyla Tonguç Basmacı, 1. Basım, 2020

Umberto Eco & Riccardo Fedriga, "Felsefe Tarihi, 2", Alfa Yayınevi, Çev. Leyla Tonguç Basmacı, 1. Basım, 2020
Umberto Eco & Riccardo Fedriga, "Felsefe Tarihi, 3", Alfa Yayınevi, Çev. Leyla Tonguç Basmacı, 1. Basım, 2021
Umberto Eco & Riccardo Fedriga, "Felsefe Tarihi 4", Alfa Yayınevi, Çev. Leyla Tonguç Basmacı, 1. Basım, 2022,
Victor J. Stenger, "Başarısız Hipotez Tanrı", Aylak Kitap, Çev. Algan Sezgintüredi, Ekim, 2011,
Voltaire, "Philosophical Dictionary", c. 1, Londra, J. and H. L. Hunt, 1824
Volkan Keskinsin, İÜ, EFFB, "Anselmus'ta Ontolojik Argüman", İstanbul, 2017
Walter Burkert, "Antik Çağ Gizem Kültleri", Alfa Yayınları, 1. Basım, Çev. Bahadır Sina Şener, 2018.
Werner Jaeger, İlk Yunan Filozoflarının Tanrı Düşüncesi, çev. Güneş Ayas, İstanbul, İthaki Yayınları, 3. Baskı, 2011
Wilhem Capelle, "Sokrates'ten Önce Felsefe, I-II", Kabalcı Yayınevi, Çev. Oğuz Özügül, 1995.
Wilhelm Radloff, "Türklük ve Şamanlık", Örgün Yayınları, Çev. A. Temir, 2012
William L. Rowe, "Agnosticism" Routledge Encyclopedia of Philosophy, ed. by E. Craig, London.
W. K. C. Guthrie, "Yunan Felsefe Tarihi", 2. Cilt, Kabalcı Yayınevi, Çev. Faruk Gültekin, 1. Baskı
W. K. C. Guthrie, "Yunan Felsefesi Tarihi, 3. Cilt", Kabalcı Yayınları, Çev. Sabri Gürses, 1. Baskı, 2021
W. Max Müller, "Mısır Mitolojisi", Mayakitap, Çev. Cemal Can Tarımcıoğlu, 1. Baskı, 2020
Zeynep Çetin, "Pre-Sokratiklerden Aristoteles'e Ruh ve Ölümsüzlük Anlayışları", Uludağ Üniversitesi, 2014
Zeki Özcan, "Augustinus'ta Tanrı ve Yaratma", Alfa Yay., 1. Baskı, 1999, s. 54
Zekeriyya Uludağ, "Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi ve Spiritüalizm", Akçağ Yayınları, 1. Baskı, 1996
Zygmunt Bauman, "Sosyolojik Düşünmek", Çev., Abdullah Yılmaz, Ayrıntı Yay., İstanbul, 1999